ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

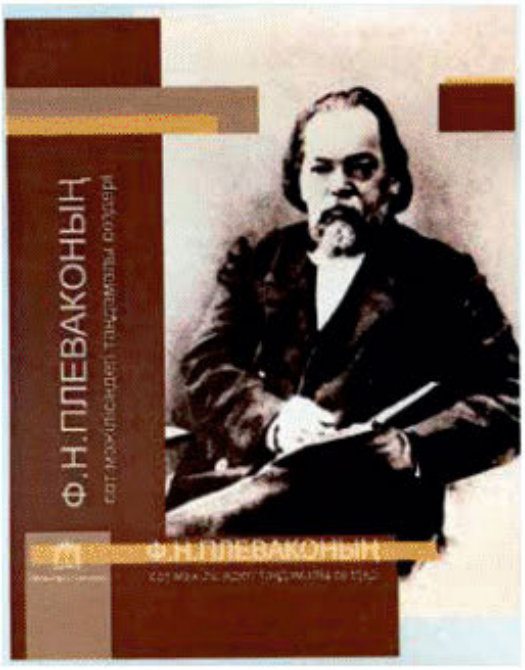
№4/2 2020

Аманхан Әлімұлы

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі,
«Алаш» Халықаралық сыйлығының лауреаты,
Қазақстан Республикасының «Мәдениет қайраткері»

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№4/2

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2020

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Аманхан Әлімұлы……..20

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Амиров Н.К., Куаналиева Г.А., Джетибаев Н.С.
О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ……23
Аралбаева А.А.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....29
Baisalova G.T., Beysenbaeva M.T., Assanova A.A.
SPECIFICITY OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE LEGAL RESPONSIBILITY SYSTEM……33
Бапанов Т.А., Карбеков К.С.
ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СОВЕРШЕННЫХ ГРУППОЙ……...37
Жамулдинов В.Н., Құрманқұл А.Е., Амантай Н.А.
ПЕДАГОГ ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУШЫ ЖЕКЕ СУБЪЕКТ РЕТІНДЕ (ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА).....40
Жангушукова А.З., Байжуманова А.М.
МӘЙІТ ТАБЫЛҒАН КЕЗДЕ ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІ ТЕКСЕРУДІҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ТӘРТІБІ.....44
Жангушукова А.З., Серикбаев Е.П.
ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....49
Жолжаксынов Ж.Б.
К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО НАСИЛИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ……...53
Жуниспаева А.Б.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕЙНЕТАҚЫ ТӨЛЕМДЕРІН ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....57
Иксатова С.Т., Сеитова С.С.
АДАМНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚАСТАНДЫҚТЫҢ РУЛЫҚ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ.....61
Каирова Н.И., Меербеков Е.С.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ В ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....64
Капсалямова С.С., Майканов А.С.
УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ И СОВРЕМЕННОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА……...70
Карбеков К.С., Бапанов Т.А.
ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОХРАНЫ ИНТЕРЕСОВ СЕМЬИ И НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ…….....75
Озенбаева А.Т., Чингаева Б.К., Копбасарова Г.К.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА ҰЙЫМЫНА МҮШЕ БОЛУ КЕЗІНДЕ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ……..79
Рзабай А.И., Еркинбаева Л.К.
ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ В ОБЛАСТИ

РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРНЫХ
ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ…….83
Садуакасова Л.Б.
ТАБИҒАТ ОБЪЕКТІЛЕРІНЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ
ТУЫНДАУ ЖӘНЕ ТОҚТАТЫЛУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....90

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Алибаева Ж.Е., Байгожина Ж.М.
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДА ДИАЛОГТЫҚ ТӘСІЛ.....94
Әбдіғапбарова Ұ.М., Айтенова Э.А., Кожабергенова Г.Е.
ДУАЛЬДІ-БАҒДАРЛЫҚ ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ
МҰҒАЛІМДІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ МОДЕЛІ.....98
Барсай Б.Т., Тағанова Ж.
БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....104
Бекембетова Л.И., Касымов М.Р., Амиркенова Э.Ж.
ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В
УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....108
Давлетова В.М., Баймаханова А.С.
МОДЕЛЬ ФРАКТАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ……..111
Джарылкапова С.Е.
БИОЛОГИЯДАН БІЛІМАЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІСКЕРЛІГІН
ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....116
Джунусова Р.Ж.
БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ БІЛІМІН
ДАМЫТУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....121
Duisenbayev A.K., Miraliyeva A.Zh.
PECULIARITIES OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN THE
EDUCATIONAL PROCESS……..126
Жакеева А.А., Ұстағалиев Е.О.
ТАРИХИ ПРОПЕДЕВТИКАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....130
Zhunussova A.
SYSTEM AND PURPOSE-ORIENTED APPROACH IN FORMATION
OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE
OF STUDENTS OF SPECIALIZED SCHOOLS……...135
Жүнісхан Н.Б., Султанова М.С.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-МУЗЫКАНТТЫҢ КӘСІБИ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....141
Калымбаева А.Д., Байназарова Т.Б.
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА
ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ ДЕҢГЕЙЛЕРІН АРТТЫРУДАҒЫ
МҰҒАЛІМНІҢ ІС-ӘРЕКЕТІ…….....146
Касаева А.Ж., Кулжагарова Б. Т., Таймуратова Л.У.
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К РЕШЕНИЮ
ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ……149
Kenzhegaliev K.K., Tagay A.B.
PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES
OF FUTURE PEDAGOGY-PSYCHOLOGISTS……...……153
Кенжеева Ж.К., Дюскалиева Г.У.
БИОЛОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУШІЛІК

МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....160
Курманова Б.Ж., Ерболатулы Е.
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛАХ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ.....164
Мамадияров М.Д., Куанышбаева З.Б.
САБАҚТЫ ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ БЕЛСЕНДІ САБАҚТЫ ЖОСПАРЛАУ ҮДЕРІСІ.....171
Медведева С.М.
ОБУЧЕНИЕ ЭВРИСТИЧЕСКОЙ БЕСЕДЕ СТУДЕНТОВ С ЦЕЛЬЮ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В РАМКАХ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ……...175
Оразова Ж.У.
«ҚҰЗЫРЕТ», «ҚҰЗЫРЕТТІЛІК», «ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ.....180
Оралбаев А.Б., Абдуалиева М.А., Баубекова Г.М.
МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ЗАКОНОВ ПРИРОДЫ В ПРОГРАММЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ.....186
Оралбаев А.Б., Абдуалиева М.А., Уралов Б.
МЕТОДИКА РАССМОТРЕНИЯ ПРИНЦИПИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ И МОТИВАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ ШКОЛЬНИКОВ.....191
Өкен М.Ж., Сраилова Г.Т.
ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....195
Саримбаева Б.Б.
МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ РЕФЛЕКСИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ.....201
Сманова Г.И., Әлмұханбет Ш.Б.
ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА.….....205
Смихан А.Е.
БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘНІ.....209
Стычева О.А., Ақтөреева С.
ВЛИЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРЫ НА СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ……214
Сыдыкова З.Е., Алиева Ш.Т., Кожагельдиева С.С.
БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....218
Taganova A.M., Amanzhol M.A., Bozgulanova N.Ye.
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF STUDYING INTELLECTUAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS AS SUBJECTS OF SELF-DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF UNIVERSITY TRAINING…….221
Tazhibayeva E.R., Mirza N.V., Shaushekova B.K.
DESIGN THINKING OF IN-SERVICE LANGUAGE TEACHERS IN DIGITAL ERA……227
Тайтелиева Л.Р.
ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ МЕН ӨЛШЕМДЕРІ.....231
Тян Е.С.
КИНЕТИЧЕСКИЙ ПЕСОК КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД РАЗВИТИЯ

РЕЧИ И ТОНКОЙ МОТОРИКИ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА…….238
Шарзадин А.М., Қосыбаева У.А., Маратова Д.А.
КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНТЕГРАЦИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ЖЕТІЛДІРУ.....243

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қ.Ж., Контек А.М.
ТЕРМИНДЕР ЖАСАЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ.....250
Аманбай Қ.Ұ., Асқарова А.Ш.
МОДЕРНИСТТІК ӘДЕБИ БАҒЫТ ЖӘНЕ ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....253
Даутова Б.Д.
АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІН» УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК ТҰРҒЫСЫНАН ПАЙЫМДАУ…….257
Есенова Қ.Ө., Бактиярова Р.М.
МЕДИА-МӘТІН ЖӘНЕ МЕДИАДИСКУРС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ЖАЙЫНДА.....264
Жаңабекова А.Ә., Өтегенова Б.Ж.
ЖИІЛІК СӨЗДІКТЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ ОРНЫ.....269
Калиаскарова А.А., Калмыкбаева А.Б.
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БЛОГ ТЕХНОЛОГИЯСЫН (BLOGGING) ҚОЛДАНУ.....275
Kozhbayeva G.
DEFINING CHARACTERISTICS OF HIGH-QUALITY MULTICULTURAL LITERATURE AND ITS FUNCTIONS IN DIVERSE SOCIETY……...279
Кулибекова Ж.С., Есматова М.Т., Хамзина Г.С.
Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ «ТУЛАҒАН ТОЛҚЫНДА» ПОВЕСІНДЕГІ КӨРКЕМДІК УАҚЫТ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК.....285
Қазыбек Г.Қ., Мәтбек Н.Қ.
С.А. АКСЕНОВА-ШТЕЙНГРУДТЫҢ АУДАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ.....291
Қалибекұлы Т., Тұрсынәліқызы Ж.
ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....296
Қалыбаева А.Ж., Магзымова Ж.С.
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СҰЛУЛЫҚ ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР МЕН ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....301
Муканова З.А., Әбітаева Ш.Қ.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР…….305
Мухамедвалиева З.А., Шафигулина Р.Р., Ерденова С.М.
ЯЗЫКОВОЙ БАРЬЕР ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ……..311
Myrsakhmetov M., Alzhan S.
AUDITING AS ONE OF THE MOST COMPLEX TYPES OF SPEECH ACTIVITY……316
Нарожная В.Д., Мезенцева Е.С., Ниязбекова С.Ж.
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ……..321

Салимова Н.Н.
ВЛИЯНИЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ И ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА СКОРОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ВЗРОСЛЫХ УЧАЩИХСЯ НА ИНТЕНСИВНЫХ КУРСАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (ИЗ ЛИЧНОГО ОПЫТА)……...327
Сермухаметова Б.Б.
ҚАЗІРГІ КОРЕЙ ӘҢГІМЕСІНІҢ ПОЭТИКАСЫ.....334
Smanov L., Zhienkozha Zh.
THE DEVELOPMENT OF LISTENING SKILL IN ENGLISH LANGUAGE …….....338
Smanov L., Kushkarova K.
AUTHENTIC SONGS - ONE OF THE ELEMENTS OF NATIONAL-CULTURAL COMPONENT OF THE CONTENT OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT AN EARLY STAGE……..343
Smanov L., Mirpolatova I.
WORKING WITH LISTENING SKILL IN A CLASSROOM……..349
Сманова Г.И., Ирисбеков А.И.
ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ТЕОРИИ РЕАЛИЙ……354
Smanova G., Stanbek Zh.
USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES ON THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE……..359
Smanova G., Tulegenova A.
DISCOURSE STRUCTURE AND NEWS REPORTS……...364
Сыдық П.С.
ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ, РЕФЛЕКСИВ ТЕРМИНДЕРІНІҢ АНЫҚТАЛУЫ.....369
Тажибаева Э.Р., Акбаева Г.Н., Карманова Ж.А.
ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ФОЛЬКЛОРА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ…….373
Турдалиева Ш.Т., Макашкулова Г.Б., Тулебаева Ш.А.
ЕКІНШІ ТІЛДІ МЕҢГЕРУ ПСИХОЛОГИЯСЫ: ТИІМДІЛІГІ МЕН КЕРІ ӘСЕРІ.....381

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Жакаева С.А., Жакаева К.А., Бабич С.С.
РИТМИКА САБАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ.....385
Құрманқұл Д., Тұранқұлова Д.
ТЕЛЕЖҮРГІЗУШІ КЕЛБЕТІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ЭТИКА.....391
Михайлова К.С., Божеева А.М.
МЕТАМОДЕРНИЗМ В КАЗАХСТАНСКОМ КОРОТКОМЕТРАЖНОМ КИНО…….396

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abil A.S.
ETHNO-CULTURAL ASPECT OF PREVENTION OF NEUROSIS DEVELOPMENT AND CO-RELATING BEHAVIOR OF NEUROTIC PERSONALITIES……..403
Касымов М.Р., Бекембетова Л.И., Досмаханова Л.Д.
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОСОБЕННЫХ ДЕТЕЙ И ИХ РОДИТЕЛЕЙ.....406
Жекебаева Р.Д., Мәлібек Ж.А.
ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРЫ В АСПЕКТЕ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ…….409

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ – PHYSICAL SCIENCE

Жумаханова Д.А., Абдуахитова О.Т., Абусалимова Г.К., Нуракова Г.О.
ИСЛЕДОВАНИЕ РАДИАЦИОННОЙ ОБСТАНОВКИ В ГОРОДЕ СЕМЕЙ.....414

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР - ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ - INFORMATION TECHNOLOGIES

Дәуітбаева А.О., Бимұратқызы Ж., Мауленова Т.
ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....419

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS……423

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW……...430

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының редакция ұжымы бұл санды белгілі ақын, журналист, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, «Алаш» Халықаралық сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасының «Мәдениет қайраткері» Аманхан Әлімұлына арнаймыз.

Аманхан Әлімұлының өмірбаяны (1952-2020)

Белгілі журналист, публицист, редактор, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Аманхан Әлімұлы 1952 жылы 20 қаңтарда Оңтүстік Қазақстан облысы, Арыс ауданы, Қожатоғай совхозында дүниеге келді. Асқар таудай әкесі - Әлім мен анасы - Дәмек көзі ашық, сауатты адамдар болған. Әке-шешесі ұлдары - Камалхан, Жамалхан, Аманхан және қызы Гүлбішәйді өсіріп, тәрбиелеген.

Әлімұлы Аманхан 1969 жылы туған жеріндегі Амангельді батыр атындағы орта мектепті бітіреді. Оның журналистік өмірі мектептің қабырға газетінен бастау алады, ары қарай қаламы шыңдалған бала Аманхан 1966 -

жылдары аудандық «Қызылқұм» газетінде алғашқы тырнақалды туындыларын жариялайды. Болашақ қаламгердің осы газетте ауыл еңбеккерлері туралы «Құрметке бөленген қос шофер», «Қалтқысыз қызмет етуде», «Табысты шопан», «Межесі биік», «Табысты аяқтамақ», «Тартымды шығады», «Қызу жүргізілуде», «Алғысқа бөленді» сияқты шағын хабарлары басылып жүрді. Сол кездің өзінде-ақ оқушы Аманхан тілші атанып, жазғандары ауыл оқырмандарының көңілінен шығып жүрді.

Бала Аманхан тұңғыш «Қарт» өлеңін 5-сыныпта жазады, өзі шалдың баласы болғандықтан алғашқы өлеңі де әкесіне арналады.

Мектепті тәмамдаған соң, 1972-1975 жылдары құрылыс саласында жұмыс істеп, тек 1975 жылы Киров атындағы ҚазМУ-дың журналистика факультетіне оқуға түседі. Студент кезінде М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер бірлестігінің жетекшісі қызметін атқарады, белсенді болады.

Ол 1981-1989 жылдары еліміздің көптеген бұқаралық ақпарат құралдарында: «Қазақстан пионері» («Ұлан»), «Лениншіл Жас» («Жас алаш»), «Қазақ әдебиеті», «Түркістан» басылымдарында, «Қазақ радиосында» жұмыс істеген.

1991-1993 жылдар аралығында Мәскеудегі М. Горький атындағы Әдебиет институтының жанындағы жоғарғы курсының күндізгі бөлімінде оқиды.

1994-2012 жылдары «Заң газетінде» жауапты хатшы, шолушы болған, бүгінгі күнге дейін «Ақиқат» ұлттық қоғамдық - саяси журналының бас редакторы қызметін атқарып келген.

Аманхан Әлімұлы - Қазақстан Республикасының «Мәдениет қайраткері», М.Мақатаев атындағы «Алаш» сыйлығының лауреаты, «Ұлт патриоты» грамотасының және «Жандос» атындағы сыйлықтың иегері атанып, 1991 жылы Желтоқсан көтерілісіне қатысқандығы үшін «Патриоттық қозғалыс» Желтоқсан ақиқаты» Республикалық Қоғамдық Бірлестігінің ұйым мүшесіне қабылданады, оған қоса 2016 жылы Қазақстан Республикасының 25 жылдығына орай Оңтүстік Қазақстан облысына сіңірген еңбегі үшін төс белгімен, 2019 жылы Қазақстан Республикасының президенті Қ.К. Тоқаевтың Жарлығы бойынша «Құрмет» орденімен марапатталады.

Публицист, ақын Аманхан Әлімұлы «Ай нұры алақанымда», «Жанымның жапырағы», «Бес қоңырау», «Кездесу», «Атақоныс», «Жариямайдай» жыр жинақтарының, «Өткірдің жүзі» публицистикалық ой-толғауларының авторы. Оның өлеңдері, сыр-сұхбаттары, қоғамдық пікірлері оқырманды бей-жай қалдырмаған, олардың қай-қайсысы болмасын автордың ел мен жерге, ұлтқа және Қазақстанға деген ерекше ыстық сезіммен жазылған.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

УДК 342.4

Амиров Н.К.,
кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
научно-образовательный департамент «Право»,
университет Нархоз,
E-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

Куаналиева Г. А.,
доктор юридических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

Джетибаев Н.С.,
кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
научно-образовательный департамент «Право»,
университет Нархоз,
E-mail: Zhetybaev-14@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ

Аннотация. Бұл мақалада Ресей мен Қазақстандағы конституциялық реформалардың бірқатар маңызды мәселелері зерттеледі. Ресей Конституциясына ұсынылған кейбір өзгерістерден Қазақстан Конституциясының нормаларына ұқсастығын байқауға болады. Кез келген конституциялық реформа қоғам мен мемлекеттің дамуына зор маңыздылығын тигізеді. Конституцияға ұсынылған өзгерістер мен толықтырулар маңызды саяси, экономикалық және әлеуметтік проблемалардың шешілуіне бағытталуы тиіс. Конституцияның реформасы мемлекеттілік пен демократияның болашағына негіз болуы тиіс.

Түйінді сөздер: конституция, конституциялық реформа, президент, парламент, үкімет.

Аннотация. В статье исследуются ряд актуальных вопросов конституционных реформ в России и в Казахстане. Некоторые из поправок предлагаемых в Конституцию России имеют определенное сходство с нормами Конституции Казахстана. По мнению авторов любая реформа Конституции должна иметь важное значение для развития общества и государства. Поправки в Конституцию должны быть направлены на решение важных политических, социальных и экономических проблем стоящих перед обществом. Реформа конституции должна служить основой для дальнейшего развития государственности и демократии.

Ключевые слова: конституция, конституционная реформа, президент, парламент, правительство.

Annotation. The article examines a number of topical issues of constitutional reforms in Russia and Kazakhstan. Some of the amendments proposed to the Russian Constitution have certain similarities with the norms of the Constitution of Kazakhstan. According to the authors, any reform of the Constitution should be important for the development of society and the state. Amendments to the Constitution should address important political, social and economic issues facing society. The reform of the Constitution should serve as a basis for the further development of statehood and democracy.

Keywords: constitution, constitutional reform, president, parliament, government.

Взаимоотношения общества и государства, права человека, устройство государства, порядок формирования и компетенция высших государственных органов, принципы взаимодействия органов публичной власти, возможности местного самоуправления и ряд иных вопросов всегда находятся в зоне пристального внимания всего общества, различных политических сил. В связи с этим в суверенных государствах на постсоветском пространстве происходят различные конституционные реформы.

15 января 2020 года в своем Послании Федеральному Собранию Президент Российской Федерации В.В. Путин инициировал реформу Конституции РФ [1]. Действительно Конституция Российской Федерации была принята в далеком 1993 году в другой общественно-политической обстановке. По прошествии времени, когда спала угроза распада России, страна вышла из политического и экономического кризиса наступило достаточно благоприятное время для конституционных реформ. Среди всех этих предложений по поводу изменения конституции есть и некоторые касающиеся роли Президента Российской Федерации В.В. Путина во власти в будущем. Это снятие ограничения сроков президентства двумя сроками, а также конституционное

закрепление повышения роли Госсовета в властной структуре. Некоторые исследователи сразу отметили схожесть будущей роли Госсовета России с Советом безопасности в Республике Казахстан. Что наталкивает на мысль о серьезных поисках действующей российской власти путей развития, изучению ею положительного опыта конституционных реформ в других странах, особенно в Казахстане.

Президент Российской Федерации вынес на обсуждение ряд поправок в действующий Основой закон Российской Федерации:

1. О приоритете Конституции России в правовом пространстве. Теперь нормы международных правовых актов и решения международных органов будут действовать на территории страны, если не противоречат Основному закону и не ущемляют права личности. Данное предложение достаточно расплывчатое, что позволит властям и судебным органам России трактовать многое по-своему, значительно отдалит Россию от международного правового поля. Отделение любой страны, тем более такой державы как Россия от международного правового поля, избирательное применение и признание ею международных актов и решений международных организаций не прибавит ей международного авторитета. Гораздо проще было бы, признавая приоритет норм международного права в конституции, увязать это с рядом международно значимых условий, сложным процессом применения на уровне органа конституционного контроля и регулированием на уровне текущего законодательства.

2. В России предлагается закрепить обязательные требования к лицам, которые занимают должности, критически важные для обеспечения безопасности и суверенитета страны, а также к судьям. Они не должны иметь гражданство другой страны либо вид на жительство в другой стране. Данное нововведение является интересным с точки зрения сохранения государственности, обеспечения национальной безопасности и обороноспособности страны. Казахстану следует присмотреться к данной поправке, изучить возможность аналогичных поправок в наш Основной закон. В Украине в 2014 году выяснилось, что многие высшие чиновники прежней администрации имеют дополнительно иностранное гражданство или вид на жительство, чем они и воспользовались. Кроме того, в России в последние годы в условиях жестких иностранных санкций к окружению действующей власти тоже выяснилось, что ряд высокопоставленных должностных лиц и крупных бизнесменов имеют собственность за рубежом. Это сделало их весьма уязвимым для западных санкций. А ведь это люди, которые влияют на принятие важных политических решений в стране. В таком случае насколько эти решения будут соответствовать национальным интересам страны.

3. Вводятся новые требования к лицам, претендующим на должность главы государства: постоянное проживание в Российской Федерации не менее 25 лет, отсутствие иностранного гражданства или вида на жительство в другом государстве, в том числе и в прошлом. Думается, что такая поправка не имеет особой важности. Возможно, тем самым делаются попытки отсечь от будущей президентской гонки определенных кандидатов. В свое время президентом Латвийской Республики в 1999-2007 гг. была Вайра Вике-Фрейберга, которая до 1997 года жила в Канаде. В период ее президентства Латвия значительно укрепила международные позиции, вступила в ЕС и НАТО. Ее кандидатура выдвигалась несколькими странами на пост Генерального секретаря ООН. Аятолла Хомейни в свое время был вынужден покинуть Иран на почти 15 лет, однако впоследствии он успешно возглавлял свою страну. Как известно М.С. Горбачев постоянно проживал в СССР, однако именно во время его президентства СССР распался в силу ряда объективных причин. Какие-либо сроки постоянного проживания в стране не способны повлиять на степень верности государству и правильность принятия высшим должностным лицом важнейших политических решений. Думается, что главное во всех государственных служащих – это их патриотизм, профессионализм и служение своему государству и народу.

4. Относительно ограничения пребывания в должности главы государства двумя сроками Президент Российской Федерации сказал, что не считает этот вопрос принципиальным, но согласен с этим. Однако политические и общественные деятели, авторы в своих выступлениях и публикациях отмечают, что именно этот вопрос является чуть ли не самым главным во всей этой конституционной реформе. Всем интересно, какое место на властном олимпе займет действующий президент Российской Федерации после окончания своих полномочий. Бесспорно, что президент Российской Федерации В.В. Путин является человеком сделавшим многое для России. Конечно, у него могли быть ошибки, как и у любого руководителя такого уровня, имеющего дело со многими сложными проблемами. У каких-то проблем подчас не бывает правильных решений вообще. Думается, что в интересах всех: и народа, и власти, и оппозиции – необходимо отказаться от

уголовного преследования бывших президентов. Это необходимо закрепить конституционно и не менять никогда. Угроза возможного преследования в будущем заставляет многих президентов оставаться на посту чуть ли не пожизненно. Дело чести каждого народа достойно относиться к своим прежним руководителям.

5. В России предлагается закрепление принципов единой системы публичной власти, выстраивание эффективного взаимодействия между государственными и муниципальными органами, расширение и укрепление полномочий и реальных возможностей местного самоуправления.

Выстраивание единой системы публичной власти не должно нести угрозу развитию демократии. Оно не должно превратить механизм власти в целостную систему, подчиняющуюся центру. Власть эффективна тогда, когда децентрализована должным образом, когда каждая часть и каждый уровень публичной власти хорошо знают и выполняют свои задачи. В такой огромной стране как Россия центральная власть не может решать все проблемы. Решение всех проблем местного характера должно быть передано на местный уровень. Следует понимать одно: либо местное самоуправление есть, либо ее нет. Бесконечные реформы по развитию и совершенствованию местного самоуправления говорят об одном. Вообще-то местное самоуправление должно быть и оно должно работать. Центральная власть не должна брать не полагающийся ей груз решения местных проблем. Центральная власть должна заниматься международным отношениями, экономикой, социальной сферой, обороной, безопасностью и правопорядком. Иные вопросы должны передаваться на местный уровень. За их решение ответственность должно нести местное сообщество и избираемые ею местные власти. Подобное разделение сфер ответственности во многом помогает центральной власти, однако не всякая центральная власть понимает это и взваливает все проблемы на себя, что часто в случае провалов ведет к потере ею авторитета.

6. В России предлагается для кардинального повышения роли губернаторов в выработке и принятии решений на федеральном уровне Президент Российской Федерации высказался о целесообразности закрепить в Конституции соответствующий статус и роль Государственного совета.

Каждая страна вольна в учреждении и реформировании своих государственных органов. Однако никто не отменял научную обоснованность реформ и действий в сфере государственного управления. На наш взгляд губернаторы должны больше сосредоточиться на решении региональных и местных проблем, которых в России хватает.

7. В России предлагается передать Государственной Думе утверждение кандидатуры Председателя Правительства, а затем по представлению Председателя Правительства – всех вице-премьеров и федеральных министров. При этом Президент будет обязан назначить их на должность. По мнению Президента Российской Федерации, это повысит роль и значение парламента страны, роль и значение Государственной Думы, парламентских партий, самостоятельность и ответственность Председателя Правительства и всех членов кабинета, сделает более эффективным, содержательным взаимодействие между представительной и исполнительной ветвями власти.

В Казахстане согласно подпункта 3 ст. 44 Конституции Республики Казахстан Президент Республики после консультаций с фракциями политических партий, представленных в Мажилисе Парламента, вносит на рассмотрение Мажилиса для дачи согласия кандидатуру Премьер-Министра Республики; с согласия Мажилиса Парламента назначает на должность Премьер-Министра Республики; по представлению Премьер-Министра, внесенному после консультаций с Мажилисом Парламента, назначает на должности членов Правительства [2]. Как мы видим в Конституции Казахстана уже на протяжении ряда лет закреплены положения о консультациях главы государства с партийными фракциями Мажилиса Парламента при назначении главы правительства, о консультациях Премьер-Министра с Мажилисом по поводу кандидатур на должности членов правительства.

Президент Российской Федерации выступает за существование сильной президентской республики в стране. За президентом должно сохраняться право определять задачи и приоритеты деятельности Правительства, как и право, отстранять от должности Председателя Правительства, членов правительства в случае ненадлежащего исполнения обязанностей или в связи с утратой доверия. Также за президентом должно оставаться прямое руководство Вооруженными Силами и всей правоохранительной системой [1]. В Казахстане согласно ст. 44 Конституции Республики Казахстан Президент освобождает от должности Премьер-Министра Республики; освобождает от

должностей членов Правительства; самостоятельно назначает на должности министров иностранных дел, обороны, внутренних дел. Президент Республики Казахстан с согласия Сената Парламента назначает на должности Генерального Прокурора и Председателя Комитета национальной безопасности Республики Казахстан; освобождает их от должностей. Президент Республики Казахстан является Верховным Главнокомандующим Вооруженными Силами [2]. В определенной части российские власти заимствуют некоторые положения из конституций тех или иных стран постсоветского пространства. Причем анализируются и заимствуются устоявшиеся, положительно зарекомендовавшие себя положения. Как мы видим в этих положениях конституции Российской Федерации выстраиваемая конструкция похоже на казахстанскую. Конечно, практически во всех странах президент является верховным главнокомандующим. Однако детальный анализ других моментов говорит о том, что Российская Федерация будет заимствовать ряд моментов с Конституции Казахстана. Сопредседатель рабочей группы по подготовке изменений в Конституцию Российской Федерации П. Крашенинников сообщил СМИ, что согласно предложенным поправкам в качестве сенаторов в Совет Федерации смогут пожизненно входить бывшие президенты Российской Федерации. Эта инициатива была предложена членами рабочей группы по аналогии с опытом работы верхних палат парламентов в других странах [3].

Относительно предложений Президента Российской Федерации о поправках в конституцию можно отметить, что они в какой-то мере повторяют поправки 2017 года в Основной закон Казахстана и делают конструкцию российской власти похожей на конструкцию власти в Казахстане. 10 марта 2017 года в Казахстане был принят закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан». Согласно этим поправкам:

1. Международные договоры, ратифицированные Республикой, хотя и имеют приоритет перед ее законами, однако порядок и условия действия на территории страны международных договоров определяются законодательством Республики Казахстан.

2. Президентом Республики Казахстан может быть избран гражданин Республики Казахстан по рождению, не моложе сорока лет, свободно владеющий государственным языком, проживающий в Казахстане последние пятнадцать лет и имеющий высшее образование. Конституционным законом могут устанавливаться дополнительные требования к кандидатам в Президенты Республики Казахстан. В российском варианте поправок речь идет не о 15 года, а о 25 годах проживания в стране.

3) Президент Республики Казахстан после консультаций с фракциями политических партий, представленных в Мажилисе Парламента, вносит на рассмотрение Мажилиса для дачи согласия кандидатуру Премьер-Министра Республики; с согласия Мажилиса Парламента назначает на должность Премьер-Министра Республики; освобождает от должности Премьер-Министра Республики; по представлению Премьер-Министра, внесенному после консультаций с Мажилисом Парламента, назначает на должности членов Правительства; самостоятельно назначает на должности министров иностранных дел, обороны, внутренних дел; освобождает от должностей членов Правительства [4].

Что касается некоторого возможного сходства между Государственным советом в Российской Федерации и Советом Безопасности в Казахстане то хотелось бы заметить следующее. Первому Президенту Республики Казахстан - Елбасы в силу его исторической миссии пожизненно принадлежит право возглавлять Совет Безопасности в качестве Председателя [5]. Возможно, Президент Российской Федерации в будущем также будет возглавлять Государственный Совет Российской Федерации в случае окончания срока президентских полномочий.

Что касается компетенций, то здесь есть определенные различия между двумя этими органами. Совет Безопасности Республики Казахстан является конституционным органом, координирующим проведение единой государственной политики в сфере обеспечения национальной безопасности и обороноспособности Республики Казахстан в целях сохранения внутриполитической стабильности, защиты конституционного строя, государственной независимости, территориальной целостности и национальных интересов Казахстана на международной арене [5].

Главы государств всегда занимали, занимают и будут занимать центральное место в системе органов государства, они часто выступают инициаторами конституционных реформ, дают старт поправкам в конституцию. Анализируя институт президента в Казахстане и странах Центральной Азии М.Х. Матаева пишет, что «президенты республик обладают широкими полномочиями. Так, президент Казахстана по Конституции Республики единолично определяет основные направления

внутренней и внешней политики государства (ст. 40). Внутриполитические вопросы президентом определяются в ежегодных Посланиях народу, в отношениях с Парламентом, Правительством, центральными местными органами государственной власти (ст. 53, 61, 63)» [6, с. 68].

В Послании Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года ставятся важнейшие задачи по развитию Казахстана как современного эффективного государства. Эти поставленные Президентом Республики Казахстан задачи можно понимать как начало новых реформ. По мнению Президента Республики Казахстан политическая трансформация будет постепенно и неуклонно осуществляться с учетом интересов нашего государства и народа. Мы будем осуществлять политические реформы последовательно, настойчиво и продуманно. Наш фундаментальный принцип: успешные экономические реформы уже невозможны без модернизации общественно-политической жизни страны. «Сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство». Это цель, к которой мы должны двигаться ускоренными темпами. Эта формула политической системы является основой стабильности государства [7].

В своем послании 2019 года Президент Республики Казахстан говорит о необходимости поддерживать и укреплять гражданское общество, вовлекать его в обсуждение наиболее актуальных общегосударственных задач с целью их решения. Именно для этого создан представительный по своему составу Национальный Совет общественного доверия. Идея НСОД является весьма важной и своевременной. Любые предложения по поводу реформ должны быть предварительно обсуждены в кругу специалистов, общественных и политических деятелей.

Президент Республики Казахстан предлагает продолжить процесс партийного строительства, сотрудничать с другими политическими партиями и движениями, проводящими конструктивную политику на благо общества. Основные проблемы, волнующие наше общество, должны обсуждаться и находить своё решение именно в Парламенте и в рамках гражданского диалога, но не на улицах. Необходимо содействовать развитию многопартийности, политической конкуренции и плюрализма мнений в стране. Это важно для стабильности политической системы в долгосрочной перспективе. Государство должно сознательно поддерживать и развивать многопартийность в стране, в том числе и оппозицию. Пар, накопляющий в обществе должен иметь выход. В случае отсутствия в стране конструктивной и парламентской оппозиции, ее место может быть занято любой радикальной оппозицией.

По мнению Президента Республики Казахстан предстоящие выборы в Мажилис Парламента и маслихаты должны способствовать дальнейшему развитию многопартийной системы в стране [7]. В этой связи хотелось бы отметить одно важное обстоятельство. В условиях слабости оппозиции в стране, для ее поддержки, а также для большей легитимизации победившей партии (коалиции) следует ограничиться определенным процентом мест для победившей партии. Это может быть порядка до двух третей мест в палате парламента. Например, в Кыргызстане конституционно закреплено такое ограничение.

В статье 70 Конституция Кыргызской Республики сказано, что Жогорку Кенеш – парламент Кыргызской Республики состоит из 120 депутатов, избираемых сроком на 5 лет по пропорциональной системе. По результатам выборов политической партии может быть предоставлено не более 65 депутатских мандатов в парламенте [8].

В Послании Президента Республики Казахстан от 2019 года говорится и о совершенствовании законодательства о митингах. Согласно Конституции наши граждане обладают правом свободного волеизъявления. Если мирные акции не преследуют цель нарушения закона и покоя граждан, то нужно идти навстречу и в установленном законом порядке давать разрешения на их проведение, выделять для этого специальные места. Причем, не на окраинах городов.

В Послании Президента Республики Казахстан сказано об укреплении общественного согласия. Согласие между различными социальными и этническими группами – это результат усилий всего общества. В связи с этим необходимо проанализировать политические процессы и принять конкретные меры для укрепления нашего единства [7]. После трагических событий в Кордае (07.02.2020 г.) очень важно не допустить расшатывания ситуации в стране. Важно обеспечить мир и согласие на казахстанской земле. Любое современное государство может быть расшатано по ряду моментов: межнациональные, межрелигиозные, и межрассовые распри, проблемы социального или имущественного расслоения населения, а также по политическим проблемам. Исходя из этого, Казахстану необходимо будет обратить серьезное внимание на реальное (не отчетное) состояние законности и правопорядка в отдаленных местностях,

социально-экономические аспекты жизни населения в регионах, нерешенность проблем местного населения, проблему коррупции на местах, вопросы авторитета местной власти среди населения.

Необходимо, чтобы законы государства действовали одинаково для всех, вне зависимости от любых оснований. Иначе никакие конституционные реформы не помогут. Необходимо улучшение жизни простых людей, решение социально-экономических проблем. Местное государственное управление и самоуправление остаются одним из сфер требующих реформ. Только реальное и широкое участие местного населения в решении местных проблем позволит обеспечить общественное согласие и стабильность.

В Послании Президента Республики Казахстан от 2019 года есть раздел «Сильные регионы – сильная страна». Президент ставит задачи по повышению эффективности работы местных органов власти, обеспечению постоянного доступа людей к местным властям. Предлагается ввести систему оценки населением эффективности работы местной власти. Соглашаясь с этим, хотелось бы отметить, что в конституционном праве развитых стран самым эффективным средством контроля местных властей являются прямые выборы населением и досрочные выборы. Конституционные реформы должны улучшать жизнь людей, развивать демократию и гражданское общество. Как раз объявленная политика по развитию партийного строительства могла бы получить свое продолжение через активное участие партий в выборах местных властей на уровне районов и ниже. Только поставив местные власти в прямую зависимость от воли местного населения можно добиться эффективности местного управления. Конечно тут есть и угроза сепаратизма. Однако угроза сепаратизма может быть и без прямых выборов на местном уровне. Угрозе сепаратизма можно противопоставить многие механизмы демократии и центрального государственного контроля.

Как мы видим из всего этого некоторые из поправок предлагаемых в Конституцию России имеют определенное сходство с нормами Конституции Казахстана. По нашему мнению любая реформа Конституции должна иметь важное значение для развития общества и государства. Поправки в конституцию должны быть направлены на решение важных политических, социальных и экономических проблем стоящих перед обществом. Реформа конституции должна служить основой для дальнейшего развития государственности и демократии, так как ее влияние будет проявляться на протяжении многих лет.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 15 января 2020 года //http://kremlin.ru/events/president/news/62582 *(Дата обращения: 14.02.2020).*
2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года)*//Режим доступа: URL:*http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный. (Дата обращения: 14.02.2020).*
3. Экс-президентам России предлагают дать пожизненный статус сенаторов//https://iz.ru/974958/2020-02-11/byvshie-prezidenty-rossii-smogut-poluchit-pozhiznennyi-status-senatorov
4. Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан»//*Режим доступа: URL:* http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ *свободный. (Дата обращения: 14.02.2020).*
5. П. 2 ст. 1 закона Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 178-VI «О Совете Безопасности Республики Казахстан»//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38039248#pos=4;-178 *(Дата обращения: 14.02.2020).*
6. Матаева М.Х. Конституционно-правовая регламентация института Президента в действующих Конституциях Казахстана и стран Центральной Азии: сравнительный анализ//Наука и жизнь Казахстана. - 2019. № 3. - С. 68-78.
7. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана: «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». 2 сентября 2019 г. //http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana *(Дата обращения: 14.02.2020).*
8. Конституция Кыргызской Республики. *Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года//http://www.kenesh.kg/ru/article/show/31/konstitutsiya-kirgizskoy respubliki (Дата обращения: 14.02.2020).*

Аралбаева Айгерим Адиловна,
з.ғ.к., доцент,
«Құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасы,
«Туран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aralbaeva81@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының қаржылық құқықтық қатынастардың теориялық мәселелері қарастырылады. Өзектілігі: Қазақстан Республикасының қаржылық жүйесі еліміздің экономикасының маңызды секторларына шетелдік капиталды тартуға, еліміздің қаржылық нарығын дамытуға және халықаралық қаржы-несие қатынастарын дамытуға және нығайтуға әсер етеді. Сонымен қатар, қаржылық құқықтың және қаржылық құқықтық қатынастар ұғымдарына сипаттама берілген.

Кілтті сөздер*:* қаржылық құқық, қаржылық заңнама, қаржылық құқықтық қатынастар, қаржылық жүйе, қаржылық қызмет.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические проблемы финансовых правоотношений в Республике Казахстан. Актуальность: в Республике Казахстан финансовая сфера играет важную роль в привлечении иностранного капитала для развития приоритетных секторов экономики, содействуют развитию финансового рынка страны, также содействуют развитию и укреплению международных финансово-кредитных отношений. Также рассмотрены понятия: финансового права и финансовых правоотношений.

Ключевые слова: финансовое право, финансовое законодательство, финансовые правоотношения, финансовая система и финансовая деятельность.

Annotation. This article discusses the theoretical issues of financial relationships in the Republic of Kazakhstan. Relevance: the Republic of Kazakhstan financial sector plays an important role in attracting foreign capital for the development of priority sectors of the economy, promote the development of the financial market, and promote the development and strengthening of the international financial and credit relations. It is also considered the concept: financial law and financial relations.

Keywords: finance, financial law, financial legal, financial system and financial relationships.

Қазақстан Республикасының қаржылық жүйесін құрайтын және оның жұмыс істеуі барысында туындайтын қаржылық құқықтық қатынастардың тұрақты әрі міндетті субъектілері мемлекеттік органдар және т.б. қаржылық-несиелік институттар ішкі және сыртқы инвесторлардан тартылған уақытша бос ақша қаражаттары мен капиталды Қазақстан экономикасының басым әрі жоғары табысты салаларына құю функциясын орындайды, сондай-ақ елдің қаржылық нарығының дамуына, мемлекеттің халықаралық экономикалық қатынастарға қатысуына және халықаралық қаржылық-несиелік ұйымдармен ынтымақтасуына септігін тигізеді.

Қазақстан Республикасының қаржылық жүйесі, қаржылық қызметті және оның нәтижесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің аса маңызды нысанына, олар жүргізетін операциялар мен іс-қимылдардың заңи тәртібін айқындайтын «Бюджет Кодексі», «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы», «Лицензиялау туралы» және т.б. Қазақстан Республикасының заңдары жатады.

Қаржылық құқықтық қатынастар қандай болмасын елдің экономикасын дамыту негізі және нарықтық қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Осы қаржылық құқықтық қатынастардағы объектілері ақша, депозит, несие, валюталық, сақтандыру, зейнетақы, қор нарығы, қаржылық құралдарымен сауда-саттық жүргізудің ұйымдастырылған жүйесін білдіретін қаржылық несиелік институттар рөлін атқарады.

Демек, қаржылық ресурстарды алушылар - сатып алушылар мен аударушылар-сатушылар арасындағы тікелей байланыстарды қалыптастыратын, сондай-ақ капиталды несие берушілер мен қарыз алушылар арасында мемлекеттің ақша-несие, қаржы саясатына әрі капиталға деген сұраныс пен ұсынысқа сай қайта бөлетін механизм ретінде жұмыс істеуі барысында экономикалық мәнімен және маңызымен ерекшеленетін қаржылық құқықтық қатынастардың туындауын негіздейді.

Қазақстан Республикасының қаржылық жүйесіндегі қаржылық құқықтық қатынас қаржылық заңнама мен өзге де нормативтік құқықтық актілерге және лицензияларға орай нақтылы айқындалып берілген субъективтік құқыққа ие болу және оны пайдалану, сондай-ақ нақтылы айқындалып жүктелген заңи міндетті құру немесе атқару процесінде іске асырылатын, қаржылық

құқықтық нормаларының талабына сай қаржылық құқықтық қатынас субъектілерінің өзара қатынастарының нысаны болып табылады.

Қолданыстағы қаржылық заңнамалар тұрғысынан оның нормаларын іске асыру қаржылық қызметті жүзеге асыру барысында туындайтын қаржылық құқықтық қатынас субъектілерінің тиісінше мінез-құлықтары мен іс-қимылдарына орай уәкілетті мемлекеттік органдар жүргізетін құқықтық-биліктік реттеу әрі қадағалау-бақылау сипатында көрініс табады.

Осындай мән-жайларға орай Қазақстан Ұлттық Банкінің, Қазақстанның Даму Банкінің және коммерциялық банктердің қызметі (операциялары) негізіндегі банктік құқықтық және қаржылық құқықтық нормалардың іске асырылуы Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Қаржы Министрлігінің, Қазақстан Республикасының ұлттық экономика министрлігінің, республикалық және жергілікті бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің, билікті өкілеттіктерінің мүмкіндігімен қамтамасыз етіліп отырғаны белгілі.

Сонымен, қаржылық жүйенің және қаржылық құқықтық қатынастардың тиімді әрі тұрақты жұмыс істеуі қаржылық және өзге де заңнаманың, заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілердің, сондай-ақ халықаралық құқықтың ережелеріне және олардың сапасына байланысты болары сөзсіз.

Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздігін алғаннан бастап қазақстандық құқық салаларының жүйесінің даму тарихы өз бастамасын алып отыр. Әрине, оған дейінгі құқық салаларының жүйесінің дамуы Кеңес Одағының құрамындағы болған тарихпен байланысты.

Нарықтық даму жағдайына бет бұрған Қазақстан Республикасында мемлекеттік деңгейде әр түрлі әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, қаржылық реформалар жүзеге аса бастады. Мемлекетімізде жүргізіліп жатқан көптеген реформалар қаржылық қызмет аясына да айтарлықтай өз ықпалын тигізуде. Әлемдік жүйедегі нарықтық экономиканың алуан түрлі болуына қарамастан, олардың барлығына тән ортақ белгі, ол мемлекеттік реттеудің тән болуы болып табылады. Ал қаржылар нарықтық экономикалық қатынастардың ең басты құрамдас бөлігі, сол себептен те қаржылар мемлекеттің саясатын жүзеге асырушы маңызды құрал ретінде көрініс табады.

Ең алдымен, қаржылық құқықтың құқық саласы ретінде дамуына өз үлестерін қосқан, Қазақстан Республикасының қаржы құқығының негізін салушылар - А.И. Худяков пен С.М. Найманбаев және т.б. екендігін атап өтуіміз қажет деп есептейміз.

Қаржылық құқықтың қоғамда алатын орны аса жоғары болып табылады, себебі қаржылық құқықтық қатынастар мемлекеттің экономикалық дамуына ықпал ететін маңызды жүйе қатарында болып отыр. Бүгінгі таңда қаржылық қатынастар екі түрлі реттеу саласын қамтып отыр:

1. мемлекеттің орталықтандырылған ақша қорларын құруға және пайдаланумен байланысты экономикалық ақша қатынастары, олар республикалық және жергілікті бюджет аясында пайда болады;

2. ұйымдар мен кәсіпорындардың ақша қаражаттары аясында туындайтын экономикалық ақша қатынастары;

С.М. Найманбаевтың пікірі бойынша, қаржы құқығы деп мемлекеттің ақша қорларын қалыптастыру, бөлу және пайдалануды ұйымдастыру барысында пайда болатын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы [1, 14 б.] болып келеді.

Кез-келген құқық саласы басқа құқық салаларынан өзінің реттеу пәні мен қоғамдық қатынастарды реттейтін әдістерімен ерекшеленетінің атап өтсек болады. Құқықтық қатынастар мемлекет қабылдаған құқықтық нормалар негізінде пайда болатын қоғамдық қатынастардың ерекше және кең таралған түрлерінің бірі болып табылады. Сондықтан да құқықтық қатынастардың қатысушыларына, яғни субъектілеріне өздеріне құқықтар мен міндеттер жүйесі тән болып келеді.

Қаржылық құқықтың пәні болып қаржылық құқықтық қатынастар танылады, оларды төмендегідей қоғамдық қатынастарға жіктеледі:

1) мемлекет шығынына қажетті қаражатты Қазақстандағы дербес қор иелерінен жинап алған кезде пайда болатын қатынастар;

2) қорға жиналған қаражатты оны жұмсаушы субъектілерге бөліп беру процесінде болған қатынастар;

3) қаражаттың жұмсалуын ұйымдастыру кезінде пайда болатын қатынастар.

Осындай мән-жайлар тұрғысынан Қазақстандағы қаржылық құқықтың өзекті теориялық және тәжірибелік мәселелері мен өзге де аспектілерін ғылыми зерделеу және зерттеу қаржылық қызмет аясындағы экономикалық басқарушы-реттеуші, сондай-ақ қаржылық-несиелік әрі

әкімшілік құқықтық маңызды, соның ішінде қоғам мен мемлекетке, қаржылық ұйымдар мен олардың клиенттеріне тиімді жайттарды айқындап, ашып көрсетуге септігін тигізеді.

Сонымен айтқанымызды дәлелдеп, дәйектеу әрі ғылыми негіздеу мақсатында құқықтық қатынас, қаржылық құқықтық қатынас, олардың өзіне тән ерекшеліктері жөнінде ТМД елдері және қазақстандық ғалымдар қалыптастырған көзқарас, пікірлерге тоқталып, құқықтық қатынастарға байланысты өзекті мәселелерді, қажетті жерінде қаржылық заңнаманың тиісті нормаларын талқылап, талдау жасағанымыз жөн болар деп санаймыз.

А.Г. Братко құқықтық қатынас қоғамдық қатынастың бір түрі, ал қоғамдық қатынас адамдар арасындағы әлеуметтік байланыстар мен құқықтық қатынастар осы қатынастардың субъектілерінің арасындағы заңи байланыстар деген пікірін айта отырып, құқықтық қатынас белгілерін: 1. Құқықтық қатынас-құқық нормасымен көзделген қоғамдық қатынас. 2. Құқықтық қатынас зияткерлік және ерік-ықтияр элементтерінен тұрады. 3. Құқықтық қатынастың негізгі мәні құқықтық қатынас субъектілері тараптардың құқықтары мен міндеттері болып табылады. 4. Құқықтық қатынас субъектілер арасындағы заңи байланыс» деп сипаттаған. Сонымен қатар «құқықтық қатынас негізгі мәні субъективтік құқық пен заңи міндеттер болып табылатын және нормада көзделген фактілер орын алған жағдайда құқықтық норма негізінде туындайтын, оның субъектілері арасындағы заңи байланыс» деген ұғымды айқындаған [2, 140-142 бб.].

Осындай пікірлер төңірегінде құқықтық қатынас тиісті құқық нормалары негізінде қатысушыларына жүктелінетін субъективтік құқықтар мен заңи міндеттер нақтылы белгіленген, субъектілерінің арасындағы заңи байланыстар мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етілген, көбінесе бір тараптың мүддесіне-ықтиярына орай туындайтын, сонымен қатар екінші тараптың, немесе бірнеше қатысушы тараптың мүддесі де көзделінетін қоғамдық қатынас ретінде сипатталады деп тұжырымдауға болады.

Қазақстандық көрнекті ғалым-ұстаз, мемлекеттанушы академик М.Т. Баймаханов Кеңестік билік кезінде жарық көрген, белгілі ғалым Р.О. Халфинаның «Общее учение о правоотношениях» (М., 1974) деп аталатын монографиясына жазған рецензиясында «Құқықтық қатынастар проблемасы құқық теориясының аса маңызды, сонымен бірге әрі күрделі проблемалары қатарына жатады. Құқықтық қатынастар проблемаларын теориялық зерттеу құқықтық реттеу механизмінің аса маңызды бір буынын зерделеуге, сондай-ақ жалпы құқық теориясының басқа да мәселелерін, оның ішінде құқық ұғымының, оны қолданудың, құқықтық ықпал ету тиімділігінің және т.б. мәселелерін ойлау-пайымдауға мүмкіндік береді» деп көрсете отырып, құқықтық қатынас маңжайларының ашылмаған мәселелерінің әлі де жеткілікті әрі дискуссиялы екенін атап өткен [3, 90-91 бб.].

Сонымен қатар Ю.Г. Ткаченконың 1980 жылы баспадан шыққан «Методологические вопросы теории правоотношений» деген кітабына жазған рецензиясында М.Т. Баймаханов «Жұмыстағы негізгі көрініс «нақты мағынасында құқықтық қатынастар болмайды, тек қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу тәсілі бар» және «құқықтық қатынастар өз мәні бойынша әрі қызмет мәніне байланысты не өндірістік, не әлеуметтік, не саяси, не рухани болып табылады» деген қорытындыны негіздеу болып табылады. Автордың пікірі бойынша, құқықтық қатынастарды қоғамдық қатынастардың дербес түрі ретінде экономикалық, саяси, идеологиялық және басқа да қатынастармен қатар қарастыруға болмайды. Осындай жайт жалпыға танылған көзқарас болмағанымен, біздің ойымызша, құқықтың қоғамдық практикамен байланысын дұрыс түсінуге, оның қоғам болмысына тәуелділігін мұқият пайымдауға және әртүрлі қоғамдық қатынастар арасында орын алған және мүмкін қарама-қайшылықтарды шешудегі құқықтың құралдық рөлін айқындауға мүмкіндік береді» деп тұжырымдаған [4, 78 б.].

Л.Г. Ефимова «Қаржылық қызметті құқықтық реттеу әдісі біртекті емес, нақтылы айтсақ азаматтық және әкімшілік құқыққа тән әр түрлі құқық салаларының, атап айтқанда азаматтық, қаржылық және әкімшілік құқық нормаларымен реттеледі. Банктік қызмет нәтижесінде туындайтын қатынастар операция түріне орай әр қилы көрініс табады. Заңи әдебиетте 1930 – 1932 жылдарғы несиелік реформаға дейінге кезеңде тараптардың жеткізілген қызметтер үшін есеп айырысу бойынша құқықтары мен міндеттері дербес құқықтық қатынас ретінде қарастырылмаған. (Заңи әдебиетте құқықтық қатынас әдетте құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынас ретінде қарастырылады. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М., 1961, с. 178) Коммерциялық банктердің капитал рыногындағы делдалдық іс-әрекеттері, олардың өз клиенттерімен жасасқан несиелік шарттары құқықтық мағынадағы несиелік қатынастар ауқымындағы қарым-қатынас несиелік құқықтық қатынастар болып саналады. Заңи әдебиетте

несиелік қатынастар ретінде ақша қаражаттарын немесе басқа да заттарды қайтарымды негізде беру кезінде туындайтын барлық құқықтық қатынастар түсіндіріледі» деп пайымдаған [5, 174 б.].

Осы айтылған пікірлерден өзіміздің түйінді ойымызды жасайтын уақыт келген сияқты, сонымен қаржылық құқық дегеніміз Қазақстан Республикасы мемлекеті мен басқа субъектілер арасындағы мемлекеттік несие аясында, сақтандыру саласы аясында, валюталық реттеу салысында, банктік қызмет аясындағы мемлекет қазынасына жинау, жиналған қаражатты бөлу, қаражатты жұмсауды жүзеге асыру кезінде пайда болған қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған құқық нормаларының жиынтығынан тұратын ауқымды құқық саласы болып табылады.

Қазақстан Республикасы қаржы жүйесінің және оның ауқымындағы қаржылық ұйымдардың жұмыс істеуі, қаржылық қызмет аясындағы экономикалық және ұйымдастыру қоғамдық қатынастарының Қазақстан Республикасының қаржылық заңнамасымен, сондай-ақ өзге де нормативтік құқықтық актілермен айтарлықтай қамтылғанына көз жеткіздік.

Осы Қазақстан Республикасы қаржы жүйесінің ауқымындағы қаржылық қызметті, былайша айтқанда қаржылық операциялар мен мәмілелерді және түрлі функционалдық іс-қимыл, әрекеттерді жүзеге асыру барысында, қаржылық құқық және қаржылық заңнама негізінде туындаған қоғамдық қатынастар қаржылық құқықтық қатынастар ретінде қалыптасады.

Демек, қаржылық құқықтық қатынастар күрделі әрі аралас нысандағы әлеуметтік-экономикалық өзара іс-әрекеттер барысында туындап, қалыптасатын конституциялық, банктік, азаматтық және әкімшілік сипатты-мазмұнды қоғамдық қатынастар ретінде қаржылық және өзге де заңнамалардың реттеуші ықпалымен қамтылған экономикалық қаржылық қатынастар болып табылады. Оның субъектілері өзара сайма-сай заңи құқықтары мен міндеттерінің негізінде қаржылық және өзге де заңнамалық акті нормасының талаптарына сәйкес іс қимылдарды, сондай-ақ нақтылы қаржылық қызметті іске асырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Найманбаев С.М. Қазақстан Республикасының салықтық құқығы. Оқу құралы. – Алматы, 2017. - 148 б.
2. Общая теория права и государства/Под ред. В.В. Лазарева. - М.: Юрист, 2004. – 360 с.
3. Баймаханов М.Т. Интересное исследование по проблеме правоотношения (рец. на кн. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М., 1974)//Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук). Алматы, - 1976. №2 – С. 5-10.
4. Баймаханов М.Т. (в соавторстве с Е.К. Нурпеисовым). Новое исследование по теории правоотношений (рецензия на кн.: Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. - М., 1980)//Известия АН КазССР. Серия общественных наук. - 1982. - №1. – С. 10-15.
5. Ефимова Л.Г. Банковское право. - М.: Изд. БЕК: 2015. – 348 с.

УДК 342.951:351.86

Baisalova Gulzira Turgenovna,
Candidate of legal Sciences, professor,
Eurasian law Academy named after D.A. Kunaev,
Kazakhstan, Almaty

Beysenbaeva Manshuk Toktarbekovna,
Candidate of legal Sciences, associate professor,
Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty

Assanova Amankul Aralbaikyzy,
Master of law, teacher,
Eurasian law Academy named after D.A.Kunaev,
Kazakhstan, Almaty

SPECIFICITY OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE LEGAL RESPONSIBILITY SYSTEM

Түйін. Мақалада құқықтық жауапкершілік жүйесіндегі әкімшілік жауапкершіліктің мәселелері қарастырылады. Әкімшілік жауапкершіліктің түсінігі мен мәнін анықтау мәселелерінде бірыңғай көзқарастың болмауы осы жауапкершіліктен босатудың түсінігін, табиғатын және құқықтық мәнін анықтау туралы мәселені шешу процесін қиындатады. Мақала авторлары әкімшілік жауапкершіліктің өзіне тән ерекшеліктеріне талдау жасады. Жүргізілген талдау негізінде әкімшілік жауаптылықтың қатаң айқындалған құқықтық нысанының болатындығын және оны заңды жауапкершіліктің дербес түріне жатқызатын қатаң сипаттағы құқықтық қасиеттері бар деген қорытынды жасалды. Әкімшілік жауапкершілік әкімшілік-құқықтық норманың нақты қолданылуын білдіреді, оның нәтижесі нақты әлеуметтік жанжалды әділ шешу болып табылады.

Түйінді сөздер: Құқық, әкімшілік жауапкершілік, ерекшеліктер, қағида, мәжбүрлеу.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы административной ответственности в системе юридической ответственности. Отсутствие единой точки зрения в вопросах определения понятия и сущности административной ответственности затрудняет процесс решения вопроса и об определении понятия, природы и правовой сущности освобождения от нее. Авторами статьи осуществлен анализ специфических особенностей административной ответственности. На основе проведенного анализа сделан вывод о том, что административная ответственность имеет строго определенную правовую форму и строго характерные правовые свойства, обособляющие ее в самостоятельный вид юридической ответственности. Административная ответственность представляет собой реальное применение административно-правовой нормы, результатом которого является справедливое решение фактического социального конфликта.

Ключевые слова: право, административная ответственность, особенности, принцип, принуждение.

Annotation. The article discusses the problems of administrative responsibility in the system of legal responsibility. The lack of a unified point of view regarding the definition of the concept and essence of administrative responsibility complicates the process of resolving the issue of determining the concept, nature and legal nature of exemption from it. The authors of the article analyzed the specific features of administrative responsibility. Based on the analysis, it was concluded that administrative responsibility has a strictly defined legal form and strictly characteristic legal properties that separate it into an independent form of legal responsibility. Administrative responsibility is the real application of the administrative law, the result of which is a fair solution to the actual social conflict.

Key words: law, administrative responsibility, features, principle, coercion

Introduction

Critically evaluating the theory and practice of implementing measures of the institution of administrative responsibility, we will justify the conditionality of the problem of administrative responsibility by the following factors: insufficient and contradictory legislative base on the issues of attracting and relieving from administrative responsibility; as well as the need for a theoretical rethinking of the legal regulation of the institution of administrative responsibility, taking into account fundamental changes and ongoing legal reforms.

The purpose of the article is to study the features of the implementation of the institution of administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan as an independent type of legal responsibility.

Results and discussion

The classification of legal liability in the theory of law is based on a set of criteria that are basic for all types of legal liability. As a rule, the criteria of legal liability make it possible to substantiate the idea of the legal liability system, its relationship with the legal system, the industry affiliation of each type of legal responsibility, their relationship and interaction. The literature emphasizes the viability of the industry criterion: constitutional, criminal, administrative, civil law, labor, financial, criminal executive, criminal procedural and civil procedural responsibility distinguished taking into account the industry criterion can be considered independent types of legal liability. In addition, each of the types of responsibility according to industry criteria can be subordinated to the focused useful result of the legal liability system; corresponds to the specific features of the structure of the functional system as a whole, and the legal liability system, in particular. The indicated grounds allow us to present the distinguished types of legal responsibility as structural elements (components) of the legal responsibility system [Khasnutdinov R.R., 2014, p. 39].

Based on the unity of origin of all types of legal responsibility, administrative responsibility in general terms represents a negative reaction of the state, state body, official to a committed offense and represents a measure of legal coercion, implemented in the form of imposing a certain administrative sanction on the offender by authorized legislation bodies. Moreover, the main specific attribute of administrative responsibility is that it has a strictly defined legal form and strictly characteristic legal properties that separate it into an independent form of legal responsibility. One of its interesting features is that in cases of violation of the rule of law by authorized officials, it is in most cases transformed into administrative violence or the arbitrariness of state bodies and officials. Therefore, when applying administrative responsibility measures, it is necessary first of all to observe the principle of legality, which in essence is the criterion of its legitimacy.

Administrative responsibility is an important component of state (legal) coercion and is an industry type of coercion, applied in accordance with the norms of administrative and administrative-procedural law. It is characteristic of legal coercion that in all cases of application, legal coercion is a forced reaction of the state as a means of protecting the interests of society, directed against an act detrimental to public law and order. It follows that administrative-legal coercion is a special type of state coercion, consisting in the use by subjects of functional power of coercive measures established by the norms of administrative law in connection with unlawful actions [Bahrakh D.N., 1999, p. 7]. At the same time, administrative responsibility, as well as administrative-legal coercion in general, is characterized by the dualism of its legal nature, since coercion in its practical implementation can be represented in two main forms: both as a specific activity of government bodies and as one of the methods of state management. The first of them applies mainly to those “who do not voluntarily comply with the requirements of the law or the legitimate governing bodies. As for the second, that is, coercion as a management method, an impact on the behavior of people or organizations, its elements are present in all cases where state power is used” [Kuzmicheva G., 2000, p. 173]. Administrative responsibility is a measure of public influence applied to the person guilty of an administrative offense, restricting the property (non-property) rights of the violator, or establishing his additional obligations [Agapov A.B., 2012, p. 7].

Based on the assumptions of the general theory of legal responsibility, traditionally in modern administrative science the tendency is to analyze the institution of administrative responsibility in comparison with other types of legal responsibility and, in general, with the institution of state legal enforcement. Thus, comparing administrative responsibility with other types of legal responsibility, and, in general, with the institution of state coercion, D.N. Bakhrakh concludes that administrative responsibility is “a special type of legal responsibility, which is characterized by all the signs of the latter (it occurs on the basis of legal norms, for violation of legal norms, is connected with state coercion). On the other hand, administrative responsibility is an integral part of administrative coercion and has all its qualities (carried out by the subjects of functional power within the framework of extra-judicial subordination, etc.)” [Bahrakh D.D, 1999, p. 25-26]. Today, this definition, in its various modifications, is “basic”.

In a variety of definitions, an unconventional approach to determining the institution of administrative responsibility by Kuzmichev G.A. and Kalinina L.A., who believe that under "administrative responsibility as a form of legal responsibility, should be understood as the person's ability to undergo adverse personal or property consequences in connection with an administrative offense provided for by administrative law and expressed in the form of administrative penalties" [Kuzmicheva G.A., 2000, p. 19]. However, this definition contains a significant drawback, even some theoretical error, since according to modern legal theories it is impossible to identify the concept of

“administrative responsibility” with the concept of “administrative penalty”, since the concept of “administrative responsibility” is much broader than the concept of “administrative penalty”.

The lack of unity of views on the correlation of the concepts of “administrative sanction”, “administrative responsibility” and “measures of administrative coercion” has led to the continuation of the discussion on this issue at present [7, p. 130-133].

Analyzing the problem of determining the concept of administrative responsibility, Alekhine A.P., Karmolitsky A.A. and Kozlov M. was unanimous in the opinion that “administrative responsibility is a type of independent legal responsibility, which is expressed in the application by an authorized body or official of an administrative penalty to the person who committed the offense. Administrative responsibility has the characteristics characteristic of legal responsibility in general” [Golovko V.V., 2007, p. 269-270].

Belsky K.S. correctly noted, “That such a view on administrative responsibility, as well as legal responsibility in general, is flat. Why flat? But because what lies on the surface, on the plane, gets into his field of vision. If we bear in mind administrative responsibility, then on the "surface" of this category are penalties, punishments, sanctions. In other words, in this definition, administrative responsibility acts as a singleton category” [Belsky K., 2004, p. 652-653].

“Official assessment”, in fact, contains the meaning and content of the concept of administrative responsibility, and there are plenty of followers of such judgments in the legal literature. So, for example, the Kazakh administrator, Taranov A.A., considers it necessary to pay main attention to the fact that “administrative responsibility is one of the varieties of legal responsibility and has common logical features with them: administrative responsibility is compulsory, imperious; administrative responsibility gives a negative assessment of the behavior of the offender” [Taranov A.A., 1997, p. 6-7]. It is administrative responsibility that materializes a “negative assessment of the behavior of the offender,” which contains the most important legal significance for both society and the offender, and the coercive, imperious nature inherent in administrative responsibility reflects the specificity of administrative legal relations based on the administrative-legal method "Power and submission".

Analyzing the problems of administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan from the point of view of isolating the role of the coercive force of state power, Zhetpisbaev B.A. points out that “administrative responsibility is a type of legal responsibility that implements administrative and coercive measures for administrative offenses by an authorized state body or official, in the manner prescribed by administrative law, the implementation of which may be l provided with the coercive force of state power” [Jetpisbaev B., 2000, p. 58]. Of course, in this definition, the specifics of administrative-power relations, which form the basis of the administrative-compulsory activity of the state, as a forced reaction of the state to a committed offense, are sufficiently fully reflected.

Thus, in modern administrative and legal literature, the concept of “administrative responsibility” is used in various senses and contents, and this leads to the conclusion that in modern administrative and legal science it is still impossible to imagine anyone and indisputable, optimal definition this concept. This circumstance also determines the factor of imperfection of the current administrative legislation. And, probably, therefore, in administrative law science there is no single, universally recognized point of view about the concept of the institution of administrative responsibility and the problem of determining the concept of administrative responsibility remains open.

Describing the legal nature and essence of the institution of administrative responsibility, the grounds for its occurrence, characteristic features, signs, processes and forms of implementation, researchers and the legislator are unanimous that the basis for the occurrence of administrative responsibility is a committed administrative offense. This thought is confirmed by the fact that, according to Article 2 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, it is established: “the basis of administrative responsibility is the commission of an act containing all the signs of an offense set forth in a special part of this Code”.

From a theoretical point of view, in the context of what has been said, the conclusions of Agapov A.B. are fair, which among the characteristic features of administrative responsibility distinguishes the following:

1) administrative liability is imposed for offenses that do not represent a high degree of public danger. As a result, state punitive sanctions for such unlawful acts are called administrative offenses (offenses); in contrast, crimes constitute a disproportionately higher degree of danger to public and private law interests;

2) liability under administrative law is always a consequence of the unlawful action (inaction) of a legal or natural person. The legal relations always involve subjects of the public law sphere (areas of

national interest) - executive bodies and officials vested with its powers. All types of legal responsibility are imposed by the state bodies (officials), however, one of the participants in the administrative legal relationship is always the executive body or the executive and administrative body of local self-government (municipal body);

3) administrative liability predominantly occurs as a result of offenses in the field of national, rather than private law interests [Agapov A.B., 2000, p. 10].

Thus, characterizing the institution of administrative responsibility, special attention should be paid to the fact that the institution of administrative responsibility has a number of specific features that allow it to be differentiated from other types of legal responsibility, and this contributes to its more detailed and in-depth understanding. These signs include the following: administrative responsibility is established only by legislative and by-laws, or their norms on administrative offenses in force at the time of the commission of this offense, the time of the administrative offense is recognized as the time of the specified act, regardless of the time the consequences occurred;the competence to bring to administrative responsibility is vested in the bodies authorized by the legislation, or officials who are granted the right to bring to administrative responsibility by the current legislation; for committed administrative offenses, administrative penalties must be provided for by applicable law; the application of administrative penalties does not entail a criminal record; administrative responsibility is associated with state coercion and negative consequences for the offender; It can be applied both by the court and other authorized bodies; measures of administrative responsibility are applied in accordance with the legislation governing proceedings on administrative offenses; the procedure for bringing to administrative responsibility has statutory limitation periods; administrative responsibility is established for all persons irrespective of occupation and profession, including for legal entities; administrative responsibility is characterized by a multiplicity of legal norms that govern various aspects of the activities of government in various sectors and spheres of the life of the state [Zhetpisbaev B.A., 2006, p. 156-157].

Conclusion

Administrative responsibility is one of the most universal and most fully implemented types of legal responsibility. Administrative responsibility has a strictly defined legal form and strictly characteristic legal properties that separate it into an independent form of legal responsibility. The lack of a unified point of view regarding the definition of the concept and essence of administrative responsibility complicates the process of resolving the issue of determining the concept, nature and legal nature of exemption from it. To determine administrative responsibility as an independent type of legal responsibility, it is advisable to use a methodological approach that justifies the mandatory presence of the main criteria: an industry criterion for differentiating legal responsibility, a special mechanism for the implementation of responsibility, and a specific type of jurisdictional process in which this type of responsibility is implemented.

REFERENCES

1. Agapov A.B. Administrative Responsibility: Textbook. - M.: "Statute", 2000. – 251 p.
2. Administrative responsibility: a textbook for masters/Agapov A.B. - 4th ed., Revised and add. - M .: Publishing house URIGHT, 2012. - 435 p.
3. Alekhin A.P., Karmolitsky A.A., Kozlov Yu.M. Administrative law of the Russian Federation. Textbook. - M.: Publishing house ZERZALO, 1996. - 680 p.
4. Bahrakh D.N. Administrative Responsibility: Textbook. - M., 1999. - 112 p.
5. Belsky K.S. Police Law: Lecture Course/Cand. law sciences A.V. Kurakina. - M.: Publishing house "Case and Service", 2004. – 816 p.
6. Golovko V.V. Textbook inspector of the traffic police/V.V. Golovko. - M .: Eksmo, 2007. — 304 p.
7. Jetpisbaev B.A. Administrative Responsibility in the Republic of Kazakhstan: Textbook./Under. ed. prof. S.S. Sartaeva. - Almaty: Daneker, 2000. - 223 p.
8. Jetpisbaev B.A. Theoretical problems of administrative law enforcement in the Republic of Kazakhstan.//Diss. for a job. studentdegree of Doctor of Law - Almaty, 2006. - 283 p.
9. Kuzmicheva G.A., Kalinina L.A. Administrative responsibility. - M., 2000. - p. 19.
10. Taranov A.A. Administrative responsibility of the Republic of Kazakhstan. - Almaty. Jeti - Zhargy, 1997. - 56 p.
11. Khasnutdinov R.R. The structure of the legal responsibility system//Law. Journal of the Higher School of Economics. - 2014. - №4. - From 30–44.

УДК 343. 2/.7

Бапанов Талгат Абдирович,
к.ю.н., доцент,
кафедра «Право»,
Университет Алматы

Карбеков Канат Саветович,
к.ю.н., доцент,
кафедра «Право»,
Университет Алматы

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СОВЕРШЕННЫХ ГРУППОЙ

Аңдатпа. Мақалада авторлар топ жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік туралы мәселелерді қарайды, қылмыстық топ ұғымы және оның негізгі белгілері ашылады. Қазақстан Республикасының жаңартылған Қылмыстық кодексі бойынша ұйымдасқан қылмыстың түрлі түрлерімен күресті күшейту бойынша заңнамаға талдау жүргізілді. Осы мәселе бойынша өз пікірлері баяндалады. Осы бағыттағы барлық құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылының жоғары деңгейін болжайтын ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимыл мәселелері қаралды.

Түйінді сөздер: адамдар тобы, қылмыстық топ, алдын ала сөз байласу, қатысу нысандары, ұйымдасқан қылмыс.

Аннотация. В статье авторами рассматриваются вопросы об ответственности за уголовные правонарушения, совершенные группой, раскрывается понятие преступной группы и его основные признаки. Проведен анализ законодательства по усилению борьбы с различными формами организованной преступности, по обновленному Уголовному кодексу Республики Казахстан. Излагаются собственные мнения по данному вопросу. Рассмотрены проблемы противодействия организованной преступности, предполагающее высокий уровень взаимодействия всех правоохранительных органов, в этом направлении.

Ключевые слова: группа лиц, преступная группа, предварительный сговор, формы соучастия, организованная преступность.

Annotation. The article discusses the issues of responsibility for criminal offenses committed by a group, reveals the concept of a criminal group and its main features. The analysis of legislation to strengthen the fight against various forms of organized crime, according to the updated Criminal code of the Republic of Kazakhstan. We present our own opinions on this issue. The problems of countering organized crime, which involves a high level of interaction of all law enforcement agencies in this direction, are considered.

Keywords: group of persons, criminal group, preliminary conspiracy, forms of complicity, organized crime.

В современном обществе, преступления совершенные группой вызывают все большее опасения, за последние годы в мировой практике, регистрируется значительное число преступлений, совершаемых организованными преступными формированиями.

Данная форма преступности оказывает мощное влияние на все сферы общественной жизни, является реальной силой, подрывающей безопасность общества и государства в целом. Уголовные преступления, совершенные группой проникли во все сферы жизнедеятельности человека, ее представители проникают в органы государственной власти и местного самоуправления.

Эта тенденция обусловлена значительными достижениями в развитии технологий и средств связи, все большим расширением коммерческой и экономической деятельности. В результате преступность не только расширяется, но и приносит большие доходы, становится разновидностью бизнеса. Росту групповой преступности способствует расширению рынка сбыта наркотических средств, оружия и других незаконных товаров и услуг, которые поставляются и обрабатываются через сеть преступных коммерческих организаций по всему миру.

Поэтому, вполне очевидно, что организованной преступности должно противостоять хорошо организованное расследование, предполагающее высокий уровень взаимодействия всех правоохранительных органов. Только в этом случае можно будет говорить о достижение перелома в ходе противодействия с данным опасным социальным явлением в пользу государства и общества. На текущий момент стало общеизвестным, что по своим социальным последствиям разрушительные возможности организованной преступности настолько велики, что она бросает вызов всему обществу [1].

Необходимо своевременно делать выводы о том, что организованная преступность - это самостоятельный, весьма специфический вид преступности, которая опасна не только сама по себе, но и оказывает существенное влияние на характер и динамику развития будущей организованной преступности в целом.

Уголовный кодекс Республики Казахстан 1997 года, в ст. 31 Формы соучастия [2], на наш взгляд более детально давал разъяснения именно различным формам групповых преступлений, по мере их общественной опасности. А те формы, которые не охватывались данной статьей, предусматривались в других составах Особенной части уголовного законодательства, где в диспозициях разъяснялось их понятие и признаки.

В целях усиления ответственности за данные виды преступления в 2011 году в Уголовный кодекс Республики Казахстан были внесены изменения и дополнения, а именно появились новые статьи, среди которых: "Финансирование деятельности организованной преступной группы либо транснационального преступного сообщества", "Создание и руководство транснациональной организованной преступной группой, а равно участие в ней", "Создание и руководство транснациональным преступным сообществом, а равно участие в нем" [3]. Что в значительной мере позволила правоохранительным органам привлекать к уголовной ответственности лиц причастных к этим преступлениям.

В связи с введением в действие с 1 января 2015 года обновленного Уголовный кодекс Республики Казахстан ст. 31 Уголовная ответственность за уголовные правонарушения, совершенные группой [4], в которой дается уже новое разъяснение формам соучастия в уголовном правонарушении. Если первые две формы, группа лиц и группа лиц по предварительному сговору остались прежними, то под преступной группой теперь понимается - организованная группа, преступная организация, преступное сообщество, транснациональная организованная группа, транснациональная преступная организация, транснациональное преступное сообщество, террористическая группа, экстремистская группа, банда или незаконное военизированное формирование.

То есть, теперь все вышеперечисленные понятия охватываются одним понятием преступная группа. Насколько это логично и правильно, и не приведет ли это к определенным затруднениям при квалификации уголовных правонарушений, совершенных в соучастии.

Если рассматривать п.п. 21-25, 31-36 и 40 ст. 3 УК РК в них даются понятия, касающиеся организованных форм преступления, перечисленных в том числе и в самой ст. 31 УК РК. Далее в ст.ст. 27-31 речь идет уже о понятии соучастия, видах соучастников и ответственности за соучастие [4]. В Особенную часть Уголовного кодекса Республики Казахстан, также включены специальные нормы предусматривающую конкретную ответственность за деяния совершенные организованными группами.

Законодатель в пп. 30 и 39 ст. 3 УК РК четко и исчерпывающи, перечислил террористические и экстремистские преступления, а в пп. 31 и 40 данной статьи дал разъяснение, что террористическая группа - организованная группа, преследующая цель совершения одного или нескольких террористических преступлений, экстремистская группа - организованная группа, преследующая цель совершения одного или нескольких экстремистках преступлений. И если по этим группами особо вопросов не возникнет, так как они в уголовном законодательстве определенны, то с другими уголовными правонарушениями совершенными организованными преступными группами думается, будут определенные сложности.

Опять же, следует помнить, что от правильного определения формы соучастия зависит не только правильная квалификация уголовного правонарушения, но и ответственность, каждого соучастника уголовного правонарушения и соответственно наказание.

Рассмотрим как пример ст. 267 УК РК по части первой предусматривающею ответственность за создание незаконного военизированного формирования, а равно руководство таким формированием. Понятие незаконное военизированное формирование по п. 18 ст. 3 УК РК, которое также охватывается понятием преступная группа, из данного понятия следует, что она также обладает специфическими признаками такими, как должна состоять из трех и более человек (группа лиц два и более), структура военизированного типа, единоначалие, боеспособность и жесткая дисциплина. Некоторые понятия подходят больше военной терминологии и в уголовном законе не раскрываются, следует также отметить, что законодатель называет его, "формированием имеющее организованную структуру".

Далее проведем краткий анализ ст. 268 УК РК Бандитизм, которая в части первой предусматривает создание устойчивой вооруженной группы (банды), а равно руководство

такой группой (бандой), данный состав является особо тяжким преступлением. В диспозиции данной статьи указаны только два основных признака преступления, это устойчивость и вооруженность, основной же субъективный признак дается в понятии, данном п. 7 ст. 3 УК РК, это цель нападение на граждан или организации с применением или угрозой применения оружия либо предметов, используемых в качестве оружия. При этом банда также признается организованной группой, которая дается еще и в других выше перечисленных понятиях. Пункт 36 давая понятие "организованная группа", говорит об устойчивой группе двух или более лиц, заранее объединившихся с целью совершения одного или нескольких уголовных правонарушений. В диспозиции ст. 268 УК РК говорится только о вооруженной группе, а не об организованной группе и цели указаны другие.

На наш взгляд законодателю не следовало, все эти группы объединять под одним термином "преступная группа", так как они имеют свои особенности, хотя общие принципы им также свойственны. Так же в настоящее время термин "Формы соучастия в преступлении" (ст. 31 УК РК в редакции 1997 года) законодателем заменен на "Уголовные правонарушения совершенные группой".

Под преступной группой, как общественно-опасным социальным явлением, мы понимаем сложную системно-структурную совокупность преступников, организованных групповых преступных формирований и деятельности этих субъектов в целях получения незаконных доходов и иных выгод.

В свое время М. Абисатов, отмечал, что успех борьбы с организованной преступностью будет определяться позитивным развитием экономических, политических, социальных и духовных условий жизни общества, оптимизацией социального контроля и предоставлением населению, в том числе участникам организованных криминальных формирований реальной возможности избирать правомерные пути решения своих проблем [5].

Организованная преступность - криминальное явление особого рода, обладающее чрезвычайной опасностью, высокой способностью к конспирации и целенаправленному изменению социальной среды в своих интересах. Одновременно она сама меняется в соответствии с теми условиями, в которых ей приходится функционировать. Поэтому борьба с данной преступностью должна базироваться на всестороннем анализе ее характеристик в конкретных временно-пространственных условиях.

Изложенное позволяет утверждать, что борьба с организованной преступностью должна носить системный характер и, насколько это возможно, упреждающий, опираться на высокие технологии. Усилия в борьбе должны постоянно наращиваться в условиях эскалации преступности и обеспечивать наступление на данную преступность «широким фронтом» - затрагивать все сферы жизни общества и государства, сочетаться с активными действиями по противодействию преступности вообще.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Долгова А.И. Организованная преступность, терроризм и коррупция:тенденции и совершенствование борьб ы с ними//Прокурорская и следственная практика. №3-4. М., 2005. - С. 164.

2. Уголовный кодекс Республики Казахстан № 168-1 ЗРК//Казахстанская правда. – 1997. 16 июля. - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", 2000. - 238 с.

3. Закон Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия организованной преступности, террористической и экстремисткой деятельности" от 21 ноября 2001 года//Казахстанская правда от 3 декабря 2011 года.

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан № 226-V ЗРК//Казахстанская правда. – 2014. 9 июля. - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", 2018. - 256 с.

5. М. Абисатов Современное состояние организованной преступности в Казахстане: Предварительные итоги криминологического исследования/ Юрист. - 2010. - №8. С. 46.

АОК 343.2.01(574.25)

Жамулдинов Виктор Николаевич,
з.ғ.к., қауымдастырылған құқық профессоры,
Өнер және спорт жоғары мектебінің профессоры,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

Құрманқұл Абай Ермекұлы,
1 курс магистранты,
Өнер және спорт жоғары мектебі,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

Амантай Назерке Арманқызы,
1-курс магистранты,
Өнер және спорт жоғары мектебі,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

ПЕДАГОГ ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУШЫ ЖЕКЕ СУБЪЕКТ РЕТІНДЕ (ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА)

Андатпа. Бұл мақалада оқушылар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары бойынша, мектеп әкімшілігінің өзге ұйымдармен өзара байланысы көрсетілген. Жеке тұлға ретінде педагогтың оқушылармен жасалатын іс-әрекеттеріне баға беру. Ақпараттарға сүйене отырып, арнайы статистикаға қарай отырып, оқушылар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған арнайы шаралары.

Кілт сөздер: жасөспірім, құқық бұзушылық, мектеп, әкімшілік, әлеуметтік педагог.

Аннотация. В статье рассмотрены меры по предотвращению беспорядков в сотрудничестве с администрацией школы для предотвращения преступности среди учащихся. Выделяется роль педагога как одного из субъектов профилактики правонарушений среди учащихся школы. На основания анализа литература, правовой статистики предлагаются меры, направленные на профилактику подростковой преступности.

Ключевые слова: подросток, правонарушение, школа, администрация, социальный педагог.

Annotation. The article discusses measures to prevent riots in collaboration with the school administration to prevent crime among students. The role of the teacher as one of the subjects of crime prevention among school students is highlighted. Based on the analysis of literature, legal statistics, measures are proposed aimed at the prevention of juvenile delinquency.

Keywords: teenager, offense, school, administration, social teacher.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының «құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» заңына сәйкес *«құқық бұзушылық - ол үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде жауапкершілік көзделетін, жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін адамның құқыққа қарсы, кінәлі әрекеті не болмаса әрекетсіздігі»* деп танылады [1]. Жалғастыра келе осы заңның екінші тарауында, құқық бузушылықтың алдын алу субъектілерінің жүйесін қамтитын органдар қарастырылған. Атап айтқанда:

1) мемлекеттік органдар;
2) жергілікті өзін-өзі басқару органдары;
3) мемлекеттік ұйымдар [1].

Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтар бүгін пайда болып, ертең жоқ бола қалатын мәселе емес. Әрине мұндай жағдайлардың орын алмас үшін үнемі жетілдіріп отыратын тәжірибелер қажет. Әуелі оқушылар арасындағы құқық бұзушылықтың пайда болуының алғышарттарын қарастыру қажет. Себебі қандай да болмасын мәселені шешу үшін, оның пайда болуы жолын қарастырады, онсыз нақты шешім табу өте қиын. Енді осы оқушылар арасындағы кикілжіңге, құқық бұзушылыққа алып келетін аса маңызды мән-жайларды қарастырып көрелік.

Оқушылар арасындағы құқық бұзушылықтың басым бөлігі қадағалаусыздық пен панасыздықтың әсерінен болады. Балалардың қадағалаусыздығы мен панасыздығының етек жаюының негізгі себептерінің бірі – ата-аналары мен оларды алмастыратын кісілердің қажетті бақылауының болмауы, мүлдем назар аудармауы, немқұрайлық танытуы деуге болады. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, Балалардың құқықтарын

қорғау комитетінің 2011 жылы зерттеу жүргізе отырып жасаған әдістемелік құралына сүйене отырып қарайтын болсақ, құқық бұзушылыққа әкеліп соғатын мән-жайларға мыналарды жатқызуға болады: кедейшілік, жұмыссыздық, отбасы жағдайының нашарлығы, отбасындағы қолайсыз ахуал (ата-аналардың ішімдікке салынуы, олардың ата-ана құқықтарынан айырылуы, ата-аналардың өз балаларын асыраудан бас тартуы, шектен шыққан қатыгездік, бақылаусыздық) тағы сол секілді [2, 7-8 б.].

Негізгі бөлім

Ендігі кезекте жасөспірімдер арасындағы қылмыс жасау көрсеткіші бойынша ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті ұсынған статистикалық мәліметке сүйеніп қарайтын болсақ:

Кесте 1

	Кәмелетке толмағандарға қатысты		
	2016	2017	2018
ҚР Республикасы бойынша	**3343**	**3156**	**3156**
Ақмола облысы	154	142	158
Ақтөбе облысы	99	171	190
Алматы облысы	375	311	268
Атырау облысы	82	101	141
Батыс Қазақстан облысы	159	164	125
Жамбыл облысы	250	202	178
Қарағанды облысы	289	244	256
Қостанай облысы	253	235	221
Қызылорда облысы	78	83	135
Маңғыстау облысы	87	95	113
Павлодар облысы	130	80	71
Солтүстік Қазақстан облысы	78	73	53
Шығыс Қазақстан облысы	371	351	300
Түркістан облысы	478	494	249
Шымкент қаласы			209
Астана қаласы	214	178	211
Алматы қаласы	203	179	239

ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті [7].

1 кестедегі мәліметке сүйене отырып қарасақ соңғы екі жылында, яғни 2017-2018 жылдар бойынша кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауы бойынша жалпы көрсеткіш өзгеріссіз қалғанымен, әр өңірдің құқықтық ахуалы әр-түрлі екенін, яғни бір өңірлерде қылмыс жасаудың артқаны байқалса, енді бір өңірлерде төмендегенін аңғаруға болады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей қадағалаусыз және панасыз қалған балалармен жүргізілетін арнайы профилактикалық жұмыста кәмелетке толмағандарды қабылдауды және уақытша күтіп бағуды қамтамасыз ететін Кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтары (бұдан әрі – КТБО) маңызды орын алады. Адамгершіліктендіруге деген бүкіл әлемдік үрдісінен туындаған шешім елде қалыптасқан балалардың қадағалаусыздығы мен панасыздығының профилактикасы жүйесін өзгертті.

Бүгінде кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтарында үш санаттағы кәмелетке толмағандар орналастырылады, олар – 3-тен 18 жасқа дейінгі қадағалаусыз және панасыз қалған балалар, ата-анасының немесе заңды өкілдерінің қамқорлығынсыз қалған балалар және арнаулы білім беру ұйымдарына жіберілетін кәмелетке толмағандар. Аталған өзгерістерге орай, Орталықтарда «пагон таққан» адамдар емес, әлеуметтік педагогтар, психологтар, мұғалімдер

жұмыс істейді, олар жасөспірімдердің мінез-құлық ерекшеліктерін, жастық психологиясы мәселелерін жақсы біледі әрі түсінеді [2, 33-34 б.].

«Азаматтық қоғамның қатысуын тағы да қайталауды жоққа шығармайды, бірақ мемлекет, содан кейін азаматтар басшыда тұруы тиіс» [3]. Мектеп жағдайында оқушылардың жағдайымен айналысатын мамандардың яғни жасөспірімдер ісі жөніндегі инспектор, директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, педагог-психолог, әлеуметтік педагогтардың бірлескен жұмыстарын қамтитын іс-шараларды «Кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша жұмысты ұйымдастыру» атты әдістемелік нұсқаулықта былайша қарастырады:

Мектептің «қиын» оқушылармен жүргізілетін іс-шаралар тізімі:

• қараусыз жүретін бақылаусыз, педагогтердің назарынан тыс қалған балаларды анықтау;

• балалардағы әлеуметтік-педагогикалық қараусыздықтың себептерін анықтау;

• тәртібі қиын балалар туралы мәліметтер базасын жасау;

• «қиын» оқушыларға құқықтық білім беру;

• жасөспірімдердің отбасында және өз қатарластары арасында өзін-өзі ұстау туралы ережелер мен жадынамаларды жасап, қолдану;

• тәртібі қиын оқушылардың ата-аналарына семинарлар өткізу;

• «тәрбиесі қиын оқушылармен жұмыс», «педагогикалық баса назар аударуды талап ететін қараусыз балалардың отбасымен жұмыс» тақырыптарында педагогикалық кеңестер өткізу;

• балалар мен ата-аналарға арналған психологиялық кеңестер жүргізу;

• педагогикалық-педагогтік концилиумдер ұйымдастыру;

• ұжымдағы жасөспірімдердің сыныптастары арасындағы жай-күйін зерттеу (социометрия);

• «қиын» балалармен жеке жұмыс жүргізу;

• жеке тәлімгерлікті ұйымдастыру (әлеуметтік педагог, жоғары сынып оқушылары);

• тәртібі қиын оқушыларды тәрбие орталықтарына, үйірмелерге, секцияларға тарту;

• жазғы алаңдар мен туристік клубтарға баруын ұйымдастыру;

• спорттық секциялардың жұмысын ұйымдастыру;

• «балалардың бос уақытына арналған сабақтар», «Біз және балалар» және т.б. тақырыптарда дөңгелек үстелдер өткізу;

• «қиын» оқушылармен ойын-жаттығуларын, ойын-тренингтер өткізу [4, 9-10 б.]. Осы орайда жасөспірімдермен осындай іс-шараларды өткізу кезінде бір жүйеге шоғырланған, біріккен, арнайы ережелерге сай жұмыстарды қажет етеді. Осы кезде құқық бұзушылықтың алдын алу үшін құрылған кеңесі маңызды рөл атқарады. Енді осы ереженің мазмұнымен таныссақ:

Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесі туралы Ереже. Жалпы ережелер

1.1. Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесі құқық бұзушылықтың алдын алу үдерісін тиімді ұйымдастыру мақсатында мектеп әкімшілігі, мұғалімдер, ата-аналардың (заңды тұлғалардың), қоғамдық ұйымдардың қызметін біріктіреді.

1.2. Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесі өз жұмысын Қазақстан Республикасы заңнамалары негізінде іске асырады.

Мектептің құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесінің құрамы: а) Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесі төрағасы (төрайымы) - мектеп директоры; б) Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесінің хатшысы; в) Құқық бұзушылықтың алдын алу Кеңесінің мүшелері: мектеп әкімшілігі, мұғалімдер, ата-аналар, жоғары сынып оқушылары, мектеп инспекторы және т.б. Осы орайда барлығы біріге жұмыс жасаған кезде ғана нәтижеге қол жеткізуге болады. Жұмыла көтерген жүк жеңіл деп бекер айтылмаса керек.

Білгілі педагог Я. Корчак «Отбасы мен мектеп арасындағы кикілжің балаға ауыр соққы болып тиеді» деген болатын [5, 54 б.].

Қорытынды

Оқушылар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуда мектеп пен отбасының маңызы орасан зор. «Отбасы ол жағалау, ал мектеп теңіз секілді. Бала алғашқы қадамын өзінің жағалауында, яғни отбасында басып үйренеді. Сосын барып баланың алдына ұшан-теңіз қиыры жоқ теңіз көрінеді, яғни білім. Ал білімді бала мектептен алады, сол жерде үйренеді. Енді білім алған бала отбасынан да мектебінен де қол үзбеуі керек. Себебі балықшы қаншама уақыт теңізде жүргенімен, түбінде жағалауға оралады» [6]. Тағы бір айта кететін жайт жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылтың бастапқыда жасалуы, ертеңгі күні үлкен қылмысқа алып келуі мүмкін. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық бұл резерв ретінде жасалатын үрдіс деп қарауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» заңының жобасы туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 26 қарашадағы N 1086 Қаулысы
2. Кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыздық пен панасыздық, құқық бұзушылық мәселелері бойынша әдістемелік құрал. – Астана: «Тау-Самал» ЖК, 2011
3. Жунисбаева Г.Н., Джумабаева К.А. «Қазақстандағы пробацияның рөлі мен маңызы»//Қазақстанның ғылымы мен өмірі №1 2020, 208 б
4. «Кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша жұмысты ұйымдастыру: әдістемелік нұсқаулықтар. Қарағанды облысы білім беруді дамытудың оқу-әдістемелік орталығы 2015.-76 б.
5. Цырлина Т.В.//Встречное движение – М., Знание, 1991 – 80 с – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Педагогика и психология»; № 7)
6. Мудрость воспитания. – М., 1987 – С 267
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті (https://stat.gov.kz/)

Жангушукова Алия Заманбековна,
аға оқытушысы,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы,
e-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Байжуманова Айгерим Мажибековна,
аға оқытушысы,
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы,
e-mail: nurai310707@mail.ru

МӘЙІТ ТАБЫЛҒАН КЕЗДЕ ОҚИҒА БОЛҒАН ЖЕРДІ ТЕКСЕРУДІҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ТӘРТІБІ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада бүгінгі таңда сот медициналық негіздері туралы мәселелері қарастырып және де мәйтті тексеріп қараудың ерекшеліктері айқындалған.
Кілт сөздер: мәйіт, медицина, жарақат, асылу, тұншығу.
Резюме. В данной научной статье рассматриваются вопросы по судебной медицине, а также особенности медицинского обследования трупов.
Ключевые слова: труп, медицина, травма, повешенее, удушье.
Summary. This scientific article discusses issues of forensic medicine, as well as the features of medical examination of corpses.
Key words: corpse, medicine, trauma, hanged, asphyxiation.

Адамның мәйітін ол табылған жерде сыртынан қарап-тексеру оның жалпы қағидалары сақтала отырып және сот медицинасы саласындағы маман дәрігердің, ал оның қатысуы мүмкін болмаған жағдайда өзге дәрігердің міндетті түрде қатысуымен жүргізіледі. Адамның мәйітін қарап-тексеру үшін басқа мамандар да тартылуы мүмкін. Адамның мәйітін қосымша немесе қайталап қарап тексерген жағдайда, сот медицинасы саласындағы маман дәрігердің қатысуы міндетті. Танылмаған адамның мәйітін фотосуретке түсіру, оған дактилоскопия жасау, сондай-ақ сараптамалық зерттеу жүргізу үшін үлгілер алу міндетті болып табылады [1, 203 б.]. Адамның мәйітін сырттай қарап-тексеру кейіннен сот-медициналық сараптаманың жүргізілуін алмастыра алмайды және жоққа шығармайды. Мәйітті қарап-тексеру процесінде азаматтардың қайтыс болған адамды тану туралы мәлімдемелері кейіннен мәлімдеушіден куә ретінде жауап алынып, сол тергеу әрекетінің хаттамасына енгізіледі, бұл адам мәйітін бұдан әрі басқа адамдарға тану үшін көрсетуді жоққа шығармайды: ҚПК 222 бабында көрсетілген.

Қарап-тексерудің, куәландырудың барысы мен нәтижелері тергеу әрекетін жүргізетін адам жасаған хаттамада осы Кодекстің талаптары сақтала отырып, көрсетіледі. Хаттамада қарап-тексеру немесе куәландыру кезінде жүргізілген барлық әрекеттер, сол сияқты қарап-тексеру немесе куәландыру кезінде анықталғандардың барлығы олар жүргізілген ретпен және қарап-тексеру немесе куәландыру кезінде анықталған күйінде сипатталады. Хаттамада қарап-тексеру немесе куәландыру кезінде алып қойылған барлық объектілер санамаланады және сипатталады. Хаттамада: қарап-тексеру немесе куәландыру қай уақытта, қандай ауа райы кезінде және жарықтың түсуі қандай болғанда жүргізілгені; қандай ғылыми-техникалық құралдар қолданылғаны және қандай нәтижелер алынғаны; көрсетілген тергеу әрекетін жүргізуге кімдердің тартылғаны және олардың қалай қатысқаны; қандай объектілердің мөрленгені және қандай мөрмен бекітілгені; қарап-тексеруден кейін адамның мәйіті немесе іс үшін маңызы бар нәрселер қайда жіберілгені көрсетілуге тиіс: ҚПК 224 бабында айқындалған [2].

Мәйіт анықтау кезіндегі ұйымдастыру және тексеру тәртібі

Анықтау органдарының қызметкерлері қарап-тексеруді жүргізу кезінде жәрдем көрсетуге және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның тапсырмасы бойынша оқиға орнын күзету, көзбен көргендерді анықтау және қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарды табу және ұстап алу, зардап шеккендерді көшіру, қаза болғандарды тасымалдау, жалғасып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу және қайталануының алдын

алу және оқиғаның өзге салдарларын жою жөніндегі қажетті іс-шараларды жүргізуге міндетті. Қажет жағдайларда тексеруді прокуратураның тергеушісі жүргізеді, оның құзыретіне адам өлтіру қылмыстарын тергеу кіреді.

Тергеуші мәйіттің табылғаны туралы ақпаратты полицияның кезекші бөлімінен алады. Өтініш немесе хабар түрінде алғаннан кейін, тергеушінің міндеті:

1. Бастапқы ақпаратты нақтылау, кеңейту және толықтыру өтініш берушімен, кезекші полициямен байланысу арқылы және басқа ықтимал ақпарат көздері;

2. Оқиға болған жерді қарау туралы нұсқаулар беру және оқиғаның куәгерлерін анықтау;

3. Операциялық, сарапшылық-криминалистік және басқа да ІІО бөлімшелерінің қызметкерлерімен хабарласу, сондай-ақ сотқа медицина қызметкерлерімен оқиға орнына барады.

Оқиға орнына келгенде іс-әрекеттің тәртібі:

- сенім білдіретін құралдар арқылы жәбірленушінің өмір сүру белгілерін анықтау, егер олар табылса, шаралар қабылдайды, алғашқы медициналық көмек оған жедел жәрдем бригадасын шақырады;
- заңда және ведомстволық нұсқаулықтарда көзделген барлық ережелер бойынша, оқиға орнын күзетуді ұйымдастыру;
- қарауға қатысты қажетті адамдардың болуын тексеріп, барлық бөтен адамдардың болмауын қадағалау;
- болған оқиға туралы бастапқы ақпаратты жинау;
- оқиға анықталған сәттен бастап, оқиға орнында қандай өзгерістер болғанын, кім және қандай мақсатпен жүргізгенін анықтау;
- оқиға орнында іздерді бұзбай жағдайды бағалау;
- оқиға орнын қарау жоспары мен жүйесін белгілеу;
- жедел және шұғыл жұмыстарды жүргізуге тапсырма беру;
- тексеру қатысушыларына олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру, тексеру деректерін жария еткені үшін жауапкершілік туралы ескерту, оларды оқиға орнында белгіленген жұмыс жоспарымен таныстыру.

Мәйітпен, оқиға болған жерді қарау тәртібі

Тексеруді әдіс-тәсілдермен жүргізу керек. Тексеру әдістерін таңдау оқиға болған жерді қарау жалпы таныстыру барысында жүзеге асырылады. Осы кезеңде тергеуші оқиға болған жердің шекарасын және оқиғалар мен тораптық объектілерді анықтайды. Тораптық нысандардың бірі мәйіті. Оқиға болған жерді қарау барысында фотосуретке түсіруді және бейнетаспаға жазу жүргізілуі қажет. Алайда, оқиға болған жерді тексеру кезіндегі кез келген бағыттармен тексеру жүргізгенде, екі кезеңнің ережесіне сай болуы керек - алдымен статикалық қарау, одан кейін динамикалық деп қарастырылған. Оқиға болған жерді қарап-тексеру тергеушімен жүргізілуі тиіс. Қалған тергеу амалдарына қатысушылар оған көмектеседі. Оқиға болган жерді қарау тергеудің ең бастапқы кезеңінде, қылмыс болғаннан кейін іле-шала жүргізілетіндіктен, бұл тергеу әрекетін жүргізу арқылы өте құнды деректер, дәлелдемелер жинал алуға болады. Қарау мезгілінде табылған заттай дәлелдемелер, іздер арқылы қылмыстың механизмін, қылмыс жасау әдісін анықтауға, қылмысты жасауға қатынасқан адамдар жөнінде және істің баска да мән-жайлары жөнінде өте керекті мәліметтер жиналады [3, 393 б.]. Бұған тек қана оқиға болған жерді кідіртпей, тез арада қараған жағдайда ғана мол мүмкіндік туады. Егер окига болған жерді қарау кешіктіріліп жүргізілсе, көп іздер, заттай дәлелдемелер ауа райы және басқа да жағдайларға байланысты өзгеріп, бүлініп қалуы мүмкін, тіпті олардың жойылып кетуі де ықтимал. Міне, осыған байланысты тергеуші хабар алысымен, тез арада қылмыстың болған жеріне баруға, оны кешіктірмей қарауға әрекет жасауы керек. Оқиға болған жер түнде де қаралады. Егер мұндай кезде жарық нашар болып, оқиға болган жерді егжей-тегжейлі ұқыпты карап шығуға мүмкіндік болмаса, бұл жер жарық түскеннен кейін қаралуы керек.

Жасалған қылмыстың түрлеріне орай оқиға болған жерді қараудың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер жеке қылмыстарды тергеу әдістемесінде қарастырылады.

Сот дәрігерімен мәйітті табу орны бойынша қарау тәртібі

Мәйіт табылған жерде сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) ең алдымен болжамды «мәйітте» нақты өлім белгілерінің бар жоқтығын анықтайды. Өлімнің нақты белгілер болмаған жағдайда сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) бұл туралы жедел медициналық жәрдем шақырған тергеушіге хабарлайды. Көрсетілген жағдайда сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) жеке өзі реанимация бойынша қажетті шараларды (жасанды дем алдыру, жүрекке жабық массаж және басқа да іс-шаралар) қабылдайды. Қабылданған реанимациялық іс-шаралардан оң нәтиже болмаған жағдайда тергеуші (тексеріп-қарау жүргізген адамға) оқиға болған жерді тексеріп- қарау хаттамасына реанимациялық іс-шаралардың түрлерін, олардың басталуы мен аяқталу уақытын, оның нәтижесін және оларды тоқтату негіздерін енгізеді [4].

Мәйіт табылған жерде тексеріп-қарау кезінде сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) мәйітті тексеріп-қарау хаттамасына енгізу үшін мынадай мәліметтерді анықтап, тергеушіге хабарлайды:

1) мәйіттің жатқан күйі, қалпы, аяқ-қолының орналасуы, мәйіттің үстіндегі немесе жанындағы заттар;

2) мәйіттің киімі мен аяқ киімінің жағдайы мен қалпы (оның бүтіндігі, ластануы, дақтар, түйменің тесіктері, бауларының күйі, қанға ұқсас іздерінің және басқа бөліністердің);

3) ағытып киімін көтеріп, бірақ шешіндірмей жынысын, шамамен жасын, дене бітімін, терісінің түсін, көрініп тұрған шырышты қабықтарын, көз жанарын, мөлдір қабықты, табиғи тесіктердің жағдайы, егер оларда бөтен заттармен бөлінген сұйықтықтар болса, олардың түсі мен ерекшеліктері көрсетілуі тиіс;

4) белгісіз мәйітті тексеріп-қарау кезінде ерекше белгілері (тыртық, таңба, туа біткен қал, дене кемшіліктері);

5) алғашқы мәйіттік өзгерістердің сипатты (хаттама жүргізу барысында мәйітті зерттеудің нақты уақыты міндетті түрде көрсетіледі, атап айтқанда: мәйіт дақтарының орналасуы мен диагностикалық ерекшеліктері (түсі, мелшерлеп басу кезіндегі түстің өзгеруі және бастапқы түсіне келуіне дейінгі уақыт (секундпен), көлденең жолақ бұлшық еттердің механикалық және электрлік тітіркендіруге реакциясы, көз жанарларының электрлік және химиялық тітіркендіруге реакциясы, дененің жабық және ашық бөліктерінің қолымен басып көргендегі суу (салқындау) дәрежесі, дене бөлігі, температураны өлшеу уақыты көрсетілген дененің температурасы (электротермометр мен немесе кәдімгі термометрмен анықталады), міндетті түрде қоршаған ортаның температурасы көрсетіледі;

6) кешіккен мәйіттің өзгерістері болған жағдай да (шіру, мумиялану, майбалауыз, шымтезек тәрізді кебу және өзгелер) олардың орнығуын, дененің бөліктерінің таралу мен олардың айқындылық дәрежесін көрсетеді;

7) мәйіттен кандай болмасын бөтен иістін шығуы (алкоголь, эфир және өзгелер);

8) мәйітте және оның киімдерінде жәндіктер мен олардың жұмыртқаларыньң болуы (көбірек жиналған орны және олардың сипаты);

9) қол ұшының күйі, алқанда заттардың болуы (жұмылған жұдырық, саусақ аралықтары, тырнақ асты кеңістігіндегі заттар);

10) мәйіттің денесіндегі зақымданулар, олардың орнығуы, сипаты, көлемі, пішіні, шеттерінің ерекшеліктері, денеге немесе теріге жұққан заттар, қосындылар, қанға ұқсас ағымдар.

Жараны (зақымды) тексеріп-қарау кезінде оны сүңілеуге және басқа да зақымның алғашкы түрі немесе қасиеттерін өзгеріске үшырататын әрекеттер жасауға, сондай-ақ заттай айғақтардың (әйнектің, металл сынықтары, күйе және тағы басқа) ұсак бөлшектерін жоғалтып алмау үшін катып калған қанды, басқа да сұйықтарды жууға, сүртуге немесе басқа тәсілдермен кетіруге тыйым салынады [5, 183 б.].

Жарақаттағы бекіткіш құралдар мен заттарды мәйіттің сот-медициналық сараптамасына дейін алуға, ауыстыруға жол берілмейді.

Мәйітті сырттай тексеріп-қарау мен оқиға болған (мәйіт табылған) жердегі жағдайды зерттеу аяқталған соң сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) ауызша түрде тергеушіге мыналар туралы алдын ала өзінің ойын айтуға құқығы бар:

1) шамамен өлімнің болған уақыты;

2) өлімнен кейінгі мәйіттің қалпының өзгеруі;

3) дене жарақаттарын түсіру механизмі мен жарақатты түсірген болжамды қару;

4) мәйіттің табылған жерінің оқиға болған жермен сәйкестігі;

5) мәйіттің және оны қоршаған заттарда сипаты бойынша қанға ұқсас заттардың іздері табылған жағдайда сыртқа қан кетуден кейінгі оқиғаларды орнына келтіру мақсатында зақымдардың пайда болуы механизмі туралы талқылау;

6) өлім себептерін болжау.

Тергеушіге айтылған болжамдар кезінде тергеуге мүдделі мәселелердің шешілуі тек мәйітті толық сот-медициналық зерттеуден кейін және іс бойынша қажетті барлық қосымша зерттеулерден кейін ғана мүмкін екендігін міндетті түрде хабарлау керек.

Мәйіт табылған жерде сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) мынадай іс-қимылдарды жүзеге асырады:

1) табылған жерінде мәйітті сырттай тексеріп-қарау мәселелері бойынша, сондай-ақ мәйіттің кейінгі сот-медициналық сараптамасы мәселелері және сот-медициналық сараптаманың құзырына кіретін мүмкін болатын зертханалық зерттеулер бойыншатергеушіге консультация беру;

2) қанға ұқсас іздер, шәует немесе адамның басқа да бөлінділерін, шаштарын, адамның жұмсақ және тығыз тіндерін, дәрілік препараттарға ұқсас әртүрлі заттарды, тұрмыстық немесе өндірістік химия препараттарын, зақым келтірілуі мүмкін заттар мен қаруларды, сондай-ақ осы іс бойынша мүдделі басқа да объектілерді тауып алуда, оларды маман-криминалистер тексеріп-қарағаннан кейін ғана тергеушіге көмек көрсету;

3) тергеуші мен куәлардың назарын нақты оқиға үшін маңызы бар барлық ерекшеліктерге (оның ішінде жағымсыз жағдайларға) аудару;

4) қарауды жүргізу барысында жасалып жатқан істермен олардың нәтижелеріне түсінік беру.

Сот-медициналық зертханаларда сараптауға жататын объектілер анықталған және алынған жағдайда сот медицинасы саласындағы маман-дәрігер (оның міндетін атқарушы дәрігер) тергеушінің назарын биологиялық тектес кез келген ізді суреттеу қажеттілігіне, оның орнығуын, пішінін, өлшемдерін атап көрсетуге аударады.

Бұдан басқа табылған іздер жағдайында:

1) қанның түрлері: қан жиналған жер - жиегі шетінің, перифериясының сипаты, ұйыған кандағы бар іздер (мысалы, бастың шашты бөлігінің ізі), қанның құрғақ калдығын кейінгі өлшеуге алу, сүйреткендегі іздері - із бағыттары, олардың ені, жиегі мен ұштарының сипаты (қарқындылығы), қанның сіңуі-матаның қай жағынан (сыртынан немесе ішінен) сіңгендігін аныктау, қанның аққан бағыты (әр кесіндінің бағытын көрсету), оның ұшының сипаты, қан тамшысы - тамшы іздері бар аймақты сипаттау, олардың саны, қосылу белгілері бар, жоғын, жиектеріне екінші рет шашырау белгісі бар, жоғын, жиектерін қадағалап қарау, қанның шашырауы – шашыраған аймақтың көлемі, олардың пішіні (желпуіш тәрізді, шынжыр тәріздес т.б.), саны, сопақша пішіндес болса оның ұзын сопақ бөлігінің бағыты, үшкірленген жағының бағыты, және ноқатты элементі (тамшыға ұқсас түрі немесе леп белгісі тәрізді ізі), қанның жағылуы - жиегін жете сипаттау (таңбалар, сүртінділер), қанның инерциялық іздері - ортаға қарай ұмтылған жолақтардың таралуы;

2) шәуеттің іздерін іздеу мен сипаттауда: тасымалдаушы-заттан іздердің пішіні мен кескінін мұқият суреттеп, түсін, ультркүлгін сәуле арқылы өзіне тән жарқырауын көрсету;

3) өзге де бөліністерді тапқан жағдайда оларды суреттеп, жазу (сілекей, несеп, тер және т.б.) оларды пішіні мен ерекшеліктерін мұқият түрде сипаттап, жазу, ультракүлгін сәуле арқылы өзіне тән жарқырауын көрсету, (сілекей, тер, шәует күдікті адамның киімдерінде және мәйіттің айналасында байқалуы мүмкін);

4) шаш іздеуде бұрыш тұсынан жақсы жарық беретін жарық көзі арқылы, сондай ақ лупа, резеңке қондырғысы бар ұштар, шыны аспаптар, пакеттер мен жабысқақ лента және өзгелер болуы тиіс, объекті ауаның жеңіл қозғалысы кезінде оңай жоғалып кетуі мүмкін болғандықтан алу және сақтау кезінде сақтанған жөн (бұл объектілерді жарақат түсірген құралдардан, киімнен, қолдан, мәйіттің астынан іздеген жөн).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Струков А.И., Серов В.В. Патологиялық анатомия: медициналық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. Орысшадан аударған доцент М.Т. Айткүлов/Алматы: «Орталық Қазақстан» БПК, «Қазақстан». – 2013 ж. – 203-219 б.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231

3. Ахметов Ж.Б. Патологиялық анатомия/Алматы 2003. - 393 б.
4. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Медицина. – Алматы: «Рауан», 2000.
5. Г.М. Төлепбергенова, Б.А. Дүкенбаева. Сот медицина пәнінен студенттерге арналған оқу әдістемелік құралы (каз., рус.). - Алматы, 2009. – 183 б.

УДК 347. 9

Жангушукова Алия Заманбековна,
старший преподаватель,
кафедра уголовно-правовых дисциплин,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Серикбаев Ербол Пернебаевич,
магистрант,
факультет права и экономики,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: sovetnik_2030@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Түйін. Осы ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының атқарушы жүйесі бұрыннан қалыптасқан қоғамдық қатынастармен, құқықтық, әлеуметтік, саяси өзгерістермен дәйекті (бірақ әлі толық емес) қалыптасуына іс жүзінде ықпал еткен Қазақстандағы қоғамдық ортада өткен пікірталастарға және республикадағы мәдени реформалармаларына байланысты ерекшеленді.

Кілт сөздер. Атқару, бұйрық, юрисдикция, іс жүргізу, сот атқаруы.

Резюме. В данной научной статье рассматриваемая тематика исполнительного производства стала актуальной в связи с проводимыми в общественных кругах Казахстана дебатами, которые практически способствовали тому, что и исполнительная система Республики Казахстан уже соответствует (но еще не в полной мере) меняющимся общественным отношениям, правовым, социальным, политическим и культурным реформам, проводимым в республике.

Ключевые слова. Исполнение, порядок, юрисдикция, производство, судебное исполнение.

Summary. In this scientific article, the subject of enforcement proceedings has become relevant in connection with the debates in the public circles of Kazakhstan, which have practically contributed to the fact that the executive system of the Republic of Kazakhstan is already consistent (but not yet fully) with changing public relations, legal, social, political and cultural reforms carried out in the republic.

Key words: Enforcement, order, jurisdiction, proceedings, judicial enforcement.

Исполнительное производство представляет собой установленный законом порядок принудительной реализации актов юрисдикционных органов, имеющей своей целью обеспечение реальной защиты нарушенных или оспоренных субъективных материальных прав или охраняемых законом интересов.

Стадийность исполнительного процесса (исполнительного производства) представляется наиболее важной для практиков, поскольку именно рассмотрение особенностей движения исполнительного процесса по стадиям позволяет правильно использовать средства принуждения, эффективно и экономично осуществить исполнительные действия.

ЗРК от 02.04.2010 г. №261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (далее - Закон) не содержит понятия «стадия исполнительного производства», однако под стадией необходимо понимать такую относительно обособленную и сравнительно самостоятельную часть исполнительного производства (совокупность действий и т.д.), которая, наряду с его общими задачами имеет свойственные только ей задачи и особенности [1].

На каждой стадии имеют место определенные действия, которые являются частными по отношении к общей цели исполнительного производства. Стадии органично связаны между собой, и каждая последующая стадия начинается только после окончания предыдущей стадии. Схема поэтапного развития исполнительного производства не является стандартной, однако любое исполнительное производство развивается по стадиям (этапам). Схема подразумевает в каждом конкретном случае свои собственные стадии и движение конкретных производств, таким образом, не сводиться к общим закономерностям движения любого исполнительного производства.

В соответствии с указанным законом первоочередной задачей исполнительного производства является обязательное и своевременное исполнение судебных решений, определений и постановлений, а также в предусмотренных законом случаях решений и

постановлений иных органов. Вопросу исполнения судебных решений и других исполнительных документов в Казахстане на протяжении последних лет уделялось много внимания, были приняты действенные меры по совершенствованию законодательства об исполнительном производстве, изменению структуры органов исполнительного производства, введению нового института - частных судебных исполнителей, улучшению материально-технического обеспечения судебных исполнителей, что значительно облегчило работу судебных исполнителей и дало ряд положительных результатов [2, 215].

Проблема эффективности исполнительного производства до настоящего времени является чрезвычайно актуальной, поскольку надлежащее и эффективное исполнение судебных решений является исключительно важным условием для укрепления и развития эффективной и пользующейся доверием со стороны граждан судебной системы. От того, насколько быстро и качественно исполняются судебные решения, зависит степень доверия граждан и всего общества к судебной процедуре как способу защиты нарушенных прав и интересов [3].

В связи, с этим анализ случаев ненадлежащего исполнения судебных решений или же затягивания сроков их исполнения позволил выявить целый спектр причин и проблем, препятствующих реализации законных интересов взыскателей:

1. На практике нередки случаи явного воспрепятствования должниками исполнению судебного решения, что проявляется в отказе должников допустить судебного исполнителя в помещение, где находится имущество, а также в применении в отношении судебных исполнителей физического насилия и угроз. В соответствии с Законом исполнение в таких в случаях может быть осуществлено при содействии судебных приставов. Однако в соответствии с ЗРК от 7 июля 1997 года «О судебных приставах» их подразделения образуются при судах, а не при судебных исполнителях. Фактически судебные приставы задействованы в обеспечении охраны зданий судов, порядка в залах судебных заседаний и не имеют времени на взаимодействие с судебными исполнителями. В связи с этим для придания судебным исполнителям полноты власти при исполнении необходимо наделить их соответствующими силовыми полномочиями, которыми обладают в настоящее время судебные приставы.

2. Следующую значительную проблему составляют вопросы кадрового состава, недостаточного уровня квалификации судебных исполнителей и отсутствие их материальной заинтересованности. Обязательное и своевременное исполнение требует грамотного совершения исполнительных действий и высокого профессионализма. В то время как на практике имеет место острая нехватка кадров и постоянное их обновление, что оказывает негативное влияние на функционирование всей системы исполнительного производства. Судебные исполнители несут колоссальную нагрузку, что является одной из причин, влияющих на своевременность исполнения судебных решений. Большинство из них, приобретая необходимые профессиональные навыки, меняют место работы в поисках лучших условий труда.

3. Помимо выше перечисленных организационных проблем в деятельности судебных исполнителей существуют также определенные несоответствия Закона с другими нормативными правовыми актами Республики Казахстан, что порождает ряд противоречий и делает некоторые его положения неисполнимыми на практике.

Законодателям следует обратить внимание на фактическое отсутствие действенных мер ответственности за неисполнение судебных решений. Так, в соответствии с Законом судебный исполнитель наделен правом внесения соответствующих представлений в судебные и правоохранительные органы о привлечении виновных лиц к административной или уголовной ответственности за воспрепятствование законной деятельности судебного исполнителя и уклонение от исполнения решения суда. Однако подавляющее большинство таких представлений остается без удовлетворения по причине отсутствия доказательств уклонения должника от исполнения судебного решения и, соответственно, отсутствия состава преступления (правонарушения).

В частности, дознаватели, рассматривающие материал о привлечении к уголовной ответственности уклоняющегося должника, руководствуясь действующими уголовно-процессуальными нормами, обосновывают отказ в возбуждении уголовного дела тем, что должник не имеет умысла на уклонение от исполнения, если у него нет средств на погашение суммы долга, либо принимаются определенные меры к исполнению. При этом такими «мерами» могут считаться формальные запросы должника в вышестоящие инстанции либо выплата должником незначительной части долга по отношению к общей сумме задолженности [4, 240]. Несообщение должником судебному исполнителю сведений о наличии у него денежных средств и имущества и

месте его нахождения или сокрытие им установленного имущества (например, зарегистрированной автомашины) вообще не квалифицируется как нарушение законодательства и деяние, за которое наступает ответственность по этим статьям.

Имеется ряд несоответствий и с банковским законодательством. Так, в соответствии со ст. 55 Закона взыскание по исполнительным документам обращается в первую очередь на денежные суммы должника, в том числе и находящиеся в банковских учреждениях, если иной порядок не определен в исполнительном документе. Таким образом, прежде всего судебный исполнитель обязан проверить наличие у должника расчетных счетов и денежных средств на указанных счетах, что возможно сделать только с санкции прокурора. По установленному порядку запрос направляется в Национальный банк РК, который направляет соответствующие запросы в банки второго уровня РК.

В соответствии с ЗРК «О банках и банковской деятельности» банки не вправе сообщать подобную информацию судебным исполнителям, в связи, с чем направляют ответы на запросы судебного исполнителя в суд, вынесший решение. Таким образом, в общей сложности процесс собирания информации со всех банков республики может занять несколько месяцев. Кроме того, в случае наличия расчетного счета у должника арест на указанные средства налагается также только с санкции суда, а инкассовое распоряжение принимается банком только вместе с оригиналом исполнительного листа, где он может находиться в картотеке банка до одного года, после чего в случае не поступления денежных средств на указанный счет будет возвращен судебному исполнителю для дальнейшего исполнения. Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о невозможности в данном случае соблюдения установленных для судебного исполнителя сроков исполнения.

4. Следующей проблемой исполнительного производства являются большие трудности в исполнении судебных решений о взыскании сумм с организаций, финансируемых из местного и республиканского бюджетов. В этом случае вступают в действие не нормы Закона, а нормы других нормативных правовых актов, включая положения ГК РК, Правил использования средств резервов Правительства Республики Казахстан и местных исполнительных органов, а также Инструкции о порядке исполнения исполнительных документов государственными учреждениями, финансируемыми из республиканского и местных бюджетов. Какие-либо конкретные сроки для исполнения судебных решений государственными органами указанными нормами не предусмотрены. И в данном случае судебные исполнители бессильны. Взыскатели не могут получить исполнение в течение нескольких лет, так как исполнение невозможно из-за отсутствия средств в бюджете.

Отсутствие какой-либо процедуры для обязательного и своевременного исполнения решения суда государственными чиновниками вызывает недоумение. Ведь в соответствии с указанными выше актами погашение обязательств Правительства РК, центральных государственных органов и их территориальных подразделений по решениям судов отнесено к непредвиденным расходам. Таким образом, сама непредвиденность этих расходов уже предполагает наличие четкого механизма для их срочного изыскания. Этот вопрос требует безотлагательного решения, в том числе, возможно, создания специального фонда для выплаты по исполнительным документам.

5. Немаловажным вопросом является и объявление розыска должника. В соответствии с Законом объявление должника в розыск является основанием для приостановления исполнительного производства до установления места нахождения должника. Однако нередки случаи, когда должник просто скрывается, а судебный исполнитель располагает всеми необходимыми данными о его имуществе, на которое может быть обращено взыскание. Но в соответствии с законом принимать какие-либо меры к исполнению в данном случае невозможно. Сами же определения судов о розыске должников, как правило, органами внутренних дел исполняются в течение очень длительного времени либо по различным причинам не исполняются вообще.

6. Пробелом в законодательстве является норма об обращении взыскания на заработную плату должника. В соответствии со ст. 93 Закона взыскание на заработную плату и иные виды доходов должника обращается при исполнении решений о взыскании периодических платежей, при взыскании суммы, не превышающей 100 кратного размера месячного расчетного показателя, установленного законодательством РК, при отсутствии у должника имущества или недостаточности имущества для полного погашения взыскиваемых сумм. То есть в случае, если сумма взыскания относительно небольшая и может быть погашена путем удержания из

заработной платы должника, но превышает 100 МРП , судебный исполнитель не может упростить, таким образом, исполнение, и обязан проводить длительные процедуры обращения взыскания на имущество должника.

Таким образом, причины неудовлетворительного исполнения могут быть связаны как с объективными обстоятельствами (например, отсутствие имущества у должника) и недоработками в законодательной базе, так и субъективными – отношением судебного исполнителя к исполнению своих должностных обязанностей [5, 78].

Проблемы, связанные с исполнением различных исполнительных документов, требуют безотлагательного разрешения. По нашему мнению, для повышения эффективности системы исполнительного производства необходимо:

1) повысить статус судебных исполнителей, предоставив судебным исполнителям новые, более широкие полномочия, которыми в настоящее время обладают судебные приставы;

2) разработать и внести в законодательство ряд норм, предусматривающих жесткие санкции в отношении лиц, уклоняющихся от исполнения судебных решений;

3) обеспечить прозрачность деятельности судебных исполнителей, законодательно и четко определив порядок работы с документами от начала поступления исполнительного листа до его исполнения, устранив несоответствия как внутри самой законодательной базы по исполнительному производству, так и ее несоответствия с другими нормативными правовыми актами Республики Казахстан;

6) законодательно обязать должника предоставлять полную информацию о принадлежащем ему имуществе или банковских счетах, предусмотрев ответственность за сокрытие или не предоставление всех запрашиваемых данных.

Осуществление этих и других мер должно повысить качество исполнения и осуществления правосудия, поскольку неисполнение судебных решений, пусть даже и по объективным причинам, наносит вред авторитету судебной власти и государству в целом.

К немедленному исполнению могут быть обращены не только судебные решения, но и другие судебные акты. Некоторые определения судов общей юрисдикции подлежат исполнению по правилам, установленным законодательством об исполнительном производстве. Согласно статье 161 ГПК определение об обеспечении иска приводится в исполнение немедленно в порядке, установленном для исполнения судебных решений [6].

Ненадлежащее или несвоевременное исполнение судебных актов ведет к подрыву авторитета судебной власти, ущемлению прав и законных интересов граждан, юридических лиц и государства. Авторитет судов необходимо повышать не только путем улучшения материально-технического, кадрового и иного обеспечения, но и добиваясь эффективности исполнения судебных актов.

Стадия исполнения - заключительный и обязательный этап гражданского процесса, следствие рассмотрения и разрешения гражданского дела, в котором находит реальное воплощение защита субъективных гражданских прав и законных интересов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» - www.paragraf.kz – СПС Юрист.

2. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право РК. Учебник. Том 1. – Алматы, 2001. – 215 с.

3. Гражданский кодекс Республики Казахстан. 2014//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061

4. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Т.2. Особенная часть (Темы 16-30). Учебник. - Алматы: КазГЮА, 2003. – 240 с.

5. Абдулина З.К. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: учеб. прогр. – Алматы: Данекер, 2005. – 78 с.

6. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан, https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053

УДК 343

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич,
доктор философии (PhD), старший научный сотрудник,
Научно-исследовательский институт,
Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова,
E-mail: jandoss@inbox.ru

К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОГО НАСИЛИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Аннотация. Қазіргі заманғы даму деңгейі теориялық ой және заңнамалық тәжірибе көрініс тапты немесе одан кем бірдей бағалау дәрежесі қоғамдық қауіп физикалық зорлық-зомбылық, қолданыстағы қылмыстық-құқықтық конструкцияларда. Осы бапта физикалық зорлық-зомбылық ұғымы сипатталады.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық, зорлықзомбылық, физикалық зорлық.

Аннотация. Современный уровень развития теоретической мысли и законодательной практики нашел свое отражение в более или менее равнозначной оценке степени общественной опасности физического насилия в действующих уголовно-правовых конструкциях. В настоящей статье описывается определение понятие физического насилия.

Ключевые слова: уголовное право, насилие, физическое насилие.

Abstract. The Current level of development of theoretical thought and legislative practice is reflected in a more or less equivalent assessment of the degree of public danger of physical violence in existing criminal law structures. This article describes the definition of physical violence.

Keywords: criminal law, violence, physical violence.

Рассуждая о проблеме оценки физического и психического насилия как форм уголовно-правового насилия, следует отметить, что не должно происходить смешивание понятия «форма насилия» и «вид насилия». В частности, если форму следует расценивать как способ существования и выражения содержания насилия [Аверинцева С.С., Араб-Оглы Э.А., Ильичева Л.Ф., 1989, с. 595], то вид следует расценивать как частное проявление данной формы. Соответственно, форма более стабильна, нежели вид. Достаточно вспомнить, что в УК КазССР 1959 года использовался термин «телесное повреждение», а в УК РК используется термин «причинение вреда здоровью». При этом и в том, и в другом случае не возникает сомнения относительно того, что это является физической формой насилия. Соответственно, понятия «физическое насилие» и «психическое насилие» являются теми системными константами, посредством которых можно действительно систематизировать все возможные варианты насильственного воздействия на человека, хотя некоторые современные исследователи ставят под сомнение целесообразность использования обобщающей терминологии в определении понятия насилия [Галюкова М.И., 2009, с. 75].

Самостоятельных исследований физического насилия как формы уголовно-правового насилия, универсальной смысловой и терминологической единицы в науке уголовного права не очень много. В частности, в диссертационном исследовании Р.Д. Шарапова уголовно-правовое физическое насилие определяется как «умышленное неправомерное причинение вредного физического последствия другому человеку против или помимо его воли, путем энергетического (механического, физического, химического, биологического) воздействия на органы, ткани или физиологические функции организма потерпевшего» [Шарапов Р.Д., 1999, с. 248]. Автор другого, более раннего исследования В.И. Симонов полагает, что «физическое насилие – это воздействие или попытка воздействия на тело потерпевшего в двух основных формах: во-первых, в форме использования только мускульной силы своего тела, во-вторых, в форме применения физической силы с использованием различных предметов (например, удар наносится палкой, доской, либо удушение производится путем набрасывания на шею петли и т.д.), животных или мускульной силы других лиц (душевнобольных, малолетних), которые служат орудием в руках виновного» [*Симонов В.И.,* 1972, с. 5]. Согласно позиции И.Я. Козаченко, Р.Д. Сабитова, «физическое насилие – это умышленное воздействие на организм человека путем использования физической силы людей или животных, а также технических средств, поражающих факторов и свойств других предметов материального мира или явления природы вопреки или помимо воли лица, подвергающегося такому воздействию, с нарушением его телесной неприкосновенности или

нормального функционирования какого-либо органа» [Козаченко И.Я., Сабитов Р.Д., 1981, с. 128]. А.П. Зрелов, объединяя дефиницию в отношении физического и психического насилия, фактически затрагивает признаки именно физического насилия. Так, по его мнению, насилие в целом представляет собой «особый вид воздействия, оказываемый человеком, животным или иным живым существом по отношению к другому человеку, живому существу или предмету материального мира с целью самовольно, умышленно, противоправным путем самостоятельно или с использованием третьих лиц, а также предметов, технических средств или веществ нанести ему объективно выраженный ущерб физического или психического характера или принудить его к совершению определенного действия» [Зрелов А.П., 2003, с. 33]. Более лаконичное, но в то же время схожее определение физического насилия дает автор диссертационного исследования Ю.В. Радостева: «физическое насилие – это умышленное общественно опасное противоправное воздействие на организм человека, осуществляемое против или помимо воли потерпевшего, направленное на нарушение физической неприкосновенности» [Радостева Ю.В., 2006, с. 53]. В целом, как совершенно справедливо указывают современные исследователи, до настоящего времени в определения понятия «насилие» превалирует именно «физический аспект», а психические формы насилия преимущественно упоминаются с той точки зрения, что они также должны быть отнесены к насилию [Мошков Д.С., 2010, с. 191]. Фактически определяя именно физическое насилие, Л.Д. Гаухман писал, что «насилие может выражаться в нанесении ударов, побоев, ранений и в ином воздействии на наружные покровы тела человека посредством применения физической силы, холодного или огнестрельного оружия, иных предметов, жидкостей (кислот, кипятка), сыпучих веществ и т.д., а также в воздействии на внутренние органы человека без повреждений наружных тканей путем отравления или опаивания одурманивающими средствами» [*Гаухман Л.Д.*, 1974, с. 76].

Можно привести еще значительное количество авторских определений физического насилия, однако они продемонстрируют только один неоспоримый факт: в отношении данного понятия существует такое же терминологическое разнообразие, как и при определении самого понятия «насилие». Вместе с тем, несмотря на значительную дифференциацию морфологических единиц текста, смысл большинства из них можно свести к одному: это те или иные формы физического воздействия на человека, на его телесную неприкосновенность.

В приведенных определениях имеется один принципиальный отличительный аспект, на который, по нашему мнению, целесообразно обратить внимание при формулировке определения понятия «физическое насилие» в контексте настоящего исследования. Так, анализ процитированных теоретических позиций, за исключением авторского определения Р.Д. Шарапова, показывает, что акцент производится на действиях виновного лица (диапазон которых в представленных определениях весьма внушительный). И только в контексте определения Р.Д. Шарапова мы устанавливаем тот факт, что автор связывает понятие «физическое насилие» не столько с действиями виновного лица, сколько с причинением вредного физического последствия другому человеку.

Полагаем, что скорость социальных изменений в настоящее время такова, что определить не только диапазон возможных физических воздействий на человека, но и диапазон того, что считать причинением вреда телесной неприкосновенности человека в ближайшем обозримом будущем представляется весьма затруднительным. Так, в частности, исследователи в области уголовно-правовых вопросов посягательства на жизнь и здоровье человека совершенно обоснованно указывают на динамику целого ряда вопросов, которые уже в настоящее время следует учитывать в уголовном праве: смещение акцентов с исключительно биологического восприятия понятия «здоровье», изменение позиций относительно вопросов начала человеческой жизни с учетом современных достижений медицины и др. [Галюкова М.И., 2001, с. 50].

Так, в частности, понятие «здоровье» (как и понятие «жизнь человека») не являются прерогативой уголовно-правовой науки. Конечно, уголовный закон и правоприменительная практика нуждаются в более или менее точных критериях (определение тяжести причиненного вреда, параметров наступления биологической смерти и т.д.) для реализации уголовной ответственности. Вместе с тем, следует учитывать, что в медицине, основной отрасли научного знания, где здоровье человека является основным предметом изучения и воздействия, в последние годы имеются значительные изменения в плане определения данного социально значимого феномена. Одни авторы по-прежнему делают акцент на биологических факторах, полагая, что здоровье человека определяется «его количеством, которое можно оценить максимальной производительностью органов при сохранении качественных пределов их функций» [Амосов

Н.М., 1992, с. 77]. В других публикациях здоровье определяется с учетом социальных и психологических факторов, как «процесс (динамическое состояние) сохранения и развития биологических, физиологических и психических функций, оптимальной трудоспособности, социальной активности при максимальной продолжительности жизни» [Казначеев В.П., 1988, с. 7]. Следует учитывать тот факт, что в последнее время имеется тенденция к возрастанию чувствительности людей к насилию, что привело даже к введению в оборот понятия «индекс приемлемости физического насилия» [Благонадеждина Л.В., Буровский А.М., Зенько А.А., 2008]. Иными словами, для современного человека, впитавшего в себя блага цивилизации, одним из которых явилась гуманистическое начало, пропагандирующее ценность самого человека, его жизни, здоровья, социального благополучия, факты насилия становятся все более чувствительными, вызывают более острую реакцию, в том числе в плане тотального неприятия даже незначительных форм насилия.

Таким образом, определение понятия «физическое насилие» должно быть основано на наиболее стабильном критерии, коим нам представляется факт причинения вреда физической неприкосновенности человека. Безусловно, и данный критерий, скорее всего, будут подвергаться изменениям в силу того, что в настоящее время происходит тотальное воздействие на человеческий организм (имплантация, трансплантация, сложные формы протезирования различных частей тела, использование переносных механизмов, поддерживающих жизнедеятельность человеческого организма и т.д.). Вместе с тем, физические ощущения боли, другого органического дискомфорта, как мы полагаем, следует расценивать как более стабильный параметр определения физического насилия в уголовно-правовом аспекте, нежели способы воздействия со стороны виновного лица. Кроме того, способы воздействия будут неизбежно отличаться в зависимости от того, какой конкретно вид насильственного преступления совершается (убийство, изнасилование, причинение тяжкого или средней тяжести вреда здоровью и т.д.).

В заключении мы полагаем, что физическое насилие может быть определено в тексте уголовного закона как «умышленное противоправное причинение вреда физической неприкосновенности человека, ответственность за который предусмотрена статьями Особенной настоящего кодекса». В целом, обосновывая термин «физическое насилие» следует отметить, что он обладает некоторой условностью, поскольку степень физического воздействия со стороны виновного может быть минимальной, однако следует признать, что к настоящему времени он является устоявшимся для уголовно-правовой науки преимущественно в плане противопоставления психическому насилию как воздействию на психическую неприкосновенность человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амосов Н.М. Мое мировоззрение//Вопросы философии. – М., 1992. - №6. - С. 72−81.
2. Благонадеждина Л.В., Буровский А.М., Зенько А.А. Индекс приемлемости физического насилия//Историческая психология и социология истории. – Волгоград, 2008. - №1. – С. 50-78.
3. Галюкова М.И. Здоровье человека как приоритетный объект уголовно-правовой охраны//Современные наукоемкие технологии. – Пенза, 2001. - №5. – С. 49-50.
4. Галюкова М.И. Ответственность за насилие по уголовному законодательству России//Вестник самарской гуманитарной академии. – Серия «Право». – Самара, 2009. - № 1 (5). – С. 73-76.
5. Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. - М., 1974. – 167 с.
6. Зрелов А.П. Особенности современного толкования понятия «насилие»//Право и политика - М., 2003. - №7. – С. 24-33.
7. Казначеев В.П. Антропоэкология и здоровье: концептуальная модель. Методические проблемы экологии человека. - Новосибирск, 1988. – 121 с.
8. Козаченко И.Я., Сабитов Р.Д. Уголовно-правовое понятие насилия//Уголовный закон и совершенствование мер борьбы с преступностью: межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1981. – С. 18-28.
9. Мошков Д.С. Проблемы определения понятия насилия в доктрине советского и российского уголовного права//Пробелы в российском законодательстве. – М., 2010. - №3. – С. 189-192.
10. Радостева Ю.В. Уголовно-правовое понятие насилия: дис…канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2006. – 165 с.
11. Симонов В.И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: дис. ...канд. юрид. наук. - Свердловск, 1972. – 167 с.

12. Философский энциклопедический словарь/под ред. Аверинцева С.С., Араб-Оглы Э.А., Ильичева Л.Ф. и др. 2-е издание. М., 1989. – 815 с.
13. Шарапов Р.Д. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: дис… канд. юрид. наук. – Спб., 1999. – 239 с.

ӘОЖ 349.3

Жуниспаева Айнур Бауыржановна,
құқық және экономика негіздері магистрі, аға оқытушы,
азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы,
E-mail: ainur_zhunispaeva@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕЙНЕТАҚЫ ТӨЛЕМДЕРІН ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Осы мақалада жасына байланысты зейнетақымен қамтамасыз ету, жасына байланысты зейнетақыны тағайындау және есептеу тәртібінің құқықтық реттелуі қарастырылады.

Кілт сөздер: зейнетақы, жасына байланысты зейнетақы, зейнетақы жасы, зейнетақы төлемдері, зейнетақы төлемдерін алушы.

Резюме. В данной статье рассматривается обеспечение возрастной пенсии, порядок правового регулирования назначение пенсионной выплаты по возрасту и расчета.

Ключевые слова: пенсия, возрастная пенсия, пенсионный возраст, пенсионные выплаты, получатель пенсионных выплат.

Summary. This article considered the provision of an increased pension, the procedure for legal regulation of the purpose by age pension payments and calculation.

Keywords: pension, retirement pension, retirement age, pension payments, pension recipient.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 28 бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының азаматына ауырған, мүгедек болған жағдайда, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негізде ең төменгі жалақы мен зейнетақыға, жасы бойынша әлеуметтік қамтамасыз етуге кепілдік беріледі» делінген [1].

Халықты әлеуметтік қорғаудың құрамасының бірі болып оның зейнетақымен қамтамасыз етілуі табылады.

Халықты зейнетақымен қамтамасыздандыру мәселесі әр кезде әр елде өте маңызды болған. Бұл жүйенің дамуы елдің ерекшелігіне, әлеуметтік-экономикалық дамуына қарай қалыптасады. Қазақстан Республикасында таңдалған зейнетақымен қамсыздандыру жүйесі өзінің ерекшелігіне ие. Бұл жүйенің ары қарай дамуы бүгінгі таңда маңызды мәселелердің бірі. Ол көп аспектілі және де талдау, талғау, зерттеуді қажет ететін жүйе деп санаймын. Ол неғұрлым түсінікті, жеткілікті, жан-жақты тармақталған жүйеге айналса соғұрлым оның дамуы, тұрақтылығы нығая түседі.

Қазақстан Республикасының Конституциясында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады деп бекіткен [1]. Мемлекеттің қызметі мен мәнін түсіну адам және азаматтың құқықтарын тану мен оны қамтамасыз етуде көрініс табады, сондықтан да Қазақстан Республикасының Конституциясы адам және азаматтардың өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазынасы ретінде танып, мүдделердің келісімділік негізінде қоғамның ынтымақтастығы мен нығаюын бекітеді. Қазақстан Республикасының әлеуметтік мемлекет ретіндегі сипаты әлеуметтік қамсыздандыру саласында Конституциямен кепілденген мемлекеттің жан-жақты қолдауының болуын білдіреді. Осы салалардың дамуын мемлекеттің адам мен қоғамға қызмет етуін және де игіліктерді тең үлестіру арқылы әлеуметтік теңдіктің қалыптастыруын білдіреді.

Зейнетақымен қамсыздандыру кез келген ел үкіметінің басты назарндағы әлеуметтік мәселелер қатарына жатады.

Алғаш рет зейнетақы сөзіне 1946 жылы Е.И. Астрахан анқтама берген. Оның пікірінше, «Зейнетақы – бұл қызметкерді, жұмысшыны не оның отбасын оның еңбек қызметінің белгілі бір үлкен иклының аяқталуна неесе оның толыққанды қызметкерлер қатарнан өмір бойына немесе ұзақ мерзімге шығуына орай материалдқ қамсыздандыру мақсаттарында әлеуметтік сақтандыру қаражаты есебінен жүзеге сырылатын мерзімдік төлемдер» [2,64] -деп айтылған.

С.И. Ожеговтың орыс тілінің түсіндірме сөздігінде «Зейнетақы» сөзінің анықиамасы былай берілген: «Еңбек сіңірген жылдары үшін, мүгедектігіне, еңбекке жарамсыздығына байланысты ақшалай қамсыздандыру» [3].

Республикамызда азаматтарды зейнетақымен қамтамасыздандыру «Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамсыздандыру туралы Заңының 1-бабында көрсетілгендей: «Зейнетақы – мемлекеттік базалық зейнетақы төлемінің және жасына байланысты зейнетақы төлемдерінің және еңбек сіңірген жылдары ұшін және бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорынан және ерікті жинақтаушы зейнетақы қорнан төленетін зейнетақы төлемдерінің жиынтығы» [4].

Қазіргі уақытта елімізде зейнетақы жүйесін жетілдіру негізі ретінде зейнеткерлікке шығу жасын сәйкестендіру, яғни әйелдер мен ерлердің зейнеткер болу жасын теңестіру мәселесі жүзеге асырылуда.

Зейнетақы жасы – бұл тұрақты өлшем емес, әр түрлі елдерде әрқалай бекітіледі. Зейнетақы жасы өмір сүру деңгейімен көтеріле түседі.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, зейнеткерлік жасты ұлғайту дамыған елдердің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мысалы, 2010 жылы Германия, Италия елдерінде зейнет жасы ұзартылып, нәтижесінде бүгінде әйелдердің зейнеткерлікке шығу жасы Германияда – 67, Италияда – 65 болып тұр. Ал Дания мен Норвегияда әйелдер зейнетке – 67 жасында, Швейцария елінде – 64 жасында шығады.

Ал зейнеткерлік жасы сәйкестендірілген елдердің қатарына жататын Жапонияда әйелдер мен ерлер өз еңбектерінің зейнетін – 70 жасында, Австрия, Испания, Канада, АҚШ, Швеция елдерінде – 65-ке жеткенде көре алады екен [5].

БҰҰ сарапшыларының мәлімдеуі бойынша, 2050 жылға қарай Қазақстан тұрғындарының орташа өмір сүру жасы 65 жастан жоғарылап, еліміздегі қарттардың саны арта түсуі мүмкін. Сондай-ақ, қарттардың арасында әйелдер қауымы басым түсіп, ерлер қатары сирей бастауы ықтимал.

Зейнетақылық жасқа толу азаматқа жұмыс берушімен еңбек қатынастарын тоқтату құқығын береді, ал мемлекетте мұндай азамаатты өмір сүру құралы – жасына байланысты зейнетақымен қамтамасыз ету қажеттігі туындайды.

Жасына байланысты зейнетақысына тән екі белгі бар:

1. Зейнетақылық жасқа толу;
2. Белгілі бір ұзақтықтағы еңбек өтілінің болуы.

Жасына байланысты зейнетақы – бұл зейнетақылық жасқа толған және белгілі бір ұзақтықтағы еңбек стажына ие тұлғалар үшін өмір сұрудің негізгі көзі болып табылатын, өмір бойы ай сайын төленетін ақшалай төлем [2,73].

Жасына байланысты зейнетақылар КСРО-да 20-жылдардың соңында енгізілді. Дәл осы уақыттан бастап белгілі бір жасқа толу тоқыма өнеркәсібінің жұмысшылары үшін, ал содан кейін халық шаруашылығының барлық жұмысшылары мен қызметкерлері үшін зейнетақылық қамсыздандырудың дербес негізіне айналды.

Жасына байланысты зейнетақылар еңбек жағдайларына, еңбек өтілінің ұзақтығына және бірқатар өзге де жағдайларға қарай өз ішінде түрлерге бөлінеді. Олар:

- Жалпы негіздер бойынша жасына байланысты зейнетақы;
- Жеңідетілген негіздер бойынша жасына байланысты зейнетақы;
- Арнайы заңды негіздерге негізделген жасына байланысты зейнетақы.

Жалпы негіздер бойынша жасына байланысты зейнетақыны тағайндау үшін белгілі бір жасқа толу және белгілі бір ұзақтықтағы еңбек өтілінің болуы қажет.

Жеңідетілген негіздер бойынша жасына байланысты зейнетақы еңбек өтілінің жалпы ұзақтығы болған жағдайда немесе жасқа да, еңбек өтілінің ұзақтығына да талаптар бір мезетте төмендетілген жағдайда зейнетке заңда көзделгеннен ертерек шығуға мүмкіндік береді. Жеңілдетілген зейнетақылық қамсздандыру құқығын бес және одан да көп балаларды туған және оларға 8 жасқа толғанға дейін күтім жасаған көпбалалы аналар иеленеді. Бұл ретте аталған құқық тек туған балаларға қатысты ғана туындайды. Асырап алған балалар туған балаларға теңестіріледі. Ал өгей ұлдар мен өгей қыздар туған балаларға теңестірілмейді.

Жасына байланысты зейнетақыларды тағайындау үшін арнайы заңды негіздер азаматтардың кейбір санаттарына, мысалы Чернобыль апатынан, Семей ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарға бағытталған.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдері өмір бойына тағайындалады және қайтыс болған немесе Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерге тұрақты тұруға кеткен айын қоса алғанда жүзеге асырылады.

2001 жылғы 1 шілдеден бастап зейнетке шығу жасы – ерлерге 63 жас, әйелдерге 58 жас бекітілген.

2018 жылдан қаңтар айынан бастап ҚР заңнамасының негізінде әйелдер үшін зейнетақы жасы жыл сайын 6 айға өсіп отырады. 2027 жылға дейін ол 63 жасқа жетеді.

Бұл ретте әйелдерге жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындау:

2018 жылғы 1 қаңтардан бастап – 58,5 жасқа толғанда;

2019 жылғы 1 қаңтардан бастап – 59 жасқа толғанда;

2020 жылғы 1 қаңтардан бастап – 59,5 жасқа толғанда;

2021 жылғы 1 қаңтардан бастап – 60 жасқа толғанда;

2022 жылғы 1 қаңтардан бастап – 60,5 жасқа толғанда;

2023 жылғы 1 қаңтардан бастап – 61 жасқа толғанда;

2024 жылғы 1 қаңтардан бастап – 61,5 жасқа толғанда;

2025 жылғы 1 қаңтардан бастап – 62 жасқа толғанда;

2026 жылғы 1 қаңтардан бастап – 62,5 жасқа толғанда;

2027 жылғы 1 қаңтардан бастап 63 жасқа толғанда жүргізіледі [4].

Осылайша, бұл 1960-1964 жж. туған әйелдерге қатысты болады. Бұдан ерте жаста шығуы келесі тұлғалар үшін қарастырылған:

1. Төтенше және радиация қаупі ең жоғары аймақтарда 1949 жылғы 29 тамыз – 1963 жылғы 5 шілде аралығындағы кезеңде кемінде 5 жыл тұрған азаматтардың «Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес: 1) ерлердің – 50 жасқа толғанда; 2) әйелдердің – 45 жасқа толғанда жасына байланысты зейнетақы төлемдері тағайындалуына құқығы бар.

2. Бес және одан көп бала туған (асырап алған) және оларды сегіз жасқа дейін тәрбиелеген әйелдердің 53 жасқа толғанда жасына байланысты зейнетақы төлемдерін алуға құқығы бар.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін есептеу үшін еңбек өтілі 1998 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезең үшін есепке алынады. Бұл жағдайда еңбек өтілі еңбек кітапшасымен расталады, ал еңбек кітапшасы немесе онда тиісті жазбалар болмаған кезде жұмысы туралы мәліметтерді растайтын құжаттар не соттың шешімі негізінде белгіленеді.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерінің мөлшерін есептеу 1995 жылғы 1 қаңтардан бастап жұмыстағы үзілістерге қарамастан, қатарынан кез келген үш жыл ішіндегі орташа айлық кіріс негізге алына отырып жүзеге асырылады.

«Байқоңыр» кешенінің ресейлік ұйымдарында жұмыс істеген кезеңде алынған кірісті қоспағанда, 1998 жылғы 1 қаңтардан басталған кезең үшін орташа айлық кірістің мөлшері орталық атқарушы орган айқындайтын тәртіппен жинақтаушы зейнетақы қорларына немесе бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорына міндетті зейнетақы жарналары жүзеге асырылған кіріске сәйкес белгіленеді.

«Байқоңыр» кешенінің ресейлік ұйымдарында жұмыс істеген адамдарға 1998 жылғы 1 қаңтардан басталған кезең үшін орташа айлық кірістің мөлшері жұмыс беруші беретін кіріс туралы анықтамамен расталатын кіріске сәйкес белгіленеді.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін есептеу жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындау үшін өтініш жасалған күнге уәкілетті орган белгілеген, Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының шетел валюталарына қатысты ресми бағамы бойынша Ресей Федерациясының валютасымен төленген кіріс мөлшері негізге алына отырып жүргізіледі.

Талап етілетін еңбек өтілінен артық 1998 жылғы 1 қаңтарға дейін жұмыс істеген әрбір толық жыл үшін жасына байланысты зейнетақы төлемдерінің мөлшері 1 пайызға ұлғайтылады, бірақ бұл жасына байланысты зейнетақы төлемдерін есептеу үшін есепке алынатын кірістің 75 пайызынан аспайды.

Егер жасына байланысты зейнетақы төлемдерінің толық көлемде есептелген мөлшері республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленетін ең төмен зейнетақы мөлшерінен төмен болса, жасына байланысты зейнетақы төлемдері ең төмен зейнетақы мөлшерінде тағайындалады.

Зейнетақы төлемдерін есептеу үшін 3 жылдағы жұмыстан түскен табыс қатарынан күнтізбелік 36 айдағы жұмыстан түскен табыстың жалпы сомасын отыз алтыға бөлу арқылы айқындалады.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін есептеу үшін кіріс республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген айлық есептік көрсеткіштің 46 еселенген мөлшерінен аспауға тиіс.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындау үшін ең алдымен өтініш жасалуы қажет. Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындау туралы өтініш зейнетақы төлемдерін есепке жазу үшін қажетті еңбек өтілі мен кірісін растайтын құжаттармен қоса Мемлекеттік корпорацияға беріледі.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындауды мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін және жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындайтын орган жүргізеді.

Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін және жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындайтын орган зейнетақы төлемдерін тағайындау мәселелері бойынша түсіндірме беруге және азаматтарға тиісті құжаттарды ресімдеуде жәрдем көрсетуге міндетті.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындау мерзімі өтініштің қоса берілген құжаттарымен бірге Мемлекеттік корпорацияда тіркелген күнінен бастап он жұмыс күнінен аспайды.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдері өтініш жасалған күннен бастап тағайындалады. Өтініш пен қажетті құжаттар Мемлекеттік корпорацияда тіркелген күн жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындауға өтініш жасалған күн деп есептеледі.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындаудан бас тартылған жағдайда, мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін және жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындайтын орган Мемлекеттік корпорация арқылы бас тартудың себептерін жазбаша уәждеуге және өтініш берушіге ұсынылған құжаттарды қайтаруға міндетті.

Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін және жасына байланысты зейнетақы төлемдерін тағайындайтын органның шешіміне сот тәртібімен шағым жасалуы мүмкін.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерін алушы немесе мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін алушы қайтыс болған жағдайда, оның отбасына не жерлеуді жүзеге асырған тұлғаға республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген айлық есептік көрсеткіштің 15,7 еселенген мөлшерінде жерлеуге арналған біржолғы төлем төленеді.

Жасына байланысты зейнетақы төлемдерінің және еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдерінің мөлшерлерін жыл сайын арттыру республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген мөлшерде жүзеге асырылады.

2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап ортақ зейнетақы 7%-ға арттырылады, бұл ретте оның ең төменгі мөлшері 38 636 теңгені құрайды. Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі 5%-ға ұлғайды, оның ең төменгі мөлшері 16 839 теңгені құрады.

Қорытындылай келе, зейнетақымен қамсыздандырудың деңгейі мен сапасы – бұл мемлекет халқының экономикалық және әлеуметтік жағдайының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Әр мемлекет өзінде қалыптасқан экономикалық, саяси, моральдық, діни сенімдік және тағы басқа да қоғамның даму ерекшеліктеріне байланысты өз азаматтарын әлеуметтік қорғаудың өзіндік жолдары мен тәсілдерін таңдайды. Мұндай тәсілдер мен әдістер әр түрлі себептерге байланысты әр мемлекетте өзгеше болғанымен, бірақ жалпы бір мақсатты көздейді – өз азаматтарын барынша әлеуметтік қорғау мен өмір сүру деңгейінің лайықты болуын қамтамасыз ету.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 30.08.1995 ж.
2. Жұмағулов Ғ.Б., Ахметов А., Ахметов Г. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы. Оқу құралы. – Алматы: «Заң әдебиеті», 2007. – 360 б.
3. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка.//ozhegov.dicti.info 2016.
4. Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамсыздандыру туралы Заңы. 21.06.2013 ж.
5. Айкерім Райысқызы. Зейнетақы жүйесі – қамсыз қарттыққа кепілдеме.//Almaty-akshamy.kz

Иксатова Сауле Телютемировна,
заң ғылымдарының докторы, доцент,
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ.,
e-mail: iksatova.s@mail.ru

Сеитова Сабина Сейсембаевна,
магистрант,
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ.,
e-mail: s_seitova@list.ru

АДАМНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚАСТАНДЫҚТЫҢ РУЛЫҚ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада адамның жеке мінез-құлқы, олардың қоғамда қабылданған мораль нормаларын қабылдау призмасы арқылы қалай жүзеге асатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: қылмыс, мораль, мораль, мінез-құлық, денсаулық, қоғам, қоғам.

Аннотация. В статье рассматривается индивидуальное поведение человека, как реализуются через призму восприятия нормы морали и нравственности, принятые в обществе.

Ключевые слова: преступления, мораль, нравственность, поведение, здоровье, общества, социум.

Annotation. The article considers individual behavior of a person, how the norms of morality and morals accepted in society are implemented through the prism of perception.

Keywords: crime, morality, morality, behavior, health, society, society.

Кіріспе

Қоғамдық моральға қарсы қылмыс объектісін талдау зерттелетін мекеменің бірқатар ережелерін қайта қарауға байланысты белгілі бір тұжырымдарға әкеледі. Адамның іс-әрекеттің әртүрлі аспектілеріне қатынасы өмір барысында қалыптасқан әлеуметтік қатынастар арқылы көрінеді. Адамның әртүрлі әлеуметтік құндылықтарға қатынасы әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, жақсы мен жаман туралы, жақсылық пен жамандық туралы идеялар арқылы қалыптасады.

Адамның жеке мінез-құлқы оның қоғамда қабылданған мораль нормаларын қабылдауы арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда біз оның адами рухани әлемі туралы сенімді түрде айтуға болады. 1966 жылы В.Ю. Арутюнян ауыл тұрғындарының әлеуметтік құрылымын зерттей отырып, адам моральдық талаптарды біле алады, бірақ оларды қабылдамайды, білімі бар, бірақ сенімі жоқ; ол оларды біліп, қабылдай алады, бірақ оларға ермеуі мүмкін және ол «білу-қабылдау-орындау» үштік формуласы мүшелерінің арасындағы сәйкессіздік рухани өмірді зерттеудегі қиындықтар деген қорытындыға келеді [1].

Адам белгілі бір жағдайларда қоғамда қалыптасқан мінез-құлық ережелерін, олар туралы ойламай, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге сүйенеді. Егер мұндай нормалар әлеуметтік пайдалы болса, оларды қоғам қолдап отырады. Егер, керісінше, олар қоғамға қауіпті болса, онда олар заңсыз әрекетке әкелуі мүмкін. Мұндай мінез-құлық қоғамға зиянды және оны қолдау мүмкін емес. Немесе тағы бір мысал, қоғамда кең етек жайған қылмыстық әлемнің дәстүрлі сөздік қорының рөлін атқаратын жаргон деп аталады [2].

Айта кету керек, көптеген криминологтар жеке тұлғаның рухани дамуының жоғалуы құқық бұзушылықтың, оның ішінде қылмыстың көбеюіне алып келеді деп тұжырымдайды. Руханилық категориясына байланысты адамның өзіне ғана емес, басқаларға да өмір сүруі қажет. Қоғамда өзара қолдау және жанашырлық деп аталатын нәрсе қалыптасқан. Бұл жағдайда әлемді тану тетіктері мен өмірдің мәні енгізілді. Осыған байланысты адамның моральдық және рухани денсаулығын қылмыстық-құқықтық қорғау қажеттілігімен байланысты толығымен табиғи мәселе туындайды. Оның үстіне, адам денсаулығы үшін оның рухани дамуы құндылық болып табылады. Осыған байланысты шығыс даналықтарының бірі біздің заманымызда өте орынды болып табылады: «Рухыңызды тыныштықпен қорғаңыз, денеңіз қалпына келтіріледі» [3].

Негізгі бөлім

Адамның физикалық денсаулығы рухани және моральдық денсаулықтан бөлек өмір сүре алмайды. Марксистік философиялық дәстүрде адамның рухани-адамгершілік болмысын түсіну физиологиялық, әлеуметтік-психологиялық, идеологиялық және мәдени компоненттер кешенінен тұрды [4].

Карл Маркстің көптеген тұжырымдарына екіұштылықпен қарамай, қазіргі адамның құндылықтық бағдары қандай, олар кім, қалай қалыптасады, оны кім және қалай қорғайды, оны кім және қалай шығарады дегенге негізделген оның терең ойына назар аударайық. Бұл туралы төменде сөйлейтін боламыз. А. Мордвинов қазіргі орыс қоғамындағы адамның биологиялық, әлеуметтік және рухани-адамгершілік денсаулығының динамикасын зерттей отырып, әлеуметтік денсаулық концепциясы шартты түрде өзара байланысты екі компонентке бөлінеді - әлеуметтік және рухани-адамгершілік. Бұл бөлу, оның пікірінше, әлеуметтік факторлардың әлеуметтік және рухани-адамгершілік денсаулығына әсер ету дәрежесін нақты анықтауға мүмкіндік береді.

А. Мордвиновтың зерттеулеріне егжей-тегжейлі назар аудармай, оның адамның ішкі денсаулығының даму процесіне, жақсылық пен жамандықты түсінуіне және т.б. сыртқы әлеммен қарым-қатынасына негізделген адамның әлеуметтік денсаулығына маңызды мәртебе беруге талпыныс жасағанын атап өтеміз. Осы өзара әрекеттесудің нәтижесінде адам мен қоғамның әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері арасында қарым-қатынас орнатылады, олар қоғамның адамгершілік және имандылық нормаларында сақталады және қайта шығарылады. Мұндай нормативтік сфера жойылған жағдайда (мысалы, бір формациядан екіншісіне, социализмнен капитализмге өту нәтижесінде) жалпыға ортақ танылған құндылықтар жоғалады және моральдық сала соған сәйкес өзгереді. Сонымен, А. Мордвинов экономикалық және ырықтандырушы қасиеттер құндылықтар мәдени-тарихи және діни сипаттағы құндылықтарды ығыстырады, бұл мәдени-тарихи сәйкестікті жоғалтуға әкеледі деп тұжырымдайды. Ол адамның рухани қажеттіліктерін пайдалану туралы ережені қолдайды [5].

Рухани-адамгершілік денсаулық туралы ой жүгірте отырып, В.М. Меньшиков адамның денсаулығы үшін тек физикалық денсаулық, керемет білім және кәсіби дайындық жеткіліксіз, сонымен қатар рухани және моральдық денсаулық қажет екенін жазады. Оның жойылуы, яғни деградация адамның және қоғамның материалдық немесе экономикалық компонентінің деформациялануынан немесе жойылуынан гөрі ауыр зардаптарға ие [6].

Бір қызықты факт, моральдық нормалар адамдар қауымдастығының өмір сүруі және әр адамның өзін-өзі сақтауының шарты болып табылатындығын дәлелдейтін зерттеулер басталды. Руханилықтың, мейірімділіктің, имандылықтың болмауына байланысты адам аурулары проблемалары көтеріле бастады. Жаңа тұжырымдама, жанның экологиясы ғылыми айналымға енді [7]. Қолайсыз мәліметтер И.В. Силуянова, Ресей Федерациясындағы орта мектеп оқушыларының 64,8%-ында шекаралас нейропсихикалық бұзылулар бар, олар қоғамға қарсы мінез-құлық, темекі шегу, алкогольді ішімдік ішу, психоактивті заттар, жыныстық мінез-құлықтың қауіпті түрлері және компьютерлік тәуелділікте көрінеді. Ол сонымен бірге академик Ю.П. Лисицина, денсаулық жағдайына әсер ететін факторлардың ішінде анықталған теріс позициялардың 55%-ын анықтаған - бұл адамның өмір салты [8]. Бұл жерде адамның рухани және моральдық дамуы маңызды рөл атқарады. Толық көріністі жасау үшін адамның рухани және адамгершілік өмірінің едәуір бөлігі құқық нормаларымен, оның ішінде қылмыстық заңдармен реттелетінін ескереміз. Еске салсақ, Қылмыстық кодекс қоғамдық моральды бұзатын қылмыстар үшін жауапкершілік белгілеу арқылы адам денсаулығын қорғауға бағытталған [9]. Сонымен бірге қоғамдық мораль қоғамда қалыптасатын, қоғамдағы адамның тиісті мінез-құлқын қалыптастыратын мораль мен мораль нормаларының өлшемі ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты жеке адамның моральдық денсаулығы, моральдық, моральдық және рухани көзқарастарының болмауы туралы айту керек [10]. Адамгершілік ережелерін сақтамау, ақыр соңында, денсаулықты, соның ішінде психиканы жоғалтуға әкеледі. Сондықтан неғұрлым дұрыс зерттелген қылмыс тобын «Адамға қарсы қылмыстар» бөліміне ауыстырып, адамның рухани және моральдық денсаулығының жалпы объектісі ретінде белгілеу керек [11].

Қорытынды

Адамгершілікке қарсы қылмыстар тобының жалпы объектісі адамның рухани және моральдық денсаулығын адамның әлеуметтік денсаулығының бір түрі ретінде қарастырған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Арутюнян В.Ю. Социальная структура сельского населения [Текст]/В.Ю. Арутюнян//Вопросы философии. – 1966. – № 5. – С. 60.
2. Арутюнян С. Идентичность: от теории к практике [Текст]/С. Арутюнян. – Ереван, 2010. – С. 128.
3. Ашитов З.О. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть [Текст]/З.О. Ашитов. – Алматы, 2013. – С. 381, 382, 387.
4. Бакштановский В.И. [и др.]. Введение в теорию управления нравственно-воспитательной деятельностью [Текст]/В.И. Бакштановский, Ю.В. Согомонов. – Томск, 1986.
5. Мордвинов А.А. Динамика биологического, социального и духовно-нравственного здоровья человека в современном российском обществе [Текст]: автореф. дисс. … канд. филос. наук/А.А. Мордвинов. – Москва, 2005. – 24 с.
6. Меньшиков В.М. Зачем нужно духовно-нравственное воспитание в современной России [Электронный ресурс] Портал «Слово»/В.М. Меньшиков. – Режим доступа: http:// www.vocerkovlenie.ru/index.php/obchestvo/1943-2011-0
7. Бакштановский В.И. [и др.]. Этика, мораль, воспитание [Текст]/В.И. Бакштановский, В.Т. Ганжин, Ю.В. Согомонов. – Новосибирск, 1982.
8. Силуянова И.В. Духовно-нравственное и физическое здоровье: параметры взаимозависимости [Электронный ресурс]/И.В Силуянова. – Режим доступа: http://area7/referat.php.
9. Даньшин И.Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка [Текст]/И.Н. Даньшин. – Москва, 1973. – С. 143; То же. – Харьков, 1971. – С. 68.
10. Дроздов А.В. Человек и общественные отношения [Текст]/А.В. Дроздов. – Ленинград, 1966.
11. Надысева Э.Х. Преступления против здоровья населения и общественной нравственности: вопросы современного состояния и совершенствования законодательства [Текст]: дисс. канд. юрид. наук/Э.Х. Надысева. – Москва, 2011. – С. 156-157, 161-162.
12. https://www.stud24.ru/criminal-law/bzayly-ylmysyny-tsng-men-mayzy/501465-1967755-page2.html.

Каирова Нелля Имамуратовна.,
к.ю.н., профессор,
директор Центра правового консалтинга и медиации,
Казахско-Русский Международный университет,
г. Актобе, Республика Казахстан

Меербеков Ерлан Серикович,
магистрант 2 курса,
специальность «Юриспруденция»,
Казахско-Русский Международный университет

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ В ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада халықаралық құқықтық құжаттар мен нормаларға, оның ішінде Қазақстан Республикасының сайлау туралы заңнамасының демократиялық сайлаудың негіз қалаушы стандарттарын анықтау мәніне талдау жүргізілді. Сондай-ақ сайлау және сайлану құқығын іске асыруға әсер ететін адамның жекелеген құқықтары, Сайлау демократиялық және тиісті халықаралық стандарттарға сәйкес деп есептелетін жағдайлар егжей-тегжейлі қаралды.

Түйінді сөздер: Еркін сайлау, әділ сайлау, шынайы сайлау, пропорционалды және мажоритарлы сайлау жүйелері, халықаралық стандарттар.

Резюме. В данной статье проведен анализ международных правовых документов и норм, в том числе законодательства Республики Казахстан о выборах на предмет выявления основополагающих стандартов демократических выборов. Также подробно рассмотрены отдельные права человека, влияющие на реализацию права избирать и быть избранным, условия, при соблюдении которых выборы считаются демократическими и соответствующими международным стандартам.

Ключевые слова: Свободные выборы, справедливые выборы, подлинные выборы, пропорциональная и мажоритарная системы выборов, международные стандарты.

Summary. This article analyzes international legal documents and norms, including the legislation of the Republic of Kazakhstan on elections in order to identify the fundamental standards of democratic elections. Individual human rights affecting the exercise of the right to vote and to be elected, the conditions under which elections are considered democratic and in accordance with international standards are also discussed in detail.

Keywords: Free elections, fair elections, genuine elections, proportional and majority electoral systems, international standard.

Совокупность юридических норм, в которых закрепляются принципы, порядок организации и проведения выборов Президента, депутатов Сената и Мажилиса Парламента, маслихатов и членов органов местного самоуправления является избирательным правом Республики Казахстан. Выборы наряду с референдумом представляют один из элементов демократии, являясь высшей формой народовластия.

В своем выступлении в международной конференции "Роль современных технологий на выборах: улучшение стандартов, общественное доверие", где участвовали представители казахстанских госорганов, Межпарламентской ассамблеи СНГ, руководители избирательных комиссий Турции, Кореи, Индии, Латвии, Литвы, стран СНГ и других государств, международные и казахстанские эксперты, первый президент Казахстана Н.А. Назарбаев заявил: «о твёрдой приверженности республики международным стандартам в избирательном праве и проведении выборов» [1].

С момента обретения независимости наша страна идёт путём последовательных реформ, совершенствуя государственное и политическое устройство. Казахстан демонстрирует твёрдую приверженность высоким международным стандартам в избирательном праве и организации выборов, являясь активным сторонником широкого глобального сотрудничества в этой сфере".

Идеальной избирательной системы в мире не существует. У любой из систем есть свои преимущества и свои недостатки. Международные избирательные стандарты также не устанавливают каких-либо предписаний государствам при выборе той или иной избирательной системы.

Конституция Республики Казахстан определила, что главный принцип организации государственной власти осуществляется через свободные выборы и референдумы, а единственным источником государственной власти является народ.

Демократические выборы - основной политико-правовой институт. Демократия не может быть осуществлена вне политического избирательного процесса, то есть процесса, допускающего и обеспечивающего для граждан на юридической основе возможность выбора между различными лицами, партиями, претендующими на то, чтобы в течение определенного законом срока не только представлять их интересы, но и проводить собственную политику развития, санкционированную гражданами-избирателями.

Правила, процедуры и основные принципы проведения выборов и референдумов в Казахстане устанавливаются, прежде всего, Конституцией Республики Казахстан, Конституционным Законом Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан», Конституционным Законом Республики Казахстан «О республиканском референдуме», а также постановлениями Центральной избирательной комиссии.

В частности статья 33 Конституции Республики Казахстан определяет, что граждане Казахстана имеют право участвовать в управлении делами государства непосредственно и через своих представителей, избирать и быть избранными в государственные органы и органы местного самоуправления, а также участвовать в республиканском референдуме. Не имеют право избирать и быть избранными, участвовать в республиканском референдуме граждане, признанные судом недееспособными, а также содержащиеся в местах лишения свободы по приговору суда [2].

Участие граждан Республики в выборах является добровольным. Никто не вправе принуждать к участию или неучастию гражданина в выборах, а также ограничивать его волеизъявление.

Голосование на выборах Президента, депутатов Парламента, маслихатов и членов органов местного самоуправления Республики является тайным, исключающим возможность какого бы то ни было контроля за волеизъявлением избирателей.

Система подсчета голосов в выборах Президента, депутатов Парламента, маслихатов и членов органов местного самоуправления Республики является тайным, исключающим возможность какого бы то ни было контроля за волеизъявлением избирателей.

Система подсчета голосов осуществляется согласно статье 9 Конституционного закона Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан», которая так и называется «Избирательные системы», при выборах Президента, депутатов Сената Парламента, а также депутатов Мажилиса Парламента, избираемых Ассамблеей народа Казахстана

Известно, что существуют две основные избирательные системы, применяемые при выборах законодательных (представительных) органов государственной власти. Это – пропорциональная и мажоритарная системы. То или иное их сочетание дает смешанную систему голосования.

В настоящее время в Казахстане при выборах 98-ми депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан применяется пропорциональная избирательная система.

Еще 9 депутатов Мажилиса избираются Ассамблеей народа Казахстана.

Выборы по пропорциональной системе означают подачу голосов за партийные списки. Основное целевое назначение пропорциональной избирательной системы заключается в обеспечении пропорционального представительства партий в условиях многопартийности. Выборы проводятся по партийным спискам. При этом используется законодательный барьер в виде обязательного получения партией определенного процента голосов избирателей для прохождения в Парламент. В Казахстане он составляет – 7%.

Характеризуя систему источников любой отрасли права или правового института, следует выделять две их группы: нормы международного права, равно как и международные договоры Республики Казахстан и нормативные правовые акты национального законодательства [3, 4].

Источниками избирательного права Республики Казахстан являются нормативные правовые акты, в которых содержатся Конституционно-правовые нормы, регулирующие общественные отношения, направленные на формирование выборных органов Республики [1, 2].

К источникам национального избирательного законодательства относятся:

- Конституция Республики Казахстан 1995 г.
- Конституционный закон Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан».
- Закон «О республиканском референдуме».
- Закон Республики Казахстан «О местных органах государственного управления».
- Нормативные правовые акты Центральной избирательной комиссии.

Итак, безусловное соблюдение демократических принципов избирательной компании является необходимым условием обеспечения подлинного народовластия.

Очевидно, что проведение выборов является невозможным без установления норм, закрепляющих осуществление всеми субъектами избирательного процесса таких основополагающих прав человека, как права на свободу мнений, свободу их выражения и свободу информации, свободу слова, собраний и ассоциаций.

Принципы права характеризуют не только сущность, но и содержание права, отражают не только его внутреннее строение, статику, но и весь процесс его применения, его динамику. Принципы права оказывают огромное влияние на весь процесс подготовки нормативных актов, их издания, установления гарантий соблюдения правовых требований.

Применительно к избирательному праву, принципы представляют собой некое специализированное выражение основных, общих принципов права, их модификацию и конкретизацию в такой специфической сфере общественных отношений, как организация и проведение выборов. Принципы права неотделимы от норм действующего законодательства. Они существуют и функционируют в единстве с ними, создавая, изменяя, совершенствуя общественные отношения в соответствии с потребностями общества, или, по крайней мере, общественно-политических сил, имеющих возможность влиять на принятие решений, трансформирующих общественные отношения.

Однако принципы права имеют и самостоятельное значение. Хотя принцип избирательного права и является фундаментом для институтов и норм избирательного права, обеспечивает, как исходное начало, их идейную основу, эта основа оказывается при ближайшем рассмотрении шире и не охватывается полностью содержанием конкретных норм либо их совокупностью.

Принципы избирательных прав граждан Республики Казахстан являются ядром всей системы конституционных гарантий избирательных прав граждан. Закрепляя принципы избирательного права в своем законодательстве, Республики Казахстан следует соответствующим международным стандартам. Непременным направлением работы по совершенствованию выборного законодательства является приведение национального избирательного законодательства в соответствие с международными правовыми стандартами. Международные стандарты в области прав человека, касающиеся свободных и справедливых выборов изложены в таких известных документах, как Всеобщая декларация прав человека, утвержденная Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года, Международный пакт о гражданских и политических правах, принятый в 1966 году и вступивший в силу в 1976 году.

Участниками этого пакта являются 127 государств. Ст. 25 этого документа провозглашает право каждого гражданина "голосовать и быть избранным на подлинных периодических выборах, проводимых на основе всеобщего и равного избирательного права при тайном голосовании и обеспечивающих свободное волеизъявление избирателей".

В конце 2002 года Президент Республики Казахстан подписал Конвенцию "О стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод граждан государств-участников Содружества независимых государств", разработанную в рамках работы Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. Целесообразность принятия данной Конвенции обуславливалось тем, что в рамках СНГ не существовал единый международно-правовой документ, содержащий основные стандарты организации демократических выборов, гарантий избирательных прав и свобод граждан, участия политических партий в выборах, а также обеспечении информационного освещения выборов, международного наблюдения за выборами.

Немаловажным фактором явилась необходимость учета национальных демократических особенностей организации избирательного процесса в целях пополнения их на основе общепринятых начал организации выборов. Конвенция подготовлена на основе общепризнанных принципов и норм международного права, международных обязательств государств-участников СНГ в рамках ООН, ОБСЕ, Совета Европы (рекомендации Комитета министров Совета Европы "О мерах, касающихся информационного освещения выборов"). Конституция и Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 г. "О выборах в Республике Казахстан" прямо закрепляет следующие принципы избирательного права: всеобщее избирательное право, равное избирательное право, прямое (косвенное) избирательное право, принцип тайного голосования, добровольность выборов.

В основу законодательства о выборах и избирательной системы в нашей стране также легли принципы таких международных правовых актов, как Всеобщая декларация прав человека (1948 г.), Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 г.) и Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод, в которых сосредоточены демократические

традиции ответственности власти перед народом, справедливости, подлинности и свободы выборов.

Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин от 18 декабря 1979 года устанавливает одно из условий всеобщности выборов. Данная конвенция определяет: Женщинам принадлежит право голосовать на всех выборах на равных с мужчинами условиях, без какой-либо дискриминации. Женщины также могут быть избираемы на равных с мужчинами условиях без какой-либо дискриминации, во все установленные национальным законом учреждения, требующие публичных выборов [5, 6].

Классические принципы занимают особое место в системе принципов избирательного права. Это обусловлено самой их природой, социально-политическим значением и функциональным назначением в механизме регламентации избирательных правоотношений. Они выдержали проверку не только временем, но и прошли апробацию во многих демократических странах мира (ФРГ, Испания, Франция и др.). Их фундаментальность, усиливающаяся конституционным и международным правовыми закреплениями, позволяет выделить данные четыре принципы в самостоятельную классификационную группу. К ним, в соответствии с п. 1 ст. 41 Конституции, относятся принципы всеобщего, равного, прямого избирательного права при тайном голосовании.

Различные авторы анализируют классические принципы избирательного права, используя разную терминологию, и, соответственно, вкладывая в это понятие неодинаковое содержание.

Почти все международные правовые акты, касающиеся избирательных отношений, закрепляют данные принципы в своих нормах. Естественно они находят свое отражение в избирательных законодательствах отдельных стран. Большинство демократических государств законодательно закрепили их на конституционном уровне. Данный факт тоже говорит об их особой роли в системе принципов избирательного права. Остановимся отдельно на каждом из них.

Всеобщее избирательное право имеет ряд ограничений.

Всеобщее избирательное право является ведущим принципом избирательного процесса, поскольку он непосредственно связан с конституционным положением об осуществлении народом власти через республиканский референдум и свободные выборы.

О ведущем положении этого принципа перед другими говорит и то, что в Конституционном законе он назван первым. Кроме того, этот принцип закладывает основу основ избирательного процесса, а именно определяет состав избирателей страны, которые могут участвовать в выборах.

Принцип всеобщности означает, что граждане имеют право избирать и быть избранными независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, а также других обстоятельств. Он закреплен в статье 3 Конституционного закона о выборах. На основе этого принципа государство гарантирует своим гражданам доступность в избирательному праву и его процессу.

В Конституции страны положения этого принципа нашли отражение в п. 2 ст. 33: Граждане Республики имеют право избирать и быть избранными в государственные органы и органы местного самоуправления, а также участвовать в республиканском референдуме [10].

Но нельзя толковать это положение буквально. Конституционный закон далее определяет круг лиц, имеющих право участвовать в выборах. Обязательным условием реализации гражданами активного избирательного права является достижение ко дню выборов восемнадцатилетнего возраста. По достижению этого возраста считается, что человек становится достаточно зрелым, чтобы реализовывать активное избирательное право.

При определении возраста, с которого граждане допускаются голосованию, наш законодатель опирался на опыт зарубежных стран, ранее действовавшее в СССР избирательное законодательство, на данные социологических исследований и на нормы других законодательных актов, регулирующих вопросы совершеннолетия. Согласно проведенному в 1992 году исследованию в 150 странах мира (изначально должно было быть охвачено 186 стран) в 109 странах правом избирателя обладали граждане, достигшие 18 лет, в Бразилии, на Кубе, в Иране и Никарагуа - достигшие 16 лет, а в оставшихся странах - достигшие от 19 лет до 21 года. Что касается международных документов, общность подходов к избирательному процессу, определяемая стандартами ОБСЕ, вовсе не отрицает индивидуальность каждой страны в формировании национального избирательного права.

Без нарушения стандартов, а являясь лишь их проявлениями. Современное международное право допускает определенные ограничения избирательных прав граждан конституцией и законами государств, не считая их дискриминационными. В частности, в статье 29 Всеобщей

Декларации прав человека, статье 25 Международного пакта о гражданских и политических правах, п. 24 Копенгагенского документа ОБСЕ по человеческому измерению, п. 3.7.

Декларации о критериях свободных и справедливых выборов и других отмечается, что ограничения для выдвижения кандидатов, списков кандидатов, касающиеся создания и деятельности политических партий, избирательных прав граждан, могут применяться в интересах защиты конституционного строя, национальной безопасности, поддержания общественного порядка, защиты общественного благосостояния и морали, прав и свобод граждан. Ст. 25 Международного пакта о гражданских и политических правах, принятого Генеральной Ассамблеей ООН 16 декабря 1966 года, к которому 15 ноября 2003 года присоединилась Республика Казахстан, запрещает необоснованные ограничения права голосовать и права быть избранным. Обоснованные ограничения гражданских и политических прав, в том числе избирательного права, Пакт не исключает при условии, что такие меры не являются несовместимыми с другими обязательствами государств по международному праву и не влекут дискриминации на основе признаков расы, цвета кожи, пола, языка, религии или социального происхождения (ст. 4 и 5 Пакта). Однако применение этих ограничений считается допустимым в случаях, не связанных с дискриминацией на основе расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических и иных убеждений, национальности или социального происхождения, собственности, места рождения или другого положения [10, 11].

Права на свободу мнений, свободу их выражения и свободу информации закреплены статьей 19 Международного пакта о гражданских и политических правах, в которой записано:

1. «Каждый человек имеет право беспрепятственно придерживаться своих мнений. Каждый человек имеет право на свободное выражение своего мнения; это право включает свободу искать, получать и распространять всякого рода информацию и идеи, независимо от государственных границ, устно, письменно или посредством печати или художественных форм выражения, или иными способами по своему выбору». Право на свободу мнения является абсолютным и не может подвергаться ограничению или какому-либо вмешательству. Безусловная свобода придерживаться какого-либо политического мнения имеет исключительно важное значение для проведения выборов, поскольку подлинное выражение воли народа невозможно в атмосфере, в которой свобода отсутствует или ограничивается каким-либо образом.

С точки зрения содержания этой статьи она защищает любую форму субъективной идеи или мнения, которая может быть выражена. Значение этой статьи для выражения политических идей или мнений очевидно. Процесс выборов представляет собой механизм, сама цель которого состоит в выражении политической воли народа. Поэтому в периоды проведения выборов право выражения идей сторонников различных партий должно решительно защищаться.

Право на мирные собрания гарантируется статьей 21 Международного пакта о гражданских и политических правах, которая гласит: «Признается право на мирные собрания. Пользование этим правом не подлежит никаким ограничениям, кроме тех, которые налагаются в соответствии с законом и которые необходимы в демократическом обществе в интересах государственной или общественной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод других лиц».

Любые ограничения права проведения собраний не могут выходить за пределы необходимости защиты перечисленных общественных интересов. Международное сообщество, устанавливая право на свободу собраний, исходит из того, что публичные демонстрации и политические собрания составляют неотъемлемую часть процесса выборов и обеспечивают эффективный механизм публичного распространения политической информации. Следует отметить, что государственные органы обязаны защищать демонстрантов и мирные демонстрации от любых противоправных посягательств.

Статья 22 Международного пакта о гражданских и политических правах гарантирует свободу ассоциации с другими лицами. Это право имеет широкий охват и со всей ценностью включает право создавать политические организации и участвовать в них. Очевидно, что право на свободу ассоциации тесно связано со всеми вышеперечисленными правами, ибо только при их совместной реализации, объединившиеся в ассоциацию лица могут выражать и отстаивать свои интересы.

Общие выводы

В целом механизмы защиты избирательных прав, закрепленные в законодательстве Республики Казахстан, согласованы с важнейшими международными актами в области электоральных стандартов.

Проведённый анализ свидетельствует, что избирательное законодательство в основном отвечает требованиям, заложенным в международных стандартах избирательного права, и соответствует в принципиальных моментах обязательствам, вытекающим из Конвенции о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в государствах-участниках Содружества Независимых Государств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями от 07.10.1998 г.)/СПИ Юрист.
2. Конституционный закон РК от 28. 28 сентября 1995 года N 2464. «О выборах в Республике Казахстан» (с изм и доп по состоянию на 30.12.19)
3. О Президенте Репблики Казахстан Алматы- 2017
4. А.Т. Ащеулов, А.А. Караев. Конституционное право Республики Казахстан. Учебно-методическое пособие, Алматы, 2004.
5. Теория государства и права. Учебник под ред. А.У. Бейсеновой. Алматы, Атамұра, 2006. С.138-139
6. Э.Б. Мухамеджанов. Избирательное право Республики Казахстан. Алматы, Жеті Жарғы, 2001
7. Госманова Г. Особенности эволюции избирательной системы Республики Казахстан в переходный период/Саясат, июнь, 2001, С.58-60.
8. Иностранное конституционное право. Учебник под ред.В.В. Маклакова, Москва: Юристъ, 1997 год. С.135, 199.
9. Сапаргалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. — Алматы: Жеті жарғы.2014
10. Толковый словарь Конституции Республики Казахстан. Алматы: Жеті жарғы, 1996. С.107-108
11. Д.М. Баймаханова. К вопросу о совершенствовании избирательного законодательства в Республике Казахстан//Вестник КазНУ имени Аль -Фараби. Серия юридическая. 2005. №1. С. 125-127
12. В.К. Фоос. Избирательная система РК.Астана.2004.С.6
13. Карибаева Э.Т. Конституционные обязанности человека и гражданина в Казахстане Монография Астана 2011

УДК: 343.34

Капсалямова Сауле Серикпаевна,
к.ю.н., доцент
кафедра «Теория и история государства и права, конституционного права»,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
E-mail: Berkut_Kapsalyam@mail.ru

Майканов Ануар Сапаргалиевич,
Докторант 3 курса,
Казахский Инновационный Гуманитарно-юридический университет

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ И СОВРЕМЕННОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА

Түйіндеме. Осы мақалада терроризмнің қазіргі заманғы мағынасы мен мәнінің қисынды логикалық негіздемесі, сондай-ақ терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық және ұлттық құқықтың өзара іс-қимылында осы жағдайда терроризмді қалыптастыруға ықпал ететін себептерді анықтауы қарастырылады.

Түйінді сөздер: халықаралық терроризм, терроризмді қаржыландыру, терроризмге қарсы іс-қимыл, терроризмнің қылмыстық-құқықтық мәні, қылмыстық қудалау.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается логическое обоснование современного определения и сущности терроризма, а так же выявление мотивов, способствующих формированию терроризма в настоящих условиях во взаимодействии международного и национального права в области противодействия финансированию терроризма.

Ключевые слова: международный терроризм, финансирование терроризма, противодействие терроризму, уголовно-правовая сущность терроризма, уголовное преследование.

Annotation. This article examines the rationale for the modern definition and essence of terrorism, as well as the identification of motives that contribute to the formation of terrorism in the present conditions in the interaction of international and national law in the field of countering the financing of terrorism.

Keywords: international terrorism, financing of terrorism, counteraction to terrorism, criminal legal nature of terrorism, criminal prosecution.

Введение

Актуальностью научной статьи является то, что в настоящее время достаточно активно идет процесс дальнейшего углубления и усовершенствования отраслевого права, свидетельствует о том, что Казахстанскому национальному праву присущи все признаки, характеризующие международное право. Это означает, что действующее законодательство за более чем длительную практику своего применения проявило те пороки и изъяны, которые могут препятствовать дальнейшему совершенствованию не только отраслевого, но и в целом национального права. С учетом этого, уместно сослаться на положение Закона Республики Казахстан от 18 ноября 2915 года «О противодействии коррупции», согласно которому одной из важнейших целей указывается «совершенствование норм действующего законодательства».

Основная часть

В каждом Законе немало понятий, не полностью определенных, вызывающих различное толкование и примечание, поэтому предпринята попытка, подвергая логическому, лингвистическому анализу сделать научно-обоснованные рекомендации в Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции». Все это актуализирует тему научной статьи в политическом, научно-исследовательском и практическом аспектах.

Общелогическими методами, примененными в научной статье, являются: аналогия и сравнения, абстрагирование и восхождение от абстрактного к конкретному с сочетанием исторического метода.

Терроризм как один из способов борьбы за власть известен с эпохи первобытной общины. Различные «тайные» союзы древности для устрашения и запугивания населения с целью захвата власти прибегали к варварской резне, сочетавшейся с внедрением в сознание общества устрашающих верований, исполнением обрядов, демонических мистерий [Коршунова О.Н., 2013, с. 57].

Терроризм на сегодняшний день снискал международную, глобальную сущность, в то время как еще относительно недавно о терроризме можно было рассуждать как о локальном явлении [Капсалямова С.С., 2019, с. 78].

Терроризм не всегда проявлялся одинаково. Пожалуй, самой первой формой терроризма являлись политические убийства. Упоминания о них встречаются в трудах древнегреческих летописцев. Более того, первыми террористами предлагается считать Брута, поскольку убийство императора Цезаря вполне подходит под определение политического террора [Чухвичев Д.В., 2014, с. 112].

В частности, в настоящий период существенная материальная помощь террористическим организациям отчисляется из арабских нефтедобывающих государств и североатлантических стран. В первом случае, как правило, поддерживаются бандформирования террористов исламской направленности. Один из главных тезисов «террористов от ислама» - джихад против неверных (немусульман) вызывает если не поддержку, то одобрение некоторых представителей исламского сообщества. Кроме того, несмотря на процесс глобализации, сказывается противостояние Восток-Запад.

Как справедливо отмечают А.А. Макорин и С.В. Помазан, серьезность проблемы в том, что терроризм вышел на новый виток развития. Объектом нападения могут стать вода, средства связи, транспорт, авиалинии, источники энергии, компьютерные системы и вся инфраструктура современного общества. Не вызывает сомнения, что из всех форм террористической деятельности наибольшую угрозу для глобальной безопасности представляет овладение террористами оружием массового поражения – ядерным, биологическим, химическим, психотропным. В Париже раскрыта подпольная лаборатория по производству палочки ботулинуса, токсина, самого сильного из известных ядов (200 гр. этого вещества способно уничтожить все живое на земле) [Макорин А.А., 2001, с. 45].

Основная цель терроризма - поддержание тотального страха и ожидания террористического акта, деморализация всего населения или определенных социальных групп. В новейшей модификации террора нет ни практической цели, ни переговоров, а в том случае, когда в террористическом акте участвует самоубийца, не остается даже террориста, с которым можно было бы вести переговоры.

Еще одна тенденция терроризма - расширение географии. Как указывалось выше, на сегодняшний день в мире насчитывается более 500 террористических групп, и наиболее сильны и многочисленны они в странах с множественными этническими и религиозными проблемами, особенно в тех, где существуют очаги этнического сепаратизма.

Таким образом, необходимо сделать вывод, что терроризм - это социально-политическая проблема и поиск ее решения нужно искать в этой области.

Поскольку в современных условиях терроризм представляет собой большую опасность не только для Казахстана, но создает угрозу и международной безопасности, нельзя оставить без внимания и этот международно-правовой вопрос. Международное сообщество, руководствуясь целями и принципами Устава ООН, в своих международно-правовых документах [5] безоговорочно осуждает все акты, методы и практику терроризма, где бы и кем бы они ни совершались.

Бурный процесс саморазвития организованной преступности, в том числе террористической деятельности, породил расширение ее границ. Организованные группы «выезжают, - как отмечает Г.А. Зорин, - с территории преступного базирования на территорию преступного функционирования» [Зорин Г.А., Танасевич О.В., 1997, с. 32].

Генеральная ассамблея ООН в разные годы приняла более десяти резолюций о национальном, религиозном и международном терроризме, но так и не смогла дать более или менее приемлемого определения этого явления [Антонян Ю.М., 2001, с. 73].

С нашей точки зрения, международный терроризм - самое тяжкое преступление международного характера, которое представляет собой совокупность общественно опасных деяний отдельных лиц и организаций, направленных на достижение политических и других целей путем осуществления взрывов и иных опасных для здоровья людей действий международного характера. Акты международного терроризма влекут бессмысленную гибель людей, нарушая нормальную дипломатическую деятельность государств и их представителей и затрудняя международные контакты, встречи, а также транспортные связи между государствами. Это деяние используется как орудие политической борьбы наиболее реакционных кругов, партий и преступных организаций.

Преступлением международного характера терроризм квалифицируется в следующих случаях: а) преступник и потерпевший являются гражданами одной страны либо разных государств, но криминальное деяние совершено за их пределами; б) акт направлен против лиц, имеющих международную защиту; в) подготовка ведется в одном государстве, а совершается преступление в другом; г) совершив акт в одном государстве, террорист укрывается в другом и встает вопрос о его выдаче.

Международное сотрудничество о борьбе с терроризмом международным начало складываться в 30-х гг. В 1937 г. более 20 государств подписали Конвенцию о предупреждении и наказании терроризма, под которым понималось «уголовные правонарушения, обращенные против государства, цель или характер которых состоят в том, чтобы вызвать ужас у определенных лиц или среди населения». К ним были отнесены акты, обращенные против жизни, здоровья и свободы глав государств, лиц, пользующихся прерогативами глав государств, их наследственных или назначаемых преемников; супругов названных лиц; лиц, выполняющих общественные функции или занимающих публичные должности, когда указанные действия совершены в связи с их функциями; а также разрушение или повреждение публичного имущества или имущества другого государства; намерение добиться гибели людей путем создания общей опасности, факты изготовления, приобретения, хранения или поставки оружия, взрывчатых веществ или вредоносных составов в целях международного терроризма. Одновременно 13 государств подписали Конвенцию о создании международного уголовного суда, которая, по мнению многих стран, ограничивала суверенное равенство государств. Кроме того, в этих конвенциях не предусматривалась обязательная выдача международных террористов, а определение терроризма было слишком широким. По этим причинам конвенции не собрали необходимого количества ратификации и в силу не вступили. Однако основные их нормы были использованы для совершенствования законодательства о борьбе с терроризмом [Капсалямов К.Ж., Капсалямова С.С., 2020, с. 45].

Запрещение международного терроризма в период вооруженных конфликтов предусматривается нормами международного гуманитарного права, в частности положениями Дополнительных протоколов 1977 г. к Женевским конвенциям о защите жертв войны 1949г.

Послевоенный период отмечается количественным и качественным ростом террористических организаций и группировок. Среди них широко известны израильские «Штерн», «Иргун», в США - «Лига защиты евреев», а также «Тигры освобождения «Тамил илама», банда «Баа-дер-Майнхоф», «Черный интернационал». Большое число террористических организаций действует в Европе: «Красные бригады» (Италия), «Фракция красной армии» (ФРГ), «Боевые коммунистические группы» (Бельгия), «Аксьон директ» (Франция), «ЭТА» (Испания) и др. Террористические акты стали совершаться не только по политическим мотивам, но и в целях вымогательства крупных денежных сумм и по другим обычным преступным мотивам. Одновременно расширяются рамки международного сотрудничества по противодействию международному терроризму. При ОНН создан Специальный комитет, который координирует деятельность государств в изучении и устранении причин терроризма и борьбу с ним. В 1984 г. Генеральная Ассамблея ООН приняла специальную резолюцию «О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах».

В декабре 1973 г. Генеральная Ассамблея ООН одобрила Конвенцию о предотвращении и наказании преступлений против лиц, имеющих международную защиту, в том числе дипломатических агентов. К лицам, пользующимся международной защитой, отнесены глава государства, глава правительства во время его нахождения в иностранном государстве, министр иностранных дел, члены семей, которые сопровождают названных лиц за границей; представитель государства или иное должностное лицо, имеющее право на специальную защиту; должностное лицо либо агент межправительственной международной организации и проживающие с ними члены семей [Osmanova D.B., Buleuliev B.T., Barsukova R.A., 2015, p. 2067].

Международным терроризмом признаются следующие умышленные деяния: убийство, похищение или другое нападение против личности или свободы этих лиц; насильственное нападение на официальное помещение или транспортное средство такого лица, если нападение может угрожать его личности или свободе: угроза, покушение или соучастие в таком нападении.

При задержании террориста государство принимает в соответствии со своим законодательством необходимые меры, обеспечивающие «его присутствие для целей уголовного преследования или выдачи». Заинтересованным государствам или международным организациям

сообщается о принятых мерах. При этом юрисдикция государств осуществляется в следующих случаях: а) преступление совершено на территории данного государства или на борту транспортного средства (корабля, самолета и т.п.), зарегистрированного в этом государстве; б) предполагаемый преступник является гражданином этого государства; в) преступление совершено против лица, пользующегося международной защитой и выполняющего официальные функции от имени данного государства.

Названные нормы Конвенции обеспечивают неотвратимость наказания преступников независимо от места их нахождения и совершения террористического акта путем установления механизма «либо выдай, либо суди». Среди других форм сотрудничества Конвенция предусматривает обмен информацией и координацию профилактических мер, обязательства стран оказывать друг другу «наиболее полную правовую помощь в связи с уголовно-процессуальными действиями, включая предоставление всех имеющихся в их распоряжении доказательств, необходимых для судебного разбирательства, урегулирование споров путем переговоров, обращения в арбитраж или Международный суд ООН».

В общей форме обязательства государств по защите лиц, имеющих международную защиту, изложены в Венской конвенции о дипломатических сношениях 1961 г. На государство пребывания возлагаются специальные обязанности по предупреждению любых посягательств на их личность, свободу или достоинство, а также принятие надлежащих мер по защите помещений дипломатического представительства «от всякого вторжения или нанесения ущерба и для предотвращения всякого нарушения спокойствия представительства или оскорбления его достоинства».

Заключение

Подводя итог вышеизложенному мы пришли к следующим выводам и предложениям:

1. На основе анализа социально-политической ситуации сложившейся на постсоветском пространстве, сделана попытка выявить новые грани и оттенки проблем взаимоотношений независимых государств СНГ, где на передний план выходят конфликтные ситуации, оказывающие весьма существенное влияние на жизнь миллионов людей. Это, прежде всего, проблемы, связанные с ранее существовавшим единым экономическим механизмом в Советском Союзе, последовавшим после 1991 года разрывом производственных, научно-технических связей на постсоветском пространстве, с одновременным переходом вновь образовавшихся суверенных государств к рыночной экономике.

2. Терроризм порождается многими историческими, политическими, психологическими, социальными, экономическими и рядом других причин. Поэтому терроризм необходимо рассматривать комплексно и системно как в социально-политическом масштабе, так и на глобальном и геополитическом уровне. Требует своей научной разработки вопросы по основному содержанию социальных конфликтов в обществе с зачатками демократического устройства, а также конфликтов в обществе с переходными формами развития.

3. Основой противостояния терроризму на национальном уровне является четкая законодательная база государства, в нормативных актах которой определяются не только субъекты, осуществляющие противодействие терроризму, но и разъясняются важнейшие цели и принципы противодействия терроризму. Мировой опыт показывает, что наибольшего успеха в борьбе с терроризмом можно добиться, придерживаясь жесткой линии по отношению к нему. Однако она должна проводиться в рамках четкого правового пространства, механизм которого в Казахстане создан, однако требует своего совершенствования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Коршунова О.Н. Преступления террористической направленности: уголовное преследование на досудебных стадиях – СПб. 2013. – 435 с.
2. Капсалямова С.С. Новеллы правового регулирования института финансового контроля в Республике Казахстан. Монография. – Нур-Султан, 2019. - 169 с.
3. Чухвичев Д.В. Терроризм: история и современность//Труды Московской государственной юридической академии. – 2014. - №1. - С. 112-116.
4. Макорин А.А., Помазан С.В. Терроризм. История и трагедии национальной безопасности//Национальная безопасность. - 2001. - №7-8. – С. 42-46.

5. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма (одобрена резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 49/60 от 9 декабря 1994 г.) - [Электрон. ресурс]. - URL: http://base.garant.ru (дата обращения: 26.02.2020).
6. Зорин Г.А., Танасевич О.В. Понятие и основные признаки транснациональной преступности. - Гродно, 1997. - 163 с.
7. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М., 2001. – 282 с.
8. Капсалямов К.Ж., Капсалямова С.С. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Особенная часть. Судебные стадии и особые производства: Учебник. 4-том/ Под ред. Профессора К.Ж. Капсалямова. – Алматы: ССК. 2020. – 184 с.
9. Osmanova D.B., Buleuliev B.T., Barsukova R.A. Analysis of institution of punishment on criminal law of the Republic of Kazakhstan and foreign countries Social Sciences (Pakistan) Volume 10, Issue 7, 2015, Pages 2066-2070

УДК 343. 116 (574)

Карбеков Канат Саветович,
к.ю.н., доцент,
кафедра «Право»,
Университет Алматы

Бапанов Талгат Абдирович,
к.ю.н., доцент,
кафедра «Право»,
Университет Алматы

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОХРАНЫ ИНТЕРЕСОВ СЕМЬИ И НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аңдатпа. Мақалада отбасы мен кәмелетке толмағандардың мүдделерін қорғаудың құқықтық негіздері мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасындағы осы қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық актілер. Олардың құқықтық жүйедегі орны мен рөлі. Сондай-ақ, авторлармен отбасы және кәмелетке толмағандар түсінігі қарастырылды. Қылмыстық-құқықтық аспектіде отбасы мен кәмелетке толмағандардың мүдделерін қорғайтын Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 2-тарауына талдау егжей-тегжейлі жүргізілді. Қылмыстық саясаттың маңызды принципі ретінде отбасы мен кәмелетке толмағандарды басым қылмыстық-құқықтық қорғау туралы ұсыныс негізделген.

Түйінді сөздер: неке, отбасы, балалар, Бала құқығы, кәмелетке толмағандар, нормативтік-құқықтық актілер, қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы правовой основы охраны интересов семьи и несовершеннолетних. Нормативно-правовые акты регламентирующие данные общественные отношения в Республике Казахстан. Их место и роль в правовой системе. Также авторами рассмотрены понятие семья и несовершеннолетние. Более подробно проведен анализ главы 2 Уголовного кодекса Республики Казахстан, охраняющие интересы семьи и несовершеннолетних в уголовно-правовом аспекте. Обосновано предложение о приоритетной уголовно-правовой охране семьи и несовершеннолетних как важного принципа уголовной политики.

Ключевые слова: брак, семья, дети, права ребенка, несовершеннолетние, нормативно-правовые акты, уголовные правонарушения.

Annotation. The article deals with the legal basis for protecting the interests of families and minors. Legal acts regulating these public relations in the Republic of Kazakhstan. Their place and role in the legal system. The authors also consider the concept of family and minors. A more detailed analysis of Chapter 2 of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan, protecting the interests of families and minors in the criminal legal aspect. The proposal on priority criminal legal protection of the family and minors as an important principle of criminal policy is justified.

Keywords: marriage, family, children, child rights, minors, legal acts, criminal offenses.

Успешное предупреждение и противодействие уголовным правонарушениям в том числе преступлений против семьи и несовершеннолетних, предполагает решение социальных проблем, а именно создание условий для обеспечения прав и свобод граждан, достойной жизни и свободного развития человека, государственной поддержки семьи, социального обеспечения по возрасту и правовой защиты жизненно важных интересов несовершеннолетних.

В своем Послании народу Казахстана "Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана" Президент Республики Казахстан К.К. Токаев отметил, что нужно в срочном порядке ужесточить наказание за сексуальное насилие, педофилию, распространение наркотиков, торговлю людьми, бытовое насилие против женщин и другие тяжкие преступления против личности, особенно против детей [1].

Правоустанавливающие положения о поддержке семьи, материнства и детства находят свое развитие во многих международно-правовых актах, и провозглашенные ими права о защите интересов семьи, как наивысшей ценности, со стороны общества и государства нашли свое отражение и в статьи 27 Конституции Республики Казахстан, которая гласит, что брак и семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства [2].

Семья является основной формой жизнеустройства человека в ней есть условия для общения и передачи опыта между представителями, полов и поколений. В семье, как в любой группе, отмечаются развивающиеся иерархические отношения, что доказывает социальный общественный

смысл ее существования. В традиционной структуре семьи существует возможность обеспечения основных потребностей, как маленьких, так и взрослых ее членов.

Важнейшими функциями семьи является удовлетворения потребности человека в счастье, куда входит брак по любви, материнство, любовь к детям и т.д. Семья существенный фактор эмоционального благополучия личности, определяющий удовлетворенность жизнью. Любая семья содержит две главные подсистемы структуры семьи супружескую и детско-родительскую, но в любом случае оба супруга определяют тип семейных отношений. Учитывая необходимость возрастания роли семьи, материнства и детства в нашем обществе, необходимо усиление конституционной базы защиты данного института.

Каждый несовершеннолетний наделен комплексом прав и свобод, в том числе правом на воспитание и заботу со стороны родителей и других управомоченных лиц. Для ребенка семья является важным институтом, именно в семье закладываются предпосылки развития духовного и физического здоровья человека, формируются правовые, физические и психические качества ребенка. К сожалению, есть родители, не проявляющие достаточной заботы о детях.

В Российской Федерации нашего ближайшего соседей и партнера по многим сферам деятельности, в том числе и правовым, в настоящее время идет дискуссия по внесению изменений и дополнений в Конституцию основной закон страны, и Президент Путин В.В., внес поправки про брака как союза мужчины и женщины.

В президентских поправках также говорится, что «дети являются важнейшим достоянием Российской Федерации», а «государство создает условия, способствующие всестороннему духовному, нравственному, интеллектуальному и физическому развитию детей, воспитанию в них патриотизма, гражданственности и уважения к старшим. Государство, обеспечивая приоритет семейного воспитания, берет на себя обязанности родителей в отношении детей, оставшихся без попечения» [3].

Интересы семьи охраняются многими отраслями отечественного права, так 8 августа 2002 года принят Закон Республики Казахстан "О правах ребенка в Республике Казахстан" [4]. Данный закон регулирует общественные отношения, возникающие в связи с реализацией основных прав и законных интересов ребенка, гарантированных Конституцией Республики Казахстан, исходя из принципов приоритетности подготовки детей к полноценной жизни в обществе, развития у них общественно значимой и творческой активности, воспитания в них высоких нравственных качеств, патриотизма и гражданственности, формирования национального самосознания на основе общечеловеческих ценностей мировой цивилизации.

26 декабря 2011 года был принят Кодекс Республики Казахстан "О браке (супружестве) и семье" [5], который определяет цели, задачи, принципы и правовые основы регулирования брачно-семейных (супружеско-семейных) отношений, обеспечивает защиту прав и интересов семьи, определяя развитие приоритетным направлением государственной социальной политики Республики Казахстан.

Также семейно правовые отношения регулируются Гражданским и Гражданским процессуальным законодательствами Республики Казахстан. Предпринимаемые в рассматриваемой сфере меры правового и социального характера весьма разнообразны, однако, суть их одна создание предпосылок для здоровой, прочной семьи и растущего в нем молодого поколения.

Глава 2 Особенной части обновленного Уголовного кодекса Республики Казахстан 2014 году претерпела существенные изменения. В новой редакции уголовного законодательства эта глава получила и новое наименование (оглавление). Сейчас она звучит как «Уголовные правонарушения против семьи и несовершеннолетних» [6]. Кроме того, что изменилось название главы, появились и новые составы, в сравнении с Уголовным кодексом в редакции 1997 года обеспечивающие защиту интересов семьи и несовершеннолетних.

Такое выделение является одной из форм реализации конституционных принципов защиты интересов семьи и несовершеннолетних. Ответственность за посягательства на интересы несовершеннолетних, но не семьи в целом установлена и в других главах Уголовного кодекса, но не в качестве самостоятельных составов преступлений, а лишь как квалифицированные их виды.

Объединение в одной главе преступлений против семьи и несовершеннолетних объясняется близостью указанных социальных ценностей, их взаимосвязью. Семья, являясь неотъемлемой частью современной общественной системы, выступает одновременно и как инструмент для удовлетворения многообразных индивидуальных потребностей личности, и как социальный

феномен, непосредственно влияющий на многие общественные процессы нашей повседневной жизни.

Новеллами являются такие составы как: Вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией (ст. 134 УК РК); Незаконная деятельность по усыновлению (удочерению) (ст. 137 УК РК); Незаконный вывоз несовершеннолетнего лица за пределы Республики Казахстан (ст. 143 УК РК); Вовлечение несовершеннолетнего в изготовление продукции эротического содержания (ст. 144 УК РК). При этом следует также отметить, что и другие составы данной главы частично видоизменились в обновленном уголовном законе.

В уголовном законодательстве предусматривается ряд преступлений против интересов семьи и нормального развития несовершеннолетних, связанных с отношениями регулируемыми Кодексом Республики Казахстан "О браке (супружестве) и семье. Говоря о уголовно-правовой характеристике преступлений, касающихся семьи и несовершеннолетних следует отметить, что они охраняют общественные отношения касающиеся, например неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетних, а также злостного уклонение от уплаты средств на содержание детей, нетрудоспособных родителей и супругов.

Глава 2 УК РК также является гарантией соблюдения требований к воспитанию ребенка. В ней предусмотрена уголовная ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогом или другим работником образовательного, воспитательного, лечебного либо иного учреждения, обязанного осуществлять надзор за несовершеннолетним, и если это деяние соединено с жестоким обращением с несовершеннолетним.

Принимая во внимание специфику родового и непосредственного объекта, особенности совершения данных уголовных правонарушений, последствия, опасные для процесса формирования личности несовершеннолетнего, приоритетной уголовно-правовой охране семьи как важного принципа уголовной политики, правомерно считать такие преступления деяниями, имеющими высокую степень общественной опасности.

Поэтому следует более детально рассмотреть статью 2 УК РК, которая в числе основных задач Уголовного кодекса предусматривает защиту прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций, общественного порядка и общественной безопасности, окружающей среды, конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от общественно опасных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение уголовных правонарушений. Круг охраняемых объектов в указанных задачах как бы определен исчерпывающе.

Если это так, то в целях реализации норм международного права и статьи 27 Конституции Республики Казахстан интересы семьи и несовершеннолетних в действующем уголовном законодательстве должны также определяться как, приоритетные. Охрана этих общественных отношений должны предусматриваться в Уголовном кодексе Республики Казахстан, и быть зафиксированы в качестве охраняемого объекта непосредственно в статье 2, как «интересы семьи и несовершеннолетних».

Именно вследствие своего статуса, а также из-за свойственных несовершеннолетним специфических особенностей, вызванных возрастной, социальной и психологической незрелостью, им необходима забота государства и специальная уголовно-правовая охрана.

В завершении следует отметить, что комплекс мер гражданско-правовой, семейно-брачных отношений, уголовно-правовой охраны интересов семьи и несовершеннолетних, предусмотренный действующими нормативно-правовыми актами в целом соответствуют всем нормам, в том числе и международным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Казахстан К. Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 02 сентября 2019 года.
2. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", – 2017, 44 с.
3. https://www.rbc.ru/politics/02/03/2020/5e5d3f3c9a7947372ae01fc3
4. "О правах ребенка в Республике Казахстан" Закон Республики Казахстан: Практическое пособие. - Алматы: "Издательство "Норма-К", 2018. - 28 с.

5. Кодекс Республики Казахстан "О браке (супружестве) и семье": Практическое пособие. - Алматы: "Издательство "Норма-К", 2018. - 112 с.
6. Уголовный кодекс Республики Казахстан № 226-V ЗРК//Казахстанская правда. – 2014 9 июля. - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", 2018. - 256 с.

Озенбаева А.Т.,
философия докторы (PhD),
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Чингаева Б.К.,
заң ғылымдарының кандидаты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.

Копбасарова Г.К.,
заң ғылымдарының кандидаты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САУДА ҰЙЫМЫНА МҮШЕ БОЛУ КЕЗІНДЕ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының дүниежүзілік сауда ұйымына мүше болу кезінде агроөнеркәсіптік кешенінің құқықтық мәселелері қарастырылған. Дүниежүзілік сауда ұйымына ену арқылы жаһандық экономикаға ықпалдасу Қазақстанның сыртқы саяси басымдығын анықтай отырып, Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін реттейтін заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізу керектігі талдап кеткен.

Түйін сөздер: Дүниежүзілік сауда ұйымы, агроөнеркәсіптік кешен, халықаралық қатынастар, ауыл шаруашылығы кооперативтері, заңнама.

Аннотация: В рамках данной статьи рассмотрены правовые вопросы агропромышленного комплекса при членстве Республики Казахстан во Всемирной торговой организации. Членство Казахстана во Всемирной торговой организации создает возможности и одновременно предъявляет высокие требования к конкурентоспособности на внешних рынках, в этой связи дана оценка готовности правовой базы регулирующей агропромышленный комплекс Республики Казахстан.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, агропромышленный комплекс, международные отношения, сельскохозяйственные кооперативы, законодательство.

Resume: This article discusses the legal issues of the agro-industrial complex with membership in the World Trade Organization of the Republic of Kazakhstan. Integration of the world economy by joining the World Trade Organization by determining the priorities of Kazakhstan’s foreign policy, it is necessary to amend the legislative acts governing the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: World Trade Organization, agribusiness, international relations, agricultural cooperatives, legislation.

Бүгінгі таңда ДСҰ әлемдік сауданы реттеуде, оған мүше елдердің сауда саясатын қалыптастыруда және олардың арасындағы сауда дауларын шешуде шешуші рөл атқарады. Дүниежүзілік сауда ұйымы әлемдік сауданы және соған байланысты экономикалық операцияларды жаһандану мен ырықтандыру идеяларын іске асырудың негізгі құралына айналуда, сондықтан Қазақстан Республикасы нарықтық қайта құру және әлемдік экономикалық қатынастарға кіру жолына түсіп, жаһандану процестерінен және осы ұйымға кіруге ұмтылды. Қазақстан Республикасының Азия мен Еуропаның тоғысқан жеріндегі геосаяси орналасуы, сондай-ақ республиканың халықаралық экономикалық қатынастардағы бар әлеуеті Орталық Азия аймағында шешуші рөл атқаратын ортаңғы аймақтық держава ретіндегі қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнын одан әрі нығайта түседі.

Қазіргі уақытта әлемде кең және тар мүшелігі бар 300-ге жуық халықаралық сауда-экономикалық ұйымдар бар. Алайда, әлемдік сауда ағындарын қалыптастыруда және халықаралық бизнесті жүргізу ережелерін қалыптастыруда басты рөлді салыстырмалы түрде шағын сауда-экономикалық ұйымдары ойнайды, олардың ішіндегі ең маңыздысы Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ)болып тұр .

Қазақстан Республикасы 2015 жылғы 30 қарашадан бастап Дүниежүзілік сауда ұйымының ресми 162 мүшесі болып табылады [The Washington Times, Nov. 15, 2001. – P.9.]. ДСҰ-ға кірудің негізгі шарты – ұлттық заңнаманың осы ұйымның ережелеріне сәйкестендіру болды. Қазақстандық келіссөздердің негізінде соңғы 10 жылында заңнамалық өзгерістер енгізілді. Оның ішінде: валюталық реттеу саласындағы заңнама айтарлықтай жетілдірілді; баға құру және

бәсекелестікті дамыту; салық саясаты; кедендік реттеу; импортты лицензиялау; техникалық реттеу, санитарлық және ветеринарлық шараларды қоса алғанда, өнімнің қауіпсіздігі шараларын қолдану; зияткерлік меншік құқығын қорғау сияқты заңдарға өзгерістер болды. Сонымен, іскерлік процедураларды жеңілдету, сондай-ақ Қазақстанның жалпы инвестициялық ахуалын жақсарту мақсатында Қазақстан Республикасының 50-ден астам заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізілді. Еуразиялық экономикалық одақ аясында жасалған сыртқы сауда саласына әсер ететін келісімдердің халықаралық базасы да өзгерді. ДСҰ-ға кіру туралы екіжақты және көпжақты келіссөздердің нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасы сауда-экономикалық саясаты, тауарлар мен қызметтер нарығына шығу туралы міндеттемелер алды.

Сонымен қатар 2015 жылы қазанның 29-ында «Ауыл шаруашылық кооперативтері туралы» Заңы [ақпараттық-құқықтық жүйесі// http://adilet.zan.kz/kaz], 2015 жылғы 29 қазанда Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі [Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz], Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысымен «Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды [нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz].

«Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» 2015 жылғы 29 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңында ауыл шаруашылық субъектілері мен агроөнеркәсіптік өндірушілер үшін кішігірім басқару нысандарын ірілендіру, біріктіру және жер ресурстарын тиімді пайдалану, өндірілген өнімнің тұрақты сатылымын ұйымдастыру, сақтау, өңдеу және басқа да қызметтерді көрсету барысында кооперативтік принциптердің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын іске асыру мақсатында ауыл шаруашылығы саласындағы кооперацияның маңыздылығын арттыруға бағытталған [Еркинбаева Л.К., Озенбаева А.Т., Қалымбек Б., 2018,5 б].

Ағымдағы жағдайды шешу және ауыл шаруашылық кооперациясын одан әрі дамыту, сонымен қатара азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында 2017 жылғы 18 ақпанда қабылданған Қазақстан Республикасының 2017-2021 жылдарға Агроөнеркәсіптік кешенін дамыту мемлекеттік бағдарламасы қабылдану себебі ауыл шаруашылық коопреациясын жетілдіру. Сол себепті кооперацияға, оған мүше барлығының араласу құқығы бір немесе төменнен басқаруға, бақылауға мүмкіндік жасалған. Кооператив өзінің үлескерлері – қосалқы шаруашылық пен ұсақ шаруа қожалықтарына ветеринарлық, жем дайындау және т.б. бойынша тиісінше қызмет көрсетуіне мүмкіндігі бар. Тағы бір ұтымды жағы субсидиялау мен төмен бағаға берілетін несие жүйесінің жақсаруы болып тұр. Кредиттік ресурстармен ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің барлық санаттың қамтылуын кеңейту жоспарланған. Бірінші тәртіпте, кредиттік өнімдер ауыл шаруашылығы кооперативтеріне, шағын және орта агробизнеске бағдарланады [Озенбаева А.Т., Жуниспаева А.Б., 103].

Қазіргі сәтте АӨК-ні дамытуды мемлекеттік реттеу саясаты мынадай нысандарда іске асырылады:

- АӨК субъектілері арасында субсидиялар, мемлекеттік сатып алулар және т.б. түрінде әртүрлі мемлекеттік қолдау нысандарын ұсыну;
- негізгі өндірістік құралдарды – ауыл шаруашылығы техникасының паркін, жабдықтарды, мал басын жаңартуға арналған жағдайларды қолдайтын қаржылық құралдарды қолдану;
- АӨК субъектілері үшін қаржылық-кредиттік құралдардың қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- АӨК-ні дамыту жобаларына инвестицияларды тарту үшін қажетті жағдайлар жасау;
- өнім экспортын қолдау;
- ветеринариялық және фитосанитариялық қауіпсіздік саласында мемлекеттік қызметтер көрсету;
- ҚР АӨК дамыту үшін қажетті көлік, су, сақтау, қайта өңдеу және өзге де инфрақұрылымдарды сақтау және дамыту;
- салалық ғылымды дамыту және агротехнологиялық білімді тарату;
- бюджет қаражатының жұмсалуын бақылау [Ботанов Н., 2011, 48б]

Қазақстанның алдында бүгінде экономиканың шикізаттық бағытын өзгерту тұрғысында, яғни оны әртараптандыру мен дайын өнімнің экспортын ынталандыру секілді маңызды міндет тұр. ДСҰ-ға мүше болып ену өз кезегінде халықаралық сауда мен субсидиялау ережелеріне сәйкес келуді, әлемдік тауарлар мен қызмет көрсету нарығында қазақстандық өндірушілер үшін қолайлы жағдай жасауды қамтиды.

Сонымен қатар ДСҰ-ға енудегі басымдықтарға ие:

- халықаралық сауда ережелерін әзірлеу кезінде көпжақты сауда келіссөздерінде тиімді қатысу жолы арқылы өзіміздің ағымдағы және стратегиялық сауда-экономикалық мүдделерді жүзеге асыру мүмкіндігі;

- еліміздің ішкі заңнамасының нарықтық экономиканың талаптарына бейімделуін ДСҰ нормаларына сәйкес жетілдіру арқылы іске асыру;

- елімізге капиталды тарту арқылы қосымша жұмыс орынын құру мен халықтың әл-ауқатын көтеру, оның ішінде тікелей инвестиция тарту шараларын жатқызуға болады.

Қазақстан ДСҰ-ға мүше болу аясында саланы дамыту үшін қолайлы жағдайларды жасауға қол жеткізді. Сонымен, ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау туралы негізгі келісімдерге мыналар кіреді:

«Жасыл себет» саудаға бұрмалаушы әсер етпейтін шаралар ретінде түсіну керек: саланы институционалды дамыту, ауылда инфрақұрылым салу, жануарлар мен өсімдіктердің зиянкестерімен және ауруларымен күресу және т.б. Бұл шаралар ешқандай шектеусіз ұсынылады.

«Сары себет» ауылшаруашылық өнімдерінің бағасы мен құнына әсер ететін және тиісінше саудаға бұрмалаушы әсер ететін шараларды білдіреді [Тюлебекова Д., Садвакасова И.].

ДСҰ өздерінің ауыл шаруашылығы үшін үкіметтердің көрсететін көмектеріне сараланған көзқараспен қарайды. Қандай да бір субсидия түрлерінің халықаралық саудаға қаншалықты теріс әсер ететініне қарай ДСҰ оларды әртүрлі санаттарға бөледі. Экспорттық немесе импорт алмастырушы тәрізді субсидиялар, шектеулі елдер саны оларды қолдануды әлі де жалғастырып отырғанымен, біртіндеп жойылуға тиіс. Мысалы, Еуропалық Одақ 2013 жылға дейін барлық экспорттық субсидияларды жояды деген уағдаластыққа алдын ала қол жеткізілді. Субсидиялардың басқа түрлерін Қазақстан неғұрлым еркін қолдана алады. Мәселен, экологиялық іс-шараларға, зерттеу бағдарламаларына, тренингтерге, инфрақұрылымды дамытуға бағытталған субсидияларға шек қойылмайды. ДСҰ нақты өнімге қолдау көрсетудің жалпы деңгейін өнім құнының 5-тен 10 процентіне дейін шектейді. Қазіргі кезде Үкімет көрсетіп отырған қолдау деңгейінің бұдан айтарлықтай төмен екенін атап көрсету қажет. Демек, Қазақстан ауыл шаруашылығына қолдау көрсетуді қысқартпайды, керісінше қолдау көрсетуді ұлғайтуға әлі де мүмкіндіктер қалады. Алайда, Қазақстанның экспорттық субсидиялары қысқаруға тиіс болады. Керісінше, қазіргі кезеңде Қазақстанда негізінен ақшалай және қаржылық қолдау құралдары басым болуда.

Алайда, ауыл шаруашылығы саласындағы төмен еңбек өнімділігі, пайдаланылып жатқан технологиялардың дамымауы, өндірістің ұсақ тауарлануы ауыл шаруашылығы өндірісін интенсивті негізде жүргізуге, материалдық, еңбек және басқа де ресурстардың барынша толық пайдаланылуын қамтамасыз етуге, экологиялық талаптарды сақтауға мүмкіндік бермеуде. Бұл факторлар отандық аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді, бұл, өз кезегінде, ДСҰ мен Кеден Одағы жағдайында шетелдік өнімдер импортының басым болуына, жергілікті өндірушілердің сату нарығынан ығысуына алып келуі мүмкін.

Мемлекеттік қолдаудың жеткілікті жоғары деңгейіне қарамастан бірқатар кемшіліктер де байқалады:

- бірқатар субсидиялар оларға ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілердің (бұдан әрі – АШТӨ) төмен қызығушылығына байланысты тиімсіз (дәнді, майлы, басқа да бірқатар дақылдар өндірісінің 1 гектарына арналған, ІҚМ 1 басына жұмсалатын жемшөпке арналған субсидиялар және т.б.);

- субсидияларды әкімшілендіру жоғары шығындармен ұштасады;

- АШТӨ-нің субсидияларды алуы кешіктіріледі;

- субсидияларды бөлу тетігі нарықтық бағаларды бұрмалайды;

- субсидияларды алудың атаулылығы жеткіліксіз бақыланады (қолдан ұрықтандыруға, өсімдік шаруашылығындағы тұқым шаруашылығына арналған субсидиялар және т.б.).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысымен «Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамытуды қолдау үшін келесі басымдықтар айқындалған [Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz]:

1) ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру;

2) ішкі нарыққа қызмет ету және экспорттық әлеуетті арттыру үшін ауылшаруашылық өндірісі мен қайта өңдеу өндірістерін дамыту;

3) саланы мемлекеттік қаржылық қолдауды тиімді пайдалану;

4) сауда және логистика инфрақұрылымын дамыту.

Қазақстан Республикасының (бұдан әрі – ҚР) АӨК-сі әрі қарай дамыту үшін перспективаларға ие: өткізу нарықтары, егістіктер, суармалы жерлерді дамыту перспективасы бар, майлы, етті секторлардың экспорттық позициялары күшеюде, ал астық пен ұн бойынша Қазақстан қысқа мерзімде әлемдегі ірі экспорттаушы елдердің қатарына кірді.

Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа (бұдан әрі – ЕАЭО) және Дүниежүзілік сауда ұйымына (бұдан әрі – ДСҰ) мүшелігі мүмкіндіктер ашады және сонымен бірге ішкі нарықта да, сыртқы нарықта да бәсекеге қабілеттілікке жоғары талаптар қояды. Осыған байланысты АӨК-ні мемлекеттік реттеудің рөлі аса маңызды.

Жоғарыдағыны талдай келе, біздің еліміз ДСҰ-ның қағидалары мен ережелерін негізге ала отырып, нақты осы қатынастарды реттейтін нормативтік актіні қабылдаған жөн. Мысалы, Ресей Федерациясы Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруге нақты қадам жасап, 15 сәуір 1994 жылғы Дүниежүзілік сауда ұйымына құру туралы Марракеш келісіміне Ресей Федерациясының қосылуы туралы Хаттамасын ратификациялау Мемлекеттік Думада 10 шілде 2012 жылы қабылдады. Өкінішке орай кейбір жағдайларға байланысты Ресей елінің заңдары ДСҰ нормаларына қайшы келіп жатыр. Бірақ осы ұйымға кіргеннен соң, соның нормасына толық бағынуы қажет. Үлкен меммлекеттің өзі Австралия, Канада, ЕО, АҚШ және Норвегия елдеріне ет, шикізаттар, мен сүт және көкеністерді тасмалдауда кейбір нормаларды және ашықтық қағидасын сақтамауына байланысты осы елдер шағым жасаған.

Осы мысалға орай, егер біз ДСҰ-ға ену кезінде осы қатынасты реттейтін арнайы заң қабылдау керек. Сонымен қатар агроөнеркәсіптік кешенін реттейтін бірқатар заңдарға өзгерістер енгізу керектігі туындап тұр. Ал ДСҰ аясында, оның талаптарының барлығын орындау керек, оның заңдары мен ережелеріне сәйкес жүзеге асырып отыру қажет. Яғни бәсекеге қабілетті және халықаралық стандарттарға сәйкес азық-түлік өнімдерін өндіріп, экспорттау керек. Сонымен қатар бізге келетін кез-келген тауарға шектеу болмайды, яғни импортқа шектеу құқығы болмайды деген қағидаға сүйену керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Carter Dougherty. WTO to Seek More Open Markets; Qatar Talks End With 3-Year Pledge // The Washington Times, Nov. 15, 2001. – P.9.

2 Қазақстан ДСҰ-ға ресми түрде мүше болды // http://kaz.tengrinews.kz

3 «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» 2015 жылғы 29 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz

4 2015 жылғы 29 қазанда Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz

5 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz

6 Еркинбаева Л.К., Озенбаева А.Т., Қалымбек Б. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық кооперативі жаңа даму сатысына өтуде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық мәселелері//Монография. – Талдықорған: 2018. – 149 б.

7 Озенбаева А.Т., Жуниспаева А.Б. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асыруда ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құқықтық жағдайы// ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал № 10 (2) 2019 ж. - Б.103-108.

8 Ботанов Н. Предпринимательство – один из путей экономической безопасности Казахстана // Аль-Пари. – 2011. – № 2-3. – С. 42-43.

9 Тюлебекова Д., Садвакасова И. Условия вступления республики Казахстан во всемирную торговую организацию // https://articlekz.com/article/19085

УДК 349.6

Рзабай Актоты Имангазиевна,
магистр права, докторант,
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: toty_r@mail.ru

Еркинбаева Лаззат Калымбековна,
доктор юридических наук, профессор,
КазНУ имени аль-Фараби,
г. Алматы

ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ В ОБЛАСТИ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Түйін. Бұл мақалада мемлекеттік органдардың халықаралық экологиялық шарт міндеттемелерін орындауға қатысу мәселелері қарастырылады. Жұмыс халықаралық міндеттемелерді орындау үшін жауапкершілік нақты мемлекеттік органдардың тиімді қызметіне байланысты екенін көрсетеді. Автор Қазақстан Республикасының қолданыстағы экологиялық заңнамасын жетілдіру бойынша теориялық ережелер мен практикалық ұсыныстар ұсынады

Кілт сөз: Халықаралық міндеттемелер, экологиялық заңнама, халықаралық құқық, ұлттық заңнама, мемлекеттік құқықтық механизмдер.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы участия государственных органов в реализации международных договорных экологических обязательств. В работе показано что ответственность за выполнение международных обязательств зависит от эффективной деятельность конкретных государственных органов. Автором предложены теоретические положения и практические рекомендации по совершенствованию действующего экологического законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: Международные обязательства, экологическое законодательство, нормы международного права, национальное законодательство, государственно-правовые механизмы.

Summary. This article discusses the issues of participation of state bodies in the implementation of international environmental treaty obligations. The work shows that responsibility for fulfilling international obligations depends on the effective activity of specific government bodies. The author offers theoretical provisions and practical recommendations for improving the current environmental legislation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: International obligations, environmental legislation, international law, national legislation, state legal mechanisms.

Эффективность международных экологических норм зависит от своевременного принятия и адаптации национальных законов, содержащие меры по выполнению международных обязательств, когда обеспечивается, чтобы эти национальные меры соответствовали требованиям международного права и соблюдались [1]. Многие страны сталкиваются с проблемами, связанными с применением многочисленных соглашений. Недостатки в области применения возникают по разным причинам, включая пробелы в знаниях; отсутствие достаточных средств применения, например в сфере финансов, создания потенциала или технологий; необходимость содействия соблюдению; отсутствие координации между соответствующими государственными ведомствами, а также координации с другими секторами; недостаточный мониторинг и правоохранение; отсутствие политической воли; недостаточное задействование различных заинтересованных сторон, таких как гражданское общество и организации женщин [2].

Согласованность, синергия и координация на международном уровне могут содействовать применению на национальном уровне, о чем свидетельствует «процесс синергии» в рамках Базельской, Роттердамской и Стокгольмской конвенций, однако они во многом ограничены [3].

Та же проблема существует на национальном уровне, где ответственность за выполнение различных многосторонних природоохранных соглашений могут нести различные министерства [4]. В связи с этим, считаем, что изучение проблем участия государства в лице его уполномоченных органов в реализации международных экологических обязательств требует теоретического осмысления.

Государственно-правовые механизмы реализации международных эколого-правовых обязательств – это составная часть государственного управления в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов, совокупность национальных правовых норм,

действующих институтов, обеспечивающих должное исполнение государством международных договорных обязательств на национальном уровне. Важным элементом рассматриваемой системы механизмов реализации договорных обязательств, таким образом, являются конкретные государственные органы, которые правомочные осуществлять управление в области охраны окружающей среды, и которые являются основными исполнителями тех обязательств, которые возникают, прежде всего, в целом для всего государства-участника того или иного международного экологического договора.

В Казахстане государственных органов в рассматриваемой области достаточно, тогда как соответствующими международными договорами в качестве главных исполнителей заложенных в таких договорах обязательств определяются конкретные государственные органы и, как правило, уполномоченный орган в области охраны окружающей среды. При этом, учитывая круг регулируемых экологическими договорами вопросов, необходимость кооперации усилий сразу нескольких ведомств и управлений, в таких договорах либо в принимаемых для присоединения к таким договорам национальных законах в качестве исполнителей (ответственных) могут определяться сразу несколько государственных органов.

В качестве подтверждения к вышесказанному следует сослаться на Конвенцию о трансграничном воздействии промышленных аварий. Так, Законом Республики Казахстан «О присоединении к Конвенции о трансграничном воздействии промышленных аварий» от 23 октября 2000 года (№91-II) на отдельные компетентные государственные органы возложены определенные обязательства по реализации участия Казахстана в названной Конвенции. Так, Министерство иностранных дел обязуется уведомить депозитария о присоединении Республики Казахстан к Конвенции, на Министерство природных ресурсов и охраны окружающей среды возлагается организация выполнения конкретных обязательств, установленных Конвенцией в отношении Казахстана, как государства-участника, а на Агентство Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям возложена обязанность по оповещению и осуществлению конкретных мероприятий для ликвидации последствий промышленных аварий [5].

Если к международной договорной деятельности прямо либо косвенно причастны Глава государства, Парламент, Правительство страны, конкретные министерства и ведомства, то непосредственными исполнители обязательств по договорам могут устанавливаться самими договаривающимися сторонами и определяться в договорах. При этом с государства (особенно если речь идет о межгосударственных экологических договорах) не снимается общая ответственность за реализацию принятых договорных обязательств. Например, если по специально полученному полномочию центральное природоохранное ведомство страны заключает межгосударственное соглашение с иностранным государством в лице аналогичного ведомства, то ответственным за реализацию этого соглашения является, как правило, такое ведомство. Если же последнее не выполняет либо недобросовестно выполняет принятые на себя по соглашению обязательства, то нарушающим (невыполняющим) соглашение будет считаться не только такое ведомство, но и само государство в целом. Поэтому и международно-правовая ответственность за не соблюдение международного соглашения, на данном примере, будет возлагаться на само государство, а ни на государственный орган.

При этом также необходимо учитывать, что ненадлежащее исполнение своих договорных обязательств государством может иметь место не только по вине конкретного государственного органа, ответственного за исполнение таких обязательств. В большей степени эффективность реализации международных договоров зависит от конституционно-правового восприятия международных правовых норм действующим национальным правом и от того, какую роль и место национальное право выделяет для международного права в своей нормативной системе. Именно поэтому в настоящем исследовании впервые предпринята попытка осветить довольно сложные и не предусмотренные собственно наукой экологического права вопросы соотношения международных правовых и внутригосударственных экологических норм в свете конституционного права, экологического и международного права. Без этого исследование потеряло бы смысл, не достигло своей основной цели – обоснование наличия в системе источников экологического права особых международных правовых источников, которые, благодаря признанию Казахстаном соответствующих важных международных экологических договоров, автоматически должны рассматриваться в качестве источников экологического права, дополнять национальное экологическое законодательство, корректировать его и только тогда международная договорная деятельность Казахстана в области охраны окружающей среды станет

продуктивной, когда на национальном уровне должным образом будет обеспечена реализация принимаемых на себя международных эколого-правовых обязательств.

Как отмечают аналитики, качество государственного управления в Казахстане заметно выросло благодаря преобразованиям в сфере планирования бюджета, реформам государственной службы, внедрению и развитию портала «электронного правительства». Тем не менее, определенные проблемы в сфере государственного управления по-прежнему мешают устойчивому экономическому росту в долгосрочной перспективе, в том числе чрезмерная централизация системы власти, политизированный характер процессов принятия решений, ограниченные полномочия региональных властей, отсутствие прозрачности и коррупция. По меркам ОЭСР система государственного управления характеризуется высоким уровнем централизации, особенно это касается исполнительной власти. Многие ведомства и правительственные органы обладают похожими полномочиями и юрисдикцией, в результате этого их функции дублируются, возникает путаница в вопросах подчинения и подотчетности. Кроме того, роли и обязанности кабинета министров, министерств, региональных и местных органов власти, а также других правительственных учреждений определены недостаточно точно [6].

По нашему мнению, система государственных органов, ответственных за реализацию международных договорных обязательств в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов, на наш взгляд, должна выглядеть следующим образом:

Первая группа - государственные органы, правомочные заключать международные договоры в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов (Президент, Правительство, министерства и ведомства, как органы, обладающие международной договорной правоспособностью).

Вторая группа - государственные органы, на которые в соответствии с международными договорами и национальными законами возлагаются определенные обязательства. Правом на заключение международных договоров от имени Республики Казахстан без специальных полномочий обладают Президент страны, Правительство и Министерство иностранных дел. Президент Республики Казахстан, являясь главой государства, возглавляет единую систему исполнительной власти республики (ст. 40 Конституции РК).

В области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов Президент обладает правом на заключение межгосударственных договоров, принимает участие в межгосударственных переговорах, выступает с соответствующими обращениями, докладами и заявлениями на сессиях специализированных международных экологических организаций. Президент утверждает государственные программы, издает указы, постановления и распоряжения, имеющие обязательную силу на всей территории республики. На сегодняшний день с момента существования института президентства принято более ста указов и постановлений президента по вопросам охраны природы и природопользования, которые касаются проблемы совершенствования системы органов управления, внедрения экономического механизма природопользования, применения мер юридической ответственности. В целях совершенствования структуры органов управления охраны окружающей среды и использования природных ресурсов Республики Казахстан Президент постановил сформировать на республиканском, областном и районном уровнях единую вертикальную систему органов государственного управления и контроля за сохранением и оздоровлением окружающей природной среды, воспроизводством и рациональным использованием биоресурсов государства [7, С. 94-95].

Президент должен выступать не только гарантом Конституции, но и гарантом исполнения заключенных от имени Республики Казахстан международных договоров. Деятельность Правительства Республики Казахстан является деятельностью органа общей компетенции, осуществляющего в целом охрану окружающей среды. Пределы компетенции данного органа по исследуемому вопросу зафиксированы в Конституции Республики Казахстан, а также в статье 16 Экологического кодекса Республики Казахстан. Согласно своему правовому положению, деятельность Правительства связана с решением наиболее важных вопросов рассматриваемой области, в том числе разрабатывает основные направления государственной политики в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов, обращения с отходами, стратегические меры по их осуществлению; осуществляет реализацию государственной политики по выполнению обязательств по международным договорам Республики Казахстан в области изменения климата. Содержание этих правомочий составляет сущность государственных экологических мер [7, С. 95].

Правительство Республики Казахстан обладает правом на осуществление международного сотрудничества, в том числе и на заключение межгосударственных и межправительственных соглашений в области охраны окружающей среды, на участие в международных конференциях и в работе комиссий международных организаций по разработке проектов международных договоров. Правительство должно координировать деятельность уполномоченного органа в области охраны окружающей среды страны в международной договорной сфере. Министерство иностранных дел, как главный внешнеполитический орган страны, ответственно за реализацию внешнеполитического курса страны во всех областях межгосударственного взаимодействия и сотрудничества. Именно МИД РК должно координировать всю международную договорную деятельность Казахстана. Все межгосударственные, межправительственные и, в особенности, межведомственные соглашения Республики должны, до их заключения, согласовываться именно с МИД Республики. И именно это ведомство осуществляет международную регистрацию универсальных договоров Республики в Генеральном секретариате ООН и ведет национальную регистрацию всех заключаемых Республикой международных договоров.

Парламент Республики Казахстан не обладает правом на заключение международных договоров, но вместе с тем, это не означает, что высший представительный орган страны не вправе участвовать в межгосударственном сотрудничестве. Следует отметить, что интересен опыт принятия Межпарламентской Ассамблеей (МПА) государств-участников Содружества Независимых Государств модельных законодательных актов Межпарламентской Ассамблеи в области охраны окружающей среды и рационального природопользования [8]. Модельные законодательные акты МПА СНГ имеют рекомендательный характер. В частности, значимость целей и задач Содружества находит свое отражение в установленной процедуре рассмотрения национальных проектов законов, разработанных на основе модельных законодательных актов, принятых Межпарламентской Ассамблеей государств-участников Содружества Независимых Государств. Такие законопроекты, согласно регламентам палат Парламента, подлежат первоочередному рассмотрению [9].

Одним из актуальных и перспективных направлений модельного законотворчества является обеспечение совершенствования и унификации экологического законодательства стран-участниц СНГ, прогрессивной регламентации системы природоохранных отношений и режимов природопользования, реализации механизма перехода на международные экологические стандарты, в том числе стандарты качества производимой продукции. Причем, как отмечает Е.В. Шестакова, в рамках СНГ правовое обеспечение осуществления объединенных усилий в противодействии новым вызовам и угрозам, в том числе в сфере экологической безопасности, на сегодня наиболее востребовано [10]. Подтверждением этой мысли является значительное число – около 20 – принятых модельных законодательных актов Содружества, предметом правового регулирования которых являются отношения в сфере охраны окружающей среды. Среди них важное место занимают систематизированные законодательные акты рекомендательного характера, принятые МПА СНГ с целью сближения правового регулирования однородных сфер общественных отношений в государствах Содружества. К таким актам относятся модельные Кодекс о недрах и недропользовании [11], Лесной кодекс [12], Земельный кодекс для государств-участников СНГ [13]. Кроме того, с целью сближения правового регулирования конкретных видов (групп) общественных отношений по охране окружающей среды и решению экологически значимых проблем в государствах Содружества принят ряд модельных законов, в частности, «Об экологической безопасности» [14], «Об экологическом страховании» [15], «О доступе к экологической информации» [16] и другие.

В целях совершенствования сотрудничества государств-участников МПА СНГ по сближению и гармонизации национального законодательства, последовательной реализации межгосударственных программ сотрудничества на 2005–2008 годы, законодательных инициатив парламентских делегаций и предложений постоянных комиссий МПА СНГ, упорядочения и совершенствования процесса модельного законотворчества, а также повышения качества модельных законодательных актов и рекомендаций Постановлением МПА СНГ от 14 апреля 2005 г. №25-8 утвержден Перспективный план модельного законотворчества и сближения национального законодательства в Содружестве Независимых Государств на 2005–2010 годы [17].

Также, помимо модельных законов, МПА СНГ по вопросам охраны окружающей среды были разработаны и приняты и иные акты: «Обращение к парламентам и правительствам стран СНГ в связи с крайне неудовлетворительной экологической обстановкой»; «Заявление о запрещении ядерных испытаний и дальнейшей ликвидации ядерных боепри-пасов»; «Обращение

Межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ к международным организациям, парламентам и правительствам стран СНГ «О Международной конвенции об экологической безопасности»; Проект Конвенции «О коллективной экологической безопасности».

Помимо этого, только Парламент Республики Казахстан производит ратификацию международных договоров Республики и, таким образом, реализует свое право внутригосударственного органа внешних сношений.

Центральным и непосредственным государственным органом, ответственным за реализацию международных экологических обязательств, является Министерство экологии, геологии и природных ресурсов [18].

Министерство экологии, геологии и природных ресурсов является уполномоченным органом Республики в области охраны окружающей среды и совместно с подведомственными ему структурными подразделениями оно образует единую централизованную систему. Задачами Министерства и его структурных подразделений являются: формирование и реализация государственной политики, совершенствование системы государственного управления в сферах охраны окружающей среды, государственный контроль за охраной, использованием и воспроизводством природных ресурсов, обращения с отходами производства и потребления (за исключением коммунальных, медицинских и радиоактивных отходов), совершенствование системы государственного регулирования в области охраны окружающей среды и государственного экологического контроля, экономических методов охраны окружающей среды, контроля за государственной политикой развития "зеленой экономики", государственного геологического изучения, воспроизводства минерально-сырьевой базы и обеспечение нормативными правовыми актами в области технического регулирования и нормативно-техническими документами в пределах своей компетенции; осуществляет международное сотрудничество в пределах своей компетенции; вносит предложения по заключению и денонсации международных договоров в пределах своей компетенции. По нашему мнению список указанных задач Министерства следует пополнить такой задачей, как «контроль над надлежащим выполнением международных договорных обязательств Республики Казахстан в области охраны окружающей среды».

Последняя функция в рассматриваемом Положении о Министерстве экологии, геологии и природных ресурсов, по нашему мнению, требует более широкого изложения. В частности, мы предлагаем изложить его положение следующим образом: «участвует в международном сотрудничестве в области охраны окружающей среды: совместно или по согласованию с Министерством иностранных дел и/или иными заинтересованными государственными органами разрабатывает проекты межгосударственных, межправительственных и межведомственных международных договоров Республики Казахстан в области охраны окружающей среды; на основе полученных от компетентных уполномоченных органов полномочий участвует в заключении международных договоров Республики Казахстан в области охраны окружающей среды; участвует в работе специализированных международных межправительственных и неправительственных экологических организаций, международных конференций и симпозиумов по актуальным экологическим проблемам; осуществляет соответствующие мероприятия по согласованию и адаптации международных правовых норм и стандартов с действующим экологическим законодательством Республики; совместно или по согласованию с Министерством иностранных дел Республики Казахстан инициирует вопросы о присоединении Республики к международным экологическим договорам, о денонсации международных экологических договоров Республики Казахстан в Парламенте Республики; осуществляет контроль над надлежащим выполнением Республикой международных договорных обязательств в области охраны окружающей среды; ежегодно представляет Президенту, Правительству и Парламенту Республики отчеты о состоянии и тенденциях развития международной договорной деятельности Казахстана в области охраны окружающей среды».

Целесообразно учреждение в структуре Министерства экологии, геологии и природных ресурсов отдельного органа – Договорно-правового отдела, на который возлагалось бы осуществление деятельности Министерства в области международного договорного сотрудничества. Именно этот отдел был бы связующим звеном в системе межведомственного и внутригосударственного взаимодействия в вопросах выполнения международных договорных обязательств, вытекающих из признанных Республикой международных экологических договоров.

Именно этот отдел мог бы эффективно осуществлять контроль над соблюдением и выполнением конвенционных положений и международных экологических стандартов на

региональном уровне. Работа такого отдела способствовала более тесному взаимодействию Министерства с местными представительными и исполнительными органами Республики Казахстан.

Таким образом, подводя заключение, необходимо еще раз отметить следующие предложения, направленные на усиление государственного контроля за соблюдение и надлежащим выполнением международных экологических договоров универсального, регионального и двустороннего характера. Мы предлагаем внести некоторые дополнения в действующее Положение о Министерстве экологии, геологии и природных ресурсов. В частности перечень Задач Министерства предлагаем пополнить еще одной не менее важной задачей, а именно «контроль над надлежащим выполнением международных договорных обязательств Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов».

Предлагаем также раскрыть содержание функции Министерства по осуществлению международного сотрудничества. В частности, мы предлагаем изложить эту функцию следующим образом: «Министерство экологии, геологии и природных ресурсов: участвует в международном сотрудничестве в области охраны окружающей среды: совместно или по согласованию с Министерством иностранных дел и/или иными заинтересованными государственными органами разрабатывает проекты межгосударственных, межправительственных и межведомственных международных договоров Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и использования природных ресурсов; на основе полученных от компетентных уполномоченных органов полномочий участвует в заключение международных договоров Республики Казахстан в области охраны окружающей среды; участвует в работе специализированных международных межправительственных и неправительственных экологических организаций, международных конференций и симпозиумов по актуальным экологическим проблемам; осуществляет соответствующие мероприятия по согласованию и адаптации международных правовых норм и стандартов с действующим экологическим законодательством Республики; совместно или по согласованию с Министерством иностранных дел Республики Казахстан инициирует вопросы о присоединении Республики к международным экологическим договорам, о денонсации международных экологических договоров Республики Казахстан в Парламенте Республики; осуществляет контроль над надлежащим выполнением Республикой международных договорных обязательств в области охраны окружающей среды и использовании природных ресурсов; ежегодно представляет Президенту, Правительству и Парламенту Республики отчеты о состоянии и тенденциях развития международной договорной деятельности Казахстана в области охраны окружающей среды».

Считаем необходимым создание в структуре Министерства экологии, геологии и природных ресурсов специального структурного подразделения – Договорно-правового отдела, на который возлагалось бы осуществление деятельности министерства в области международного сотрудничества Казахстана по вопросам охраны окружающей среды и использования природных ресурсов. Именно этот отдел был бы связующим звеном в системе межведомственного и внутригосударственного взаимодействия в вопросах выполнения международных договорных обязательств, вытекающих из признанных нашей страной международных экологических договоров.

Как отмечает Р. Ережепкызы, «среди сложностей и барьеров в эффективной реализации Орхусской конвенции являются наличие коррумпированности и некомпетентность в системе государственных органов, отсутствие слаженной координации между ними, что порождает несовершенство правовой базы по вопросам, касающимся процесса имплементации (в частности, размытость механизмов участия граждан в процессе принятия решений по соответствующим вопросам; существующая система сбора и обобщения экологической информации требует совершенствования, условия ее распространения должны быть прописаны; участие общественности в процедурах оценки влияния на окружающую среду носит формальный характер)» [19, С. 144]. Считаем, что следует обеспечить слаженную работу и координацию государственных органов в области реализации международных договорных экологических обязательств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bodansky, The Art and Craft of International Environmental Law, p. 223.

2. David Victor, Kal Raustiala and Eugene B. Skolnikoff, eds., The Implementation and Effectiveness of International Environmental Commitments: Theory and Practice (MIT Press, 1998).
3. UNEP, «Future shape of international law to address pollution of global significance affecting the Earth's ecosystems».
4. ООН, Пробелы в международном экологическом праве и касающихся окружающей среды документах: к заключению Всемирного пакта о защите окружающей среды. Доклад Генерального секретаря. Семьдесят третья сессия. Пункт 14 повестки дня//https: //wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27070/SGGaps_RU.pdf? sequence=5&isAllowed=y
5. Республика Казахстан. О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о трансграничном воздействии промышленных аварий: Закон от 23 октября 2000 г. N 91-II.//Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2000 г., N 14-15, ст. 287
6. ОБСЕ. Секретариат по международным отношениям. Реформы в Казахстане: успехи, задачи и перспективы//http://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf
7. Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. Алматы, 2004. - 311 с.
8. Соглашение «О Межпарламентской Ассамблее государств – участников Содружества Независимых Государств», подписанное в Алма-Ате 27 марта 1992 г.//Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 1992. № 1.
9. О Регламенте Совета Республики Национального собрания Республики Беларусь: Постановление Совета Республики Национального собрания Республики Беларусь от 2 апреля 1998 г. № 278-СР/IV (с изм. и доп.)//Эталонный банк данных правовой информации «Эталон. Беларусь» l29800278; Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. 1999. № 1 Ст.10; 1999. № 32. Ст.466; Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2001. № 66, 4/2547; 2004. №188, 4/3950; 2005. № 107, 4/4238; 2006. № 72, 4/4549.
10. Шестакова Е.В. Теоретические и практические аспекты применения модельного законодательства в странах СНГ//Право и политика. 2005. № 4 С. 90.
11. О модельном Кодексе о недрах и недропользовании для государств-участников СНГ: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств - участников Содружества Независимых Государств от 7 декабря 2002 г. № 20-8//Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2003. № 30.
12. О модельном Лесном кодексе для государств-участников СНГ: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 15 ноября 2003 г. № 22-11// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2004. № 33.
13. О модельном Земельном кодексе для государств-участников СНГ: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 4 декабря 2004 г. № 24-8// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2005. № 35 (2).
14. О новой редакции модельного закона «Об экологической безопасности»: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 15 ноября 2003 г. № 22-18// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2004. № 33.
15. О новой редакции модельного закона «Об экологическом страховании»: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 15 ноября 2003 г. № 22-19// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2004. № 33.
16. О модельном законе «О доступе к экологической информации»: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 6 декабря 1997 г. № 10-7// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 1998. № 16.
17. О модельном законотворчестве в Содружестве Независимых Государств: Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 14 апреля 2005 г. № 25-8// Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 2005. № 36.
18. Правительство Республики Казахстан. О мерах по реализации Указа Президента Республики Казахстан от 17 июня 2019 года № 17 "О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан" от 5 июля 2019 года № 479.// САПП Республики Казахстан 2019 г., № 26-27 ст. 236.
19. Ережепкызы Р. Правовое регулирование доступа общественности к экологической информации (сравнительный анализ национального и зарубежного законодательства). Дисс. на соиск. учен. степ. доктора философии (PhD). Алматы. 148 с.

УДК 349.6

Садуакасова Лаура Байкеновна,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: laurabs@bk.ru

ТАБИҒАТ ОБЪЕКТІЛЕРІНЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТУЫНДАУ ЖӘНЕ ТОҚТАТЫЛУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы табиғат объектілеріне меншік құқығының туындау және тоқтатылуының құқықтық реттелуі қарастырылған.
Кілт сөздер: табиғат объектілері, табиғат ресурстары, жер, су, орман, жануарлар дүниесі, атмосфера, меншік құқығы, иелену, пайдалану, билік ету.
Аннотация. В данной статье рассмартивается правовое регулирование возникновения и прекращения права собственности на природные объекты Республики Казахстан.
Ключевые слова: природные объекты, природные ресурсы, земля, вода, лес, животный мир, атмосфера, право собственности, владение, пользование, распоряжение.
Annotation. This article discusses the legal regulation of the origin and termination of ownership of natural objects of the Republic of Kazakhstan.
Keywords: natural objects, natural resources, land, water, forest, wildlife, atmosphere, ownership, possession, use, disposal.

Кез келген мемлекеттің негізгі байлығы оның табиғи ресурстары болып табылады, олар күрделі әлеуметтік-экологиялық, экономикалық және саяси басқару объектісі болып табылады. Табиғат объектілері туралы айта отырып, біз еліміздің табиғи ресурстарының бәрін пайымдай аламыз. Көптеген ғалымдар мен практик-заңгерлер табиғатты пайдалану саласындағы әлеуметтік әділдік пен бәсекені қамтамасыз етуде нарықтық өзгерістер жағдайында бұл қатынастарын реттеу мәселесін көтереді. Казақстан Республикасы бүкіл дүние жүзіндегі табиғат ресурстары босалқы қоры жағынан ең бай елдердің бірінен саналады. Бұл орайда, табиғат ресурстарын өндіру тұтастай алғанда бүкіл экологаялық жүйеге теріс әсер ету мүмкін екенін әсте де ұмытуға болмайды, өйткені жиынтығында табиғат объектілерінің өзі (жер, жер қойнауы, су, орман, жануарлар дүниесі, атмосфера) экологиялық жүйенің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Табиғат объектілерінің азаматтық айналымдағы әдеттегі заттар мен мүліктен өзгешелігі өзінің айрықша белгісі болады. Атап айтқанда, олардың пайда болуы өндіріспен немесе адамның өнер табысымен байланысты болмайды, табиғат ресурстарын табиғаттың өзі табиғи әдіспен жасайды. Тек біздің елімізде ғана емес, сонымен бірге бүкіл ғаламшарда қолайсыз экологиялық ахуалды ескере отырып, адамзат экологиялық жүйенің табиғи теңгерімін жасауға және сақтауға қалайда ұмтылып бағады. Осымен байланысты, қазіргі уақытта қоршаған ортаны қорғау саласындағы біздің мемлекетіміздің құқық доктринасы ұлттық игілік ретінде табиғат объектілерінің тұжырымдамасы деп аталатын ауқымдарға негізделіп, дамуда.

Ұлттық игілік ретінде табиғат объектілері ұғымы кеңестік кезеңдегі табиғат ресурстарына жалпы халықтық меншік деп аталатын идеологиялық ұғыммен бірдей емес. Егер табиғат объектілерін жалпы халықтық меншік деп есептейтін болсақ, онда мұндай көзқарас заңдық мағынасынан айрылған болар еді және ол қате көзқарас болар еді, өйткені кез келген жағдайда заңдық тұрғыдан табиғат ресурстарының меншік иесі мемлекет болып табылады [1, 118].

Мемлекет, заң шығарушы, атқарушы және сот оргаадары атынан билікке ие бола отырып, табиғат ресурстарын мейлінше ойдағыдай басқарып, халықтың кажеттерін қанағаттандыра және қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңды бұзғаны үшін жазалау шараларын қолдануды қоса алғанда, экологиялық құқық тәртібін қамтамасыз ете отырып, бүкіл халықтың мүдделері үшін табиғат ресурстарының құқықтық режимін анықтау міндетін шеше алады.

Заңда ұлттық игілік ретінде табиғат ресурстарының құқықтық режимі табиғат объектілерін тек кана мемлекеттің меншігіне жатқызу арқылы реттеледі. Алайда, кандай да бір табиғат ресурстары немесе олардың бір бөлігі жеке меншікте болуы мүмкін. Атап айтқанда жер өзінің айрықша қасиеттеріне ие болады, бұл оны табиғаттың басқа объектілерінен өзгешелейді. Өндірістік қасиеттерінен басқа, жер инфрақұрылымның объектілерін салу мен дамыту үшін қажет. Осымен байланысты, Қазақстан Республикасында жердің жеке меншікте болуына жол беріледі. Бұл жағдай нарықтық экономиканы дамыту үшін аса маңызды алғышарт болып табылады.

Табиғаттың баска объектілеріне, атап айтқанда жер қойнауына, суға, орман мен жануарлар дүниесіне катысты айтар болсақ, онда оларға жеке меншік орнату тиімсіз болады. Жеке меншікте болатын жер учаскелерінде орналасқан жабық с утоғандары, сондай-ақ жасанды ормандар өскен, жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың қаражаттары есебінен жасалған және оларға жеке меншікке берілген жеке орман қоры бұған жатпайды.

Мемлекеттің меншігі жеке меншік алдында ешқандай да басымдыққа ие болмайды, мұның қай-қайсысы да тек қожайынына ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамға қызмет етуге тиіс, бұл ҚР-сы Конституциясының 6-бабында өзінің көрінісін тапты, онда былай делінген: Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс.

Жалпы, меншік туралы айта отырып, меншік институты заң ғылымындағы ең көне институттардың бірі болып табылатынын айту керек және ол өзінің бастауын бүкіл адамзат дамуының таң шапағынан алған. Кез келген адам қоғамы меншіктің қандай бір нысанына ие болуды көксейді және атап айтқанда, меншік өндірісті арттыру мен бүкіл нарықтық экономиканы дамыту үшін қозғаушы күш болып табылады.

Табиғат объектілеріне меншік құқығы немесе тағы да оларды табиғат ресурстары деп атайтынындай, тек экологиялық құқықтың мәнін құрап қана қоймайды, сонымен бірге конституциялық, азаматтық, аграрлық, тау-кен, су, орман және жер құқығы сияқты құқықтың бірқатар басқа да салаларын құрайды.

Табиғат объектілеріне меншік құқығын немесе табиғат ресурстарын 2 мәнісінде қарастыру керек.

Біріншіден, табиғат объектілеріне меншік құқығы ұғымынан нормативтік құқықтық актілерде баянды етілген, экологиялық құқық катынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын түсінеміз. Басқаша айтқанда бұл объективтік мағынадағы меншік құқығы.

Екіншіден, табиғат объектілеріне меншік құқығы деп табиғат ресурстарын иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі субъектілердің заңдылық жиынтығы түсініледі. Басқаша айтқанда бұл субъективтік мағынадағы меншік құқығы ретінде түсініледі.

Табиғат ресурстарының негізгі объектілері және табиғаттың осындай объектілеріне меншік құқығы негіздерінің өзі ҚР Конституциясында баянды етілген. Айталық, ҚР Конституциясының 6-бабына сәйкес, «жер және оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондай-ақ заңмен белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» [2].

Сонымен бірге, ҚР Азаматтық Кодексінің 193-бабында былай делінген: «Жер, оның қойнауы, су, өсімдік және жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекеттік меншікте болады. Жер заң актілерінде белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте болуы да мүмкін» [3].

ҚР Азаматтық Кодексінің 1 бабына сәйкес, табиғи ресурстарды пайдалану және айналадағы ортаны қорғау жөніндегі катынастарға азаматтық зандар, егер мұндай мүліктік құқық қатынастары табиғи ресурстарды пайдалану және айналадағы ортаны қорғау туралы зандармен реттелмеген жағдайларда қолданылады.

Меншік құқығының азаматтық заңда баяңды етілген жария жалпы анықтамасы бар, ол жоғарыда аталып өткендей экологиялық құқыққа да қолданылады. ҚР Азаматтық Кодексінің 188 бабында былай делінген: «Меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы. Алайда бұл заңдылық абсолютті болып табылмайды, мемлекет нормативтік құқықтық актілерін шығару арқылы меншік құқығының өзін, сондай-ақ табиғи ресурстардың меншік иесі жасауы мүмкін іс-қимылдарды да шектей алады. Мысалы, жеке меншікте қорғаныс мұқтаждары және мемлекет қауіпсіздігі үшін орналасқан жер учаскелері бола алмайды. Сондай-ақ жер учаскелерін ұзартылған мерзімге алған адамдарға учаскенің сатып алу бағасын толық төлегенге дейін мәмілелер жасауға (сатуға, жалға беруге немесе өтеусіз пайдалануға, шаруашылық жүргізетін субъектілердің жа-ғылық капиталына салым немесе жарна ретінде беруге) тыйым салынады. Жеңілдікті бағамен ұзартылған мерзімге сатылған жер учаскесімен мәміле жасауға құқыққа оның сатып алу бағасын толық төлегеннен кейін он жыл өткен бойда жол беріледі.

Табиғи ресурстарды иелену, пайдалану және оған билік ету құқықтарынан басқа меншік иесіне табиғат объектілерін ұтымды пайдалануды, оларды қорғау мен қайта жаңғыртуды қамтамасыз ету міндеті жүктеледі.

Табиғат объектілеріне меншік құқығы туындауының және тоқтатылуының негіздері ҚР-ның қолданыстағы заңдарымен анықталады және кандай да бір объектінің кімдерге - мемлекетке немесе жеке тұлғаға тиесілі болуына тікелей байланысты болады. Меншік құқығын алудың жалпы негіздері заң актілерінде белгіленген.

Табиғат объектілеріне меншік құқығы мыналар арқылы туындайды:

1) меншік құқығын беру;

2) меншік құқығын табыстау (басқаға беру);

3) меншік құқығының әмбебап құқық мұрагерлігі (мұраға алу, заңды тұлғаларды қайта ұйымдастыру) тәртібінде көшуі;

Меншік құқығын беру, табыстау және көшуі табиғат объектілерінің нысаналы мақсатын ескере отырып жүзеге асырылуға тиіс [4, 98].

Табиғат объектілеріне меншік құқығы мыналардың негізінде туындайды:

1) мемлекеттік органдардың актілері;

2) азаматтық-құқықтық мәмілелер;

3) Қазақстан Республикасының заңында көзделген өзге де негіздерде.

Табиғат объектілеріне меншік құқығы мынадай жағдайларда тоқтатылды:

1) меншік иесінің табиғат объектілерін баска адамдарға иеліктен шығаруы;

2) меншік иесінің табиғат объектілеріне меншік құқығынан бас тартуы;

3) Қазақстан Республикасының заң актілеріне сәйкес меншік құқығынан айрылуы жағдайында. Бұл табиғат объектілерін ұтымды пайдаланбаған, пайдаланбаған немесе заңды бұза отырып пайдаланған жағдайда болады.

Меншік иесінен табиғат объектілерін, атап айтқанда жер учаскесін, сатып алуды қоса алғанда, алып қоюға жол берілмейді, оған мына жағдайлар жатпайды:

1) меншік иесінің міндеттемелері бойынша ақы өндіріп алу;

2) мемлекет қажеттері үшін меншік иесінің жер учаскесін, сатып алуды қоса алғанда, алып қою;

3) Меншік иесінен мақсатынша қарай пайдаланылмаған немесе заңды бұзып пайдаланылған табиғат объектісін мәжбүрлеп алып қою;

4) мұрагерліктің мемлекетке көшуі;

5) реквизициялар, яғни төтенше сипаты бар табиғи зілзала, авариялар, індеттер жағдайында және өзге жағдайларда меншік иесінен табиғат объектілерін алып қою, табиғат объектілері мемлекеттік органдардың шешімі бойынша қоғамның мүддесі үшін заң актілерімен белгіленген төртіпте және шарттарда меншік иесінен, оған құнын төлей отырып, алынып қойылуы мүмкін;

6) радиоактивтік ластануға ұшыраған табиғат объектісін меншік иесінен соған тең жер учаскесін бере отырып алып қою;

7) тәркілеу, яғни қылмыс жасағаны немесе өзге құқық бұзғаны үшін санкция түрінде сот тәртібінде меншік иесінен табиғат объектілерін өтеусіз алып қою;

8) ұлт меншігіне алу, яғни азаматтар мен заңды тұлғалардың меншігіндегі табиғат объектілерін меншікке айналдыру.

Мемлекеттік табиғи ресурстарды мемлекеттік құрылымдар арқылы да пайдаланады. Ондай реттерде мемлекеттік кәсіпорындарды, ұйымдарды, ауылшаруашылық тәжірибе, ғылыми мекемелерді және басқа да мемлекеттік құрылымдарды құрып, оларға табиғи ресурстарды атқаратын қызметіне қарай мақсатты пайдалануға береді. Олар өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, орман немесе басқа да салалар өнімдерін өндіруді, сондай-ақ халықтың әлеуметтік - мәдени қажеттерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Культелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан. - Алматы: Дәуір, 2003. - 328 с

2. Қазақстан Республикасының 1995 жылы 30 тамызда қабылдаған Конституциясы // http://adilet.zan.kz

3. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Азаматтық Кодексі (жалпы бөлім) // https://online.zakon.kz

4. Күлтелеев С.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Оқулық: жалпы және ерекше бөлімі. - Алматы: HAS, 2008. - 326 б.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 37.013.77

Алибаева Жулдыз Еркиновна,
докторант,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
E-mail: alibaeva_zh@mail.ru

Байгожина Жанара Манатбековна,
п.ғ.к., профессор,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
E-mail: bzhm70@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДА ДИАЛОГТЫҚ ТӘСІЛ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезде өзекті сипатқа ие диалог мәселесі қарастырылады. Авторлар педагогикадағы мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі ретінде диалогты талқылауға әрекет жасады. Сондай-ақ, психологиялық ғылымдағы диалог тақырыбы, аз зерттелген және көп аспектілі тақырыптардың бірі ретінде толық қозғалды**.**

Түйін сөздер: диалог, мәдениет диалогы, мәдениетаралық диалог, психология.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема диалога, которая в данный момент носит актуальный характер. Авторы предприняли попытку обсуждения диалога как основы межкультурного общения в педагогике. Также подробно затронута тема диалога в психологической науке, как одна из малоизученных и много аспектных тем.

Ключевые слова: диалог, диалог культур, межкультурный диалог, психология.

Annotation. This article discusses the problem of dialogue, which is currently relevant. The authors attempted to discuss dialogue as a basis for intercultural communication in pedagogy. The topic of dialogue in psychological science is also discussed in detail, as one of the little-studied and many aspect topics.

Key words: dialogue, dialogue of cultures, intercultural dialogue, psychology.

Диалог ұрпақты тәрбиелеудегі негізгі аспектісі болып табылады. Ол басқа адамның жан дүниесіне жолсерік, адамаралық байланыстарды орнату құралы болып табылады.

Диалогсыз тәрбие жоқ деп батыл айтуға болады. Бұл жай ғана дағдыны немесе білімді беру емес, бұл қарым-қатынастың мәні. Көптеген педагогтар диалогтік қарым-қатынаста тәрбиенің мәнін көрді. В.А. Сухомлинский былай деп жазды: "рухани қауымдастық, өзара сенім, ашықтық, тілектестік". Тәрбиедегі диалог - бұл бірлескен көзқарас, жағдайларды талқылау. Бұл жерде мәселені шешуге бірлескен бағытталу фактісі маңызды. Басқа сөзбен айтқанда диалог – мұғалім мен оқушы, бала мен ата-ананың бір-біріне көзқарасының ұмтылысы емес, яғни екі жақтың бір мақсатқа жетуінде. Януш Корчак баланы түсіну және әлемді оның көзімен көру үшін, оның деңгейіне дейін төмендеу немесе "балалық шақтың жіңішке ақиқатына"дейін көтерілу керек деп санайды. Баланы тану және зерттеу Диалог және тәрбие процесінде өтеді , бұл онымен қарым-қатынас жасайтын өзек.

Диалогты құруда эмоционалды күйзелістер әрдайым маңызды. Олар барлық қарым-қатынаста болады, адамнан адамға беріледі. Эмоция көріністерінде шынайылық пен табандылық маңызды. Диалогтық тәрбиені тар мағынада түсінуге болмайды. Бұл кейбір педагогтар қолданатын тілдік қалыпталған пікірлер және стереотипті қауіптер емес.

Болашақ мұғалім өзін балалармен жұмыс істеуге дайындап, яғни қарым-қатынасқа, диалогқа дайын болу керек. Ол адаммен қарым-қатынаста болуға ұмтылып, өз күшін өзге адаммен байланысқа салып, адамның жан жағдайын түсініп, өзін оның орнына қоя білуі тиіс.

Қарым-қатынас қажеттілігі әрқашан адамның әлеуметтік қажеттіліктерінің негізгі болды. Бірақ ол әрдайым қанағаттанбайды және одан әрі дамымайды, өйткені білім беру үдерісінде қажетті жағдайлар жоқ. Қазіргі әлемде адамда Интернеттің, гаджеттердің толқуына қарамастан, қарым-қатынаста терең қанағаттанбаушылық бар, бұл алаңдаушылықтың, сенімсіздіктің дамуына, төмендетілген өзін-өзі бағалаудың пайда болуына, тұлғалық даму мен әлеуметтік бейімделудегі қиындықтарға әкеледі.

Қазіргі әлемде адам көпмәдени қоғамда тұрады. Бұл жағдайда әлеуметтік-мәдени даму әлемді қабылдаудың түрлі жақтарын біріктіреді және басқа мәдениеттердің байлығын меңгереді.

Көп ұлтты ортада тәрбиелеу қиындық туғызып, проблемаларды анықтайды. Мұндай мәселелерді шешу мәдениаралық диалог болды, онда әр түрлі мәдениеттегі жастар бір мәдени феномендерді қабылдап, бағалай алады.

Мәдениет диалогы - бұл қарым-қатынасқа қатысушы өзін теңестіретін мәдениет контекстіндегі жеке тұлғаны сезіну деңгейіндегі энергетикалық өзара іс-қимыл. Мәдениет диалогы мәдениетаралық қарым-қатынасты қалыптастыру құралы және қарым-қатынас субъектісінің шығармашылық әлеуетін ашады.

Бұл жерде басқа мәдениет адамдарымен белсенді қарым-қатынас жасауға дайындық ретінде толеранттылықты қалыптастыру туралы айту маңызды. Сонымен қатар ол мәдениетаралық қарым-қатынастың нәтижесі болып табылады.

Мәдениетаралық коммуникациядағы толерантты тәсіл индивидтің немесе топтың қандай да бір мәдени ерекшеліктері тек көпшілігінің бірі болып танылатынын және басқаларын өзіне бағындыра алмайтынын білдіреді. Мұндай тәсілде бөтен мәдениетті қабылдау бұрынғы тәжірибе мен жаңасын салыстыру, өз мәдениетінің ұқсас элементтерімен бір мезгілде ұтымды және сезімдік-эмоционалдық негізде салыстырылып жүреді. Толеранттық қарама-қарсы интолерантық болып табылады. Интолеранттықта адам басқаша көрінеді, басқаша ойлайды, басқаша шешім жасайды. Нәтижесінде үстемдік, жою және т.б. тудыратын төзбеушілік қалыптасады.

Көпэтностылық, көптілділік, көпмәдениеттілік жағдайында жастарда толеранттылықты тәрбиелеу көп жоспарлы және келесі мақсаттарды көздейді:

- өз халқының мәдениетін меңгеру басқа мәдениеттерге интеграциялау міндетті шарты ретінде.

- әлемдегі мәдениеттердің алуан түрлілігі туралы түсініктерді қалыптастыру және мәдени айырмашылықтарға оң көзқарасты тәрбиелеу.

- басқа халықтардың мәдениетін біріктіру үшін жағдай жасау.

Шетел тілін оқытуда мәдениет диалогын жүзеге асыру ерекше маңызға ие. Басқа этнос тілін оның мәдениетін, сондай-ақ басқа да әлеуметтік-мәдени нормалар мен ережелерді танымай білу мүмкін емес. Мәдениет диалогы жағдайында мәдениетаралық қарым-қатынастың нысаны ретінде субъективті-жеке кезең бар: бұл халықтың тарихи-мәдени дәстүрлері мен мәдени-тілдік ерекшеліктері.

Мәдениет диалогы- шет тілдерін үйренудегі маңызды аспект. Студенттерді оқыту барысында әр түрлі мәдениеттерді салыстыру маңызды: ұқсастықтарды ғана емес, сонымен қатар жан-жақты мәдениеттегі айырмашылықтарды да көру; қазіргі заманғы көп мәдени әлемде басқа мәдениеттермен қатар өмір сүру нормасы ретінде қабылдау; қазіргі әлемдегі мәдени теңсіздікке, мәдени кемсітушілікке қарсы бағытталған өмірлік ұстанымды қалыптастыру.

Психологиялық ғылымдағы диалог өте кеш келді, бірақ қазір белсенді зерттеле бастады және зерттеледі. "Диалог" ұғымы жалпы психология әдістемесінде, әлеуметтік психологияда, жас және педагогикалық психологияда, психологиялық кеңес беру және психиатрияда зерттеледі. Жалпы психологияда адам санасы мен сана-сезімінің диалогтық құрылымы, диалог пен ойлау байланысы, зерттеу әдісі ретінде диалог мәселелері дамыды. Жас және педагогикалық психология онтогенездегі диалогтық қарым-қатынасты қалыптастыру проблемаларына қызығушылық танытады. Клиникалық психологияда психикасының бұзылуынан зардап шегетін адамдардың сана-сезімінің бұзылуын зерттеу үшін диалогтік тәсіл қолданылады.

Әлеуметтік психологияда қарым-қатынастың диалогтық және монологиялық формаларының ерекшеліктерін және коммуникациядағы диалог рөлін дамытады.

"Диалог" ұғымы консультациялық психологияға терең еніп, онда ол клиент пен консультанттың қарым-қатынасуымен және Диалог ретінде ойлану басталуымен байланысты, соның нәтижесінде психологиялық кеңес беруде жаңа тәсілдер пайда болды.

Диалог тілдік әсер ету формасы ретінде коммуникативтік-лингвистикалық ұғым ретінде берілген. Мұнда диалог коммуникативті рөлдердің дәйекті ауысуын білдіреді, оның барысында сөйлеу хабарының мәні анықталады, байыту, ақпараттың дамуы орын алады. Диалог өзара іс-қимыл формасы болып табылады. Кезінде жүргізілетін мағынасын түсіну керек, - дейді екіншісі.

Сондай-ақ, диалогтың мазмұндық сипаттары да бар, онда әңгімелесушілердің пікірлері өзара логикалық және мазмұндық байланысты.

Г.М. Кучинский диалогты іргелі зерттеуді жүзеге асырды. Ол "диалог пен ойлау" мәселесін қарады. Автор сыртқы диалогты субъект - субъектілік өзара іс-қимыл нысаны ретінде анықтады. Сөйлеуде әртүрлі мағыналық позициялар дамиды және әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылады.

Диалогтық өзара іс-қимыл қатысушының ойлау құрылымында әріптеспен өзара іс-қимыл жасауға бағытталған диалогтық буындардың бірлескен шешімін жүзеге асыруды көздейді. Оларға "әріптеске табылған шешімнің түсініктемесі, негіздемесі", "басқаның гипотезасын құру" жатады. Осылайша, диалог субъектілердің ой және сөйлеу өзара іс-қимылы ретінде қарастырылады, оған олардың орталықсыздыққа деген айқын қабілеті, олардың бір-біріне бағдарлануы тән.

Диалог - бұл көрсетілген қызметтің тиімділігін елеулі түрде айқындайтын, проблемаларды шешуде ілгерілеуге әкелетін өзара іс-қимыл. Мұнда диалогтың екі кезеңі бөлініп шығады, олар дәйекті түрде жүзеге асырылады: 1) позициялардағы нақты айырмашылықтарды анықтау (түсіну фазасы); 2) жалпы проблеманы шешуде жылжу алу (өнімді ойлау фазасы).

Демек, диалогтың бірлескен ойлау процесі ретінде маңызды белгілері: өзара іс-қимылдың тілдік сипаты; тақырыптың ортақтығы; әңгімелесушілерде жалпы мәселе бойынша әртүрлі көзқарастың болуы болып табылады. Олар дыбысталады және дамиды.

Н.В. Гришина проблеманы шешудің оңтайлы баламасын іздеу немесе қарсы тұратын позицияларды біріктіретін интегративтік шешімді немесе оларды татуластыратын ымыраны әзірлеу мақсатында пайдаланылатын стратегияларды белгілеу үшін диалогты пайдаланады. Сонымен, бұл диалог олардың арасындағы қайшылықтарды еңсеру бойынша бірлескен қызмет болып табылады.

Іс-әрекеттің нақты уәждері деңгейіндегі диалог - адамдардың бір-біріне интсубъектілік, диалогтық процесс ретінде әсер ету және қабылдау процесі. Бұл диалогта қатысушы өзін танытатын, өз хабарламалары мен мәтіндерінде ашылатын нақты тұлғалар болып табылады. Өз қызметінің шынайы мәнін ашық көрсетеді немесе жасыруға тырысады. Хабарламалар ақпаратты беру ғана емес, Коммуникатор мен реципиент арасындағы кеңістікте дамитын оқиға ретінде түсіндіріледі. Коммуникатор өзін көрсетеді, бұл жағдай хабарламаның принципті ашықтығын анықтайды. Мұнда диалог, бірінші кезекте, тұлғалық ұстанымдарды, тұлғалық мағыналарды қарсы алу, "өзіне арналған мағыналар" деңгейінде қарым-қатынас жасау.

Диалог - бұл бір-біріне қызығушылық танытқан екі тұлғаның, тең сұхбаттасушылардың кездесуі, бұл диалогта өзі туралы ақиқат туады және онда адам өзін таба алады.

Сонымен, іс-әрекеттің нақты дәлелдері деңгейінде қарым-қатынас ретінде диалогтың негізгі сипаттамалары: субъект-серіктестердің қарым-қатынасының субъектілік сипаты, ашықтыққа, шынайылыққа, хабарламадағы өз қызметінің нақты уәждерін ашу, серіктестің әлемге тұтас болмыс қызметінің шынайы уәждері енуі, тұлғалық ұстанымдарды, мағыналарды, сенім қарым-қатынасын, со-шығармашылықты, өзара қолдауды, өзара көмек көрсетуді, серіктестердің шоғырлануы, серіктестердің санасында жаңа мазмұнның пайда болуы.

Өткен ғасырдың 80-ші жылдарында психологиялық ғылымда диалог зерттеулерінде серпіліс болды.

Олардың бірі қарым-қатынастың жеке сипатына негізделген диалогты зерттеу болды. Бұл жағдайда назар бір адамға емес, адамдар арасындағы өзара іс-қимылға жасалады. Адам психикасы диалогтық және тұлға - интерсубъектілік білім болып табылады. Психологиядағы интерсубъектілік парадигма үшін адамның оң әлеуетіне, оның шығармашылық мүмкіндіктеріне, даму және жетілдіру мүмкіндіктеріне деген сенім тән.

Г.А. Бодалев шынайы тұлғааралық қарым-қатынас - бұл нақты диалогтық қарым-қатынас болып табылады, оның ерекшелігін автор бір-біріне серіктестерге қатысты көреді. Бұл қарым-қатынас үшін бір-бірін бағалаусыз қабылдау, эмпатия және конкруэнттілік тән. Сондай-ақ диалогтық қарым-қатынас әңгімелесушілердің өзара қарым-қатынасының жағымды эмоциялық тонусымен сипатталады және өзара ашылудың қажеттілігі мен мүмкіндігін болжайды.

Диалогты зерттеулерде психологтар оны адам үшін ерекше тұлғааралық өзара іс-қимыл түрі және қарым-қатынас сапасы ретінде қарастырады, бұл ретте басқа адам (әңгімелесуші) мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған м енің іс-әрекетімнің объектісі немесе шарты ретінде емес, өз мүдделерім, құндылықтары, ішкі әлемі бар және өз мақсаттарын көздейтін, маған тең құқықты еркін субъект ретінде әрекет етеді. Бұл жерде серіктеске қатысты белгілі бір құндылық - мағыналық қондырғылардың болуы , сұхбаттастардың бір-бірінің коммуникативтік құқықтарын сақтауы, өзара түсіністіктің, бір-біріне сезімтал қарым-қатынастың болуы.

Біздің зерттеуде диалогтық өзара әрекеттестіктің маңызды аспектісі оқытушының студенттермен қатынасы болып табылады. Оқытушының студенттермен диалогтық қарым-қатынасы - бұл студенттердің Болашақ педагогикалық қызметінде эталондық ретінде қабылданатын іскерлік тұлғааралық қарым-қатынасты құру үлгісі. Болашақ педагог үшін, оның кәсіби қызметіне байланысты, басқа адамға қарым-қатынас маңызды, бұл өз-өзімен қарым-

қатынас сипатының готына, оның өзін-өзі дамуына, "мен" үйлесімділігіне байланысты. Бұрын ол өзіне деген қарым-қатынас туралы ойлаған сайын, болашақта ол терең маман болады.

Диалог құрылымында ішкі және сыртқы диалогтың болуы байқалады. Ішкі жеке тұлғалар арасында орын алады, яғни әр түрлі "Мен" арасында, сыртқы нақты тұлғалар арасында орын алады. Ішкі диалог - рефлексивті диалог. Рефлексия кәсіби қасиеттердің болуын немесе болмауын анықтауға мүмкіндік береді. Сыртқы үш түрі бар: диалог-таным, диалог-қызмет, диалог-қарым-қатынас. Е.Г. Евдокимова әңгімелесушілердің кездесуі болған қарым-қатынас деңгейін атап өтеді: эмоциялық, саналы, рухани.

Диалогтық өзара іс-қимыл мынадай сипаттамаларды қамтиды: 1) ықтимал "жауапқа" диалогтық орнату, өзінің мағыналық құндылықты пайымдауына "басқа" құқығын болжайды; 2) диалог қарама - қайшылықты да, белгілі бір бірлікті да қамтиды, келісімсіз диалогтық өзара іс-қимыл мүмкін емес; 3) диалог нәтижесінде болмыстың жаңа мүмкіндігі, жаңа сапа, жаңа қарым-қатынас туады; 4) диалогқа кіру - басқаша болуға тырысу дегенді білдіреді. Диалог көп қырлы және қарым-қатынастың барлық жақтарын қамтиды: коммуникативтік (қарым-қатынас бойынша әріптестер арасындағы ақпарат алмасу), перцептивті (бір-бірінің әр түрлі тұлғаларымен өзара қабылдау және түсіну), интерактивті (қатысушылардың бір-біріне өзара қатынасы).

Сондай-ақ, диалог тәрбие мәселелері контекстінде қарастырылды. Яғни диалог қарым-қатынастың мәні болып табылады, онда қарым-қатынастың ерекше сипаты рухани тұтастық, өзара сенім, теңдік. Ол эмоционалдық жылы қарым-қатынас болып табылады, онда сезім, қуаныш, бірлескен қызмет бар. Диалогта сұхбаттасушылардың мақсатты байланысы маңызды. Яғни, егер әңгімелесушілер бір-бірінің коммуникативтік талаптарын елемесе, бұл қарым-қатынас бұзылады және мұндай қарым-қатынасты диалог деп атауға болмайды.

Диалог өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі негізгі аспектісі болып табылады. Ол басқа адамның жан дүниесіне жолсерік, адамаралық байланыстарды орнату құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика. — Новосибирск: Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1985. — 224 с.
2. Кучинский Г.М. Диалог и сознание личности/Г.М. Кучинский//Психологический журнал. – 2008. – №3(19). – С. 30-40.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта : учебное пособие/Н.В. Гришина. - 3-е изд. — Санкт-Петербург : Питер, 2015.
4. Бодалев А.А. Психология общения: Избранные психологические труды 2-е изд. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2002. — 256 с. (Серия «Психологи Отечества»)
5. Калкеева К.Р. «Білім мазмұнының жаңғыртудың философиялық танылымы». - "Білім берудегі сандық технологиялар: мәселелері мен болашағы" атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының жинағы. Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты. 2018ж. - 134 б.
6. Калимжанова Роза Лаиковна – «Синхронность развития речевой культуры студентов в условиях внедрения информационно-коммуникационных технологий обучения». дис. … на соиск. Phd. ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. 2018 г.
7. Сейдина М.З., Менлибекова Г.Ж. - Толерантная направленность профессиональной подготовки социальных педагогов. Статья. Журнал «Наука и жизнь Казахстана», № 3 (59) 2018, с. 173-177.

ӘОЖ 378.091.12
МРНТИ 14.09.35

Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мүсілімқызы,
п.ғ.д., профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Айтенова Эльмира Абдикалиевна,
лектор,
М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

Кожабергенова Гаухар Есенбаевна,
Phd философия докторы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ., Қазақстан

ДУАЛЬДІ-БАҒДАРЛЫҚ ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ МОДЕЛІ

Андатпа: мақалада дуальді бағдарлық оқыту жағдайында болашақ мұғалімді кәсіби даярлаудың авторлық моделі қарастырылады. Бұл модель БжҒМ мемлекеттік гранты негізінде орындалып жатқан «дуальді-бағдарлық оқыту – болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығын жетілдірудің шарты» ғылыми жобасы аясында жүргізілген зерттеулерден алынған нәтижелер негізінде жасалған. Бұл қазіргі уақытта жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне дуальді оқыту элементтерін ендіру қажеттілігінен туындап отыр. Авторлар мақалада аталған модельдің құрылымы мен мазмұнын жан-жақты сипаттайды. Модель мақсатты, технологиялық және бағалаушы блоктардан тұрады. Модельдің ерекшелігі «мектеп-колледж-жоғары оқу орны» іс-әрекеттерінің интеграциясында жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: жоғары оқу орны, дуальді-бағдарлық оқыту, болашақ мұғалімді кәсіби даярлаудың моделі, мақсаттық блок, технологиялық блок, балаушы блок.

Аннотация: в статье рассматривается авторская модель профессиональной подготовки будущего учителя в условиях дуально-ориентированного обучения. Данная модель разработана на основе результатов исследований, проведенных в рамках научного проекта «дуально-ориентированное обучение – условие совершенствования профессиональной подготовки будущего учителя», реализуемого на основе государственного гранта МОН РК. Это в настоящее время обусловлено необходимостью внедрения элементов дуального обучения в систему высшего педагогического образования. Авторы подробно описывают структуру и содержание данной модели. Модель состоит из целевых, технологических и оценочных блоков. Особенность модели заключается в интеграции деятельности «школа-колледж-высшее учебное заведение».

Ключевые слова: высшее учебное заведение, дуально-ориентированное обучение, модель профессиональной подготовки учителя, целевой блок, технологический блок, оценочный блок.

Abstract: the article considers the author's model of professional training of the future teacher in the conditions of dual-oriented training. This model is developed based on the results of studies conducted under the research project «dual-oriented teaching – a condition for improvement of professional preparation of future teachers», which is implemented on the basis of the state grant of MES of RK. This is currently due to the need to introduce elements of dual training in the system of higher pedagogical education. The author describes in detail the structure and content of this model. The model consists of target, process, and evaluation blocks. The model features the integration of the «school-College-higher education institution» activity.

Key words: higher education institution, dual-oriented training, teacher training model, target block, technological block, evaluation block.

Қазіргі уақытта қоғамның жаһандану мен инновациялық ұтқырлық, ақпараттық пен технократтық, цифрлық өзгерістеріне сәйкес қарқынды дамуы мен рухани жаңғыруы жағдайында осы заманауи қағидаттарды жүзеге асыруға білікті мамандардың қажеттілігі артып отыр. Ал олардың осындай өзгешеліктер мен жаңалықтарға жылдам бейімделіп, тез сіңісіп кетуі болашақ маманның, соның ішінде мұғалімнің практикалық даярлығының жеткілікті көлемінен және жоғары деңгейінен талап етіледі.

Ал бұл болса, болашақ педагогтардың жоғары білім алу барысында келешектегі кәсіби қызметіне практикалық бағдарлы даярлануын, яғни практикалық дайындығын күшейту қажеттілігін арттырады.

Осыған байланысты педагогикалық білім беруде теориялық даярлығы мен практикалық даярлығы оқу орнында және өндірісте, яғни біздің жағдайымызда бала бақшаларда, мектептер мен колледждерде қатар жүруді жүзеге асыратын дуальді оқыту өзекті болып табылады.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымы мен тәжірибесі саласында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне дуальді оқытуды ендіру мәселелерінің теориялық-әдіснамалық, ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздерін зерттеуге аса мән берілуде. Өйткені Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында дуальді кәсіптік білім беруді дамытудың маңыздылығы атап өтілген. Осыған орай Қазақстан Республикасының Үкіметі, БжҒМ жүзеге асыру мақсатында оның нақты жолдарын анықтады [1].

Бүгінгі таңда Қазақстанда дуальді оқыту орта білімнен кейінгі техникалық және кәсіптік білім беру (ТжКББ) ұйымдарында табысты жүзеге асырылып келеді. Осы тәжірибе дуальді оқытуды ендірудің теория мен практика арасындағы алшақтықты жоятындығын; білім алушының оқу мен жұмысқа практикалық дағдысын игеру түрткісін жоғарылататындығын, ұйым басшысының өзінің қызметкерін практикалық оқытуға қызығушылығы болатындығын және т.б. көрсетті.

Алайда, қазіргі уақытта дуальді оқытуды болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығына толығымен ендіру, көшіре салу мүмкін емес. Өйткені олардың кәсіби даярлығындағы теориялық және практикалық құрамдарының пайыздық көрсеткішін теңестірудің, ал практикалық бөлігінің барлығын өндірісте (яғни болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығында мектеп пен колледж базасында) жүзеге асырудың әдіснамалық-ұйымдастырушылық негіздері жасала қойған жоқ, ол *біріншіден. Екіншіден,* дуальді жүйені жоғары педагогикалық білім беруде жүзеге асырудағы қиындықтар себептерінің анықталмауы және оны ендіру механизмінің жасалмауы да бұл мәселенің теориялық-практикалық тұрғыдан зерттеле түсуін қажет етеді.

2015 жылдан бастап отандық ғылымда осы бағытта жасалып жатқан мемлекеттік ғылыми жобалар (С.А. Жолдасбекова, К.Ж. Бұзаубақова, Ұ.М. Әбдіғапбарова, Г.К. Исаева, Л.А. Фрезоргер [2, 3, 4, 5]) мен диссертациялық зерттеулер (Ж.О. Нұржанбаева, Ж.Е. Алшынбаева, А.А. Сманова [6, 7, 8]) бүгінгі таңда жоғары педагогикалық білім беру үдерісіне дуальді оқыту элементтерін ендіру мүмкіндіктерінің бар екендігін көрсетеді. Ал бұл болса, бізге болашақ педагогтарды кәсіби даярлығында *дуальді-бағдарлық оқыту* жағдайы қалыптасуының басымдығы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Осы мүмкіндік жағдайында болашақ мұғалімді кәсіби даярлау процесіне дуальді оқыту элементтерін ендірудің моделін жасаудың қажеттілігі туындайды.

Дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында мұғалімді кәсіби даярлаудың авторлық моделі мақсатты, технологиялық және бағалаушы блоктардан құралатын логикалық құрастырылған және аяқталған құрылым болып табылады.

Аталған блоктар дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында болашақ мұғалімді кәсіби даярлауды жетілдіру үдерісін сипаттайды және оларды бірізділікпен жүзеге асыру қажеттілігі талап етіледі:

- ЖОО-да дуальді-бағдарланған біртұтас үдерісті ұйымдастырудың әдіснамалық тұғырлары және ұстанымдарын негіздеу;

- тұжырымдамалық, нормативті, әдістемелік мазмұнын анықтап, технологиялық блоктың құрылымын және толықтырылуын құрастыру; болашақ педагогтарды тиімді дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында даярлауды қамтамасыз ететін педагогикалық өзара әрекеттестіктің ұйымдастырушылық кезеңдерін жүзеге асыру механизмерін жасау; болашақ педагогтерды кәсіби даярлаудың компоненттерін, көрсеткіштерін және деңгейлерін қамтып, бағалаушы блоктың құрылымы мен мазмұнын құрастыру.

Модельдің ажыратып көрсетілген блоктарының сипаттамасы (Сурет 1).

Мақсатты блок. Құрастырылатын модельдің мақсаты ретінде, біз педагогикалық білім беруді жаңартудың қазіргі заманауи жағдайында дуальді-бағдарлық оқыту (ДБО) негізінде болашақ мұғалімді кәсіби даярлауды жетілдіру үдерісін қарастырамыз. Біздің пікіріміз бойынша, қойылған мақсат ЖМББС талаптарымен және кәсіби мотивацияның жоғары деңгейін, кәсіби-педагогикалық құзыреттілікті меңгерген педагогикалық білім беру саласындағы жоғары білікті мамандарды даярлауға қоғамның әлеуметтік тапсырысымен нақтылануы қажет. Аталған *блокта* педагогикалық

кәсіпті меңгерген студенттердің даярлығын қалыптастыруға ықпал ететін әдіснамалық тұғырлар мен ұстанымдар ұсынылған.

Болашақ педагогтарды дуальді-бағдарланған кәсіби даярлаудың негізгі тұғырлары ретінде ұстанымдардың жиынтығын анықтайтын жүйелі-құрылымдық (А.А. Богданов, Т.А. Ильина, Л.Я. Зорина), жүйелі-кешенді (Д.М. Гвишиани, В.Г. Афанасьев, В.М. Сорокин, В.Л. Кокоренко), жүйелі-әрекеттік (Л.С. Выготский, Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев, В.А. Сластенин, В.В. Давыдов және т.б.) әдіснамалық тұғырлар алынды. Олар кәсіби мотивацияны қалыптастыру кезеңдерінің үздіксіздігі мен сабақтастығын, білім берудің интеграциясы мен тұтастығын, бірегей жағдайда бірегей тұлғаны дамытуды, болашақ педагогты даярлау процесін оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің вариативтілігі мен икемділігін қатиды [9].

Таңдалған тұғырлар және ұстанымдар болашақ педагогтерді дуальді-бағдарлық кәсіби даярлау үдерісінің мазмұнына қойылатын талаптар ретінде алынады.

Модельдің *технологиялық блогы* қарастырылатын үдерістің мазмұндық-технологиялық жағын көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Аталған блок тұжырымдамалық негіз ретінде (авторлық модельді ендіру механизмін, бағалау критерийлерін, ДБО диагностикалық құралдарын құрастыру); нормативті алғышарттармен (ЖМББС-на өзгертулер және толықтырулар, өзара әрекеттестікті реттейтін ережелерді құру (ҚР БҒМ, ББ, «Атамекен» ҰП, құқықтық органдар); әдістемелік мазмұнмен (ЖОО дейінгі практика, ментордың жетекшілігімен аптасына 1 күн, семестраралық демалыс кезіндегі практика, ДБО элективті курстары, колледжде, мектептерде ЖОО-ның бейіндік пәндерін өткізу) ұсынылған.

Дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында мұғалімді кәсіби даярлаудың авторлық моделін жүзеге асыру механизмінің логикасы Абай атындағы ҚазҰПУ-нің базасында министрліктің өкілі жетекшілік ететін кәсіби педагогикалық білім беруді ұйымдастыру Орталығын алғашқы құрудан Үйлестіру Кеңесін құруға дейін (ҚР БҒМ, ББ, «Атамекен» ҰП, ЖОО, колледж, мектеп өкілдерінен) бірқалыпты өтуді; мектептің, колледж мұғалімдерінің қатарынан менторлардың кәсіби іс-әрекетінің жеке бағыттарын және саналы рефлексиясын құрастыру және оларға студент-практиканттарды бекітуді көздейді.

Мұндай нұсқаны шынайы түрде жүзеге асыруға болады, себебі біз ментор туралы Ережені және өндірістік базадағы жұмыс берушілер бекіткен педагогикалық практика туралы Ережені құрастыратын боламыз.

Педагогикалық өзара әрекеттестіктің объектілері және субъектілері (ҚР БҒМ, ББ, «Атамекен» ҰП, «Мектеп-колледж-ЖОО» корпоративті жүйесі) жүйелердің иерархиялық принципіне сүйене отырып, дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында болашақ мұғалімді кәсіби даярлауды жетілдіру үдерісінің кезеңдеріне реттелген сәйкестікте болады. Бұл ретте объектілі-субъектілі қатынастар кезеңнен кезеңге өту барысында субъектілі-субъектілі (әлеуметтік серіктестер, кәсіпорындар, жалпы білім беретін және мамандандырылған мектептердің өкілдері) қатынастарға ауысады.

Құрастырылған модельдің *технологиялық блогы* «мектеп-колледж-ЖОО» жүйесінің білім беру субъектілері түрінде көрсетілген: педагогикалық кадрлар, оқытушылар, менторлар, әлеуметтік серіктестер.

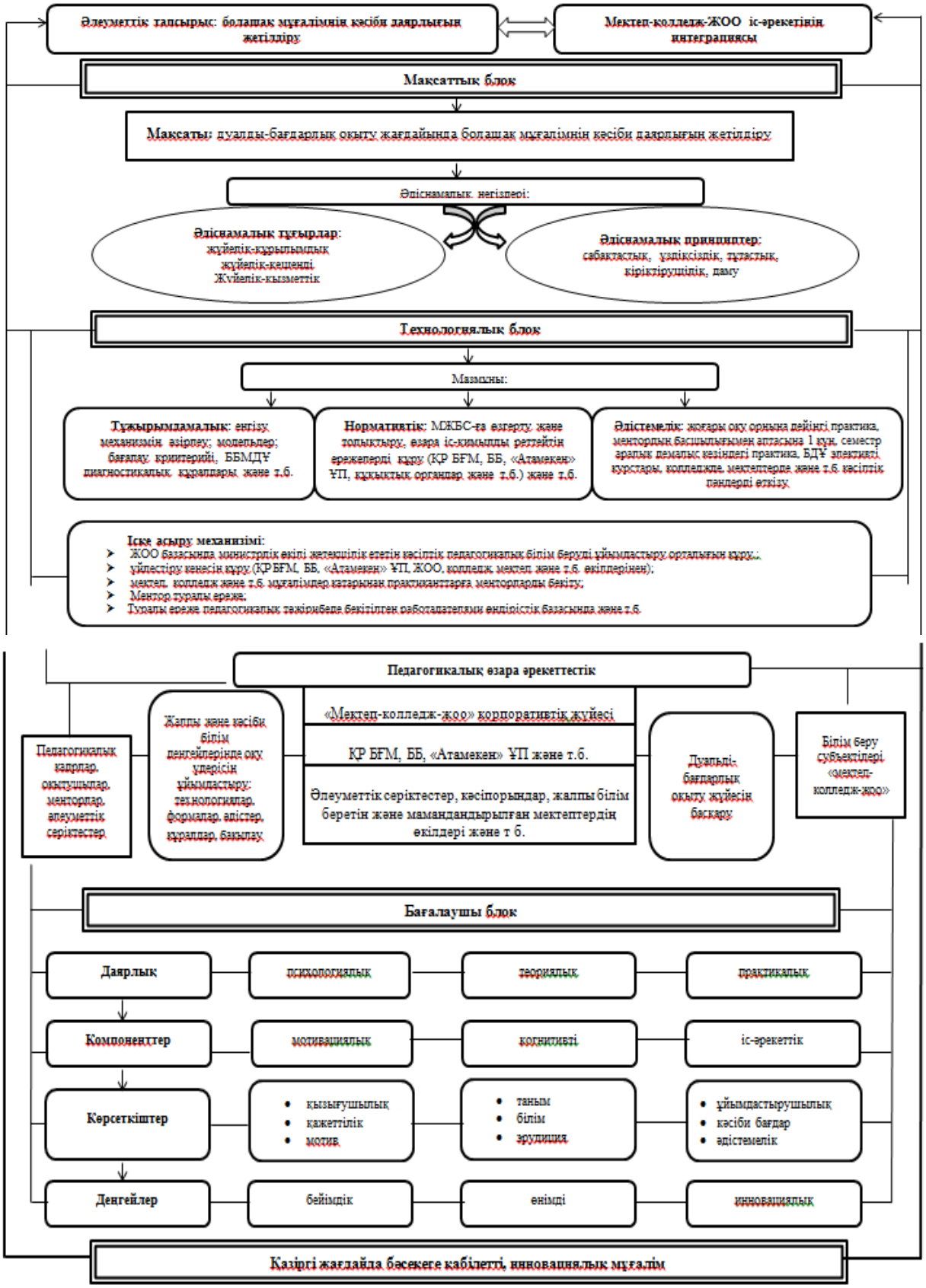
Қазіргі ЖОО-ы оқытушысынан модульдік білім беру бағдарламаларын құрастыру, инновациялық педагогикалық тәжірибені зерттеу және меңгеруге арналған жаңа формаларды іздеуді жүзеге асыру біліктілігі талап етіледі. Бұдан басқа, дуальді-бағдарлық оқытуды жүзеге асыру үшін креативті құралдарды іздеу қабілетін дамыту қажет. Жоғары оқу орны оқытушысының жетекшілігімен жалпы білім беретін және мамандандырылған мектептердің мұғалімдері, студенттер дуалді-бағдарлық оқытуды жүзеге асыру стратегиясы мәселелері бойынша ғылыми-практикалық конференцияларға қатысады, мақалаларды жариялайды, мұғалімдердің жоба жұмыстарының тең құқылы бірлескен авторлары болады, диплом жұмыстарын орындайды.

Жұмыс берушілер – бұл Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогика және психология институтының аудиториядан тыс жұмысына (шеберлік сыныптарын, тақырыптық кештерді өткізу), студенттердің мектептегі педагогикалық практикасына жетекшілік жасау үшін, студенттердің зерттеу, жоба жұмыстарын жетекшілік ету үшін, ДБО-ды жүзеге асыру үшін жоғары оқу орны тартатын білім беру ұйымдарының тәжірибелі педагогтары [10].

ЖОО-ның оқу үдерісіндегі әлеуметтік әріптестердің рөлін күшейту, олардың ДБО-ды жүзеге асыруға және мониторингілеуге қатысуы, теориялық оқытуды практикамен табысты ықпалдастыруға және дуальді-бағдарлық оқытуды тиімді ендіруге ықпал етуге мүмкіндік береді.

Дуальді-бағдарлық оқыту үдерісін ұйымдастырудағы студенттің рөлі – оны білімді тұтынушы позициясынан тапсырыс беруші, тең құқылы автор позициясына алмастыру. Студент өзінің кәсіби

дамуы бойынша өзіндік ұмтылыстарын жүзеге асыру үдерісіне белсенді түрде қосылады. ЖМББС-да студенттерге вариативті пәндерді, білім беру модульдерін және кәсіби инновациялық технологияларды таңдауға қатысуға мүмкіндікті ұсынып, өздерінің болашақ кәсіби тағдырына деген жауапты қатынасын қалыптастыру үшін негіз қаланған. Мұндай таңдауға дайындық студенттен өзінің болашақ кәсіби мансабын саналы ұғынуды, белгілі кәсіби құзыреттіліктерді меңгеру мотивациясының болуын талап ететін кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың қалыптасуымен анықталады.

Сурет 1. Дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында мұғалімнің кәсіби дайындығының моделі

Бағалаушы блок. Бағалаушы блокта даярлықтың үш кезеңі (психологиялық, теориялық, практикалық) көрнекі түрде ұсынылған.

Даярлықтың маңыздылығы: «психологиялық» – оқу іс-әрекетін өзіндік реттеу ұстанымдары қалыптасады; кәсіби дамуды басқару ұстанымдары дамиды; білім беру үдерісінің субьектілерінің тұлғалық сапалары дуальді-бағдарлық іс-әрекетке психологиялық даярлықтың құрылымына енгізіледі; **«теориялық»** - дуальді-бағдарлық оқыту үдерісіне ену; оқыту субъектісінің санасын нақты көрсетілген соңғы нәтижеге бағдарлау (алдын ала қарастырылған мақсат); «мектеп-колледж-жоо» корпоративті жүйесіндегі өзара қатынастар жүйесінің дамуын болжау; **«практикалық»** - студенттерді дуальді-бағдарлық оқыту үдерісіне тиімді енгізуді қамтамасыз ету.

Бағалаушы блок мотивациялық, когнитивті және әрекеттік компоненттердің көрсеткіштерін және деңгейлерін қамтиды:

- *мотивациялық* (оқу мотивациясының болуы, ішкі мотивтердің басымдылығы, кәсіппен қанағаттанушылық, дуальді-бағдарлық оқытуға қызығушылық және аталған үдеріске деген кәсіби қажеттілік);
- *когнитивті* (білімнің, эрудицияның, педагогикалық іс-әрекетпен айналысу қабілетінің қалыптасқандығы);
- *іс-әрекеттік* (тұлғалық өсуге, кәсіби салада өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыс) [11].

Модельдің барлық ұсынылған модельдері қазіргі заманғы, бәсекеге қабілетті, инновациялық мұғалімді қалыптастыруға бағытталған.

Авторлық модельде көрнекі түрде ұсынылған болашақ педагогтарды дуальді-бағдарлық кәсіби даярлау үдерісі мақсатты бағытталған жүйелі жұмысты және даярлықтың талап ететін кешенді және көпқырлы үдеріс болып табылады.

Болашақ педагогтарды дуальді-бағдарлық даярлау үдерісін біз студенттердің адаптивті деңгейінен күрделі және сапалық үздік-инновациялық деңгейге өтуі ретінде қарастыратынымызға ерекше назар аудару қажет.

Адаптивті деңгей жоғары оқу орнының жаңа дуальді-бағдарлық білім беру ортасында оқытудың бірінші курс студенттерін білім беру іс-әрекетіне бейімдеуге; кәсіби іс-әрекетке деген жағымды мотивацияға; тұлғалық өсуге және өзін-өзі дамытуға деген қажеттілікке ықпал ететін кәсіби-бағдарлаушы және пропедевтикалық жұмысты жүргізуді қамтиды.

Продуктивті деңгей студенттің кәсіби білімді алуға деген мотивациялық қызығушылығын, тұрақты танымдық қызығушылығын, дуальді-бағдарлық оқытуға сыртқы жағымды мотивтерінің басымдылығын; өзіндік іс-әрекетінің нәтижелерін болжауды; оқытудың аталған формасын жүзеге асыруға белсенді қатысуды; инновациялық іс-әрекетке дайын студенттің тұлғасының рефлексивті позициясын; жеке және шығармашылық жүзеге асыруға бағдарлауды қамтиды.

Инновациялық деңгей студенттің дуальді-бағдарлық оқытуға деген тұрақты қызығушылығын көрсетеді, кәсіби мотивацияның ішкі бағыттылығы басым болады; «мұғалім» кәсібінің маңыздылығын саналы ұғынуды; алынған психологиялық, эмоционалды, когнитивті тәжірибеге қатысты жүйелі рефлексияны; шығармашылық педагогикалық ойлаудың жоғары деңгейін; педагогикалық іс-әрекеттің өзгермелі жағдайларында болжай білу және табысты шешім қабылдау біліктілігін; дуальді-бағдарлық білім берудің нормативті талаптарына сәйкес өзіндік іс-әрекетін саналы түрде жоспарлауды білдіреді [12].

Сонымен, дуальді-бағдарлық оқыту жағдайында мұғалімді кәсіби даярлығының авторлық моделі логикалық түрде құрастырылған құрылым болып табылады, ал даярлау үдерісінің өзі қоғамның әлеуметтік тапсырысын және ЖМББС талаптарын ғана емес, сонымен бірге, педагогикалық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасының талаптарын есепке алып, болашақ педагогтарды кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке тартуға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам//Егемен Қазақстан. – 2012, шілде 10. – №97 (28456). - Б. 6-7.
2. Жолдасбекова С.А. Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінде болашақ педагогтарды дуальді оқытуға даярлау үдерісін жетілдірудің ғылыми әдіснамалық негіздері: ғылыми жоба. – Шымкент, 2015-2017.

3. Исаева Г.К. Мемлекет-жеке меншік әріптестігінің нысаны ретіндегі жоғары білім берудің дуалдық оқыту жүйесінде кәсіпкерлерді ынталандыру тетіктерін әзірлеу: ғылыми жоба. – Шымкент, 2015-2017.
4. Фрезоргер Л.А. Разработка интегрированной модели многоуровневой подготовки инженерных кадров для второй и третьей индустриальной пятилеток на основе дуальной технологии и социального партнерства: научный проект. – Павлодар, 2015-2017.
5. Бұзаубақова К.Ж. Жоғары педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіру: Тараз мемлекеттік педагогикалық институты мен Тараз қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің инновациялық ынтымақтастығы негізінде дуалды оқытуды ендіру және жүзеге асыру: ғылыми жоба. – Тараз, 2015-2017.
6. Нуржанбаева Ж.О. Дуальді оқыту жнйесінде колледж студенттерінің бойында еңбек құндылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздері дис. … док. филос. PhD. – Шымкент, 2017. – 147 б.
7. Алшынбаева Ж.Е. Дуальды оқытуды іске асыруға кәсіптік білім беру педагогтарын даярлау: дис. … док. филос. PhD. – Шымкент, 2018. – 137 б.
8. Сманова А.А. Кәсіби білім беру жүйесіндегі дуальді оқытудың дамуы (Германия және Қазақстан тәжірибесі) – М., 2002. – 195 с.
9. Абдигапбарова У.М., Жиенбаева Н.Б., Сманова Э.А., Айтенова Э.А. Болашақ мұғалімді дуальді-бағдарлық даярлау моделі.//Учебное пособие. – Алматы, 2019. – 65 б.
10. Жиенбаева Н.Б., Абдигапбарова У.М. К вопросу о разработке казахстанской модели профессиональной подготовки учителя на основе дуально-ориентированного обучения. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Хабаршысы. Психология және социология сериясы. – 2019. – №1 (68). – Б. 103-110.
11. Әбдіғапбарова Ұ.М. Қазақстан Республикасында болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау үдерісіне дуальді оқыту элементтерін ендіруге ғылыми-әдістемелік ұсыныстар//Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Психология сериясы.– Алматы, 2019. – №2 (59). – 237 б.
12. Әбдіғапбарова Ұ.М., А. Сманова, Э. Айтенова Германияның инженерлік-педагогикалық білім берудегі дуальді жүйесінің тұжырымдамалық моделі. Вестник «Психология». – Алматы, 2019 – №2 (59). – Б. 238-242.

ӘОЖ 371.134

Барсай Б.Т.,
профессор, п.ғ.д.,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Тағанова Ж.,
магистрант,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімдердің шығармашылық әрекетін қалыптастыру мәселелері мен жолдары қарастырылған. Шығармашылық ғылыми изденіске бейімділікті, тұрақты да тиянақты еңбек етуді, ыждағаттылықты, төзімділікті, ойлылықты, әдебиеттермен жұмыс жасай білуді, парасаттылықпен ойлай білуді талап етеді. Сөйтіп, болашақ мамандардың жоғары оқу орнында алған білімі, біліктілігі, тәжірибесі болашақта кәсіби шыңдалуына үлкен әсерін тигізеді. Мақалада жоғары оқу орнында студенттермен жүргізілетін шығармашылық жұмыстардың түрлері мен оларды жүзеге асырудың жолдары туралы баяндалған.

Түйін сөздер: болашақ мұғалім, шығармашылық әрекет, шығармашылық әрекеттің негізгі компоненттері, студенттердің шығармашылық жұмыстарының мақсаты.

Кіріспе

Қазіргі кезең мамандарға жан-жақты талаптар қоюымен, кәсіби құзыретті маман ретінде олардың өз ісінің шебері болуын талап етуімен ерекшеленуде. Ондай талап мамандардың өз мамандығының қыр-сырын, қазіргі уақыттағы және болашақтағы маңыздылығын білумен астасып жатыр деуге болады. Ғылым - қай салада болсын, өмірдің қозғаушы күші. Ғылымды кеңірек мағынада шындық өмір туралы объективті білімдерді жасау және теориялық жинақтау іске асатын адами әрекеттің бір саласы деп қарастырады. Ғылымға ұмтылыс шығармашылық әрекеттен басталатыны сөзсіз. Ендеше болашақ мамандар жоғары оқу орындары қабырғасында осы мәселені түсінуі, мүмкіндігінше ғылыми-зерттеу жұмысынан хабардар болуы және шығармашылық әрекетін шыңдауға ұмтылуы керек. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болып табылатын ғылыми изденіс жолдарын меңгеруі үшін оның шығармашылығының қалыптасуы болып табылады. Шығармашылық қабілет және оны ғылыми-зерттеу жұмыстарында жүзеге асыру маманның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін сапалардың бірі және оның сана-сезімін, изденісін, қызметін жаңаша құрып, жаңаша ойлауына ықпал етеді.

Негізгі бөлім

Ақиқат болмысты ғылыми тұрғыдан танудың қажеттілігі оның адамзат үшін пайдалы жетістіктерге бағытталуымен түсіндіріледі. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл-Фараби: "Сана сарқылмайтындығымен сипатталады, ол әлеуеттене отырып, бардың мәнін түсінуге әкеледі", - десе, өз заманында саналуан ғылым салаларын меңгерген ғұлама ақын Жүсіп Баласағұни өзінің “Құтты білік” дастанында: “Жан-жақты дамыған адам – ол толық пішімді адам, оған жетудің бірден-бір жолы *ғылым мен білім*” деп атап көрсете келе, олар арқылы жетілген адамның ақыл парасатының барлық нәрсенің мән-мағынасын түсінуге мүмкіндігі жетеді”, - деген еді [1].

Осы айтылғандай, ғылым мен білімді егіз ұғым ретінде қарастыратын болсақ, ғылымға бастайтын әрекет - шығармашылық болып табылады.

Бұл мәселе Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жалпы білім берудің мақсаты оқытудың принциптерін өзгертуге қажеттілік туғанын және оқушының білім, білік, дағдыны пассив "алушыдан" танымдық процестің актив субъектісіне айналады. Білім берудің негізгі мазмұнын жаңалаушы ретінде оның жеке тұлғалық бағыт берушілігі оқу процесінде оқушымен шығармашылық өзара әсерлесуі орын алады. Осы мәселеге орай "Оқушылардың белсенді танымдық және жасампаз шығармашылығын ұйымдастыру арқылы олардың шығармашылық тәжірибе жинақтауына сәйкес келетін жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру процесі жүруі керек" деп аталып өткен болатын [2].

Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, өмірде дұрыс жол табу үшін адам ой түйіндеп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі. Шығармашылық - адам бойындағы өзіндік қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеуге, адамның рухани күшін нығайтып, бойындағы өзініндік қасиеттерін сезініп, дамытуына көмектеседі.

Шығармашылық мәселесі туралы айтқанда "қабілет", "талант", "белсенділік", "дарын", "ізденіс", "ұмтылыс" ұғымдарын ескермеуге болмайды. Шығармашылықтың негізгі белгілері жеке адамның тіршіліктегі іс-әрекеттерінің, оның қабілетіне негізделуі болып табылады.

Қабілеттілік - қандай да бір немесе бірнеше әрекетті жемісті атқарудағы психикалық қасиет. Дарындылық - адамға білім беруде туа біткен алғырлық қасиеттердің тәрбие жүйесіндегі әдіс-тәсілдерімен бірлесе келіп, жеке тұлғаны қалыптастыруда ықпал етудің нәтижелі көрінісі. Белсенділік- қоршаған ортадағы ақиқат шындық пен өзара қимылының өлшемі, кез-келген әрекеттің немесе қимыл-қозғалысы орындалуындағы өнімділігі және қарқындылығы. Талант - адамды басқа адамдардан ерекшелендіріп тұратын қасиет [3].

«Шығармашылық іс-әрекет» ұғымын анықтау мәселесі философтардың, социологтардың, психологтардың, педагогтардың және басқа да ғылым өкілдерінің зерттеу объектісі болып табылады. Оған Б.М. Кедров, Л.Д. Кудрявцев, Я.А. Понамарев, О.К. Тихомиров және басқалардың еңбектері арналған.

"Шығармашылық іс-әрекет", - деп қандай да бір қатаң ереже (алгоритм) бойынша емес, өз бетінше ұйымдастыруға негізделген кез-келген қызметті түсінетіндігін айта келе, Б.А. Викол өз еңбегінде соңғының құрамына қызметін тиімді жоспарлай алуға қабілетті, өз іс-әрекетін жағдайға қарай қайта құра білу, өзін-өзі қадағалау, қызметке қатысты объектілер жайлы түсінігін қайта қарау, қажет болса өзгерте алу қабілетін жатқызады [4]. Шығармашылық тек қана ғылымда, әдебиет және бейнелеу өнеріне ғана емес бүкіл адамзат қызмет аймағында қажет. Қазіргі мектепте оқитын балалар бірнеше жылдан соң өз бетінше өмір сүруге көшіп экономика, мәдениеттің және т.б. дамуына өз үлестерін қоса бастайды. Әрине, оған еңбек етіп, өз жұмысын ұнатудан басқа шығармашылық қабілет те қажет. Ал оны іске асыру үшін оқушыларды тапсырмаларды орындау барысында жаңа жолдарды, тәсілдерді іздеп таба білуге, яғни мектеп курсының материалдарын шығармашылықпен игеруге жүйелі түрде тәрбиелеу қажет. Сондықтан болашақ мамандарды шығармашылық әрекетке баулу жұмыстарының жоғары оқу орнында тиянақты да жан-жқты жүргізілуі өте маңызды болып табылады.

Болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруда олардың қызығушылықтарын оятудың әдіс-тәсілдерімен қатар алуан түрлі тарихи және осы заманғы деректерді жүйелеудің, тұжырымдай білудің, жеке құжаттарды жан-жақты сын тұрғысынан талдай білудің өзіндік зерттеу әдіс-тәсілдерін үйрету, тұлға бойына дарыту олардың өзіндік ізденістері мен ұмтылушылығына, жетістіктерді пайдалана білулеріне де байланысты. Болашақ маман қоғамның бір мүшесі ретінде болып жатқан түрлі мәселелерге араласып, өз пікірін білдіре отырып, оны шығармашылықпен дәйектей, оған өзіндік тұжырым, қорытынды жасай алуы тиіс. Сондықтан жоғары оқу орындарында, оның ішінде болашақ математика пәнін даярлайтын мамандықтарда студенттердің шығармашылық жұмыстарға тұрақты дағдылануының маңызы зор. Мұндай жұмыстар пәндерді теориялық және практикалық оқыту барысының әр кезеңінде тиімді қолданылып отырулары қажет.

Мұндай сапаларды тұлға бойына дарыту студенттердің өзіндік ізденімпаздығының, қазіргі уақыттағы қоғамның, ғылымның, оның ішінде математиканың даму мәселелерін байыппен түсініп, қорытынды жасай білуіне және шығармашылықпен дәйектей отырып, өзіндік тұжырым жасай алуына көмектеседі.

Сонымен қатар, болашақ мұғалімнің шығармашылық әрекетке даярлығының маңыздылығы - біріншіден, өзінің ізденіс қабілетін, ой-өрісін үнемі жетілдіріп отыруға мүмкіндік алса, екіншіден, болашақта өзі дәріс беретін оқушыларының ақыл-ойын дамытуға, оларды ізденіске баули білуге, білімдер мен біліктіліктерді шығармашылық түрге айналдыруға үйренеді. Пайда болған мәселеге қатысты танымдық қызметін ұйымдастыру арқылы білім алушыда өз бетінше жаңа білім іздеп табуға деген даярлықтары мен қабілеттері артады, алға қарай жылжу пайда болады. Бұл дайындықтар мен қабілеттер неғұрлым күрделі де ауқымды болса, соғұрлым өзінің қызметін ұйымдастыру және бақылау қабілеті мен пайда болған мәселеге бара-бар тұлғаның интеллектуальдық мүмкіндігінің жоғарылауына ықпал етеді.

Шындығында, оқу қызметі дамудың қол жеткен деңгейіне сүйене отырып, білім алушының әрмен қарай дамуына, яғни дамудың келесі деңгейіне жетуіне жағдай жасайды. Сонымен, білім

мазмұны оны меңгеру әдістерімен бірлесе отырып, баланың интеллектуалдық дамуына әсер етеді. Бұл туралы ғалым, педагог И.Я. Лернер: "Мұндағы меңгеру әдістері үлгі бойынша орындалатын іс-қимыл әдістері болса, онда әңгіме дағды мен біліктілікті меңгеру туралы болғаны. Ал, егер аталған әдістер, іс-қимыл әдістері мен білімдер іздестірудің жолдары түрінде болса, онда әнгіме шығармашылық іс-әрекетті атқару қабілеті туралы болып отырғаны," - деген болатын [5].

Сол сияқты Н.Л. Половникова өз зерттеулерінде шығармашылық, іс-әрекетті үш деңгейге бөледі, олар: көшіруші, жаңғыртушы-шығармашылық, құрастырушылық-шығармашылық деңгейлер, олардың әрқайсысы танымдық қызмет әдістерінің белгілі бір жайттарын игеруге сай келеді [6].

Шығармашылық таным мен белсенділіктің маңызды көрсеткіші білім алушының өз бетінше ізденіп, сұрақ қоя білуінде. Сабақта меңгерілген теориялық заңдылықтарды өмірде пайдалана білу - жаңаша танымның көрсеткіші. Шығармашылық іс-әрекетке баулу қабілетін арттыру үшін ұстаз бен білім алушының шығармашылық ізденістері өзара ұштасуы тиіс. Шығармашылық сипаттағы жұмыстар өз бетінше жасайтын жұмыстардың ішіндегі ерекше орын алатындардың қатарына жатады. Шығармашылық жұмыс - білім алушының өз бетінше жасайтын жұмыстары және олардың белсенділігінің дамуындағы қажетті кезең. Шығармашылық - дәл сипатталатын, қатаң реттеуге келмейтін интеллектуалдық іс-әрекеттер мен операциялар арқылы адамның объективті немесе субъективті жаңа нәрсе жасау үрдісі. Мұның атқаратын функциясы - жинақталған тәжірибені қайта жаңғырту ғана емес, жаңа элементтер жасай отырып, білім алушы мен оның ептіліктерін дамыту.

Шығармашылық жұмыстар мен тапсырмалар білім алушылардың танымдық және эстетикалық қажеттіліктерін бір мезгілде қанағаттандыруға септігін тигізеді. Шығармашылық қабілеттің бірден қалыптаспайтындығы белгілі. Оқытудың алғашқы күнінен-ақ бұл мәселе педагогикалық ұжымның, оның ішінде әр мұғалімнің назарында болуы тиіс. Шығармашылық іс-әрекетке баулу жаттығуды қажет етеді. Әрбір өз бетінше шешілген қиыншылықтар шығармашылық қызметті ұштай түседі. Мәселеге шынайы ден қоймай, іштен түрткі болмай, бір мәселе бойынша ұзақ ойланып толғанбай, шығармашылық нәтижеге жету мүмкін емес. Болашақ мұғалімнің өз еңбегінен қанағат алатын, өз күшін сынап көруге болатын, белгілі нәрсенің жаңа жақтарын өз бетінше ашуға ұмтылатындай, жинақтылықты, шығармашылық қиялды, интуиция, фантазияның жинақталуын талап ететін тапсырмалар және өз бетінше орындайтын жұмыстар олардың ізденімпаздығын, ойлау әрекетін жетілдіре түседі. Осындай білім алудан, үйренуден қанағат алуға, өз бетімен іздене білуге ықпал жасайтын, шығармашылықпен ойлауды қажет ететін тапсырмалар студенттерді болашақ мұғалім ретінде өз бетінше жұмыстар дайындауға, сабақ жоспарларын жасау барысында оған оқушыларды қызықтыратындай шығармашылық элементтерін енгізе білуге, оқу үрдісін танымдық және шығармашылық бағытта жүргізуге ұмтылысын айқындай түседі. Жоғары оқу орнында пәндерді оқыту барысында бұл бағытқа мыналарды жатқызуға болады:

- практикалық сабақтарда шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды ұдайы ұсынып отыру;
- оқу бағдарламасынан тыс эксперименттік, зерттеушілік сипаттағы тапсырмаларды орындату;
- түрлі дерек көздердегі ғылыми ақпараттарды іздестіру, салыстыру, талдау жасату және оларды тиімді қолдана білуге дағдыландыру;
- оқу материалдарын жалпылау және жүйелеу, шығармашылық талдау жасауға берілетін тапсырмалар орындату;
- сабақ барысында шығармашылық ойын өткізу және т.б.

Оқушының шығармашылық жұмыстары өте маңызды, баланың ақыл-ойын дамытады, білімдер мен біліктілікерді шығармашылық түрге айналдырады. Пайда болған мәселеге қатысты танымдық қызметін ұйымдастыру арқылы оқушыда өз бетінше жаңа білім іздеп табуға деген даярлықтары мен қабілеттері артады, алға қарай жылжу пайда болады. Бұл дайындықтар мен қабілеттер неғұрлым күрделі де ауқымды болса, соғұрлым өзінің қызметін ұйымдастыру және бақылау қабілеті мен пайда болған мәселеге бара-бар тұлғаның интеллектуальдық мүмкіндігі жоғары болғаны.

Шығармашылық таным мен белсенділіктің маңызды көрсеткіші оқушының өз бетінше ізденіп, сұрақ қоя білуінде. Сабақта меңгерілген теориялық заңдылықтарды өмірде пайдалана білу - жаңаша танымның көрсеткіші. Шығармашылық іс-әрекетке баулу қабілетін арттыру үшін мұғалім мен оқушының шығармашылық ізденулері өзара ұштасуы тиіс.

Шығармашылық жұмыс - оқушының өз бетінше жасайтын жұмыстары және олардың белсенділігінің дамуындағы қажетті кезең. Өз ізденісінің және шығармашылық жұмысының жемісін сезінген оқушылар мұғалімнің еңбегін бағалай біледі және оқуға деген ынтасы арта түседі.

Шығармашылық - дәл сипатталатын, қатаң реттеуге келмейтін интеллектуалдық іс-әрекеттер мен операциялар арқылы адамның объективті немесе субъективті жаңа нәрсе жасау үрдісі. Мұның атқаратын функциясы - жинақталған тәжірибені қайта жаңғырту ғана емес, жаңа элементтер жасай отырып оқушы мен оның ептіліктерін дамыту [7].

Шығармашылық тек қана ғылымда, әдебиет және бейнелеу өнеріне ғана емес бүкіл адамзат қызмет аймағында қажет. Қазіргі мектепте оқитын балалар бірнеше жылдан соң өз бетінше өмір сүруге көшіп экономика, мәдениеттің және т.б. дамуына өз үлестерін қоса бастайды. Әрине, оған еңбек етіп, өз жұмысын ұнатудан басқа шығармашылық қабілет те қажет-ақ. Ал оны іске асыру үшін оқушыларды тапсырмаларды орындау барысында жаңа жолдарды, тәсілдерді іздеп таба білуге, яғни мектеп курсының материалдарын шығармашылықпен игеруге жүйелі түрде тәрбиелеу қажет.

Мектепте математиканы оқытудағы негізгі талап - оқушыға жаңа материалды қызықты, түсінікті және өмірмен байланыстыра отырып түсіндіре білумен, есептер шығара білу жолдары мен тәсілдерін үйретумен қатар оқушылардың өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын дамыту болып табылады. Әсіресе, оқушыларды шығармашылық әрекетке баулу, сындарлы ойлау қабілетін дамыту - оларға берілетін шығармашылық тапсырмалардың сапасына, ойлау әрекетін қамтамасыз ете алуына тікелей байланысты. Дұрыс ойлай білу барлық кезде де адамның жоғары адамгершілігі, біліктілігі ретінде қарастырылады. Олай болса, математикадан оқушылардың ойлай білуін, оның ішінде сындарлы ойлауын қалыптастыру оларды шығармашылыққа үйретері сөзсіз. Бұл бағытта жоғары оқу орнында оқылатын барлық пәндер, оның ішінде математикалық және әдістемелік пәндердің маңызы зор, себебі бұл пәндер болашақ математик мұғалімнің қызметіне тікелей байланысты болып табылады. Сондықтан аталған пәндерде болашақ мұғалімнің ұстаздық тұлғасын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуі міндетті.

Қорытынды

Бүгінгі студент – ертеңгі маман. Оны жан-жақты білімді, ізденгіш, шығармашылық жұмыспен айналысуға икемді етіп тәрбиелеу – басты міндеттеріміздің бірі. Себебі, қазіргі заман болашақ мұғалімдердің жан-жақты дамыған, заманауи талаптарға сай болуымен қатар, оқушылардың да мектеп қабырғасында түрлі ғылыми ізденістермен шұғылдана отырып, ғылыми жұмысқа, шығармашылыққа дайын болуын қажет етіп отыр. Осыған орай, жоғарыда келтірілген болашақ мұғалімдердің шығармашылық әрекетке даярлығын қалыптастыру болашақ мұғалімдердің оқушыларға білім беру мен тәрбиелеуде жалаң әдіс-тәсілдерді қолданып қана қоймай, педагогика ғылымындағы жаңалықтарды, инновациялық көзқарастарды меңгере отырып, оларды өз іс-әрекетінде шығармашылықпен тиімді пайдалануға мүмкіндік жасауды мақсат етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баласағұн Ж. Құтты білік/Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А. Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
3. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. – М., 2001 - 217 с.
4. Викол Б.А. Формирование элементов исследовательской деятельности при углубленном изучении математики: дис. … канд. пед. наук/Б.А. Викол. – М., 1977. – 168 с.
5. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций. – Педагогика, 1996. - 174 с.
6. Половникова Н.А. Исследование процесса формирования познавательной самостоятельности школьников в обучении: Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора педагогических наук. (13.00.01)/Ленингр. пед. ин-т им. А.И. Герцена. - Ленинград: [б. и.], 1977. - 58 с.
7. Қалиев С. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. - Алматы, 2001.

УДК 37.015.3
Б 37

Бекембетова Люция Игалановна,
магистр психологии, старший преподаватель,
кафедра специальной педагогики,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
E-mail: bekembetova@bk.ru

Касымов Муратбек Рахимбекович,
магистр педагогики, старший преподаватель,
кафедра дошкольного и начального образования,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
E-mail: muratbek7777@bk.ru

Амиркенова Эльмира Жарасбаевна,
старший преподаватель,
кафедра специальной педагогики,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
E-mail: amirkenova@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақалада авторлар инклюзивті білім беру жағдайында педагогикалық үрдістің түрлі субъекттерімен психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктерін қарастырады.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, психологиялық-педагогикалық қолдау, индивидуалды білім алу жолы, білім алу кеңістігінің субъекті.

Резюме. В настоящей статье авторы рассматривают особенности организации психолого-педагогического сопровождения с разными субъектами педагогического процесса в условиях инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психолого-педагогическое сопровождение, индивидуальный образовательный маршрут, субъект образовательного пространства.

Summary. In this article, the authors consider the features of the organization of psychological and pedagogical support with different subjects of the pedagogical process in an inclusive education.

Keywords*:* inclusive education, psychological and pedagogical support, individual educational route, the subject of educational space.

В настоящее время естественным этапом в системе казахстанского, да и всего мирового образования, является инклюзивное образование – иные подходы к детям с особыми потребностями к образованию. Различия между людьми объективно способствовали сложившеся на сегодняв идеологии инклюзивного образования. Политика инклюзии заявляет о необходимости изменения общества и его институтов так, чтобы они были удобными для включения в общество любого человека. Более того, такое изменение институтов предполагает, чтобы это включение отвечало современным требованиям по соблюдению прав человека в обществе и т. д.

Термин «педагогическое сопровождение» в науке появился недавно. Часть специалистов считает, что этот термин действует как самостоятельный педагогический инструмент, и действует как независимое явление. Термин «педагогическая поддержка» характеризуется как «деятельность педагога по профилактике и неотложной помощи детям в процессе обучения и воспитания, формирования деловых и межличностных взаимоотношений, успешным продвижением в учебе, личностным и профессиональным самоопределением».

О. Газман предложил определить педагогическую поддержку как деятельность преподавателя, направленную на оказание неотложной помощи учащимся для достижения положительных результатов в обучении. Деятельность педагога в данном случае напрвлена

наоказание помощи по преодолению трудностей возникающих в процессе развиия личности ребенка [1, с. 107].

Е. Александрова подчеркнула, что педагогическое сопровождение характеризуется не только снижением уровня вмешательства взрослых в образовательный процесс, но и умением ребенка преодолевать учебные и личные проблемы [2, с. 41].

Хотелось бы подчеркнуть, определение «педагогическое сопровождение» зависит во многом от характера действий педагога по отношению к подопечному.

В. Сластенин полагает, что это – «процесс поощрения максимальной самостоятельности ученика в проблемной ситуации при минимальном участии педагога» [3, с. 78].

Отсюда следует что: информационные, направляющие, развивающие функции являются основными функциями психолого-педагогического соправождения. В процессе инклюзивного образования выделяют ряд основных компонентов психолого-педагогического сопровождения субъектов педагогического процесса:

- личность ребенка изучается в целях оказания психологической помощи;
- осуществление просветительской работы с родителями с использованием разнообразных формы активного взаимодействия всех участников.

Анализ педагогической литературы помог нам сделать вывод, что за последнее десятилетие проблема педагогического сопровождения остается актуальной. Понятие «педагогическая поддержка» рассматривается как многостороннее явление, которое в настоящее время изучается на уровне междисциплинарных связей, получившее свое начало в результате исследования такого явления, как «педагогическая поддержка».

Рассматриваемые нами пять основных субъектов сопровождения в определенной степени нуждаются в психолого-педагогическом сопровождении. Личность ребенка с ограниченными возможностями, является главным субъектом инклюзивной практики.

Рассмотрим ребенка, требующего создания специальных образовательных условий, в том числе ребенка-инвалида, как субъекта психолого-педагогического сопровождения, только с точки зрения следующих аспектов:

- процесс обучения и воспитания данного ребенка предполагает разработку адаптированной для него индивидуальной образовательной программы, состоящей из индивидуального образовательного направления, т.е. индивидуального учебного плана, адаптированного учебного материала, а также организации специальных образовательных условий образования и социализации;
- для разработки индивидуальной образовательной программы и специальных условий ее реализации приоритетной является наличие у ребенка особых образовательных потребностей в получении образования и социализации, а не наличие какой-либо инвалидности.

Важным аспектом в данном процессе является создание особых образовательных условий, которые в значительной степени определяют эффективность реализации самой индивидуальной образовательной траектории.

Важно понимать, что некоторые из них будут относиться к ребенку с различной степенью негативности, некоторые будут нейтральны, потому что для них "как бы не существует этого ребенка", третьи будут чувствовать позитивные эмоции и вступать в положительные отношения. Очень важно разработать психолого-педагогические мероприятия, позволяющие снизить негативные отношения в данной неоднородной межличностной ситуации, способствующие эффективному внедрению позитивных отношений не только для создания толерантной образовательной среды, но и осуществления психолого-педагогического сопровождения в комплексе [4, с. 29-33].

Важнейшими субъектами инклюзивного образования, кроме детей, являются родители и включаемого ребенка, и других детей класса. Очевидно, что и родители не могут рассматриваться как однородный субъект сопровождения. Для каждой категории родителей необходимо разработать отдельные технологии оценки и сопровождения.

Сопровождение мы рассматриваем как процесс целостной деятельности практического психолога, в рамках которого выделяются три основных компонента:

1. Наблюдение за психолого-педагогическим статусом ребенка и динамикой его психического развития в процессе школьного обучения.
2. Разработка индивидуальных и групповых программ психологического развития личности ребенка, создание социально-психологических условий для развития личности учащихся и успешного их обучения.

3. Оказание помощи детям с проблемами в психологическом развитии, обучении.

Выполнение вышеуказанных требований и создание эмоционального климат в коллективе будут способствовать решению задач инклюзивного образования детей в условиях психолого-педагогического сопровождения детей со стороны педагогов и психологов [5, 27 С.].

Большая роль в данном процессе отводится психодиагностике в результате которой могут быть определены:

- специфические потребности детей, выбор метода исследования;
- постановка психологического диагноза;
- выбор оптимальной педагогической траектории обучения;
- разработка рекомендаций, составление долгосрочного плана развития способностей или других психологических образований.

Анализ литературы по рассматриваемой проблеме показал, что психолого-педагогическое сопровождение рассматривается как целостный и непрерывный процесс взаимодействия всех субъектов инклюзивного образования.

По нашему мнению, основным условием эффективности психолого-педагогического сопровождения в условиях инклюзивного образования является правильное понимание всеми участниками педагогического процесса задач, содержания и целей их совместной деятельности. Совместная, систематическая работа всех участников психолого-педагогического сопровождения: школьного психолога, педагогов, родителей, их равноправное участие и активность на всех этапах следует рассматривать как действенные меры успешной работы.

Таким образом, деятельность, направленная на реализацию психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями в обучении в условиях инклюзивного образования, определяется изменениями в государственной политике в области доступности образования для всех детей, иными требованиями к реализации основных правил личностно-ориентированного образования.

Исследуемая проблема рассматривается как движение вместе с меняющейся личностью ребенка. Своевременное оказание возможных путей оптимального развития, нейтрализация неблагополучия, оказание помощи и поддержки в случае необходимости, развитие позитивного в педагогическом процессе для ребенка в целом возможно при продуманно-организованном и осуществляемом процессе.

Конечно, учитывая особенности детей, нуждающихся в инклюзии, мы можем с уверенностью сказать, что изучение данного явления не является простой задачей, она требует постоянного анализа и дополнительных исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Александрова Е.А. Педагогическое сопровождение в процессе образования. - М.: Дрофа, 2010. - 154 с.
2. Алехина С.В., Семаго М.М. Создание и апробация модели психолого-педагогического сопровождения инклюзивной практики. Методическое пособие. - М.: МГППУ, 2012. - 156 с.
3. Брутова М.А., Буторина А.Н. Социальная педагогика: учеб.-метод. пособие. - Архангельск: ИПЦ САФУ, 2013. - 76 с.
4. Газман О.С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема//Новые ценности образования: десять концепций и эссе. - М.: Инноватор, 1995. - 264 с.
5. Екжанова Е.А., Резникова Е.В. Основы интегрированного обучения: пособие для вузов. - М.: Дрофа, 2008. – 210 с.
6. Михайлова Н.Н., Юсфин С.М. Педагогическая поддержка ребенка в образовании: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/Н.Н. Михайлова, С.М. Юсфин, Е.А. Александрова и др. - М.: Изд. центр МИРОС, 2001. - 208 с.
7. Сластенин В.А., Колесникова И.А. Педагогическая поддержка ребенка в образовании: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - М.: Академия, 2006. – 240 с.

УДК: 796.034.6

Давлетова Венера Мавленовна,
старший преподаватель,
кафедра «Компьтерные науки»,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави,
E-mail: dvenera@mail.ru

Баймаханова Айгерим Саттаровна,
преподаватель,
кафедра «Компьтерные науки»,
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави,
E-mail: aigerimka01@mail.ru

МОДЕЛЬ ФРАКТАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Түйіндеме. Аталған мақалада B_y оқушысына тәрбиелік және педагогикалық ықпал ретінде анықталған педагогикалық білім беру процедурасын алгоритмдеу мәселесін қарастырылған. Бұл жағдайда G логикалық функциясы алынады, ол B_y дың педагогикалық әсерге психологиялық реакциясын көрсетеді. Әсердің өзі екі компоненттен тұрады. Бұл компоненттер, q әсерінің тереңдігі мен f эффектінің күші конъюнктивті түрде байланысқан (&). Әсер ету функциясын қолдана отырып, педагогикалық әсер түрін таңдау алгоритмі көрсетілген. Педагогикалық әсердің алгоритмдеуіне осындай көзқарас мұғалімдерге B_y ды тәрбиелеудің педагогикалық шараларын оның осы шараларға реакциясына байланысты жедел түрде түзетуге және оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл әсер етудің компоненттері арифметикалық көбейту арқылы өзара байланысты болған кезде педагогикалық әсердің фракталдығы туындайтыны көрсетілген. Бұл жағдайда G логикалық функциясы педагогикалық әсердің өлшемін білдіреді.

Кілтті сөздер: педагогикалық әсер, педагогикалық әсердің өлшемі, конъюктивті байланыс, дұрыс, оптимизация, арифметикалық көбейту, фракталдық.

Аннотация. В данной работе рассмотрен вопрос алгоритмизации процедуры педагогического воспитания, определенный как воспитательно-педагогическое воздействие на ученика B_y. При этом выведена логическая функция G, отражающая психологическую реакцию B_y на педагогическое воздействие. А само воздействие, по сути, состоит из двух компонентов. Эти компоненты, глубина воздействие q и сила воздействие f, связаны конъюнктивным образом (&). С помощью функции воздействия показан алгоритм выбора типа педагогического воздействия. Такой подход к алгоритмизации педагогического воздействия дает педагогам оперативно корректировать и оптимизировать педагогические меры воспитания B_y в зависимости от его реакции на эти меры. Показано, что фрактальность педагогического воздействия возникает, когда компоненты этого воздействие связаны между собой арифметическим умножением (·). В этом случае логическая функция G будет выражать меру педагогического воздействия.

Ключевые слова: педагогическое воздействие, мера педагогического воздействия, конъюнктивная связь, корректировать, оптимизировать, арифметическое умножение, фрактальность.

Summary. In this paper, we consider the issue of the algorithmization of the pedagogical education procedure, defined as the educational and pedagogical impact on the student Wu. In this case, the logical function G is derived, which reflects the psychological reaction of Wu to the pedagogical impact. And the impact itself, in fact, consists of two components. These components, the depth of the effect of q and the strength of the effect of f, are connected in a conjunctive manner (&). Using the impact function, an algorithm for choosing the type of pedagogical impact is shown. Such an approach to the algorithmization of pedagogical impact allows teachers to promptly adjust and optimize pedagogical measures for educating Wu, depending on his reaction to these measures. It is shown that the fractality of the pedagogical influence arises when the components of this influence are interconnected by arithmetic multiplication (•). In this case, the logical function G will express the measure of pedagogical impact.

Keywords: Pedagogical impact, measure of pedagogical impact, conjunctive connection, correct, optimize, arithmetic multiplication, fractality.

Введение

Педагогический подход к изучению проблем выбора талантливых учеников становится возможным, прежде всего благодаря таким сферам педагогической деятельности, как воспитание, образование и обучение в их соединении с социализацией. Эта проблема всегда была актуальной. По своей сути эти процедуры являются неким воздействием педагога на ученика B_y. В основу наших изложений положено утверждение, согласно которому на развитие подрастающего поколения влияют не только отдельные люди, но и целые системы, и общественные институты. Не

подлежит сомнению тот факт, что система образования образует именно такую систему, обладающую собственными структурами. Необходимость рассмотрения педагогического (воспитательного) воздействия основой выбора талантливых B_y становится еще более ясной и безотлагательной, если вспомнить, что такое воздействие, во-первых, должно иметь определенную меру, во-вторых, эта мера должна корректироваться учетом психологической реакции B_y на педагогического воспитание. С другой стороны все это может оказывать на развитие B_y решающее влияние [1].

А именно, «воспитание перестраивает человека и, преобразуя, создает природу», «хорошими людьми становятся больше от упражнения, чем от природы», «учение вырабатывает прекрасные вещи только на основе труда» [2]. В теории и практике педагогического воспитания широко распространена точка зрения, согласно которой всякое одобрение, похвала, выражение доверие и тому подобное педагогическое *воздействие*, рассчитанное на стимулирование положительных эмоций B_y , приняты называть *поощрением*. С другой стороны, на воздействие со стороны педагога воспитанник B_y отвечает *психологической реакцией* [3].

Определение 1. Состояние B_y описывается переменной $y \in U$, принадлежащей допустимому множеству A. В рассматриваемый момент времени состояние B_y зависит от педагогических воздействий $\eta \in U$, $y = G(\eta)$, здесь $G(\eta)$ - это модель педагогического воздействия.

Определение 2. Педагогическое воздействие выражается следующим образом:

U=f&q, где *f*-сила педагогического воздействия, *q*- глубина педагогического воздействия.

Тогда свойства восприимчивости к педагогическому воздействию U у B_i вызывает следующие психологические реакции:

а) сопротивляемость возникает, когда цели B_y и педагога не совпадают. Этот параметр обозначим как $S = \{s_1, s_2, ..., s_n\}$, сопротивляемость выражается в нежелании выполнять воспитательных указаний;

б) избирательность появляется, если $f \to \max$. Этот параметр обозначим как $I = \{i_1, i_2, ..., i_n\}$, он выражается в избирательности (предпочтительности) при выполнении воспитательных указаний;

в) неопределенность возникает, когда $f \to \max$ и $q \to \min$ или $f \to \min$ и $q \to \max$. Этот параметр обозначим как $N = \{n_1, n_2, ..., n_k\}$, он выражается в неопределенности или безразличии при выполнении воспитательных указаний;

г) активность возникает, когда цели B_i и педагога совпадают. Этот параметр обозначим как $A1 = \{a1_1, a1_2, ..., a1_1\}$, он выражается в большом желании выполнить воспитательные указания.

Целью работы является моделирование процедуры педагогического воздействия и определение фрактальности такого воздействия.

Метод решение. Как уже отметили, педагогическое воздействие состоит из двух компонент: q *и* f , когда они конъюнктивно связаны в процедуре воздействия на B_y, то воздействие G будет выражать реакцию B_y на это воздействие.

Таким образом, когда педагогом производится воздействие U, т.е. педагог начинает управлять процедурой воспитания, то для B_y моделью педагогического воздействия будет $G:U \to \{S,I,N,A1\}$, или с учетом психологической реакции B_y на η:

$$G(f \,\&\, q) : ((U \to S) \,\&\, (U \to I) \,\&\, (U \to N) \,\&\, (U \to A1)) \qquad (1)$$

От степени реакции B_y, соответственно конкретизируется и модель воспитательной системы $G(\eta)$, которая должна учитывать проявления активности B_y. Педагогическое воздействие $\eta \in U$ по своей физической природе, как уже отметили, имеет два компонента: силу и глубину. Эти компоненты являются психологическими компонентами корректировки меры педогогического воздействия. От этих компонент воздействия и зависит выбор типа педагогического воспитания .

С помощью этой модели (1) мы можем определить стиль педагогического воспитания.

Теорема. Если на воспитательное воздействие у B_y будет психологическое реакция, параметров $\{s,i,n,a1\}$, то $G(\eta)$ принимает значение 1, только тогда, когда $\{f,q\}$ принимает значение единица.

Доказательство. Доказать эту теорему можно строя истинностную таблицу для $G(\eta)$ в виде таблицы 1. Эффективность воспитание зависит от степени восприимчивости B_y на управляющее

воздействие η. Для этого мы должны раскрыть социально-психологические аспекты B_y, когда на B_y производится педагогическое воздействие. Для этого надо изучить отношения *i,s,a1,n* когда η действует на B_y. При анализе таблицы 1 из 64-й позиции видна очевидность доказательства теоремы.

Таблица 1 – Истинностная таблица психологической модели управления A_c

	F	***Q***	***S***	***A1***	***I***	***N***	***(F&Q)***	***(F&Q)→S***	***(F&Q)→A1***	***(F&Q)→I)***	***(F&Q)→N***	***G(η)***
1	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
2	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
3	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
4	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
5	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
6	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
7	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
8	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
9	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
10	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
11	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
12	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
13	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
14	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
15	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
16	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
17	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
18	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
19	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
20	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
21	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
22	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
23	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
24	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
25	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
26	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
27	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
28	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
29	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
30	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
31	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
32	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
33	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
34	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
35	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
36	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
37	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
38	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
39	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
40	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
41	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
42	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*
43	*1*	*0*	*1*	*0*	*1*	*0*	*0*	*1*	*1*	*1*	*1*	*1*

44	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
45	1	0	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1
46	1	0	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1
47	1	0	1	1	1	0	0	1	1	1	1	1
48	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1
49	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
50	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0
51	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0
52	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	1	0
53	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0
54	1	1	0	1	0	1	1	0	1	0	1	0
55	1	1	0	1	1	0	1	0	1	1	0	0
56	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	1	0
57	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0
58	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	1	0
59	1	1	1	0	1	0	1	1	0	1	0	0
60	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	1	0
61	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	0
62	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0
63	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0
64	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Это говорит о том, что для эффективного воспитания B_y в составе педагогических воздействий должны одновременно присутствовать параметры силы и глубины *G*.

При такой технологии оценивая параметров *S, I, N, A1* педагог может узнать и причину различного поведения B_y, не общаясь с ним. Естественно, это резко сократит время, затрачиваемое им на коммуникацию с B_y. В зависимости от значения оценок педагог может узнать и степень управляемости каждого B_y в воспитательной процедуре. Естественно, педагог при этом должен хорошо знать взаимоотношения параметров *S, I, N, A1* B_y, т.е. вовремя распознавать причину изменения значений этих параметров B_y в зависимости друг от друга.

Созданная Б. Мандельбротом фрактальная геометрия природы дала ученым не только новый инструмент измерения [4]. На основе этих измерений были установлены новые факты, затрагивающие глубинные основы функционирования психики человека [4,5].

Допустим, что масштабом педагогического воздействия $\eta \in U$ будет сила воздействие *f*, а глубина воздействия q будет масштабным множителем. Если эти компоненты в *G* связаны арифметическим умножением, т.е. *(f·q)*, то при таком подходе мера *M* педагогического воздействия будет выражаться следующей формулой:

$$M = C \cdot (q \cdot f^{1-D}) \qquad (2)$$

Эта формула выражает фрактальность педагогического воздействие. Если мы заранее знаем фрактальную размерность *D* педагогического воздействия, то педагог может по ходу воспитательной работы регулировать педагогические воздействия *U*. Это очень даже не маловажный фактор в процедуре воспитательной работы.

Таким образом педагогическое воздействие

$$U \sim q \cdot f^{1-D}$$

т.е. эффективность воздействие степенным образом зависит от силы воздействия. Фрактальная размерность педагогического воспитания *D* определяется из практики [6].

Выводы

Алгоритмы педагогического воспитания показал, что, не учитывая психологической реакции B_y на педагогические воздействия, трудно оценить результаты процедуры педагогического воспитания. Предложенная модель педагогического воздействия дает возможность педагогам, учитывая психологическую реакцию B_y на *G(f&q)*, корректировать меру воздействия. А фрактальное представление педагогического воздействия определяет не только меру педагогического воздействия, но и степень этого воздействия. Такое определение

осуществляется фрактальной размерностью *D* силы воздействия. С другой стороны глубина воздействия оценивает «частоту» воздействия, т.е. периодичность воздействия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рустамов Н.Н., Худияров Г.Б., Рустамов Е.Н. Отбор претендующих на спорт высших достижений. Монография. –Ташкент: «Fan va texnologiya», 2016, 136 с. -ISBN 978-9943-998-28-5.
2. Аристотель. Этика; Политика; Поэтика.//Собр. Соч. в 4-х томах. М., 1984 – 4 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: 1975.
4. Mandelbrot B.B. The fractal geometry of nature. New York: Freeman, 1982. Рус. пер.: Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. М.: Институт компьютер. исслед., 2002.
5. В.К. Балханов. Основы фрактальной геометрии и фрактального исчисления/Под ред. Ю.Б. Башкуев – Улан-Удэ: Изд.Бурятского госуниверситета, 2013, - 224 с.
6. Рустамов Н.Т. К вопросу фрактальности психики человека//Доклады республиканской научно-технической конференции «Современное состояние и перспективы применения информационных технологии в управлении», Ташкент, 2017, с. 175-180.

ҒІМРА 14.25.09
ӘОЖ 371.388.6

Джарылкапова Сандуғаш Есенбекқызы,
6D011300-биология мамандығының 3-курс докторанты,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: sandu_je@mail.ru

БИОЛОГИЯДАН БІЛІМАЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІСКЕРЛІГІН ДАМЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада биологиядан білімалушылардың зерттеушілік іскерлігін өзіндік өлкетану жұмысы негізінде дамыту мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, білімалушылардың зерттеушілік іскерлігін дамытуға бағытталған тапсырмалар ұсынылған.

Кілт сөздер: іскерлік, зерттеушілік іскерлік, өзіндік өлкетану жұмысы, пайдалы өсімдіктер, дәрілік өсімдіктер.

Аннотация: В статье расматривается проблемы развития исследовательских умений учащихся на основе самостоятельной краеведческой работы по биологии. А также, предложены задачи на развитие исследовательских умений учащихся.

Ключевые слова: умения, исследовательские умения, самостоятельная краеведческая работа, полезные растения, лекарственные растения.

Annotation: The article considers the problems of development of students' research skills based on independent study of local lore in biology. And also, tasks for the development of students' research skills are proposed.

Keywords: skills, research skills, independent study of local lore, useful plants, medicinal plants.

Соңғы он жылдықта ғылыми білімнің құндылығы, білімалушылардың зерттеушілік іскерлігінің маңыздылығы педагогика қоғамдастығында ерекше назар аудартып отыр. Сондықтан білім беруде білімалушылардың танымдық, әрі зерттеушілік іскерлік дағдыларын меңгеруді белсендіретін ғылымның және оның әдістерінің рөлін арттырудың қажеттілігі туындауда.

Білімалушылар оқу зерттеуді іске асыру барысында қажетті ақпаратты жинау, оларды жүйелеу, сұрақ қою және оған жауап таба білу, белгіліден белгісізді іздеу сияқты дағдыларды меңгереді. Бақылау, тәжірибе және сабақ кезінде жинақталған білім нәтижесінде білімалушы өзбетінше өзін қызықтырған мәселелерді шеше алуы тиіс.

Я.А. Коменскийдің есептеуінше оқу нәтижелілігінің басты шарты – білімалушылардың пәннің мәнін тани отырып, оқу-таным үдерісінде шынайы ғылымға етене жақын болуы [1]. Ж.Ж. Руссо білім беру барысында тәрбиеленушілердің қоршаған ортаны өздігінен зерттеуін негізге алды және де білімді өздігінен игеруге жол ашатын жаңа оқу әдісін ұсынды [2].

И.Г. Песталоцци “оқудың негізгі міндеті - ойлау қабілетін дамыту” деп есептейді, сонымен қатар, оқыту үдерісі, оның ойынша, таным үдерісіне сай жүргізілуі керек. Ол білімнің негізін құрайтын өзіндік зерттеулердің қажеттілігін баса көрсетті [3].

А. Дистервегтің пікірінше, білім беру мекемелерінің басты міндеті – білім алушының өзіндік ойлауын дамытуында, ал бұл білім беруші білім алушының шынайы қажеттілікті өзі іздеп табуына дағдыландыра білгенде ғана жүзеге асырылады [4].

Еліміздің дала педагогтары Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы адамның адам болып қалыптасы, рухани ішкі қуатының кемелденуі, оның өзіндік мұратына жете алуы әркімнің өз мүмкіндігіне байланысты екенін психологиялық-педагогикалық тұрғыдан дәлелдеген [5].

Зерттеушілік білік пен дағдының қажеттілігі тек қандайда бір қарапайым табиғат заңдылықтарының қызметін мысалға келтіре отырып түсіндіруде ғана емес, сонымен қатар, олардың маңыздылығы тұлғаның үнемі өзгеріп отыратын қоршаған ортаның шартына бейімделе алу мүмкіндігіне қол жеткізу әдісінің ең оңтайлысы екендігінде.

Білімалушыларға тәрбие мен білім берудегі биологиялық және экологиялық өлкетанудың маңызын ескермеу мүмкін емес. Баланың мақсатты түрде жұмысты ұйымдастыру дағдысын қалыптастыратын зерттеу жүргізуде тәжірибесі болмаса да, балада туған өлкенің табиғи нысандарымен жанаса отырып іске асатын табиғи ізденімпаздығы мен білім құмарлығы болады.

Биологияның барлық бөлімінде туған өлкенің тірі табиғатындағы нысандарды бақылауды қажет етеді, ол қабілеттілік биологияны жүйелі оқудың алғашқы кезеңдерінде қалыптасады, яғни 5-7 сыныптарда.

Сабақта және сабақтан тыс уақытта білімалушы мен білімберуші арасындағы өзара байланыс білімалушы бойындағы тұлғаға тән әлеуметтік белсенділік қасиеті – таным дербестігін дамытуға дерліктей әсер етеді. Биологиядан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды – белгілі-бір тірі табиғат нысанына бақылау, тәжірибе жүргізу, өзін қоршаған ортадан олардың даналарын іздеп тауып, коллекция, гербарий жасау, байырғы тұрғындармен сол нысандар жөнінде әңгімелесу және т.б. сол секілді істерді нәтижелі орындауға мұрындық болады. Білімалушылар әртүрлі көздерден мәлімет жинауды, алынған мәліметтерді жүйелеу мен саралауды, құбылыстар мен фактілерді жинақтап, дұрыс тұжырым жасауды және қоршаған ортаға байланысты зерттеулерді пайдасына жарата білуді үйренеді.

Білімалушылардың зерттеушілік іскерлігін дамытуда туған өлке материалдарын өзбетінше орындалатын жұмыстарда пайдаланудың маңызы зор [6]. Себебі, туған өлке материалдарын пайдалану негізінде білімалушының бойында патриоттық сезімі қалыптасады. Ол өзін қоршап тұрған ортаны таниды: айналасында өсіп тұрған өсімдіктердің қайсысы дәрілік, дәрумендік, тағамдық, малазықтық, отындық, техникалық екендігін, кейбір өсімдіктер тек өзі тұратын аймақта ғана өсетін – эндемик екендігін, кейбірінің шығу тегі еліміз екендігін және т.б. Ал бұл білімдерді білімалушы өзбетінше жинақтайды, сонымен қатар келесідей дағдыларды өз бойында қалыптастыра алады:

-каталогпен жұмыс жасау;
-конспекті жазу;
-жоспар түзу;
-үзінділер жазып алу;
-тезис жазу;
-кесте, кластер, блок схема, график, диаграма құру;
-мәтін құру;
-мәтінге сай үйлестіру матриалдарын таңдау;
-түрлі ғалымдардың анықтамаларын салыстыра отырып, өз анықтамасын беру;
-зерттеудің мақсат, міндет, әдістерін құрастыру;
-есеп жазу, оны қорғау және т.б.

Мұндай тапсырмалармен жұмыс істеу барысында білімалушылар ғылыми ізденістің әліппесінен бастау алып, оның әрі қарайғы қадамдарымен танысады, ғылыми танымы мен пәнге деген қызығушылығы артады.

Мәселен, каталогпен жұмыс жасауды үйрету үшін ең алдымен білімалушыларды каталог, картатека деген ұғымдармен таныстырған жөн, олардың түрлері мен жүйеленуін түсіндіріп, көрнекі түрде (презентация, үлестірме материалдары арқылы) олардың қандай болатынын көрсету қажет. Сабақ барысында үлгі ретінде алфавиттік, жүйелік және электронды каталогпен жұмысты білімберуші білімалушылармен бірге орындағаны дұрыс. Келесі кезекте алдын ала дайындалған үлестірме материал негізінде әдебиеттер тізімінен өздерінің тақырыптарына қажетті әдебиеттерді өзбетінше тізіп жазып алуға үйретуге болады. Мысалы, «Қазақстанның пайдалы өсімдіктері» тақырыбында каталогпен жұмыс жасауға негізделген тапсырмаларды ұсынамыз:

1 тапсырма. Төменде тізілген әдебиеттерден: 1 топ – Қазақстанның пайдалы өсімдіктеріне арналған әдебиеттерді; 2 топ – Айдарбаева Докторхан Қайсарбековнаның еңбектерін жазып алыңыз:

Кочаев В.А. «О краеведении в школе»//Естествознание в школе., - №3, 1948г., - С. 69-72.

Қазақстанның қызыл кітабі. – Астана, 2014. - 304 б.

Айдарбаева Д.К. Қазақстанның пайдалы өсімдіктері. - Қарағанды: ЖК «Ақнұр» баспасы, 290 бет.

Лебедева Т.П. К методике сбора этноботанических данных.//Общая - биология №8(169), - г. Петрозаводск, - 2017г., С. 98-105.

Бабакова Т.А. «Экологическое краеведение»//Биология в школе., - №4, 1996г., - С. 60-62.

Семенов А.С. «Экскурсия по следам древней жизни в окрестностях Москвы»//Естествознание в школе., - №3, 1948г., - С. 72-74.

Боровицкий П.И. «Школьная экскурсия на тему о весенних явлениях в мире растений»// Естествознание в школе., - М., - №1, 1946г., - С. 91-97.

Айдарбаева Д.К., Бижанова Г.Қ., Иманкулова С.К., Мусаев Қ.Л. Қазақстанның халық медицинасында пайдалынатын дәрілік өсімдіктері//Іле педагогикалық университетінің ғылыми журналы, №6. - Құлжа қ. (ҚХР), 2013. – 93-98 б. Быстров А.А., Ю.К. Круберг «Комнатные растения в учебной работе по ботанике в школе//Естествозанние в школе., - №2, 1948 г., - С. 42-53.

Дебелло Л.И. «Экспедиция по изучению родного края»//Биология в школе., - №6, 1981 г., - С. 58-59.

Иллюстрированный определитель растений Казахстана 1,2 том. – Алматы, 1972. - С. 40, 41, 265, 317.

Козьмин В.А. Полевая этнография [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://refdb.ru/look/2515819-pall.html.

Белов И.Г. «Применение комнатных растений на уроке и во внекласной работе»// Естествозанние в школе., - №6, 1946 г., - С. 89-107.

Стрельцовой А.А. «Ознакомление учащихся с природой родного края//Естествозанние в школе., - №4, 1959 г., - С. 65-67.

Корсунская В.М. «Из опыта экскурсионной работы Ленинградских учителей»//Естествозанние в школе., - №7, 1947 г., - С. 69-71.

Айдарбаева Д.К. Қазақстанның оңтүстігі мен шығысындағы өсімдік қорларының қазіргі жағдайы: биол. ғылым. док. автореф..., - Алматы, 2010. – 52 б.

Қалиев Б. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. - Алматы, 2012. - Б. 272-273, 294-295, 346-347, 362.

Долонова Г.М., Омурова К.О., Содомбеков И.С. Отражение в произведениях кыргызского устного творчества сведений о полезных растениях, используемых народом//Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. Пенза: Академия Естествознания, 2016. 6-4. С. 706-709.

Байтенов М.С. Флора Казахстана. Родовой комплекс флоры. Том 2 .- Алматы, 2001. - 279 с.

Айдарбаева Д.К. Растительные ресурсы Казахстана и их рациональное использование. – Караганда, 2014. – 144 с.

Петрунько А.В. «Каким быть региональному содержанию биологического образования при переходе на новые стандарты//Биология в школе., - №2, 2011г., - С. 30-35.

Савинова Е.В., Н.М. Семчук «История становления принципа краеведения в методике школьного естествознания»//Успехи современного естествознания. Российская Академия Естествознания, - №6, - 2008 г.

Қажымұратов, Мәжит Қазақстанда кездесетін пайдалы өсімдіктер/Қажымұратов, Мәжит, - Алматы : Қайнар, 1975 . - 219 б. [8] п. сурет Библиогр.: 208-211 б. - 9 000 дана. – көрсетілмеген (мұқ.): 50 тг.

Шәріпбаев Н.Ш. Пайдалы өсімдіктерді мал дәрігерлігінде қолдану [Мәтін]/Н. Ш. Шәріпбаев, - Алматы: Қайнар, 1988. - 242, [5] б., сурет. - 5700 дана. – 5-629-00074-5 (мұқ.): 900 тг.

Қанаев Ә.Т. Пайдалы өсімдіктер және оларды дайындау биотехнологиясы [Мәтін]: анықтамалық/Ә.Т. Қанаев, З.Қ. Қанаева; Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық ун-ті - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 259 б. Библиогр.: 254 б. - 150 дана. – 978-60-04-1486-0: 2100 тг.

Дескриптор: - Қазақстанның пайдалы өсімдіктеріне арналған әдебиеттерді тізіп жазады;

- Айдарбаева Докторхан Қайсарбековнаның еңбектерін тізіп жазады.

2 тапсырма: Электронды каталогтан 1 топ – дәрілік өсімдіктерге; 2 топ – инсектицидті өсімдіктерге; 3 топ – балды өсімдіктерге; 4 топ – техникалық өсімдіктерге арналған, ең аз дегенде, 5 ғылыми жұмыстарды тізіп жазыңыз.

Дескриптор: - электронды каталогтан керекті ғылыми жұмыстарды таба алады.

3 тапсырма: Электронды каталогтан 1 топ – М.К. Кукеновтың, 2 топ – Б.А. Быковтың, 3 топ - М.С. Байтеновтың; 4 топ – Қ.Л. Мусаевтің ғылыми еңбектерін (кемінде-5) жазып алыңыз.

Дескриптор: - электронды каталогтан авторлар бойынша ғылыми жұмыстарды таба алады

4 тапсырма: Сәйкестендіру кестесін толтырыңыз

Авторлары	**Библиографиялық көрсеткіші**	**Кілттік сөздері**	**Аңдатпасы**
ҚАЖЫМҰРАТОВ МӘЖИТ	Пайдалы өсімдіктерді мал дәрігерлігінде қолдану [Мәтін]/ Н.Ш. Шәріпбаев, - Алматы :	таулы жер өсімдіктері, пайдалы өсімдіктер,	Анықтамалықта дәрілік өсімдіктер туралы

	Қайнар, 1988. - 242, [5] б., сурет. - 5700 дана. – 5-629-00074-5 (мұқ.): 900 тг.	пайдалы өсімдік түрлері, өсімдіктерді қорғау, өсімдіктерді тиімді пайдалану	мәліметтер беріліп, оларды жинау, дайындау және халық медицинасында емдеу мен алдын алу шаралары ретінде пайдалану тәсілі ретінде қарастырылған
ШӘРІПБАЕВ НҰРҒАЗЫ ШӘРІПБАЙҰЛЫ	Қазақстанның оңтүстігі мен шығысындағы өсімдік қорларының қазіргі жағдайы : Биология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореферат. 03.00.05 мамандығы бойынша/Айдарбаева, Докторхан Кайсарбековна, - Алматы: [Б.Ж.], 2010 . - 47, [6] б. Библиогр.: 43-47 б. - 100 дана.	дәрілік өсімдіктер, дәрілік өсімдіктерге сипаттама, дәрілік өсімдіктерді пайдалану, дәрілік өсімдіктердің медицинада қолданылуы, Қазақстандағы пайдалы өсімдіктер	Бұл кітапта пайдалы өсімдіктердің ботаникалық сипаттамасы, табиғатта таралуы, шикізат ретінде жиналуы, сақталуы, химиялық құрамы және мал дәрігерлігінде қолданылуы жөнінде сөз болады
ҚАНАЕВ ӘШІМХАН ТОҚТАСЫНҰЛЫ	Қазақстанда кездесетін пайдалы өсімдіктер/Қажымұратов, Мәжит, - Алматы: Қайнар, 1975. - 219 б. [8] п. сурет Библиогр.: 208-211 б. - 9 000 дана. – көрсетілмеген (мұқ.): 50 тг.	дәрілік өсімдіктер, дәрілік өсімдіктерді өсіру, дәрі түрлері, алоэ шырыны, дәрілік шөптер	Зерттеу мақсаты: Оңтүстік Қазақстан, Жетісу Алатауы және Оңтүстік Алтай таулары пайдалы өсімдіктерінің табиғи шикізат қорларының қазіргі жағдайын анықтап, оларды тиімді пайдалану жөнінде ұсыныстар жасау
АЙДАРБАЕВА ДОКТОРХАН КАЙСАРБЕКОВНА	Пайдалы өсімдіктер және оларды дайындау биотехнологиясы [Мәтін]: анықтамалық /Ә.Т. Қанаев , З. Қ. Қанаева; Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық ун-ті - Алматы: Қазақ университеті, 2016 . - 259 б. Библиогр.: 254 б. - 150 дана . – 978-60-04-1486-0: 2100 тг.	мал шаруашылығы, дәрілік өсімдіктер, мал аурулары, емдік шипалар, дәрілік шөптер, витаминдік өсімдіктер, улы өсімдіктер	Кітапта республикадағы кездесетін пайдалы өсімдіктердің морфологиялық-биологиялық сипаттамасы беріліп отыр

Мұндай тапсырмалар негізінде білімалушы өзіне қажетті материалдарды өзбетінше қайдан және қалай жинақтауға болатындығын үйренеді, оның ғылыми іскерлігін дамытудың алғашқы қадамы жасалады. Яғни, өзін қызықтырған сұрақтардың жауабын іздеудің мүмкіндіктерін үйренеді.

Педагогика және психологиялық мәселелердің бірі ретінде іскерлік ұғымына түрліше анықтама беріледі. Солардың бірі бұл ұғымды әрекет әдісі ретінде қарастырса, екіншілері іскерлікті нәтижелі әрекетке дайындық, мүмкіндік немесе жинақталған тәжірибе деп есептейді.

Бірақ бұл анықтамаларға ортақ дүние ол – іскерліктің білімдерге негізделуі, іскерлік пен білімді бір-бірінсіз елестету мүмкін емес. Әрбір іскерлік жинақталған білімдер негізінде пайда болады.

Сонымен қатар, қайталау білім анасы демекші, теория мен практика ұштасқанда ғана алынған білім толық болады. Сондықтан білімалушыларға келесідей үй тапсырмаларын беруді ұсынамыз:

1 тапсырма: Мектеп кітапханасы қорындағы «Қазақстанның пайдалы өсімдіктеріне» арналған ғылыми еңбектердің тізімін жазыңыз.

2 тапсырма: Алматы қаласындағы кез-келген кітапханаға жазылып, оның қорындағы 1 топ – алфавиттік; 2 топ – жүйелік және 3 топ – пәндік каталогтан «Жабайы өсетін дәрілік өсімдіктерге» қатысты ғылыми еңбектерді және сол еңбектердің картотекада жазылған қысқаша сипаттамасын жазыңыз.

3 тапсырма: 2 тапсырма нәтижесінде жинақталған ғылыми еңбектерді отандық және шетелдік деп екі топқа топтастырыңыз

Қорыта айтқанда, білімалушылардың зерттеушілік іскерлігі негізінен оның тапсырмаларды өзбетінше және мұғалімнің көмегімен жүйелі түрде орындауынан дамиды есептейміз. Ал мұндай тапсырмалар туған өлке материалдары бойынша құрастырылса білімалушылардың қызығушылықтары артатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Середенко П.В. Формирование готовности будущих педагогов к обучению учащихся исследовательским умениям и навыкам: дисс. ... д.п.н. – М., 2008. – 440 с.
2. Основные педагогические идеи Жан-Жака Руссо. https://урок.рф. 5.02.2020
3. Джуринский А.Н. История зарубежной педагогики: Учебное пособие. - М., 1998.
4. Шабашов Леонид Данилович Развитие исследовательских умений учащихся средней школы: афвтор. ... к.п.н. – Санкт-Петербург, 1997. – 16 с.
5. Көшербаева А.Н., Шолпанқұлова Г.К., Тленбаева М.Б., Махметова Б.Т. Этнопедагогикалық білім негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 131 б.
6. Нурабаева Л.С. Краеведческие основы экологического образования и воспитания учащихся: дис... канд.пед.наук/Таразский государственный педагогический институт – Тараз, 2010. – 150 с. Инв. №0410РК01040

ҒІМРА 34.01.45
ӘОЖ 57:372.8

Джунусова Раушан Жексенбайқызы,
6D011300-биология мамандығының 2 курс докторанты,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
e-mail: rosh_81@mail.ru

БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ БІЛІМІН ДАМЫТУДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада болашақ биолог мұғалімдердің генетикалық білімін дамытуда өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы, генетика пәнін оқыту үрдісінде басшылыққа алатын негізгі қағидалар, сонымен қатар көптілді оқыту жағдайында генетика пәнінде қолдануға тиімді өзіндік жұмыстар көрсетілген.

Кілтті сөздер: генетикалық білім беру, оқыту үрдісі,қағидалар, көптілді оқыту, өзіндік жұмыстар, әдістемелік нұсқау.

Аннотация. В статье рассматривается важность самостоятельной работы в развитии генетических знаний будущих биологов, основные принципы, которыми руководствуется в процессе преподавания генетики и эффективное использование самостоятельной работы по генетике в условиях полиязычного обучения.

Ключевые слова: генетическое образование, учебный процесс, принципы, полиязычное обучение, самостоятельная работа, методическое указание.

Annotation. The article discusses the importance of independent work in the development of genetic knowledge of future biologists, the main principles that guide the teaching of genetics and the effective use of independent work on genetics in the context of multilingual education.

Key words: genetic education, educational process, principles, multilingual training, independent work, methodological guidance.

Қазақстан Республикасының жоғары білімі шығармашылық әлеуетті іске асыруды жоғары деңгейде жүзеге асыратын, кәсіби дайындықтың жоғары деңгейіне ие, кәсіби қызметті ғылыми-зерттеу дағдыларымен үйлестіретін және үздіксіз оқуға сонымен қатар қажеттілікке ие жаңа типті маман қалыптастыруды көздеуде. Бұл мақалада генетика пәнін оқыту барысында педагогикалық университет студенттеріне өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың әдістемелік ерекшеліктерін қарастырамыз.

Студенттің өзіндік жұмысы білім беру процесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, оның барысында дағдылар, қабілеттер мен білімдердің қалыптасуы жүреді, ал студент кейіннен танымдық әдістермен, шығармашылық жұмысқа деген қызығушылықпен және сайып келгенде, білім беру және ғылыми міндеттерді шешуге бейімделеді. Біздің зерттеу тақырыбымыз генетика пәнін оқытуда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру мәселесіне арналған [1].

Генетика ғылымында XXI ғасырдың басындағы ашылып жатқан көптеген ғылыми жаңалықтар әсіресе генетиканың жетістіктеріне байланысты. Байқағанымыздай генетиканы оқыту мәселесінің аз және соңғы уақытта қазіргі қоғам талабына сай зерттелмегені және оның көпшілігі орта білім беруге арналғандықтары айқын болды.

Соның ішінде генетиканы мектепте оқыту жайлы Т.М. Рустамова, Б.Х. Соколовской, Л.П. Анастасова, Б.Х. Соколовская, Бансидхара Трипатхи, К.Б. Бутаевалар зерттегенін, ал қазақстандық ғалымдардан Р.А. Алимкулова, Н.Б. Ишмухамедовалар зерттеулер жүргізген.

1966 жылы Т.М. Рустамова генетика мәселелерін мектептегі биология курсына енгізудің әдістемесін ұсынды.

1969 жылы Б.Х. Соколовскаяның «Вопросы молекулярной биологии и генетики в десятом классе» деген ғылыми еңбегінің жарыққа шығуы қиынға соқты, себебі генетиканы мектепте оқытуға 30 жылға жуық тиым салынған болатын (1939 жылдан 1966 жылға дейін). Сол уақытта бұл мәселе жаңадан зерттеле бастады. Автор өзінің мақсат, міндеттеріне орай ғылыми-әдістемелік проблеманың стратегиялық және тактикалық сипаттамасын анықтады. Ол молекулалық биологиядан сабақ беру үрдісін дамытуда кибернетикалық тәсілдің аса тиімді екеніне көз жеткізді. Ал генетикадан білім алушыларға терең білім беруде әсіресе генетикалық есептерді шығару басты мәселе болып саналатындығы белгілі. Бұл ғылымды білім алушылар генетикалық есептерді дұрыс шығармай меңгере алмайтындығын көрсетті. Молекулалық биология мен генетиканы оқытуда

проблемалы-логикалық әдістің білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыруда және терең білім беруде үлкен маңызы бар екендігін дәлелдеді.

Одан кейін 1970 жылы Л.П. Анастасованың «Изобразительные наглядные средства в формировании и развитии основных генетических понятый курса общей биологии» деген ғылыми зерттеу жұмысы жарияланды. Мұнда ғалым негізгі негізгі генетикалық түсініктер қалыптастыруда көрнекі оқулықтар қажет, ол білім алушылардың абстрактілі ойларын дамытып, ойша пайымдауға, жинақтап, талдап ой қортындылауға үйретеді деп оқу құралдарын пайдалану барысында алынатындығын дәлелдеді. Сонымен қатар жалпы биология мен химия пәнінің арасында пәнаралық байланыс орнату қажет деп есептейді. Көрнекі оқу құралын құрастырғанда оны білім алушы тек тәжірбие сабақтарында ғана емес, өзіндік жұмыс орындау кезінде де пайдаланады. Көрнекі оқу құралының мазмұны барлығын тұтастай емес емес бірте-бірте қалыптастыруға негізделгендігінде деп қортындылайды.

1972 жылы Бансидхара Трипатхидің «Развитие способности решения биологических задач в курсе общей биологии» деген ғылыми еңбегі жарық көрді. Бұл ғылыми жұмыста мынадай мәселелер қарастырылды: биологиялық есептер қандай болып келеді; биологиялық есептердің жіктелуі; есептерді шығару; биологиялық есептерді шығаруға қабілеттілік; биологиялық есептерді шығаруға қабілеттілікті дамыту.

Ары қарай биологиялық есептерді шығаруға қабілеттіліктің көрсеткіштерін талдайды: олар есептің күрделілігі, дұрыс шығару, қателер саны, есепті шығару түсініктілігі, есепті шығару жылдамдығы,қысқалылығы т.б. Сонымен қатар биологиялық есептерді шығаруға қабілеттілікті дамыту жолдарын айқындайды.

1998 жылы Нгуен Динь Ням «Формирование и развитие у учащихся генетических знаний в процессе обучения общей биологии в общеобразовательных школах Вьетнама» деген еңбегі Вьетнамдық мектеп оқушыларының генетикалық білімінің сапасын арттыру қажеттілігі мен жалпы биологияны оқыту үрдісінде олардың қалыптасуы мен дамуы үшін әдістемелік жағдайлардың жеткіліксіз дамуы арасындағы қайшылықтарды шешуден тұрады.

Ал қазақстандық ғалымдардан 1976 жылы Р.А. Алимкулова «Самостоятельные работы учащихся в процессе обучения общей биологии» деген ғылыми зерттеу жұмысын қорғады. Онда жалпы биология пәнінде қандай өзіндік жұмыстар жүргізуге болатындығына тоқталады. Білім алушылардың өзіндік жұмыстарын қалай ұйымдастыруға болады, өзіндік жұмыстардың мазмұны оны орындау жолдарын анықтап береді.

1998 жылы Н.Б. Ишмұхамедованың «Уроки по основам генетики» оқу құралы жарық көрді. Бұнда әсіресе генетикалық материалдарды сабақта қалай қолдануға болатындығы көрсетіледі.

Ізденістерден байқағанымыз Қазақстандағы генетиканы оқыту мәселесіне арналған арнайы ғылыми оқулықтар мен оқу құралдарының өте аз екені және бұл бүгінгі күнгі білім беруде, биолог-педагог мамандарды дайындауда қоғам сұранысын қанағаттандыра алмайтын көкейкесті мәселенің бірі екендігін аңғаруға болады.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиетке талдау жасау және университеттегі биологиялық пәндерді оқыту практикасының жай-күйі, атап айтқанда генетика пәнінің жаңа түсінік пен одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді [2].

Оқытушыларға студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға негізделген генетикалық білімді қалыптастыру және дамыту бойынша әдістемелік әзірлемелер, атап айтқанда оны орындау әдістері, өлшеу және бағалау критерийлері қажет. Осыған байланысты генетиканың эмпирикалық және ғылыми-теориялық тұжырымдамаларын саралау үшін критерийлерді таңдау, жалпы ұғымдарды анықтау және олардың иерархиясын құру сияқты қызмет аспектілеріне назар аударған жөн. Сонымен қатар генетика ұғымдарының дамуы үшін студенттердің зияткерлік іс-әрекетінің жеке ерекшеліктерінің сипаттамалары маңызды. Бұл әсіресе соңғы жылдары, оқытуды саралау қағидалары мен болашақ биология мұғалімі қызметінің мазмұны әр түрлі түсіндіріле бастаған кезде айқын көрінеді. Өзіндік жұмыс түрлерін қолдану студенттерге белсенді, өз бетінше, шығармашылықпен, мақсатты түрде жаңа білім алуға мүмкіндік береді; тұлғаның тұтас дамуына ықпал етеді [3].

Генетика пәнін оқыту үрдісінде дидактикалық қағидалар басшылыққа алынады. Қағида (принцип) - басшылыққа алатын идея, талап ендеше оқытуға қойылатын талаптар өзгеріп отыратындықтан, кейбір қағидалар ескіріп (табиғатқа сәйкестік, партиялық), кейбіреулері жаңадан пайда болады (кіріктіру, ізгілендіру).

Биология пәні оқытушыларының әдістемелік дайындығы аясында өзіндік жұмысты ұйымдастыруда генетикалық білімді дамыту барысында басшылыққа алатын қағидалары:

1. Ғылым және теорияның практикамен байланысы қағидасы. Генетика пәнін оқытудың мазмұны қазіргі ғылым деңгейіне сәйкес келуі керек, ал теориялық білім абстрактілі болып қалмауы керек, оларды эксперимент, зертханалық және практикалық жұмыстар барысында шынайылығын тексеріп, студенттердің іс-әрекеттері деңгейіне жеткізу керек.

2. Білім беру мазмұнын іргелендіру қағидасы. Мазмұнды таңдау кезінде әлемнің ғылыми бейнесі туралы іргелі, жан-жақты идеяларға сүйену керек, ол өз кезегінде молекулалық биология және генетикалық заңдылықтарға, негізгі әдіснамалық қағидаларға және биология мен генетика жалпы заңдарына негізделген болу керек.

3. Пәнаралық кіріктіру қағидасы. Кіріктіріп оқыту әдісі жалпы барлық дидактика тәрізді, қазіргі кезде қиын кезеңнен өтуде. Жалпы орта білім берудің мақсаттары өзгерді, жаңа оқу жоспарлары және пәндерді кіріктіріп оқытудың жаңа тәсілдері әзірленуде. Ал білім беру мазмұнын жаңарту оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі емес әдістері мен түрлерін, сондай-ақ түрлі пәндерді кіріктіріп оқыту сабақтарын қолдануды талап етеді. Сол себепті де білім берудің жаңа технологиялары пайда болуда, олардың бірі пәндік-тілдік кіріктіріп оқыту технологиясы. Біздің зерттеу тақырыбымызда да осы қағида басты қағидалардың бірі деп айтуымызға болады.

4. Қолданбалылық мәні қағидасы. Оқытуда генетиканың ғылыми прогресстегі рөлін ашып көрсету керек. Ғылыми білімді практикалық қолдана білу бүгінгі таңда әлеуметтік практиканың үнемі өзгеріп тұратын жағдайларында қажет болатын кәсіби икемділіктің негізі болып табылады. Генетиканы оқыту процесінде мұндай педагогикалық қағидалар сабақтастық, қол жетімділік, жүйелілік сияқты қағидалар арқылы жүзеге асырылады.

5. Кәсіби бағдарлау қағидасы. Білім алушылардың генетикалық білімі мен дағдыларының мазмұны тек теориялық материалмен және дерексіз тапсырмалармен шектелмеуі керек; генетикалық ұғымдар үшін студенттер нақты кәсіби нысандарды көруі танысуы керек.

6. Интерактивті оқыту қағидасы (генетикалық білімнің күрделілігіне байланысты қажет болатын интерактивті диалог пен кері байланысты қамтамасыз ету) білім алушының зияткерлік әлеуетін дамытуға бағытталған (алгоритмдік, бейнелік, теориялық ойлау стилін қалыптастыру, қиын жағдайда оптималды немесе ауыспалы шешімдер қабылдау, ақпаратты өңдеу қабілеті).

7. Дидактикалық оқу циклінің тұтастығы мен сабақтастығын қамтамасыз ету қағидасы (тақырып, генетика пәнінің бөлімі шеңберіндегі дидактикалық циклдің барлық байланыстарын аяқтауға мүмкіндік беру). Барлық тақырыптар өзара байланысты және генетиканы оқытудың жалпы логикасына сәйкес болуы керек.

8. Үздіксіздік қағидасы. Студенттердің өзіндік жұмысына арналған оқу және ғылыми мазмұны студенттердің генетиканы зерделеу кезінде алған білімдерін, дағдыларын ескеруі және басқа пәндерді оқытуда сұранысқа ие болуы керек.

9. Жеке тұлғаға бағдарлау қағидасы. Оқу мазмұнын игеру процесі өте күрделі және әр студент үшін әр түрлі болатын көптеген факторлардың жиынтығын қажет етеді. Генетика мазмұнын қолдану арқылы құрылған білім беру ортасы студенттің танымдық жұмысын өз бетінше ұйымдастыруға, реттеуге және бақылауға мүмкіндік береді.

10. Өзін-өзі тәрбиелеу қағидасы. Студенттердің тәуелсіз оқу іс-әрекетіне көбірек қатысуы студентті объектіден субъективті позицияға ауыстыруды талап етеді, яғни белсенді кәсіби өзін-өзі дамыту ұстанымына және басты назарды білімді игеруден тәуелсіз игеруге көшіру. Оқу процесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде өзіндік жұмыс студенттердің кәсіби және танымдық белсенділігін арттырудың құралы болуы керек [4].

Осы қағидалардың соңғысы және пәнаралық кіріктіру қағидасы біздің диссертациямыздың тақырыбымен «Көптілділікті оқыту жағдайында өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру арқылы болашақ биолог мұғалімдердің генетикалық білімдерін дамыту» тақырыбымен өте тығыз байланысты.

Генетика пәнінен білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың маңызы өте зор. Өйткені, сол арқылы білім алушылардың іс-әрекетінің дербестігі артады. Білім алушының өзіндік жұмысы кез-келген пәнді оқуға өзіндік жұмыстың орындалу әдістерінің қалыптасуына бағытталғанымен, бұл жұмыс олардың ғылыми, оқу кәсіби қызметін қалыптастырып, мәселелерді өзіндік шешуіне оптималды шешімдерді қабылдауға, дағдарыстық жағдайлардан шығуға арналған. Біз бүгінгі күннің талабына сай генетика пәні бойынша ағылшын топтарын оқыту барысында пайдалануға ыңғайлы өзіндік жұмыстардарды құрастырып, өз тәжірибемізде қолданудамыз. Биология ғылымының кез-келген саласын оқыту барысында да өзіндік

жұмыстардың алатын орны ерекше. Генетика пәнін ағылшын тілінде кіріктіре отырып оқыту-өмірден өз орынын тандай алатын өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап,кез келген ортаға тез бейімделетін,белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын, өзге дамыған елдермен білім бәсекелестігіне түсе алатын,еліміздің биология саласын дамытуға үлес қоса алатын, көптілді және мәдениетті құзіреттіліктерді игерген полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақстан Республикасының халықаралық ынтымақтастықта жедел қарқынмен даму кезеңінде әлемдік экономикаға жан-жақты ену кезеңінде, ағылшын тілін меңгерген, күнделікті және кәсіби салада оны тиімді пайдалана алатын мамандарға сұраныс көбеюде.

Генетика пәні жаратылыстану ғылымының басқа салаларының арасында маңызды орын алады. Білім алушылардың концептуалды биологиялық ойларын қалыптастыруында үлкен рөл атқарады. Дегенмен, генетика тілі өте ерекше, генетикалық материалды таныстыру логикасы заңдылықтарды түсіндіру өзгешелігімен ерекшеленеді.

Кіріктірілген оқытуды ұйымдастыру оқытушыға әр сабақты мұқият дайындау мен жоспарлауды, қазіргі заманғы педагогикалық тәсілдерді қолдануды және т.б. талап етеді. Үштілді білім беруде заманауи CLIL әдісін белсенді қолдану өте тиімді. 1994 жылдан бастап Дэвид Марш және басқа да көптілді білім беруді дамыту бойынша ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдар CLIL әдісін жоба ретінде әзірлеп ұсынды. 1999 жылы профессор Ду Койл CLIL әдісі бойынша сабақтарды жоспарлаудың негізгі және маңызды 4 «С» қағидаларын дамытты. Яғни олар: Content - мазмұн, Commynication – қарым-қатынас, Cognition - таным, Culture - мәдениет. CLIL әдісінің қағидалары аясында мазмұн (пәндік мазмұн, пәнаралық байланыс), тіл және таным (сыни тұрғыдан ойлау процесі) ұсынылған. Көптілді білім беру жағдайында өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру үшін төмендегідей әдіс-тәсілдерді қолдану тиімді терминдерді есте сақтау үшін **«From Start to Finish»** бұл ойында студенттер терминдерді қазақша, ағылшынша аудармаларын дұрыс тауып көрсету керек. Бұл ойын генетикалық ұғымдарды қалыптастыру барысында қолдануға өте тиімді.

«Find the terminology» (терминдерді тап) ойын әдісінде ағылшын әріптерінің орындары ауыстырылады оның дұрыс жазылуын табуы қажет.

«Tarsia» (Тарсия) әдісі арқылы ағылшын тіліндегі анықтамаларды оқып, сәйкес орындарға терминдерді қояды.

Ал **«Matching»** (сәйкестендіру) қазақ-ағылшын терминдерінің немесе ережелердің дұрыс сәйкестендірілуіне негізделген.

«True and False» (ақиқат және жалған) ойыны барысында ағылшынша айтылған анықтамасының дұрыс не бұрыстығына байланысты бір-бірінен жауап қайтарады.

«Cards» ойын әдісінде таратылып берілген карточкаларға сәйкес қандай тапсырма берілгенін анықтап, аудармасының жауабын табуы тиіс.

«***Complete the gaps with the words below»:*** кілтті сөздерді пайдаланып бос орынды толтырыңыздар.

Педагогика ғылымында өзіндік жұмысты ұйымдастыру мәселесіне көптеген зерттеулер арналған. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін В.К. Буряк, Е.Я. Голант, Б.П. Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, Е.С. Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде зерттелініп, оқу үрдісінде білім алушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері қарастырылды. Білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғыда қарастырғандар: А.Е. Абылқасымова, Н.А. Адельбаева, С.И. Архангельский, М.В. Буланова-Топоркова, М.Г. Гарунов, И.И. Кобыляцкий, Р.Н. Низамов еңбектері. Алдыңғы буын ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, бүгінгі таңның білім беру талабына сай жаңаша бағыттағы өзіндік жұмыстарды іріктеп өз тәжірибеміздеп өткізіп, алып қосатын жақтарын анықтап, әлемнің білім беру тәжірибелерімен астастырып шығармашылық жағынан тың ізденістерді өзімізге үлгі тұтудамыз.

Студенттердің өзіндік жұмысқа деген көзқарастарын анықтау үшін біз Абай атындағы ҚазҰПУ-нің жаратылыстану және география институтының биология мамандығының 50-ге жуық 3 курс студенттерімен сұхбат жұмыстарын жүргіздік. Сұхбат сауалнама түрінде жүргізілді. Сауалнамалық сұрақтар студенттердің «өзіндік жұмыс» ұғымымен қаншалықты таныс екенін анықтады; студенттердің өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруда оқытушының рөлі қандай; студенттердің пікірінше, өзіндік жұмыстың тиімдірек болуы үшін не істеу керек, олар өзіндік жұмыста қандай қиындықтарға тап болады, студенттер өзін-өзі бақылаудың қандай түрін қалайды.

Студенттердің жауаптарын талдау өздік жұмысты орындау кезінде әсіресе әдістемелік ұсыныстарды қажет ететіндігін көрсетті, өйткені ЖОО түлегінің маман ретінде даярлық деңгейі осыған байланысты. Студенттер бұл жұмысты ұнататынын мойындады, бірақ олар оны топта жасағанды жөн көреді. Осы пилоттық сауалнаманың нәтижелері студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған генетика бойынша әдістемелік нұсқаулықтарды дайындау қажет екендігін айқындады. Қазір осы бағытта тиімді болатын студенттердің генетикалық білімін дамытуға ықпал ететін әдістемелік жұмыстар жасалуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иманкулова С.К., Кенжебаева З.С., Шалабаев К.И. Роль генетического образования как ключевого звена подготовки специалистов биологов. [Электронды ресурс] Кіру режимі: https://www.fundamental-research.ru › article › view [Қаралу мерзімі: 12.10.2019].
2. Нгуен Динь Ням. Формирование и развитие у учащихся генетических знаний в процессе обучения общей биологии в общеобразовательных школах Вьетнама: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 : Москва, 1998, 147 с. РГБ ОД, 61:99-13/136-1
3. Кадырова Г.Р., Маймакова А.Д. Самостоятельная работа студентов как средство повышения их профессионально-познавательной активности в процессе изучения русского языка в вузе**.** [Электронды ресурс] Кіру режимі: repository.kaznu.kz › bitstream › handle [Қаралу мерзімі: 15.10.2019].
4. Гречухина Т.И., Меренков А.В. Самостоятельная работа студентов: виды, формы, критерии оценки. Екатеринбург, 2016, С. 77.

УДК 37.035.6:512.1

Duisenbayev Abay Kabakbayevich,
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Dean of Higher School of Education,
Baishev University,
e-mail: adk7575@mail.ru

Miraliyeva Aizhan Zhaysanovna,
Candidate of Psychological Sciences, senior lecturer,
Department of Pedagogy and Psychology,
Baishev University,
e-mail: Aizhan_6465@mail.ru

PECULIARITIES OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық қарым-қатынас мәселелері қарастырылады, оның ерекшелігі анықталады. Оқудағы өзара әрекет формасы, педагог пен оқушының бірлесе жұмыс істеуі ретінде қаралатын педагогикалық қарым-қатынасты тиімді ұйымдастыру туралы ой оқу-тәрбие жұмысын оңтайландыратын фактор бола алатынын дәлелдейді.

Кілт сөздер: Педагогикалық қарым-қатынас, психологиялық байланыс, коммуникация, психологиялық климат.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы педагогического общения, определяется его специфика. Подтверждается мысль о том, что эффективно организованное педагогическое общение, как форма учебного взаимодействия, сотрудничества педагога и учащегося, может стать фактором, оптимизирующим учебно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: Педагогическое общение, психологический контакт, коммуникация, психологический климат.

Annotation. The article discusses the problems of pedagogical communication, determines its specificity. The idea is confirmed that effectively organized pedagogical communication, as a form of educational interaction, cooperation between the teacher and the student, can become a factor optimizing the educational process.

Keywords: Pedagogical communication, psychological contact, communication, psychological climate.

Pedagogical work refers to this type of professional activity in which the process of communication plays a leading role. Communication is the main means through which the implementation of the tasks of training and education. As a scientific category, pedagogical communication was singled out in the mid-70s of the XX century. The beginning of the study of the problem of pedagogical communication was laid by several areas of research. These are works on issues of social perception (A.A. Bodalev), research on the theory of the collective and interpersonal relationships in the pedagogical process (A.V. Petrovsky), a series of works on the psychology of the work of the teacher (N.V. Kuzmina, A.I. Scherbakov) These psychological studies prepared the appearance of the first works on the problems of pedagogical communication.

In foreign pedagogy and psychology, pedagogical communication is based on the principle of individuality that prevails in Western culture and is characterized by the dominance of the teacher's leadership in the system of communication with students. And this, despite the promotion of equality of opinion of the student and teacher. It is also necessary to highlight separately that in all Western countries there is a distancing of a teacher from students. In contrast, eastern culture is dominated by greater openness between students and teachers. The following situation can be cited as an example: A teacher carries a stack of textbooks or notebooks in Asia, one of the students will often run up and help convey that which is unthinkable in the Western teaching culture. Pedagogical communication requires well-developed skills in parallel to use a wide arsenal of communication tools and languages to simultaneously influence the characteristics of pedagogical communication, due to which it should be qualified as one of the most difficult types of professional communication.

In psychology, pedagogical communication is defined as a private type of communication (in comparison with business communication in business, professional communication of a doctor with a patient) with the common features of this form of interaction and specific to the educational process. Professor I.A. Zimnaya considers pedagogical communication as a form of educational interaction,

cooperation between teacher and students. This is a personal and socially oriented interaction [Zimnaya I.A. Pedagogical psychology. Textbook for universities. – Moscow, 2000. – 320 p.].

V.A. Slastenin defines pedagogical communication as a multifaceted process of organization, establishment and development of communication, mutual understanding and interaction between teachers and students, generated by the goals and content of their joint activities [Slestenin V.A. Pedagogical communication. – Moscow: "Enlightenment", 1999. – 217 p.].

K.B. Seitaliev emphasizes the importance of creating a favorable psychological climate in pedagogical communication and gives the following definition of this phenomenon: "Pedagogical communication is a teacher's professional communication with students in or out of the lesson (in the process of teaching and upbringing), which has certain pedagogical functions and is aimed (if it is full and optimal) to create a favorable psychological climate, as well as another kind of psychological optimization of the educational activities and relations between the teacher and students and within the student team" [Seitaliev K.B. History of pedagogy. – Atyrau, 2007. – 336 p. (in Kazakh)].

Thus, researchers, determining the essence of pedagogical communication, rely on a principled position in relation to the analysis of this phenomenon:

1. The study of pedagogical communication should be carried out in the framework of the general theory of communication and in the same terms.

2. When analyzing, it is necessary to take into account the specifics of pedagogical communication.

3. Pedagogical communication is a form of educational interaction, cooperation between teacher and student.

The multi-objective orientation of pedagogical communication lies in the fact that it is aimed not only at the interaction with students, but also at organizing the development of educational knowledge and the formation on this basis of creative skills, which is fundamental for the pedagogical system. There is a triple orientation of the communication process: on the educational interaction itself, on students (their current status and promising lines of development) and on the subject of development.

As a form of educational cooperation, pedagogical communication is also characterized by the triple orientation of its subjects: personal, social and substantive. Therefore, the peculiarity of pedagogical communication is expressed in an organic combination of elements of personality-oriented, socially oriented and subject-oriented communication.

The originality of pedagogical communication lies in the implementation of its functions, which are determined by the goals of the teacher's professional activity.

According to A.A. Lobanov, four main functions are distinguished in communication:

• instrumental - coordination of activities through communication;
• syndicate - the creation of a community, group;
• self-expression - presentation of the person in the process of communication;
• translational.

The researcher believes that the latter function should be of particular interest for pedagogical communication, since it is this function that lies at the heart of learning: through communication, personality training takes place [Lobanov A. Fundamentals of professional and pedagogical communication: Textbook. Manual for students in high school. – M., 2002. – 220 p.].

From the point of view of A.A. Lobanov, the functions of professional and pedagogical communication have their own distinctive features. Therefore, along with informational, educational and contact functions, the researcher identifies the following:

• the function of people knowing each other;
• the function of organizing and servicing a particular subject activity;
• the function of introducing the partner to the experience and values of the initiator of communication;
• the function of introducing the initiator of communication to the values of the partner;
• the function of opening a child to communicate;
• function of complicity.

Thus, there are many approaches to determining the functions of pedagogical communication, however, despite this, many studies emphasize the multifunctionality of this phenomenon. A wide functional field allows you to solve important tasks of training and education.

Professor N.V. Klyuyeva believes that the task of communication, that is, the communicative task, is the goal to achieve which, under the given conditions, various actions are performed that are performed in the process of communication. The task of communication depends on external and internal conditions, but it determines the nature of the action of communication. The communicative task performs the role of

a stimulator of the response of speech and non-speech, it is a productive and receptive unit [Pedagogical Psychology: Textbook/Ed. N.V. Klyueva. – Moscow: "Enlightenment", 2003. – 310 p.].

In pedagogical communication from the position of a teacher, the following groups of communicative tasks are distinguished:

- transmission of information;
- request, request for information;
- prompting verbal or non-verbal action;
- expression of attitude to verbal or non-verbal action of the partner of pedagogical communication.

A number of studies have attempted to differentiate communicative tasks. The speaker's communicative tasks are distinguished: communication, persuasion, motivation, suggestion, approval, explanation, proof, etc.

The diversity of approaches in the study of the problem of pedagogical communication by the authors did not lead to a unified opinion regarding the content of pedagogical communication, its structural unit and functions, but they reflect significant points in understanding the essence of the problem.

A survey of teachers with different pedagogical experience showed that many of them do not realize the goals and functions of pedagogical communication, do not understand the structure, and do not perceive the communicative task as a necessary element of the pedagogical process.

Communication is present in all types of human activity, but in pedagogy it is an instrument of influence and turns into a professionally significant category.

This point of view is shared by N.E. Mazhar, who believes that “no matter what the teacher teaches, he conveys to the student, first of all, a conviction of the power of the human mind, a powerful desire for knowledge, a love of truth and an attitude toward selfless socially useful work ..." [Slestenin V.A., Mazhar N.E. Diagnostics of professional suitability of youth for pedagogical activity. – M., 1991. – 170 p.].

Effective pedagogical communication is always aimed at creating a positive “I-concept” of the personality, at developing the student’s self-confidence, in his strengths, in his potential. To confirm the great contribution teachers can make to the development of positive self-esteem and self-confidence in a child, we present the results of one experiment. This experience, conducted at an American school by psychologist R. Rosenthal, became a classic. He consisted of the following. The psychologist tested the students on different scales of intelligence, and then randomly selected one out of every five, regardless of the test results, and announced to the teachers that these very few children showed the highest level of intelligence, level of ability and that in the future they will show the highest results in school. And at the end of the school year, he repeated testing of these same children and, strangely enough, it turned out that those whom the psychologist chose at random and praised as the most capable, really learn better than others. The results of this experiment indicate that the “I-concept” depends on the social environment of the child, on the characteristics of the attitude towards him in the process of pedagogical communication. The attitude that the psychologist gave to the teachers was passed on to children in several directions. First: the teacher believed that the child was really capable, and began to discern a potential in him that earlier, without instructions from the side, could go unnoticed. Having discovered such abilities, he will repeatedly give the student a positive verbal assessment; and praise stimulates the child’s positive attitude towards himself, self-confidence. The second direction: believing in the potential of the child, the teacher, most likely, will count on the child as the most capable in the educational process. This will be reflected in his communication with the student not only at the speech level, but also in the organization of such an objective interaction that allows them to effectively develop these abilities.

Thus, an effectively organized process of pedagogical communication is intended to provide: real psychological contact between the teacher and students and turn them into subjects of communication; overcoming a variety of psychological barriers that arise in the process of interaction between teachers and students; the transfer of students from their usual slave position to the position of cooperation, and therefore their transformation into subjects of pedagogical creativity; productive interpersonal relations between the teacher and students, which organically combine the business and personal level of communication; holistic socio-psychological structure of the pedagogical process. With this understanding of this phenomenon, pedagogical communication becomes a factor optimizing the educational process.

REFERENCES

1. Zimnaya I.A. Pedagogical psychology. Textbook for universities. – Moscow, 2000. – 320 p.
2. Slestenin V.A. Pedagogical communication. – Moscow: "Enlightenment", 1999. – 217 p.
3. Seitaliev K.B. History of pedagogy. – Atyrau, 2007. – 336 p. (in Kazakh)
4. Lobanov A.A. Fundamentals of professional and pedagogical communication: Textbook. manual for students in high school. – Moscow, 2002. – 220 p.
5. PedagogicalPsychology: Textbook/Ed. N.V.Klyueva. – Moscow: "Enlightenment", 2003. – 310 p.
6. Slestenin V.A., Mazhar N.E. Diagnostics of professional suitability of youth for pedagogical activity. – Moscow, 1991. – 170 p.

Жакеева Алтынгүл Асқарқызы,
маман,
«НЗМ ДББҰ-ның «Білім беру бағдарламалары» орталығы,
Нұр-Сұлтан қаласы

Ұстағалиев Ернар Опағалиұлы,
маман,
«НЗМ ДББҰ-ның «Білім беру бағдарламалары» орталығы,
Нұр-Сұлтан қаласы

ТАРИХИ ПРОПЕДЕВТИКАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихи пропедевтиканың педагогиканың іргелі саласы ретінде қалыптасу барысы қарастырылады. Ресейдегі білім беру жүйесінде мектеп бағдарламасына тарихты оқытудың бастауыш сыныптарға ену мәселесі мен қазақ даласындағы білім мекемелерінің өзіндік ерекшеліктеріне шолу жасалады. Авторлар қазіргі жаһандану кезеңінде мектеп оқушыларының тарихтың маңыздылығын, оның өмірдегі қажеттілігін жақсы түсінетіндігін ескере отырып, бастауыш сынып оқушыларына тарихи білім берудің заман талабы екендігін негіздейді.

Кілт сөздер: пропедевтика, тарихи білім мазмұны, дүниетану.

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования исторической пропедевтики как фундаментальной области педагогики. Предоставлен обзор о системе российского образования по вопросу интерграции истории в учебную программу начальной школы и информация об особенностях учебных заведений на казахской земле. Авторы обосновывают необходимость исторического образования для учащихся начальной школы на современном этапе глобализации с четким пониманием важности изучения истории.

Ключевые слова: пропедевтика, содержание исторического знания, познание мира.

Annotation. This article is devoted to the establishment of historical propaedeutics as a major type of pedagogy. It discusses the issue of introducing history into elementary school classes in Russian educational system and the review of special features of educational institutions in Kazakhstan. Taking into account that school students understand the importance of history, the authors have stressed out that teaching history for elementary school students is the call of our times.

Key words: propaedeutics, content of historical knowledge, world understanding.

Мектептегі тарихи және әлеуметтік білімді зерттеу, білім алу және жеке өмірлік ұстанымды қалыптастыру гуманитарлық ғылымның негізі болып табылады. Тарихты зерделеу оқушыларға өзіндік құндылық бағдарын және азаматтық сенімді қалыптастыруға ықпал етеді. Тарихи түсініктердің қалыптасуы мен дамуын бастауыш сыныптан бастаған дұрыс болады. Мектептегі білім берудің жалпы процесінде, оның ішінде бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде тарихтың алатын орны ерекше. Оқушы үшін тарих дүниетанымды, дүниенің тұтас бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік беретін ілім.

Бастауыш сынып оқушыларының тарихи білім мазмұнын дамыту мәселесінің өзектілігі мектептің алғашқы буынында болатын өзгерістермен анықталады. Жаһандану кезеңінде білім берудің мақсаттары, оның құрылымы өзгеруде. Қазіргі психологиялық-педагогикалық зерттеулерге сәйкес, бастауыш білім берудің жаңа тұжырымдамалары жасалып, оқу процесіне енгізіліп отыр. Демек, тарихи мазмұндағы пропедевтиканың қажеттілігі күн тәртібіндегі мәселе болып отыр. Енді, «тарихи пропедевтика дегеніміз не?» деген мәселе төңірегінде сөз өрбітіп, тарихи пропедевтиканың қалыптасу барысын, әр кезеңдегі даму ерекшеліктеріне шолу жасу арқылы қарастырып көрелік.

Тарихи пропедевтика дегеніміз – игерілетін жаңа пәнге өзіндік кіріспе болып табылады, яғни негізгі буын пәндеріне оқушыларды бастауыш сыныптардан бастап біртіндеп бейімдеу, оның өзге пәндерден баланың жас ерекшелігіне бейімделіп, іріктеліп алынған мазмұнымен, баяндау үлгісімен айтарлықтай айырмашылығы бар. Оның негізгі міндеттері мыналар: білім берудің кіріктірілген бастапқы сатысынан пәндік деңгейіне көшуді қамтамасыз ету, тарихтың негізгі сипаттамаларымен байланысты қарапайым түсініктерді беру (уақыт, кеңістік, адамардың өмір сүру ортасы, жекелеген тұлғалардың істері, өткен кезең мәдениеті т.б.), пәнге деген қызығушылығын ояту және дамыту. Тарихи пропедевтика оқушылардың бойында Отанға деген сүйіспеншілікті, оның тарихы мен мәдениетіне деген құрметті қалыптастыруға, адам тағдырында болатын түрлі қиыншылықтарға аяушылық сезімін білдіру қасиеттерін дамытуға, адами

құндылықтарға бас июді, мәдениетке, дәстүрлер мен діни нанымдарға құрмет білдіруді бойына сіңіруге мүмкіндік береді.

Қазақстанның тарих ғылымы өзінің дамуында кезекті жаңа деңгейге өтіп қана қойған жоқ, ол өзінің жауапкершілігі тұрғысынан қазіргі біздің қоғамымыздың рухани құндылықтары мен ережелерін «толық меңгерген» жаңа сапалық деңгейге әлдеқашан өткен болатын.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Халық тарих толқынынында», «Ұлы Даланың жеті қыры» арнайы тарихи зерттеу бағдарламаларын жасауды ұсынды. Бұл аталған бағдарламалардың басты мақсаты қазақ халқы тарихының шеңберін кеңейтіп, ұлттық тарих ғылымының сапалық тұрғыдан қарқынды дамуына барлық жағдайды қамтамасыз ету болып табылады. Бұның барлығы ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру үшін және біздің мемлекетіміздің жиырма жылдық жаңа тарихын ой елегінен өткізу үшін өте қажет [1].

Тарихи-педагогикалық және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдаудың нәтижесінде 7-9 жастағы балаларға тарихты оқыту мәселесінің терең ғылыми зерттеулері негізінен XX ғасырдың 40-60 жылдарында (М.С. Васильева, И.В. Гиттис, С.Г. Геллерштейн, Т.С. Голубева, В.Г. Карцов, И.И. Сукневич, т.б.) жүргізілді және отан тарихы бойынша шағын әңгімелерді зерделеумен байланысты болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Білім берудің жекелене түсуінің (мұғалімнің еркіндігі, оқыту мазмұнының балама үлгілері) оңтайлы процесі тарихтың алуан түрлі пропедевтикалық курстар санының көптеп қалыптасуына әкелді.

Алайда, олардың көпшілігі оқу жоспарының жекелеген пәні ретінде қалыптасты. Сондай-ақ, бастауыш білім берудің қазіргі концепцияларында баланың санасында әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруда кіріктірілген оқытудың маңыздылығы ерекше аталып өтіледі, бұл біздің көзқарасымыз бойынша адамның табиғатпен және қоғаммен өзара қатынасын түйсіну үшін қоршаған әлем туралы басқа да білім жүйесінде тарихи білімнің алатын орнын түсіну үшін аса маңызды болып табылады. Оқытудағы интеграция шындықты жалпылама қабылдауға бейім бастауыш сынып оқушысының психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келеді.

Тарихи тақырыптардың бастауыш мектептің білім мазмұнына ену уақыты туралы В.И. Абрамов, Н.А. Андреевская, В.Н. Вернадский, М.С. Васильева сынды маман әдіскерлер айтып өткен болатын. М.С. Васильева: «Ең алдымен, тарих патшаның балалары мен жоғары дәрежелі адамдардың балаларының бастауыш біліміне енген», – деп көрсетеді [2]. Ал Н.В. Андреевская мен В.Н. Вернадский Ресейде тарихты оқыту XVIII ғасырда академиялық және университеттік гимназиялар мен жоғарғы мемлекеттік мектептерде басталды деп атап өтті. Бұл пікірді М.Т. Студенникин және В.И. Абрамов та қолдайды: «Ұзақ уақыт бойы патшалық Ресейде тарихты бастауыш буында оқыған сыныптардың артықшылығы болды» деп жазады, «тек XIX ғасырдың екінші жартысында (1861 жылғы Реформадан кейін) ғана қала мен ауылдың еңбекші бұқарасының балаларына арналған тарих кейбір бастауыш мемлекеттік мектептердің оқу бағдарламаларына енгізілді» [3].

М.С. Васильеваның айтуынша, Ресейде бастауыш мектепте тарих пәні алғаш рет XIX ғасырдың 60-шы жылдары енгізілген. XVIII ғасырда жеке меншік оқу орындарында: кадет корпусы, қыздар институты, бастауыш мектеп жасындағы балаларға (9 жастан 12 жасқа дейін) тарихты үйрете бастады. Сондай-ақ, сол кезеңде пайда болған пансионаттардағы бастауышқа тарих сабағы енгізілді. Бастауыш мектепте тарихты оқытудың негізгі міндеті, М.С. Васильеваның айтуынша, «оқытудың келесі кезеңдерінде тарихи білімді шоғырландыру мен кеңейту үшін негіз болды, бұл мемлекет пен сот қызметіне дайындықты жақсартты» [4].

Кеңес заманының әдіскерлері, атап айтқанда, профессор В.Г. Карцов кіші мектеп оқушыларына тарихты оқыту ең маңызды міндеттердің бірі болып саналды, ол оқушы жадында ең маңызды тарихи дәуірлердің бейнесін дамытуға мүмкіндік берді деп көрсетеді [5]. Оқытушы әдіскерлер И.В. Гиттис, В.Г. Карцов, М.С. Васильева, И.И. Сукневич, А.А. Вагин және т.б. тарихи пропедевтика сабақтарында оқушылардың тарихи түсініктерін қалыптастыруда әсерлі әңгімелерді, тарихи материалды ұсынудың нақтылығы мен көрнекіліктерді қолданудың рөлін ерекше атап өтті. И.И. Сукневич тарих сабақтарында бастауыш сынып оқушыларында тарихи дүниетанымды қалыптастыру процесін қиялға толы тарихи түсініктер мен ұғымдарды қалыптастыру арқылы жүзеге асыруды ұсынды [6].

Мұғалімдер мен әдіскерлер тарих сабағын кіші мектеп оқушыларының дамуындағы тарихтың жүйелі курсын оқып үйрену қажетті кезең деп санады. Олар бастауыш сыныптарда тарихты көрнекілік арқылы оқытудың қажеттілігі туралы жазды және мұғалімнің әңгімелері мен көрнекіліктері арқылы оқушылардың тарихи бейнелерін байыту жолдарын анықтады.

Кеңестік кезеңде мектептегі тарихи пропедевтика курсының қалыптасуы мен дамуында екі негізгі кезең анықталды. Бірінші кезеңде (1917 – XX ғасырдың 30-шы жылдарының басы) мектептегі тарихи білім беру жүйесіндегі қайта құру процесінде бастапқы тарихи бағыт жаңа «Әлеуметтану» пәнінің құрамына енді. Екінші кезең (XX ғ. 30-80 жж.) Кеңестік мектептің тарихи пропедевтика курсының қалыптасуы мен даму кезеңі болды.

Кеңестік дәуірдің әдіскерлері революцияға дейінгі замандастарының жинақтаған бай тәжірибесіне сүйене отырып, мұғалімнің әсерлі сөзінің көмегімен, тарихи материалдарды көрнекі оқу құралдарымен ұштастыра қолдану арқылы оқушылардың нақты тарихи түсініктерін қалыптастыру қажеттігі туралы өз ойларын білдірген болатын. Тарихи көріністер тарихи концепцияны қалыптастырудағы қажетті алғашқы қадам ретінде анықталды, бұл өз кезегінде бастауыш сынып оқушыларының тарихи дүниетанымының қалыптасуына оң септігін тигізді. Кеңес дәуірінің әдіскерлері түрлі типтегі тарихи бейнелер мен көріністерді жіктеуді, оларды құру әдістерін ұсынды.

Қазіргі кезеңдегі әдіскерлер (Н.И. Ворожейкина, А.И. Саплин, Е.В. Саплина, М.Т. Студеникин және басқалар) өз еңбектерінде мектеп оқушыларының пәндік дағдыларының (картографиялық, хронологиялық және т.б.) негізінде тарихи көріністерді қалыптастыруды жұмыс істеудің маңызды шарты ретінде қарастырады. Тарихи түсініктерді қалыптастыру процесінде қолданылатын негізгі әдіс-тәсілдері ретінде әңгіме, оқулықпен жұмыс, суреттер, тарихи карта, ұғымдар мен терминдер, оқиғалардың хронологиясы және т.б. аталады [7].

Қазақ халқының педагогикалық мәдениетінің даму тарихы тереңде жатыр, осыдан бірнеше ғасырлар бұрын басталған болатын. Қазақстан тарихының дамуының жалпы заңдылықтарына сүйене отырып, халықтарының әлеуметтік прогресінің негізгі кезеңдеріне сәйкес келетін педагогикалық ойдың қалыптасуының үш негізгі кезеңі анықталды.

Бірінші кезең – көне түркі жазба ескерткіштері, әл-Фараби мұрасы, түркілік-мұсылмандық ренессанс дәуірі, Алтын Орданың гүлденуі мен құлдырауы дәуіріндегі ақындар мен ойшылдардың еңбектері қамтылған VI-XV ғасырлар аралығын қамтитын кезең.

Екінші кезең – педагогикалық ойдың дамуы Қазақ хандығының құрылуы және дамуы кезеңімен байланысты (XV ғасырдың екінші жартысы – XVII ғасырлар аралығы). Бұған қазақтың халықтық педагогикасы да жатады.

Үшінші кезең – Ресей империясының ықпалы дәуірімен байланысты, яғни XIX ғасырдағы қазақтың ақыл-ой кемеңгерлері Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбайұлының сүбелі үлестерімен, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ғылыми-педагогикалық еңбектерімен, Қазан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы кеңестік педагогикалық ойдың дамуымен тығыз байланысты болды.

Дала тұрғындары жас ұрпақты тәрбиелеуде бай тәжірибе жинақтады, халықтың шығармашылық тәжірибесін, адам мінез-құлқының ережелерін, нормалары мен қағидаттарын, атап айтқанда, тұлғаның белгілі бір моральдық-психологиялық стандартын біріктіретін салт-дәстүрлерін қалыптастырды.

Қазақ жерінде педагогикалық ойдың дамуы VII ғасырда басталды. Педагогикаға қатысты мәселелер Йоллығтегіннің жазбаларынан, Қорқыттың, әл-Фарабидің, Жүсіп Баласағұнидың, Махмұд Қашқаридің, Ахмет Йүгінекидің, Қожа Ахмет Яссауидің, Сайф Сараидің еңбектерінен табылып жатты. Ортағасырлық Қазақстандағы сопылық бағыттың негізін қалаушы Қожа Ахмет Яссауидің тәрбие мен білім мәселелеріне қосқан үлесі өте көп. Ол өзінің «Диуани Хикмет» діни-философиялық трактатында адамның этикалық өмірінің негізгі нормаларын анықтап берді. Әбу Насыр әл-Фарабидің көптеген трактаттары, еңбектері бала тәрбиесіне арналып жазылған. Әл-Фарабидің әдістемелік еңбектері шағын трактаттар, нұсқаулықтар түрінде берілген, кейбір мәселелерді зерттеу тәртібі және дидактикалық нұсқаулықтары ұсынылған.

Әл-Фараби өзінің көптеген оқу-тәрбиелік жұмыстарын оқушылардың қажеттілігін ескере отырып, ғылым мен философияның өзекті мәселелері бойынша құрастырды. Ол ауызша оқыту барысында мәселені шешуге негізделген эвристикалық әңгіме (диалог) және проблемалық оқыту әдістерін қолданды [8].

XIII-XVII ғасырларда Қазақстанда әлі де педагогика саласында ғылыми білімнің қалыптасқан жүйесі болмағаны белгілі. XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының құрылуынан бастап қазақ мәдениеті мен білімінің дамуы жаңа қарқын алады. Қазақ даласында көшпелілік дәстүрдің ерекшелігіне сәйкес бейімделген далалық мектептер, әр ауыл-аймақта айлап, жылдап жатып, бала оқытатын молдалар мен мүддәрістер болды. Отырықшы аймақтарда мектеп-медреселер көптеп шоғырланды. Түркістан, Ташкент, Самарқанд пен Бұхара қалаларында

ғасырлар бойы үздіксіз өзінің білім беру жүйесі мен дәстүрін сақтаған білім ордалары мен белгілі ұстаздардың медреселері қызмет етті. Мыңдаған бала осы аталған білім мекемелерінде білім нәрімен судады. Сондай-ақ, әрбір қазақ отбасында тарихты ауызша айту дәстүрі берік сақталды. Бесік жырынан бастап, ертегілер, аңыз әңгімелер, батырлық жырлар, тарихи жырлар жас ұрпақтың санасына елдік пен батырлықтың, адамгершіліктің дәнін септі, үлкен буын өкілдері бұл үрдісті ұрпақтан ұрпаққа үздіксіз жалғап отырды.

Қазақ ұлтының ұстазы Ыбырай Алтынсарин өзінің практикалық қызметін ағарту, мәдениет, прогресс идеяларын кең насихаттаумен, қазақ халқын орыс халқының мәдениеті мен ғылымымен таныстырумен ұштастырды. Ол қазақ халқын өркениетті ұлттардың қатарында көргісі келді. Ыбырай Алтынсариннің айтуынша, бұл мақсатқа жету үшін, ең алдымен, бүкіл патриархалды-рулық жүйені түбегейлі қайта құру қажет. Ол білім беруді тек қана мақсат ретінде емес, жастарға өзгеру үшін белсенді күресте қажет құрал мен қару ретінде қарастырған. Білімді байлық, атақ, абыройдан жоғары қоя білді. Ол тек жастарға тәлім беріп қана қоймай, оларды ғылымды игеруге шақырды, сонымен қатар бұл білімге жетудің жолдары мен тәсілдерін көрсетеді. Оның ойынша, оқу – міндет емес, қызықты, қуанышты болуы керек деген пікір айтты. Оқуға деген ләззат пен қуаныш – балалардың білімді игерудің ең тиімді әдісі. Ойшылдың пайымдауынша, бастауыш білім – білімді игеру жолындағы маңызды қадам. Тәрбие негіздері тек сауаттылықты игеруден ғана емес, ең алдымен адами қасиеттерді тәрбиелеуден басталуы керек. Ыбырай Алтынсарин тәрбиелік міндеттерді өмір қажеттілігімен, халық қажеттілігімен байланыстырады. Оның ойынша, мектеп оқушыны жан-жақты дамыту мен оның жеке басын адамгершілік тұрғыдан жақсарту мақсатына жетуді қамтамасыз ететін нақты білім беруі керек [9].

Абай Құнанбайұлы қазақ ағартушыларының, ғалымдары мен мұғалімдерінің алғашқыларының бірі болып, тәрбиелеу барысында балалардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеруді талап етті. Кәсіби тұрыдан педагог-ғалым және практик болмаса да, Абай Құнанбайұлы өзінің бақылауларына арқа сүйеп, қазіргі және болашақ педагогикалық ойдың дамуындағы прогрессивті тенденцияларды болжай отырып, білім беру теориясы мен практикасы туралы өзіндік көзқарастарын өлеңдері мен қара сөздеріне арқау етіп, жас ұрпақты тәрбиелеу ісінде өлшеусіз педагогикалық мұра қалдырды.

Орыстың психология ғылымында дарынды оқушылармен жұмыс жасау мәселесін шешуде қазақтың шығармашылық интеллигенциясының өкілі, жан-жақты дарынды адам Ж. Аймауытов еңбектерінің маңызы зор болды. Ол ақын-аудармашы, лингвист, қазақ романының негізін қалаушылардың бірі, сонымен қатар педагогикалық және психологиялық еңбектердің авторы ретінде танымал. Соғыстан кейінгі күйзеліс пен азаматтық соғыстың күрделі жағдайларында халыққа білім беруді ұйымдастырудың орасан зор қиыншылықтарына қарамастан, осы жылдары ғылыми ізденістерді, тәжірибелік зерттеулерді терең және мұқият жүргізіп, пайдалы еңбектерді дүниеге әкелді [10].

Дүниетану пәнінің қазіргі мазмұнымен тұспа-тұс келетін Ж. Аймауытовтың күнделікті өмірмен, қоршаған ортамен байланысқа негізделген тұжырымдамалары көрсетілген еңбектерінде балалардың дүниетанымын қалыптастыру жолдары мен тәсілдері сипатталған. Ол бастауыш мектеп оқушыларына арнап оқулық, әдістемелік нұсқаулық жазды. Оқушыларды оқыту және тәрбиелеуде затты, құбылысты бақылау негізінде көрсете отырып, табиғат аясында берген білімнің тиянақты әрі мәнді болатындығын дәлелдеді. Ол дүниедегі шындықты, қоршаған заттар мен құбылыстарды тану үшін ұғым пайда болатындығын, сол ұғымның қалыптасуына көрген-білгендерін талдау, іріктеу, игеру, ұғу, үйлестіру дағдылары қажет екендігін анық көрсетіп берді.

1920 жылы Қазақ Автономиялық Кеңестік социалистік республикасының құрылуы республикада халық ағарту жүйесін мақсатты дамытудың бастапқы нүктесі болды. Халық ағарту, жаңа мектеп салу және оған оқытушылар құрамын даярлау ісін бірінші кезекке қойды. Ғылыми-педагогикалық әдебиетті дамытуда, әсіресе бастауыш буын оқушыларына арналған оқу құралдарын дамыту мәселесі бойынша айтарлықтай жұмыстардың жүзеге асырылғандығын атап өткен жөн. 20-жылдары мектептердің бірнеше түрлері болды: төрт жылдық курстар, мектеп-интернаттары бар коммуна мектептері, екінші деңгейлі жеті жылдық мектеп. М. Әуезов ғалым ұстаз ретінде жас ұрпақты тәрбиелеуге, өзін-өзі тәрбиелеу арқылы білімін байытуға үлкен мән берді. М. Әуезовтің педагогикалық еңбектерінің негізінде оқушының өзіндік жұмысының әдіснамасы жасалды. Оның пайымдауынша, мұғалім балаларды өз бетінше білім алуға, кітаппен, газетпен жұмыс істеуге, өз ойларын ауызша және жазбаша түрде жеткізуге, дұрыс тұжырымдар мен қорытынды жасауға үйрету керек. Ол үшін өз бетінше білім алуға, өз бетімен ойлауға дағдыландыратын оқытудың әдістерін қолдануды ұсынды.

Қазіргі таңда бастауыш мектепте білім беру тұжырымдамасына сәйкес «Дүниетану» пәні теориялық негізгі білімдерді қамтып отыр. Олар: адам еңбегінің қоршаған дүниені қорғауы, өзінің жан-жақты дамып жетілуі, ой-өрісінің кеңеюі, мәдениетінің қалыптасуы, адамның мәдени, тарихи, ғылыми мұраларды сақтауы сынды маңызы бар білім-дағдылар [11].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Электрондық ресурс https://e-history.kz/ru/expert/view/8
2. Васильева М.С. Опыт преподавания истории в начальных классах. – М., 1962.
3. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. – М., 2000.
4. Васильева М.С. Первоначальные общественно-исторические представления у учащихся I классов. – М.: Известия АПН, 1959. Вып. 107. – 121-137 бб.
5. Карцов В.Г. Методика преподавания истории в начальной школе: учебник для педучилищ. – М.: Учпедгиз, 1956. – 176 б.
6. Сукневич И.И. Методика формирования исторических представлений и понятий у учащихся IV классов. – М.: Просвещение, 1968. – 159 б.
7. Студеникин М.Т. Становление и развитие школьного исторического образования в России XVI – начала XX вв. – Москва: «Прометей», 2011.
8. Электрондық ресурс. Развитие педагогической мысли в Казахстане https://studwood.ru/1655991/pedagogika/razvitie_pedagogicheskoy_mysli_kazahstane
9. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1955.
10. Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Психология, жан жүйесі мен өнер таңдау. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 4-том. – 384 б.
11. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 10 мамырдағы №199 бұйрығына 13 қосымша Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3-сәуірдегі №115 бұйрығына 187 1 қосымша. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4 сыныптарына арналған «Дүниетану» пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы.

UDC 81.008

Zhunussova Ainagul,
PhD student,
Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ainash.zhunusova@mail.ru

SYSTEM AND PURPOSE-ORIENTED APPROACH IN FORMATION OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF SPECIALIZED SCHOOLS

Түйін. Мақалада жүйелік-мақсаттық тәсіл бейіндік мектептердегі оқушылардың мәдениетаралық және коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың қажетті құралы ретінде қарастырылады. Мәдениетаралық және коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру әдістерін ассимиляциялауға және жүйелі пайдалануға ықпал ететін жүйелік-мақсаттық тәсілдің компоненттері анықталды.

Кілт сөздер: бейіндік білім беру, мәдениетаралық және коммуникативтік құзіреттілік, жүйелік-мақсаттық тәсіл, шет тілінде білім беру, жүйелік тәсіл, мақсатты тәсіл, интеграция.

Резюме. В статье рассматривается системно-целевой подход как необходимый инструмент формирования межкультурно-коммуникативной компетенции учащихся профильных школ. Выявлены компоненты системно-целевого подхода, способствующие усвоению и систематическому использованию методов формирования межкультурной и коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: профильное образование, межкультурно-коммуникативная компетенция, системно-целевой подход, иноязычное образование, системный подход, целевой подход, интеграция.

Summary. The article considers the system-purpose-oriented approach as necessary tool in the formation of intercultural and communicative competence of students of specialized schools. The components of a system-purpose-oriented approach that promote the assimilation and systematic use of techniques in the formation of intercultural and communicative competence are identified.

Key words: profile/specialized education, intercultural and communicative competence, system and purpose-oriented approach, foreign language education, system approach, purpose-oriented approach, integration.

In pursuance of Elbasy Nursultan Nazarbayev's order, the Government has developed the State Program for the Development of Education for 2011-2020, which provides for the creation of a specialized education system "Beyindik mektep" in senior stages of secondary schools, lyceums, gymnasiums, Intellectual schools, specialized schools for gifted children. The program of specialized training "Beyindik mektep" is being implemented.

The State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 says that a comprehensive school is designed not only to provide academic knowledge, but also to develop competencies for the formation of an educational, highly moral, critically thinking, physically and spiritually developed citizen capable of self-development and creativity. The state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 indicates the need for a fundamental modernization of education, which should lead to an improvement in the quality of education.

The introduction of specialized training in the Republic of Kazakhstan at the senior level of the school requires determining the purposefulness and subject content of foreign language education from new methodological positions. An event in this connection was the development of fundamentally new approaches to the organization of teaching a foreign professionally-oriented language by the Kazakhstani methodical school: the subject area "foreign language" was expanded to the level of "foreign language education"; a "cognitive-linguoculturological" methodology of foreign language education has been developed, which involves the formation of intercultural and communicative competence of a person through co-study of language and culture.

Currently, specialties are in great demand, where a foreign language acts in its applied function, often as a means of studying another subject area. Many students would like to use their foreign language knowledge and skills in future professional activities. It is possible to give the teaching of a foreign language an applied character at the expense of STEM education, which would familiarize students with the basics of their possible professional activities. With a specialized approach to teaching a foreign language, students simultaneously improve foreign-language communicative competence and acquire knowledge in a certain subject area.

As a result of the presence of marked gaps, the question of the need to resolve the following contradictions arises:

- between the social order of society in the implementation of differentiation of education with the transition to specialized education for students in grades 11-12 of a 12-year comprehensive school and the existing traditional school;

- between the strengthening of the requirements of the state and society for the formation in the system of continuing education of a socially active, competent and abundant personality, capable of successful foreign language activities and insufficient methodological development of the methodology of the ICC for students of specialized schools;

- between the objective need of society for specialists with a high level of information and self-educational competence and insufficient use of the didactic capabilities of information and analytical technologies in the learning process;

- between the need to use IAT (information and analytical technologies) in mastering the foreign language communication and insufficient theoretical and practical elaboration of the conditions for their successful, effective application;

The need to resolve these contradictions identified the research problem as a scientific and theoretical justification based on the integration of information and analytical technologies in the process of the formation of the ICC. And for the successful formation of intercultural and communicative competence of students in specialized schools, it is necessary to determine effective approaches.

Let's consider the approaches to the formation of the ICC of students in specialized schools based on the integration of IAT. The process of developing intercultural and communicative competence of students in specialized schools on the basis of IAT integration will go through four successive stages: conceptual-reflective, conceptual-accumulating, integrative-representative, communicative-modeling, as a person-centered, outcome-based approach, communicative-active and system and purpose-oriented approach will be implemented (Tables 1).

Table 1. Approaches in the formation of intercultural and communicative competence of students in specialized schools based on the integration of information and analytical technologies

Person-centered approach	Outcome-based approach	Communicative-activity approach	System and purpose-oriented approach
A person-centered approach is a methodological orientation in pedagogical activity, which allows, based on a system of interconnected concepts, ideas and methods of action, to provide and support the processes of self-knowledge, self-construction and self-realization of a student's personality, development of its unique individuality	Outcome-based approach involves combining the educational process into a single whole and its understanding, during which the formation of the students' personal position, their attitude to the subject of their activity takes place. In this regard, in the framework of the competency-based approach, the dominant idea is not just about "increasing the volume" of knowledge, but about acquiring versatile experience of activity.	The modern approach to learning is considered as a theoretical basis for building a system for teaching a non-native language. This approach first of all means that the student is in the center of training as a subject of educational activity, and the training system involves the maximum consideration of individual psychological, age and national characteristics of the student's personality	represents the methodological and general didactic principle of the development and practical solution of the problems of upbringing and self-upbringing of creative abilities of a person in their dialectical unity. The main requirements of this principle are: - focus in planning the activities being formed; - clear reasoning and choice of pedagogical goals; - selection of the content of tools and methods, taking into account the dominant goals.

The scientific novelty of the work is an attempt to applicate a system and purpose-oriented approach for the first time as necessary tool in the formation of intercultural and communicative competence of students of specialized schools.

The implementation of the purpose-oriented approach in pedagogical theory and practice is associated with the development of the theory of educational management. In pedagogy, the purpose-oriented approach provides: 1) a reasoned statement of the main and intermediate goals of training and education; 2) determination of the totality of actions aimed at achieving the goals of training and education; 3) providing conditions for the implementation of these actions; 4) the creation of special programs (techniques) for the implementation of goals, the development of the studied educational system; 5) the coherence and integration of all the efforts of the subjects of the educational system. As a result, E.S. Doroshchuk notes, “not only the object that is exposed to the impact is updated, but also the system that controls the development process” [1, p. 28].

Important components of the purpose-oriented approach include programming activities to achieve the goals in the educational system. This is the compilation of the so-called development programs, which allow us to determine the initial state of the developed system, the basic prerequisites for its development; provide an image of the desired future state of this system, expressed as the general goal of the program, and a system of goals, the main tasks of management; outline the composition and structure of actions to achieve goals [2]. So, for our study, the possibility of further development of the student’s thinking, in particular, intuitive, logical, mathematical, heuristic and creative, is practically significant. Thus, the system-purpose-orienteded approach in pedagogy is a methodological and general didactic principle for the development and practical solution of the problems of training, education, development and self-development of the individual’s creative abilities in their dialectical unity.

The key provisions of this approach are: - definition and argumentation of pedagogical goals; - focus in planning the activities being formed; - development of a training management program (education, development) within the framework of a given system; determination of the type of non-standard problem in the corresponding classification; - determination of motivational- need criteria for the application of the systematics of heuristic techniques ; - inclusion in the indicative basis of heuristic techniques of methodological knowledge, that is, knowledge about knowledge, knowledge, activity, independent acquisition of new knowledge; - the formation of intuitive thinking in solving the specified class of non-standard tasks; - determination of the role of each subsequent heuristic device for the growth of productive units (initiatives) of intuitive thinking, emphasizing the "accumulation of coordinates" of the stimulating vector [3]; - forecasting the prospects and possibilities of solving other classes of non-standard tasks; - possible forecasting of the development of the student's heuristic thinking.

The system and purpose-oriented approach in the context of foreign language education must be considered from the point of view of integration of the system and purpose-oriented approaches. A systematic approach is widely implemented in pedagogical research. Based on the fact that the socio-pedagogical process is defined as a diverse, multifactorial process, and the systematic approach has become interdisciplinary and has become general scientific, the essence of the systematic approach in pedagogical research is that the educational institution that participates in the educational process, as well as any process carried out in educational institutions are part of the social system and can therefore be presented as whole dynamic social - pedagogical system it is the basis for their systematic study.

F.F. Korolev, E.G. Yudin and M.A. Danilov were one of the first scholars to research the system approach in pedagogy. The methodological basis for applying the systems approach is the idea that in modern conditions there is a high degree of integration of social processes, which determines the general ties in society. Problems arising under these conditions are also complex and systemic (V.G. Afanasyev). The methodology and pedagogy widely developed the terms "system" and "system approach" (V.G. Afanasyev, V.I. Zagvyazinsky, T.I. Shamova, F.F. Korolev, A.D. Ursul). The system, being an objective form of the existence of matter, is reflected, fixed by consciousness in a concept that can be considered as a concrete scientific and general scientific concept, giving us knowledge about the form of organization of the existence of matter and its reflection in consciousness (A.N. Averyanov).

To identify the essence of the system and purpose-oriented approach, we decided to analyze the key concepts: “system”, “systematic approach”, “purpose-oriented approach”. Since the activities of the teacher are associated with educational institutions that are included in the social system, at the time, the need to use a systematic approach in pedagogical science and practice became apparent. In addition, most scholars consider it to be a reliable methodological basis for improving the theory and practice of pedagogics, and hence foreign language education.

The systematic approach is revealed in the works of V.P. Bespalko, V.G. Afanasyev, F.F. Korolev, E.G. Yudin, M.A. Danilov and others. They understand *a system* as an ordered set of interconnected elements united by a common functioning, the common goal and the unity of management, which acts in interaction with the environment as an integral unity. In her scientific and practical activities T. Batyaeva uses the definition of P.K. Anokhin: "A system can only be called a complex of selectively involved components in which the interaction and relationships take on the character of the interaction of the components to obtain a focused useful result" [4, p.72].

The scholar notes that it is the result that should become the determining component of the system and it creates the ordered interaction between other components.

Since consistency or systemicity is one of the key characteristics of pedagogical phenomena and processes, a systematic approach allows us to analyze, research, develop a certain object as an integral, unified system. Emphasizing the role, the authors consider it the most reliable methodological basis in improving both pedagogical theory and pedagogical practice. With the concept of a system, various aspects of a complex integral object are connected: its composition, structure, methods of functioning of its elements. The analysis, research and development of a certain object as an integral, unified system is a combination of actions of a systematic approach. In the framework of a systematic approach, teachers and psychologists identify the following system characteristics:

1. Integrity. The properties of the whole are not fundamentally reducible to the mechanical sum of the properties of its elements. At the same time, each element in the system has its own place and its own functions.

2. Structurality. The functioning of the system is due not so much to the features of the individual elements as to the properties of its structure.

3. Hierarchy. Each element of the system can be considered as a relatively independent subsystem.

4. The interdependence of the system and the environment. The system functions and develops in close interaction with the environment.

5. The plurality of descriptions. Due to the complexity of system objects in the process of their cognition, various schemes and models for their description can be used.

A feature of pedagogical systems is that, as a rule, they are open, extremely dynamic, variable systems. In scientific knowledge, a systematic approach is used as the methodological basis of training, as a didactic principle [5, p.18].

Systematicity is one of the most important characteristics of pedagogical phenomena and processes, therefore, a systematic approach, being a methodological orientation in activity, allow you to analyze, research, develop the object of cognition or transformation as a holistic, single system. Consistency of knowledge is a key characteristic of the process of cognition. The formation of a systematic knowledge of a learner is associated with the awareness of assimilation of theoretical knowledge by him. "If a certain body of knowledge in the human mind forms a system (concepts, basic principles, consequences), then we are talking about the systematic nature of the assimilation of knowledge," notes L.Ya. Zorina [6, p.15]. System knowledge and the means that are used for its achievements are a prerequisite for the further mastery of knowledge. So, the future teacher must be aware of the nature of knowledge, the ways of obtaining and fixing it, the composition and structure of scientific theory so that he can comprehend new knowledge and rationally build an explanation. The understanding of knowledge in a certain system will lead the student not only to formulate questions, but also to search for answers to them, to a critical perception of new information. All these are necessary elements for the development of the creative thinking of the schoolchild and student. Education that contributes to the formation of systematic theoretical knowledge has a positive effect on interest in science.

The term "system" is correlated with something whole, which consists of individual parts. In the case of pedagogical systems, this may be a list of the components of the educational process; training units, etc. A system can be defined as a set of elements of a certain kind, interconnected, interacting with each other and forming integrity [4, p. 18].

The signs of the system include: the presence of elements - the minimum units having a divisibility limit in the framework of this system; imperativeness as a result of the interaction of all components included in the system; connection with the external environment, which characterizes its openness; purpose-oriented characteristics that make it possible to define systems as purposeful and focused: multifunctionality, development, orderliness. Proceeding from this, the pedagogical system is defined as the total integrity of the elements - participants in the pedagogical

process, due to social factors that interact with each other on the basis of cooperation, as well as with the external environment with the goal of developing and self-development of the individual.

The main point in the systematic approach says that to study a complex object - a system, it is necessary not only to study the features of all the elements that make it up, but also the features of the interaction of these elements. The tasks of understanding the mechanism of relationships between elements of a system are integral tasks in a systematic approach. It is necessary to present the process under study as an object-system in the form of a hierarchical structure of interrelated types, functions, tasks, taking into account their interconnections. It is impossible to study the object as a holistic education, not taking into account the stages of its development. Many researchers discusses about the integrity and interconnection of this principle with a systematic approach. In particular, V.I. Zagvyazinsky points out the necessity of observing the principle of integrity in the process of research and application in the system approach - the system should be considered as a holistic entity. Isolation of elements in it requires research accuracy and caution. It can be conditional, even be temporary. Very important here is the availability of methods that allow you to correlate the results obtained during the study, with the whole process and its progress. Therefore, the system is defined as a kind of purposeful integrity of the elements interacting with each other. Moreover, this integrity has new properties that are not a simple sum of the elements that make up the system, but represent a new entity, characterized by deep external connections.

In the theory of pedagogy, a systematic approach to the process of forming a creatively active personality of a teacher (A.I. Krasilnikova , T.A. Demyanova, P.F. Kravchuk, T.L. Ponomarenko, L.T. Trigub, G.M. Shutkin).

The purpose-oriented approach becomes important in assessing the quality of education for schoolchildren in specialized schools. Its introduction into pedagogical theory and practice is associated with the development of the theory of educational management. For the first time the idea of management by objectives or results appeared in the theory of social control in the seventies of 20th century. G. Kunts and S.O. Donnel attribute this idea to the phenomena of human history. The phenomenality is that for the successful management of enterprises it is necessary to realize a simple truth: in order for the goals to become a source of action, they must be clear and understandable to those involved in their implementation.

The purpose-oriented approach in pedagogy provides: a) a clear statement of the main and intermediate goals of training and education, as the final and intermediate results of the educational process; b) determination of the full structure of actions that are directly aimed at achieving the goals of training and education; c) providing conditions for the implementation of these actions; d) the creation of special programs (techniques) for the implementation of goals, the development of the entire studied educational system; e) consistency and integration of all the efforts of the subjects of the educational system. As a result of using this approach, the competent functioning of the educational system and the development of all its elements at the innovation level are achieved. It stimulates updating not only of the object that is being affected, but also of the system itself that controls the development processes.

An important component of the purpose-oriented approach is the programming of activities to achieve the goals in the educational system. This is the compilation of the so-called development programs, which allow us to determine the initial state of the developed system, the basic prerequisites for its development; provide an image of the desired future state of this system, expressed as the general goal of the program, and a system of goals, the main tasks of management; outline the composition and structure of actions to achieve goals [1].

In addition, the system and purpose-oriented approach involves a specially organized educational environment for modeling the intercultural and communicative competence of students in specialized schools based on information and analytical technologies; development of reception content and structured exercises for the collection; the choice of ways to manage the training created by the systematics of heuristic techniques; determination of forms of control of a student's personal development in the course of communication .

The system and purpose-oriented approach is important in assessing the quality of the formation of intercultural and communicative competence of students in specialized schools. It allows not only to assess the state of vocational training as an object of study, but also to monitor the purpose-oriented and forecasts for improving and introducing innovations in the learning process, thus ensuring a program of corrective goals and actions to improve the quality of training.

The system and purpose-oriented approach to the formation of intercultural and communicative competence of schoolchildren in specialized schools is based on the principle of a systematic pedagogical

process. Its essence comes down to the fact that the learning process is presented as a system in the form of interconnectedness and interdependence of the processes of education, training and learning, formation, self-formation, development and self-development of an individual and a collective.

The ability to systematically evaluate and consider the activity of objects of reality is considered a special cognitive technology. Among the theories created and implemented in this area, the theory of system and purpose-oriented development of the school developed by V.S. Lazarev [7] stands out. This concept is based on a synthesis of the basic ideas of organizational development, as well as system and purpose-oriented approaches to change management. According to this theory, in school, as well as in the university pedagogical system, along with the pedagogical purpose-oriented system, an innovative system is created that implements the processes of change. The goal of creating such a system is to improve the school's ability to identify and solve problems associated with pedagogical and implementation processes. It is based on the methodology of system analysis, which contains four main stages: problem-oriented analysis (problematization); designing the desired educational system; change planning; implementation of changes. For each of these stages, the requirements for the results of the innovation process, the logical structure of actions, as well as the ways and means of their implementation is defined.

Together, they satisfy the main features of the system and contribute to the focused formation of the learner's knowledge and skills for solving non-standard problems. This allows planning the learning process and its results, varying the set and choosing heuristic techniques, developing teaching methods, choosing the ways of forming the skills of students.

Thus, the integration of the system and purpose-oriented approaches as methodological principles allows us to implement a system and purpose-oriented approach in foreign language education. This means that the entire learning process is considered as a system, firstly, from the point of view of its integrity, and secondly, from the point of view of its component composition, orderliness of elements; thirdly, in peace and dynamics; fourthly, from the point of view of managing an object, as a process of achieving goals or results of activity. An object undergoing analysis within the framework of a system and purpose-oriented approach can be represented as a system developing according to a special purpose-oriented program, distinguished by purposefulness, effectiveness, integrity, orderliness.

REFERENCES

1. Doroshchuk E.S. The system and purpose-oriented approach to teaching student journalists the culture of creative activity/E.S. Doroshchuk//Kazan Pedagogical Journal. - 2007. - No. 1. - S. 26–33.
2. Program and purpose-oriented management of the development of education: experience, problems, prospects. - Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1999. - 176 p.
3. Shmanova G.A. Didactic prerequisites for the organization of incentive initiatives for solving non-standard tasks/G.A. Shmanova , T.A. Batyaeva//Education Integration. - 2001. - No. 2. - P. 25–27
4. Anokhin P.K. Philosophical aspects of the theory of a functional system. Selected works/P.K. Anokhin. - Moscow: Nauka, 1978. - 400 p.
5. Batyaeva T.A. The system and purpose-oriented approach in the application of heuristic techniques in teaching students how to solve non-standard problems : dis . ... cand. ped. sciences/T.A. Batyaeva . - Saransk, 2000. - 203 p.
6. Zorina L.Ya. Systematicity is the quality of knowledge/L.Ya. Zorina. - Moscow: Knowledge, 1976. - 64 p.
7. Lazarev V.S., Martirosyan B.N., normative approach to the assessment of innovative activities of the school//Pedagogy 2003. - No. 3. P. 23-32.

ГРНТИ 14.07.07

Жүнісхан Назира Бахытбекқызы,
2 курс магистранты,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: nazik_juban@mail.ru

Султанова Майра Сактагановна,
п.ғ.к., профессор м.а.,
«Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі» кафедрасы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: m.sultanova6767@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-МУЗЫКАНТТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме. Мақалада «кәсіби құзыреттілік» ұғымының мәндік-мазмұндық сипаты ашылады. Дирижер-хормейстердің қызметі музыкалық-шығармашылық, орындаушылық мәселелерді шешуге бағытталған. Осыған байланысты арнайы кәсіби құзыреттіліктермен қатар дирижер-хормейстердің коммуникативтік құзыреттілікті терең меңгеру қажеттілігі қарастырылады.

Кілттік сөздер: педагог-музыкант, дирижер, хормейстер, кәсіби құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік.

Аннотация. В статье раскрывается сущность и содержание понятия «профессиональная компетенция». Деятельность дирижера-хормейстера направлена на решение музыкально-творческих, исполнительских проблем. В связи с этим наряду со специальными профессиональными компетенциями рассматривается необходимость глубокого освоения коммуникативных компетенций дирижера-хормейстера.

Ключевые слова: педагог-музыкант, дирижер, хормейстер, профессиональная компетенция, коммуниктивная компетенция.

Abstract. The article reveals the essence and content of the concept of "professional competence". The activity of the conductor-choirmaster is aimed at solving musical-creative, performing problems. In this regard, along with special professional competences, the need for deep mastery of the communication competencies of the conductor-choirmaster is considered.

Keywords: teacher-musician, conductor, choirmaster, professional competence, communication competence.

Жаһандану талаптарына сәйкес қазіргі уақытта білім беру жүйесінде белсенді өзгерістер жүріп жатыр. Ақпараттардың өзгеру жылдамдығы мен ауқымдылығына, әлеуметтік-гуманитарлық және ғылыми-техникалық білімнің жаңаруына, білім беру тәжірибесіне жаңа оқу пәндері мен оқыту әдістерінің, жеке тұлғаның сәйкесінше негізгі бағыттарын енгізуге тікелей байланысты болып отыр. Осындай бағыттар қатарына, қазіргі білім беру моделіндегі «адамның жалпы қабілеттілігі, кәсіби қызметі барысында меңгерген білімі мен дағдылары, сонымен қатар іс-әрекеттерді орындаудың жалпы тәсілдерін қолдануы» ретінде отандық және шетел ғалымдарының еңбектерінде қарастырылып жатқан, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін жатқызамыз.

Соңғы жылдары кәсіби маман ретінде қоғамның және өз мүдделерінің шешімдерін жүзеге асыра алатын мәдениетті, ізгілікті адамды даярлау үшін мол жауапкершіліктің үлесін көтеретін мұғалімнің әлеуметтік рөлі нығая түсті. Сол себептен де педагог-мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі маңызды, әрі өзекті деп танылады.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі бірнеше жылдан бері көптеген ғалымдардың (Н.В. Кузьмина, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, В.А. Сластенин, В.И. Загвязинский, Ю.Н. Кулюткин, М.М. Поташник, Б.Т. Кенжебеков, Г.Ж. Меңлібекова, К.С. Құдайбергенова, Г.А. Колесникова және т.б.) зерттеулерінде теориялық әрі практикалық тұрғысынан қарастырылып, жан-жақты талданып келеді. Музыкалық-педагогикалық білім беру бағытында да кәсіби құзыреттілік музыка мұғалімінің практикалық дайындығы (Л.Г. Арчажникова), әдіснамалық дайындығы (Э.Б. Абдуллин), көркемдік мәдениетті қалыптастыру (Л.Г. Рапацкая) ретінде қарастырылған.

Әдебиеттерде келтірілген анықтамаларды теориялық талдауда құзіреттілік бұрыннан бар білім мен тәжірибенің белсенділігі мен тиімділігіне, құзіреттіліктегі әлеуетке және жүзеге

асырылған құрылымға баса назар аударатындығы байқалады. Зерттеулердің басым көпшілігін жинақтай келе, кәсіби құзыреттіліктің келесідей түрлерін атап өтуге болады:

1. қарым-қатынас технологиясын меңгеру сипатына ие коммуникативтік құзыреттілік;

2. нақты нысандар арқылы қажетті ақпаратты іздеп табу, іріктеп талдау, жинақтау, түрлендіріп жеткізу біліктілігімен көрінетін ақпараттық құзыреттілік;

3. ұлттық, жалпыадами мәдениет саласындағы білімнің болуы, түрлі этномәдениетке толеранттылық танытумен байқалатын жалпы мәдени құзыреттілік ;

4. шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейіне қатысты жаңа білімді өзбетінше меңгерумен ерекшеленетін танымдық-шығармашылық құзыреттілік;

5. жауапкершілікті сезінетін, қоғам талаптарымен жеке мүдденің сәйкес келуімен, әрі кәсіби әрекетті өздігінше орындауға дайын болу қабілетімен танылатын әлеуметтік-еңбектік құзыреттілік;

6. өмірлік ұстанымы, шығармашылық біліктілігі жоғары, жеке сипаттағы кәсіби құзыреттілік [1].

Ғалым К.В. Шапошников «Кәсіби құзіреттілік - қоршаған ортамен өзара әрекет етуінде адамның кәсіби іс-әрекетін жобалау және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттері, білімі, іскерлігі және тәжірибесінің біріккен жиынтығы», - деп ой бөліссе, өз тарапынан И.Н. Алмазова «адамның іс-әрекеті саласындағы білімі мен іскерлігін, құзырлық қасиеттерін сапалы қолдана алуы», - деп тұжырым жасайды [2, 84]. Зерттеуші В.Д. Шадриков кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың мотивациялық-еріктік, коммуника-тивті және рефлексиялық компоненттерін ажыратып көрсетеді:

1) мотивациялық-ерікті компонент мотивтер, мақсаттар, қажеттіліктер, тұлғаны шығармашылыққа ынталандыру, кәсіби қызметке қызығушылық таныту сияқты құндылықтарды қамтиды;

2) құзіреттіліктің коммуникативті компоненті ойды нақты айту, сендіру, дәлелдеу, талдау, пайымдау, ұтымды және эмоционалды ақпаратты жеткізу, тұлғааралық қатынастарды орнату, өз әрекеттерін ұжымның іс-әрекеттерімен үйлестіру, әртүрлі іскерлік жағдайларда оңтайлы қарым-қатынас стилін таңдап, диалог ұйымдастыра алу қабілеттерін қамтиды.

3) рефлексиялық компонент өз қызметінің нәтижелері мен өзіндік даму деңгейін, жеке жетістіктерін саналы түрде бақылау қабілетінде көрінеді; шығармашылық, бастамашылық, ынтымақтастыққа бағдарлану, бірлесіп құрастыру, өзін-өзі талдауға бейімділік сияқты қасиеттердің қалыптасуы. Рефлексивтік компонент - бұл жеке жетістіктерді реттеуші, адамдармен қарым-қатынаста жеке мағынаны іздестіруші, өзін-өзі басқарушы, сонымен қатар өзін-өзі тануға, кәсіби жетілуге, шеберлікті шыңдауға, сезімталдыққа және жеке жұмыс стилін қалыптастыруға ынталандырушы болып табылады [3, 49 б.].

Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің бұл сипаттамаларын оқшау қарастыруға болмайды, өйткені олар интегративті, біртұтас сипатта, жалпы кәсіби дайындықтың құрамдас бөлігі болып табылады, яғни қазіргі мұғалім кәсіби дағдылары қалыптасқан, рефлексия жасауға қабілетті, жаңалыққа құштар рухани дамыған шығармашыл тұлға болуы тиіс.

Мұғалім қызметінің жоғары жетістіктері тікелей оның интеллектуалдық, шығармашылық, кәсіби құзыреттілігіне байланысты болмақ, болмаса мұғалімнің танымдық белсенділігі, шығармашылық ізденістері, оқытудың жаңа технологиялары мен әдістерін, озық тәжірибені меңгеруі, оны шәкірттеріне коммуникативтік қатынас барысында жеткізе алуы маңызды десе де болады. Оқытудың жаңа технологияларын меңгеру болашақ маманның интелектуалдық, кәсіби, адамгершілік, рухани азаматтық және де тағы да басқа адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, әрі өзін-өзі дамытады, ол да болса оқу-тәрбие үдерісін тиімді де нәтижелі ұйымдастыруына көмектеседі.

Маманның кәсіби даярлығының маңызды көрсеткіші сипатындағы құзыреттілік жеке тұлғаның келесідей қасиеттерінде де байқалады: мәдени, тәжірибелік өзін-өзі жетілдіруге жүйелі тұрғыда ұмтылу, белсенділік, орындаушылық, тәжірибелік іс-әрекеттерін шығармалықпен жетілдіру, өз іс-әрекетінің нәтижелерін алдын-ала көру, құрастыру, кәсіби-шығармашылық іс-әрекеттеріне жетіспейтін, қажетті әдіс-тәсілдерді табу, барлық бастауда жетістіктерге жету және т.б.

Олай болса, құзыреттілік мұғалімнің кәсіби қызметінде терең білімді, іскерлік пен дағдыларды меңгерген, оны тәжірибелік жұмысында қолдана алатын, өзіне жауапкершілікті алатын, мәдениет пен дәстүр және т.б. ерекшеліктерін түсінуге және қабылдауға дайын мұғалім қызметінің жоғарғы сапасын анықтау үшін кеңінен қолданылатын ұғым деп тануымызға болады.

Осы тұста музыкалық білім беру жүйесіндегі бағыттардың бірі – хормен ән айтудың болашақ маман дирижердың кәсіби құзыреттілігін қалыптасуында алатын орны ерекше. Хормен ән айту адамның эмоционалдық, адамгершілік, интеллектуалдық жүйесіне әсер ететін терең рухани мазмұнға бай өнер түрі десек, ол жеке тұлғалық қабілеттердің қалыптасуына ықпал етеді, көркемдік талғамды дамытады, дүниетанымды кеңейтеді және жалпы тұлғаның мәдени деңгейін көтереді. Ал сол хор ұжымымен еңбектенетін кез-келген хор дирижерының қызметі көпфункционалды сипатқа ие. Оның қызметі, алдымен музыкалық-шығармашылық, орындаушылық мәселелерді шешуге бағытталса, сонымен қатар психологиялық-педагогикалық, ұйымдастырушылық, басқарушылық, ағартушылық мәселелерді шешеді. Әрине дирижер-педагог, ең алдымен, музыкант, әрі орындаушы. Көптеген музыканттардың пікірінше, хор дирижеры өзінің білім, дағдыларын кіріктіре отырып, орындаушылық шеберлігін дамытып, шығармашылық тұрғыда өзін-өзі жетілдіріп отыруы керек. Сондықтан да дирижер-педагог, хор жетекшісінің кәсіби құзыреттілігі музыкалық-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық бағытта қалыптасып, дамиды.

Болашақ педагог, дирижер хормейстерді даярлауда арнайы кәсіби құзіреттіліктер маңызды орынға ие. Қазіргі хормейстер керемет шығармашылық және музыкалық қабілеттер мен терең кәсіби білім, хордың өзіндік қызықты және мағыналы интерпретациясын жасай алу қабілетімен қатар, кәсіби маңызды сапалардың (педагогикалық, психологиялық және ұйымдастырушылық) ауқымды кешендерін меңгеруі тиіс. Білім деңгейін үнемі жоғарылатуға дайын болу, жеке тұлғалық әлеуетті белсендіру мен оны жүзеге асыру қажеттілігі, озат педагогикалық тәжірибеге сүйене отырып, жаңа білім мен тәжірибені өз бетімен меңгеруі, өзін-өзі дамыту қабілеті негізгі көрсеткіштері болып саналады.

Педагогикалық практиканы өту кезінде студенттің педагогикалық іскерлігі мен дағдылары жылдам қалыптасады. Оның шығармашылық және педагогикалық құбылыстарды зерттеуге деген қабілеті дамиды, педагогикалық шеберліктің негіздері қаланады, хормен ән айтқызудың ерекшеліктері мен үздіксіз ізденістер негізінде оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін байқайды. Әрине, дирижердің кәсіби қасиеттерін дамытуда оның табиғи таланты, айқын көрінетін туа біткен музыкалық қабілеттері - музыкалық есту, есте сақтау қабілеті, жылдамдық-ырғақ, музыкалық форманы сезінуі, темперамент, керемет психомоторлы (қолмен) қабілеттері маңызды.

Хор дирижерының кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы оның білім, білік, дағдыларына негізделінеді және қызметінің нәтижесін көрсетуге бағытталған коммуникативтік құзыреттілігінің маңызы зор екендігін атап өтеміз. Бұл құзыреттіліктің құрамына дирижер-хормейстердің кәсіби біліктері мен қабілеттері кіреді, нақты ойлар айту, сендіру, әрекет ету, пікір білдіру, талдау, хор ұжымының санасына ақпаратты жеткізу, сыни пікірлерді дұрыс айту, жалпы шығармашылық практикада туындайтын көркемдік коммуникативтік міндеттерді нәтижелі шешуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттерді тиімді қолдану.

Сурет 1. Дирижер-хормейстердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру

Дирижер-хормейстердің кәсіби қызметінде міндеттердің барлық алуан түрлілігі ең бастысы – тұтас көркемдік-орындаушылық тұжырымдаманы құруға, музыкалық шығарманың эмоциялық бейнелі мазмұнын, оның көркемдік мағынасын ашуға, соңғы орындаушылар мен тыңдаушылардың пайымдауына шоғырланады. Осындай міндеттердің орындалуы басқа да бірқатар әрекеттерді, атап айтқанда көркемдік-орындаушылық тәсілдер мен құралдарды іріктеу; коммуникативтік тәсілдердің көмегімен хор ұжымы мен тыңдаушылармен шығармашылық

байланыс орнату; көркемдік-орындаушылық өзара іс-қимыл барысында туындайтын қиындықтар мен қателерді дер кезінде анықтау және жою және т.б. мәселелерді орындауды қарастырады. Дирижер-хормейстердің кәсіби қызметі жағдайында осы және осыған ұқсас кез-келген міндеттер көркемдік-коммуникативтік сипатқа ие болады, өйткені өз шешімінде осы үдерістің барлық субъектілерінің — дирижер-хормейстердің, хор қатысушыларының және музыканың біртұтас өзара іс-қимылын болжайды. Осы үдерістің әрбір кезеңінде дирижер-хормейстер көркемдік-орындаушылық қарым-қатынас жағдайын модельдеуді, оны жүзеге асырудың қандай да бір міндетке қатысты пәрменді және дәл коммуникативтік тәсілдерін анықтай білуі тиіс.

Дирижер-хормейстердің музыканың коммуникативтік қызметіне, оның көркемдік әсер ету заңдылықтары мен құралдарын түсінуіне ерекше мән беріледі. Тек осы негізде хор ұжымымен қарым-қатынаста дирижер нақты музыкалық шығарманың коммуникативтік мазмұнын адекватты меңгере алады, шығарманың құрылымын тануды, сондай-ақ оның көркемдік мағынасын түсінуді жеңілдететін тәсілдерді анықтай алады. Дирижер-хормейстердің коммуникативтік құзыреттілігінің құрамына келесі біліктіліктер кіреді:

- эмоционалдық ерік және дирижерлік-орындаушылық күш арқылы музыкалық шығарманың мазмұнын жүзеге асыра білу;
- хор ұжымының қатысушыларымен көркем-шығармашылық қарым-қатынас жасаудың вербалды және вербалды емес тәсілдерін таңдай білу және қолдана алу;
- көркем-коммуникативтік қарым-қатынас ерекшеліктерін, бірлескен жұмыстың нәтижелерін рефлексивті талдау жасай білу қабілеті.

Қандай да болмасын ұжымдық көркем шығармашылықтың негізі – ол оның ұйымшылдығы, үндестігі мен мақсатқа жету жолында бірлесе, ынтымақтастықта жұмыс жасай алуы болып танылады. Хормен орындаудағы үйлесімділіктің негізгі элементтері қатарына дауыстардың интонациялық тазалығы, ырғақтық әрі динамикалық сәйкестілігі мен әуеннің фразалық біркелкілігін сақтауды атап өтсек болады. Әрине хор дауыстарының интонациялық дыбыс тазалығы дирижердың орындаушылық тәжірибесіне, жоғары кәсіби деңгейіне, бойындағы адами қасиеттеріне, ерекше таланттылығына, әрі ұжыммен жоғары коммуникативті қатынаста болуына, толеранттылығына тікелей байланысты. Сонымен қатар хор дауыстарының интонациялық тазалығын жақсарту мақсатында дирижер хор ұжымының және әрбір орындаушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, түрлі динамикадағы, екпіндегі, штрихтардағы дауыс жаттығуларының бірнеше нұсқаларын алмастырып ұсынуға тырысуы керек. Рас, оны жүзеге асыруда болашақ маман жоғары оқу орнында өтілетін хор пәнінде аса мән бере бермей, көбіне автоматты тұрғыда, бұрыннан жаттанды үзінділерді орындатуға тырысады. Ол болса, ұжымға кері әсер етуі әбден мүмкін.

Үйлесімділік қатарына жататын ырғақтық сәйкестілік – хормен орындаудағы ансамбльдік үндестікке қол жеткізудің басты компоненттердің бірі болып саналады. Хорға арналған шығармаларды орындау барысындағы ырғақтық сәйкестікке қол жеткізу үшін хор ұжымындағы барлық партиялар шығарманың ырғағын анық әрі дәл орындауға жаттығуы тиіс. Хор дирижеры осы мәселеге аса назар аударып отыруы керек.

Болашақ дирижердың хормен жұмыс жасауда жиі кездесетін қателіктер қатарына мыналарды да жатқызуға болады: күрделі өлшемде жазылған хор шығармаларын дұрыс ырғаққа сәйкестендіре алмауы, триолдар ретіндегі ұсынылған синкопалардың, сегіздік ноталардың қате айтылуы және т.б. Мұндай жағдайда болашақ маманға бөлшектеп дирижерлау кестесін қолдана отырып, музыкалық шығарманы хормен жай екпінде орындату арқылы қол жеткізуге болатындығын түсіндіріп, оны өз дағдысына айналдыруға үйретеміз. Өз тұрғысынан ғалым М. Сұлтанова былайша ой бөліседі, «тілдің орфоэпиялық ерекшеліктерін білу және оны шығарманы орындау барысында қолдана алу, сөзді анық, таза және дұрыс айтудың айырмашылығын білу, басқа тілдегі әндерді орындау барысында оларды таза, нақты айтуға дағдыландыру, орындау барысында орфоэпиялық заңдылықтарын білу, әннің мазмұнын жеткізу үшін, әнді орындау барысында буындарға дұрыс бөлінуін қадағалауға дағдыландыру өте маңызды» [4, 333 б.]. Ал мәнерлілік, динамикалық оралымдылық хор ұжымының орындаушылық шеберлігін байқататын ерекше белігілерінің бірі болып танылады. Музыкалық шығарманың динамикалық тұрғыда үйлесімді орындалуын, дирижер анық, түсінікті ым-ишарамен дирижерлау арқылы қамтамасыз ете алады. Әрине ол тыныстыдұрыс алуға да тікелей байланысты.

Осындай хор ұжымымен коммуникативтік қарым-қатынас барысында болашақ маман білім, білік, дағдылары - кәсіби мәселелерге аса зер сала отырып, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі жетілдіру сынды құндылықтарын қалыптастырып отыруы тиіс. Кез-келген тұлғаның эмоциялық және

әлеуметтік кемелділігінің көрсеткіші ретіндегі өзін-өзі ұстай алуды да назардан тыс қалдырмауы керек. Ол да болса, жеке тұлғаның өзін-өзі тану, әрі талдау, өзін-өзі бағалау, әрі бақылау арқылы бойындағы жағымды қасиеттерін дамытуға және өзіне, хор ұжымына кері әсер ететін жағымсыз әрекеттерден саналы, мақсатты тұрғыда арылуға бағытталған іс-әрекет болмақ. Басқаша айтқанда, тұлғаның өз іс-әрекетіне рефлексия жасай отырып, оны қайта жоспарлау, өзіндік даму нәтижелерін болжап білу секілді психикалық көріністерінің негізінде жүзеге асатын өзін-өзі жетілдіру үдерісі деп танимыз.

Демек, коммуникативтік құзыреттілік – ол, біріншіден, болашақ маманның даму және өзін-өзі дамыту процесінде қалыптасатын жеке тұлғалық қасиеті, сапасы; екіншіден, оның кәсіби қарым-қатынастың мақсаты, мәні, құрылымы, құралдары, ерекшеліктері туралы хабардар болуы; өзінің коммуникативтік қызметін жетілдірудің тиісті технологиясын меңгеруі; басты құндылық ретінде өзгенің жеке тұлғасына бағдарлау, сондай-ақ кәсіби-шығармашылық қызметті жүзеге асыру процесінде туындайтын міндеттерді стандартты емес, шығармашылықпен шешу қабілеті.

Олай болса, болашақ хормейстердің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру қазіргі заманғы музыкалық білім берудің маңызды да өзекті мәселелерінің бірі деп танылады, оның мәні мұғалімнің теориялық және практикалық дайындығы, педагогикалық іс-әрекеттерді жүзеге асыру шеберлігінде болмақ.

Болашақ педагог-музыкант, хор дирижерын даярлаудағы кәсіби құзыреттіліктің негізі ретінде интеллектуалдық, ақпараттық, әдістемелік мәдениеттің болуымен қатар шығармашылықпен жүзеге асыруға бағытталған тұрақты құнды бағдар мен шынайы білім беру тәжірибесінде оны жүзеге асыру шарттары болу қажет деп танимыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Игенбаева Р. Педагогтың кәсіби іс-әрекетіндегі құзыреттілік. http://www.rusnauka.com/3_ANR_2015/Pedagogica/2_186134.doc.htm
2. Абилкасимова Г., Ахметжанова Г. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық аспектілері//Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - №2/2 (56), 2018. - 83-85 б.
3. Шадриков В. Психология деятельности и способности человека. - М., 1996. - 320 с.
4. Сұлтанова М. Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мүмкіндіктері//«Хабаршы» Л. Гумилев ат. Евразиялық ұлттық университет - №3 (106). – 2015. - 331-335 б.

Калымбаева Асель Далелхановна,
«6М012400-Педагогикалық өлшемдер», 2 курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Жетекшісі: Байназарова Т.Б.,
п.ғ.к., доцент міндетін атқарушы

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ ДЕҢГЕЙЛЕРІН АРТТЫРУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ІС-ӘРЕКЕТІ

Андатпа: Бұл мақалада бастауыш сыныпта математика сабақтарында оқушылардың білім деңгейлерін арттырудағы мұғалімнің іс-әрекеті қарастырылады. Жаңа ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттануымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады.

Кілт сөздер: Білім сапасын арттыру,өзіндік жұмыс, білім сапасы,өздік жұмыс.

Анатоция: В статье рассматривается действия учителя по улучшению математики учащихся начальной школы в начальной школе. Наша главная цель - дать новый импульс развитию науки и техники в направлении инновационных технологий.

Ключевые слова: улучшение качества образования,самостоятельная работа, качества образования.

Anatomy: The article discusses the actions of a teacher in improving elementary school students math in elementary school. Our main goal is to give a new impetus to the development of science and technology in the direction of innovative technologies.

Key words: Education quality improvement, independent work, quality education.

«Еңбек пен жаңалықтар ашудың байтақ және көз жеткіліксіз қиырларына апаратын кең жол мектеп берген математикалық білімдер арқылы өтеді», - деп мектеп математикасына баға берген әйгілі ғалым Маркушевич А.И. [1].

Адамның жеке басын қалыптастыру негізі бастауышта қаланатыны бәрімізге белгілі. «Бастауыш мектептің негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамассыз ету; олардың қабілеттерін ашып, дамыту, оқуға деген ынтымақтастық тәжірибесінің берік дағдыларын меңгерту», - делінген Қазақстан Республикасының Орта білімді дамыту тұжырымдамасында. С. Рахметова, Ж. Адамбаева былай деген: «Осы міндетті ойдағыдай орындау үшін, әрбір жас балаға, оқыту, тәрбиелеу, дамыту жұмыстарын ұштастыра жүргізіп, оқушыны жан-жақты қамтамасыз етуге дайын болуымыз керек, - деп өз ойларын жеткізген [2].

Оқушыларға математика білімінің қыр-сырын жетік таныту, қабілеттерін шыңдау, өзін кез-келген ортада еркін ұстауға, Қазақстан Республикасының азаматы деген атқа лайық болатындай етіп тәрбиелеу – біздің басты міндетіміз болмақ.

Оқушылардың білім деңгейін арттыру – маңызды іс. Бұл мәселе көптеген жылдар бойы қарастырылып келе жатыр. «Математика, оқыту әдісіне сан алуан жетілдірулері болатындығына қарамастан, шәкірттер үшін әрдайым қиын жұмыс болып қала береді», - деген атақты ғалым Писарев Д.И. Сондықтан, математиканың қиындығына, күрделілігіне қарамастан, болашақ ұрпақты осы пәнге қызықтыру керекпіз, білім деңгейін көтеру біз үшін орасан зор жауапкершілікті қажет ететін оқыту әдісі болуы тиіс. Бұл бастауыш сыныпта оқытуда орындалады.

А. Байтұрсыновтың пікірі бойынша, бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек. Мұғалімнің қызметі - оның білімінің, шеберлігі ұзақ жолды қысқарту үшін, балаға жұмысты әліне қарай шағындап беру, оқушыларды мақсатқа жетелеу болып табылады. Оқушылардың өзіндік жұмыстарының мән-мағынасын ұйымдастырудың тәсіл-амалдарын бір ғана белгімен сипаттауға болмайды.

Өзіндік жұмыс – оқушының күрделі іс-әрекеттерінің бір түрі немесе оқу жұмыстарының арнайы бір формасы болып табылады. Шағын жинақты мектепте оқу-тәрбие жұмыстарының ерекше көңіл аударатын бір саласы – оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстары. Бірнеше сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің негізгі педагогикалық міндеті – жеке сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің алдына қойған міндетпен бірдей. Ол да оқу жоспарын, бағдарлама талаптарын орындауға тиіс. Өзіндік жұмыстардың нәтижелі болуы үшін алдымен «өзіндік жұмыс» деген ұғым нені білдіріп тұрғанын анықтап алу қажеттігі туады: біріншіден, өз бетінше жұмыс балалардың

түрлі тапсырмаларды, жаттығуларды ешкімнің көмегінсіз орындаулары, екіншіден, мұндай жұмыстар балаларды ұқыптылыққа, тәртіптілікке, жинақылыққа, бақылай білуге тәрбиелейді [3].

Мұғалім оқушыларға шамалары келетіндей тапсырмаларды ұсынады, онда келесілер орын алады: жұмыстың мақсаты, оның бөлімдері бойынша орындау реті (өзін-өзі бақылау), мұғалім тексеру үшін алынған нәтижелерді әзірлеу, реттеу (кері ақпарат) тәсілдері, жұмысты орындау мерзімі. Мұғалім тапсырманың дұрыстығын, оқушылардың оның мазмұны мен нәтижесін қаншалықты түсініп, меңгергенін анықтайды, демек, мұғалім бақылаушы ғана емес, ұйымдастырушы да, оқушылардың өзіндік жұмысын тексеруші де. Мұғалім тапсырма арқылы олардың таным қабілетіне бағдарлама жасайды, оны бір мақсатқа бағыттап, сапасын анықтайды [4].

Оқушылар тапсырма алады, меңгерген білім қорына сүйене отырып, оның мақсаты мен орындалу тәсілдерін ойластырады және ең маңыздысы, жұмысты өздігінен орындау барысында алынуға тиісті нәтижелер бағдарламасын жасайды. Содан соң істелген жұмыстың дұрыстығын үнемі тексере отырып, тапсырманы бөлімдері бойынша орындайды. Алынған нәтижелерді реттеп әзірлейді, өзін-өзі бақылау және жазу, сандар, сызулар, суреттер, модельдер т.б. тексеру үшін мұғалімге тапсырады. Оқушылардың оқу әрекетінің жемісті болуы – оқу жұмысының тәсілдерін меңгеруге байланысты.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырғанда, мұғалім оқушылардың дара ерекшеліктерін ескеріп, соған қарай беретін тапсырмаларды өзгертіп отырғаны жөн және орындалған жұмыстың жалпы қорытындысына ғана баға қоймай, сонымен қатар оқушы қалай жоспарлады, қандай тәсілдер қолданып орындады, өзі қалай тексеріп отырды, осының бәрін ескеріп, бағаланған жөн [5].

Сондықтан оқушылардың өзіндік жұмыстарының сапасын арттыру мақсатына жету үшін, мұғалімнің жоғарыда баяндалған оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін біліп, соған сәйкес өзінің әдістемелік шеберлігін жетілдіріп отыруы қажет.

Өз бетімен орындайтын жұмыстары біріншіден, оқушылардың ақыл-ойын таным белсенділігін, екіншіден сабаққа ынталарын, қызығушылығын, үшіншіден ешкімнің көмегінсіз дербес жұмыс істеу қабілеттерін дамытады [6].

Математика сабақтарында білім берудің барлық негізгі принциптері бір-бірімен байланысты жүзеге асады. Мысалы: Саналық, көрнекілік, жүйелілік, беріктік, шамаға лайықтылық және тағы басқалар. Бастауыш сыныпта математикадан оқушылардың білім деңгейін көтеруде көрнекілік принциптерінің рөлі ерекше.

Біздіңше, өзіндік жұмысты ойдағыдай ұйымдастыруға қажетті екі жағдайды ерекше атап көрсетуге болады: біріншіден, өзіндік жұмыстың мақсатын оны атқаратын әрбір оқушы өзі анықтауы тиіс; екіншіден, оқушылардың өзіндік жұмысты атқаруға жеткілікті деңгейде дайындығы, яғни белгілі деңгейдегі білімі және оны жинақтау әдістерін меңгерген болуы, сондай-ақ оларды нақты іс-әрекетке пайдалана алуы шарт [7].

Математика – ұлы ғылым, адам ақылының ең бір асыл қабілеттерінің тамаша жемісі. Шәкірттерді білім нәрімен сусындататын, өмірдің асулары мен шыңдарына қажымай-талмай шығуына алғашқы жол нұсқаушысы – ұстазы.

Оқушылардың ұлы ғылым саласынан сапалы білім алуы тікелей мұғалімге байланысты. Яғни, мұғалімнің сабақ барысында оқушыларға білім беру мақсатымен жүргізілетін жұмыс түрлеріне. Бұл жұмыс түрлері әр сабақта қолданылып отырса оқушының білім сапасының ойдағыдай деңгейде нәтиже беретініне үлкен үміт артуымызға болады. Бастауыш сыныпта математикадан оқушылардың білім деңгейін арттырудың жолдарын қарастырдық. Онда ауызша есептеуге үйрету тәсілдеріне; өз бетімен жұмыс істеу машықтарын қалыптастыруға; көрнекі құралдарды пайдалану жүйесіне; дидактикалық материалдарды орынды ретпен қолдануға тоқталып өттік. Осылардың барлығы оқушы санасына жеткізе білу мұғалімнің профессионалдық шеберлігімен, іскерлігімен тікелей байланысты, «ана - өмір тұтқасы» болса, «ұстаз – мектеп тұтқасы» десек артық айтпаймыз. Орыс педагогі К.Д. Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз [8].

Мұғалімнің кәсіби жетілуінің жеке траекториясын құруда біз өзіндік нұсқамызды таптық, ол талдамалы қызмет пен кәсіби қалыптасу мониторингіне негізделеді. Ол педагогтың стажына қарамастан кез келген педагогқа арналған.

Мониторинг өзіндік бақылау мен өз бетімен ұйымдастыру шарттарын білдіреді және өзара байланысты 7 кезеңнен тұрады.

Дайындық – мұғалімнің кәсіби қызметінің нәтижелілігі туралы алғашқы жинақ және педагогикалық шеберлік деңгейін анықтау. Бұл жерде біз нәтижелелік критерийлерінің негізгі тобын бөліп көрсетеміз:

- ғылыми-теоретикалық, психологиялық-педагогикалық дайындық деңгейі:
- пән саласындағы білімі;
- оқытудың психологиялық-педагогикалық негізі саласындағы білімдері;
- оқушылармен жұмыстың ұйымдастырушылық формаларын меңгеру;
- оқытудың жеке тәсілін жүзеге асыру қабілеті;
- оқыту мақсаттарын қалыптастыру және қызметті жоспарлау шеберлігі;
- шығармашылық тәсіл;
- кәсіби деңгейін жетілдіру жүйелілігі;
- педагогтың практикалық қызметі нәтижелерін бағалау [9].

Сөзімді қорыта айтсам, оқушыларға математика негіздерінен білім беру, басқа ғылым салаларымен ұштастыру ұстаздардың басты міндеті екенін әрдайым есте тұтқанымыз жөн. Мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс. А. Маркова оның кезеңдерін төмендегідей етіп бөледі: мұғалімнің өз мамандығына бейімделу кезеңі: мамандықта өзін-өзі өзектендіру кезеңі: мамандықты еркін меңгерген кезең: мамандықта шығармашылық деңгейге жеткен кезең. Осылайша ғалым кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер- мұғалімнің , жаңашыл-мұғалімнің, зерттеуші-мұғалімнің, кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады.

Ең бірінші кезекте мұғалімнің « өзіндік жаңалығы» болуы қажет. Ғылым жаңалығын түрлендіруде өз үлесін қосу арқылы жасаған нәтижелі жұмысы өзгелердің тәжірибесін толық көшірмей, жаңа ортаға икемдеп, өзіндік іс-әрекет жиынтығы арқылы айтарлықтай нәтижеге қол жеткізу керек. Қазіргі кәсіптік-педагогикалық қызмет қандай мұғалімді талап етеді. Мұғалім – оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік-мәдени жағдайларда еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан-жақты дамыған шығармашыл тұлғаны талап етеді [10].

Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды таңдап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті айтамыз.

Бастауыш сыныпта математика сабақтарында оқушылардың білім деңгейлерін арттырудағы мұғалімнің іс-әрекеті маңызды рөл атқаратыны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Асанов Н. Өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері. Алматы, 2004 ж.
2. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах/Н.Г. Дайри. - М.: Просвещение, 1997. - С. 42.
3. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. – М., 1961. - с. 34.
4. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал «Математика» 2015 ж.
5. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал «Математика және физика» 2014 ж.
6. Бантова М.А. Бастауыш кластарда математиканы оқыту методикасы/М.А. Бантова. - Алматы: Мектеп, 1978.
7. Аймағамбетова Б. Көңілге қонған көрнекілік/Б. Аймағанбетова//Бастауыш мектеп. - 1989. - № 8. - 14-17 бет.
8. Ушинский К.Д. Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөніндегі пікірлері/К.Д. Ушинский. - Алматы: Мектеп, 1951.
9. https://edu.mcfr.kz/news/198-pedagogty-ksbi-alyptasu-monitoring
10. Б.А. Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе//Алматы. 2005, 174 бет.

УДК 378.02.3728

Касаева А.Ж.
к.п.н., доцент,
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова,
e-mail: kasaeva.asyl@mail.ru

Кулжагарова Б.Т.
к.ф.-м.н., доцент,
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова,
e-mail: bazik-66@mail.ru

Таймуратова Л.У.
к.ф.-м.н., доцент,
Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова,
e-mail:taimuratova@mail.ru

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К РЕШЕНИЮ ФИЗИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Түйін. Қазіргі оқу үрдісі мұғалім мен оқушының, оқушы мен оқушының өзара ұйымдастырылған біріккен қоғамы ретінде қарастырылады. Сабақта өтілетін жаңа материалдар мен оқушыларды таныстыра және қызықтыра отырып, мұғалім олардың танымдылық қабілетін арттырады. Жаңа материалды тек дәріс түрінде түсіндіру, оқушылардың қызығушылығын да, танымдылық қабілетін де арттырмайды. Бұдан шығар жол – түрлі әдіс – тәсілдерді пайдалана отырып проблемалық оқыту болып табылады. Субъективтік және шығармашылық есептер шығару негізінде оқушылардың қызығушылығын арттыру танымдық қабілетін қалыптастыру, ойлау қабілетін талдау, жалпылау және нәтижелерін салыстыру арқылы орындалады.

Кілттік сөздер: физиканы оқыту, әдіс, сапалық есептер, зертханалық және тәжірибелік есептер.

Резюме. Современный учебный процесс рассматривается как особый образом организованное общение, важной функцией которого выступает установление взаимодействия учителя и учащихся, учащихся друг с другом. Заинтересовав учащихся изучаемым вопросом, преподаватель организует их познавательную деятельность. Повествовательно-информационное, бесконфликтное изложение материала, когда учащиеся только слушают или слушают и записывают, не возбуждает у них интереса и не активизирует их познавательную деятельность, так как знания им преподносятся в готовом виде. Указано, что важнейшим условием повышения интереса на основе решения субьективно-творческих задач выступает активизация мыслительной деятельности школьников, где «работают» анализ, обобщение, синтез и т.д

Ключевые слова: обучение физике, метод, качественные задачи, лабораторные и практические занятия.

Summary. Modern education process is considered as a specially organized communication, an important function of which is interaction estimating between a teacher and students and students with each other. Having interested the students by the topic being studied the teacher organizes their cognitive activity. Narrative-informative non conflict material presentation when the students only listen or listen and write down the material does not arouse interest and do not stimulate their cognitive activity as knowledge is given to them in a ready form. Indicated that the most important condition for the formation of cognitive activity on the basis of subjective decisions and acts of creative tasks activation mental activity pupils, which analyzes, summarizes and compares the results.

Keywords: teaching physics, method, qualitative tasks, laboratory and practical lessons.

Введение

Познавательная деятельность школьников имеет вполне конкретную и определенную цель, которая чаще всего совпадает с целью обучения в школе, реализуемая во взаимодействии учащихся с учителями и друг с другом в различных видах учебных занятий и в не учебное время. Достижение цели познавательной деятельности обеспечивается обстановкой в учебном коллективе, напряженной работой школьников, их самостоятельностью, состязательностью в овладении знаниями. Данная цель достигается также с помощью системы научно обоснованных принципов, требования которых реализуются через методы, средства, приемы и формы.

Основная часть

Уроки же физики— говорят сами учащиеся, — им особенно интересны тогда, когда они самостоятельно ставят различные •опыты, делают выводы. Поэтому, главная роль выбранного

метода обучения, зависит непосредственно от того, насколько он предполагает самостоятельность умственной и практической деятельности обучаемых [Симонов В.П., 2002, с.35].

Задача, следовательно, состоит в том, чтобы дать учащимся такой источник знания (текст книги, наблюдаемое физическое явление, опыт, наглядное пособие — рисунок, схема, осциллограмма, график) и так построить занятия, чтобы они как можно больше тренировали свои органы чувств и мозг при раскрытии физических связей и закономерностей.

В этом смысле применяемый ныне термин «сообщение новых знаний» для обозначения того, который содержит изучение нового материала, неточно отражает сущность элемента урока учебного процесса. Главное состоит не в том, чтобы дать учащимся новые знания, а в усвоении этих знаний учащимися, причем не обязательно путем слушания рассказа или объяснения преподавателя. Словесные методы обучения (рассказ, объяснение, лекция) тоже могут играть активизирующую роль, если в процессе изложения материала преподаватель не только сообщает соответствующие знания, но и заставляет учащихся вместе с ним размышлять над постановкой проблем, искать пути их изучения и разрешения. Речь идет не о замене словесных методов обучения, а о возможности применения и других методов.

В методической литературе в связи с проблемным обучением недостаточно раскрыта роль наглядности и технических средств, в постановке и разрешении учебных проблем. Наконец, не дается рекомендации о том, как часто можно применять проблемы на уроках, какова должна быть их сложность, как при помощи проблемных заданий развивать творческие способности учащихся [Орехова В.П., Усова А.В.,1980, с. 25].

В четырех группах в течение года была проведена опытная работа для выяснения эффективности более частого, чем обычно, использования учебных проблем. В двух контрольных группах проблемные ситуации использовались эпизодически (один раз в течение 5—6 уроков). При построении учебного процесса в экспериментальных группах было предположено, что подготовить учащихся к разрешению сложных учебных проблем, а в дальнейшем и проблем творческого характера, можно через упражнения по решению большого количества мелких проблем. Поэтому при изучении почти каждого вопроса перед учащимися ставились небольшие проблемы, которые по мере возможности разрешали сами учащиеся под руководством преподавателя. При постановке и разрешении проблем широко использовались технические средства обучения и учебно-наглядные пособия. Более крупные проблемы разрешались через ряд мелких, которые возникали всякий раз, когда от учащихся требовалось применить знания в новой ситуации [Касаева А. Ж., 2001, с.2].

Рассмотрим в качестве примера, как изучалось понятие «Последовательное соединение сопротивлений». Основная цель, изучить особенности этого вида соединения и на их основе научиться предвидеть результаты его применении в реальных электротехнических устройствах. В качестве объекта изучения можно было взять резисторы, ползунковые реостаты, ламповые реостаты, С точки зрения экспериментальных возможностей резисторы являются очень мелкими объектами. Использовать ползунковые реостаты можно, но такая установка ассоциируется в сознании учащихся с чисто лабораторным опытом и недостаточно активизирует их мыслительную деятельность, так как они просто убеждаются, что с увеличением сопротивления одного из реостатов напряжение на нем увеличивается. Ламповый реостат создает уже практическую направленность, понятие «сопротивление» через абстрагирующую работу мысли ассоциируется с потребителями вообще, т. е. каждый потребитель, отмечает учащийся, обладает определенным сопротивлением. Свечение нитей накаливания электрических ламп воспринимается учащимися эмоционально, а проведение опыта в динамике (замена ламп, изменение их свечения) будит их воображение, активизирует познавательную деятельность. Активизирует ее и познавательное затруднение, когда учащихся спрашивают, почему одна лампа светится ярче, а другая слабее, так как здесь нет видимой прямой связи (как с ползунковым реостатом) между свечением ламп и их сопротивлением. Поэтому предпочтение было отдано ламповому реостату.

Однако у учащихся па первых порах изучения электродинамики еще слабо развиты навыки, сборки электрических цепей и пользования приборами, затруднительно также обеспечить всех приборами и оборудованием, так как часто теоретические и лабораторно-практические занятия проводятся в разных кабинетах, да к тому же большинство кабинетов-лабораторий по физике не рассчитано на проведение фронтальных работ. Практика также показывает, что несмотря па кажущуюся простоту опытов с ламповым реостатом физическое объяснение особенностей последовательного соединения сопротивлений представляет для учащихся серьезную трудность.

Третий путь (объяснение преподавателя), хотя он и дает экономию учебного времени, тоже нельзя признать целесообразным, так как он не позволяет использовать познавательные возможности учащихся, поскольку знания им преподносятся в готовом виде. По той же причине следует отклонить и четвертый путь. Кроме того, если в изложение материала преподаватель еще может внести какую-то проблемность, то при изучении его по учебнику (хотя в этом и есть видимость самостоятельной работы учащихся) усвоение происходит механически, а знания носят формальный характер.

Например, последовательное соединение проводников излагается в учебнике так: «Если проводники соединены таким образом, что поним проходит один и тот же ток, то такое соединение проводников называется последовательным... Следовательно, ток на отдельных участках последовательной цепи имеет одинаковую величину». Учащиеся должны воспринимать это как аксиому. Или нарисовать на доске такую же цепь и спросить учащихся, одинаков ли ток, проходящий через две точки на разных участках, то далеко не все будут уверены, что он одинаков,— т. е. нужны факты, чтобы учащиеся поверили в равенство токов.

Далее в учебнике утверждается, что «сумма падений напряжений на отдельных участках равна напряжению всей цепи», и выводится формула общего сопротивления цепи. Доказательность здесь математическая, а не на основе фактов. Такой путь усвоения знаний идет вразрез с проблемным обучением.

Таким образом, остается второй путь изучения последовательного соединения сопротивлений: развернутая коллективная беседа на основе демонстрационного эксперимента. Беседа позволяет опереться на знания и опыт учащих*ся и* подвести их к самостоятельным выводам на основе эксперимента с применением теоретических знаний.

В экспериментальных группах урок по изучению последовательного соединения сопротивлений начинался беседой с учащимися. Преподаватель стремился подвести учащихся к проблеме, разрешение которой заинтересовало бы их. На первый взгляд, кажется, что при изучении этого понятия нет никакой проблемы. Преподаватель спрашивал: что такое сопротивление? (Свойство проводников влиять на величину тока в цепи) . — Правильно. А какие участки цепи обладают сопротивлением? (Источник тока, соединительные провода, потребители). — Как вы понимаете последовательное соединение сопротивлений? (Обычно отвечают, что сопротивления соединяются друг за другом). Записывается правильное определение.

Далее преподаватель спрашивает: соединяются ли последовательно потребители, резисторы? (Соединяются).— Кто из вас и где встречал подобные соединения? (Электрические лампы в трамвае, на елочной гирлянде, резисторы в схемах радиоприемников). Наиболее знакомы всем лампочки елочной гирлянды, поэтому дальше отвечают по ней. — Почему же они так соединяются? (Потому, что каждая электрическая лампочка рассчитана на меньшее напряжение, а вся гирлянда включается под напряжение 220 В). — А что такое напряжение? (Напряжение— это разность потенциалов между двумя точками цепи, под действием которой перемещаются электроны на этом участке). — Какова причина возникновения разности потенциалов на каждой лампочке? (Наличие электрического поля источника).— Что произойдет, если одна лампочка перегорит? (Остальные погаснут).

Что вы делали, если у вас перегорала лампочка в гирлянде? (Заменяли запасной, ставили другую, вместо лампы на 12 В ставили на 6,3 В, соединяли «напрямую»).

В этом месте урока учащиеся начинают проявлять к нему интерес. Даже те, которые еще не имели дела с гирляндами, высказывают мнение, что лампа на 6,3 В должна перегореть. Один из учащихся рассказал, что когда он пытался соединить «напрямую» проводники в месте, где перегорела лампа, его сильно «дернуло» (он забыл отключить гирлянду от сети). Ему не понятно, почему его «дернуло»? Ведь напряжение 12 В не должно ощущаться.

Итак, в ходе беседы изучение последовательного соединения сопротивлений и его свойств приняло проблемный характер [Касаева А. Ж., 2006, с. 3] .

Следует теоретический расчет, на основе которого учащиеся делают вывод об общем сопротивлении цепи. Руководящая роль преподавателя при этом сводится к объяснению неизбежных отклонений при расчетах сопротивлений, так как небольшие «округления» показаний не позволяют абсолютно точно определить общее сопротивление цепи, равное сумме этих сопротивлений, и к уточнению формулировки вывода.

В заключение урока проводилась кратковременная практическая работа с магазинами сопротивлений (Р-32, Р-14, КМС-4). Учащиеся должны были научиться устанавливать заданную величину сопротивления, определять для нее по электрической схеме на приборе электрическую

цепь и рассчитывать допустимое напряжение в зависимости от величины установленного сопротивления.

Заключение

Характер учебной работы, порядок и последовательность проведения опытов могут быть различными. В одном случае проводить опыты и делать из них выводы каждый учащийся может самостоятельно (фронтальный лабораторный эксперимент). В другом случае урок может быть построен в виде коллективного обсуждения всей группой демонстрационных опытов, выполняемых преподавателем. В третьем случае возможно обычное объяснение по начерченной на доске цепи, особенностей последовательного соединения сопротивлений самим преподавателем, без привлечения учащихся к получению выводов. Объяснение можно сопровождать демонстрацией опытов, а можно опытами подтвердить выводы в конце объяснения. В четвертом случае материал можно изучать путем самостоятельного чтения учебника, а опыты проделать во время лабораторно-практической работы.

С точки зрения активизации первый путь познавательной деятельности учащихся нам представляется наилучшим.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Симонов .В.П. Урок: планирование, организация и оценка эффективности. Москва,2002 г.
2. Орехова В.П. и Усова А.В. Методика преподования физики. Москва, 1980г.
3. Касаева А. Ж. Познавательная деятельность учащихся в структуре учебного процесса. Москва,2001.
4. Касаева А. Ж. Активизация учащихся при решении экспериментальных задач и выполнении лабораторных работ. Москва, 2006.

УДК 378

Kenzhegaliev K.K.,
Candidate of Pedagogic Sciences, associate professor,
«Pedagogy, psychology and social work» faculty,
KSU after Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

Tagay A.B.,
master`s degree student of «6M010300 - Pedagogy and psychology»,
KSU after Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES OF FUTURE PEDAGOGY-PSYCHOLOGISTS

Түйін: Мақалада болашақ педагог-психологтарды кәсіби дайындаудың проблемаларын шешудің теориялық негіздері беріледі. ЖОО-да педагог-психологтарды дайындау бағыттары зерделенеді. Педагог-психологтың кәсіби қасиеттерін дамыту мәселелері талданады. Болашақ педагог-психологтардың қызмет түрлері көрсетіледі.

Кілтті сөздер: кәсіби іс-әрекет, кәсіби құзыреттілік пен сауаттылық, педагог-психологтың кәсіби іс-әрекет бағыты, педагог-психолог қызметі.

Аннотация: В статье приведены теоретические основы решения задач профессиональной подготовки будущих педагогов-психологов. Изучены направления подготовки педагогов-психологов в высших учебных заведениях. Анализируются проблемы развития профессиональных качеств педагога-психолога. Будет показана деятельность будущих педагогов-психологов.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональная компетентность и грамотность, профессиональная деятельность педагога-психолога, деятельность педагогического психолога.

Abstract: The article presents the theoretical basis for solving the problems of professional training of future teachers-psychologists. Studied areas of training teachers of psychology in higher education. The problems of the development of professional qualities of the educational psychologist are analyzed. Will show the activities of future teachers of psychology.

Key words: professional activity, professional competence and literacy, professional activity of a teacher-psychologist, activity of a pedagogical psychologist.

Introduction

The key of improving the quality of education is the teacher, as well as his/her theoretical knowledge, professionalism and creativity, organizational abilities. The great thinker of the East, Abu Nasr Al-Farabi, states: "The teacher is a person who understands everything and has been told about, understands what he/she has heard and understands, and does not forget any of them, possesses intelligent intelligence, is a cheerful, artistic, knowledgeable, and must be courageous and who can have good and exemplary behavior, who does not know how to be afraid or afraid someone" [1-25]. That is, these qualities become the future professional specialists, and the role of the future in the upbringing of the generations.

The main objective of the XXI century education is to create competitive, competent, well-functioning, versatile, productive worker of the world standard, professional growth, optimum social and political response, rapid adaptation to the changing trends, creative, optimistic, oriented, professional, competent specialist, who is prone to demonstrate self-esteem, high knowledge, knowledge of national language, history and culture, national and world culture is to prepare them.

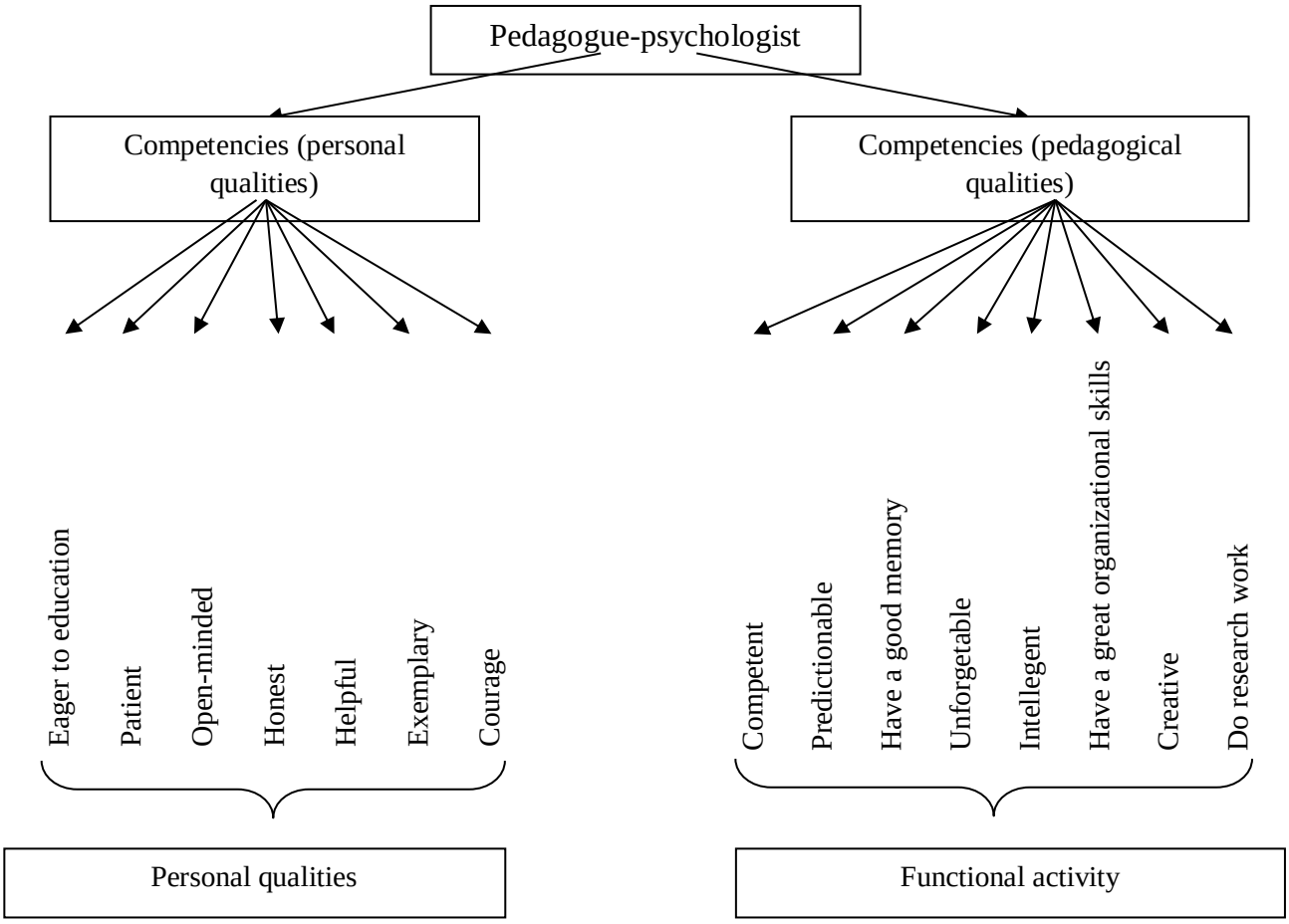
This is the purpose of the education in the countryin the State Program for Education Development in Kazakhstan for 2011-2020, the National Program of Education for 2011-2020 provides for quality education of Kazakhstani citizens, improvement of the international educational index and improvement of Kazakhstan's educational system, first of all, raising the status of pedagogical staff, gradual growth throughout their education, ensuring the development of education, as well as increasing the state support and motivation of teachers [2].

Main part

The main requirement of educational institutions is to train qualified personnel in the education system is to become a future professional competent specialist, a highly educated, operative, decision-maker, incredibly organizational, professional orientation.

Pedagogue-psychologist should be a specialist in his/her work, as well as the ability to love the child, respect the child's views and opinions, and be able to listen. Pedagogue-psychologist points out that man's spiritual revival, professional self-development are different at different stages of his life. The following table shows the competences and competences of a teacher-psychologist.

Figure 1.Pedagogue-psychologist's competencies

The main issue is the creative approach of each teacher to his / her professional activities. In this regard, V.A. Sukhomlinskii wrote in his talk with the young director of the school: "If you want a teacher to make fun of it, do your best to explore the happiness of each teacher, if you want to make the day-to-day work less frustrating." [3].

The great Slavic pedagogue-humanist, the founder of new pedagogy, Jan Amos Komensky, who had experienced his experimental pedagogical activity and studied today's pedagogical experience and pedagogical theory, combined with enhanced work in pedagogical work. And in 1632 he published his major work in the Czech language "Great Didactics". In 1638, he was translated into Latin as the language of science at that time. J.A. Komensky's name was widely known worldwide.

"Great didactics" was the scientific work of the theoretical basis of pedagogical science in the history of pedagogy, the basis of the teaching didactics. After the publication of this work, Komensky was sent to many countries of the world by England, Germany, America, Sweden, and so on. they offered to invite their country to reorganize the school.

According to Komrensky, in the "Great Didactics", proper education should be in harmony with nature. In contrast to the scholastic methods of the then popular teaching, the great teacher-humanist art emphasized the need to "follow all the teachings of all sciences" to follow the laws of nature and to take into account the unique features of the child. Coming from the views of a human being in the

Renaissance, he regarded man as a part of nature and, in nature, everything, including man, was subject to the same universal laws as universe.

He also showed the didactics "Golden Rule" in his work "The Great Didactics". He explains: "Everything is perceived by the senses, namely, that what you see is accompanied by vision, hearing, sense of hearing, smell, taste - taste, sensation, sensation. Anything and phenomenon can be perceived with a few emotions at a time when they can be perceived through a few emotions". Therefore, it is very important to build senses.

J.A. Komensky paid special attention to the teacher. He emphasized that the profession is a very honorable profession, and highly appreciated it: "They (teachers) are given a great service, nothing more than sunrise." This is a new, progressive approach to the teacher, his great prestige. This issue is one of the most pressing issues ever to date.

J.A. Komensky: "Teacher - must be pure, active, persistent, and should show the students an example of moral character, and should be educated and industrious" [4].

Integration of Kazakhstan into the global trends and aspirations of developed countries to the standards of developed countries necessitates rapid transition to a new qualitative level. In this regard, the ongoing reforms are aimed at establishing development institutions or transition from growth to sustainable development. Such changes in the social, economic and political development of the country have the highest status and the status of professional person in all areas of life.

In the new context, the main result of educational institutions is not only knowledge, skills and abilities, but also the concentration of core competencies ordered by the state in intellectual, poliical, social, communications, information and other spheres. In order to achieve qualitative changes in the professional development of the education personnel, it is important that the methodological and organizational activities of the teaching staff be adapted to the research and methodological activities, adaptation of the psychologist to the realistic conditions of the pedagogical reality, and the satisfaction of his creative aspirations.

"Competence" isconsidered as the concept of personal development or as a result of education. Hence, competence is the product of the concept of competency. That is whywe can considercompetence as one of the key criteria for evaluating the quality of education. In this case, knowledge, skills, abilities exitwill not remain. On the contrary, they are controlled in a new qualitative way, in the new case.

Competence is the ability to apply knowledge and skills acquired practically to solve practical and theoretical issues in everyday life. Thus, the competence approach in teaching ensures the quality of learning as a result of education, which in turn requires the implementation of a comprehensive approach and a unified system of learning quality assessment.

Consequently, the introduction of the terms "competency" and "competence" in the pedagogical process requires changing the content and methods of education, clarification of the types of activities.

The concept of competence is characterized by two aspects: 1) the ability of individuals to take part in solving certain problems or solving the problem independently with specific knowledge and skills; 2) the level of knowledge of the individual, determined by the degree of mastering theoretical approaches to cognitive and practical activities.

Some researchers worked on competence as: A. Dorofeev, V.S. Kulnevich, G. Selevko, L.A. Petrovskaya, T.E. Isayeva, A.V. Hutor, N.V. Kuzmina, A.K. Markova, V.D. Shadrikov, G.Zh. Mendybekova, B.T. Kenzhebekov, J. Raven, S.I. Fero, Yu.G. Tatur, I.A. Zimnaya, B. Baidenko, S.E. Shishov, Sh. Taubaeva, M.Zh. Zhadrin, D.P. Muchkin, A. Argymbaeva, K.L. Kabdolova and G.U. Kunakova, R. Dauletova, V.E. Gaibova and A.P. Chernyavskaya. The research of A.B. Izleneuova's on essence of the concept of competence allow us to clarify this concept.

B. Turgumbaeva says, "... that it is ability to use his knowledge gained in practical work in solving problems of own life is called competencies". According to Kuzminina, "Competence is a teacher's knowledge and competence, which can serve as a basis for the development of another person."

Sh. Taubayeva: "Competence is considered as the integrated property of the person, which is based on the knowledge and experience acquired by the person in the process of education and socialization, which is defined as his general abilities and readiness to action".

According to A.V. Barannikov: "Competence is self-realization abilities are based on the acquired knowledge, experiences, and values of a student."

J. Raven: The term "competence" refers to the concept of the individual's many qualities which means that based on the views of scientists, the notion of "competence" gives the definition of students' knowledge, skills and abilities, their cognitive and practical skills in their personal use in their personal psychological peculiarities [5-21].

As a traditional goal of the practice and theory of competent tutoring in a changing world of life. The reasons for being competent and disadvantaged are the same as the person's status as a person. The meaning of this is that professional staff is competent if teachers can and will fulfill the requirements of their professional activities and performance.

Thus, professional competence is the ability of the teacher-psychologist to improve their skills, to feel responsible to the society, always strive to the highest level and always be able to search and apply novelty and innovation, to be able to absorb these values in accordance with human values.

The requirement for the quality of professional training of each pedagogue-psychologist or the professional theoretical knowledge and practical qualifications are regarded as the quality of competence and professionalism. Consideration of competencies as a quality criterion of the result-oriented educational system, research is actual in the present day.

Psychological service is widely spread in all spheres of the social environment. There are still many difficulties and problems in the organization of this service in the education system. One of them is the development of professional activity of teachers-psychologists in pedagogical institutions.

In developing the professional qualities of future professionals in the learning process, firstly, should be able to characterize the student's personality, taking into account the personality of the individual, and secondly, he should know and take into account the following important factors that affect the process of professional activity development and its outcome:

- conditions of development of future specialists;
- sources of incentives for future professionals;
- methods of professional development of future specialists;
- means of development of professional qualities of future specialists;
- age features and interests of future specialists.

So, all of the above will give us professional training for the development of professional skills of future professionals - organizational forms in the process of educational process, orientation of students to professional and pedagogical activity, acquisition of pedagogical professional qualities, search of new knowledge in the process of education, professional and special development of the person to prevent the interactions of all structural components of the educational process, which will allow them to master skills of building skills. Complex process that enables us to help link [6-44].

K.D. Ushinsky says: "If it is possible for my homeland to do so, it is the only goal of my life, and I need to direct all my talent". Future Teacher-Psychologist should spend all efforts on vocational training, self-development if it is necessary [7-38].

And now, in order to develop the professional qualities of a future professional, consider some aspects of the pedagogical psychologist's activities.

Psycho-diagnostic is the first direction of pedagogy-psychologist's activity. Psycho-diagnostic work defines the peculiarities of the development of students' mental processes at each age stage using various research methods and research works. Psycho-diagnostic work can be carried out by pedagogue-psychologist for the following purposes:

1) define mental development of students consistent with its age. Conducts psychological research to determine their ability to work alone with each student;

2) conducts diagnostic studies to identify causes of mental disorders, causes of behavioral disorders below the age of students;

3) conducts work on the identification of students with the adult (teacher, parent), the content of - heir relationship with their peers and the identification of some psychological causes of communication disorders [8-208].

The next psychologist-psychologist's activity is psychotherapy. The purpose of psychotherapy (preventive) work is to increase the psychological competence of teachers with regular psychological counseling. Conducting preventive measures on mental disorders that occur in students, timely psychological counseling and pre-insurance of parents about changes in student psychology. Psychotherapy works include:

- determine students' psychological readiness for learning (remembering, remembering, will, thinking, speaking, perception, etc.);
- making recommendations to parents and teachers by identifying quick adaptation of students to study;
- studying the psychological features of students during their transition from course to course, and developing programs to identify and eliminate psychological delays and disorders;

- continuous research and development of students' every psychic process, feeling and will, ability and character;

- formation of harmonious psychological atmosphere in the teaching staff, establishment of trust relationships between teachers and students, parents and teachers and establishing psychological cooperation.

The pedagogue-psychologist together with the curator collects data about students for conducting psychotherapy work: talented students; leading students; students who are not in attendance; the problem of students in the "risk group".

Participates in classes:

- to determine the level of general education of students;
- for the purpose of studying psychological processes of students, behavior and temperament;
- with the purpose of providing pedagogical and psychological recommendations to teachers.

Organizes extracurricular activities:

- carrying out psychotherapeutic games and trainings for the teacher;
- conducting pedagogical and psychological consultations;
- study of professionalism of students;
- study of individual psychological features of students;
- conduct regular seminars for teachers in psychological content.

Types of psychotherapy work: psychological education, psychological counseling, pedagogical-psychological consultation.

Psycho-pedagogical counseling is a universal form of work aimed at solving issues related to the professional and school life of teachers, which organizes teachers to join. It relies on the following principles: the equal legal interaction between teacher-psychologist and teacher; Formation of a direction for the teacher to solve the problem arising in the teacher; receive equal responsibilities for solving the problem of counseling participants; distribution of professional services between teacher and psychologist [9-200].

The value of educational activities is subject to the long-termed goals of professional self-determination. A person does not study knowledge only for himself. Pedagogue-psychologists should not only solve problems and give advice on the adaptation of youth at different stages, but should also identify talented and difficult students and interview each person individually.

Consciousness of each age to the knowledge of the soul and its further deepening, the preparation of modern requirements is the activities of a teacher-psychologist.

For all of these areas, the general is focused on the need to choose specific methods and approaches for identifying student identity, specificity, potential of students, and self-development. Thus, the essence, structure and content of the improvement of personal interaction in personal development on the basis of the analysis of the peculiarities of teaching students in theoretical and practical literature; to create a model of improvement of personality development, to identify criteria, indicators and levels that ensure personal development of students.

The professional development of pedagogical psychologists is a long process, which is influenced by various internal (objective) and external (subjective) factors. These factors require the organization of the process at the internal and external organizational levels, rather than from the position of the subject. Outsourcing is institutionalized as a result of the influence of objective factors (internal forms and tools) on the content of the professional activity of pedagogical psychologists; interpersonal; at the level of individuals' association. Institutional level coincides with administrative management in the system of continuous education. It is qualification standards that reflect the individual's role in the person's outward appearance. Interdisciplinary level is interaction of teachers' professional development institutions with teachers, close social environment. The level of association of individuals is the external environment of the person.

External factors detect the world's understanding, perception, and action of the object that does not deviate from normal operation. Any deviations from the external environment can lead to the destruction of the system's life and cause resistance, movement, and struggle.

It is important to understand the activity of the system and its development as its interaction with the surrounding world. That is why it is important to understand that pedagogy-psychologist's creative approach to adapting to changing environment is the basis of entering the world of pedagogical creativity.

It is easy to imagine how a psychologist should behave professionally, based on the basic mental, basic ethical principles of the teacher-psychologist's work.

The psychological service is a document - a pedagogue-psychologist's work plan, which is based on the full realization of its goals and objectives. Psychological service needs to develop a model of psychological care while planning to meet all the requirements. If a psychologist's work is planned to meet all the requirements, all his actions will be organized systematically and the result will be high quality. A document that guarantees the organization of work is a psychologist plan [10-62].

The model of plan you can find in N.R. Bitizanova's book Practical Psychology. However, in the proposed model, the annual plan is divided into weeks. As practice has shown, it was difficult to identify the most difficult moments of the psychologist's work in the weekly, and to distinguish it from the quarters of the academic year. Therefore, as a result of studying many requirements for the content of the psychologist's content, it is necessary to identify its goals and objectives and to formulate a plan for that purpose.

The plan identifies the psychological problems faced by all school staff, as well as the content of psycho-diagnostic, psychological counseling, psychological correction and development activities, taking into account requests from students, parents, and teachers.

The psychologist-psychologist is planning to create conditions for the comprehensive and harmonious development of the student. Psychological guidance of students and teachers organizes their work closely with medical, defectologic services. The main directions of their identification were found by I.V. Dubrovina, L.I. Prihozhan in their "Regulations on Psychological Services", I.V. Dubrovina "The Book of Practical Psychology", M.R. Bitanova's "Practical Psychology" is well illustrated [11-23].

The issue of human professional qualities has always been a topical issue of humanities, especially psychology. However, as it is today, for everybody's own fate and professional and personal advancement, to increase their responsibility, it is important not only to explore, analyze the problem, but also to search for internal reserves, to effectively apply knowledge and experience.

The reform of higher pedagogical education, transition to multi-level training of pedagogical psychologists, the urgency of training of future teachers and psychologists for professional and pedagogical activity in the conditions of competitiveness of specialists in the intelligent labor market is urgent.

In preparing a professional, first of all, it is required to form the personality of each teacher-psychologist. It's a long, complicated process. However, its basis is achieved through professional training.

Modern pedagogue-psychologists should be able: to form the moral qualities of the younger generation, which will form a future civilized, traditional democratic state, and then to develop its soul and character, and to put in place comprehensive educational problems in accordance with technical progress. To do this, educational institutions should be fully equipped with funds, technical means, and cultural needs [12- 290].

Conclusion

Finally, in order to achieve this result, a pedagogue-psychologist must have a rapidly changing system of social-economic, pedagogical changes in the society, mastered a new thinking system, a comprehensive knowledge, a holistic view. Today and tomorrow of Kazakhstan are the younger generation. And the only way to create a younger generation with a comprehensive, profound, intellectual level is to search for the most effective methods of learning and creativity. In this case it is necessary to have a profound qualification of a teacher-psychologist.

REFERENCES

1. Kobesov Audanbek "Abu Nasr al-Farabi " Almaty-2004, S.
2. State program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 years. -Astana, 2011.
3. https://bigox.kz/suxomlinskij-vasilij-aleksandrovich-omiri-men-kyzmeti/
4. J.A. Kominsky "Great Didacdika " Almaty, 1993.
5. Kudaibergenenov. Competence is qualitative criticism of personal development. 2008.0 - 21 p.
6. Ospanova B.A. Pedagogical Basis of creativity of the future expert in formation of university education. Avtoref. Dics. Ped. Nawk.-Turkestan, 2006, p. 44
7. Koyanbayev Yu.B., Koyanbayev R.M. "Pedagogy". A., 2000, S.
8. Turgynbaeva B.A.//Development of creative potential of teachers in conditions of professional development. - Almaty, 2005. 208
9. Collection of materials on organization of activity of teacher-psychologist. Compiled by: Chagay R.P., Ayaganov A.J., Askarov S.K.-Kyzylorda, 2013, T. B. 200.

10. L.K. Komekbaeva Organization of psychological service. - Almaty, 2001, S.
11. Bityanova m. R. Practical Psychology. - M,. 1997, S.
12. Almukhambetov B.A. Training courses on pedagogical fundamentals in Kazakhstan. - Almaty: "Nauka", 2001. 290.

УДК 371.39

Кенжеева Жанар Куралбаевна,
докторант,
Казахский национальный женский педагогический университет,
E-mail: janar1177711@gmail.com

Дюскалиева Гулбжамал Уналбаевна,
доктор биологических наук, профессор,
Казахский национальный женский педагогический университет,
E-mail: dyuskalieva.0@gmail.com

БИОЛОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада биология пәні бойынша біліктілігін өздігінен жетілуге ұмтылған мұғалім мен сол пәннен алған білімін болашақта қолдануға ұмтылған оқушының жетістігін анықтайтын бірден-бір мүмкіндік бұл – зерттеушілік қарым-қатынасын белгілейтін, мәдениетті қалыптастыруға бағытталған іс-әрекетке – зерттеу жұмысын жүргізу болып табылады. Құзіреттілікті арттырудың маңызды факторы ретінде педагогтың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: зерттеушілік мәдениет, тәжірибе, қалыптастыру, педагог, модератор, зерттеу.

Аннотация. В статье рассматриваются единственный способ определить успех преподавателя биологии и ученика, который стремится применить свои знания в будущем, - это создать культуру исследований и деятельности, которая установит исследовательские отношения. Проблемы формирования исследовательской культуры педагога, как важнейшего фактора повышения компетентности.

Ключевые слова: исследовательская культура, эксперимент, формирования, педагог, модератор, исследования.

Annotation. The article considers the only way to determine the success of a teacher and student of biology, which seeks to apply their knowledge in the future - is to create a research culture and activity, which will establish research relationships. Problems of formation of the research culture of the teacher, as the most important factor in improving competence.

Key words: research culture, experiment, formations, teacher, moderator, research.

Кіріспе

Бүгінгі заман талабы сапалы, әрі терең білім беру жолдарын әлемдік дәрежеде ұйымдастыруды қажет ететіні баршаға белгілі. Осы жауапты жұмысты жүзеге асыруда басты жауапкершілік педагогтар қауымына жүктеледі. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы* еліміздің білім жүйесі алдында, оның ішінде біліктілікті арттыру жүйесі алдындағы маңызды бағыттарының бірі – педагог кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесінің сапасын жетілдіріу, педагог құрамының сапасын арттыру, педагог қызметкерлердің мәртебесі мен білім берудегі менеджментті енгізу арқылы - сапалы білім беруде әлемдік стандарттар деңгейіне қол жеткізу қажеттігі атап көрсетілді. Көптеген білім беру мекемелерінің арасында беделге ие болғандары көбіне зерттеушілік білім мен дағдыны игеріп, сұранысқа ие болып отырған зерттеу жұмыстарын қарқынды түрде жүргізіп отырған мектептер екендігін өмірлік тәжірибе көрсетіп отыр [1-2].

Себебі білім беру ісінде ұстаз – басты, әрі шешуші тұлға. Ұстаздың сапалылығы, білімдарлығы, абырой–беделі оның шәкіртінен көрінеді. Ұстаз өз шәкіртінен саналы да, білімді парасатты тұлға жасайды, мүсінші тастан жансыз мүсін жасаса, педагог жанды, ойды тіршілік иесімен жұмыс істейді және оны бір өзі емес, басқа адамдар мен, белгілі бір қалыптасқан жағдайлардың ықпалымен жүзеге асырады.

Белгілі ағартушы Ж. Аймауытов ұстаз қызметін былай сипаттайды: «Балаларға сабақ берумен, білім үйретумен мұғалімнің қызметі тәмам болмайды. Ол балаларды тәрбиелеуге, үгіттеуге міндетті, басқаша айтқанда, мұғалім қарапайым қызметкер емес, ол – шәкірттерінің алдағы өмірін, бір күндері зарығатын, тарығатын, қауіп–қатерге ұшырайтын өмірін көз алдына келтіріп, өз басынан кешірген тәжірибесіне таянып, оларға келешекте жазтайым аяғын шалыс басып, өмірден соққы жеп өкінбеске күні бұрын сақтандыратын қорғаушысы, қамқорың». Олай болса, білім берудің жаңа парадигмалық жағдайында болашақ биологтардың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру туралы сұраныс туындауда. Заманның сұранысына сай жаңашыл ұстаз қатарында зерттеуші ұстазда ерекше орын алуда [3-5].

Негізгі бөлім

Зерттеуші ұстаз деген сөзге түсінік беретін болсақ: *Зерттеуші – зерттеу жұмысын жүргізуші, тексеруші.* Зерттеуші ұстаздың іс-әрекетіндегі оқыту технологиясының ерекшелігі оның білімді меңгеруге емес, тұлғаны танымдық қабілеттерін және танымдық үдерістерді: яғни жадының алуан түрлерін есту, көру қимыл және тағы басқа ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауыпсіздігін өзін-өзі өзектілендіру, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас, танымдық және шығармашылық қабілеттерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын ауызша және жазбаша тілінде бағыт алуы.

Дамудың жаңа сатысына бағыт алған мектептің ең негізгі өзегі – оқушылардың биология пәніне деген зерттеушілік ізденісі мен өзіндік дамуын жетілдіру болып табылады. Осы бағытта білім алып отырған әрбір жас жеткіншек қоршаған ортаны әр қырынан зерттей отырып, өз бетінше білім жинақтап, оны тәжірибе жүзінде өмірде қолдана білуі тиіс. Олай болса, биология пәні бойынша біліктілігін өздігінен жетілуге ұмтылған мұғалім мен сол пәннен алған білімін болашақта қолдануға ұмтылған оқушының жетістігін анықтайтын бірден–бір мүмкіндік бұл – зерттеушілік қарым-қатынасын белгілейтін, мәдениетті қалыптастыруға бағытталған іс-әрекетке – зерттеу жұмысын жүргізуі. Осы бағытта кафедра «Мұғалімдердің ғылыми-зерттеу мәдениетін қалыптастыру» тақырыбында жүргізілетін облыстық тәжірибелік жұмысын жүргізіп келеді.

Зерттеу мақсаты - оқу-тәрбие үдерісінде мұғалімдердің зерттеушілік қабілетін теориялық тұрғыда дамыту арқылы, терең ғылыми ізденістегі білім қажеттілігімен мәдениетін қалыптастыра отырып қамтамасыз ету.

Зерттеу міндеттері:

- Мұғалімдердің зерттеушілік мәдениетін арттыру және өзіндік жекелей зерттеу тақырыптарын айқындау;
- Мұғалімдердің зерттеушілік мәдениетін, шығармашылық іс-әрекет бағыттарына сай дамытуға жағдай жасау;
- Зерттеушіліктегі шығармашылықты қолдау, ізденістік қабілетті ынталандыру, мотивацияны қолдау;
- Ғылыми-зерттеу мәдениет ортасын құру.

Зерттеу нысанасы: мұғалімдердің ғылыми-зерттеу мәдениеті.

Зерттеу пәні: оқу-тәрбие үдерісінде мұғалімдердің ғылыми-зерттеу мәдениетін дамыту.

Эксперименттің жүру кезеңдері:

I. Диагностикалық кезең: тәжірибеге қатысушы мектептің ұжымын анықтау, қойылған мәселені шешудегі жағдайлардың тиімді жолдарын қарастыруда сауалнамалыр жүргізу.

II. Айқындау кезең: тәжірибе бағдарламасын дайындауда мақсат, міндет, мазмұн, құрал, әдістері мен нәтижелерін жасау.

III. Ұйымдастыру кезең: тәжірибе жүргізу үшін мұғаілімдердің кәсіби шығармашылық деңгейін (төменгі, орта, жеткілікті, жоғары) анықтай отырып, жұмыс жүргізуге жағдай жасау (шығармашыл педагогтарды іріктеу, ғылыми-әдістемелік қызметтермен танысу бірлестіктерді жинақтау, педагог-экспериментаторлар алаңын құру, координатор тағайындау және т.б.)

IV. Тәжірибелік кезең: диагностикалық талдау, сараптау, жүйелеу, жинақтау, тарату.

Тәжірибе нәтижесінің қорытындысы:

Тәжірибе жұмысы кезінде болатын қиыншылықтар: Көп жылғы тәжірибені жинақтап, оны ғылыми-теориялық бағытта жүйелеу ең алдымен төзімділік пен жауапкершілікті талап етеді.

Пәнді оқытудағы зерттеу жұмысын ұйымдастыру және де әдістемелік бірлестіктің жүйесін кафедралық жүйеге көшірудегі *негізгі қиыншылықтар:*

- қазақ тілінде ғылыми-әдістемелік құралдардың жетіспеушілігі;
- оқу-әдістемелік қызметтегі зерттеушілік құзіреттілікте педагогтардың көзқарастарының өзіндік өзгерісте бейімделінуі;
- тәжірибеге қатысушылардың уақытты үнемдеудегі кететін жұмыстары, яғни қосымша жүктемелердің болуы, тәжірибе жұмысына деген кері көзқарастар мен артық жүктеме қосымша ақы төленбеу мен тәжірибе қызметінің сандық және сапалық көрсеткіштері және т.б.

Тәжірибе нәтижесіндегі қалыптасатын оң мүмкіндіктер:

Мұғалімнің зерттеушілік жұмысындағы педагогикалық іс-әрекетіндегі кәсіби деңгейінде оң мүмкіндіктер қалыптасады, егер:

1. *Ғылыми-теориялық дайындық деңгейі* – мұғалім өз пәнін оқытуда оқу материалы мазмұнын терең зерттеп игерсе, ғылымның болашақ дамуын көре білетін, өзін қызықтыратын жаңалықты іздеуде дарынды оқушымен зерттеу әрекетін ұйымдастырса;

2. *Әдістемелік дайындық деңгейі* – педагогикалық иновациялық технологиялардың оқытудың әдіс-тәсілінде терең ғылыми тұрғыда меңгерсе;

3. *Психологиялық-педагогикалық дайындық деңгейі* - кәсіби іс-әрекетінде шыдамдылық психологиялық әрекеттің болуы. Сондай-ақ, эксперимент нәтижесін талдай отырып, жаңашыл, зерттеуші жаңашыл (новатор) педагогтардың іс-тәжірибесін жинақтаса, ғылыми-әдістемелік құралдар дайындаса, оқу-тәрбие үдерісін кафедралық жүйеде ұйымдастырылса, қорытындысы медиа конференциялар, семинарлар, форумдарда тартылса, жобалар қорғалса, Республикалық, облыстық басылымдарға мақала беру.

Тәжірибеге қатысушылар: зерттеуге қабілеті жоғары шығармашылықпен жұмыс жасайтын пән мұғалімдері, дарынды оқушылармен жұмыс жасайтын мұғалімдер, пән бірлестік жетекшілері, кафедра мүшелері және 1 кестеде көрсетілгендей жұмыстар ұйымдастырылды. Мысалы, тәжірибе негізіндегі Алматы қаласы, М. Ганди атындағы №92 мамандандырылған лицейде зерттеу жұмысы тақырыбы: "Оқытудың тиімді әдістерін пайдалана отырып, оқушының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру".

Мақсаты: Мұғалімдердің жеке ерекшелігін ескере отырып, кәсіби зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру.

Міндеттері:

- мұғалімдер туралы толық ақпарат жинау;
- жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін, жеке қасиетін, бейімін, деңгейін, зерттеушілік мәдениетін анықтау;
- мұғалім мүмкіндігіне сай шығармашылық тапсырмаларды әдістемелік тұрғыда жүйелі түрде орындату;
- жұмыс барысында кездесетін қиындықтар мен қарама-қайшылықты есепке алып зерттеу;
- мұғалімдерді зерттей отырып, өсу динамикасын бақылау.

Кесте 1. ***Алматы қ., М. Ганди атындағы №92 мамандандырылған лицейінің тәжірибелік зерттеу жұмысы***

№	Атқарылатын жұмыс	Формасы	Мерзімі	Жауапты тұлға
1	Шығармашылық топтың жұмысын ұйымдастыру	Талдау	Жыл көлемінде	модератор
2	Баспасөз, ақпарат құралдарына жазылу, танысу, меңгеру	Оқу	Жыл көлемінде	модератор
3	Әдістемелік оқу «Интерактивті сабақтар тиімділігі»	Ашық сабақ	Қаңтар	Экспериментатор мұғалім,
4	Қалалық, республикалық сайыстарға мұғалімдердің қатысуын қадағалау	Жарыс	Қыркүйек сәуір	Экспериментатор мұғалім,
5	Жоғарғы санатты ұстаздармен «Озық іс-тәжірбие мектебі» сайысын өткізу	Ашық сабақ	Қараша	модератор
6	Шығармашылық топ өз біліктіліктерін әдістемелік конференциялар арқылы көрсету	Конференция	Наурыз	модератор
7	Фестиваль өткізу тақырыбы «Бүгін-ертең-болашақ»	Фестиваль	Мамыр	модератор
8	Өзара сабаққа қатысуды күшейту	Сабақ	Жыл көлемінде	Экспериментатор мұғалім
9	Авторлық бағдарламалар жұмысын	Жоспар	Қазан	Экспериментатор

	қорғау			мұғалім,
10	Мектепішілік ғылыми тәжірибелік топтардың жұмысы	Топтық жұмыс	Жыл көлемінде	Экспериментатор мұғалім,
11	«Шебер - сынып»	Тәжірбие	Мамыр	Экспериментатор мұғалім,

Қорытынды

Алынған оң нәтиже: мұғалімдердің зерттеушілік мәдениетінің компоненттері (мотивациялық, мазмұндық, технологиялық, бағалаушылық-рефлексиялық) анықталды;

- ұжымда арасында шығармашылық, талпыныс, зерттеушілік климат орнайды;
- тәжірибеге қатысушы педагогтардың өзін-өзі дамыту, өздігінен іздену, өзі іздеп табу мүмкіндігі қалыптасып, өзіндік тәжірибесі кеңейді;
- педагогикалық үрдісті ғылыми-зерттеушілік қызметті ұйымдастыруда, авторлық дидактикалық әдістемелік құралдар дайындалды;
- тәжңрибелік зерттеу нәтижесінде мұғаілімдердің зерттеушілік мәдениеті дамыды;
- оқу-тәрбие үрдісі кафедралық жүйеге көшіріліп, пәнішілік зерттеудің ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалынды.

Мектептегі педагогтармен жүргізілетін эксперименттік жұмыстар өзінің ғылыми-теориялық және әдістемелік дайындығы мен кәсіби шеберлігін арттыруда мұғалімдердің жүйелі түрде жүргізетін ұжымдық және жеке іс-әрекеттерін дамытуда өзіндік маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана. 2010.
2. Хмель Н.Д., Молдажанова А.А. Об отборе опыта создаёт позитивные условия для вве- методологических подходов при организации исследовательского процесса//Вестник КазНПУ им.Абая, Сер. Педагогические науки. – 2004. – №2 (7).
3. Байденко В. Компетенции в профессиональном образовании (к освоению компетентностного подхода)// Высшее образование в России. 2004. N11
4. Абульханова–Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедейятельности//Психология формирования и развития личности. - М.: Наука, 1981.
5. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать. Алматы, 2009.

Курманова Бактыгул Жакеновна,
доктор педагогических наук, доцент

Ерболатулы Есет,
магистрант 2 курса,
АРГУ им. К. Жубанова

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛАХ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Мақалада лингвистикалық пәндерді оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың педагогикалық мәні ашылады. Орыс тілінде оқытпайтын мектептердегі тіл мен әдебиетті оқытуда АКТ қолданудың дидактикалық принциптерінің ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар әдістердің мазмұны сипатталып, АКТ-ны қолдана отырып, тілді оқытудың ерекше әдістері анықталды.

Түйінді сөздер: дидактикалық принциптер, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, орыс тілі, білім берудің жаңартылған мазмұны, орыс тілінде оқытпайтын мектеп.

Аннотация. В статье раскрывается педагогическая сущность информационно-коммуникационных технологии в преподавании лингвистических дисциплин. Определены особенности дидактических принципов применения ИКТ в обучении языку и литературе в школах с нерусским языком обучения. Также описаны содержание методов и выделены специфические методы обучения языку с применением ИКТ.

Ключевые слова: дидактические принципы, информационно-коммуникационные технологии, русский язык, обновленное содержание образования, школа с нерусским языком обучения.

Annotation. The article reveals the pedagogical essence of information and communication technologies in the teaching of linguistic disciplines. The features of didactic principles of using ICT in teaching language and literature in schools with a non-Russian language of instruction are defined. The content of methods is also described and specific methods of language teaching using ICT are highlighted.

Keywords: didactic principles, information and communication technologies, Russian language, updated content of education, school with a non-Russian language of instruction.

Введение

Общедидактические принципы являются основами всего образовательного процесса. Дидактические принципы – это основные положения, определяющие содержание, организационные формы и методы учебного процесса в соответствии с его общими целями и закономерностями основополагающие и системообразующие дидактические принципы следующие:

1) сознательности и активности;
2) наглядности;
3) систематичности и последовательности;
4) прочности;
5) научности;
6) доступности;
7) связи теории с практикой *[Подласый И.П., 2010, с. 292]*.

В организации учебного процесса и обучение любой дисциплине или предмету, основываясь на перечисленные системообразующие дидактические принципы, различают свои частно дидактические принципы.

Целью нашей статьи является раскрытие педагогической сущности информационно-коммуникационных технологий через определение особенностей дидактических принципов использования информационно-коммуникационных технологий (далее: ИКТ) в преподавании русского языка в школах с нерусским языком обучения в условиях обновленного содержания образования, описание содержания методов обучения русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения, через выделение особенностей построения урока с применением ИКТ.

В «Государственном общеобязательном стандарте общего среднего образования» указано, что в системе общего среднего образования основной целью является создание образовательного пространства, благоприятного для обеспечения академической подготовки обучающихся на основе развития навыков широкого спектра:

- функциональное и творческое применение знаний;

- критическое мышление;
- проведение исследовательских работ;
- *использование информационно-коммуникационных технологий;*
- применение различных способов коммуникации;
- умение работать в группе и индивидуально;
- решение проблем и принятие решений.

Основная часть

В «Государственном общеобязательном стандарте общего среднего образования» «Русский язык и литература» является одним из основных предметов изучения в системе основного и общего среднего образования. Содержание данного предмета направлено на развитие коммуникативных навыков, которые обеспечивают свободное владение языком в разных сферах и ситуациях общения; развитие речевой деятельности и критического мышления; развитие умения осуществлять информационный поиск, извлекать и преобразовывать необходимую информацию.

В «Типовой учебной программе по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию указано, что изучение русского языка дает возможность обучающемуся пользоваться информацией различных сфер: социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной; помогает ориентироваться в общемировом образовательном пространстве и целью обучения учебному предмету «Русский язык и литература» является совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил и норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности обучающихся.

Достижение высоких результатов в овладении русским языком как одним из основных средств общения в коммуникативном пространстве Казахстана требует развития у обучающихся всех видов речевой деятельности: аудирования, говорения, чтения и письма. Речевая деятельность - это комплекс умений творческого характера, который направлен на решение коммуникативных задач в зависисмости от ситуации общения. Для повышения эффективности формирования речевых навыков на уроках русского языка в школах с нерусским языком обучения наряду с современными интенсивными методами используются и информационно-коммуникационные технологии, которые используются для совершенствования интеллектуальных способностей обучающихся. На сегодняшний день информационно-коммуникационные технологии имеют большие и эффективные дидактические им интеллектуальные возможности, такие как:

- представление информации восприятие проблемы;
- анализ и исследование проблемы;
- принятие решения, так как они влияют на постановку проблем и методов их решения *[Лебединский С.И., Гербик Л.Ф., 2011, с. 231-232]*.

Дидактика и дидактическое мышление – это соответствие триединства обучения, учения и содержания образования. Содержание образования должно обратить внимание на то, чтобы обучение и воспитание приобрели творческий ориентир. И сегодняшнее содержание образования нацелено на формирование у обучающихся навыков и умений принятия решений в сложных жизненных ситуациях, освоения стилей мышления, эффективно использовать полученное знание не только в своей профессиональной деятельности но и в других сферах жизнедеятельности.

Русский язык в школах с нерусским языком обучения имеет свою особенность в преподавании и изучении. На сегодняшний день предмет русский язык объединен с литературой в школах с нерусским языком обучения в нашей стране и в связи с этим изменены цели, задачи и направления учебного предмета «Русский язык и литература». Основными задачами обучения данного учебного предмета в «Типовой учебной программе по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию» выступают:

- развитие навыков *слушания, говорения, чтения, письма*, необходимых для общения в социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной сферах жизни;

- развитие навыков *анализа* произведений разной жанровой природы, аргументированного формулирования своего отношения к прочитанному;
- *обогащение* словарного запаса обучающихся коммуникативно-актуальной лексикой и фразеологией русского языка.

Цель освоения содержания программы и задачи, которые ведут к реализации определенных шагов невозможно без учета обще- и частнодидактических принципов обучения русскому языку как второму.

Обучение всегда базируется на дидактических принципах, которые являются иедями, нормативными требованиями к организации и проведению дидактического принципа. Дидактические принципы носят характер самых общих указаний и правил, норм, регулирующих процесс обучения, отбор содержания образования, которые претерпевают изменения в соответствии с изменением времени. В основу современных дидактических принципов положены личностно-деятельностные и управленческие подходы *[Пидкасистый П.И.,2011, Зимняя И.А., 1991]*. В соответствии с этапами формирования и реализации управления познавательной деятельностью обучающихся, где ключевыми моментами принципов выступают формирование личности, индивидуальности каждого обучающегося, выделяются принципы: 1) развивающего и воспитывающего обучения; 2) культуроприродосообразности; 3) научности и связи теории с практикой; 4) систематичности и системности; 5) сознательности и активности учащихся в обучении; 6) наглядности; 7) доступности; 8) прочности результатов обучения и развития познавательных сил; 9) положительной мотивации; 10) сочетания коллективных и индивидуальных форм обучения *[Пидкасистый П.И., 2011, с. 218]*.

Обучение и преподавание с применением ИКТ дает возможность выстраиванию двусторнних образовательных отношений между преподавателем и учащимися, также создания мгновенной обратной и непрерывной длительной связи с обучающимся. В типовой программе общего среднего образования с обновленным содержанием использование ИКТ является одним из основных спекторов развития академической подготовки обучающихся. На сегодняшний день информационно-коммуникационные и мультимедийные технологии стали основными средствами в педагогической коммуникации. В связи с этим передача знаний с помощью мультимедийных и информационно-коммуникационных средств требует соответствия переданных учебных информаций общедидактическим и частнодидактическим принципам. Здесь важнейшую роль играет индивидуальное усвоение и освоение обучающимися информации и обязательное отслеживание обработки полученной информации учащимися с последующим контролем не только состояния обучения, но и воспитательной сущности информации, полученной через ИКТ и внутренние способности обучающегося дальнейшего использования полученной информации для своих учебных целей. Поэтому современные ученые-педагоги говорят о важности семантического аспекта дидактики в обучении с применением ИКТ. Общеизвсетно, что обучение с применением ИКТ подчиняется тоже общепринятой системе дидактических принципов. Но здесь важно знать о положении системы *машина-человек* и делать корректировку с учетом применяемых средств ИКТ. Корректировка учебных материалов, используемых при применении ИКТ средств должны учитывать требования общедидактических принципов обучения и следовать частнодидактическим принципам обучения языку, которые дают возможность четко

Принцип *научности* в обучении с применением ИКТ реализуется в полной мере, когда содержание учебной информации пердставляется в виде *древовидного графа* или *модуля*. Такой граф позволяет выделить необходимое и достаточное количество подлежащих усвоению учебных элементов и установить между ними связь. Построение графа или модуля создает только необходимые предпосылки для реализации данного принципа, полная реализация возможна лишь при усвоении обучаемым учебного материала в определенной *преподавателем* последовательности *[Титова С.В., 2009, с. 57-58]*.

Наглядность в обучении является основой формирования чувственно-практического опыта обучающегося, когда субъект непосредственно воспринимает изучаемый объект. Данный принцип реализуется с помощью мультимедийных средств обучения, где совмещаются зрительные, слуховые механизмы восприятия учебного объекта. При реализации данного дидактического принципа различаются зрительные и слуховые наглядности: речевые образцы, тексты, справочные грамматические материалы, учебные материалы, учебные кино и документальные фильмы для прослушивания, просмотра и выполнения задании по ним и т.д.

Одним из требовании к содержанию обучения русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения в условиях обновленного содержания образования является умение обучающихся самостоятельно работать с различными информационными источниками на изучаемом языке, в том числе с Интернет-ресурсами, также развитие и использование творческого и критического мышления. Заслугой ИКТ можно назвать интеллектуализацию обучения и его направление на развитие человеческого интеллекта, которые должны использоваться не только для освоения средств ИКТ, как удобного обучающего средства, но и использование мультимедиа как средства формирования мышления обучающегося. И для этого необходимо создать и формировать обучающие мультимедийные учебные материалы так, чтобы интеллектуальный уровень обучающегося не был зависим от машины, наоборот она должна служить самостоятельному развитию его творческой способности. И здесь проявляется дидактический принцип *сознательности и активности* обучающихся в обучении языку и литературе с применением ИКТ.

Дидактический принцип *систематичности, системности* и *последовательности* предполагает обучение и усвоение знаний в определенном порядке. Важно соответствовать требованиям сохранения преемственности содержательной и процессуальной сторон обучения, при которой каждое отдельно взятое учебное занятие представляет собой логическое продолжение предыдущего как по содержанию, так и по характеру, способам учебно-познавательной деятельности *[Пидкасистый П., 2011, с. 222]*. Данный принцип четко отражен в структуре и цели типовой учебной программы по русскому языку и литературе для школ с нерусским языком обучения по обновленному содержанию, где разделы дисциплины разбиты на подразделы, которые содержат в себе цели обучения по классам в виде ожидаемых результатов по классам, а цели обучения, организованные последовательно внутри каждого подраздела, позволяют учителям планировать свою работу и оценивать достижения обучающихся, а также информировать их о следующих этапах обучения. Реализация принципа систематитчности и системности в обучении русскому языку и литературе с применением ИКТ осуществляется, когда основные понятия и разделы дисциплины, предоставленные для усвоения, располагаются в логической связи и преемственности. Переход к изучению нового учебного материала и формирование новых знаний, навыков, умений возможны только после усвоения предыдущего.

Компьютеризация обучения одной из целью ставит реализацию принципа *индивидуализации* обучения. Обучающиен мультимедийные языковые учебные материалы предполагают изначально выявлениебазовый уровень подготовки обучающегося, лишь после выявления его составляется индивидуальная система понятий и материалов для усвоения. Принцип *непрерывности и модифицированности* является одним из важных дидактических принципов обучения языковым дисциплинам с применением ИКТ. Удобное модульное расположение учебных материалов в электронном виде учебного контента дает возможность быстрой модификации и адаптации по целям и задачам обучения.

В основе применения ИКТ в целях обучения лежит программированное обучение, сущность которого заключается в сохранении иерархичности управляющих устройств, реализации быстрой обратной связи, пошагового технологического процесса.

При использовании ИКТ в учебных целях мы опираемся не только на общедидактические принципы обучения и образования, также мы должны учесть и специфические дидактические принципы ИКТ, такие как: *комплексное использование мультимедийных средств, интерактивность, нелинейность информационных структур и процессов, информационная емкость содержания учебного занятия, гуманизация обучения* с применением ИКТ. Принцип комплексного использования мультимедийных средств требует сбалансированного применения словесных, наглядных и практических методов *[Титова С.В., 2009, с. 58-59]*.

Одновременное использование аудиовизуальных учебных материалов при обучении языковым дисциплинам активизирует одновременно слуховые и зрительные анализаторы тем самым обеспечивает большего запоминания материала, а возможность неодкратного возвращения к изучаемому материалу дает возможность не только запомнить, но и усваивать достаточное количество учебной *информации [Курманова Б.Ж. 2009, с. 120-122]*. Реализация именно данного дидактического принципа использования ИКТ является необходимым условием преподавания и обучения русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения, которое имеет свою лингвометодическую специфику в цели, задачах преподавания и обучения, форме и содержании представления учебного материала, где учебные языковые, речевые материалы подаются в адаптированном виде, методе и приемов преподавания и обучения.

Обучение русскому языку в школах с нерусским языком обучения имеет три цели:

- практическую – определяет конечные требования к уровню владения языком, отражает общую стратегию обучения. В настоящее время практические цели формулируются с ориентацией на коммуникацию – практическое овладение неродным языком как средством устного и письменного общения;

- образовательную (общеобразовательную) – предполагает использование изучаемого языка для повышения общей культуры учащихся, расширения их кругозора, совершенствования культуры общения, приемов умственной деятельности;

- воспитательную – связывается с развитием всех сторон личности учащегося, его мировоззрения, мышления, памяти, системы нравственных и эстетических взглядов, черт характера [*Балыхина Т.М., 2007, электронный ресурс*].

Достижение указанных целей в обучении русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения с использованием ИКТ возможно лишь тогда, когда в процессе обучения не дублируются традиционное обучение и функции традиционных технических средств, а благодаря уникальным возможностям и дидактическим свойствам средств ИКТ и мултимедии создается условие развития у обучающихся новых стратегий в достижений учебных целей и решениий учебных задач.

Многоуровневость и разнообразие интернет-ресурсов дает большую возможность учителю-предметнику использовать материалы на всех этапах обучения. Важно, чтобы при отборе учебного материала необходимо руководствоватся рядом критериев специально разработанных с учетом свойств и функции интернет-среды. К таким критериям интернет-среды относятся языковая и культурно-историческая сложность материала, источник информации, надежность, актуальность, культуросообразность, объективность информации [*Сысоев П.В., 2013, 31-49*].

Педагогическую сущность обучения русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения с использованием ИКТ невозможно раскрыть без описания методов преподавания и формально-содержательной особенностей урока, которые основываются на обще- и частнодидактических принципах обучения. Метод является базовой категорией методики. На сегодняшний день метод обучения имеет устоявшее свое педагогическое, дидактическое определение в содержание которого входят закономерности, цели, содерджание, принципы и формы обучения.

И по мнению И.П. Подласого, метод обучения – сложное, многомерное, многокачественное понятие. В методе обучения находят отражение объективные закономерности, цели, содержание, принципы, формы обучения. Ни цели, ни формы работы не могут рассматриваться сами по себе, без учета их практическокй реализации, которую обеспечивают методы *[Подласый И.П., 2010, с. 321-322]*. Это классическое определение метода обучения в общедидактическом смысле, где деятельность преподавателя и обучающегося направлены на достижение целей обучения, образования, воспитания. Несколько иное содержание имеет метод при языковом обучении с использованием ИКТ ресурсов, где учебный материал рассматривается как непрерывно преобразующая информация, превращающаяся в знание и методом обучения можно назвать основанную на законах или закономерностях форма движения и / или преобразования учебной информации об опыте их познавательной, созидательной и коммутационной деятельности, применяемая субъектами обучения в процессах экстериоризации и интериоризации сведений, содержание и востребованность которых для них заданы социально необходимым и личностно значимым целеполаганием *[В.М. Казакевич, электронный ресурс*].

Методы в обучении языковым дисциплинам с применением ИКТ классифицируется, как указали выше, по принципу преобразования информации в знание. С. Титова говорит, что прежде, чем информация превратится в знание она должна быть структурирована и должна быть представлена таким образом:

1. Уровень общего метода: компьютерно-информационная модель обучения.
2. Уровень частных методов: тренинговы, демоснтарционный, проблемно-поисковый, коммуникативно-интерактивный, творческо-исследовательский.
3. Уровень заданий или упражнений: тесты, слайды-презентации, поисковые задания, веб-проекты *[Титова С.В., 2009, с. 126-127]*.

В преподавании русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения главной целью является развитие у обучающихся коммуникативных способностей. Для этого учителю необходимо не только освоить новые методы, направленные на формирование навыков и

умений по четырем видам речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо) но и составлять новые формы заданий и упражнений, нацеленные на формирование коммуникативной и ИКТ компетенций.

Урок является основной формой организации учебной деятельности обучающихся. Урок – это совместная деятельность обучающего и обучающегося. Качество урока зависит от цели, задачи, подаваемых учебных материалов, приемов и методов, средств, оборудований, используемых обучающим. Результатом урока русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения должно быть формирование коммуникативной компетенции. Для этого, по мнению ученых-педагогов, условия учения должны быть адекватны условиям будущей деятельности: создание условии естественного общения, учитель и ученик должны быть речевыми партнерами, необходимо учитывать индивидуальность ученика с ее субъектным, индивидным, личностным свойствами [*Пассов Е.И., 2010, с.120.]*.

Уроки с использованием ИКТ отличается своей формой, структурой и содержанием и главное отличие уроков с применением ИКТ - триада учебного процесса*: обучающий - машина – обучающийся.* Прежде всего для организации урока с применением ИКТ обучающему надо определить с какой целью используется ИКТ:

- для изучения нового материала и предъявления новой информации;
- для закрепления пройденного, отработки учебных умений и навыков;
- для повторения, практического применения полученных знаний, умений, навыков;
- для обобщения, систематизации знаний.

Также следует определить: благодаря чему усилится обучающий и воспитывающий эффект урока, или это будет просто дань новомодным увлечениям. Исходя из этого, учитель подбирает необходимые формы и методы проведения урока, образовательные технологии, приемы педагогической техники и урок может достичь максимального обучающего эффекта, если он предстанет осмысленным цельным продуктом, а не случайным набором слайдов. Определенный перечень устной, наглядной, текстовой информации превращает слайд в учебный эпизод. Разработчик должен стремиться превратить каждый из эпизодов в самостоятельную дидактическую единицу [*Аствацатуров Г., электронный ресурс*]. Таким образом на уроках с применением ИКТ обучающий должен четко планировать учебные задачи, решаемые тем или иным средством ИКТ. Можно отметить использование возможностей дидактического телевидения для обучения говорению и формирования устно-речевых умений и навыков. Например, в Типовой программе русского языка и литературы с нерусским языком обучения 8 класса есть тема «Мир труда» к теме указано стихотворение Н. Заболоцкого «Не позволяй душе лениться». Учитель имеет возможность использовать ресурсы канала YouTube, где можно найти выразительное чтение данного стихотворения актерами, чтецами и дать как образец выразительного чтения для обучающихся. В данном случае учитель использует ресурс интернет-канала для изучения нового материала и предъявления новой информации. Для закрепления пройденного, отработки учебных умений и навыков большую возможность дает дидактическое телевидение, где можно найти массу учебных материалов для формирования грамматических умений и навыков, говорения, слушания по пройденным в школе новым учебным материалом. Эти ресурсы можно использовать при выполнении домашнего задания обучающимися. Использование возможностей интернет-ресурсов для обучающей цели и грамотное, целенаправленное применение других средств ИКТ при обучении русскому языку и литературе в школах с нерусским языком обучения усиливает восприятие и запоминание учебного материала в силу своей повторяемости и возможностью неоднократного возвращения к нему. Работа с аудиовизуальными средствами тренирует обучающегося не только слышать правильную русскую речь, но и визуально наблюдать, через наблюдение научиться выделять главное и второстепенное в наблюдаемом объекте.

Заключение

Проблема педагогической сущности информационно-коммуникационных технологий в преподавании русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения нами раскрыта путем выделения особенностей таких общедидактических принципов как научность, наглядность, последовательность и системность, систематичность, индивидуализация обучения. Также нами были выделены специфические дидактические принципы ИКТ: комплексного использования мультимедийных средств, интерактивности, нелинейности информационных

структур и процессов, информационной емкости содержания учебного занятия, гуманизации обучения с применением ИКТ, непрерывности и модифицированности. Методы обучения нами рассмотрены как сложное, многомерное, многокачественное понятие и методы, применяемые в обучении языковым дисциплинам с помощью ИКТ должны основываться на законах или закономерностях движения, преобразования полученной учебной информации для созидательной и коммутационной, познавательной деятельности обучающегося в процессе интериоризации и экстериоризации полученных знаний содержание и востребованность которых для них заданы социально необходимым и личностно значимым целеполаганием. Мы в своей статье, выделили следующие уровни методов обучения с применением ИКТ:

- уровень общего метода: компьютерно-информационная модель обучения.
- уровень частных методов: тренинговый, демонстрационный, проблемно-поисковый, коммуникативно-интерактивный, творческо-исследовательский.
- уровень заданий или упражнений: тесты, слайды-презентации, поисковые задания, веб-проекты.

Главной целью обучения русскому языку как неродному является развитие у обучающихся коммуникативных способностей. Здесь учитель является не только носителем языка, но и организатором и координатором обучения через компьютер (машину). Поэтому учитель обязан освоить не только новые методы, направленные на формирование навыков и умений по видам речевой деятельности, но и должен уметь составлять новые формы заданий и упражнений, нацеленные на формирование коммуникативной и ИКТ компетенций.

Урок с применением ИКТ отличается от традиционного урока и поэтому требует тщательной подготовки. Основным требованием к таким урокам является определение цели и задачи применения ИКТ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Педагогика:учебник/И.П.Подласый. –Москва, 2010 - 574 с.
2. Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования. http://www.enu.kz/downloads/iyun/goso-2018 (Дата обращения 16.01.2020).
3. Типовой учебной программе по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию. https://nao.kz (Дата обращения 16.01.2020).
4. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие/С.И. Лебединский, Л.Ф. Гербик – Мн., 2011. – 309 с. (электронная версия). https://www.bsu.by/Cache/pdf/365803.pdf (Дата обращения 16.01.2020).
5. Педагогика: учебное пособие/под ред П.И. Пидкасистого. – Москва, 2011. – 502 с.
6. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – Москва: Просвещение, 1991. – 222 с.
7. Титова С.В. Информационно-коммуникационные технологии в гуманитарном образовании: теория и практика. – Москва, 2009. – 240 с.
8. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового). - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007. http://www.foxitsoftware.com For evaluation only.
9. Сысоев П.В. Информационно-коммуникационные технологии в лингвистическом образовании. – Москва, 2013. - 264 с.
10. Казакевич В.М. Новая дидактика как информационная коммуникационная теория процесса обучения//Вестник Московского государственного университета. Серия 20. Педагогическое образование. 2017. №1. file:///C:/Users/User/Downloads/.(Дата обращения: 15.01.2020).
11. Пассов Е.И. Урок иностранного языка/Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. - Ростов н/Д: Феникс; М: Глосса-Пресс, 2010. - 640 с.
12. Курманова Б.Ж. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін интерактивті-мультимелиалық жүйемен оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Ақтөбе, 2009. – 408 б.
13. Аствацатуров Г. Педагогический дизайн мультимедийного урока. URL: http://vio.uchim.info/Vio_45/cd_site/articles/art_1_2.htm (Дата обращения: 15.01.2020).

ӘОЖ 37.018.4

Мамадияров Марат Дуйсенович,
География ғылымдарының кандидаты, доцент,
Академик А.Куатбеков атындағы Халықтар достық университеті,
Шымкент қаласы

Куанышбаева Зауре Бекеновна,
Педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Өрлеу» БА ҰО АҚФ Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша ПҚБАИ,
Шымкент қаласы,
E-mail: Kzb-69@mail.ru

САБАҚТЫ ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ БЕЛСЕНДІ САБАҚТЫ ЖОСПАРЛАУ ҮДЕРІСІ

Түйін. Мақала мазмұнында білім беру ұйымдарында пәндерді табысты оқыту мен сабақты тиімді, әрі жүйелі ұйымдастыру және тиімді сабақты ұйымдастыруда кездесетін проблемалар, белсенді сабақты жоспарлаудың кезеңдері қарастырылған.

Түйін сөздер: Білім беру, оқыту, тиімді сабақ, жоспарлау, әдіс-тәсілдер, педагогикалық үрдіс.

Резюме. В статье расматривается проблемы организаций урока и эфективные методы обучения предметов, а также этапы планирования активных видов занятий в образовательных организациях.

Ключевые слова: образование, обучение, эффективные уроки, планирование, подходы, педагогический процесс.

Summary. The article deals with the problems of lesson organization and effective methods of teaching subjects, as well as the stages of planning active classes in educational organizations.

Keywords: education, training, effective lessons, planning, approaches, pedagogical process.

Қазіргі жылдам өзгеріп жатқан заманда біздің алдымызда жас ұрпақты болашақ өмірге және еңбек етуге тиісті деңгейде даярлап, оқушылардың бойында XXI ғасыр дағдылары деген жалпылама атауға ие болған дағдыларды қалыптастыру міндеті тұр. Бұл дағдылар пән бойынша білім, нақты дағдылар, сауаттылық пен тәжірибені қамтиды.

XXI ғасырдың әрбір дағдысын меңгеру үшін білім алушылардың пән бойынша академиялық білімнің болуы талап етіледі. Пән бойынша терең академиялық білімнің арқасында адамдар сын тұрғысынан ойланып, басқалармен тиімді қарым-қатынас жасай алады.

Қазіргі кезде оқу бағдарламасындағы стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар білім алушылардың сауаттылығын арттыруды, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, білім ордасында ұлттық сана қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді.

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқу пәндерінің оқу үдерісінде қолданатын заманауи оқытудың формалары мен әдістерін мұғалімдерге ұсынылған еңбектерден талдауға назар аударсақ, білім беру жүйесінде сабақты табысты оқыту мен сабақты жоспарлаудың кезеңдерін ерекше талдап көрсете білген.

Жалпы білім беру мекемелерінде пәндерді табысты оқыту ұстаздың кәсіби тәжірибесі мен құзыретілігіне және сабақты тиімді, әрі жүйелі ұйымдастыруына байланысты. Сабақтарды жоспарлаудың басты аспектісі ретінде білім алушыларға пәнаралық байланыс орнатуға көмек көрсетумен қатар, білім алушылардың білім-білік дағдыларының артуына қарай жүзеге асырылатын лайықты педагогикалық тәсілдерді таңдау болып табылады. Мысалы, мұғалім білім алушылардан пән бойынша білімі мен дағдыларын қолдануын талап ететін проблема шешу тапсырмасын бере алады. Тіпті білім алушылардың өз күшіне деген сенімі артып, өз бетінше жұмыс істеп үйренген күннің өзінде де мұғалім жай ғана сырттан бақылаушы болмай, оқуға «ынталандырушы» болуы маңызды екенін ұмытпаған жөн.

Әрбір сабақ біртұтас педагогикалық үдерісті жүзеге асыруға бағытталады: оқыту, дамыту, тәрбиелеу. Сабақ аудиторияға немесе сыныпқа кіргенге дейін оған алғашқы дайындықтан басталады және сабақ жоспарын дайындау – табысты сабақты құрылымдаудағы жауапты кезең.

Табыстылыққа ұмтылу – оқу мен оқытудың негізгі мақсаты. Білім алушыларды оқыту және тәрбиелеу алдын-ала болжауға да мүмкін болмайтын көптеген жағдайларға тәуелді күрделі үдеріс.

Оқудың табыстылығы пәнінің ерекшелігіне сәйкес тиімді әдістерді таңдай білетін мұғалімнің шеберлігіне байланысты болатыны анық. Сонымен қатар мұғалімнің мәдениеті мен білім алушыларға деген сүйіспеншілігінің де маңызы зор. Егер білім алушы сабақтан жаңа нәрсе үйреніп, өзіне көңілі толып шықса, сабақтың жақсы өткені, мұғалімнің еңбегі табысты болғаны, ал егер білім алушы сабақтан ештеңе үйренбей, немқұрайлы көңіл-күймен шықса – сабақтың сәтсіз болғаны. Дегенмен сабақтың табысты болуы тек мұғалімге ғана қатысты нәрсе емес, білім алушының ынта-жігері мен өзінің білім алуына деген жауапкершілігіне де байланысты. Сабақта әрбір білім алушының өзіндік маңызын және өзінің қаншалықты табысты болғанын сезіне білуі қажет. Бұл үшін мұғалім дайын, жаттанды білім беруден арылып, білім алушыны жаңа білімді өздігінен игеруіне бағыттауы керек [1, 5].

Ричард Дарант «Үздік сабақтың алты белгісі» мақаласында табысты сабақты сипаттайтын келесі белгілерді анықтайды (www.cpm.kz):

- сабақтың жақсы жоспарлануы, оқу мақсаттарының нақты белгіленуі;
- оқытудың мазмұнды, жаңалыққа толы және мақсатқа бағытталуы;
- білім алушыларға сабақтың ұнауы және олардың өздерінің білім алуына қызығуы;
- білім алушылардың табыс критерийлеріне қол жеткізуі;
- оқыту үшін бағалауды тиімді қолдану;
- сабақта жоғары деңгейлі ашық сұрақтарды қолдану.

Табысты сабаққа оның тиімділігі тұрғысынан келесі талаптар қойылады:

- сабақтың өне бойында әрбір білім алушының белсенді танымдық әрекетте болуы;
- жаңалық ашу арқылы оқудың ұйымдастырылуы;
- сабақ барысында әрбір білім алушының өзінің және достарының әрекетіне эмоциялық қолдау көрсетеуі;
- сабақта білім алушылардың танымдық әрекетке ынталануы;
- сабақтың барлық кезеңдерінде білім алушылардың өзін-өзі бақылауы (басқаруы) және рефлексия жасауы;
- сабақта білім алушылардың өзін-өзі және өзара бағалауын жүзеге асыратын өзіндік жұмыстың және шығармашылық тапсырмалардың болуы;
- оқу мақсаттарына қол жеткізу, т.б.

Сабақтың тиімділігін және табыстылығын қамтамасыз ету – мұғалімнің айтарлықтай күш-жігерін жұмсауын қажет етеді. Дегенмен, сабақтың тиімділігін арттыру әрбір педагогтің қолынан келетіні анық. Тиімді сабақты ұйымдастыруда кездесетін проблемаларды атасақ:

- сабақта қолданатын әдіс-тәсілдердің бірсарындылығы;
- сабақта уақытты тиімді қолданбау;
- проблемалық оқыту элементтерін сирек қолдану;
- сабақта АКТ тиімді қолданбау;
- барлық білім алушылардың танымдық әрекетке тартылуын қамтымау;
- сабақтың және тапсырмалардың логикалық құрылымына мін бермеу;
- сабақта көрнекі құралдардың жеткіліксіздігі;
- теориялық материалдың қажеттігін бағалай алмау;
- жаттығулар мен тапсырмаларды немқұрайлы таңдау;
- білім алушылардың жеке орындауға арналған тапсырмалармен толық қамтымау;
- білім алушыларды шектен тыс көп тапсырмалармен жалықтыру.

Аталған қиындықтарды шешу жолдарының бірі – сындарлы оқыту теориясын басшылыққа алып сабақты белсенді әдістер қолдану арқылы тиімді жоспарлап белсенді сабақ ұйымдастыру болып табылады.

Белсенді сабақ – табысты сабақтың алғышарттарының бірі.

Белсенді сабақты жоспарлау неден басталады?

Мұғалім алдымен дайындық жұмыстарын жоспарлауда:

- оқу бағдарламасындағы, тізбектелген сабақтар топтамасындағы осы сабақтың орнын белгілейді;
- оқу мақсаттарына байланыста сабақтың тақырыбын, мақсаттарын анықтайды;
- тақырыпқа қатысты негізгі ұғымдар мен түсініктерді зерделейді;
- өткен және келесі сабақтарға шолу жасап, осы тақырыппен байланысын ескеру арқылы бүгінгі сабаққа қатысты ойларды толықтырып жинақтайды.

Келесі кезекте сабақтың кеңейтілген жоспарын жазып, әдістемелік жобасын құрады. Белсенді сабақты жоспарлау үрдісі әрбір педагогке белгілі келесі қадамдардан тұрады:

- Сабақтың мақсат, міндеттерін анықтау (тақырыпқа байланысты сабақтың оқу мақсаттарын, тілдік мақсаттарын анықтау);

- Бағалау критерийлерін анықтау (белгіленген мақсаттарға жету деңгейін бағамдауға қолданатын бағалау критерийлерін анықтау);

- Оқу материалының мазмұнын саралау;

- Оқыту әдістері мен тәсілдерін таңдау;

- Білім алушылардың сабақта жұмыс істеу түрін, оқыту үлгілерін анықтау;

- Бағалауға арналған тапсырмаларды дайындау;

- Үйге берілетін тапсырмаларды таңдау;

- Бақылау, бағалау түрлерін белгілеу;

- Сабақты қорытындылауға қажетті сұрақтарды дайындау, т.б.

Оқытудағы сындарлы тәсіл оқушыларға өз білімдері мен ұстанымдары жайында ойланып, тиісті сұрақ қойып, білімін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып-білу кезеңінде өз түсінігін өзгертуге мүмкіндік береді. Аталған ойлану үдерісі оқушының өз болжамдарына күмәнмен, сын тұрғысынан қарай отырып, сол арқылы әлем, тіршілік, жаратылыс туралы өзінің түсінігін тереңдетіп, кеңейтуге ұмтылу мүмкіндігін ұлғайтады. Оқытудың бұл түрінде оқушылар өте маңызды рөл атқарады: олар құрбы-құрдастарымен әлеуметтік байланыс жасау арқылы белсенді түрде білім жинақтайды [2].

Мұғалім әрбір кезеңде қолданатын оқыту үлгілеріне (жеке, жұптық, топтық, бүкіл сыныптық), оқытудың әдіс-тәсілдеріне мән беруі керек, себебі белсенді сабақта мұғалім мен оқушының атқаратын қызметі мен іс-әрекеттерінде үлкен өзгеріс бар. Сабақты жоспарлағанда мұғалім педагогикалық іс-әрекетінің мазмұнын анық көрсетеді, яғни өзінің және білім алушылардың орындайтын әрекеттерін ашып көрсетеді. Белсенді сабақта білім алушылардың әрекеті танымдық, коммуникативтік және өзін-өзі басқару тұрғысында көрініс табады.

Оқу мақсаттары нені оқып-білу және нені бағалай алу керектігін көрсетеді. Егер нәтижесінде неге қол жеткізуіміз керектігін білмесек, оқу мен оқытудың табыстылығын бағалау да мүмкін емес.

Қазіргі кезде белсенді сабақ ұйымдастыруда Дэвид А. Колб (David Kolb) ұсынған келесі схема кеңінен қолданыс табуда:

1. Уәж туындату, білім алушыларды сабаққа ынталандыру және жаңа тақырыпты жариялау – сабақ уақытының 10% үлесі;

2. Өткен тақырыпты бекіту (қайталау) – сабақ уақытының 20% үлесі;

3. Жаңа материалды игеру - сабақ уақытының 50% үлесі;

4. Бағалау – сабақтың 10% үлесі;

5. Сабақты қорытындылау (дебрифинг, рефлексия) - сабақтың 10% үлесі. Бұл сабақтың мазмұнды кезеңдерін қарастыратын болсақ, уәж туындату – сабақтың бастапқы кезеңі. Білім алушылардың зейінін сабаққа шоғырландыру, қызықтыру және сабақта үйренетін білімнің қажетті және пайдалы болатынын көрсету. Білім алушылардың ішкі уәжі олардың оқу материалын жақсы игеруіне тікелей әсер етеді. Бұл кезеңде оқу мақсатын білім алушылардың түсінуіне жағдай жасалады.

Бекіту – қызығушылық және материалды меңгерудің тиімділігін көтерумен қатар білім алушылардың санасында пән бойынша оның білімінің бірізді логикалық құрылымның қалыптасуына мүмкіндік беретін маңызды кезең.

Жаңа материалды игеру – білім алушылар жаңа білім алатын негізгі кезең. Бұл кезеңде мұғалім оқушылардың қажетті білім, білік-дағдыларды игеруін қамтамасыз ететін жаттығулар мен тапсырмалар дайындауы керек.

Бағалау – сабақтың маңызды ынталандырушы бөлімі. Бағалау икемді, көрнекті және әділ болуы керек, осындай жағдайда ғана бағалау арқылы білім алушылардың сабаққа қызығушылығын арттыруға болады. Бағалаудың дұрыс болмауы білім алушының пәнге қызығушылығын жойып, оқуға ынтасының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Бағалау кезеңі тексеруге емес, білім алушыларды ынталандыруға бағытталғаны маңызды.

Дебрифинг – сабақты қорыту, кері байланыс алу, сабақтың соңғы кезеңі. Мұнда мұғалім білім алушыларға сабақта не ұнағанын және ұнамағанын сұрайды, сабақ бойынша білім алушылардың ұсыныстарын жинайды және сабақты қорытып, игерген білімді білім алушылардың әрі қарай өз бетінше тереңдетуіне бағыттайды [3].

Белсенді оқыту мен оқу әдістерін таңдау, пайдалану және әзірлеу – оңай жұмыс емес, өйткені мұғалімдерде қандай да бір тәсілді қолданардың алдында көптеген сұрақтар туындайды,

мысалы: осы сабақ білім алушылардың жасына сәйкес келе ме? Сыныпта қандай балалар жиналған, мысалы, қабілеттерінің деңгейлері әртүрлі, саны, жынысы және т.б. Жекелеген оқушыларда жоспарлау барысында ескерілуі тиіс белгілі бір мұқтаждық, өзіндік мән-жайлар бар ма?

Белсенді оқыту мен оқудың белгілі бір әдісін пайдаланардың алдында мұғалімдер өздеріне әртүрлі сұрақтар қойып, өзінің үдерістегі рөлі мен іс-қимылын ұдайы ойластырып отыруы керек [4].

Қорытындылай келе, табысты сабаққа жетуде оқу мақсаттарының және оған жету қадамдарының нақты анықталуы қажет. Оқу бағдарламасының талаптары мен сабақтың мақсатына сәйкес мазмұнды сабақты ұйымдастырып сабақтың жекелеген кезеңдерінде және сондай-ақ бүкіл сабақ бойында білім алушылардың меңгерген білік дағдылары мен білім деңгейлерінің жоспарлануы маңызды. Сонымен бірге, білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда оқу құралдары мен әдіс-тәсілдердің тиімді түрлерін таңдау арқылы сабақта білім алушының жеке жұмысы мен бірлескен оқу үлгілерін тиімді қолданылып өз бетінше білімді игеруіне барлық мүмкіндік берілу қажет. Мұндай іс-әрекетте әрбір білім алушының мүмкіндіктері мен қажеттілігінің ескере отырып, сабақта дидактикалық қағидаттардың жүзеге асырылуын қадағалап, табысты оқу ортасын қалыптастыра отырып, белсенді әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері, «Педагогикалық шеберлік орталығы». 2017. – 126 б.
2. «Тиімді оқыту мен оқу» білім беру бағдарламасы. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері, «Педагогикалық шеберлік орталығы». 2016. – 202 б.
3. Үлестірмелі материал. «Назарбаев зияткерлік мектептері, «Педагогикалық шеберлік орталығы». Астана. 2016ж. - 149 бет.
4. Оқыту мен оқудың белсенді әдіс-тәсілдері. «Назарбаев зияткерлік мектептері». Астана. 2013ж. - 279 бет.

УДК 378. 147

Медведева Светлана Михайловна,
PhD-докторант,
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: svetozara72@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ ЭВРИСТИЧЕСКОЙ БЕСЕДЕ СТУДЕНТОВ С ЦЕЛЬЮ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В РАМКАХ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Түйін: Мақалада тілдік қарым-қатынас аясында тілдік университеттің педагогикалық мамандықтары студенттерінің дискурстық құзіреттілігін (ДҚ) қалыптастыру туралы айтылады. Зерттеудің гипотезасы бойынша дискурстық құзіреттіліктің қалыптасуы сәтті болады егер эвристикалық сөйлесуді оқыту барысында бұл процесс жүзеге асырылса. Эвристикалық әңгіме талқылау түрлерінің бірі ретінде мақала авторларын қызықтырады. Эксперимент Абылай хан атындағы КазХҚ және ӘТУ-да педагогикалық мамандықтағы студенттердің екі тобында (314, 317) өткізілді, неміс екінші шет тілі ретінде оқытылады. Эвристикалық әңгімені неміс тілінің практикалық сабағында қолдануы диалогтік коммуникация аясында дискурстық құзіреттілікті қалыптастыру мақсатында осы оқыту әдісінің тиімділігін дәлелдеді.

Кілтті сөздер: дискурс, дискурстық құзіреттілік, диалогтық байланыс, пікірталас, эвристикалық әңгіме.

Резюме: В статье рассматривается формирование дискурсивной компетенции (ДК) студентов педагогических специальностей языкового вуза в рамках диалогического общения. Гипотеза исследования заключается в том, что формирование ДК будет успешным, если осуществлять этот процесс в ходе обучения эвристической беседе. Эвристическая беседа интересует авторов статьи как один из типов дискуссии. Эксперимент проводился в КазУМОиМЯ им. Абылай хана в двух группах (314, 317) студентов педагогической специальности, где изучается немецкий язык как второй иностранный. Применение эвристической беседы на практических занятиях по немецкому языку доказало эффективность этого метода обучения с целью формирования дискурсивной компетенции в рамках диалогического общения.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивная компетенция, диалогическое общение, дискуссия, эвристическая беседа.

Summary: The article discusses the formation of discursive competence (DC) of students of pedagogical specialties of a language university in the framework of dialogic communication. The hypothesis of the study is that the formation of the DC will be successful if this process is carried out during the training of heuristic conversation. The authors of the article are interested in heuristic conversation as one of the types of discussion. The experiment was carried out in Ablaikhan KazUlRandWL in two groups (314, 317) of students of a pedagogical specialty, where German is studied as a second foreign language. The use of heuristic conversation in practical classes in the German language has proved the effectiveness of this teaching method in order to form a discursive competence in the framework of dialogic communication.

Keywords: discourse, discursive competence, dialogic communication, discussion, heuristic conversation.

Введение

Научные теории, рассматривающие вопросы формирования и развития личности будущего учителя, занимают особое место в изучении проблемы профессиональной подготовки студентов в современных условиях. «Будучи ключевой фигурой в педагогическом процессе, учитель должен обладать не только конкретной системой знаний и навыков, но и набором профессионально и личностно значимых качеств, которые отвечали бы постоянно растущим потребностям общества» [1, с. 181-187]. В связи с этим проблема совершенствования подготовки будущих учителей, в нашем случае студентов педагогических специальностей языкового вуза, особенно актуальна и выделяется среди важнейших направлений современной методической науки.

Стратегические цели и задачи подготовки компетентных специалистов, способных решать профессиональные задачи и эффективно осуществлять профессиональную деятельность в иноязычной среде, позволяют говорить о необходимости формирования дискурсивной компетенции (Кучеренко О.И., Игбаева Ж.Т., Амерханова О.О.). Мы будем рассматривать формирование этой компетенции у студентов педагогических специальностей языкового вуза в рамках диалогического общения.

«Диалогическое общение - это целостный коммуникативный процесс обмена мыслями, чувствами, отношениями, высказываниями между партнерами по общей для них проблеме в виде речевой деятельности; цепь логически и содержательно связанных речевых реплик или

высказываний непосредственно общающихся людей. Для осуществления диалогической речи необходимо участие, по меньшей мере, двух коммуникантов» [2].

Нам представляется **данная тема актуальной**, так как сформированная дискурсивная компетенция в рамках диалогического общения позволит студентам педагогических специальностей языкового вуза успешно осуществлять межкультурную коммуникацию.

Владение дискурсивной компетенцией, наряду с другими компетенциями, входящими в состав межкультурно-коммуникативной компетенции (МКК), обеспечивает владение МКК. Межкультурно-коммуникативная компетенция является объектом формирования в иноязычном образовании Казахстана [3, с. 115]. Диалогическое общение нас интересует в силу тех причин, что само существование человека имеет диалогическую природу. «Быть – значит общаться диалогически» [4, с. 280].

Основная часть

Многие исследователи: Ян ван Эк, С.И. Савиньон, Д. Хаймс, Л. Бахман и др. в составе коммуникативной или межкультурно-коммуникативной компетенции выделяют лингвистическую, социально-лингвистическую, дискурсивную, стратегическую, социальную, социокультурную компетенции. Авторы «Нового словаря методических терминов и понятий» Э.Г. Азимов и А.Н. Щукин [5, с. 64] также рассматривают дискурсивную компетенцию как компонент коммуникативной компетенции. Дискурсивную компетенцию в составе межкультурно-коммуникативной компетенции изучает Д.Н. Кулибаева [6].

Исследователи отмечают, что традиционно эта компетенция обозначает способность понимать различные виды коммуникативных высказываний и умение создавать целостные, связные и логичные тексты, используя разнообразные лингвистические средства. В настоящее время дискурсивная компетенция понимается многими учеными: M. Canale, M. Swain, S. Moirand, Н.П. Головина, Л.П. Каплич, О.И. Кучеренко, И.Ф. Ухванова-Шмыгова и др. достаточно широко.

«Дискурсивная компетенция — это не только создание целостных и связных текстов, но также знание разных типов дискурса и правил их построения, умение интерпретировать их в соответствии с коммуникативной ситуацией и продуцировать эти дискурсы с учетом экстралингвистических особенностей ситуации общения, ролей участников коммуникации и способов взаимодействия коммуникантов в рамках единого кортежа» [7, с. 252]. Это определение мы находим крайне удачным, так как О.В. Лущинской удалось в нем объединить традиционную трактовку ДК и современное ее понимание.

Ядром дискурсивной компетенции (ДК) является дискурс. При всем разнообразии толкований понятия «дискурс» ученые сходятся в одном: сущностной характеристикой дискурса является процессуальность (речевая деятельность) и интерсубъективность (речевое поведение), ориентированное на результативность. Нам глубоко импонирует трактовка дискурса, данная Н.Д. Арутюновой. Ученый рассматривает дискурс как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами» и под дискурсом понимает речь, «погруженную в жизнь» [8, с. 136–137].

Основными типами дискурсов принято считать бытовой разговор, деловой разговор, интервью, дискуссию и полемику [9, с. 204]. **Гипотеза исследования** заключается в том, что формирование ДК в рамках диалогического общения будет успешным, если осуществлять этот процесс в ходе обучения эвристической беседе. Эвристическую беседу мы, вслед за В.Е. Гаибовой, будем рассматривать как один из видов дискуссии [10].

Среди современных дидактических методов дискуссия и эвристическая беседа играют заметную роль. Они диалогичны по своей сути и как форма организации обучения, и как способ работы с содержанием учебного материала. Их применение помогает развитию критического мышления, приобщению студентов к культуре демократического общества. Чрезвычайно важным нам представляется «сопутствующий результат» дискуссии - формирование коммуникативной и дискуссионной культуры. Именно этот аспект представляет для нас особый интерес. В ходе дискуссии формируются коммуникативные и дискурсивные навыки и умения, которые крайне важны в профессиональной деятельности будущих педагогов.

Использование эвристической беседы при обучении студентов имеет определенные преимущества перед монологической формой, требующей длительного слушания. Монологическая форма в значительной мере неадекватна заложенным в природу человека возможностям, поэтому она утомляет обучающихся. Вот почему так важно, чтобы сообщение

новых знаний происходило в форме диалога. Диалогичность свойственна природной сущности человека.

Создателем эвристической беседы считается Сократ, в честь которого беседа именуется также сократической. Она имеет двухтысячелетнюю историю, однако наиболее продуктивный период изучения эвристической беседы начался с середины 50-х годов XX века в связи с разработкой концепции проблемного обучения. В общей педагогике ее исследовали И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, Н.М. Плескацевич, С.И. Брызгалова; в частных методиках - В.И. Капинос, Н.М. Кудряшов (русский язык и литература) и мн.др. В результате этих исследований были определены: сущность эвристической беседы, ее структура, типы, функции, место в обучении учащихся; разработана также система методических приемов, позволяющих творческому преподавателю реализовать эвристическую беседу в своей педагогической деятельности.

Итак, рассмотрим, что такое эвристическая (сократическая) беседа как метод обучения. В «Новом словаре методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)» находим следующее определение: «Эвристическая беседа (от греч. heuriskó - нахожу) – диалог преподавателя с учащимися, в процессе которого сами учащиеся находят решение обсуждаемой проблемы» [5, с. 350]. Ключевым здесь для нас является слово «диалог», т.е. в своей сущностной основе эвристическая беседа предполагает взаимодействие преподавателя и учащихся, коммуникацию между ними; поиск решения проблемы, сопровождаемый диалогическим общением.

Нам также импонирует определение, данное М.Н. Скаткиным, так как оно, с нашей точки зрения, также подчеркивает диалогический характер данного вида дискуссии. «Эвристическая беседа – вопросно-ответная форма обучения, при которой учитель не сообщает учащимся готовых знаний, а умело поставленными вопросами побуждает их самих на основе имеющихся знаний, наблюдений, личного жизненного опыта подходить к новым понятиям, выводам и правилам» [11].

«Сократическая беседа позволяет студентам развивать и оценивать особенности своей логики, размышлять о предмете разговора и разбираться в нем; предлагать и создавать свои идеи, возникающие спонтанно или на основании услышанного на занятиях; помогает приходить к решению через собственную аргументацию; настраивает обучаемых на точность, ясность и релевантность своих высказываний» [10]. Студенты могут соотносить свои убеждения с новым материалом, прорабатывая и запоминая его.

Нам представляется крайне важным тот факт, что в процессе эвристической беседы обучающиеся учатся общаться, взаимодействовать, слышать друг друга и находить общие решения. **Обучение общению служит основой для формирования дискурсивной компетенции.**

“Эвристическая беседа - это взаимосвязанная серия вопросов, большая или меньшая часть которых является небольшими проблемами, в совокупности ведущих к решению поставленной учителем проблемы. … Суть эвристической беседы в том, что для поиска учениками решения какой-либо проблемы учитель выстраивает серию взаимосвязанных и вытекающих один из другого вопросов» [12]. Основными признаками эвристической беседы являются:

а) каждый вопрос представляет логический шаг поиска;

б) все вопросы взаимосвязаны;

в) поиск протекает при частичной самостоятельности обучающихся под руководством преподавателя: преподаватель направляет поиск, а студенты решают частичные задачи, то есть шаги целостной задачи;

г) поиск ориентирован на получение знаний и способов получения знаний либо на доказательство истинности последних;

д) успех поиска обеспечивается наличным запасом исходных знаний.

Очевидно, что основные структурные элементы эвристической беседы (ЭБ) – это вопрос и ответ. Следует ответить, что ведущим элементом является вопрос. Для нас этот аспект представляет особую важность, так как в ходе ЭБ у студентов активно формируются навыки вопросно-ответной формы, которые необходимы, если целью обучения является развитие дискурсивной компетенции.

Рассмотрим возможную тематику эвристических бесед, которая бы соответствовала программе студентов педагогических специальностей языкового вуза. Это могут быть ЭБ по истории Германии и Европы (лингвострановедение), по содержанию известного классического или современного произведения немецкого писателя (литература), на лингвистические темы, по содержанию популярных немецких фильмов (внеклассные мероприятия), по предметам: «Экология», «Педагогика» и др. Приведем фрагмент эвристической беседы для будущих учителей

иностранных языков (3-ой курс) по предмету «Методика преподавания иностранных языков». Студенты изучают немецкий язык как второй язык (Табл.1).

Таблица 1.

Фрагмент эвристической беседы на немецком языке по предмету «Методика преподавания иностранных языков»

№	Fragen des Lehrers	Antworten der Studenten	Fragearten
1.	Welche Unterrichtsmethoden sind interaktiv?	Studenten haben Probleme	Problemfrage
2.	Welche Unterrichtsmethoden kennen Sie?	Heuristisches Gespräch, Debatte, Aquarium, Problemvortrag, Spiel, Präsentation, Brainstorming, Projektmethoden.	Frage, um vertraute Informationen zu reproduzieren.
3.	Was bedeutet der Begriff „interaktiv“?	Studenten haben Probleme.	Problemfrage
4.	Aus welchen Wörtern besteht dieser Begriff?	“inter” + “aktiv”	Klärungsfrage
5.	„inter“ + „aktiv“ - Was bedeutet das?	Diese Methode ist auf gemeinsame Aktivitäten ausgerichtet.	suggestive Frage
6.	Welche der von Ihnen erwähnten Begriffe sind interaktiv?	Debatte, Aquarium, Problemvortrag, Spiel, heuristisches Gespräch, Brainstorming, Projektmethoden.	Problemfrage

Эксперимент

Эксперимент проводился в КазУМОиМЯ им. Абылай хана в группах: 314, 317 студентов педагогической специальности, где изучают немецкий язык как второй иностранный. Учитывая, что эвристическую беседу можно проводить при работе над любой темой, использование данного типа дискуссии носило систематический характер на практических занятиях по немецкому языку.

Среди студентов был проведен опрос по итогам эксперимента, где им было предложено оценить эффективность эвристической беседы в рамках диалогического общения с целью формирования дискурсивной компетенции.

В ходе эксперимента были сформулированы критерии, по которым определялась эффективность ЭБ в рамках диалогического общения, являющегося основой для развития ДК:

1. Целенаправленно формирует навыки и умения вопросно-ответной формы обучения. Учит четко и ясно формулировать вопрос.

2. Развивает у студентов когезию: достижение связности слов в предложении, связности предложений в высказывании.

3. Формирует когерентность: достижение грамматической, стилистической, логико-семантической целостности высказывания; → т.е. умение порождать связные, логически выстроенные иноязычные высказывания (дискурсы).

4. Развивает умение внимательно слушать и слышать партнера по общению.

5. Формирует умение осуществлять анализ экстралингвистических особенностей ситуации и продуцировать дискурс с учетом экстралингвистических особенностей ситуации.

6. Настраивает обучающихся на точность, ясность и релевантность своих высказываний.

7. Побуждает учитывать точки зрения участников коммуникации.

8. Способствует воспитанию коммуникативной и дискуссионной культуры.

Принимая во внимание данные критерии, студенты оценили эффективность эвристической беседы в формировании ДК (Табл.2).

Таблица 2

Оценивание эффективности эвристической беседы в формировании дискурсивной компетенции студентами 3-го курса педагогической специальности языкового вуза

№	Эффективность ЭБ	Количество респондентов
1.	Высокая	74 %
2.	Средняя	17 %
3.	Низкая	09 %
	Итого	100 %

Заключение

Роль эвристической беседы как метода проблемного обучения сложно переоценить. ЭБ выполняет такие сложные задачи как получение глубоких и прочных знаний, побуждение к установлению связей и закономерностей, помогает проникнуть в суть изучаемой темы, найти в ней причинно-следственные связи, опровергнуть ошибочные суждения и обосновать свои, воспринимать факты критически.

Применение эвристической беседы на практических занятиях по немецкому языку доказало результативность этого метода обучения с целью формирования дискурсивной компетенции студентов. ЭБ как метод проблемного обучения активно исследовался. Поэтому фокус нашего исследования был сосредоточен на диалогической природе эвристической беседы, на ее интерактивном характере. Мы рассмотрели ЭБ как один из типов дискуссии. Также ее можно исследовать как жанр дискурса.

Итак, развитие дискурсивной компетенции в рамках диалогического общения с использованием эвристической беседы на практических занятиях по немецкому языку являлось целью данного исследования. ДК, по мнению многих ученых, входит в состав межкультурно-коммуникативной компетенции. МКК - объект формирования в иноязычном образовании Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Makhashova P.M., Smatova K.B. Trends in the research of the essence and content of the concept of «competence»//Наука и жизнь Казахстана. – 2019. - №7/1. – С. 181-187
2. [Электрон. ресурс]. – URL: https://studwood.ru/ 981554/literatura/ osobennosti_dialogicheskogo_obscheniya (Дата обращения: 11.08. 2019)
3. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 344 с.
4. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского//Собрание сочинений, Т.6. Москва, 2002. – С.5-300
5. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - Москва: Икар, 2009. – 448 с.
6. Кулибаева Д.Н. Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. Алматы, 2002. – 216 с.
7. Лущинская О.В. Дискурсивная компетенция как цель в обучении будущих журналистов-международников иноязычному письменному дискурсу. Материалы III Междунар. науч. конф. Минск: Тесей. [Электрон. ресурс]. – 2009. - URL: http://elib.bsu.by/bitstream/ (дата обращения: 10. 02. 2019)
8. Арутюнова Н.Д. Дискурс/Н.Д. Арутюнова//Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
9. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - Москва: Академия», 2008. – 336 с.
10. Гаибова В.Е. Эвристическая беседа как один из типов дискуссии. Педагогика, № 2. [Электрон. ресурс]. – 2008. - URL: https://cyberleninka.ru/.../evristicheskaya-beseda-kak-odin-iz-tipov-diskussii (Дата обращения: 25.02.2019).
11. Скаткин М.Н. Эвристическая беседа. Педагогическая энциклопедия. Т.4. Москва: Советская энциклопедия, 1968. – 740 с.
12. Лернер И.Я. Методы обучения. Некоторые проблемы современной дидактики. - Москва: Просвещение, 1982. – 320 с.

ӘОЖ 37.02

Оразова Жанна Урумбасаровна,
докторант,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
E-mail: orazova.1974@bk.ru

«ҚҰЗЫРЕТ», «ҚҰЗЫРЕТТІЛІК», «ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесінде кеңінен қолданылатын «құзырет», «құзыреттілік» категорияларының «жеке тұлғалық құзырет» ұғымымен арақатынасы қарастырылған. Отандық және шетел ғалымдарының еңбектерінде осы ұғымдарға берілген анықтамалар салыстырылып, мән-мағынасы ашылады.

Кілт сөздер: құзырет, құзыреттілік, нәтижеге бағытталған, тұлға, жеке тұлғалық құзырет.

Аннотация. В данной статье рассматривается корреляция понятий компетенции и компетентность, которые широко используются в современном образовании, ориентированном на результат. В статье дается описание понятий, раскрывается их значение в трудах отечественных и зарубежных ученых.

Ключевая слова: компетенция, компетентность, ориентированный на результат, личность, личностная компетенция.

Annotation. This article examines the relationship between the categories of competence and competence, which are widely used in result-oriented education. Definitions of domestic and foreign scientists on these concepts are compared and their meaning is revealed.

Keywords: competence, competence, oriented on result, personality, personal competence.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуын әлемдік өркениетті және мәдениетті 50 елдің қатарына көтеру мәселесі білім беру саласына өзгерістер енгізіп отыр. Бұл өзгерістердің қарқындылығы білім беруге жаңаша көзқараспен қарауды талап етеді.

Нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесінде «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдары кеңінен қолданылады. Бұл ұғымдардың негізі «құзыр», «құзырлылық» сөздерінен туындаған.

К.С. Құдайбергенева «құзырлылықты» жеке тұлғаның субьектілік тәжірибесіне байланысты енген ұғым, «competens» нақты бір сала негізінде жан-жақты хабардар болу, қандай да бір сұрақтар бойынша оңтайлы шешім қабылдай білуі деп түсіндіреді. К.С. Құдайбергенева құзыр, құзырлылық ұғымдарының ғылыми айналымға енуін шартты түрде бес сатыға бөліп қарастырады:

1) Дайындық сатысы, ол 1950 жылдардан бастау алады;
2) Бірінші саты, 1960-1970 жылдар аралығын қамтиды;
3) Екінші саты, 1970-1990 жылдар;
4) Үшінші саты – құзырлылық амалының қалыптасуы;
5) Төртінші саты - құзырлылық амалының тұрақтануы [1, 178].

Алғаш рет «құзыр» сөзін ұғым ретінде американдық психолог Н. Хомский өз еңбектерінде қолданған. Оның ойынша «құзыр» мазмұны өзіндік тұлғалық сипаттармен толықтырылса, ал құзырлылықты құзырдың байқалмайтын әлеуеттерін өзектендіруі ретінде түсіндіреді. Кейін бұл ұғым кеңінен ғылыми әдебиеттерде қолданысқа ие бола бастады.

1960-1970 жылдары құзыр, құзырлылық ұғымдары ғылыми аппаратқа кеңірек ендіріліп, кейін 1970-1990 жылдары осы ұғымдар шет тілдерін оқыту теориясы мен практикасында, басқару, менеджмент, қарым-қатынас теорияларында қолданыла бастады. Бұл кезеңде зерттеушілер құзыреттіліктің әртүрлі 37-ге дейін түрлерін анықтады.

1990 жылдардан бері құзырлылық амалының қалыптасуы ғылыми категория ретінде кең таралды. Кейін құзырлылық амалының тұрақтануынан «құзыр», «құзырлылық» ұғымдары білімнің негізгі күтілетін нәтижесі ретіндегі дидактикалық деңгейде дамыды.

Қазірде құзырлылық ұғымының тұрақтануы нәтижесінде білім және ғылым саласына қатысты нормативтік құжаттарға осы ұғымдар енгізілген.

«Құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарының қалыптасуын И.Я. Зимняя төмендегідей үш кезеңге бөліп қарастырады:

Бірінші кезең - 1960-1970 жылдары «құзыреттілік», «коммуникативті құзырет» түсінігі қалыптасты.

Екінші кезең - 1970-1990 жылдары «әлеуметтік құзырет» түсінігі енгізілді.

Үшінгі кезең - 1990 жылдан бері құзыреттілік ЮНЕСКО тарапынан қолдау тауып, білімнің күтілетін нәтижесі түрінде қолданыла бастады

Демек, «құзыр», «құзырлылық» ұғымдары 1950 жылдардан, ал «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдары 1960-1970 жылдардан қолданысқа түскен. Осы ұғымдарға сөздіктерде әр қилы анықтамалар берілген.

Құзыр, құзырлы, құзырет, құзыреттілік ұғымдарын зерттеушілер латынның «competens» сөзінен шыққан деп қарастырады және «құзырыңа құлдық», «бұл менің құзырымдағы дүние емес» тіркестері арқылы бұл ұғымдардың бұрыннан өзіміздің сөз қолданысымызда бар екендігін айтады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «құзыр» ұғымы 1) әмір, билік; 2) белгілі бір адамның жетік білетін мәселесі, хабардарлық деп, құзырет – белгілі бір мекеме немесе қызметкер уәкілдігінің міндеті, - деген түсінік берілген.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «Құзыр 1) жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау; 2) тіл мен психолингвистикада тілдің базалық, абстрактілі ережелерін меңгеру; 3) сот психиатриясында сот отырысына қатысуға психикалық тұрғыдан қабілетті деп есептелетін адамды белгілеуге қолданылады», - деп түсіндіреді.

Орысша-қазақша педагогикалық сөздікте «құзыреттілік» - хабардарлық, жете білушілік, «құзыретті» - хабардар, жетік білетін, «құзыретті мұғалім» - өз ісіне жетік мұғалім деген мағынада берілген.

Орысша-қазақша психологиялық сөздікте «құзыреттілік» – хабардарлық, жете білушілік, «құзырет» - жетік, терең білетін, хабардар, толық құқықты делінген.

Методикалық терминдер сөздігінде «құзыреттілік» (латынның competentes – бейім сөзінен) – қандай да бір пәнді оқу үрдісінде қалыптасатын білім, білік, дағды жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі делінген.

Шетел сөздерінің сөздігінде: «Құзыреттілік – бір нәрсеге баға беру үшін білімге ие болу. Құзырет – сұрақтар төңірегінде адамның игерген білімі мен тәжірибесі», - деген түсінік берілген.

Орыс тілі сөздігінің авторы С.И. Ожеговтың анықтауы бойынша «Құзырет» – 1) адамның белгілі бір сұрақтар аясында жетік білуі, 2) біреудің құқықтары мен өкілеттілік шеңбері; «Құзыретті» – 1) қандай да бір салада беделді, білімді; 2) құзыретке ие болуы.

Н. Даль сөздігінде «Құзырет – құзырлы сот, біреу туралы, бір нәрсе туралы, немесе кімді; кімге не бұйырып тұр; сот заңды, тік, толық; атақты және танымал; сот толық құқықты. Құзырлы - толық құқықты» - делінген.

ЮНЕСКО глоссарийінде «Құзыреттілік – бұл күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын проблемалар мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік» - деген анықтама берілген.

Отандық және шетел ғалымдары «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдарын түрліше түсіндіреді.

М.Ж. Жадринаның ойынша, құзыреттілік оқушының мәселелерді өзіндік даму, өзіндік басқару, білім, икемділік, дағдыны пайдалана отырып шешумен ерекшеленеді.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ш.Т. Таубаеваның пайымдауынша «құзыреттілік» бұл:

1) өзінің әлеуетін жүзеге асыру қабілеті мен оған талпынысы;

2) табысты шығармашылық әрекет үшін өзінің білімін, іскерлігін, біліктілігі мен тәжірибесін іс жүзінде көрсете білу қабілеті;

3) өз әрекетінің нәтижелеріне жеке жауапкершілікпен қарау және оның әлеуметтік мәнін түсіну, оны әр уақытта жетілдіру қажеттілігі.

Б.Т. Кенжебековтің пікірінше, құзыреттілік жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесіне сай белгілі бір міндеттерді орындауға дайындығы және қабілеті [2].

К.С. Құдайбергенованың айтуынша «құзыреттілік» - белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қарастыра отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алу. Сондай көзқарасты Б.К. Сейлхановаңың ұстанған анықтамасынан да байқаймыз. Оның пікірінше, құзыреттілік адамның бір мәселеден хабардарлығы, танымдар мен тәжірибелерді меңгеруі.

Қ.Ж. Аганина өз кезегінде, құзырет – міндетті білім мен тұлғалық сапасының жиынтығы, интегралды қасиет. Ол білім беру аймағында ғылыми немесе практикалық іс-әрекетті тиімді шешуге негізделген. Құзыреттілік өз білімін, шығармашылық іс-әрекетін практикаға асыру, іс-әрекеттің нәтижесін жете түсіну, жетілдіру деп есептейді.

А. Кенжеғұлова «құзырет» – берілген нормаға сәйкес келемін, қол жеткіземін, «құзыреттілік» – ойлау мен дүниетанымнан басталып, рефлексивтік-бағалауға дейінгі тұлғалық қасиеттер жатады, - деп сипаттайды.

А.К. Аманова зерттеу жұмысында «құзырет» - жеке тұлғаның қандай да бір мәселелерді шешуге, іс-әрекетті орындауға, бір нәрсені істеуге құқықтылық мүмкіндігі, ал «құзыреттілікті» - жеке тұлғаның өз мамандығына қатысты теориялық білімі, іскерлігі, дағдысы мен тәжірибесімен өзара байланысқан сапаларының жиынтығы ретінде қарастырады [3].

Ю.Н. Емельяновтың ойынша, құзыреттілік – дара тұлғаның өзіндік қабілеттері мен статусы шеңберінде қоғамда ойдағыдай жұмыс істеуге мүмкіндік беретін белсенділіктің әлеуметтік және жеке дара формасын үйрету деңгейі.

Б.И. Хасан: «құзырет» – адамның өз орнына лайықтығы, оның әлеуметтік сұрақтарға сай қызмет ету қабілеті немесе мүмкіндігі, - деп анықтама береді.

Н.В. Кузьмина, Л.А. Петровская, А.Ф. Присяжная, Т.Н. Синенко зерттеулерінде құзыреттілікті «тұлғаның қасиеті» деп таныса, В.П. Шапалов құзыреттілікті тұлғаның әлеуметтік тәжірибені меңгерудегі мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықтық құрамдас бөліктерді қамтитын «қабілеттілігі» деп түсіндіреді.

Л.М. Митинаның пікірінше «құзыреттілік - білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесуде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері».

Т.Н. Синенконың есептеуінше «құзырет» белгілі бір мамандық бойынша білім беру стандартына сәйкес келетін білім, білік, дағды.

Белгілі ғалым М.М. Чошанов құзыреттілікті білім, білік дағдысының өзара байланысы деп қарап, оның төмендегідей формуласын ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы + әдістердің оралымдылығы + ойланудың сынаулығы.

Сонымен, біз «құзырет», «құзыреттілік» категорияларына берілген анықтамаларға сүйене келе, оның мән, мағынасын анықтадық (1, 2 кесте).

Кесте 1. «Құзырет», «құзыреттілік» категорияларының сөздіктердегі мәні

«Құзырет», «құзыреттілік» категорияларының мәні						
Сөздіктің атауы / Анықтамасы	Қабілет	Білім, білік, дағды жиынтығы	Тәжірибе	Біреудің билігі, құқы	Міндет	Сұрақ-тар төңірегі
Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі					құзырет	
Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі	құзырет					
Орысша-қазақша сөздік				құзырет		
Методикалық терминдер сөздігі	құзыреттілік	құзыреттілік				
Шетел сөздерінің сөздігі			құзырет			құзырет
С.Ожегов сөздігі				құзырет		құзырет
В.Даль сөздігі				құзырет		
ЮНЕСКО глоссарийі	құзырет					

Демек, сөздіктерде «құзырет» - 1) біреудің билігі, құқығы; 2) қабілет; 3) сұрақтар төңірегі; 4) тәжірибе, міндет; ал «құзыреттілік» - 1) білім, білік, дағды жиынтығы; 2) қабілет мағынасында көбірек қолданылған.

Кесте 2. «Құзырет», «құзыреттілік» категорияларына берілген ғалымдардың анықтамалары

Авторлар / Анықтамасы	Қабілет	Білім, білік, дағды жиынтығы	Тәжірибе	Нәтиже	Қасиет	Норма	Құқығы
М.Ж. Жадрина		құзыреттілік		құзыреттілік			
Б.Т. Кенжебеков	құзыреттілік	құзыреттілік	құзыреттілік				
Ш.Т. Таубаева	құзыреттілік	құзыреттілік	құзыреттілік	құзыреттілік			
Қ.Ж. Аганина		құзыреттілік	құзыреттілік	құзыреттілік	құзырет	құзырет	
К.С. Құдайбергенова				құзыреттілік			
Б.К. Сейлханова			құзыреттілік	құзыреттілік			
А. Кенжеғұлова					құзыреттілік	құзырет	
А.К. Аманова		құзыреттілік	құзыреттілік				құзырет
Ю.Н. Емельянов	құзыреттілік						
Б.И. Хасан	құзырет						
Н.В. Кузьмина, Л.А. Петровская					құзыреттілік		
В.П. Шапалов	құзыреттілік		құзыреттілік				
Л.М. Митина		құзыреттілік	құзыреттілік				
А.Ф. Присяжная					құзыреттілік		
Т.Н. Синенко		құзырет			құзыреттілік	Құзырет	
М.М. Чошанов		құзыреттілік					

Ғалымдардың «құзырет» ұғымына берген анықтамаларынан **құзырет** – 1) норма; 2) адамның қасиеті, қабілеті, құқығы; ал **құзыреттілік** - 1) білім, білік, дағды жиынтығы мен адамның тәжірибесі; 2) нәтиже; 3) адамның қабілеті, қасиеті мәнінде көбірек қолданылған.

Сонымен, жоғарыда берілген анықтамаларды негізге ала отырып, *құзыреттілік дегеніміз – білім жиынтығын маңызды қасиеттермен біріктірген білік және саналы дағдылар тәсілдері арқылы тәжірибеде көрінетін нәтиже.*

Құзырет – тұлғаның белгілі бір нәтижеге бағытталған міндеттерді шешуге қабілеттілігі.

Отандық ғалымдарымыздың еңбектерінде құзыреттілік мәселесі жан-жақты зерттелінуде. Айталық, Ғ.Ұ. Сыздықбаева жоғары педагогикалық оқу орнының студенттерінің кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін, Б.Т. Барсай болашақ мұғалімдердің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігін, Д.К. Садирбекова болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін, Ш.Т. Мұқанбетова тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін, Ш.Т. Таубаева болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін, Г.Ж. Меңлібекова болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігін, К.М. Беркімбаев ақпараттық құзыреттілікті, Н.Н. Хан зерттеушілік құзыреттілікті, Б. Омаров ұйымдастырушылық құзыреттілікті, т.б. зерттеді.

Осы зерттеулердің негізінде біз құзыреттіліктің бірнеше түрлерін байқаймыз. Дегенменде қазіргі таңда отандық және шетел ғалымдарының зерттеулерінен құзыреттілік түрлерін

топтастыруда нақтылықтың жоқтығы байқалады. Мысалы, М.Ж. Жадрина құзыреттіліктерді мәнділік деңгейіне қарай базалық және түйінді деп бөледі. Б.Т. Кенжебеков адамның бойындағы қабілеттері, жинақталған біліктері, кәсіби маңызды сапалары, мәдениеті мен шеберлігі, шығармашылығы, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі кәсіби құзыреттілікті қалыптастыратынын айта келе, кәсіби құзыреттілікті арнайы құзыреттілік, әлеуметтік құзыреттілік, жеке тұлға құзыреттілігі, дара құзыреттілік деп жіктейді.

И.А. Зимняя құзыреттіліктерді 1) адамның жеке тұлғалық, іс-әрекет және қарым-қатынас субъектісі ретіндегі құзыреттіліктер (денсаулықты күту құзыреттілігі, әлемге құндылықты мәнді бағдарлану құзыреттілігі, интеграция және азаматтық құзыреттілік, өзін-өзі реттеу, дамыту және жетілдіру құзыреттілігі); 2) адамның әлеуметтік өзара әрекеті мен әлеуметтік сферасына қатысты құзыреттіліктер (әлеуметтік өзара әрекеттесу құзыреттілігі, қарым-қатынастағы құзыреттіліктер); 3) адамның іс-әрекетіне қатысты құзыреттіліктер (танымдық іс-әрекет құзыреттіліктері, іс-әрекет құзыреттіліктері, ақпараттық технологиямен жұмыс істеу құзыреттіліктері) деп, ал кәсіби құзыреттіліктерді рухани, психикалық, интеллектуалды, технологиялық және әлеуметтік құзыреттілік деп топтастырады.

В.Н. Веденский құзыреттілікті білім мен іскерлік, дағдының бірлігі, кәсіптік сапалар, теориялық және практикалық дайындық деп топшылай келе, құзыреттілікті түйінді және жеке (операционалды) деп бөледі.

О.Г. Лирионова құзыреттілікті маманның кәсіптік іс-әрекетінің сапасын бағалау деп анықтап, ақпараттық-әдіснамалық, әлеуметтік-коммуникативтік, тұлғалық-валеологиялық, операционалды-технологиялық, теориялық деп жіктейді.

А.В. Хуторской болашақ маманның бойынан табылатын кәсіби құзыреттіліктерді түйінді құзыреттіліктер (әлеуметтік, құндылықты- мәндік, жалпы мәдени, коммуникативтік, тұлғалық), жалпы білімдік құзыреттер (интеллектуалдық-танымдық, ақпараттық, іс-әрекеттік), пәндік (арнайы) құзыреттіліктер (теориялық, іс-әрекеттік, интеллектуалдық) деп жіктейді.

А.К. Маркова кәсіби құзыреттіліктің төрт түрін ажыратады:

* кәсіби қызметті жоғары дәрежеде меңгеруіне және өзінің кәсіби дамуын жобалау қабілетіне байланысты *арнайы құзыреттіліктер*;

* субьект-субьектілік біріккен қызметті ұйымдастыру біліктілігін меңгеруімен байланысты *әлеуметтік құзыреттілік;*

* тұлғалық өзін дамыту, өзін көрсету тәсілдерін меңгерген, сол секілді, тұлғаның кәсіби деформациялануына қарсы тұра алатын тұлғалық құзыреттілік;

* өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі ұйымдастыру, өз кәсібі төңірегінде даралығын дамыту, кәсіби тұлғалық өсу дайындығын меңгерген *даралық құзыреттілік.*

Сонымен, біздің ойымызша құзыреттіліктің түрлерін атқаратын қызметіне сай әлі де болса нақтылау қажет. Себебі бір мазмұндағы ұғымдардың әр түрлі түсіндірілуі ұғым анықтамасын беруде қайшылыққа әкеледі.

Қазіргі уақытта жеке тұлғалық құзырет мәселесі жан-жақты зерттелу үстінде. Айталық, Т.Е. Исаева, Е.М. Сартакова, А.В. Хуторской, О.Н. Шахматова, Е.М. Ядченко жеке тұлғалық құзыретті қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық негіздерін қарастырса, әртүрлі саладағы мамандардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту ерекшеліктерін Т.И. Бирюкова, И.В. Патрушева, О.В. Бондаренко, А.А. Деркач, А.В. Калмазан, В.А. Сластениннің зерттеулерінен көре аламыз. Отандық ғалымдар құзыреттіліктің түрлері ретінде жеке тұлғалық құзыретті ажыратқанымен, нақты жеке тұлғалық құзыретті қалыптастыруға бағытталған зерттеулер жоқтың қасы.

Жеке тұлғалық құзыреттің тірек ұғымы «тұлға». Себебі тұлға мәселесін қарастырмайынша білім беру мүмкін емес.

«Тұлға» философия ғылымында қоғамдық қарым-қатынастардың жиынтығы, әлеуметтануда – индивидті сипаттайтын әлеуметтік маңызды қасиеттердің тұрақты жиынтығы ретінде қарастырылады. Тұлға психология ғылымында өзінің өмір жолын белгілей алатын, қайталанбас даралық ерекшелігін сезінетін субъект.

Тұлға – адамдар арасындағы өзінің ұстаным-орнын еркін және жауапкершілікпен анықтайтын, қоғамның өкілі ретіндегі адам. Қоршаған ортамен, қоғамдық және адами қарым-қатынастар жүйесімен, мәдениетпен өзара әрекеттестікте қалыптасады. Адам әлеуметтену процесінде тұлғаға айналады [4].

Академик Т. Тәжібаев тұлғаны әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекетті жүзеге асырушы, нақты қоғам мүшесі, өзін басқалардан ажырата білетін, өзінің кім екенін түсінетін, есі кірген ересек кісі деп түсіндіреді. Белгілі психолог Қ.Б. Жарықбаевтың пікірінше, тұлға - дербес

әрекет ете алатын субъект. Ол әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара, оның өмірлік жолын өзіндік дүниесі жасайды және қоршаған ортамен, қоғамдық және адами қарым-қатынастар жүйесімен, мәдениетпен өзара әрекеттікте қалыптасады [5].

Қ. Қуанжанова өзінің зерттеуінде, тұлғаны әрбір даму кезеңдерінде қасиеттерінің өсуімен өз көрсеткіштері, деңгейлері анықталатын іс-әрекеттің субъектісі деп көрсетеді [6]. Демек, тұлға - әлеуметтік маңызды қасиеттер мен сапаның жиынтығынан тұратын, өзінің өмірлік ұстанымы бар, саналы әрекет етуші субъект.

А.Н. Леонтьев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейннің зерттеулерінде адамның бұл өмірге бірден тұлға болып келмейтіндігі, оның жүре қалыптасатындығы айтылады. Адамның тұлға болып қалыптасуына үздіксіз тәрбие мен білім, білік, дағды, тәжірибенің бірлігі керек. Олай болса, тұлға тәрбие мен білім арқылы қоғамға, өмірге, тұлғааралық қарым-қатынасқа жауапкершілікпен қарауға үйреніп, жан-жақты дамуына мүмкіндік алады, жеке тұлғалық құзыреті қалыптасады. Осы тұрғыда, Б.Т. Кенжебеков жеке тұлға құзыретіне тұлғаның өзін көрсете білуі мен қалыптастырудың амалдарын, жеке тұлғаның кәсіби деформацияларына қарсы тұру құралдарын игеруді жатқызады.

Ағылшын зерттеушілері G. Cheetham және G. Chivers жеке тұлғалық құзыретке жұмысты сәтті орындау үшін маманның мінез-құлық сипаттамаларын, когнитивті құзырет және кәсіби қызметтің құндылық негіздерін жатқызады.

Австриялық білім беру жүйесінде жеке тұлғалық құзырет деп тұлғаның мінез-құлық ерекшеліктері, құндылық негіздері, дағдыларды жетілдіруге дайындығы, мотивациясы, қарым-қатынасы (жұмысқа да, социумға да қажетті) есептелсе, Германияның білім беру жүйесінде жеке тұлғалық құзырет өзіндік дағдыларды жетілдіру, оларды өмірде іске асыру дайындығы мен қабілеті деп түсіндіріледі.

А.В. Хуторской жеке тұлғалық құзыретті тұлғаның адамгершілік және басқа тұлғалық сапаларын бойына сіңіру, өзін-өзі дамыту мен эмоциональды жағдайын басқару қабілеті, экологиялық мәдениет, мәдени қажеттіліктер мен шығармашылықтың элементтері деп есептейді.

Е.М. Ядченко жеке тұлғалық құзыретті тұлғаның қабылдау, пайымдау және мінез-құлық дағдыларының жиынтығынан тұрады дей келе, жеке тұлғалық құзырет ең алдымен болашақ маманның жеке тұлғалық қасиеттерді: өзіне сенімділік, еркіндік, жауапкершілік, еңбексүйгіштік, ұйымшылдық, ізгілік, басқа біреуге жанашырлық таныта білуі, төзімділік, өзін-өзі тану, өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру, өзін-өзі бағалау, т.б. өз бойынан таба білуінен басталуы керек дейді [7]. Осы көзқарас Н.Н. Серостановаңың да зерттеулерінен табылады. Оның пікірінше, тұлғаның кәсіби-маңызды қасиеттері адамның жеке-тұлғалық қасиеттерінің жиынтығы, сондықтан маманның тұлғалық және кәсіби қасиеттері бір-бірінен бөлінбейтін үдеріс.

Қорыта келе, «құзырет», «құзыреттілік», «жеке тұлғалық құзырет» категорияларының мән-мағынасы бір-біріне тәуелді және оларды өзара бірлікте қарастыруға болады. Себебі, *құзыреттілік – білім жиынтығын маңызды қасиеттермен біріктірген білік және саналы дағдылар тәсілдері арқылы тәжірибеде көрінетін нәтиже болса, құзырет – тұлғаның белгілі бір нәтижеге бағытталған міндеттерді шешуге қабілеттілігі. Ал, жеке тұлғалық құзырет – тұлғаның кәсіби қызметінде, жалпы өмір сүруіндегі маңызды роль атқаратын құзыреттер жиынтығы, өзін-өзі үздіксіз дамыту қабілеті.*

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құдайбергенева К.С. Құзырлылық ұғымдарының эволюциялық дамуы./Білім берудегі менеджмент. 2008, №3.
2. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. – Қарағанды, 2005.
3. Аманова А.К. Болашақ педагог-психолог мамандарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. – Астана, 2017.
4. Мұханбетжанова Ә., Мұқанбетова Ш. Педагогиканың жалпы негіздері. Дәріс құралы. – Орал, 2005.
5. Жарықбаев Қ. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2006.
6. Қуанжанова Қ.Т. Білім беру субъектілерінің тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамыту. – Алматы, 2015.
7. Ядченко Е.М. Формирование личностных компетенций студентов в процессе реализации воспитательной системы технического ССУЗ. - Томск, 2009.

УДК 371.01

Оралбаев Асылбек Байсейтулы,
к.ф-м.н., старший преподаватель,
кафедра «Физика»,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

Абдуалиева Маржан Амирбековна,
Ph.D., старший преподаватель,
кафедра «Физика»,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

Баубекова Гулнар Муслимовна,
преподаватель,
кафедра «Физика»
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ЗАКОНОВ ПРИРОДЫ В ПРОГРАММЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Түйін. Физиканы оқыту барысында білім алушылар фундаментальді заңдардың мәнін түсіне бермейді. Термодинамиканың екінші заңының маңыздылығы және осы тұжырымдардың барлығы эмпирикалық мәліметтерге негізделген және табиғаттың негізгі заңдылықтарының бірі болып табылады. Мақалада жоғары білім беру бағдарламасында табиғаттың фундаменталды заңдарын оқыту әдістемесі және термодинамиканың екінші заңының әртүрлі жабық және ашық жүйелерге маңызы мен практикалық қолданылуы қарастырылады. Сонымен қатар, термодинамиканың екінші заңының негізгі шарттары да қарастырылады.

Түйінді сөздер: термодинамиканың бірінші заңы, термодинамиканың екінші заңы, термодинамиканың үшінші заңы, Клаусий тұжырымы, Томсон тұжырымы, қайтымды және қайтымсыз процестер, энтропия заңы.

Аннотация. Многие обучающиеся при изучении этой темы не вникают в сущность проблемы, до конца не представляют значение второго начала термодинамики, все эти формулировки получены на основе эмпирических данных и представляют один из главных законов природы. В статье рассмотривается методика изучения фундаментальных законов природы в программе высшей школы и значение и практическое применение второго начала термодинамики к различным замкнутым и незамкнутым системам. Наряду с этим, рассмотрены условия выполнения второго начала термодинамики во Вселенной.

Ключевые слова: первое начало термодинамики, второе начало термодинамики, третье начало термодинамики, формулировка Клаузиуса, формулировка Томсона, обратимые и необратимые процессы, закон возрастания энтропии.

Annotation. Many students, undergraduates while studying this topic do not understand the essence of the problem, do not fully understand the significance of the second law of thermodynamics, all these formulations are based on empirical data and represent one of the main laws of nature. The article discusses the methodic of studying the fundamental laws of nature in the program of higher education and the significance and practical application of the second law of thermodynamics to various closed and open systems. Along with this, the conditions of the second law of thermodynamics in the Universe are considered.

Keywords: first law of thermodynamics, second law of thermodynamics, third law of thermodynamics, Clausius formulation, Thomson formulation, reversible and irreversible processes, law of entropy.

Введение

Известно, что законы сохранения энергии, импульса, момента импульса, также все три начала термодинамики имеют очень важное значение в физике и представляют большой интерес для практики. Наряду с интересом эти законы требуют досконального изучения и полного анализа, так как физические процессы этих законов связаны со многими явлениями природы. Мы обсудим второе начало термодинамики или по другому как его называют закон возрастания энтропии, закон который связан с тепловыми процессами в природе.

Второе начало термодинамики по формулировке Клаузиуса определяется таким образом: невозможны такие процессы, единственным конечным результатом которых был бы переход некоторого количества теплоты от тела менее нагретого к телу более нагретому. Иными словами, теплота не может самопроизвольно переходить от холодных тел к горячим. Все мы знаем что если тело получает извне определенную энергию, то тогда теплота может переходит от тела менее нагретого к телу более нагретому, но тогда в этом случае такой переход будет не единственным конечным результатом физического процесса.

Другая формулировка Томсона аналогична формулировке Клаузиуса, оно тоже логически вытекает из этого утверждения, на практике все мы сталкиваемся с такой ситуацией, когда система не получает извне определенную энергию тогда теплота всегда переходит от более нагретых тел к менее нагретым телам. Во всех этих формулировках строго следует обратить внимание на то, где говорится про единственный конечный результат , который имеет важное практическое значение, иначе можно было бы создать двигатель, который работал бы совершая работу за счет полученной извне теплоты. Вот где главная сущность второго начала термодинамики [Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М., 2012, с. 54].

Многие школьники, студенты, магистранты при изучении этой темы не вникают в сущность проблемы, до конца не представляют значение второго начала термодинамики, все эти формулировки получены на основе эмпирических данных и представляют один из главных законов природы. Теперь попробуем разобраться сначала с понятием энтропии, затем приступим к закону возрастания энтропии. Что с собой представляет энтропия и для чего его ввели в физику?

Основная часть

В физике часто приходится иметь дело с понятием вероятности, поэтому вероятность макросостояния определяется его статистическим весом, т.е. набором многих микросостояний которые определяют одно макросостояние. Обычно статистический вес выражается огромными числами, поэтому берут его натуральный логарифм, значит выражают следующей формулой:

$$S = k \ln \Omega$$

Значит для характеристики вероятности состояния системы используют понятие энтропии системы, энтропия является вообще говоря функцией термодинамической системы, т.е. она представляется как функция следующих параметров: давления, обьема, температуры, плотности и т.д. Энтропия определяется следующей формулой:

$$S = \frac{d'Q}{T}$$

При рассмотрении многих тепловых процессов, различных изопроцессов, тепловых машин такое определение энтропии используется в основе термодинамических соотношений.

Энтропия показывает, что в природе все процессы протекают таким образом, система всегда переходит из менее вероятного состояния в более вероятное состояние,например передача теплоты от горячего тела к холодному, распространение газа из одной половинки сосуда на весь обьем сосуда и т.д. С такими примерами мы на практике сталкиваемся постоянно, значит вероятности различных переходов очень сильно отличаются, например переход теплоты от холодного тела к горячему мы не наблюдаем если нет внешней поступающей теплоты.

Теперь рассмотрим обратимые и необратимые процессы. Известно, что в природе многие процессы необратимые, а в ходе необратимого процесса для изолированной системы энтропия всегда возрастает, значит она переходит из менее вероятного в более вероятное состояние.

$$dS \geq \frac{d'Q}{T}$$

В таких процессах как известно увеличивается статистический вес системы, значит и энтропия возрастает. Для обратимых процессов, которые находятся в равновесном состоянии энтропия изолированной системы всегда будет максимальной [Спабекова Р.С., Абдуалиева М.А., 2015, с. 112].

Вот эти оба утверждения, что энтропия изолированной термодинамической системы может только возрастать либо по достижении максимума оставаться постоянной называют законом возрастания энтропии или второго начала термодинамики. Значит закон возрастания энтропии выполняется для изолированной системы. Для изолированной системы количество теплоты в систему не поступает, для обратимых процессов изменение энтропии равно нулю, значит энтропия остается постоянной. Отсюда видим, что в ходе обратимого процесса для изолированной

системы энтропия остается постоянной. Отсюда мы видим, что для необратимого процесса энтропия изолированной системы всегда возрастает, энтропия никогда не уменьшается. Вот здесь надо обратить внимание на то, что мы рассматриваем строго изолированную систему.

Второе начало термодинамики выражает особенности закономерности явлений, связанных тепловым движением. Второе начало термодинамики приводит к существованию и возрастанию энтропии, имеет место как в больших, так и в малых телах.Вообще говоря второе начало термодинамики, все законы термодинамики неприменимы к микросистемам. Это не означает, что в таких системах нарушается второе начало - вечный двигатель второго рода осуществить нельзя с помощью любых систем. Можно указать также и верхнюю границу применимости законов термодинамики. Статистическую природу второго начала термодинамики впервые установил выдающийся физик Больцман. Состояние термодинамического равновесия, по Больцману является лишь наиболее часто встречающимся, наиболее вероятным, в равновесной системе всегда самопроизвольно могут возникнуть сколь угодно большие флуктуации [Тоқбергенова У.К., 2014, с. 49].

Все эти утверждения и выводы относятся ко Вселенной, в ней неизбежно возникают большие флуктуации. Наблюдения и открытия астрофизики показывает возникновение и развитие звездных ассоциаций, материя обладает никогда не утрачиваемой способностью к концентрации энергии и превращению одних форм в другие формы. Одним словом применительно ко Вселенной мы не можем говорить о законе возрастание энтропии. Смысл закона возрастания энтропии или второго начала термодинамики вкратце обьяснили, а приведенные примеры мы знаем из практики, как протекают процессы при передаче теплоты, вероятности различных переходов из менее вероятной в более вероятное состояние можно таким путем обьяснить [Angell C., Guttersrud O., Henriksen E. K., Isnes A. 2004, 692].

Теперь попробуем рассмотреть закон возрастания энтропии применительно ко Вселенной, ко всем явлениям происходящим в мире. Все сказанное выше особенно возрастание энтропии, переход в состояние с большей энтропией, переход замкнутой системы в состояние статистического равновесия мы реально наблюдаем на практике, в повседневной жизни. Если реально говорить о переходе в состояние с большей энтропией, то оно по сравнению с переходом в состояние с меньшей энтропией настолько очень велико, что о последнем можно и не говорить даже.

Значит, если замкнутая система в некоторый момент времени находится в неравновесном макроскопическом состоянии, то наиболее вероятным следствием в последующие моменты времени будет монотонное возрастание энтропии системы. Это есть так называемый закон возрастания энтропии или второй закон термодинамики. Он был открыт Р. Клаузиусом, а его статистическое обоснование было дано Л. Больцманом. В справедливости выше сказанных законов мы не сомневаемся, они имеют свое подтверждение на практике, мы каждый день наблюдаем эти закономерности в повседневной жизни. Однако если применить эти закономерности в целом ко Вселенной, к миру в целом, тогда возникают существенные затруднения, которые не имеют конкретного решения.

Как известно, по определению статистической физики любая замкнутая статистическая система с течением времени должна находиться в состоянии полного статистического равновесия. Всем известно, что в природе очень много флуктуационных явлений, они не имеют ничего общего со свойствами равновесной системы, например на Земле в одних местах наблюдаем высокотемпературные магмы, в других местах аномальная низкая температура, но со времени существования Земли они никогда не достигли состояния полного статистического равновесия и на вряд ли это будет достигнуто. То же самое можно сказать и о свойствах Вселенной где наряду с высокотемпературными состояниями наблюдаются и состояния с очень низкими температурами, существования таких флуктуационных состояний это и есть условие существования жизни на планете, условие для развития биологических организмов [Bat-Sheva Eylon and Esther Bagno, 2010, P. 110].

Здесь самое главное отличие в том, что мы рассматриваем закон возрастание энтропии для замкнутых систем, термодинамические системы на Земле и во Вселенной являются незамкнутыми, где очень много флуктуационных явлений, это бесконечные процессы которые продолжаются уже несколько миллиардов лет и никто не может сказать где начало и где конец всего этого явления. Согласно последним научным теоретическим данным в астрофизике Вселенная возникла после «Большого Взрыва» примерно 13,5-14 миллиардов лет назад, с тех пор

она продолжает расширяться. Все эти флуктуационные явления происходят во Вселенной непрерывно, можно сказать, что это почти бесконечный промежуток времени.

Таким образом получается не соответствие одного из основных законов физики с глобальными явлениями природы и Вселенной в целом, возможно эти противоречия будут решены через несколько тысячелетий, но прежде хотелось бы поискать основные причины этого не соответствия, попробуем выделить несколько основных главных факторов влияющих на эти расхождения теории и практики.

Во-первых, здесь обязательно огромную роль играют выводы теории относительности, свойства гравитационных полей. Известно, что в общей теории относительности изменяется метрика пространства, происходит искривление пространства, где изменяется метрический тензор g_{ik}, оно зависит и от координат и от времени. Вот эти изменения метрики пространства и времени многие не понимают до конца, потому что в школе и в ВУЗе все мы используем евклидову геометрию, где сумма углов в треугольнике равняется 180 градусов, где параллельные прямые никогда не пересекаются, сумма углов в четыркхугольнике равняется 360 градусов и т.д. А в гравитационном поле где происходит искривление пространства используется геометрия Лобачевкого. Это может быть одним из главных факторов, если не самый главный фактор, то в любом случае он играет определенную роль в этом случае. Значит здесь нужно учитывать изменение метрики пространства, изменение метрического тензора g_{ik} в общей теории относительности А. Эйнштейна [Ландау Л.Д., 2004, с. 235].

Во-вторых, как мы знаем уравнения классической механики полностью симметричны по отношению к обоим направления времени, значит и в законе возрастания энтропии тоже должен быть и обратный закон, который приводит к уменьшению энтропии, возможно это осуществится через огромный промежуток времени, но как мы знаем из практики обратное уменьшение энтропии никогда не наблюдается в природе вообще. Из симметричности уравнений классической механики, одного из разделов физики, естественно мы не можем сделать такое обобщение,что если в природе наблюдается возрастание энтропии,то мы должны наблюдать и уменьшение энтропии.

В-третьих, известно, что в уравнениях Максвелла имеются и симметричные части, и не симметричные части, так что говорить о полной симметрии нельзя, так как в природе встречается и то, и другое, также как волновая и корпускулярная природа света

В уравнениях Максвелла, при рассмотрении ее в дифференциальной форме электрическое и магнитное поле описываются аналогичными уравнениями, но некоторые не имеют симметрию, например для магнитного поля отсутствует магнитный заряд, для электрическог поля источником поля служит электрический заряд. Симметрия или антисимметрия многих законов природы требует естественно досконального изучения физических процессов.

В-четвертых, как известно при наблюдении всех изменений природы, при наблюдении за флуктуационными изменениями в природе несомненно участвует налюдатель, а наблюдатель это тоже часть природы, так что надо ввести систему отсчета вместе с наблюдателем, а время релаксации перехода системы в стационарное состояние может быть разным и огромным.

В-пятых, как известно в квантовой механике наблюдается неэквивалентность обоих направлений времени, а уравнения Шредингера основное уравнение квантовой механики симметрично по отношению к изменению знака времени. Неэквивалентность обоих направлений времени проявляется когда мы наблюдаем процесс взаимодействия микрообьекта с классическим обьектом, возможно этот фактор является главным звеном для проявления основного закона термодинамики закона возрастания энтропии. В целом в природе, в жизни человека мы больше наблюдаем односторонние, необратимые процессы, значит возрастание энтропии логически должно протекать только в одном направлении. Здесь надо учитывать самый главный фактор то, что мы закон возрастание энтропии рассматриваем только в замкнутых системах, а Вселенная, как известно, является не замкнутой системой.

В-шестых, возможно для решения всех этих противоречий не нашли еще главного закона природы, где в предельном случае досконально рассматриваются все эти факторы, а в главном законе должны фигурировать такие величины как постоянная Планка, скорость света в вакууме, постоянная Больцмана и т.д.

В-седьмых, возможно еще есть какой-то главный фактор о существований которого мы не знаем или не учитываем, возможно это такая закономерность которая не имеет аналогов в классической механике.

Заключение

Сделаем общий вывод всех этих рассуждений: законы природы не исследованы до конца, они требуют глубоких знаний и скурпулезных исследований, анализов экспериментальных и теоретических данных полученных человечеством за всю историю науки. Обучающим также нужно объяснить это в порядке, указанном выше.

В заключение приведем общую формулировку закона возрастания энтропии:во всех осуществляющихся в природе замкнутых системах энтропия никогда не убывает-она увеличивается или, в предельном случае, остается постоянной.

$$dS \geq \frac{d'Q}{T}$$

Соответственно аналогично этим двум закономерностям в природе принято делить процессы на необратимые и обратимые. Для необратимых процессов в замкнутой системе энтропия ворастает, а для обратимых процессов в замкнутой системе энтропия остается постоянной.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теория поля. - М.: Физматлит, 2012. – 536 с.
2. Спабекова Р.С., Абдуалиева М.А. Молекулалық физика. - Ш.: Алем, 2015. – 180 с.
3. Тоқбергенова У.К. Физиканы оқытуда оқушылардың түйінді құзыреттерін қалыптастыру үшін ақпараттық технологияны пайдалану. Китай, Jornal of YILI normal university, natural science edition, 2014, (серия 31) №3. - С. 46-51.
4. Angell C., Guttersrud O., Henriksen E.K., Isnes A. Physics: frightful, but fun. Pupils' and teachers' views of physics and physics teaching//Science Education - 2004. - №88(5). - P. 683-706.
5. Bat-Sheva Eylon and Esther Bagno, Research-design model for professional development of teachers: Designing lessons with physics education research, Phys. Rev. ST Phys. Educ. Res. - 2010. - №2. - P. 106-112.
6. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Квантовая механика. - М.: Физматлит, 2004. – 800 с.

УДК 371.01

Оралбаев Асылбек Байсейтулы,
к.ф-м.н., старший преподаватель,
кафедра «Физика»,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

Абдуалиева Маржан Амирбековна,
Ph.D., старший преподаватель,
кафедра «Физика»,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

Уралов Байдулла,
к.т.н., старший преподаватель,
кафедра «Математика и физика для технических специальностей»,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Казахстан, Шымкент

МЕТОДИКА РАССМОТРЕНИЯ ПРИНЦИПИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ И МОТИВАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ НАУЧНЫХ ПРОЕКТОВ ШКОЛЬНИКОВ

Түйін. Ғылыми жобалармен шұғылдану қазіргі физиканың негізгі заңдылықтарын зерттеуде мотивациялық фактор ретінде де қызмет етеді. Мектепте жоғары сынып оқушылары ғылыми жобалармен, түрлі зерттеу жобаларымен айналысады. Мұның бәрі әрі қарайғы ғылыми жұмыс үшін белгілі бір дағдыларды қалыптастырады. Мақалада білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға және білімдерін жетілдіруге қажет ғылыми жобалардың құндылығы мен практикалық құндылығы көрсетілген. Сонымен қатар әртүрлі электр станциялары және олардың жұмыс принципі қарастырылады.

Түйін сөздер: заманауи энергетика, геотермалдық станция, атом энергиясы, термоядролық синтез, күн энергиясы, жел энергиясы, жартылай өткізгіш физикасы.

Аннотация. Занятия научными проектами также служит мотивационным фактором при изучении основных закономерностей современной физики. В статье показано значение и практическая ценность научных проектов, которая необходима учащимся для формирования научно-исследовательских навыков и совершенствования знаний. Ученики старших классов школы занимаются научными проектами, различными научно – исследовательскими работами. Все это формирует определенные навыки для дальнейшей научной работы. Наряду с этим, рассмотрены различные энергетические установки и их принцип работы.

Ключевые слова: современная энергетика, геотермальная станция, ядерная энергетика, Управляемый Термоядерный Синтез, энергия Солнца, энергия ветра, физика полупроводников.

Annotation. Occupation with scientific projects also serves as a motivational factor in the study of the basic laws of modern physics. The article shows the value and practical value of scientific projects, which is necessary for students to form research skills and improve knowledge. High school pupils are engaged in scientific projects, various research projects. All this forms certain skills for further scientific work. Along with this, various power plants and their principle of operation are considered.

Keywords: modern energy, geothermal station, nuclear energy, controlled thermonuclear fusion, solar energy, wind energy, semiconductor physics.

Введение

Бурное развитие науки и технологии, компьютерной техники, производства требует от обучающихся огромных научных знаний и теоретической подготовки. В двадцать первом веке, в век ускоренного развития компьютерной техники и роботов, развития нейронной системы робототехники нынешняя молодежь должна шагать в ногу со временем, никак не отставать от развития современной науки. Именно такое ускоренное развитие науки и техники должна стимулировать молодежь для занятия научными проектами, научно-исследовательскими работами и прикладными аспектами научных работ. Чтобы не отстать от развития науки и последних

достижении науки школьники и студенты, одним словом обучающаяся молодежь должна усвоить огромный багаж знаний, быть очень компетентным, мобильным, иметь практические навыки самостоятельной работы. Для мотивации школьников и студентов, для стремления к вершинам знаний от обучающихся требуется планомерная и творческая работа по одному конкретному направлению для творческой работы. Все это необходимо для совершенствования багажа своих знаний. Здесь следует особо отметить следующее одно важное обстоятельство, в двадцать первом веке имеется огромный поток информации, но среди них нужно уметь выбрать необходимый для себя конкретный материал, по определенному конкретному направлению научной работы.

Известно, что ученики старших классов школы занимаются научными проектами, различными научно-исследовательскими работами, все это формирует определенные навыки для дальнейшей научной работы. Занятия научными проектами также служит мотивационным фактором при изучении основных закономерностей современной физики. Здесь можно привести такой пример: допустим, что ученик старшего класса готовит доклад на тему «Современная энергетика, ее возможности и перспектива будущей энергетики». Для подготовки такого доклада требуются знания из области ядерной физики, атомной физики, термодинамики и молекулярной физики, оптики и других разделов физики. Помимо этого школьник должен разбираться в технических вопросах проекта, во многих характеристиках энергетических установок, расчетах и формулах различных ветряных, геотермальных и других установок, схемах энергоблоков и системы безопасности энергоустановок.

Основная часть

Теперь попытаемся разобраться принципом действия различных установок, видами современной энергетики, использованием этих энергий в производственной сфере, промышленности и т.д. Ясно, что с геотермальными установками школьники никогда не сталкивались, но и не слышали об этом. Естественно чтобы знать об этом кое-какую информацию, они должны искать соответствующий материал об этом в справочнике или в интернете. После таких поисков они уже будут знать об этом виде энергии.

В целом здесь возникает множество вопросов,например что такое геотермальная энергия, где она используется? Геотермальная станция (ГеоТЭС) - это вид электрической станции, которая вырабатывает электрическую энергию из тепловой энергии подземных источников (например, гейзеров). Эта энергия является возобновляемым ресурсом. Главным достоинством геотермальной энергии является ее практическая неиссякаемость и полная независимость от условий окружающей среды, времени суток и года [Глухих В.А., 2004, с. 34].

Существуют следующие принципиальные возможности использования тепла земных глубин. Воду или смесь воды и пара в зависимости от их температуры можно направлять для горячего водоснабжения и теплоснабжения, для выработки электроэнергии либо одновременно для всех трех целей. Высокотемпературное тепло околовулканического района и сухих горных пород предпочтительно использовать для выработки электроэнергии и теплоснабжения. От того, какой источник геотермальной энергии используется, зависит устройство станции [Макарова А.А., 2005, с. 93].

Недостатками геотермальной энергии являются высокая минерализация термальных вод большинства месторождений и наличие токсичных соединений и металлов, что исключает в большинстве случаев сброс термальных вод в природные водоемы. В некоторых европейских странах на производственной сфере уже используют геотермальную энергию, т.е. энергию подземных источников. Крупнейшими производителями геотермальной энергии являются такие страны как США, Филиппины, Мексика, Италия. Вот сколько полезной и необходимой информации можно извлечь из этих данных, можно также ознакомиться с принципиальным устройством геотермальной станции.

Теперь поговорим про ядерную энергетику, которая представляет главную составляющую современной энергетики. Современную энергетику, вообще будущее всей энергетики трудно представить без термоядерной энергии. Интересно как представляют себе школьники, студенты термоядерную энергию? Мы думаем, что современная молодежь, независимо от своей будущей профессии должна себе хорошо представлять термоядерную энергию, ее перспективу, преимущества и технические характеристики установки и т.д. Здесь возникают множество вопросов, например такой вопрос какие государства планируют установки для термоядерной энергии, какие сложности при этом возникают и т.д.

Ядерная энергетика имеет огромный потенциал по сравнению с другими видами энергии. Ядерная энергетика – это отрасль энергетики, занимающаяся получением и использованием ядерной энергии. Обычно для получения ядерной энергии используют цепную ядерную реакцию деления ядер урана-235 или плутония. Но имеются еще огромные потенциальные резервы развития в легких ядрах, которые могут быть реализованы в реакциях управляемого термоядерного синтеза [Басов Н.Г., Лебо И.Г., Розанов В.Б., 2008. - 24].

Современная ядерная энергетика основывается в основном на атомных электростанциях. Атомная электростанция представляет собой ядерную установку для производства энергии в заданных режимах и условиях применения, располагающуюся в пределах определенной проектом территории, на которой для осуществления этой цели используются ядерный реактор и комплекс необходимых систем.

Управляемый Термоядерный Синтез (УТС) использует ядерную энергию выделяющуюся при слиянии легких ядер, таких как ядра водорода или его изотопов дейтерия и трития или дейтерия и дейтерия. Дейтерий, или тяжелый водород, имеет ядро, состоящее из одного протона и одного нейтрона. Дейтерий присутствует в воде в пропорции одна часть на 6500 частей обычного водорода. Тритий, или сверхтяжелый водород, имеет ядро, состоящее из одного протона и двух нейтронов. В естественном виде он в природе не существует из-за своей радиоактивности, но может быть получен в результате ядерных реакций при взаимодействий нейтронов с ядрами лития. При радиоактивном распаде трития (период его полураспада 13,5 лет) испускаются электроны и нейтрино. Ядерные реакции синтеза легких ядер широко распространены в природе, они являются источниками энергии внутри звезд и Солнца.

Ограниченность запасов природных ресурсов, а также вред традиционных источников энергии для окружающей среды вынуждают человечество искать альтернативные источники энергии. К таким относятся гелиоэнергетика, ветроэнергетика, энергетика биомассы, энергетика проливов, отливов и т.д. Вот про эти альтернативные виды энергии, их принцип действия, про их преимущества и недостатки современная молодежь должна иметь ясное представление, так как они образуют определенные виды энергии которую необходимо уже использовать в наше время. В наше время энергия является одним из главных факторов экономического роста, увеличения производительности труда и повышения качества жизни населения. Потребителями энергии являются как отдельные люди, так и различные промышленные обьекты. В результате роста населения и развития промышленности за последние сто лет потребление энергии в мире возросло в четырнадцать раз. По прогнозам некоторых демографов население Земли к середине 21 века достигнет 9 млрд. человек. В связи с этим естественно можно ожидать рост потребностей энергии. На основе изучения традиционных видов энергии, альтернативных источников энергии школьники старших классов, студенты ознакомятся с принципом действия приборов и установок работающих для этих электростанции, их преимуществами и недостатками, системами безопасности и т.д. Помимо этого им придется знать физические процессы происходящие в этих установках, способы преобразования солнечной энергии, энергии ветра, энергию водного потока в электрическую энергию [Глухих В.А., 2004, с. 42].

Например энергия Солнца может быть преобразована в теплоту или холод, движущую силу и электричество. Здесь можно получить полный спектр знанийиз раздела оптики, например в каком диапазоне длин волн происходит излучение Солнца, диапазон ультрафиолетовых волн, диапазон световых волн, диапазон инфракрасных волн. Также можно получить сведения о количестве энергии излучаемое Солнцем это приблизительно 1,1х1020 кВт*час в секунду. Киловатт*час – это количество энергии, необходимое для работы лампочки накаливания мощностью 100 ватт в течение 10 часов. Внешние слои атмосферы Земли перехватывают приблизительно одну миллионную часть энергии, излучаемой Солнцем, или приблизительно 1500 квадрильонов (1,5 х 1018) кВт*час ежегодно. Кроме этого например количество Солнечной энергии, падающей на поверхность Земли, изменяется вследствие движения Солнца, времени года, от географического месторасположения участка, оно зависит также от различных атмосферных явлений, от облаков, от горных местностей, от равнины и т.д. Вот такое количество огромных сведений можно получить от излучения Солнца, эти сведения из области физики, географии, астрономии и химии. Все эти сведения обогащают знания школьников из различных областей физики, географии, химии и т.д. [Сайдуллаева Н.С.,2019, с. 102].

Заключение

Подводя итоги вышесказанному можно сделать следующее заключение: в случае повсеместного распространения термоядерных электростанций человечество получит дешевую электроэнергию и, как результат, вытеснение современных энергоносителей, запасы которых будут к тому времени в значительной мере исчерпаны, из индустрии и бытового хозяйства. В целом отсюда вытекает, что для осуществления Управляемого Термоядерного Синтеза потребуются огромные технические установки, которые в ближайшее время технически трудно осуществить, ясно одно ядерная энергетика - это энергия будущего. В природе кроме ядерной энергетики, геотермальной энергии имеются также множество альтернативных источников энергии.

Следует отметить также, что излучение Солнца проникающий внутрь здания зависит от угла падения излучения, от материала стен здания, от расположения здания, от теплопроводности материала, от конвекции и т.д. Можно привести также огромное количество полезной информации из различных областей наук получаемой школьником при подготовке к научному проекту, которые обогащают знания школьников.

Здесь также отметим преимущества преобразования солнечной энергии в электрическую энергию, работа солнечных батареи, где принцип работы основан на p – n переходе, или другими словами это электронно-дырочный переход. Это уже область физики полупроводника, в которой имеет место пространственное изменение типа проводимости от электронной nк дырочной p проводимости.

При знакомстве с ветроэнергетическими установками школьники получают информацию как происходит преобразование кинетической энергии потока ветра в электрическую энергию, принципом работы этих установок. Они получают характеристические параметры ветра: скорость ветра, энергия ветра, мощность этой энергии, коэффициент полезного действия установки, экономически эффект от ветроэнергетических установок. При подготовке и работе над школьными проектами школьники получают массу всевозможных полезных информации из различных областей науки, физики, географии, химии, биофизики и т.д. Все полученные информации стимулируют молодежь для формирования у них научно-исследовательских навыков и совершенствования знаний в основном по курсу современной физики, эти знания необходимы также в дальнейшем при работе в промышленности, производстве и некоторых отраслях техники.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Глухих В.А., Беляков В.А., Минеев А.Б. Физико-технические основы УТС. Национальный ядерный центр Республики Казахстан, - Алматы, 2004. – 65 с.
2. Макарова А.А.//Российский энергетический форум. 2005. С. 93.
3. Басов Н.Г., Лебо И.Г., Розанов В.Б. Физика лазерного термоядерного синтеза. – М.: Знание, 2008. – 36 с.
4. Сайдуллаева Н.С., Исмаилова Г. Атомная физика. Ш.: Алем, 2019. – 168 с.

УДК 159.91

Өкен Маржан Жаирбекқызы,
магистрант,
биофизика және биомедицина кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.,
e-mail: m.moldazhanova@bk.ru

Сраилова Гулзия Тураповна,
б.ғ.к., доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.,
e-mail: gulziya.srailova@kaznu.kz

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Зерттеу жұмысының негізгі қарастыратын мәселесі мектеп жасындағы балалардың жаңартылған бағдарлама бойынша білім алу барысындағы психофизиологиялық көрсеткіштерін зерттеу. Бұл жұмыста пиктограмма әдісін қолдана отырып, кіші мектеп жасындағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетін бағалауға анализ жасалды. А.Р. Лурии әзірлеген пиктограмма әдістемесі бойынша 9-12 жастағы балаларда тікелей емес есте сақтаудың физиологиялық нормасы 10-12 сөзді құрайды (яғни 100% есте сақтау). Біздің зерттеу нәтижелері бойынша оқушылардың тікелей есте сақтау деңгейі орта есеппен 9,09±0,38 баллды құрады. Физиологиялық норманы көрсеткен оқушылар саны зерттелушілер санының 52,2% құрады. Оқушылардың 26% орташа есте сақтау деңгейін көрсетті, олардың көрсеткіші орта есеппен 8,3±0,17 құрады. Төмен көрсеткіш көрсеткен оқушылар саны (6,6±0,25) зерттелушілердің жалпы санының 21,8% құрады. Зерттеу нәтижелерін талдау барысында оқушылардың орта есеппен 50% ұсынылған сөздерді есте сақтау үшін тиімді суреттерді сала отырып, қойылған тапсырманы іске асыра алатынын көрсетті. Берілген тапсырмаларды қабылдау қабілеті оқушылардың 50%-ын да жеткіліксіз қалыптасқан болып табылды.

Түйін сөздер: жаңартылған оқу бағдарламасы, психофизиологиялық көрсеткіштер, пиктограмма әдісі, физиологиялық норма, тікелей емес есте сақтау.

Аннотация. Основным предметом исследования является исследование психофизиологических показателей детей школьного возраста в процессе обучения по обновленной программе. В этой работе с использованием метода пиктограммы был проведен анализ оценки опосредованного запоминания учащихся младшего школьного возраста. По методике пиктограммы, разработанной А.Р. Лурием, физиологическая норма опосредованного запоминания у детей 9–12 лет составляет 10–12 слов (т.е. 100% запоминание). По результатам наших исследований уровень опосредованного запоминания у школьников в среднем составил 9,09±0,38 балла. Количество учащихся, показавших физиологическую норму составили 52,2% от общего числа обследованных. Средний уровень опосредованного запоминания показали 26% учащихся, их показатель в среднем составил 8,3±0,17. Количество учащихся с низкими показателями (6,6±0,25) составили 21,8% от общего числа обследованных. Анализ результатов исследования показал, что в среднем 50% учащихся могут реализовать поставленную задачу, используя адекватные рисунки для эффективного запоминания предложенных слов. 50% учащихся обладают недостаточно сформированной способностью восприятия учебной задачи.

Ключевые слова: обновленная учебная программа, психофизиологические показатели, метод пиктограммы, физиологическая норма, непрямая память.

Annotation. The main subject of the research is the study of psycho-physiological indicators of school-age children in the process of education under the updated program.In this work, an evaluation of indirect memorization of primary school-age students was analyzed using the pictogram method. According to the method of the pictograph, developed by A.R. Lurie, physiological norm of mediated memorization of children 9-12 years old is 10-12 words (i.e. 100% memorization). According to the results of our research, the average rate of mediocre memorization among schoolchildren was 9.09±0.38 points. The number of students who showed the physiological norm was 52.2% of the total number of examined. The average rate of indirect memorization was shown by 26% of students, their indicator on average was 8.3±0.17. The number of students with low indicators (6.6±0.25) was 21.8% of the total number of those surveyed. Analysis of the results of the study showed that on average 50% of students

can realize the given task, using adequate drawings to effectively remember the proposed words. 50% of students have a poorly developed ability to perceive the educational task.

Key words: updated curriculum, psychophysiological indicators, the pictogram method, physiological norm, indirect memory.

Кіріспе

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Жаңартылған оқу бағдарламасы негізінде бағалау жүйесінде де түбегейлі өзгеріс орын алып, критериалды бағалау жүйесіне көшті. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді [1]. Критериалды бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады. Жаңартылған бағдарлама бойынша әлемдік білім беру жүйесі бәсекеге қабілеттілікке қарай білім алушыны баулу, қоғамнан өз орнын таба білетіндей сапалы маман болуына бағытталынған. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналасуға ықыласын туғызады [2].

Жаңартылған оқу бағдарламасына көшу бірте-бірте 2017-2018 оқу жылында 2, 5, 7-сыныптар, 2018-2019 оқу жылында 3, 6, 8, 10-сыныптар, жаңартылған білім мазмұнына көшті, 2019-2020 оқу жылында 4, 9 және 11-сыныптар жаңартылған білім мазмұнына көшті. Демек, мұғалім балаларды осы жаңартылған білім мазмұнына көшуге дайындау керек. Оның бір жолы – білім алушы қызметін жандандыру тәсілдерін пайдалану, оларға барынша дербестік беру [3]. Сонымен қатар мұғалімге көмек ретінде оқу процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы тәсілдеріне, әдістеріне, технологияларына әдістемелік-нұсқау хат арқылы қысқаша сипаттама ұсынылған.

Зерттеудің мақсаты: жаңартылған білім бағдарламасын қолдана отырып мектеп жасындағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетін зерттеу.

Жұмыстың міндеттері: мектеп жасындағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетін бағалауға анализ жасау.

Соңғы онжылдықта елімізде болып жатқан білім саласындағы инновациялақ өзгерістерді теориялық және практикалық жағынан зерттеу көпшіліктің қызығушылығын тудырып отыр. Оқытудың жаңа әдістерінің барлығы көбінесе эксперименталды болып табылады және оқушылардың психофизиологиялық жағдайын зертеуді талап етеді. Шет елдердің көпшілігі бізге енді жетіп жатқан жаңа бағдарламаларды біраз жыл бұрын қабылдап, оқушылардың физиологиялық жай – күйіне қалай әсер ететін қарастырып кеткен [4].

Сол зерттеулерге тоқталсақ: тарихи материалдар білім беру мекемелерінің (гимназиялар, лицейлер және т.б.) жұмыс істеген уақытында олар ешқашан өмір қажеттіліктеріне қанағаттанбағанын және олардағы оқыту мен тәрбиелеудің ұйымдастырылуы дәрігерлер, ғалымдар, ата-аналар тарапынан қатаң сын тудырғанын куәландырады. Сол кезде оқушылардың шамадан тыс қажуы мен шаршауы дәрігерлерді алаңдатты. Бұл мәселе қазіргі білім беруде де өзекті [5].

Оқушылардың оқу жүктемесі жайлы алғаш рет Германияда доктор Лоринзель өзінің "мектеп оқушыларының денсаулығын сақтау туралы" мақаласында көптеген пәндер, үйге берілген жұмыстар, мектептің сыртқы құрылымының қанағаттанарлықсыз болуы оқушы жастардың денсаулығына нұқсан келтіреді деп айтқан. Білім беру мақсаты тек білім байлығымен ғана айқындала алмайды және тек бір ақыл-ой тәрбиесімен шектелмеуі тиіс деген қорытынды жасалды [6]. 1882 жылы доктор В.Н. Жук физиологиялық педагогиканың негіздерін әзірлеуді ұсынды, сондай-ақ мұғалімдерге баланың даралығын тежейтін нәрседен аулақ болуға кеңес берді. Ол бұл үшін өсіп келе жатқан ағзаның физикалық және психикалық ерекшеліктерін білу қажет деп ойлады, сондықтан "тәрбие жүйесі үнемі даму пәні болып қалуы және үздіксіз жақсаруы тиіс [7].

Ғылыми зерттеулерде балалар мен жасөспірімдердің денсаулық жағдайы әсіресе жаңа үлгідегі мекемелерде (гимназияларда, лицейлерде, авторлық мектептерде) нашарлайды делінген. Онда апталық жүктеменің нақты көлемі (білім беру мекемесінде және үй тапсырмаларын орындауға кеткен уақыт) бастауыш сынып оқушылары үшін 10-12 сағатқа дейін және жоғары сынып оқушылары үшін — тәулігіне 15-16 сағатқа дейін оқушылардың жұмыс күнін ұлғайтуға әкеледі [8]. Мектеп оқушыларының патологияларының өсуі соңғы онжылдыққа мынадай

көрсеткішке тән екенін атап өткен жөн. Мысалы, жоғары сынып оқушылары арасында жүрек-тамыр жүйесінің функционалдық бұзылулары мен созылмалы ауруларының таралуы 10,3-тен 17,8%-ға дейін, ас қорыту жүйесі — 6,6-дан 12,5%-ға дейін, омыртқа — 4,3-тен 15,7%-ға дейін, жоғарғы тыныс алу жолдары - 6,7-ден 10,5%-ға дейін, эндокриндік-алмасу бұзылыстары - 2,4-тен 7,3%-ға дейін өсті [9].

Зерттеу материалдары мен әдістер. Зерттеу Алматы қаласындағы Ғ. Мұстафин атындағы №191 жалпы білім беретін мектептің 9-10 жастағы оқушыларына жүргізілді. Зерттелген оқушылардың саны – 23. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың қалыпты жағдайдағы тікелей емес есте сақтау қабілетін зерттедік. Бұл көрсеткіштерді анықтау үшін пиктограмма әдісін қолдандық. Пиктограмма әдісі тікелей емес есте сақтауды зерттеуге бағытталған. Пиктограмма жүргізу үшін балаға ақ парақ (А4), қалам және есте сақтау үшін сөздер жинағы беріледі. Берілген сөздерді оқушы есінде сақтау үшін оны сурет арқылы қағазға түсіреді. Суреттің сапасы емес, оның айтылған сөзбен байланысы маңызды.

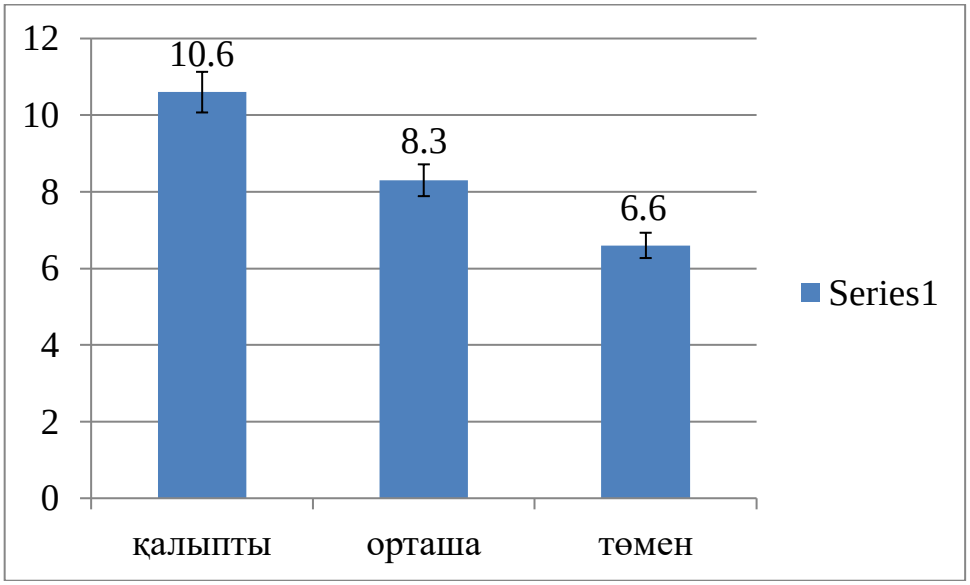
Зерттеу нәтижелері. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетін пиктограмма әдісі арқылы зерттеу нәтижелері 1 кестеде ұпай санымен көрсетілген. Ең алдымен дұрыс еске түсірілген сөздердің саны есептелді. Бұл жастағы балалар үшін физиологиялық қалыпты норма 10-12 сөздер (яғни 100% еске түсіру). Орташа есеппен алғанда оқушылардың тікелей емес есте сақтау деңгейі 9,09±0,383 болды. Яғни 10-12 сөзді есіне сақтай алып, қалыпты норманы көрсеткен оқушы саны – 12 болса, сынып оқушыларының 52,2%-ы физиологиялық норма көрсеткішіне сай келді. 6 оқушының тікелей емес есте сақтау қабілеті орташа деңгейді көрсетті, яғни сыныптың 26%-ын құрады. Ал 5 оқушы бұл әдістің нәтижесі бойынша төмен деңгейді көрсетті, бұл сыныптың 21,8%-ын құрайды. Яғни 47,8% оқушыларда тікелей емес есте сақтау қабілеті бойынша физиологиялық нормадан ауытқу байқалды.

Кесте 1. 9-10 жастағы балалардың тікелей емес есте сақтау қабілетінің ұпай саны бойынша анықталған көрсеткіштері

Оқушылардың Саны	Тікелей емес есте сақтау қабілеті (ұпай саны)	Тікелей емес есте сақтау қабілетінің деңгейі
1	11	Қалыпты
2	10	Қалыпты
3	8	Орташа
4	11	Қалыпты
5	9	Орташа
6	12	Қалыпты
7	8	Орташа
8	6	Төмен
9	10	Қалыпты
10	11	Қалыпты
11	7	Төмен
12	8	Орташа
13	10	Қалыпты
14	11	Қалыпты
15	8	Орташа
16	10	Қалыпты

17	11	Қалыпты
18	7	Төмен
19	7	Төмен
20	11	Қалыпты
21	6	Төмен
22	9	Орташа
23	10	Қалыпты
M±m	9,09±0,383	

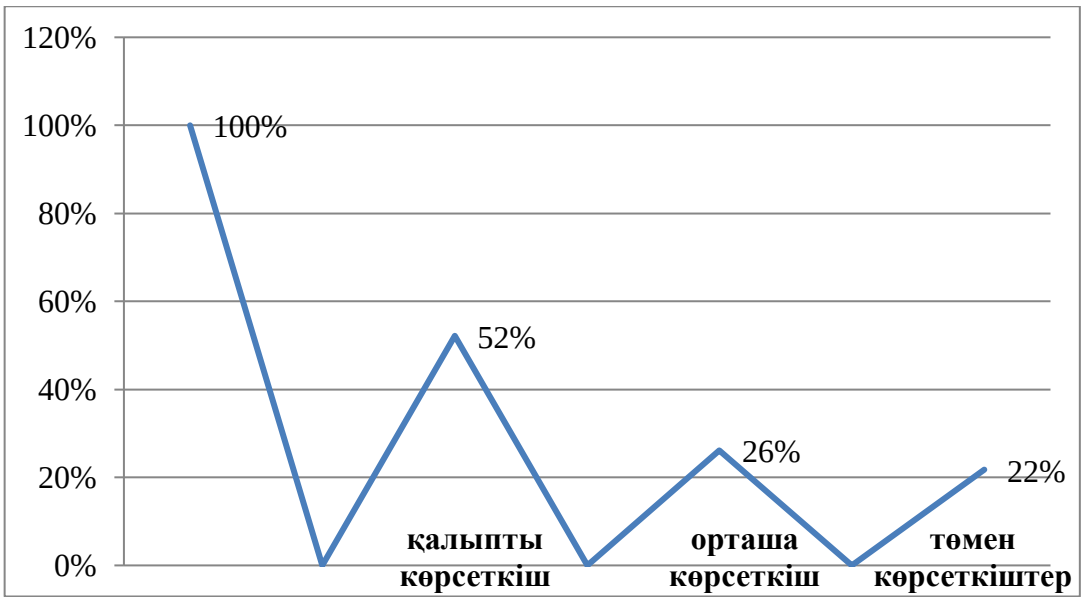
Оқушылардың 52,2%-ның физиологиялық нормаға сәйкес еске түсіру қабілеті 100% деп бағаладық. Физиологиялық қалыпты нормадан ауытқу байқалған оқушылардың еске түсіру қабілетін төмен деп айтуға болмайды. Бастауыш сынып оқушылары көпке дейін тапсырманы қалай орындаудың тәсілін жақсы білмейді. Олар берілген тапсырманы жаттап алғысы келіп тұрады. Осылай болуы олардың жаттауға икемділігінің молдығынан емес, оқуға әлі төселмегендігінен, қалай жұмыс істеуге ешкім оны үйретпегендігінен кездеседі. Білімді не болмаса қандай да бір ақпаратты қабылдап оны тиімді жолмен есте сақтауды бала бірте-бірте үйренеді. Соған сәйкес білім беруде баланың жеке тұлғалық ерекшеліктерін және физиолого-гигиеналық көрсеткіштерін ескере отырып, дидактикалық әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана білу керек.

Абциссада- еске түсіру қабілетінің деңгейлері; ординатада – есте сақтау деңгейінің көрсеткіштері (ұпай саны бойынша)

Сурет 1. Тікелей емес есте сақтау деңгейінің ұпай саны бойынша көрсеткіштері

2 суретте 9-10 жастағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетінің проценттік көрсеткіштері келтірілген. Сынып оқушыларының 52%-ы қалыпты физиологиялық нормаға сай келеді. 26%-ы орташа деңгейді көрсетті. 22%-ы тікелей емес есте сақтау қабілеті бойынша төмен нәтиже көрсетті.

Абциссада – тікелей емес есте сақтау қабілетінің деңгейлері;
ординатада – оқушылардың саны (процент).

Сурет 2. 9-10 жастағы оқушылардың тікелей емес есте сақтау қабілетінің проценттік көрсеткіштер

Қорытынды

Осы зерттеу әдісінің нәтижесінде кіші мектеп жасындағы балалардың тікелей емес есте сақтау қабілеті олардың айтылған ақпаратты қалай қабылдағанымен байланысты болытынын айтуға болады. Мәліметтерді тек қана қабылдап қана қоймай, оны толыққанды талдағаннан соң ғана оны еске түсіру жоғарғы деңгейде болады деп бағалауға болады.

Зерттеу қорытындысы бойынша кіші мектеп жасындағы балалардың тікелей емес есте сақтау қабілеті орташа деңгейде болды. Орта есеппен алғанда 9 ұпайға сәйкес. Ал осы жастағы балалар үшін қалыпты норма 10-12 ұпай болуы тиіс. Алайда зерттеулердің нәтижесі бойынша сыныптағы оқушылардың жартысы дерлік физиологиялық қалыпты нормаға сай ұпай жинады.

Олар ұғымдардың басым көпшілігіне кескін таңдай алды; олардың суреттерінде белгілі бір бейнелер басым болды. Бұл оқушыларда ұсынылған түсінік пен оның пиктограммасы арасында негізделген байланыс бар, бұл жеткілікті жоғары адекваттылық туралы айтады. Сондай-ақ, олар ұсынылған ұғымдардың тізімін тез және оңай қалпына келтірді. Ал төмен көрсеткіш көрсеткен оқушылар әртүрлі ұғымдарды беру үшін бірдей немесе бір біріне өте ұқсас пиктограммалады қолданып, қателіктер мен дәлсіздіктер жіберді.

Осылайша, тікелей емес есте сақтау ерекшеліктерін, тиімділігін, сондай-ақ ойлау қызметінің сипатын, ұғымдық ойлаудың қалыптасу деңгейін зерттеу педагогтарға педагогтар мен оқушылардың байланысқан қызметіне негізделген қазіргі заманғы оқыту әдістерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, онда саралау мен дараландыру принциптері ескеріледі.

Осы аталған әдісті пайдалану барысында оқушылардың есте сақтаумен қатар көру, қимыл-қозғалысты есте сақтау типтері дамиды. Бұл әдісті педагогтар сабақ өткізу барысында пайдалана отырып, оқушылардың алған білімді есте сақтап, функционалды сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. https://cyberleninka.ru/*Л.С. Альмагамбетова, К.А. Амангельдиновна*
2. Әдістемелік нұсқаулық хат 2018-2019 ж.
3. Білім беру жүйесін басқарудың әдіснамалық негізі:/Т.М. Баймолдаев, Алматы, 2013.
4. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции//Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.akorda.kz
5. Осипова В.Н. Возрастная физиология и психофизиология МГИУ, 2010.
6. Титов В.А. ВПС: Психофизиология. КЛ./В.А. Титов. - М.: А-Приор, 2007. - 176 с.

7. Шостак В.И. Психофизиология. 2-е изд./В.И. Шостак, С.А. Лытаев. - СПб.: Элби, 2009. - 352 с.
8. Педагогика развития: содержательный досуг и его секреты/Под ред. Кареловой И.М.. - Рн/Д: Феникс, 2018. - 288 с.
9. Айзман Р.И. Здоровье школьника и психолого- педагогические проблемы его коррекции.- Новосибирск: НГПУ, 2005. – 167 б.
10. Кравченко А.И. Психология и педагогика: учебник/А.И. Кравченко. Проспект, 2015. – 400.

ӘОЖ 378.14.015.62
ҒІМРА 14.35.09

Саримбаева Балзат Бериковна,
6D011300-Биология мамандығының 2 курс докторанты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.,
E-mail: sbalzat@mail.ru

МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ РЕФЛЕКСИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі жаңартылған білім бағдарламасына өту жағдайында мұғалімнің рефлексиялық ойлау қабілетінің, талдау, бағалау, моделдеу және өздігінен оқу-әдістемелік базаны таңдай алу дағдыларының болуының, яғни рефлексияға қабілетті болудың маңыздылығы анықталған. Кез келген тұлғаның оқу қызметінде өзін-өзі ұйымдастырудың ең қолайлы әдістерінің бірі рефлексия болып табылады. Педагогикадағы рефлексия – бұл процесс және педагогикалық процеске қатысушылардың өздерінің даму, өздігінен даму деңгейлерін бекіту нәтижесі. Білім беру процесінде рефлексиялық тәжірибені пайдалану «білім алушы-оқытушы» жүйесінде тиімді субъектаралық қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мектеп мұғалім, рефлексия, педагогикадағы рефлексия, оқушы, оқу процесі, рефлексиялық іс-әрекет.

Аннотация. В предлагаемой статье рассматриваются значимость наличия у учителя биологии рефлексивного мышления, навыков анализа, оценки, моделирования и самостоятельного выбора учебно-методической базы в условиях перехода к современной обновленной образовательной программе. Одним из наиболее приемлемых способов самоорганизации в учебной деятельности любой личности является рефлексия. Рефлексия в педагогике - это процесс и результат закрепления участниками педагогического процесса уровня своего развития, самообразования. Использование рефлексивного опыта в образовательном процессе позволит установить эффективные межсубъектные отношения в системе "ученик-преподаватель".

Ключевые слова: школьный учитель, рефлексия, педагогическая рефлексия, ученик, учебный процесс, рефлексивная деятельность.

Annotation. This article discusses the importance of a biology teacher having reflective thinking, analysis, evaluation, modeling skills and independent choice of a teaching and methodological base in the context of the transition to a modern updated educational program. One of the most acceptable ways of self-organization in the educational activity of any person is reflection. Reflection in pedagogy is a process and result of fixing by participants of pedagogical process of the level of the development, self-education. The use of reflexive experience in the educational process will allow to establish effective inter-subject relations in the system "student-teacher".

Key words: school teacher, reflection, pedagogical reflection, student, educational process, reflexive activity.

Қазіргі жаңартылған білім бағдарламасына өту жағдайында мұғалімнің рефлексиялық ойлау қабілетінің, талдау, бағалау, моделдеу және өздігінен оқу-әдістемелік базаны таңдай алу дағдыларының болуы маңызды болып отыр. Ал бұлардың барлығы болашақ мұғалмідер мен қазіргі мұғалімдердің кәсіби қалыптасуы мен дамуының сапалық көрсеткіштері ретінде қарастырылады.

Кез келген тұлғаның оқу қызметінде өзін-өзі ұйымдастырудың ең қолайлы әдістерінің бірі рефлексия болып табылады.

Педагогика ғылымына «рефлексия» ұғымы соңғы онжылдықта ене бастады. Алайда мұғалімнің педагогикалық қызметі үнемі рефлексивті сипатта болады, себебі педагог білім алушылардың әрекеттерін ұйымдастыру барысында өзінің әрекеттеріне және өзіне олардың көздерімен қарауға тырысады, яғни олардың көз-қарастарын, олардың ішкі жан-дүниесін, эмоционалдық жағдайларын және тәрбиеленушілерінің өзіне беретін бағасын ескереді. Педагог өзінің оқуышлармен қарым-қатынасын құру барысында, өзін сол диалогтың, қарым-қатынастың мүшесі ретінде бағалап, педагогикалық процесте субъект-субъект аралық қатынас жағдайы орнайды. Педагогикалық рефлексия процесінде орын алған педагогикалық жағдайда, түрлі педагогикалық жағдайлар мазмұнында, оқушылармен қарым-қатынасында, басқа педагогпен – әріптестерімен, түрлі педагогикалық технологиялар қатынасында педагог өзін анықтайды, салыстырады және сәйкестендіреді.

Сонымен, педагогикалық рефлексия немесе педагогикалық процестегі рефлексия дегеніміз не?

Педагогикалық процестің мақсаты педагог пен оқушының даму жағдайын, өздігінен дамуын құру. Педагогикалық процестегі дамудың мәні, ол ең алдымен процеске қатысушылардың дәйекті

өзгеруі: әрекет жағдайларының, сезім мен эмоцияның, білімнің, икем мен дағдының және т.б. алмасуы. Ал даму - ішкі процесс болғандықтан, оны даму субъектісі өзі ғана бағалай алады. Өзіндік дамуды, дамудың нәтижелілігін, өнімділігін бағалау субъектінің өзіндік бақылау, өзіндік талдау, өзіндік рефлексия арқылы жүзеге асады.

Сонымен, педагогикадағы рефлексия – бұл процесс және педагогикалық процеске қатысушылардың өздерінің даму, өздігінен даму деңгейлерін бекіту нәтижесі. Білім беру процесінде рефлексиялық тәжірибені пайдалану «білім алушы-оқытушы» жүйесінде тиімді субъектаралық қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар рефлексивті білім беру «тұлғаның санасында жаңа білімді туындатады» [1].

Білім берудегі рефлексия – бұл жасалынған әрекеттердің нәтижесін бекіту және келесіде оның тиімділігін арттыру мақсатындағы зерттеулерді меңзейді. Рефлексивті тұғыр білім алушыларға жасалынған әрекеттердің негізгі компененттері, яғни оның маңызын, типін, әдістерін, проблемаларын және оларды шешу жолдарын, алынған нәтижелерін анықтауға, түсінуге, еске түсіруге көмектеседі және одан әрі қарай жұмыс жасаудың мақсаттарын анықтауға жағдай жасайды.

Рефлексия - субъектінің өзінің әрекеттерін қорыту қабілеті ретінде көптеген мамандықтардың, әсіресе тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы мамандар психограммасының маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Субъектінің рефлексивтік қабілетінің қалыптасу деңгейі ғана, оның жоғары кәсіби шеберлілікке жетуін анықтайды.

Р. Рассел, Д. Спаффорд пікірлері бойынша мұғалім өзінің білімі, практикалық тәжірибесі және өзінен тәжірибелі әріптестерінен үйрене отырып кәсіби маман болады. Сонымен қатар, мұғалім - зерттеуші бола отырып, яғни «шынайы өмірінде кездесетін күтпеген және проблема туындататын жағдайларға өзінің кәсіби әлемін үнемі өзгерте отырып» кәсіби шеберлікке қол жеткізе алады [2].

Кәсіби рефлексия – «жақсы мұғалім» не жасап жатқанын және қалай жасап жатқанын түсінуге мүмкіндік береді. Л. Велверденің пікірі бойынша «рефлексия жасау – ол өзіне «Мен қазір не істеп жатырмын және неге?» деген сұрақтар қою деп түсіндіреді. Рефлексия – бұл өзін-өзі бағалаудың сәл өзгертілген формасы [3].

Мұғалімнің кәсіби рефлексиясы – бұл білім аушының «ішкі жандүниесін» көрсете алу қабілеті (Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С., 1990). Операциялық мағынада мұғалім үшін рефлексивті ойлау: ең бірінші оқушысы кім екенін түсінуге талпыну болып табылады. Содан соң оның даму перспективалары қандай екенін болжап, содан кейін ғана оның дамуын ынталандыратын жағдаят қандай болуы керек екенін шешуге болады.

Мұғалімнің кәсіби қызметінде рефлексивті процестер оқушымен тікелей қарым-қатынас жағдайында, сабақты жоспарлау және құру кезінде, сонымен қатар өзіндік талдау және өзіндік бағалау жүргізу кезінде туындайды. Көренкті орыс ғалымдары Ю.Н. Кулюткина мен Г.С. Сухобскийдің пікірлері бойынша рефлексивті процестер «буквально пронизывают профессоинальную деятельность учителя» [4].

В.И. Слободчиковтың пікірінше қарқынды пелагогикалық процесте рефлексия үш түрлі бағытта кездестіріледі. Бірніші бағыт бұл ойлау, яғни мәселелердің шешімін табу кезіндегі өзінің әрекеттерінің дұрыс негізде екенін түсінуге бағытталған рефлексия.

Рефлексивті процесті дамытатын екінші бағыты - ол оқу мәселесін шешуге бағытталған, дискуссияға түсуші топтар арасындағы коммуникация және кооперация. Бұл рефлексияны туындататын механизм - рефлексивті қарым-қатынас. Нәтижесінде топтар арасында рефлексивті кооперация мен коммуникация топтың әр мүшесіне дұрыс позиция таңдауға және бірлестікте жұмыс жасауына ықпал етеді.

Үшінші бағыты бұл тұлғаның өзін-өзі, ішкі бағдарын анықтау кезінде рефлексияны талап ететін өзін-өзі тануы.

Рефлексияны «туындатушы» субъект - ол сабақ үстінде рефлексивті үдерісті іске қосатын оқытушы, оқу мәселесін бірлесіп шешетін, дискуссияға түсетін оқу тобы немесе жеке проблемалық тапсырманы орындаушы топтың бір мүшесі болуы мүмкін.

В.А. Петровский педагогтың рефлексиясында бір қатар бір-бірімен тығыз байланысты бірнеше сәттерді бөліп көрсетеді:

1. Рефлексия - педагогқа өзінің педагогикалық қызметінің шынай себептерін, өзінің «тәрбие беру әрекеттерін» түсінуге мүмкіндік береді.

2. Рефлексия педагогқа, арнайы психологиялық көмексіз, жеке басының қиындықтарын, қиыншылық тудырған проблемаларды және тәрбиеленушілерінің проблемаларын ажыратуға көмектеседі.

3. Рефлексия жасай алушы педагог эмпатияға қабілетті болады.

4. Рефлексивті процестер педагогқа білім алушыларға жеке ықпалының салдарын адекватты бағалауға, оқушының тұлғалық дамуына жауапкершілікті сезінуге мүмкіншілік береді [5].

А.А. Бодалев, В.И. Загвязинский, Л.М. Митинаның пікірлері бойынша өзінің сезімі мен қарым қатынасын, тұлғасының күшті және әлсіз тұстарын бағалай және талдай алу қабілеті мұғалімнің психологиялық жетілуінің негізгі шарттары болып табылады.

Рефлексиялық іс-әрекет оқушыға өзіндік талдау кезінде ғана байқалатын өзіндік жеке дара ерекшеліктерін тануына мүмкіндік туғызады. Білімді саналы түрде өзіндік қорыту, яғни рефлексия нәтижесінде ғана жүзеге асады. Рефлексия нәтижесі дегеніміз міндеттерді шешу тәсілдерін түсіну. Рефлексияның қай түрі болмасын мақсатпен тікелей байланысты. Шығармашылық рефлексия – мақсатқа жету нәтижесі, ол қорытынды ғана болмай, жаңа білім мен жаңа мақсаттарға бастама бола алады. Сонымен, шығармашылық рефлексия – жекетұлғалық құндылық сапаларын қалыптастыруда және өзіндік даму бағытын айқындауда, оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған шығармашылық іс-әрекетте ішкі жан дүниесінің ресурстары арқылы ой қорыту. Рефлексиялық танымдық дағдылар субъектілердің өзіндік басқару қабілеттерін дамытуға, өз әрекеттерінің (танымдық, білімдік, қарым-қатынастық) нәтижелі болуына, олардың өз жауапкершілігін арттыруға бағытталады. Оның мазмұны баланың өз іс-әрекеттерінің субъектісі ретіндегі өз көзқарасын қалыптастыру: өзіндік тұжырым жасай алу, өзін-өзі бағалау, өзіне сенім қалыптастыру арқылы өзіндік таным, өзіндік қажеттіліктерді айқындау, өз мүмкіндіктерін пайдалану әрекеттерінде жүзеге асырылады.

Қазіргі мектептің мұғалімінің басты міндеті – оқушының өткізген күні немесе істеген жұмысы жайлы айтқысы, ойымен бөліскісі келетіндей психологиялық ахуал жасау. Әсіресе баланың өзі жасаған әрекеттеріне байланысты басынан өткен сезімдерін қайта оралта алуы, ол жайлы қағазға түсіруі немесе басқаша суреттеуі ерекше жағдайды талап етеді.

Рефлексияның әр деңгейі мұғалімнің мүмкіндіктерінің мазмұнын, түсініктері мен толғаныстарын анықтайды. Мүмкіндіктер шекараларының рефлексиясы, өзі мен басқалардың арасындағы айырмашылықтарды тұжыру кезінде қарама-қайшылық туындап, оны шешуге тырысады.

Инновациялық іс-әрекетті жүзеге асыру кезеңіндегі рефлексия екі үрдіспен қоса жүреді:

1) мұғалім болжамдау кезеңіне қайта оралғандай болады, сол кезеңнен тұжырымдаманың жекелеген құрамды бөліктерін іздестіреді;

2) екінші үрдіс өз іс-әрекетінің рефлексиясымен, яғни мақсатты жүзеге асыру үрдісімен тығыз байланысты: мұғалім мүмкіндіктері мен сыртқы жағдайлардың ара қатынастарын талдау жүреді.

Мұғалімнің рефлексиялық қызметінің мақсаты: педагогикалық әрекеттің негізгі компоненттерін есіне түсіріп, олардың мәнін, алынған нәтиженің «дұрыс» не «бұрыс» болғанын дәлелдей алу, қолданылған әдіс пен құралдардың тиімді не тиімсіз болғанына байланысты өзіндік көзқарасын білдіру, орындалып өткен әрекеттің нәтижесін зерттеу. Тек сонда ғана алдағы жұмыстарда дұрыс мақсат қойып, алға қарай шығармашылықпен жылжудың жобасын жасау мүмкін болады.

Мұғалімнің басты міндеті: оқушының өткізген күні немесе істеген жұмысы жайлы айтқысы, ойымен бөліскісі келетіндей психологиялық ахуал жасау. Әсіресе баланың өзі жасаған әрекеттеріне байланысты басынан өткен сезімдерін қайта оралта алуы, ол жайлы қағазға түсіруі немесе басқаша суреттеуі ерекше жағдайды талап етеді. Сонымен рефлексия – көп қырлы, кіріккен әрекет. Алдағы жұмыстарда ондай кемшілікті жібермеуге тырысамыз, деген ойда рефлексиялық әрекет іске асады.

Рефлексияның тиімділігін атап көрсетуге болады:

Мұғалім үшін:

- Ақпаратпен күнделікті жұмыс;
- Шығармашылыққа деген ынта-жігері;
- Әрбір оқушының пікіріне құлақ түру;
- Пәндік білім сапасының артуы;
- Өзіндік сынның қалыптасуы;
- Сын тұрғысынан ойлауға жетелеу.

Мұғалімнің кәсіптік даму бағдарламасына іздеу, зерттеу қызметінің мүмкіндіктері жатады.

Рефлексиядан кейінгі білімнің құрамына келесідей компоненттер кіреді: «нені білемін» (өзінің білетін және білмейтін ақпараттарының мазмұны); «қаншалықты білемін» (игерілген білімнің деңгейі, мүмкіншілігі, одан әрі дамыу жайлы ақпарат); «не үшін білемін» (ақпараттың мағынасын түсіну және оны алудың әрекеттерін білу); «мен білемін» (осы білімге және тиісті ақпаратқа қатысты өзін-өзі анықтау).

Осылайша, рефлексия болашақ білім алу әркетіне ынталандырушы бола алады: «Ол туралы тағы нені білуге болады? Нені анықтамадық, бірақ білгіміз келеді? Ол не үшін маңызды?» және т.б. Мұндай жағдайда мынадай көлемді суреттің сызықтық бейнелеуі: миға шабуыл,мотивация (ойлауға шақыру) — іске асыру (түсіну) — рефлексия (ойлау) шығады.

Миға шабуыл, мотивация (ойлауға шақыру) – жаңа тақырыптық мәтінге дейінгі дискуссия, келесідей сұрақтарды қамтиды:

- Тақырып қандай? (Оны атау)
- Бұл тақырып бойынша бұрыннан не білеміз? (білетіндерін жазу)
- Тағы не білгіміз, анықтағымыз келеді? (өз қажеттіліктерін жазу)
- Не үшін білгіңіз келеді? (оз ойларын жазу)

Іске асыру (түсіну) - білім алушылардың жаңа мағыналарға байланысты ақпараттарды іздеу деңгейіне байланысты болады. Бұл этапта таныс емес мәтінді, идеяларды, хабарламаны оқып үйрену іске асырылады.

Рефлексия (ойлау, талдау) - келесідей жағдайларды түсінуге мүмкіндік береді:

- Нені анықтадық?
- Қандай маңызды жаңа ақпарат алдық?
- Не себепті олай ойлайды екен, неге басқаша емес?

Сонымен қатар рефлексия әрі қарай оқу әрекетіне ынталандырады:

- Ол туралы тағы не білуге болады?
- Нені анықтадық, бірақ тағы нені білуіміз керек? Бұл не үшін маңызды?

Рефлексия сатысында білім алушылар жаңа білімдерін бекітеді, өз идеяларын белсенді түрде қалыпқа келтіреді, жаңа білімді «өзімдікі» жасайды, білім алады. Бұл сатыда «білім» адамға ұзақ қызмет етеді, өзгеріске және жаңа сапаға көшуге әкеледі. Мұндай өзгерістерді жаңа мінез-құлық моделі ретінде қабылдауға болады.

Осындай білім алу процесін талдау барысында теориялық білім алудың, диагностика мен өзіндік диагностиканы игерудің қажеттілігі туады. Оқушылар өзі жасаған әрекеттеріне ауызша баға беру, суреттер салу түрінде, кестелер, диаграммалар, сауалнамалар толтыру, эссе жазу сияқты рефлексивті жұмыс түрлерімен айналыса алады.

Сонымен мұғалімнің педагогикалық қызметіндегі рефлексия – көп қырлы, кіріккен әрекет. Бұл әрекет психологиялық тұрғыда адамның психикалық қызметінің өзгеруіне ықпал етсе, педагогика саласында мұғалімнің кәсіби әрекетін жоғары шығармашылық деңгейде жүргізуіне негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия - Псков: ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. - С. 216.
2. Кашапов М.М. Особенности мышления преподавателя в процессе решения проблемных педагогических ситуаций: автореф. дисс. канд наук. Ярославль: 1989. С. 23.
3. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса: Посбие для педагогов. – Мн.: Высшая школа, 2002. – 95 с.
4. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: 1981. С. 584.
5. Петровский В.А. Психология воспитания - М.: 1995. С. 168.

ХҒТАР 16.41.21

Сманова Газиза Илескановна,
к.п.н., доцент и.о,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Әлмұханбет Шолпан Бақытжанқызы,
магистрант,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА

Аннотация. Қазіргі заманғы динамикалық өзгеретін қоғамдағы адамның маңызды қасиеттерінің бірі - өз біліктілігін үнемі жетілдіріп отыру, өз бетінше білім алу. Басқаша айтқанда, қазіргі заманғы адам ақпаратпен кәсіби түрде жұмыс істей білуі керек, өйткені ақпарат пен білім бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Соңғы жылдары кәсіптік сөйлеуде ақпаратпен тиімді жұмыс істеуді қамтамасыз ететін білім мен дағдылардың жиынтығы көбінесе «дербес ақпараттық мәдениет» терминіне айналуда. Жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастырудағы жетекші рөл білім беру ұйымдарына беріледі, бірақ олар әрқашан өздеріне жүктелген міндеттерді шеше бермейді.

Түйінді сөздер: кәсіби түрде, тәрбие, үйлестіру, оқу, кәсібилік.

Аннотация. Одним из наиболее важных человеческих качеств в динамично меняющемся обществе является постоянное улучшение своих навыков и самообразования. Другими словами, современный человек должен уметь работать с информацией профессионально, поскольку информация и знания являются тесно связанными понятиями. В последние годы термин «личная информационная культура» часто стал совокупностью знаний и навыков, которые позволяют эффективно общаться с информацией в профессиональной речи. Образовательные учреждения играют ведущую роль в формировании информационной культуры личности, но они не всегда отвечают стоящим перед ними задачам.

Ключевые слова: профессионально, образование, координация, образование.

Abstract. One of the most important human qualities in a dynamically changing society is the continuous improvement of their skills and self-education. In other words, a modern person should be able to work with information professionally, since information and knowledge are closely related concepts. In recent years, the term “personal information culture” has often become a combination of knowledge and skills that allow you to effectively communicate with information in professional speech. Educational institutions play a leading role in shaping the personal information culture, but they do not always meet the challenges they face.

Keywords: professionally, education, coordination, education

1. Цель: современная социально-культурная ситуация отличается в Республике Казахстан стабилизацией национальных отношений, весомыми достижениями в области экономики и политики, ростом национального самосознания коренного населения страны, стремящегося к постижению своей истории, к возрождению народных традиций и обычаев. Такое положение дел вызывает потребность в поиске эффективных педагогических технологий, призванных в период школьного обучения сформировать у молодого поколения страны способы познания и развития национальной культуры.

2. Методы исследования: прокламируя актуальность заявленной темы и предлагая гипотезу о важности формирования у молодежи этнокультурных знаний и навыков, мы приступили к поискам эффективных механизмов становления этнокультурной личности. Была проанализирована научная разработанность междисциплинарного подхода к решению поставленной проблемы и выявлены позитивные возможности этнологической ориентации школьников средствами фольклористики как своеобразного способа, призванного повлиять на гармонизацию личности с окружающим миром.

3. Основные результаты: определение этнологического рефлексивного подхода к формированию личности имеет психологический генез, как при рассмотрении становления индивида, так и при анализе воспитательного воздействия на коллектив. Осмысление путей для выбора эффективных способов погружения человека в этнопоток, в конкретное социально-культурное пространство позволило обнаружить консолидирующую функцию устного народного творчества и декоративно-прикладного искусства.

Девяностые годы ознаменовались в Республике Казахстан глубокими изменениями в области социокультурной ситуации, которая характеризуется поворотом в сторону традиционной

культуры. Эта тенденция обнаруживается в культурно-досуговой деятельности, в развитии различных видов творчества, в стремлении возродить декоративно-прикладное искусство, в обращении к ритуальным семейно-обрядовым обычаям. В стране расширяются архивные и исследовательские фонды этнографии; в образовательной системе разрабатываются учебные программы и методики трансляции народных традиций. Известное высказывание Ю. Лотмана «Хранить – значит регенерировать, воссоздавать заново» воспринимается сегодня как девиз теми, кто профессионально изучает утилитарно-бытовые и обрядово-приуроченные традиции. На смену копированию официозных этнокомплексов и их трансформации в эстрадно-сценическую концертность приходит стремление широких общественных масс осмыслить ценность национальной культуры, не допустить ее разрушения и исчезновения, сохранить этническое и национальное наследие, в котором заключена духовность народа, его широта и богатство, красота языка. По большому счету – это желание понять свои истоки и не утратить преемственность с предшествующими и последующими поколениями.

В девяностые годы этнология интегрируется с философией, историей, социологией, мировой и отечественной культурологией. Стремление к интеграции названных отраслей наук обусловлено необходимостью в понимании духовной субстанции своего народа. Для осознанного наследования нравственно-этической, утилитарно-прикладной и художественно-эстетической, для усвоения обычаев межличностного и межэтнического общения закономерным становится обращение к этнопедагогике и этнопсихологии. Комплексно-интегративное изучение названных отраслей определяет методологию этнокультуры – научной области, призванной обобщить, аккумулировать способы трансформации теоретических знаний в практику и позитивно повлиять на сохранение и приумножение традиций определенной нации.

На начальном этапе исследования мы познакомились с материалами Международной научно-практической конференции «Культура и образование двадцать первого века», состоявшейся в г. Алматы в 2000 году. В обращении участников конференции к народу РК нашла яркое отражение мысль о приоритетной роли школы в «формировании личности человека, его умений, отношений и ответственности за судьбу и историческую миссию своего народа и государства. В качестве главных стратегических доминант этнокультурологического образования были определены:

- осмысление исторического этнокультурного наследия;
- сохранение традиций и преемственность в конкретных социальных проявлениях;
- возрождение патриотического духа казахстанской системы образования и культуры.

Понимая важность поставленной задачи и ее актуальность, мы приступили к сбору, систематизации, апробации и описанию учебно-воспитательного обеспечения работы по формированию личности, адаптированной к жизненным обстоятельствам путем приобщения к культуре своего народа. Формирование человеческой личности представляет собой процесс вхождения в общемировую цивилизацию. Для совершенствования этого процесса необходимо создание культурно-образовательной модели, в которой достойное место должны занять компоненты этнокультурной направленности: обращение социума к своей истории и культуре необходимо для преодоления отчужденности и бездуховности молодежи.

В настоящее время складывается картина благожелательности и искреннего интереса по отношению к этнологии вообще и к этнокультурологии в частности: разрабатываются механизмы преемственности традиционной культуры, намечаются ориентиры и стратегии ее использования в деятельности общественных организаций, активизировались научные исследования, вводятся специальные элективные курсы. В ноябре 1989 года Юнеско публикует материалы «О сохранении фольклора», что делает еще более значимой работу по научному описанию и паспортизации сведений, имеющих непосредственное отношение к этнокультурологии. Но по-прежнему остро стоит проблема обеспечения образовательных учреждений программами, планами и учебно-методическими пособиями, в которых описаны методические подходы к формированию этнокультурной личности, способной бережно хранить и приумножать традиции своего народа и воспитанной на уважительном отношении к культуре других народов.

Выводя в качестве стержневого, опорного слова проведенного исследования понятие *этнокультура*, мы рассматриваем его в несколько специфичном значении: во-первых, нам представляется бесспорным его неразрывное единство с понятиями *фольклор* и *декоративно-прикладное искусство*, поскольку речь идет о привитии художественно-эстетических идеалов; во-вторых, ярко прослеживается его связь с народной педагогикой, решающей вопросы формирования у молодого поколения этических, моральных и нравственных качеств; в-третьих, не

остается без внимания его соотнесенность с психологическим аспектом формирования такой личности, в мировоззрении которой грамотно сочетаются индивидуальность и коллективизм, национальное и интернациональное. Сформулированный выше тезис позволяет сделать вывод об интегрированном характере исследования [Балтабаев М.Х., 2000, с. 82].

Такая характеристика значимости этнокультурологии предполагает накопление, фиксацию и констатацию материала, необходимого для включения в учебные программы различных типов школ, где особенно активно идет процесс формирования личности, для которой немыслимы функционирование и деятельность без связи со своим этносом, без знания его традиций и обычаев. Изучение основ этнокультурологии имеет практическое значение, поскольку служит действенным механизмом возрождения и повышения самосознания нации, но важно, чтобы становление личности определялось не только проблемами узкой этнической выживаемости, чтобы понимание потенциала социума, нации, этноса вело к отказу от этноцентризма, раздвигало мировоззренческие рамки и вело к пониманию моделей сосуществования различных этносов.

Процесс становления личности предполагает приоритетность позиции универсального плана – сохранение и развитие целостного и сущностного возможно при сохранении и развитии составляющих это совокупное целое компонентов. Национальное самосознание включает в себя принадлежность к данной общности, любовь к родному языку, национальной культуре, приверженность к национальным ценностям, осознанное чувство национальной гордости и осознание общности интересов. Эти структурные компоненты национального самосознания находятся в постоянном диалектическом развитии и оказывают существенное влияние на способность человека к адаптации как возможности гармонизации с окружающим миром.

Национальная культура в силу своей сути и целостной природы обладает способностью с наибольшей наглядностью отображать национальное – психологию, черты характера, особенности своего народа, его нравственное сознание и самосознание. Этнокультура и национальное самосознание тесно связаны между собой, при этом последнее – необходимая и специфическая сторона общественного сознания, которая отражает общественное бытие человека, его материальную культуру. Важной стороной адаптации человека к жизненным условиям является осознание им своей индивидуальности, принадлежности именно к этой, а не к другой национально-этнической, социально-политической общности – нации и народности.

В условиях обновления общественной жизни раздвигается динамика развития национального самосознания, углубляется интерес к познанию культурного классического наследия, вырабатывается новое явление в сфере духовной культуры. Расширение информационного блока способствует интенсификации коммуникативной связи. Долгие годы был обрыв в развитии и усвоении национальной культуры, этнокультурных связей с народами других стран Востока и Запада. Сейчас идет осмысление духовного наследия у всех народов, возвращаются мощные пласты национальной культуры. Национальное, как философская категория, представляет собой многие стороны жизни этнообщностей, воплощает многообразие индивидуального, особенного, отдельного, охватывает все богатство материальной и духовной жизни нации. При этом надо учитывать, что особенное и общее, национальное и общечеловеческое – явления органически взаимосвязанные. Хотя культура и представляет собой порождение коллективной жизнедеятельности людей, ее практическими творцами и исполнителями являются отдельные личности.

Всякий индивид прямо или опосредствованно работает на формирование личности, социально и культурно адекватной обществу ее проживания, ведет постоянную корректировку параметров этой адекватности на протяжении всей жизни. Личность воспринимается как потребитель культуры, использующий ее нормы и правила в своей социальной практике (особенно во взаимодействии с другими людьми), пользующийся языками и символами коммуникации, знаниями, оценочными стандартами, типовыми этическими формами как данными ему уже в готовом виде инструментами и способами личностной самоидентификации и социальной самореализации. В то же время личность является производителем культуры, творчески порождающим ее новые формы, воспроизводящим или оценивающим в суждениях имеющиеся формы, что уже по самому факту индивидуального интерпретирования (собственной оценки) может быть квалифицировано как акт творчества. И, наконец, личность характеризуется как транслятор культуры, поскольку, воспроизводя ее образцы в практической деятельности и в своих суждениях, она тем самым передает информацию о них другим людям [Лотман Ю.М., 2008, с. 34].

В этой связи постановка проблемы адаптации личности в современном социокультурном пространстве через этнокультурную ориентацию является позитивным фактором. При таких

подходах можно говорить о возрождении гуманизма, становлении ноосферы, приоритетности культуры и о воспитании самодостаточной созидательной личности, которая будет ощущать себя комфортно благодаря пониманию своей принадлежности не только к определенному этносу, но и ко всему человечеству.

Правильно отобранное содержание образования, его эффективные технологии и наличие методического обеспечения деятельности учителей и классных руководителей призваны способствовать формированию грамотных национальных отношений, в основе которых – устремление к прогрессу и цивилизованному сообществу. Ведущим положением этнокультурного образования в целом становится роль средних и высших учебных заведений, где возвращение в обиход фольклорных жанров обусловлено воспитательными задачами, где на успешную социализацию и этнокультурную адаптацию ребенка оказывают благотворительное воздействие этнопедагогические методы, а также наличие большой сети этнохудожественных и этнографических клубов, студий, кружков. Завоевав свое право на жизнь, они призваны способствовать реализации воспитательных и образовательных задач в аспекте становления личности, ощущающей свои национальные корни и способной в семейно-бытовой и общественно-производственной деятельности использовать этнокультурный потенциал, освоение которого происходило под руководством профессионалов-педагогов [Гусейнов А.А., 2002, с. 51].

Школы, став пропагандистами народной традиционной культуры, помогут обществу в освоении, сохранении и развитии этнографии и этнокультуры. Провозглашение значимости и актуальности инновационной образовательной доктрины станет не декларативным приемом, используемым в идеологических целях, а действенным способом гуманизации и гуманитаризации общественных отношений внутри страны. Повсеместное открытие гуманитарных гимназий и лицеев предполагает разработку новых подходов к этноэстетической и этнокультурной подготовке выпускников. Кроме того, такая подготовка является прочной и необходимой базой в усвоении знаний по страноведению, без которых практически невозможно говорить об элитном светском образовании.

Таким образом, диалектические подходы к адаптации молодого поколения страны к современной политической, экономической, идеологической жизни общества немыслимы без освоения этнокультуры, которая, в свою очередь, призвана служить той надежной базой, на которой будет идти усвоение культур других народов и наций, а по большому счету – процесс формирования евразийцев, обладающих национально-патриотическим зарядом и способных к интернациональному восприятию явлений действительности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М, 2008.
2. Балтабаев М.Х. Методологические основы культурологического образования.//Сб. докладов МНПК «Культура и образование XX! века». – Алматы, 2000. – С. 82-84.
3. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. – М., 2002.

ҒТАХР: 14.01.01

Смихан Айдана Естаевна,
2 курс phd докторанты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан, Алматы қаласы,
E-mail: alikeeva.aidana@mail.ru

БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘНІ

Аннотация: Қоғамымыздың ертеңгі болашағы – мектеп жасындағы жас жеткіншектер. Оларды халықтық салт-дәстүрді, әдет ғұрыпты қастерлеуге, құрметтеуге үйреткен абзал. Өз халқының мол мұрасын, ұлттық ерекшеліктерін білудің адам болып қалыптасуына берер пайдасы зор. Оқушыларды ұлтжандылыққа, халқын қастерлеп, оған қалтықсыз қызмет етуге тәрбиелеу және адамгершілікке, қайырымдылыққа баулу мақсатында күнделікті оқу-тәрбие жүйесінде халықтық педагогиканың тағылымдарын енгізу кең өріс алып келеді. Сондықтан біз биология пәніндеде күнделікті этнопедагогика элементтерін тиімді түрде пайдалана аламыз.

Кілт сөздер: этнопедагогика, этномәдени, тәрбие, салт-дәстүр, биология.

Аннотация: Молодые подростки школьного возраста - наше завтрашнее общество. Мы должны научить их уважать народные традиции, обычаи. Для становления человеком полезно знать наследие своего народа. В целях воспитания подрастающего поколения в духе патриотизма, уважения к народу, беззаветного служения ему и привития нравственности и милосердия, в повседневной учебно-воспитательной системе широко развиваются использование народной педагогики. Поэтому мы можем эффективно использовать элементы этнопедагогики на уроках биологии.

Ключевые слова: этнопедагогика, этнокультурная, воспитательная, традиции, биология.

Annotation: Young school-age teenagers are our society of tomorrow. We must teach them to respect national traditions and customs. To become a person, it is useful to know the heritage of your people. In order to educate the younger generation in the spirit of patriotism, respect for the people, selfless service to them and instill morality and charity, the use of folk pedagogy is widely developed in the daily educational system. Therefore, we can effectively use elements of ethnopedagogy in biology lessons.

Key words: ethno-pedagogy, ethno-cultural, educational, tradition, biology.

Ата-бабамыз тәрбие негізі - өнеге, оның мақсаты адамды, сол адамның ұлтын, барлық адамзат дүниесін бақытты ету. Ұлт мүшесі - әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесі бақытты деген. Қазақ халқының тәрбие туралы ой-армандары тек қазақша ұғымдармен тараған. Ата-баба тәлім-тәрбие жүйелері - ғасырлар бойы қалыптасқан қағидаларында, қисындарында, жөн-жосығында, әдетте осылай еді деген сездері мен ұғымдарында, болжам-топшылауларында. Ал осылар халық әдебиетінде, тарихымыз бен мәдениетімізде, әдет-ғұрып, дәстүрімізде, оларды әнге қосқан, жыр еткен ұланғайыр поэзиямызда, ата-бабаларымыздың даналығында, батырлардың білегінде, қыранның қанатында, арулардың жүрегінде, ақсақалдардың ақ батасында, аналардың тілегінде, ақындарымыздың арман құсында, тұлпарлардың дүбірінде, шығыс данышпандарының ғаламат нақылдарында, сан ғасырлық тәжірибелерінде. Тобықтай түйінмен айтсам, қазақтың тәлім-тәрбие теориясы, сол қағидалары, жөн жосығы, қисындары, салт-дәстүрлері, өмірлік дағдылары, өмір өрнегі, психологиясы қазақша терең ойлауында, даналық сөздерінде. Ата-бабаларымыздың айтқандары дәлелді, озық, тайға таңба басылғандай көп жағдайда қазіргі заман талабымен үндесіп, мәңгі жойылмайтын дайын үлгі, өнеге, тәлімдік әдіс-тәсіл ретінде егеменді елімізге баға жетпес үлес қосып отыр. Ауыл үйдің айбары болған бабалар сөзі, аталар батасы, мірдің оғындай шешендік суырып салма сөздері, өнегелері т.б. біле білсек бүгінгі мен кейінгі ұрпақ үшін болашақтан-болашаққа дейін баға жетпес байлық. Олар болашақ ұрпағын бақытты еткісі келеді.

Қазақ халқы ұрпақ тәрбиесінде, яғни, отбасы тәлімінде қажыр-қайрат, сабыр-тағат тәрбиесіне ерекше мән берген. Себебі, қажырды мұрат-мақсат пен арман-тілекке жету жолындағы алтын тірек десе; қайратты сол көздеген мақсат-мұрат пен арман-тілекке жеткізетін рухани күш; ал, сабыр тағатты ақыл-ойдың алтын көпіріне балап, ұрпақтарын биік мұрат, асқақ арманға жету үшін қажыр-қайрат көрсетіп, әр қандай қиындыққа бас имей, сабыр-тағат көрсетуге баулып отырған.

Болашақ камын ойласақ, сол асыл мұраны жандандырып насихаттап, тәрбие мәселесінде кеңінен пайдалану керекпіз. Өйткені, казақ халкының "Қанжардың ұшында, қылыштың жүзінде тіршілік кеше отырып қалыптастырған салт-дәстүрі" - "Адамгершілік" деп аталатын ұлы ұғымның

алтын қазығы. Ұмыт болып бара жаткан ырым мен тыйым, жөн-жосық, жол-жоралғы, ұлттық қағида, ғұрып, әдеп пеп әдет тағы сол сияқты казақтың өмірлік үлгі, тәлім-тәрбие түрлері көрсетілді.

Баланың психикасы негізінен өмір барысында, оқу-тәрбие барысында қалыптасады. Бала дүниеге ақылды, не ақылсыз, зұлым, не ақ ниетті болып келмейді. Бала ойлау, сөйлеу қабілетіне туыстас болатын икемділікпен ғана дүниеге келеді. Бала психологиясының жетіліп, қалыптасуы бір күннің ісі емес, ол ұзақ уақытты қажет етеді, мұндай қабілетке үлкендердің өзі үнемі оқу, үздіксіз іздену арқылы жетеді. Мысалы „Көргеннен көрмегенім көп, білгеннен білмегенім көп“, „Көргенің бір тоғыз, көрмегенің тоқсан тоғыз“, „Естімеген елде көп“, „Адам туа білмейді, жүре біледі“, „Сөйлей-сөйлей шешен боларсың, көре-көре көсем боларсың“ деген мақалдардан да осы түйінді анғарамыз. Даналардың сөзі ұрпақ үшін тек танымдық дүние ғана емес, ол ата-аналар үшін де аңсап, сусап оқитын тәлімдік, тәрбиелік өнеге.

Халықымыздың сан ғасырлық тыныс-тіршілігінің өзіндік ерекшеліктерінен туындаған ұлттық тәлім-тәрбиеге қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары да мол. «Атадан бала тусайшы, ата жолын қусайшы» дегендей, атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді келер ұрпақтың бойына сініріп, ізгілікке тәрбиелеуді арман етіп, «шыншыл, әділетті, иманды болу сонау ата-бабамыздан келе жатқан дәстүріміз» дейді де сол дәстүрді бұзғандарға ат-шапан айып тартқызып, кейінгі ұрпақтың ата салтын мықтап ұстауын да талап еткен. Мәселен, атасы немересін алдымен, елінің құтты қонысымен таныстырған. Жылдың әр мезгілінде елдің қайда, қалай көшетінін, суды қайдан ішетінін, жеті атасын, олардың зираттарын, елдегі даңқты адамдардың ерлік хикаялардың, ауыл-аймақтағы жер-су атауларын ерінбей баласының санасына сіңіре білген. Ауыл үйдің айбары болған бабалар сөзі, аталар батасы, аналар сүті, енелер өсиеті, мірдің оғындай шешендік суырып салма сөздері, сезімталдығы, дархан пейілі, қайырымдылығы сияқты қадір-қасиеттері - біле білсек бүгінгі мен кейінгі ұрпақ үшін бала шақтан - болашаққа дейін баға жетпес байлық. Осындай асыл қазынаны шыр етіп жарық дүниеге келген сәбидің көзін ашқан күннен бастап бойына сіңірмесе, рухани мүгедек болуы анық. Істерің байқасаң баланың, білесің мінезінің таза дұрысын (қазақ нақылы) [4, 10, 17 б.].

Қазақ халқы өз ұрпағын бесікке салғаннан бастап, оның ақыл-ойын ойдағыдай қалыптастырып, ойлау-сөйлеу жүйесін дамыту жолында өзіндік әдіс-тәсілдерді шебер пайдаланып отырған. Халқымыз ғылым-білімді дәріптеп, ақыл-ой тәрбиесінің негізі - терең ойлау мен пайымдау екендігін ұрпаққа жан-жақты ұғындырып отырған, әр отбасы өз баласының ойлау жүйесін дамыту үшін санамақтар мен жұмбақтардың, түрлі аңыз-әңгімелер мен тақпақтардың, өсиет сөздердің тәрбиелік мәнін әр кез қатты ескерген. Сондықтанда, осы дәстүрді жалғастырып, біздерде бүгінгі күні ұлттық дәстүрімізді жандандырып, ұлттық мұрамызды ұрпаққа үйретуіміз керек. Осы орайда, биология пәнінде де, этнопедагогикалық элементтерді пайдалану арқылы өкізсек, әлбетте ол пән оқушыларға танымды, қызықты өтуі әбден мүмкін. Мысалы, биология пәніндегі әртүрлі тақырыптарда біз түрлі жұмбақтарды пайдалансақ болады. Себебі, жұмбақ - баланың дүниетану жолындағы жан-жақты ой-өрісін, оның қиялын шарықтататын ойлы сөздің мәйегі. Ол - баланы зеректік пен алғырлыққа, тапқырлық пен парасаттылыққа тәрбиелеуде іздесе таптырмайтын құрал. Баланың ақыл-ой тәрбиесінде оның алатын орны ерекше зор. Баланың жасы өскен сайын оларға айтатын ертегілердің мазмұны да күрделене түседі.

Ахмет Байтұрсынов [2, 337-339 б.] зерттеулерінде де адам баласына жас шағынан-ақ өзін қоршаған ортаның неден тұратынын білу шарт екенін айтады. 1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” атты еңбегінде “біздің сезіп көріп жүргендеріміздің бәрі табиғат заттары, табиғат денелері және адам ісінен шыққан жасанды нәрсслер, жасанды нәрселерді істеуге жұмсалатын адамның өнері, білімі, күші, олай болса, сол заттарды істейтін де, пайдаланатын да болашақ жастар екенін ұмытпау керек”, - дейді. Бұл пікірдің биология ғылымына да қатысы бар деп қарауымыз керек.

А. Байтұрсынов бала қиялын дамытуда жұмбақ, жаңылтпаштардың маңызы зор екенін атап көрсетті. Ол жаңылтпаштың бала тілін дамытудағы рөлін өте жоғары бағалады. Жаңылтпашты жаңылмай айту үшін алдымен сөздің мағынасын түсіну, сонан әрі дұрыс айту үшін бала үлкен күш жұмсайды, ойланады, ой қорытады. Осы арқылы оның санасында ұғым қалыптасады. Міне бұл пікір биология сабағында да жұмбақ, жаңылтпаштарды кеңінен қолдануға болатындығын көрсетеді.

Кемеңгер, ойшыл ақын Шәкәрім Құдайбергеновтың [3, 327 б.] табиғатты суреттейтін шығармаларының оқушыларға табиғат заттары мен құбылыстарынан білім беруде теңдесі жоқ дайын материал. Осы тұста академик Сухомлинскийдің: “... балалардың сезіміне, түйсігіне,

қиялына ықпал жасаңдар, шексіз әлемге дсген терезені біртіндеп қана ашыңдар", - деген қағидасы ойға оралады. Шәкәрімнің әрбір өлеңі дүниеге қызығуы, еліктеуі мол, қиялы ұшқыр, бала жанына тербеу салып, әдемілікке, сұлулыққа еліктетіп, сол сұлулықты өзін қоршаған ортадан іздеуге итермелейді. Нақты табиғи өзгерісті көркем тілмен жеткізе отырып, табиғатта болатын құбылысты, оның шаруашылыққа тигізетін әсерін паш ететін өлеңдері оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді, оларда табиғат туралы ғылыми түсініктердің пайда болуына, дұрыс көзқарастарының қалыптасуына негіз салады.

Шәкәрім шығармаларында халықтың бай дәстүрі жете сипатталады. Сонымен қатар, ол балаларға жұмбақ шештіру арқылы олардың тапқырлық, сезімталдық қасиеттерін дамытуға әсер етуге мүмкіндік туатынын сөз етеді.

Бесарыс еңбектеріне [1, 209, 214 б.] шолу жасағанда кемеңгер ойшылдарымыздың қай-қайсысы да, балаға тәрбие беруде, олардың білімін кеңейтіп көзқарасын қалыптастыруда ұлттық тәлім-тәрбиенің, әдет ғұрыптың алатын орынын баса көрсеткен.

Бұл ғалымдар қазақ халқының болашағы - жастарды дамыту үшін нені оқыту, қалай оқыту керектігін айта келіп, берілетін білімнің ұлттық педагогикаға негіздеу арқылы олардың бойында халықтың рухани байлығын сіңіруге болатындығын дәлелдейді.

Революциядан кейінгі кезеңдегі мектептердегі дүниетану матсриалдарының оқытылу жайын сөз еткенде, оның тарихына тоқталғанда ең көрнекті орын алатын пікірлермен дайын қағидаларды жоғарыда аталған азаматтарымыздың еңбектерінен кездестірдік. Бұл ғылыми, педагогикалық, психологиялық, әдеби және тарихи шығармаларды халқымыздың асыл мұрасы ретіндс зерттеулерімізге негіз етіп, оларды теориялық, әдістемелік құралдар тұрғысында пайдалануға тырыстық. Бесарыс шығармаларының психологиялық, педагогикалық тұстарын биология пәнін оқыту барысында кеңінен қолдануға болатындығына көз жеткіздік.

Ертегі — баланың таным-тіршілігін, ақыл-ойын дамытуда тамаша құрал екенін естен шығармағанымыз абзал. Халқымыздың сан ғасырлық тыныс-тіршілігінің өзіндік ерекшеліктерінен туындаған ұлттық тәлім-тәрбиеге қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары да мол. «Атадан бала тусайшы, ата жолын қусайшы» дегендей, атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді келер ұрпақтың бойына сіңіріп, ізгілікке тәрбиелеуді арман етіп, «шыншыл, әділетті, иманды болу сонау ата-бабамыздан келе жатқан дәстүріміз» дейді де сол дәстүрді бұзғандарға ат-шапан айып тартқызып, кейінгі ұрпақтың ата салтын мықтап ұстауын да талап еткен.

Сүйер ұлың болса, сен сүй, Сүйенерге жарар ол, Бес жасқа дейін баланды патшадай күт, Бес жастан кейін құлша жұмса, Он бес жастан кейін досындай қара,

- деген ата-бабамыз бала тәрбиесін ең алдымен мейірбандыққа үйретуден бастап, екіншіден ақылын қалыптастырған. Ақыл-ауыздан, мерей-көзден танылған. Содан кейін барып білім берген. Осы үш жолда да дене, сұлулық, мінез-құлық, құқ-әдеп мәселесі естен шығарылмаған. Ұлы жол үйінің табалдырығынан бастаған.

Қазақта жар таңдаудағы ер азаматқа ең бірінші қойылар талап та бар психологияда - ол қалыңдықтың тектілігі. Халықтың түйгісі: «Тегіне қарап қызын ал, соғуына қарап қару ас», «Көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық», - деген ғибратқа меңзейді. Мысалы:

Тектіден текті туады Тектілік тұқым қуады, Тегі бекзат болғандар Өмірдің мәнін ұғады, деп атам казақ бекер айтпаған. Тектілік деген - қасиетті сөз. Ол сөздің мағынасын ұғыну да, сезіну де керек. Ең негізгісі өміріңде тектінің ісін істеу, тексіздік әрекетке бармау, оған жол бермеу, өзіңді қоршаған ортада ғумыр бойы тектілікті қалыптастыра білу болып табылады. Халқымыздың тектілік, адамгершілік тәрбиесі қай халықтан да кем болмағаны белгілі. Қазақ - өзінің имандылығымен, қайырымдылығымен, ақниеттілігімен, инабаттылығымен, жомарттығымен көзге түскен халық. Сондықтан әр ұлт өз халқының педагогикасымен сусындап, жастардың ұлттық намысын оята отырып, оларды өркениетті дамуға жақындатқаны жөн. Қай елдің ұрпағы күшті болса, ол мемлекет күшті де қуатты болады.

«Топырағына қарап дән өседі, Тегіне қарап жан өседі», деген сөз соның дәлелі. Қазақтың ата тегі мәдениетіне назар аудару ондағы елдің менталитеті ұғымын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақтың ата тегінің болмыс шындығына тікелей жақындығы - олардың бақылауы, қабылдауы, дүниеге сезімдік тұрғыдан жақын болуы және бұл болмыспен тамырластығы уақытты, кеңістікті, адамның ішкі дүниесін, тіршілік етудің басқа да жақтарын, болмыс мәнін, ар-ождан бастауларын түсінуінен өз көрінісін тапты. Оның үстіне бұл игіліктер ежелден келе жатқандығы сонша, олар адамға нәресте күнінен қанына сіңген, сондықтан да көбінесе санасыз әрекеттерге барғанымен, оның түпкі мәнін түсіне алады. Бұл адам санасында жиі кездесетін, қанында бар, туа біткен және атадан қалған мінез-құлық формалары, оларды жеке адамның тек өз өмірі арқылы түсіндіруге

болмайды. Бұл дүниедегі барлық заттардың өз тарихы бар, яғни ақыл-ойдың да өз тарихы болуға тиіс. Тектілік атадан қалған рухани асыл мұра. Бұған тіпті шетелде «homo sapiens» деп үлкен мән берген. Тәуке ханның «Жеті жарғысында» да тектіліктің оның назарында болып, неке жеті атаға дейін рұқсат етілмей, тыйым салынған. Тарихтан белгілі жәйт, тіпті Жәнібектің өзі басқа ел-жұрттың басшысы жеті атаға қарамай үйленіп жатса, оған қарсы соғыс ашқаны. Бұдан қазақ халқының тектілікке мән беріп, назарында ұстап отырғанын байқаймыз. Бұл туралы академик Досмұхамет Кішібеков былай дейді: «Басқа халықтан бір өзгешелігі - қазақта тектілік деген аталы сөз бар. Бұл оның менталитетінің бір қыры. Ол үлкен азаматтықтың, адамгершіліктің көрінісі. Шыншыл болу, ойынды бүкпей айту, турашыл болу, мүсәпірге қол үшін беруге, біреуге жәрдемге келуге дайын болу, ол да тектілік. Қоғам қашанда тектілерге сүйенеді. Кейбіреулер өзінің тектілігін бұрын өмір сүрген бабаларынан іздейді. Бұл дұрыс. Бірақ өзіңнің тектілігіңді тек солардан ғана шығару жеткіліксіз. Өзің сол ата-бабалар рухын көтеруде еңбегіңмен қоғамға қандай үлес қосып жүргенің де көрсетеді. «Тектен шығатын тектілік» қазаққа тәрбиелік манызы үшін ас қажет. Жалпы, тегін іздеу - тектілікті іздеу болмақ. Тектілікті жоғалту - ұлттың тек қалыбындағы келбетінің өзгеруі, ғылыми тілде алсақ, ассимиляциялану қаупінің төнгенінен емес. Ол, ең алдымен, әрбір әулеттің ғасырлар бойында қалыптасқан «мендік» ерекшеліктерінің шашырап кетуінен, яғни, «тегін танымай өскен ұрпақтың» тегінен бас тарта бастағандығынан көрінеді. Аталары туыс, жеті атаға дейін қандары жақын адамдар бір-бірімен үйленсе, олардан туған ұрпақтың өмірге әлжуаз, аурушаң, керең, мылқау, соқыр, денелері ұсақ, қол-аяғы кем, ақыл-естері шала болып келетінін атам қазақ ежелден-ақ біліп, ондай некеге тыйым салған. Адамдардың бойындағы бар адамгершілік пен мейірімділіктің, ер-жүректілік пен адалдықтың, инабаттылық пен ақылдылықтың, шешендік пен тапқырлықтың, көрегенділік пен ақындылықтың, қатігездік пен жауыздықтың тұқымнан тұқымға қан арқылы беріліп отыратын ерекше бір қасиеттер екенін бабаларымыз сезген. Бұқар жыраудың «Жаманнан жақсы туса да, жақсыдан жаман туса да, адамның ата-тегінен» деген. Қазақ сонау тұқым-тұяғынан бері қарай, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан, тұқым қуалайтын барлық жақсы қасиеттердің жиынтығын «тек» деген ұғымға сыйғызып, ондай адамдарды «текті» деп, бір ауыз сөзбен сипаттаған. Нақ сондықтан да көреген ата-бабаларымыздың тегін таза сақтау үшін, тұқымын аздырмас үшін текті жерден қыз алып, текті жерге қызын беріп, ардақты елмен, өсіп-өнген атамен құда-жекжат болуға, сүйек жаңғыртып отыруға тырысқан. Сөйтіп халықтың жазылмаған Ұлы Заңын қалыптастырған. Ұлттық ерекшеліктерін қатаң ұстап, пәлендей дабыраламай ұрпақтан ұрпаққа жеткізуіне тектілік негіз болды деп айтуға болады. Себебі біздің заманымыздың үлкен, кішісі қара шал, қара кемпір, қара бала атанатын, жастарымыздың арақ-шарап ішіп, анаша тартып, тасбауыр, қатыгез, адам жеуге дейін баруы осындай тектік негізден айырылып қалғанымыздан шығар деген түйін ойландырады. Өйткені түрлі нәсілдерді біріктірудің, бір тілге, бір одаққа айналдырудың тарихтан өткен сәтсіз тәжірибелері бәрімізге белгілі. Сондықтан мәңгүрттіктің төркіні - тектің бұзылуында деген бабаларымыздың тобықтай тұжырымын ескергеніміз жөн сияқты. Ақын Жүсіп Баласағұн:

«Жақсы болсын тегі, заты, тұқымы, Пәк, ұятты болсын жанның тұнығы», десе, оны Ақтанберді жырау: «Елден елді аралап, Тектіден текті саралап, Нұсқасын байқап шамалап Көріп алсаң көріктіні, Тандап алсаң тектіні, Содан көңіл толмай ма?» — деп қостағандай болады. Ашығын айтсақ, тектілікті қадағалау, қазір ешкімнің де ойына кіріп-шықпайды. Негізінен халықтың генофонының алтын арқауы осында жатыр ғой. Ол біздің дәстүрімізге «Жеті атаға дейін қыз алыспау» салтымен орай сіңгені түсінікті. Бүгінде ең ауыр зауал ата-ана мен бала арасындағы қайшылық. Көпшілік жағдайларда ықпалы әлсіреген ата-ананың пікірімен балалары санаспайды. Осының салдарынан ата-ана мен бала арасындағы шын жүректен шығатын сыйластықтар, мүлдем жасанды қылықтармен алмаса бастайды. Қазақ ежелден ұрпақ тәрбиесіне, оны өсіруге қатты көңіл бөлген халық. Тәлім-тәрбие жүйелері ғасырлар бойы қалыптасқан қағидаларында, жөн-жосығында «әдетте осылай еді» деген сөздері мен ұғымдарында, болжам, топшылауларында жатыр. Осы орайда, ойы терең, өмірден түйгені мол өз заманының ақылгөй даналары былай деген: «Қорегі бар текті жерден нәр алған Арғы атасы көк түріктен жаралған. Атасының тектілігі, ақылы Ұмай ана ақ сүтімен тараған». XX ғасырдың білікті қоғам қайраткерлерінің бірі Әлихан Бөкейханов былай деген: «Менің сүйегі сынбас, сағы таймас, текті рухты халқымның кереметтігі сол, ол өзінің тегіне тән сұлулықты, тектілікті сақтай білген. Мен танитын қазақ халқы осы. Бұл менің ғана халқыма тән қасиет», - деген.

Биология пәнінде «Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтарын» оқыған кезде ата-бабаларымыз жеті ата, жеті атаға жетпей қазақта қыз алып, қыз беруге тыйым салғандығын оның негізі дүниеге дені сау ұрпақ келуін қадағалағандығын айтуға болады. Осындай халықтық

педагогика элементтерін сабақ барысында пайдаланудың тиімділігі жоғары ол халқымыздың тыныс-тіршілігінің барлық жақтарын қамти отырып, адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелейді. Осы үлгідегі оқытудың әдіс-тәсілдері оқушылардың есте сақтау қабілетін арттырып, оларды жинақылыққа, дәлдікке, шығармашылыққа баулуға көмектеседі деп ойлаймын.

Қазіргі ғылыми дәлелдеулер бойынша, қазақ ұлтының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері әу бастан-ақ дамыды. Оның озық үлгілері ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, біздің дәуірімізге жетті.. Ұлтымыздың осындай тәлім-тәрбиелік, сезімдік мәніне терең үңіліп қарап, сырын ашатын болсақ, одан өте көп ғибратты істерге қанық боламыз. Адамдардың қарым-қатынасын реттейтін ұлттық ойындар, қалжыңның түрлері, достық-құрдастық, туыс- қандық қарым-қатынастардың деңгейлері (жеңгесі мен қайнысы, нағашысы мен жиендері, жездесі мен балдыздары, т.с.с) тәрізді салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, ырымдардың барлығы қазақтың өзіндік дүниетанымын қалыптастыруда, тәлім-тәрбие беруде үлкен рөл атқарады. Өйткені ұрпақ тәрбиесі - келешек қоғам мұрагерлерін тәрбиелеу ісі. Ол мемлекеттік маңызы зор, аса жауапты іс. Дені сау, сезімі сергек, ақыл-ойы жетілген «сегіз қырлы, бір сырлы» абзал азамат өсіру ісі халқымыздың ғасырлар бойы ой арманы болып келеді. Осы арман дене, әдеп, ақыл-ой адамгершілік, кәсіптік және парасат пен намыс т.с.с. тәрбиенің түрлері арқылы ұрпақтан-ұрпаққа заманалар бойы халықтық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда марапатталып, сіңіріліп, іске асырылып отырды.

Бұл мақсатты жүзеге асырудың бір саласы - биология сабақтарында халық шығармашылығы мен халықтық педагогика элементтерін пайдаланудың жолдары мен әдістерін қарастыру деп ойлаймыз.

Бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан ксмелденуі жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің озық өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстырып, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, оның шығармашылық, рухани мүмкіндіктерін дамыту міндетін қойып отыр. Тәуелсіз мемлекетімізге ішкі дүниесі солқылдақ, рухани мәдениеті таяз адам емес, халық тәжірибесімен сусындаған, ұлттық дүниетанымы, мінез-құлқы қалыптасып, жан-жақты жетілген, парасатты адамдардың қажет екендігі бүгінгі күні толық мойындауда.

Осы орайда республикамызда халықтық дәстүрді жинақтап зерттеу, саралап игеру, оларды жастар тәрбиесіне кеңінен ендіру, жаңғырту мәселелері қолға алынуда. Уақыт талабымен өмірге қайта оралған халықтық педагогиканың озық дәстүрлері бұл күнде отбасы, мектеп тәжірибесінен лайықты орын алуда. Мұндай игі бастама қазірдің өзінде білім мазмұны мен тәрбие әдістеріне, оқу жоспарларына, ғылыми зерттеулерге жаңа леп, өзгерістер әкелуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әшімханов Д. Бес арыс.-Алматы: Жалын. – 1992. - 209-214 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жалын. - 1991. - 337-339 б.
3. Құдайбергенов Ш. Шығармалары. - Алматы. Жазушы, - 1988. - 560 б.
4. Оразбекова К.А. Қазақ отбасы психологиясы. 2-басылым. Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, Алматы 2016, - 208 б.

Стычева Ольга Андреевна,
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
e-mail: gaziza_on@mail.ru

Ақтөреева Сабина,
магистрант,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

ВЛИЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРЫ НА СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Этномәдениет феноменінің әлеуметтік-педагогикалық мәні адамның өмір сүруіне мән беретін әлемді, өмір салтын және мінез-құлықты қабылдау тәсілін айқындайтын адамның және оның халқының ортақ тағдырларының терең байланысын сезіну арқылы тұлғаның қалыптасуына әсер ете алады.
Түйінді сөздер: толеранттылық, өзара түсіністік, мәдениет, дәстүрлер, жетістік.
Аннотация. Социально-педагогический смысл феномена этнокультуры заключается в ее способности оказать влияние на становление личности через ощущение глубинной связи общности судеб человека и его народа, определяющей способ мировосприятия, уклад жизни и поведения, придающей смысл человеческому существованию.
Ключевые слова: Толерантность, взаимопонимание, культура, традиций, успех.
Abstract. The socio-pedagogical meaning of the phenomenon of ethnoculture lies in its ability to influence the formation of personality through a sense of the deep connection of the common destinies of a person and his people, which determines the way of perception of the world, lifestyle and behavior that gives meaning to human existence.
Key words: Tolerance, mutual understanding, culture, traditions, success.

1. Цель: национальная политика суверенного Казахстана способствует решению фундаментальной задачи – обеспечению равных возможностей каждому гражданину в реализации конституционных прав. В Ассамблее народов Казахстана нашла отражение глубинная суть единства казахстанского общества – взаимоуважение и взаимопонимание людей разных национальностей. Толерантность и уважение к традициям и обычаям других народов и их языку – главное достижение государственной национальной политики. Коренные жители страны, казахстанский народ с гордостью должны осознавать и то, что нам удалось сохранить устои своей культуры, язык, особенности своих обычаев и традиций. Задача сегодняшнего дня – закрепить успех, создав условия для формирования этнокультурной личности, осознающей свои корни, знающей свою истории и в этом черпающую силы для сохранения нации и – в то же время – для преодоления национальной замкнутости [Назарбаев Н.А., 2006, с. 3-4].

2. Методы исследования: анализируя социальные, этнические и культурные процессы, происходящие в нашей стране, мы обнаруживаем много общего с теми явлениями и процессами, которые происходили в других странах, достаточно всесторонне изучены и описаны. И вместе с тем Республика Казахстан по многим параметрам представляет собой феномен: индивидуальный характер протекающих в ней процессов служит предметом пристального внимания отечественных и зарубежных ученых, о нем рассказывает в своей новой книге «Казахстанский путь» Президент страны Н.А. Назарбаев.

3. Основные результаты: стране удалось избежать кризисных тенденций и негативных явлений в области этносоциальных и межличностных отношений, но такое положение дел отнюдь не освобождает социологов, политологов, культурологов, психологов и педагогов от поиска и внедрения в повседневную практику культуротворческих механизмов в формировании личности. История свидетельствует, что все переходные эпохи актуализировали и оптимизировали этот процесс поиска, используя в разные времена различные механизмы воздействия на человеческую психику, на формирование личностного статуса индивида. Это и гармонизация с природой, и воздействие через религию, и облагораживание средствами искусства, и воздействие через возбуждение (эффект «высвечивания»). Использовались также суггестивно-гипнотические методы, а в последние годы эффективными признаны средства экранной культуры.

Говоря об акселерации, мы отмечаем ее позитивные и негативные стороны. Скоростное освоение механизмов адаптации декларативно-назидательными способами не влияет положительно на усвоение информации, поверхностная эффективность мешает глубокому и всестороннему усвоению таких сведений, которые должны составить социологическую базу

личности, не создает условия для ее потенциального роста и планка притязаний относительно социального престижа оказывается достаточно низкой, ни в коей мере, не задевающей вопросов духовности. Возникает необходимость в создании психолого-педагогических основ, призванных повлиять на процесс становления личности, обладающей духовными ценностями, содержание которых связано с ее этническими корнями. При таком подходе особым содержанием наполняется значимость родного языка, история своего народа, сам процесс овладения этнокультурой.

Молодое поколение должно быть ориентировано не на «деэтнизацию», а на овладение мировой духовной культурой через глубокие знания традиций и моральных устоев своего народа. Этническое и национальное не должно представляться экзотическим развлечением, внешним проявлением обрядовой атрибутики. Оно должно стать той основой, которая делает человека уверенным и сильным, которое формирует чувства гражданственности и патриотизма, его готовность с вниманием и уважением знакомиться с культурой и традициями других народов и этносов. Опасно, если этническое общество испытывает усталость, депрессивную подавленность и стрессовую тревожность: это провоцирует процессы эндо-экологического напряжения, истощение генетических, регенераторных и репродуктивных резервов. Нарушается естественный ход событий, отсутствуют возможности для формирования компенсаторных адаптационных механизмов. Все это грозит этносу необратимыми последствиями. Что можно противопоставить этому негативному процессу?

Поиск эффективных механизмов адаптации человеческой личности, ее коррекции, компенсации и развития, который ведут ученые социально-гуманитарных отраслей знаний, приводит к убеждению в том, что именно этнокультурный подход к становлению личности может служить своеобразной и эффективной моделью гармонизации человека и окружающего его мира. Этнокультурные ценности невозможно навязать извне ни человеку, ни социальной группе, ни обществу в целом. Необходимо создать такие условия, которые бы способствовали формированию этих ценностей. В качестве эффективного средства социальной адаптации личности может быть использована этнокультура [Балтабаев М.Х., 2000, с. 82-84].

Этнокультура призвана стать двигателем социального развития, способом для снятия социального напряжения, интегратором нации, коммуникатором для ее представителей. Исследуя методическое обеспечение психологической педагогики, мы отобрали те дидактические и воспитательные приемы, которые существенно влияют на формирование адаптивности и:

а) повышают уровень толерантности;

б) формируют уверенность в собственных силах путем правильной самооценки;

в) минимизируют собственные претензии.

Этнокультура как средство формирования личности предполагает обращение к нравственно-духовной сфере и способствует передаче этической, эстетической, полихудожественной и утилитарно-прикладной информации. Поиск эффективных путей этноориентации личности привел к определению сущностной роли образовательной системы вообще и системы обучения в школе в частности. Модели этнокультурной адаптивности личности, ее гармонизации с окружающим миром строятся на принципах этнокультурного воздействия, которое организуется в средней общеобразовательной школе путем разработки и внедрения этнокультурных педагогических технологий.

Содержательная сущность работы определяется музыкальным воспитанием и использованием фольклора, знакомством с рукодельными ремеслами и художественно-изобразительным творчеством. На этой этноплощадке ребенок не изолируется в избранном фрагменте этнокультуры: этнопедагогические механизмы и методика овладения навыками и умениями традиционной культуры призваны продемонстрировать ему возможности их использования в современном социально-культурном процессе. Этому способствуют:

- игровой принцип освоения информации, обращение к театрализации;

- осознанное следование принципам устного народного творчества: коллективность, импровизационность, вариативность и синкретизм;

- создание позитивного психологического реагирования на основе учета возрастных и индивидуальных особенностей школьников;

- регламентация проводимых мероприятий законами календарно-земледельческой и семейно-бытовой циклизации;

- работа над осознанием и освоением не только приуроченности мероприятия, но и его нравственно-эстетической ценности и практической обусловленности;

- открытость этноэстетической модели, предполагающая опору на современные научные отрасли – культурологию, социологию, этнографию [Кенжеахметулы С., 2006, с. 20-22].

Казахский народ бережно сохраняет и передает из поколения в поколение свои традиции, обычаи, обряды. Культура народа, в том числе и обрядность, обладает большой силой – она формирует личность сильную, бескомпромиссную, способную противопоставить себя обстоятельствам. Эта сила и уверенность имеют вполне определенное обоснование: чувство своих корней, формирующее комфортность. Для формирования такой личности система образования в нашей стране располагает необходимым арсеналом средств и может быть охарактеризована как идеальное этнопространство, где идет процесс формирования этнокультурной личности. На этнопространстве возможно использование трех основных моделей ее становления, при этом каждая модель отличается достаточным уровнем эффективности и способствует реализации задач этнокультурного воспитания.

1. Модель *частичной этнокультурной направленности* воспитания. Эта модель отличается традиционностью и на ее основе раньше всего школы приступили к этнокультурной работе. Она заключается в проведении мероприятий воспитательного характера на уровне классных часов и общешкольных праздников. Компоненты этой модели описаны в педагогической литературе и достаточно полно обеспечены методически. Ярким примером может служить подготовка и празднование дня весеннего равноденствия – Наурыза.

2. *Полная этнокультурная модель* становления личности предполагает систематическое использование элементов этнокультуры в учебной работе, создание при школе сети клубов, секций, кружков, в задачу которых входит тщательное изучение, хранение и использование материалов фольклора как главного резерва для формирования личности. Кроме того, предполагается тесная связь школы с учреждениями досугового профиля, их целенаправленное взаимодействие, при котором этнокультурные традиции, обряды и ритуалы становятся главной частью бытия. Организация в школе народного клуба «Духовное наследие», функционирующего в течение учебного года, проведение в рамках его деятельности различного рода внешкольных мероприятий, в которых принимают участие общественные организации указанного профиля, а также родители, – яркий пример обращения к полной этнокультурной модели.

Следует отметить, что работа в этом направлении уже проводится: учителя различных типов школ ведут активный поиск, определяя возможности внедрения элементов этнопедагогики в содержание всех учебных предметов, классные руководители планируют и проводят мероприятия, на которых знакомят детей с традициями и обычаями казахского народа. В полном соответствии с требованиями времени вписывается в образовательную модель разработанный нами элективный курс «Быт и культура казахского народа», рассчитанный на 35 часов.

В процессе работы над освоением данного курса учащиеся глубоко и всесторонне осваивают этнокультуру при условии четкой организации межпредметных связей и слаженных действия всех учителей, усилия которых направлены на использование указанного материала как на учебных занятиях, так и во внеклассной работе. При таком условии курс носит обобщающий характер, что существенно влияет на активность учащихся, позиция которых оценивается индивидуальными свойствами и личностными качествами. Только при высоком уровне заинтересованности учащихся курс будет эффективен.

На уровень активности призваны повлиять те инновационные методы, которые будут использованы учителем: проведение бесед, организация заседаний круглого стола, различного рода научных семинаров и конференций. Не менее полезным будет посещение этнографических музеев, организация встреч с представителями старшего поколения, хорошо знающими не только обряды и обычаи, но и природу их глубинного смысла. Также большое значение имеет проведение наблюдений на различного рода мероприятиях этнической направленности. В целом элективный курс призван способствовать укреплению преемственности поколений в духе казахстанского единства; бережному отношению к духовному и культурному наследию; сохранению вековых культурных традиций; созданию условий для развития поликультурного пространства.

3. *Модель компромиссного* этнологического и всеобщего *соединения* механизмов формирования личности может быть использована в многонациональном государстве, где грамотные межнациональные отношения предполагают глубокое изучение и бережное сохранение собственной культуры, и одновременно – формирование интереса и стремления к освоению культуры другого, живущего рядом народа. Это тот самый вариант формирования гражданина и патриота, ощущающего свою абсолютную гармонию с миром путем освоения не только своей культуры, но и культуры других народов [Кенжеахметулы С., 2006, с. 50].

Этнокультурный подход к воспитанию организуется, прежде всего, средствами этнохудожественного образования и этноэстетическими воспитательными установками. Разработка основ этноадаптации имеет практическое предназначение в современной этнокультурной ситуации как механизм возрождения и повышения самосознания народа средствами обращения к языку, фольклорной практике, календарной и семейно-бытовой обрядности, архаическим суггестивным жанрам. Отказ от этноцентризма, принятие компромиссных моделей сосуществования способствуют возрождению и закреплению культуры. В основе такого подхода лежит изучение, сохранение и применение обычаев и обрядов, исследование которых рождает интерес и желание разобраться в мифологических кодах этноса, воспринять их структуру и содержание как проявление коллективной памяти или феномен национального самосознания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Астана, 2006.
2. Балтабаев М.Х. Методологические основы культурологического образования.//Сб. докладов МНПК «Культура и образование XX! века». – Алматы, 2000. – С. 82-84.
3. Кенжеахметулы Сейит. Традиции и обряды казахского народа. – Алматы, 2006.
4. Кенжеахметулы Сейит. Быт и культура казахского народа. – Алматы, 2006.

УДК 371. 39 44

Сыдыкова З.Е.,
п.ғ.к., аға оқытушы,
педагогика және психология кафедрасы,
Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет,
Шымкент қ., Қазақстан

Алиева Ш.Т.,
аға оқытушы,
педагогика және психология кафедрасы,
Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет,
Шымкент қ., Қазақстан

Кожагельдиева С.С.,
п.ғ.к., доцент,
білім технологиялары кафедрасы,
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ,
Түркістан қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы аясында оқушыларымызға заманауи жаңартылған білім беру мен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттігі бүгінгі күн талабы. Жаңартылған бағдарлама баланы сыни тұрғыдан ойлантып, алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйретеді. Басшылыққа әдістемелік материалдардың толық ресурсы: оқу бағдарламалары, оқулықтар, күнделікті сабақ жоспарлары, мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқаулықтар, бағалау жөніндегі ұсынымдардың бәрі де болады.

Кілт сөздер*:* жаңартылған білім беру, жаңартылған білім беру, бағалау жүйесі.

Резюме. В этой статье, в рамках обновленной программы содержания образования, необходимо воспитать наших учащихся современными методами и способностями, умениями, сознательными, свободными гражданами. Обновленная программа обучает ребенка критически мыслить и применять полученные знания в жизни. Полный ресурс методических материалов для руководства: учебные программы, учебники, ежедневные планы занятий, методические рекомендации для учителей, рекомендации по оценке.

Ключевые слова: обновленное образование, обновленное образование, система оценивания.

Summary. In this article, as part of the updated educational content program, it is necessary to educate our students with modern methods and abilities, skills, conscious, free citizens. The updated program teaches the child to think critically and apply the acquired knowledge in life. A complete resource of teaching materials for management: curricula, textbooks, daily lesson plans, guidelines for teachers, evaluation recommendations.

Keyword: the new education, the new education, system evaluation

Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтқандай: «Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білу» үшін мектеп оқушыларының терең білім алып, саналы да саламатты болып шығуына педагог мамандардың шығармашылықпен атқарған жұмыстарының қосар үлесі мол. Жаңартылған білім беру бағдарламасының мәні, баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Ата-бабамыз «Оқу – инемен құдық қазғандай» демекші, жан-жақты, шығармашыл, ізденімпаз ұстаз ғана табысты болып, нәтижеге жетеді [1].

Жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы аясында оқушыларымызға заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттігі бүгінгі күн талабы. Жаңартылған бағдарлама баланы сыни тұрғыдан ойлантып, алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйретеді. Басшылыққа әдістемелік материалдардың толық ресурсы: оқу бағдарламалары, оқулықтар, күнделікті сабақ жоспарлары, мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқаулықтар, бағалау жөніндегі ұсынымдардың бәрі де болады.

Кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру үшін:

- білімді функционалдықпен және шығармашылықпен қолдану;
- сын тұрғысынан ойлау;
- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану;
- коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалану;
- топпен, жұппен және жеке жұмыс жасай білу.

Сауат ашу пәнінде оқушыларды оқыту мақсаты буынмен оқу, тұтас сөздерді оқу, мәнерлі мазмұндау, жатқа айту қабілеттерін қалыптастыру, сауатты жазу қабілеттеріне дағдыландыру, байланысты сөйлеуін дамыту болып табылды. Коммуникативті оқыту ұстанымы: тілдік дағдыларды дамыту. Төрт дағдыны ескере отырып Ж. Аймауытовтың «..бала әуелі тәжірибеге талпынып, нәрсемен танысып, сонан кейін сол нәрсе туралы сөйлесін, тыңдасын, жазсын, оқысын, тілге үйренсін» деген сөзін еріксіз еске түсіреді. Сондықтан, бірінші сыныптықтардың танымдық қызметінің оң мотивациясын қалыптастыру ерекше маңызды болып саналды және оқу процесі қарапайымнан күрделіге, жеңілден қиынға өту қағидасы бойынша құрылды [2].

Бастауыш сыныптағы жаңартылған білім беру бағдарламасының тағы бір ерекшелігі - бастауыш сыныптарда «Жаратылыстану» пәнінің енгізілуі. Оқушылардың қарапайым ғылыми білім деңгейін қалыптастыруға бағытталған. Зерттеуді жоспарлау, теорияны іс-тәжірибе арқылы оқып-үйреніп, оқушылардың фунционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Жаратылыстану, дүниетану сабақтарында оқушылардың өз бетінше ізденіп, алған білімдерін күнделікті өмірде кездесетін табиғат құбылыстарына байланыстырып зерттей білуге үйретуге негізделген.

Жаңа бағдарламада оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау жүйесі де өзгерді. Критериалдық бағалау - бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс.

Сонымен қатар, бастауыш сыныптарға арналған оқу бағдарламаларының маңызды қағидаты білім беру бағдарламасының спиральділік қағидаты болып табылады. Ол оқу бағдарламалары спиральді білім беру бағдарламасы (Джером Брунер) моделіне негізделген. Оның негізінде оқушылар келесі сыныпқа ауысқанда зерделенген материалдар мен білім қайталанып отырады деген тұжырым жатыр. Спиральді білім берудің негізгі ерекшелігі: әрбір қайталанып оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі. Жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады.Спиральді білім беру бағдарламасы жеңіл идеялардан күрделі идеяларға қисынды жолмен ауысуға мүмкіндік береді. Бұл жаңартылған білім бағдарламасы оқушы үшін де, мұғалім үшін де тиімді бағдарлама.

Брунер теориясының ажырамас бөлігі «Жаңалық ашу» және «Егер оқушыға бөліктерді бір жерге жинауға және өзін ашушы болуға рұқсат етілсе, алынатын нәтижелер шынайы» деген ұғымдар болды (1962). Оқытудың мұндай типінің артықшылығына төрт аспектінің арасында; біріншіден, зияткерлік мүмкіндіктердің өсуі арқылы; екіншіден, сыртқы марапаттаудан ішкі марапаттауға өту арқылы; үшіншіден, жаңалық ашу арқылы және соңғысы, жадыны дамыту үшін осындай оқытудың тиімділігі арқылы қол жеткізіледі [3].

Басқаша айтсақ, оқушыға бағдарланған оқыту ортасында оқушыларымның сыныпқа келген кездегі бастапқы сенімдерін, білімін және өзіндік ойын негізге ала отырып, өз пайымдарын жасауға қабілетті екенін түсіндім. Егер оқу үдерісі оқушы мен оқу материалын жалғастыратын «көпір салуға» негізделсе, онда осы үдерісті үйлестіретін әріптестерім көпірдің екі жағын да қадағалай білуі тиіс.

Оқыту әдіс-тәсілдері:

Құндылықты-бағдарланған тәсіл - оқушының құндылықтар жүйесін қалыптастырушы оқу-тәрбиелік үдерістің сәйкесінше формалары арқылы тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін алғышарттар құруды көздейді.

Орта білім беру құндылықтары: қазақстандық отансүйгіштік және азаматтық жауапкершілік; құрмет; ынтымақтастық; еңбек және шығармашылық; ашықтық; өмір бойы білім алу.

Тұлғалық-бағдарланған тәсіл — педагогтің назарын оқушы тұлғасының тұтастығына, оның тек ақылойы, азаматтық жауапкершілік сезімінің ғана емес, сондай-ақ эмоционалдық,

эстетикалық, шығармашылық нышандары мен даму мүмкіндіктерімен қоса рухани дамуы туралы қамқорлыққа шоғырландыруды көздейді.

Жүйелік-әрекетті тәсіл — оқу-тәрбие үдерісінде оқушының өз бетінше білім алуына бағытталып, осы мақсатта мұғалімнің тиімді іс-әрекеттің түрлі формаларын қолдануын көздейді.

Коммуникативтік тәсіл - бірінші кезекте оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға, қарастырып отырған мәтін, қатысып отырған әңгіме мазмұнын түсініп, туындаған жағдаятқа сәйкес тілді қолданып үйренуге бағытталған.

Интегративтік тәсіл - оқу үдерісін жобалау және өткізу кезінде әр түрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара кіріктіру есебінен оқушыда әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Бастауыш білім беру мазмұнына ортақ тақырыптарды енгізу әр түрлі пәндік салалардан білімдерді кіріктіруге және сол арқылы алынатын білімдердің функционалдығына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тәсілі — зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, оқушыларда танымдық қызығушылық қалыптастырады.

Интербелсенді әдіс

Интербелсенді әдіс – үйретуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер (inter – аралық, бірнеше, action - әрекет дегенді білдіреді). Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті» деп атаймыз. Интерактивті сөзі – ағылшын тілінен аударғанда туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді.

Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл интерактивті әдістің мақсаты – тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты.

Интерактивті негізде оқу мақсаты – білу емес, үйрене білу:

- өзіне деген сенімге тәрбиелейді;
- шешендік өнерін жетілдіреді;
- танымның мәнін түсінуге көмектеседі (яғни, кейде абсолютті шындық болмайтынын);
- сыни ойлау дағдыларын дамытады;
- өз пікіріне деген құқығын түйсінуі артады.

Жалпы қорыта айтқанда, аталған бағдарламаға сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізгенімде, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйренетіндігіне, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын байқадым. Яғни, оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді, сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады. Сондықтан басқа пәндердің де осындай оқыту формасымен оқытылса, тиімді болатындығын айтуға болады. Осы бағдарламаны меңгергенде ғана жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сеніміміз мол.

Қорыта айтқанда, «Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», - деген Әл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауы, 31қаңтар 2017 ж. http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. http://adilet.zan.kz/rus
3. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2017 ж.

УДК 159.92

Taganova Aru Merekeevna,
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

Amanzhol Marina Amanzholkyzy,
Master of Pedagogical Sciences,
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

Bozgulanova Nazgul Yerbolkyzy,
Master of Pedagogical Sciences,
Aktobe regional state university named K. Zhubanov

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF STUDYING INTELLECTUAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS AS SUBJECTS OF SELF-DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF UNIVERSITY TRAINING

Түйін. Мақала мазмұнында студенттерді жоғары оқу орнында психолог мамандығына дайындау барысында өзін-өзі дамыту субъектісі есебінде интеллектуалдық жеке сипатын белсенділендіру бағыты, сонымен қатар теориялық және практикалық зерттеу жұмыстарының нәтижелерін сипаттау мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: өзін-өзі дамыту, субъекті, интеллектуалдық жеке сипат, белсенділендіру, теориялық және практикалық зерттеу жұмысы.

Резюме. В содержании статьи рассматривается направление активизации интеллектуальной личности как субъекта саморазвития при подготовке студентов к профессии психолога в вузе, а также описание результатов теоретических и практических исследований.

Ключевые слова: саморазвитие, субъект, интеллектуальный индивидуальный характер, активизация, теоретические и практические исследовательские работы.

Summaru. The content of the article considers the direction of activation of the intellectual personality as a subject of self-development in preparing students for the profession of psychologist at the university, also there are given a description of the results of theoretical and practical research.

Keywords: self-development, subject, intellectual individual character, activation, theoretical and practical research works.

Introduction

Modern society feels the need for active people striving for self-development, which is why education is entrusted with the task of developing the subjective position and subjective qualities of students in various activities. A special role in the aspect of updating the intellectual and personal characteristics of the subject of self-development belongs to the period of study at the university.

At the same time, the analysis of existing educational practices shows that sufficient attention is not paid to the purposeful formation of the subject of self-development in the process of University training. In this regard, the task of developing psychological (intellectual and personal) characteristics of students as subjects of self-development becomes urgent.

Currently, in science there are certain theoretical prerequisites for solving the investigated problem. Foreign psychologists (A. Adler, A. Maslow, C. Rogers, V. Frankl, Z. Freud, E. Fromm, E. Erickson, K. Jung) studied the manifestations and sources of the "self" of a person, prospects and barriers to personal growth. Russian scientists have developed theoretical and methodological approaches to the analysis of the category "subject", identified the essential characteristics and subjective qualities of the developing personality (K.A. Abulkhanova, L.I. Bozhovich, A.V. Brushlinsky, L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, B.F. Lomov, V.A. Petrovsky, S.L. Rubinstein, E.A. Sergienko).

Methodology

At the moment, psychology has developed three areas of research on the problem of personal development and self-development: functional, considering a person as a purely functional being in all spheres of his life (B.G. Ananyev, L.I. Antsyferova, V.G. Aseev, L.I. Bozhovich, M.I. Lisina, V.N. Myasishchev, V.A. Petrovsky, D.N. Uznadze); subject-target, focusing on value-semantic and regulatory characteristics of the individual (A.G. Asmolov, A.A. Baranov, D.A. Leontiev, V.M. Rozin, B.A.

Sosnovsky, V.V. Stolin) and system, combining the two previous approaches based on the principle of system determination of any event (A.A. Bodalev, A.B. Zaporozhets, A.N. Leontiev, B.F. Lomov, L.M. Popov, S.L. Rubinstein). Special attention in scientific research is paid to the period of professional development of the individual. There is a need to focus the training of a modern specialist not only on the continuous growth of the acquired knowledge, but also on the ability to master it independently, accompanying self-development of the individual (N.R. Bityanova, L.M. Popov, S.L. Rubinstein, I.I. Chesnokova, etc.). The methodologically correctly organized educational process not only contributes to the most effective assimilation of the material, but also the development of students as creative personalities (V.I. Andreev, D.B. Bogoyavlenskaya, Y.A. Ponomarev, etc.). Certain prospects for organizing the process of self-development are associated with the idea of L.S. Vygotsky about “zones of proximal development” and its further development in the works of L.M. Popov, who described the mechanism of “mutual transitions” of external and internal intellectual activity processes.

The problem of this study is the need to reveal the features of personal mechanisms of self-development and their actualization in the process of studying at the University.

Psychological readiness for professional activity is manifested in self-regulation of the individual. Self-regulation is the process of arbitrary control of a person's behavior, through which conflicts are resolved, their behavior is mastered, and negative experiences are processed.

Personality management of its development is carried out through the regulation of self-education. The activity of self-education is formed as a result of self-knowledge and awareness of the discrepancy between the real Self and the ideal self-image in the future. When the interests of self-education and individual opportunities for self-regulation do not correspond to external educational goals and images, personal self-regulation becomes deformed and diffuse. With harmonious self-education, this external goal is formed as a personal goal [1, p. 66].

In humanistic, phenomenalistic psychology, K. Rogers defends the thesis of the positive nature of man and the possibility of his self-actualization; the human being has a tendency to move towards greater "congruence", to a more realistic functioning and maturity. Congruence is defined as the degree of correspondence between one's feelings, their perceptions, and statements about them.

A. Maslow points out that the motivation for growth can be significantly suppressed by unsatisfied physiological needs, the need for security, respect, etc. A person is limited by habits that prevent the manifestation of flexibility and productive behavior, as well as social influences and group norms that interfere with individual autonomy.

If we take, for example, the theoretical point of view, where the initial launch of the psychological pendulum is carried out "from outside-inside", which is customary for interiorization as a method of explaining the stages of personal development, then the easy "swinging" of this pendulum by means of external or internal determination is an opportunity to control the process of this swing, which, according to the canons characteristic of all types of fluctuations, can be both rhythmic and arrhythmic in nature. Thanks to the idea of the psychological pendulum, the idea of L.S. Vygotsky's idea of child development as a movement towards "zones of immediate development" can also become effective for students with norms that interfere with individual autonomy [2, p. 200].

The development of the individual can occur in the direction of both regression and progress. Personal growth involves a progressive movement "up". The dynamics of personal growth consists in overcoming obstacles, the meaning of which outgrows the value of the tasks set by the individual. In this case, qualitatively new personality characteristics arise, whose reaction to properties and functions that have already arisen consists in consolidating, supplementing, strengthening, accentuating, etc. It is necessary to highlight those properties whose functions reflect the creative orientation of the personality [3, p. 208].

Results

In the course of our research work, S.R. Kettell's intellectual survey was received from 1st-year students of the specialty "Psychology". 29 students of the groups took part and showed the intellectual level.

In the foregoing research it has been revealed that the formation of intellectual personality traits during the preparation of students for the profession of psychologist at the university is still at a moderate level.

Description of the survey: the group's students answered 40 questions. In the answer sheet, you select a variant of the question with a choice of options: "Yes", "No"," I don't know".

Questionnaire of the multi-purpose S.R. Kettell personal qualities were used to determine the level of self-development of the subject of general intelligence and cognitive characteristics of the future specialist-psychologist, aimed at determining the level of self-development of the subject of kindness, mental emotional awareness, perseverance, anxiety, flexibility, self-organization, regulatory and cognitive nature.

Table 1

Results of R. Kettell's intellectual survey

the answer " Yes " defined-9 students	*4 students answered the questions "no"*	*the answer is "I don't know" - 16 students*
- I think I am better now than before.... a) Yes C) hard to say C) no	*"When most people see me, it's a joy...* a) Yes C) Sometimes C) no	- I'm the head of a company. Do you let the workers of a joke? a) Yes C) I don't know C) no
1	2	3
- I would like to live alone ... a) Yes C) Sometimes C) no	- I am interested in all events and information. a) Yes C) I don't know C) no	It is important to me that the environment, the chaos ... a) Yes C) I don't know C) no
"It will be difficult for me to recognize it in the first place... a) Yes C) Sometimes C) no	"I'll quickly forget if someone has offended me.".. a) Yes C) I don't know C) no	"I'll always have enough energy.".. a) Yes C) I don't know C) no
- I observe my parents ' lack of understanding about me... a) Yes C) I don't know C) no	- Reading will interest me, give information about any events. a) Yes C) I don't know	- I would open up my inner thoughts about myself a) to my close friends c) i don't know c) to my diary

After analyzing the survey materials, they corresponded to the following chart indicators.

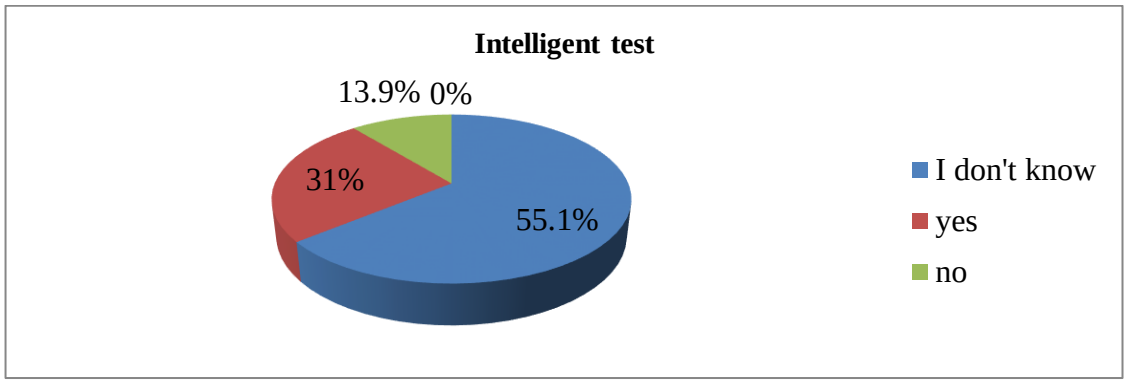
Table 2

Survey results 1

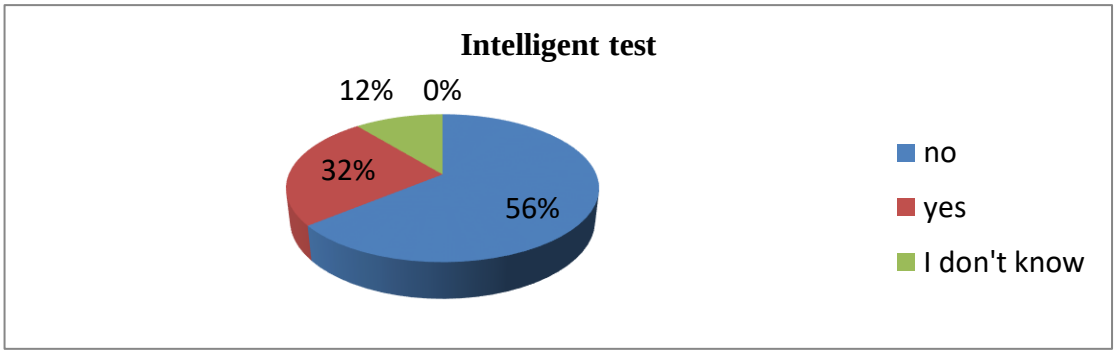
Levels	Experiment group		Monitoring group	
	Quantity	Quality	Quantity	Quality
I don't know	16	55.1%	3	12 %
Yes	9	31%	8	32 %
No	4	13.9%	14	56%

During the preparation of students for the specialty of psychologist at the university, high performance of tasks aimed at forming an intellectual personality as a subject of self-development. The intellectual level of students in the experimental group showed 31% of excellent knowledge, 13.9% showed indicators of the intellectual level of students at the average level, 55.1% showed a low level of intellectual knowledge [4, p. 21].

Indicators for the experiment group

Indicators for the monitoring group

There is insufficient formation of skills and the need to apply the knowledge in practice, insufficient development of the possibility of purposeful and systematic achievement of cognitive levels.

As a result, the following factors influence the education and self-development of students:

A) predictions about your past and present, about tomorrow

B) national character(morality, artificiality, hospitality))

C) achieving your goal;

D) the desire for familiarity.

The formation of a personality as a subject of intellectual and self-development when preparing students for the profession of a psychologist at a university is one of the serious problems of today. Therefore, in modern educational institutions for the formation of morality, general intelligence, flexibility, kindness, self-esteem, collectivism, aptitude, in future specialists-psychologists, it is advisable to re-profile and implement activities carried out in the educational process.

So, in the training programs of such courses as "Practical training in psychology", "Pedagogical psychology", "Psychology of development", trained in the specialty "Psychology", "Pedagogy and psychology", which we conducted research, we were able to make sure that this problem is not devoted to specific topics.

So one of the reasons that the results of a study conducted in the early definition stage, showed a low level that the learning and educational process, students do not give due attention to the content of the personal nature of intellectual self-education. And the prevention of such awakening is part of our task to increase the intellectual and self-development level of students on the basis of the materials "Practical training in psychology", "Psychology of development" for teachers-psychologists.

At the next stage of forming our research based on the materials of the discipline "Psychology of development", we recommended that 1st year students develop and master the program of the training seminar "Ideal model of the future specialist-psychologist "and applications to the training programs "Psychology of development", "Practical training in psychology".

The following is an approximate thematic plan and content of the program education of the training seminar "Ideal model of the future specialist-psychologist", which we offer.

Approximate plan of the training seminar "Ideal model of the future psychologist" (10 hours)

N	Topic	Number of hours	Performance of knowledge	Teaching methods and techniques	Time
1	2	3	4	5	6
1	Comprehensive development of yourself throughout your life.	2	Developing students ' self-esteem, understanding the essence of life, and increasing motivation for life.	"MIX» exercise.	12.01.2020
2	Self-ratings, research of intellectual features	2	Explanation of thoughts about self-esteem and intellectual characteristics.	The method of "Jigso"	14.01.2020
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
3	Duties and rights of the future psychologist.	2	Clear implementation of instructions on tasks and methods of work performed when they are issued by professional managers.	"What's the question?"	16.01.2020
4	The contents of the diagnostic work of students-psychologists	2	Explanation of the content of diagnostic work carried out by future psychologists.	"Istanbul» game	20.01.2020
5	Research of personal characteristics	2	Determines students ' opinions on the topic. Monitors the value of accumulated data.	Method "suitcase, meat grinder, trash can"	22.01.2020

As a result of experimental work, our methodology has shown that future specialists in psychology have developed skills to Refine their knowledge, transition to creative, personal and professional thinking, generalize thoughts, study, control, and develop skills for independent search and comparison. Special attention is paid to the use of intellectual levels in the organization of practical work that contribute to the predominance of cognitive activity and the activity of future specialists-psychologists in mastering knowledge.

Conclusion

Indicators aimed at the formation of an intellectual personality and self-development of the future specialist-psychologist correspond to the credit system of education at the university and are concretized from a practical point of view.

In conclusion, the future psychologist needs to be trained in the organization of the learning process, taking into account the level of motivation, enthusiasm and speed of professional training of the

future psychologists, taking into account the possibilities of using psychological techniques to establish the level of intellectual and self-development of the educational process in learning new material.

REFERENCES

1. Shiyanov E.N. Stages of subjective development of the teacher's personality in the educational process of the pedagogical university/E.N. Shiyanov, I.N. Kreschenko//Formation of the professional teacher's personality: problems and prospects: Abstracts of the XII scientific and practical conference of universities in the South of Russia. - Stavropol, 1993. - Pp. 77-78.
2. Mikheev V.I. Modeling and methods of measurement theory in pedagogy. - Moscow: Higher school, 1987. - 200 p.
3. Theory and practice of the pedagogical experiment the genus edited by A.I. Piskunov, G.V. Vorobyov. - Moscow: Pedagogy, 1979. - 208 p.
4. Ayaganova A.Zh., Zhubanazarova N.S. Professional preparation of future teachers-psychologists in higher education institutions//The Bulletin of KazNU. Psychology and sociology series. №1 (52) 2015. - 21 p.

Tazhibayeva Elmira Rakhymzhanovna,
Doctoral student,
Buketov Karaganda State University,
Karaganda city,
E-mail: emiszhan@mail.ru

Mirza Natalya Viktorovna,
Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
Buketov Karaganda State University,
E-mail: d61975@rambler.ru

Shaushekova Bayan Kyrykbayevna,
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Buketov Karaganda State University,
E-mail: shaushekova@mail.ru

DESIGN THINKING OF IN-SERVICE LANGUAGE TEACHERS IN DIGITAL ERA

Түйіндеме. Мақалада қазіргі цифрлық дәуірде жұмыс істейтін ағылшын тілі мұғалімдерінің бойында болу керек қасиеттер талданады. Мұғалімдердің жобалық ойлауы «цифрлық тұрғындардың» академиялық қажеттіліктеріне сәйкес қалыптасу мен жетілдірудің жаңа сапасы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, кәсіптік білім беру мен оқыту Қазақстанда ұлттық білім беру стратегияларын жүзеге асыруда басты рөл атқарады. Біз ақпараттық қоғамда мұғалімдердің жаңа дағдыларын дамытуда кәсіптік білім беру мен оқытудың аймақтық тәжірибесінің тәжірибесін қарастырдық.

Түйін сөздер: цифрлық ғасыр, шетел тілі мұғалімдері, қызметтегі мұғалімдер, жобалық ойлау, кәсіптік білім беру және оқыту.

Резюме. В статье анализируются качества, которыми должны обладать учителя английского языка, работающие в современном цифровом веке. Проектное мышление учителей рассматривается как новое качество для формирования и совершенствования в соответствии с академическими потребностями «цифровых аборигенов». В этой связи, профессиональное образование и обучение играют первостепенную роль в реализации национальных образовательных стратегий в Казахстане. Мы рассмотрели практику региональный опыт профессионального образования и обучения в развитии новых навыков учителей в информационном обществе.

Ключевые слова: цифровая эпоха, учителя иностранного языков, преподаватели без отрыва от производства, проектное мышление, профессиональное образование и обучение.

Summary. The article analyzes must-have qualities of in-service English teachers working in today's digital age. Teachers' design thinking has been considered as a new quality to shape and improve to correspond to academic needs of 'digital natives'. In this regard, the vocational education and training play a paramount role in implementing national education strategies in Kazakhstan. We examined the practice of regional perspectives of vocational education and training in developing teachers' new skills in information society.

The keywords: digital age, foreign language teachers, in-service teachers, design thinking, vocational education and training.

Kazakhstan has been experiencing significant changes due to the governmental mandates seeking to digitalize the economy when digital competence are known as a key quality for developing different areas of human and social life. Digital competence is Quality human capital is the main pillar for any advancement in every historical milestone and the digital era is of no exception. In this regard, the basic element that will determine success of the entire program at the tertiary level education is teachers' reconsidering their roles and ability to meet modern demands. Moreover, effective reforms in the national vocational education and training (NVET) are paramount in ensuring in-service teachers' better understanding of their new roles and engagement in the modern education environment.

Today, with ever increasing digital natives, 21st century teachers reconsider their skills and roles in the class. The traditional belief begins with «a good teacher can wear many hats in the classroom, depending on what students are doing» [1]. Teachers establish and sustain effective educational environment by serving as Controller, Prompter, Assessor and also as a Resource. In Kazakh pedagogy, teachers are always perceived as with the roles of the Mentors and Tutors, «the ones who put their souls to work» [2]. They need to model faith and piety. Also, they should have a variety of skills, coupled with

knowledge and experience. Teachers feel responsibility to educate. Visionary teachers play a prominent role in guiding students to serve their society. In a detailed study of teachers' roles, A.A. Slastenin and E.N. Shiyanov found that «The key figure of the 21st century is the teacher of high competency who ensures the human survival out of the crisis, guarantees culture preservance and successive integration to the modern world» [3].

To meet social challenges and demands university teachers need to have new set of skills and competences, which effectively in digital learning environment. In this regard, Design thinking, one of the must-have skills, requires a thorough examination.

Design thinking is a powerful way to teach students how to become, engaged problem solvers. Design thinking is a concept that originated in the 1960s, when it first emerged in the field of architecture design [4]. The idea centers on employing a unique process to identify and solve problems through core steps: empathizing with a target audience, defining the problem, ideating possible solutions, prototyping a solution, and then testing that solution to find ways to iterate and improve. Design has also been widely considered the central or distinguishing activity of engineering [5]. A large number of foundation engineering problems can be efficiently analyzed and/or designed using a digital computer [6]. Like problem solving, design is a natural and ubiquitous human activity. Needs and dissatisfaction with the current state combined with a determination that some action must be taken to solve the problem is the start of a design process. In this view, many scientists have been designing and acting as designers throughout their careers, albeit often not being aware of or recognizing that they are performing in a design process [7].

Later design thinking has also started to receive increased attention in business settings. According to Tim Brown, IDEO, design thinking is "a human-centered approach to innovation that draws from the designer's toolkit to integrate the needs of people, the possibilities of technology, and the requirements for business success".

Today it has a positive influence on 21st century education across disciplines because it involves creative thinking in generating solutions for problems. That is, in academic environments, students are required to read critically, think and reason logically, and solve complex problems [8]. Thus, to help students succeed in this interconnected, digital world we live in, educators should support students in developing and honing 21st century skills (e.g., design thinking, systems thinking, and teamwork skills) that enhance their problem-solving skills and prepare them for college and career [9].

The term 'design' bridges theory and practice. A skillful, creative activity can be improved on with reflection. Design is a highly valued activity in the new information economy, and a discipline that has come into its own in the digital age.

The process of design thinking involves:

Discovery: it builds a solid foundation for your ideas. Creating meaningful solutions for students and educators begins with a deep understanding for their needs. Discovery means opening up to new opportunities, and getting inspired to create new ideas. With the right preparation, this can be eye-opening and will give you a good understanding of your design challenge.

Interpretation: it transforms your stories into meaningful insights. Observations, field visits, or just a simple conversation can be great inspiration — but finding meaning in that and turning it into actionable opportunities for design is not an easy task. It involves storytelling, as well as sorting and condensing thoughts until you have found a compelling point of view and clear direction for ideation.

Ideation: it means generating lots of ideas. Brainstorming encourages you to think expansively and without constraints. It is often the wild ideas that spark visionary thoughts. With careful preparation and a clear set of rules, a brainstorm session can yield hundreds of fresh ideas.

Experimentation: it brings your ideas to life. Building prototypes means making ideas tangible, learning while building them and sharing them with other people. Even with early and rough prototypes, you can receive a direct response and learn how to further improve and refine an idea.

Evolution: it is the development of your concept over time. It involves planning next steps, communicating the idea to people who can help you realize it, and documenting the process. Change often happens over time, and reminders of even subtle signs of progress are important [10].

Now let us turn to the data taken from the practice of the organization of national vocational education and training sector where teachers experienced developing their design skills within the recent video project amid school teachers. Before analyzing the practice, it is important to have a general information about the organization itself.

The National vocational education and training center 'Orley' (NVET) is permitted to train teachers and promote ideas that are new and above all ideas that are practical and usable. Taken as a whole, most of the center efforts have been worthwhile. The structure of NVET in Kazakhstan includes:

• The Republican Institute for Advanced Training of Personnel Administration and Teachers;

• 16 regional institutes of advanced training and two headquarters, located in Nur-Sultan and Almaty.

The main purpose of NVET is to improve the professional competences of personnel administration and educators that work at different level of education institutions.

The State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 states that 73.3 thousand teachers should be trained annually. In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education", teachers must improve their qualifications at least once every five years.

The analysis of the NVET activities has shown that during the last 15 years until 2011, the continuous education system was not reformed. Naturally, over the years a number of problems have accumulated that require solutions in the current period of digital era, when digital competence known as a key factor for developing all areas of human and social life. The following strategies have been considered to improve policy and practice in NVET sector:

Strategy 1. To design a new system of teacher advanced training;

Strategy 2. To renew the content of continuous education based on the best Kazakhstani and international experience;

Strategy 3. To develop a new system of teacher advanced training at the tertiary level;

Strategy 4. To ensure the effective functioning of the continuous education system through the quality education [11].

From the given list of strategic reformations in the system of NVET one can the necessity of quality human capital as the main pillar for any technical advancements in every historical milestone and the digital era is of no exception. In this regard, the basic element that will determine the success of the entire program at tertiary level education is in well-trained teachers for a new generation. In this regard, it is reasonable to distinguish the 21st modern teacher skills in the era of growing number of digital natives. Let us outline first the most popular teacher roles within the modern classroom.

In the past we received education for life, in the modern days we do through life long learning. One can not deny the value of VET programs in insuring teachers continuous education. There is a variety of combinations of VET programs, which make the training and education a teacher effective. In-service teachers can undertake more suited to his/her own personal goals and needs. Regional Programs are constantly changing or being adapted to better suit both teachers and industry. Recently at VET in the northern region within the purpose to show how to create digitally friendly education environment within 'Blended learning'. The project designed was successfully put into practice. Later at Karaganda Regional Perspectives Center several digital tools introduced to use in the effective classroom. Another good project that launched in the educational channel on YouTube was the video lesson competition. The local VET presented the methodological framework including ready-made templates, video lesson evaluation criteria. The video lesson must be designed with an innovative pedagogical input.

In-service teachers under the guidance of trainers of VET have made 14 videos. Marina Popova, a math teacher, displayed great designing skills without self-awareness in presenting her video-lesson material on the topic "Rectangular cube and its development".

The lesson starts with a story about the charity event "Every Bird Needs a Nest" and with the teacher's introduction 'How strange it would be to wake up to a world without birds; it would be an eerie silence, a disturbing quietude, one that would be immediately missed'. What is the connection between feathered birds and geometric shapes? The keys is in is in the box nest of a rectangular shape. Thus, the author of the video actualized the knowledge using associations. In order to calculate the elements of geometric shapes, the children were offered a situation. The task is to make calculations for buiding five nest boxes of certain sizes in the central park of Karaganda city.

In brainstorming stage, the teacher involved the students in a collaborative work, during which the algorithm was developed. In general, this lesson demonstrated the ability of students to use mathematical knowledge in solving life problems and how effective and engaging it can be with a creative approach from the part of teacher.

Teaching has always involved some element of 'design' in the process of preparation and planning. With digital learning, however, the need for intentional design becomes more obvious and pressing. Classroom teaching with minimal equipment allows us to tailor our approach to the immediate needs of learners. Tutors can quickly ascertain how learners are performing, rearrange groups and reassign

activities, phrase explanations differently to help learners understand them better, guide discussion and ask questions that challenge learners appropriately. With the use of digital technologies, all of these pedagogical activities require forethought and an explicit representation of what learners and teachers will do. An interesting and unforeseen consequence of the greater reliance on technologies in education has been this opportunity for teachers to reconsider how courses and learning activities are structured: new technologies make visible aspects of their pedagogic practice that were previously taken for granted.

'Design for learning' is a phrase we have coined for the process by which teachers – and others involved in the support of learning – arrive at a plan or structure or design for a learning situation. The design of activities that deliver particular learning objectives in an engaging way is a skilled business, particularly when the medium through which learning activities are delivered becomes digital (the production of serious games, simulations and creative tools is no trivial matter). At the moment, this process is largely performed (normally not very well) by front line classroom teachers. It is a central argument of Education's coming revolution that this process needs to be systematised and centralised: digital learning activities produced by specialist designers need to become a commodity that can be bought or shared and automatically integrated with learning management software.

Summing up, the demands of 21st century skills compel teachers to learn new technologies and discover ways to integrate them into their classrooms. Educators are competing in a global economy, and design thinking, ability to think critically and apply knowledge at higher levels requires them to evaluate what and how they teach. Teachers are using technology to communicate, assemble and analyze information based on the demands of a changing workforce by developing designing skills by attending a variety of courses organized by VET. They should develop their professional skills for lifelong learning.

REFERENCES

1. Jeremy Harmer. How to teach English./Pearson Education Limited, 2007. – 290 p.
2. Байтурсынов А. Об обучении./Антология педагогической мысли Казахстана. (Сост. Жарикбаев К.Б., Калиев С.К.) - Алматы: Рауан, 1995. – 230 с.
3. Сластенин В.А., Шиянов Е.Н. Гуманистическая парадигма образования как основа формирования отечественной стратегии профессиональной подготовки учителя//Национальные ценности образования: история и современность: Материалы XVII сессии Научн. совета по проблемам истории образования и педагогической науки/Под ред. З.И. Равкина. – М.: ИТОП РАО, 1996. – 295 с.
4. Richard B. Wicked Problems in Design Thinking./The MIT Press. Design Issues, Vol. 8, No. 2, (Spring, 1992), pp. 5-21
5. Simon H.A. The sciences of the artificial (3rd ed.). Cambridge, MA: MIT Press. – 1996.
6. Evans D.L., McNeill B.W., Beakley G.C. (1990). Design in engineering education: Past views of future directions. Journal of Engineering Education, 79, pp. 517–522.
7. Braha D., Maimon O. The design process: Properties, paradigms, and structure. IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics-Part A: Systems and Humans, 27, 146–166. doi:10.1109/3468.554679
8. Dunne D., Martin R. Design thinking and how it will change management education: An interview and discussion. Academy of Management Learning & Education, 5, 512–523. doi:10.5465/AMLE.2006.23473212
9. Rotherham A.J., & Willingham D. (2009). To work, the 21st century skills movement will require keen attention to curriculum, teacher quality, and assessment. Educational Leadership, 9, 15 - 20.
10. Paige. A. Connor. Design thinking. Driving transformation/Washington, DC. 2006 – 29p.
11. Стратегия развития АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу», Астана, 2012. - 23 с.

МРНТИ 14.23.01

Тайтелиева Лаура Рахатовна,
PhD докторант,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазахстан

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ МЕН ӨЛШЕМДЕРІ

Аннотация. Қазіргі заманғы білім беруді жаңғырту тиімділігін арттырудың маңызды шарты педагогикалық қызметтің инновациялық сипатын күшейту болып табылады, бұл мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиешілердің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыру проблемасының өзектілігіне негізделеді. Мақалада педагогтың инновациялық қызметке даярлығының қалыптасуын бағалауға заманауи зерттеушілердің әртүрлі тәсілдері сыни түрде қарастырылды және жоғары оқу орындарының педагогикалық мамандықтары студенттерінің Инновациялық білім беру өнімдерін жасауға дайындығының деңгейін анықтау үшін қолданылуы мүмкін өлшемдер мен көрсеткіштердің авторлық, неғұрлым кең, қисынды құрылған жүйесі ұсынылды. Ол табысты инновациялық қызмет үшін қажетті іскерліктің қалыптасуын болжайтын гностикалық өлшеммен және басқа критерийлерді нақтылайтын жаңа көрсеткіштермен толықтырылды. Сонымен қатар, мақалада педагог - практиктердің, сондай-ақ жоғары кәсіптік оқу орындарының жоғары курс студенттерінің инновациялық қызметке деген қызығушылық танытуын және педагогикалық білім берудің барлық деңгейлерінде оны арнайы ұйымдастыру қажеттілігін куәландыратын жеткілікті кең ауқымды қорытынды эксперименттің нәтижелері ұсынылған.

Кілт сөздер: инновациялық педагогикалық қызмет; білім беру жаңалығы; инновациялық қызметке дайындық; дайындық өлшемдері, көрсеткіштері мен деңгейлері.

Аннотация. Важным условием повышения эффективности модернизации современного образования является усиление инновационного характера педагогической деятельности, что основывается на актуальности проблемы формирования готовности воспитателей дошкольных организаций к инновационной деятельности. В статье критически рассмотрены различные подходы современных исследователей к оценке формирования готовности педагога к инновационной деятельности и предложена авторская, более широкая, логично построенная система критериев и показателей, которые могут быть использованы для определения уровня готовности студентов педагогических специальностей вузов к созданию инновационных образовательных продуктов. Он дополнен гностическими критериями, предполагающими формирование умений, необходимых для успешной инновационной деятельности, и новыми показателями, конкретизирующими другие критерии. Кроме того, в статье представлены результаты достаточно широкого итогового эксперимента, свидетельствующего о заинтересованности педагогов - практиков, а также студентов старших курсов высших профессиональных учебных заведений к инновационной деятельности и необходимости его специальной организации на всех уровнях педагогического образования.

Ключевые слова: инновационная педагогическая деятельность; новизна образования; подготовка к инновационной деятельности; критерии, показатели и уровни подготовки.

Annotation. An important condition for improving the efficiency of modernizing modern education is to strengthen the innovative nature of pedagogical activity, which is based on the relevance of the problem of forming the readiness of preschool teachers for innovative activities. The article critically examines various approaches of modern researchers to assessing the formation of teacher readiness for innovation and offers the author's broader, logically constructed system of criteria and indicators that can be used to determine the level of readiness of students of pedagogical specialties of higher education institutions to create innovative educational products. It is supplemented with Gnostic criteria that suggest the formation of skills necessary for successful innovation, and new indicators that specify other criteria. In addition, the article presents the results of a fairly broad final experiment, indicating the interest of teachers-practitioners, as well as senior students of higher professional educational institutions to innovative activities and the need for its special organization at all levels of pedagogical education.

Keywords: innovative pedagogical activity; novelty of education; preparation for innovative activity; criteria, indicators and levels of training.

Бүгінгі таңда қоғамда болып жатқан өзгерістер сан алуан. Соның бірі де бірегейі - инновация, барлық салада ақпараттық технологиялардың қарқынды таралуы, сонымен қатар, қоғам дамуының технологиялық кезеңге көшуі. Осыған байланысты қоғамның материалдық және рухани өмірінің барлық байлығы мен байланыстарын шын мәнінде жобалауға және жаңғыртуға қабілетті сапалы жаңа білім беру жүйесі құрылуы тиіс.

«Халық пен халықты теңестіретін - білім», - деп қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу – біздің мақсатымыз. Сондықтанда жаңа жаңалықтардан қалмай жаңалық жаршысы болуымыз керек. Бұл мақсаттарға жету үшін тәрбиешінің ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа технологиялар қолдану қажеттілігі туындайды.

Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту - таным әрекетін ұйымдастырудың ұтымды формасы. Мақсаты – оқу үрдісінің өнімділігін арттыру. Инновациялық технологияны қолдану: оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру, дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар, баланы оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. "Инновация" ұғымы XIX ғасырдағы мәдениеттанушылардың зерттеулерінде алғаш рет пайда болды және бір мәдениеттің кейбір элементтерінің басқасына кірігуін білдіреді. XX ғасырдың басында жаңа білім саласы - жаңа енгізілімдер туралы ғылым қалыптасты,оның шеңберінде материалдық өндіріс саласындағы техникалық жаңалықтардың заңдылықтары зерттеле бастады. Инновация - философия, психология, әлеуметтану, басқару теориясы, экономика және мәдениеттану тоғысындағы пәнаралық зерттеу саласы ретінде қалыптасты.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Инновация латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңалық», «жаңарту» дегенді білдіреді немесе «инновация» — бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған жаңа нәтиже. Нақты мақсатқа қандай әдіс-тәсілдердің көмегімен жетуге болады? Оқу мақсатының жүйесінде берілген мақсаттың негізгі категорияларын пайдалана отырып, педагог өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады. Демек, мақсат пен нәтиже - жаңалыққа бет бұрудың кілті [1].

Білім беру дағдарысын өзгерту көптеген зерттеушілердің дәстүрлі оқытудан инновацияға көшуін талап етті. Педагогикалық қызметтің сипатын репродуктивті-орындаушылық қызметінен инновацияға өзгертіп, адамның шығармашылық әлеуетін сақтау мен дамытуды, оның өзін-өзі дамытуға бағытталуын, қазіргі шындыққа бейімделуге ғана емес, сонымен қатар оны қайта құруға дайындығын қамтамасыз етуге болады.

Ең алдымен, білім алуды үйрену қажет. Ғылыми-техникалық прогресс және экономикалық және әлеуметтік қызметтің жаңа нысандарын дамыту жағдайында кең жалпы мәдени білімнің нақты тар мамандандырылған білімді терең игерумен үйлесуі неғұрлым оңтайлы болып табылады.

Зерттеушілердің көпшілігі білім берудегі инновациялық үдерістерді әлеуметтік-мәдени шындықты шақыруға белсенді түрде жауап бере отырып және қалыптасқан дәстүрлерді жоққа шығармай, жеке тұлғаны оқытуға, тәрбиелеуге және дамытуға түбегейлі өзгерістер енгізетін жүйе ретінде анықтады. Инновациялық процестерде өзіне тән құралдар мен механизмдердің өзі ғана емес, оның мақсатты қондырғылары мен құндылықтық бағдарлары да қайта құрылды.

Білім беруде инновациялық идеяларды қоғамның қабылдауы, егер білім беру процесінің барлық субъектілерінің педагогикалық өзара іс-қимылы қамтамасыз етілген жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін.

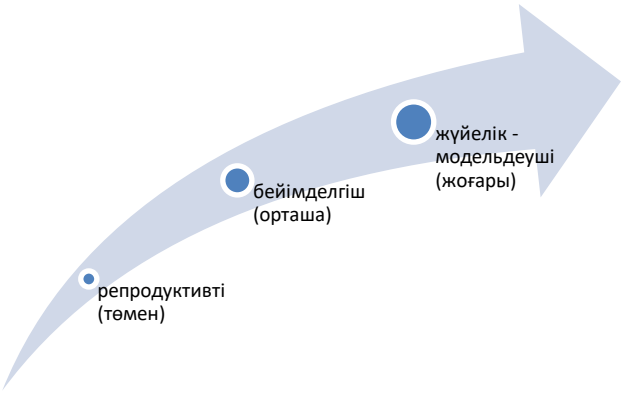
Педагогикалық қарым-қатынас аспектілерінің бірі инновациялық білім беру үдерісі болып табылады.

Ресей ғалымдары В.А. Сластенин мен Л.С. Подымованың пікірінше, әлеуметтік-педагогикалық феномен бола отырып, инновациялық қызмет педагогикалық еңбектің маңызды ерекшелігі болып табылады және педагогтың жалпы мәдениетінің, оның шығармашылық әлеуеті мен кәсіби бағыттылығының күрделі мәні өзара байланысын сипаттайды [2].

Бірқатар психологиялық-педагогикалық зерттеулерге жүргізілген талдау (И.Б. Белявская, Н.И. Раитина, Л.Т. Чернова, Е.Э. Воропаева, Н. Плахотнюк және т.б.) педагогтың инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыру проблемасы жоғары оқу орындары үшін өзекті болып қалуда деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің инновациялық қызметке дайындығын бағалауды әр түрлі критерийлер арқылы жүргізуге болады. Сонымен, И.Б. Белявскаяның диссертациялық зерттеуінде үш критерий ұсынылады: мотивациялық-құндылық (білім берудегі қазіргі прогрессивті үрдістерді ұғыну және осыған байланысты өзінің кәсіби қызметінің міндеттерін нақтылау; өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру және қызметте шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігі; инновациялық қызметке тұрақты-оң көзқарас), когнитивті (инновациялық қызметтің мәні туралы, оның заңдылықтары, принциптері, технологиялары туралы базалық ғылыми-педагогикалық білім; педагогтың инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті өзінің жеке қасиеттері мен мүмкіндіктерін бағалауы, кәсіби рефлексия), мазмұнды-операциялық (педагогикалық инновация саласында жобалық-болжамдық қызметті жүзеге асыру қабілеті; педагогикалық жағдайларды шешудің ахуалдық және ахуалдан тыс тәсілдерін меңгеру; инновациялық қызмет жағдайында ықтималдық кәсіби мінез-құлық моделін құру; білім беру тәжірибесінде педагогикалық инновацияны қолдану тәжірибесінің болуы). Зерттеу авторы әрбір критерий бойынша үш деңгей анықталды [3]:

Сурет 1 Инновациялық қызметтің үш критерийі

Жоғарыдағы 1 суретте сипатталған репродуктивті (төмен), бейімделгіш (орташа) және жүйелік - модельдеуші (жоғары) әр зерттеушінің өзіндік критерийі болып табылады.

Мысалы, Н.И. Раитина өзінің диссертациялық зерттеуінде педагогтың инновациялық қызметке дайындығын құрылымдық (мотивациялық-құндылықты, когнитивті, операционалды-әрекеттік, эмоциялық-еріктік) және функционалдық (функциялары – ынталандыру, атқарушы, реттеуші) компоненттері бар педагог тұлғасының интегративті кәсіби маңызды сапасы ретінде қарастыруды ұсынады, оларды педагогтың инновациялық қызметке дайындығын бағалау критерийлері ретінде қарастыруға болады. Әрбір критерий бойынша ол төрт деңгейді бөледі: төмен, орташа, жоғары және ең жоғары.

Келесі ресейлік зерттеуші Л.Т. Чернова педагогтың инновациялық қызметке кәсіби-тұлғалық дайындығын зерттеуде жүйелі - құрылымдық тәсілді қолдана отырып, осы феноменнің маңызды сипаттамаларын үш критерий бойынша атап көрсетуді ұсынады: мотивациялық-құндылық, когнитивті, процессуалдық [4].

Е.Э. Воропаева педагогтардың инновациялық қызметке дайындығының төрт негізгі критерийін анықтайды: 1) мотивациялық (инновациялық қызмет саласындағы кәсіби өзін-өзі дамытуға, инноватика мәселелерінде білім деңгейін арттыру арқылы тұлғалық өсуге қажеттілік және ұмтылу); 2) когнитивті (Білім, инновация мәселелері бойынша хабардар болу дәрежесі); 3) жеке тұлғалық (инновациялық қызмет саласындағы өзін жеке тұлға, кәсіби, білім беру процесінің субъектісі ретінде барабар бағалауға қабілеті, шығармашылық қабілеті); 4) іс-әрекет (инновациялық қызмет саласындағы іс-әрекеттер мен дағдыларды меңгеру дәрежесі). Берілген критерийлердің көрініс беру дәрежесі нәтижесінде педагогтің инновациялық қызметке дайындық деңгейін анықтайды [5].

Болашақ педагогтардың инновациялық қызметке дайындығының қалыптасуын анықтау үшін Н. Плахотнюк мотивациялық (жобалау процесі арқылы инновацияларға танымдық қызығушылықты, инновациялық қызмет тәсілі ретінде жобаларды қолдану мен іске асыру қажеттілігін, өзінің инновациялық қызметінің мақсаттарының қалыптасуын, жаңалықтарға сезімталдықты; педагогикалық инновацияны құруға, таратуға белсенді қатысуға ұмтылысты), когнитивті-операциялық (инновацияның мәні мен ерекшелігі туралы Білім, олардың түрлері мен белгілері, инновациялық қызмет түрлері мен; педагогикалық жобалаудың мәні және оның кезеңдерін құру логикасы туралы білім, жобалау проблемасын тұжырымдай білу және оған сәйкес жобаның мақсаты, жеке және бөтен педагогикалық тәжірибені интеграциялау және трансформациялау, жобаны оның кезеңдерін құру логикасына сәйкес құрастыра білу, жобалау нәтижелерін болжау, оның оң және ықтимал теріс жақтары), креативті (педагогикалық міндеттердің стандартты емес шешімдерін таба білу, шығармашылық қиял мен ойлаудың баламалылығын дамыта білу (біріктіру, ұқсастықтарды табу), педагогикалық үдерісті жүзеге асыруға шығармашылық (стандартты емес) көзқарас, әртүрлі идеялардың едәуір санын айтуға қабілеттілік, педагогикалық үдерісте жаңашылдық жасау қабілеті), рефлексивті (өз қызметін талдау, басқалардың қызметін талдау және бағалау, өз қызметін бағалау және алынған нәтижелерге сәйкес одан әрі іс-қимылдарды жоспарлау, қойылған мақсатқа сәйкес жобаны барабар бағалай білу) өлшемдер [6]. Бұл өлшемдер өзара тығыз байланысты және өзара шарттастырылған. Н. Плахотнюк пікірі бойынша, олардың тұтастығы педагогтің инновациялық

потенциалын сипаттайтын жеке және кәсіби қасиеттерінің дамуын көрсетеді. Дайындық қалыптасуының критерийлері мен көрсеткіштерінің арақатынасы мен көрініс деңгейін ескере отырып, ол инновациялық қызметке әзірліктің мынадай төрт деңгейін анықтайды: төмен, орташа, жеткілікті, жоғары.

Біздің ойымызша, педагогтардың инновациялық қызметке дайындығының қалыптасу критерийлері мен көрсеткіштерін Н. Плахотнюк жан-жақты зерттеуін көрсете білді, себебі, оның зерттеуіндегі берілген критерийларды бір тұтастық ретінде қарастыруға негіз береді. Алайда, біріншіден, когнитивтік және операциялық критерийлердің ақталмаған бірлестігі болып табылады, өйткені мұғалімнің инновациялық қызметке дайындығының негізі болып табылатын дербес құрамды білімді және осы білімнің негізінде мұғалім қалыптастыратын және жүзеге асыратын әрекеттерді қарастырған жөн. Екіншіден, критерийлердің атауын тез тұжырымдау керек. Термин "операциялық" жекелеген әрекеттерді орындауды көздейді, ал әңгіме инновациялық қызмет туралы болып отыр. Үшіншіден, креативті және шығармашылық өлшемдер операциялық критерийлер алдында болуы тиіс, себебі, мәні бойынша инновациялық қызметті жүзеге асырудың маңызды шарттары болып табылады. Сондай-ақ, "шығармашылық" ұғымдары мен "креативтілік" бір-біріне ұқсас емес, бірақ өзара байланысты. Осы ұғымдарды қарауға сараланған тәсіл шеңберінде шығармашылық процесс пен оның нәтижелерін білдіреді, ал креативтілікті анықтау үшін оның субъективті-негізделген сипатына сілтеме жасайды. Яғни, шығармашылық - бұл жаңа өнім жасауға бағытталған процесс, ал креативтілік-белгілі шеңберден тыс шығуды, ойлау мен қызметте стереотиптерден бас тартуды, стандартты емес, өзіндік ойлау мен т.б. қабілетін болжайтын тұлғаның ішкі әлеуеті.

Тұлғаның инновациялық қызметке дайындығының құрылымын қарастыра отырып, біз, ең алдымен, оның өзіндік құндылығын жасау, стандартты емес шешімдер қабылдау, белгілі тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктерін, яғни оның креативтілігін іске асыратын интегралдық қасиетіне шығу қабілетіне сілтеме жасаймыз. Осылайша, креативтілік пен шығармашылықтың көріністерін инновациялық қызметке дайындықтың жекелеген критерийлеріне бөлмеу және олардың креативті Өлшем көрсеткіштері ретінде ұсынуға дайындығын бағалау кезінде орынды [7; 85 б.].

Зерттеушілердің педагогтардыңинновациялық қызметке дайындығын бағалау проблемасына деген түрлі тәсілдерін назарға ала отырып, біз өз критерийлерімізді және олардың көрсеткіштерін инновациялық қызметке дайындығын бағалауға, ал нақты – жоғары оқу орындары түлектерінің дайындығын бағалауға қатысты ұсынамыз, яғни оқыту және тәрбиелеу технологияларын, тәрбиелеу мен оқытудың авторлық модельдерін, оқу бағдарламаларын, құралдарын, бейнефильмдерді және оқыту бағдарламалық өнімдерін, сондай-ақ мектеп бітірушінің немесе болашақ маманның жеке басының моделін жатқызуға болады.

1. Мотивациялық: табысқа жету мақсатында интеллектуалды өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру, жеке және кәсіби өсу қажеттілігі; шығармашылық жұмыс істейтін педагогтармен ынтымақтастық жағдайында оқу-тәрбие процесін қайта құру және оның тиімділігін жүйелі түрде арттыру қажеттілігі; оқушы тұлғасын дамытудың жаңа тәсілдері мен құралдарын іздеуге, сондай-ақ оның оқу қызметіне қызығушылығын арттыруға қызығушылық; авторлық білім беру жаңалықтарын жасауға және пайдалануға қызығушылық;

2. Тұлғалық: инновациялық қызметке қалыптасқан ішкі көзқарас; нәтижелі жоғары зияткерлік еңбекке қабілеттілік; ізденіс белсенділігі және педагогикалық бастамашылық; инновациялық қайта құрылатын білім беру кеңістігінде бейімделу және бейімделу қабілеті; көшбасшылық қасиеттері;

3. Когнитивті: инновациялық педагогикалық қызметтің мәні туралы білім жиынтығының болуы; креативті-инновациялық қызметке қажетті жаңа психологиялық-педагогикалық білім қорының болуы; педагогикалық зерттеу әдіснамасын білу; зерттелетін объектілердің құрылымдық-жүйелі көрінісіне қабілеттілік (объектілердің байланыстарын және олардың себептерін, олармен байланысты проблемаларды анықтау, кез келген объектілер мен құбылыстардың мәнін анықтауға жалпы көзқарасты меңгеру); практик-мұғалімдердің өз идеялары мен ойлары мен жаңалықтарының арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау, оларды пысықтаудың орындылығын анықтау қабілеті;

4. Гностикалық: есепке алу оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін себептер мен заңдылықтарды анықтай білу; зерттеу проблемасын туындататын қайшылықтарды аша білу; оқыту немесе тәрбиелеу нәтижесін болжай білу және оған қол жеткізуге кепілдік беретін қызметті жобалау; оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыру жолдары мен тәсілдерін іздеу

мақсатында инновациялық тәжірибені зерделей білу; педагогикалық құбылыстарды бақылау, талдау және жалпылау;

5. Креативті: дамыған педагогикалық қиял, үйлесімді емес және өзіндік ойлау қабілеті; жеке және басқа адамдармен қарым-қатынаста идеяларды елестету қабілеті; объектіде жаңа белгілерді көру және табу қабілеті педагогикалық міндеттерді ерекше шешу қабілеті; жаңа, авторлық білім беру өнімін құру қабілеті;

6. Технологиялық (операциялық іс-әрекет): авторлық білім беру жаңалықтарын құру процесінің логикасын әзірлей білу; жаңа технологияларды, оқыту модельдерін және тәрбие қызметінің жүйесін және басқа да білім беру жаңалықтарын өз бетінше жобалай білу; зерттеу құралдарын (сауалнамалар, тесттер, әңгімелесу және бақылау жоспарлары, сұхбатқа арналған сұрақтар) өз бетінше әзірлей білу; жаңашылдық тиімділігін анықтауға бағытталған педагогикалық экспериментті кезең-кезеңімен жоспарлай және жүзеге асыра білу; педагогикалық эксперимент барысында алынған деректерді жалпылау және түсіндіре білу;

7. Рефлексивті: оқу-тәрбие процесін және оның нәтижелерін талдай білу; авторлық білім беру өнімінің тиімділігін анықтай білу; өз қызметінің нәтижелерін субъективті бағалауға қабілеттілік; өзінің бәсекелестік артықшылықтарын сезіну және оларды өсіруге ұмтылу; мұғалім қолданатын педагогикалық технологиялардың қазіргі заманғы талаптарға сәйкестігін бағалай білу [8; 25-33 бб.].

Жоғары кәсіптік оқу орындары студенттерінің жоғары зияткерлік инновациялық білім беру өнімдерін жасауға дайындығының қалыптасу деңгейін бағалау өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтау біздің көзқарасымыз бойынша, біріншіден, И.Б. Белявская, Н.И. Раитина, Л.Т. Чернова, Е.Э. Воропаева және Н. Плахотнюк әзірлеген өлшемдер мен көрсеткіштер, гностикалық критериймен толықтырылды. Оны қосу мұғалімнің инновациялық іс-әрекеті үшін себептерді анықтау, қайшылықтарды ашу, оқыту немесе тәрбиелеу нәтижелерін болжау және т.б. біліктердің маңыздылығына байланысты. Олардың қалыптасуы педагогтың проблеманың бар-жоғын, оның инновациялық іс-әрекетке бастамашылық жасауын және оны тиімді жүзеге асыруды түсінуі үшін қажет. Студенттердің ЖОО-да осы іскерліктерін қалыптастыра отырып, біз болашақ тәрбиешілердің инновациялық қызметке дайындығының гностикалық өлшемінің негізін "құрудамыз". Сонымен қатар, болашақта тәрбиешілер тәжірибеде инновациялық қызметті жүзеге асыруда аз қиындықтарға тап болады және осы үдеріске жылдам қосылады [10, б. 98]. Екіншіден, өлшемдер мен көрсеткіштерді анықтау кезінде біз болашақ тәрбиешілердің инновациялық білім беру өнімдерін жасауға дайындығын қалыптастыру сияқты тәрбиешілердің инновациялық қызметінің аса өзекті аспектісіне бағдарладық.

Практикалық-бағдарлы тәсілге негізделген болашақ тәрбиешілердің қазіргі заманғы кәсіби дайындығы студенттерде болашақта инновациялық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құзыреттіліктерді қалыптастыруы тиіс. Педагогикалық жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына болашақ тәрбиешілердің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыруға бағытталған мазмұнды модульдер мен жеке курстарды енгізу қажеттілігі тәжірибе көрсетіп отырғандай, біздің ЖОО-дағы педагогикалық жұмыс тәжірибеміз студенттер педагогикалық инновация саласында білім мен біліктілік жүйесін алуға мүдделі.

Инновациялық педагогикалық қызметінің ғылыми-зерттеу зертханасының мүшелері жүргізген зерттеу болашақ тәрбиешілердің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыру проблемасының өзектілігін растады.

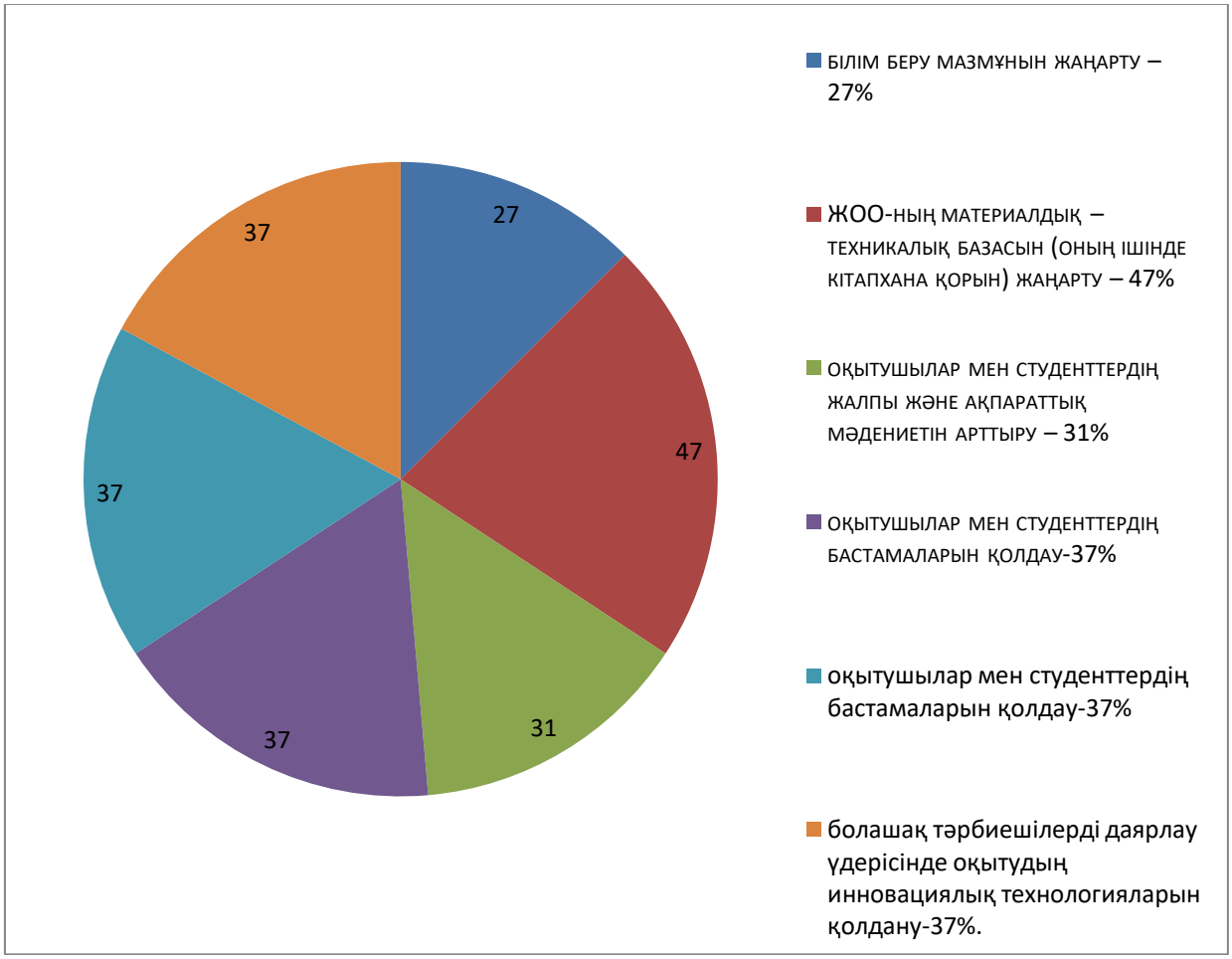
Біз Қазақстан Республикасының әртүрлі аймақтарында жұмыс істейтін 162 мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінен сұрадық, олардың 81,34% педагогикалық инновациялар оқу-тәрбие процесінің сапасын арттыруға ықпал етеді деп санайды. Алайда, сұралған тәрбиешілердің тек 38,20%-ы педагогикалық ЖОО-да оқу кезінде инновациялық қызметке қажетті білім мен іскерлікке ие болды.

Біздің зерттеу аясында Қазақстан Республикасының жоғары кәсіптік оқу орындарында оқитын III-IV курс студенттері арасында "педагогикалық білім" бағыты бойынша сауалнама жүргізілді, оған 457 адам қатысты. Респонденттердің 85%-ы болашақ тәрбиешілерді инновациялық қызметке арнайы даярлауды ұйымдастыруды қажет деп санайды.

Өкінішке орай, сауалнамаға қатысқан студенттердің 47%-ы ғана ЖОО-дағы инновациялық қызметке дайындық жағдайын қолайлы деп бағалайды. "ЖОО-да қандай жағдай жасау, Сіздің ойыңызша, болашақ тәрбиешілердің мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық қызметке дайындық процесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді? деген сұраққа біз келесі жауаптар алдық: білім беру мазмұнын жаңарту – 27% сұралғандар, ЖОО-ның материалдық – техникалық базасын

(оның ішінде кітапхана қорын) жаңарту – 47%, оқытушылар мен студенттердің жалпы және ақпараттық мәдениетін арттыру – 31%, оқытушылар мен студенттердің бастамаларын қолдау - 37%, болашақ тәрбиешілерді даярлау үдерісінде оқытудың инновациялық технологияларын қолдану - 37%. Оқытудың интерактивті әдістерін кеңінен қолдану - 34%, инновациялық мектепке дейінгі ұйымдарда педагогикалық практикадан өту – 38%, студенттердің зерттеу және инновациялық мәдениетін қалыптастыру – 33%.

Диаграмма 1 "Педагогикалық білім" бағыты бойынша сауалнама нәтижесі

Болашақ тәрбиешілердің инновациялық қызметке дайындығын қалыптастыру мәселесі бойынша біз жүргізген теориялық және эмпирикалық зерттеу бізге келесі ұсыныстарға негіз береді.

Болашақ мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің инновациялық қызметке даярлығының қалыптасуын бағалау үшін келесі критерийлерді қолданған жөн: мотивациялық, жеке тұлғалық, когнитивті, гностикалық, креативті, технологиялық (операциялық іс-әрекет), рефлексивті.

Болашақ мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің инновациялық қызметке дайындық деңгейін айқындауды осы критерийлердің мазмұнын көрсететін көрсеткіштер бойынша жүзеге асыру қажет.

Болашақ мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің инновациялық қызметке дайындығының қалыптасу деңгейін анықтау бес балдық шкала бойынша жеке критерийдің әрбір көрсеткішінің көрінуін бағалауға және орта көрсеткішті шығаруға негізделеді.

Біз болашақ тәрбиешілерді даярлаудың қазіргі заманғы жүйесінде студенттердің өзіндік инновациялық қызметті жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру үшін әлі де жеткілікті дәрежеде жағдай жасалмағанын анықтадық, уақыт талаптарына қайшы келеді. Жағдайды түзету үшін біз болашақ тәрбиешілерді даярлау мазмұнына студенттерге білім беру жаңалықтарын өз бетінше әзірлеуге және практикаға енгізуге, жобалық және зерттеу іс-әрекетінің түрлі түрлерін жүзеге асыруға, көшбасшылық қасиеттерін дамытуға, өзінің кәсіби имиджін жетілдіруге мүмкіндік беретін практикалық-бағытталған курстарды енгізуді ұсынамыз.

Осылайша, кез келген жаңалықты іске асырудың табысы инновациялық мінез-құлықпен тығыз байланысты, ол субъектінің болып жатқан өзгерістерге жеке қарым-қатынасы көрінетін іс-әрекет болып табылады. Инновациялық мінез-құлықты таңдау әрбір нақты субъектінің инновация деңгейімен, оның жаңашылдыққа бейімділігімен байланысты болады (онда инноативтілік-эмоциялық-бағалау жаңалықтарға деген көзқарас, субъектілердің инновацияларға, осы жүйедегі жаңа идеяларға, тәжірибеге деген бейімділігінің айырмашылығы, жаңалықтарды тарату бойынша қозғалыс ғана емес, жаңалықтың жоғары сезімімен, шығармашылыққа ұмтылумен сипатталатын тұлға сипаты болып табылады).

Осылайша, білім берудегі инновациялық үрдістер тәрбиешінің кәсіби санасы мен мінез-құлқының жаңа түрін, оның педагогикалық қызмет субъектісі ретінде қалыптасуын талап етеді. Мектепке дейінгі ұйым мен ЖОО-ның ұйымдастырушылық-педагогикалық ынтымақтастығы шеңберінде инновациялық білім беру процестерін іске асыру құралы білім беру құрылымдары қызметінің тиімділігін арттыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін инновациялық білім беру ортасын қалыптастыру болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шарипова А.Ж., Тапаева А.П., Абдуллаев Н.Б., Каримов К.Ы., Картанбай А.Т. Инновациялық технологияларын қолдану арқылы білім сапасын арттыруды жүзеге асыру жолдары//Молодой ученый. — 2014. — №20. 1. — Б. 57-59.
2. Кармаев А.Г. Мектептегі инновациялық білім беру үрдістерінің ұйымдастырушылық-педагогикалық негіздері: автореферат дис. ... д-ра пед. ғылымдар. М., 1997.
3. Асмолов А.Г. Тұлға психологиялық зерттеу пәні ретінде. М., 1984. 104 б.
4. Абрамов А.Н., Новиков В.Н. Дағдарысқа қарсы саясат контексіндегі білім (іс-әрекет бағдарламасына тезистер)//халық білімі. 1993. №6. Б. 32-36.
5. Шишов С.Е., Кальней В.А. Мектеп: білім сапасының мониторингі. М.: Ресей педагогикалық қоғамы, 2000. 320 б.
6. Виленский М.Я., Бегидова С.Н. Оқу үрдісінде дене шынықтыру және спорт мамандарының кәсіби-шығармашылық дамуы. М.; Иркутск, 2004. 213 б.
7. Амонашвили А. Мектеп оқушыларының оқу жаттығуларын бағалаудың тәрбиелік және жалпы білім беру функциясы: эксперименталды пед. исслед. М., 1984.
8. Галагузова Ю.Н. Жоғары педагогикалық білім берудің көп деңгейлі жүйесі жағдайында Мамандық таңдау: автореф. дис. ... ғыл.канд. пед. ғылымдар. Екатеринбург, 1995.
9. Білім беруді дамытудың федералдық бағдарламасының жобасы/Н.Г. Алексеев, Ю.В. Громыко, Д.Б. Дмитриев [және т.б.]. М., 1993.
10. Сластетин В.А. Инновациялылық-педагогика принциптерінің бірі//педагогикалық білім және ғылым. М., 2000. №1. Б. 38-44.

Тян Елена Сергеевна,
магистрант 2 курса,
КазНацЖенПУ,
г.Алматы,
эл.адрес tyana96@mail.ru

КИНЕТИЧЕСКИЙ ПЕСОК КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД РАЗВИТИЯ РЕЧИ И ТОНКОЙ МОТОРИКИ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Авторами рассматриваются вопросы применения и использования кинетического песка в развитии тонкой моторики и речи в практической деятельности логопеда, учителя – дефектолога. В статье раскрываются принципы, задачи, цели и условия использования песка на занятиях. Описывается значение и польза применения песочных упражнений . Особое внимание уделяется играм и упражнениям коррекционной работы с использованием кинетического песка. Представлена организация работы дефектолога с родителями по их включению в процесс воспитания и обучения детей.

Ключевые слова: старший дошкольник, тонкая моторика, развитие речи, кинетический песок, игра, коррекционное обучение.

Тян Елена Сергеевна,
2 курс магистранты,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті,
Алматы қ.,
эл.пошта tyana96@mail.ru

КИНЕТИКАЛЫҚ ҚҰМ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ЖӘНЕ ЖҰҚА МОТОРИКАНЫ ДАМЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Автор логопедтің, дефектолог мұғалімнің практикалық қызметінде жіңішке моторика мен сөйлеуді дамытуда кинетикалық құмды қолдану және қолдану мәселелерін қарастырады. Мақалада құмды сабақта қолдану қағидалары, міндеттері, мақсаттары мен шарттары ашылады. Құм жаттығуларын қолданудың мәні мен пайдасы сипатталады . Кинетикалық құмдарды қолдану арқылы Түзеу жұмыстарының ойындары мен жаттығуларына ерекше көңіл бөлінеді. Дефектологтың ата-аналармен балаларды тәрбиелеу және оқыту үдерісіне қосу бойынша жұмысын ұйымдастыру ұсынылды.

Түйін сөздер: аға мектепке дейінгі бала, жіңішке моторика, сөйлеу дамыту, кинетикалық құм, ойын, түзету оқыту.

Tyan Elena Sergeevna,
2nd year master's student,
Kazakh State Women’s Teacher Training University
Almaty,
El. Address tyana96@mail.ru

KINETIC SAND AS AN EFFECTIVE METHOD FOR DEVELOPING SPEECH AND FINE MOTOR SKILLS IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. The authors consider the application and use of kinetic sand in the development of fine motor skills and speech in the practice of speech therapist, teacher-defectologist. The article describes the principles, objectives, goals and conditions for using sand in the classroom. The value and benefits of using sand exercises are described . Special attention is paid to games and corrective work exercises using kinetic sand. The article presents the organization of the defectologist's work with parents on their inclusion in the process of education and training of children

Keywords: senior preschooler, fine motor skills, speech development, kinetic sand, game, remedial training.

Впервые принцип песочной терапии был предложен Карлом Густавом Юнгом. Ее так же можно встретить под названиями «Терапия с помощью игры с песком», «Песочная терапия» и т.д. Игра с песком — это естественная и доступная форма деятельности. Ребенок часто словами не может выразить свои переживания, страхи, и тут ему на помощь приходят игры с песком. Проигрывая взволновавшие его ситуации с помощью игрушечных фигурок, создавая картину

собственного мира из песка, ребенок освобождается от напряжения. Юнгианская, так называемая « классическая песочная терапия», использует два водонепроницаемых деревянных ящика с параметрами: 50 см х 70 смх8 см. Этот объем оптимален так как полностью позволяет охватить воспринимаемое поле зрения и полностью контролировать процесс. Важным моментом в классической песочной терапии является факт использования миниатюрных фигурок, разделенных на 8 групп:

1. Люди: члены семьи
2. Здания: дома, школы, больницы, замки
3. Животные: домашние, дикие, морские
4. Машины: водные, боевые, космические, сухопутные
5. Растительность: деревья кустарники, растения, овощи, фрукты
6. Сооружения: мосты, заборы, двери, ворота
7. «Естественные» предметы: камни, желуди, ракушки
8. Символические предметы: «ящички с сокровищами»

Процесс классической песочной терапии начинается с того, что ребенку предлагается выбрать только игрушки и поиграть ими в песочнице, при этом оречевляя свои действия [Штейнхард Леонор, 2010, с.123]. Выбор принадлежит исключительно ребенку, а педагог выступает в качестве наблюдателя. В ящиках с песком дети могут многократно разыгрывать различные сцены, педагог в это время диагностирует общее состояние тонкой моторики и речи у ребенка. Песочная терапия многофункциональна, она позволяет одновременно решать задачи диагностики, коррекции и развития речи.

Песочные упражнения и игры стимулируют развитие пальцевой, ручной моторики, обогащают сенсорный, чувственный опыт, создают благоприятную атмосферу жизнедеятельности. Занятия с песком обеспечивают гармонизацию положительного психоэмоционального состояния ребенка, так же занятия с песком положительно влияют на речь, тонкую моторику, сенсорику, мышление, воображение, интеллект. Ребенку часто трудно правильно выразить свои эмоции, чувства, свое мнение, а играя в песок, ребенок может сам, того не замечая, рассказать о волнующих его вопросах и снять психоэмоциональное напряжение. Упражнения с песком можно использовать в виде занятия с ребенком, достигшего 3 –х летнего возраста. Ребенок при работе с песком самовыражается, учится работать в коллективе, развивает положительно свою самооценку. Игра с песком может выступать как ведущий так и вспомогательный метод коррекционного воздействия.

Основная цель упражнений с песком – развитие тактильной чувствительности, создание положительного эмоционального настроя на занятии, снятие психоэмоционального напряжения, постановка правильного взаимодействия тонкой моторики и речи при занятиях с песком. Для реализации поставленной цели используются различные виды песка : кинетический песок (живой песок), цветной песок, кварцевый песок с использованием светового модуля [Зинкевич – Евстегнеева Татьяна Дмитриевна, 2, с. 340].

Кинетический песок – инновационная арт – терапевтическая разработка, инструментом которого является песок, состоящий из 98% натурального песка и 2% полимера. Кинетический песок не застывает, не вызывает аллергических реакций. Использование кинетического песка в работе с детьми реализует множество задач :

1. Развитие тонкой моторики (движение рук, дифференцированных движений пальцев рук, поддержание мышечного тонуса, зрительно – моторной координации)
2. Развитие познавательной активности детей, интереса и навыков взаимодействия со взрослыми
3. Формирование предметно – практических действий

Игры с использованием кинетического песка в работе логопеда, дефектолога делятся на три направления :

1. Проективные игры, с помощью которых осуществляется психо – логопедическая диагностика, коррекция и развитие ребенка.
2. Обучающие игры, которые направлены на развитие тонкой моторики рук, тактильно – кинетической чувствительности, на развитие речи, словарного запаса, силы и высота голоса, так же выполняется работа над правильным дыханием.
3. Познавательные игры, с помощью которых познается многогранность окружающего мира [Громова Ольга Евгеньевна, 3, с.232].

В качестве сенсорных игр, которые предполагают действия ребенка с кинетическим песком и обучающих специальным движениям, развивающих тонкую моторику рук, тактильные движения, координацию движения, в работе с детьми дошкольного возраста применяются пальчиковые гимнастики, а так же такие игры как « Остров сокровищ», «Рисуем на песке», «Отпечатки», «Найди отличие». Игры, с помощью которых у детей развиваются умения ориентироваться в пространстве, внимания связанного с координацией движения, тонкой моторики рук, мышления, воображения, фантазии, памяти, речи, следующие : « Песочное мемори», «Сортировка», «Пройди по камешкам». Для развития связной речи с детьми необходимо строить города и замки на песке, придумывать и озвучивать свои действия. Игры с песком могут проходить как в индивидуальной так и в групповой форме.

Игры и упражнения по всем направлениям коррекционной работы:

1. Развитие тактильно – кинестетических ощущений. Скользить ладонями (ребром ладони) по поверхности песка зигзагообразными или круговыми движениями (машинки, санки, змейки). Создать отпечатками ладоней, кулачков, костяшек кистей рук, ребра ладоней всевозможные причудливые узоры на песке.
2. Развитие дифференцированных движений, силы, ловкости пальцев (все упражнения сначала выполняются ведущей рукой, затем второй рукой, затем одновременно обеими руками одновременно). «Поиграть» на поверхности песка на пианино или клавиатуре компьютера. Сжимать и разжимать одновременно все пальцы, погруженные в песок. Ладони погружены глубоко в песок. Поднимать поочередно пальцы так, чтобы они показались из песка. В глубине песка выполнять различные упражнения «Рожки», «Ушки», «Колечки».
3. Развитие фонематического слуха. «Спрячь ручки» прятать руки в песок, услышав заданный звук (сначала среди звуков, затем среди слогов, затем среди слов). Упражнение «Водолаз». Со дна песочницы доставать предметы или защищенные картинки и называть их, произнося дифференцируемые звуки.
4. Формирование слоговой структуры слова. «Следы на песке» - сделать следов на песке (ладонями, пальчиками) столько, сколько частей в слове и посчитать «Мельница» - ссыпать из кулачка столько кучек «зерна», сколько частей в слове и посчитать.
5. Совершенствование лексико – грамматических категорий. «Чего не стало» - педагог стирает часть предметов на песочной картинке, ребенок узнает, что изменилось, закрепляя употребление существительного в Род.падеже, единственном числе и во множественном числе. «Подбери слово» - находить игрушки в песке и подбирать к их названиям прилагательные. «Лодочка» - создавать игровые ситуации для упражнения в речи грамматических категорий: предлогов (от, к, над, между, в, из – за, из – под, у, перед), приставочных глаголов (отплыть, подплыть, пристроили, надстроили), наречий (глубоко, далеко, низко, высоко, медленно, быстро).
6. Развитие диафрагмального дыхания. «Что спрятано?» Яркая картинка засыпается под тонким слоем песка. Сдувая слой песка, ребенок открывает картинку. Затем рассказывает, что изображено на картинке. «Выровняй дорогу»- от детской машинки проведена канавка в песке. Ребенок воздушной струёй выравнивает дорогу перед машинкой.
7. Артикуляционная гимнастика. «Лошадка» - щелкать языком, одновременно пальцами ритмично, в такт щелчкам, «скакать по песку», «Качели» - языком ритмично двигать вверх – низ, указательным пальцем ведущей руки в такт движениям языка двигать по песку в том же направлении. «Сильный мотор» - произносить звук «р», проводя указательным пальцем дорожку по песку. Аналогично можно работать с другими звуками, сочетая написание буквы с произнесением звука.
8. Развитие тонкой моторики и речи. « Веселые соревнования» - детям предлагается поделиться на две команды, придумать самостоятельно названия своим командам. Дается задание бегать наперегонки пальцами на кинетическом песке. При этом необходимо произносить слова : «Побежали вдоль реки, пальцы наперегонки». Бежать пальчики должны от таблицы «Старт» до «Финиш». В конце дидактического упражнения детям раздаются медали. Следующее упражнение « Следы на песке» - « Идут медвежата» - вместе с ребенком педагог кулачками и ладонями с силой надавливает на песок, при этом необходимо оречевлять свои действия, «Прыгают зайцы» - кончиками пальцев необходимо ударять по поверхности песка, двигаясь в

различных направлениях. « Ползут змейки» - расслабленными или напряженными пальцами рук поверхность песка рукой ребенка делается волнистой, при этом ребенку необходимо произносить звук «с». «Крокозябля» - ребенок оставляет на песке разнообразные следы, придумывая название для вымышленного животного, которое оставило такие следы [Жиенбаева Надежда Бисеновна,4, с.190].

Песочная терапия используется как элемент занятия, при котором необходимо соблюдать следующие условия:

1. Необходимо использовать игры в коррекционной работе, как средства умственного, нравственного, физического и эстетического воспитания детей.
2. Игра должна увеличивать потребность ребенка в общении, стимулировать накопление и развитие речевых навыков и умений.
3. При проведении игры необходимо учитывать возможные особенности речевых расстройств.
4. Каждое логопедическое занятие должно нести характер учебно – игровой деятельности. Занятие должно быть положительно эмоционально окрашено, должно привлекать ребенка, вызывать у него активный интерес и порождать ожидание занятий

Принципы работы с кинетическим песком :

1. Принцип творчества – создание естественной, стимулирующей среды, где ребенок проявляет свою творческую активность.
2. Принцип рефлексивности – готовность и способность ребенка творчески осмысливать и преодолевать проблемные ситуации, адаптироваться в непривычных межличностных отношений, ставить и решать трудные и неординарные задачи
3. Принцип гуманизации – формирование образовательного и воспитательного процесса, которое ориентируется прежде всего на личность ребенка
4. Принцип дифференциации – подход к ребенку с учетом возрастных и индивидуальных способностей

При работе с песком следует придерживаться определенного цикла :

1. Знакомство с песком и его свойствами
2. Упражнения для развития тактильных ощущений, регуляции мышечного тонуса
3. Переход от предметно – манипулятивной игры к сюжетно – ролевой
4. Переход к самостоятельным действиям
5. Познавательные игры на песке [Мешавкина Татьяна Федоровна,5,с. 65].

При работе с детьми для лепки, постройки из песка замков, фигур и т.д. лучше использовать влажный обычный песок, а для проведения гимнастик, упражнений, направленных на развитие тонкой моторики лучше подойдет кинетический песок, он более воздушный и легкий. Использование песка в развивающей предметной среде для организации игровой деятельности для детей дошкольного возраста дает большой воспитательный и образовательный эффект:

Во - первых, усиливается желание ребенка узнавать что – то новое, экспериментировать на песке, работать как и в коллективе так и самостоятельно

Во – вторых, в песочнице развивается тактильная чувствительность, которая является основой «ручного интеллекта».

В – третьих, в игре с кинетическим песком гармонично и интенсивно развиваются познавательные функции (внимание, память, мышление, восприятие), а так же тонкая моторика и речь.

В – четвертых, совершенствуется предметно – игровая деятельность, которая в дальнейшем способствует развитию сюжетно – ролевой игры и коммуникативных навыков.

В – пятых, песок, как и вода обладает замечательным свойством «заземлять» отрицательную энергию. В процессе игры с песком у детей происходит гармонизация психоэмоционального состояния. Песочная терапия активизирует врожденные ресурсы самоисцеления ребенка, обеспечивает возможность для дальнейшего развития речи [Назарова Наталья Михайловна, 6].

Так же педагогам следует не забывать о работе с родителями детей. На собраниях с родителями необходимо вести семинары, посвященные методам развития речи, используя песочную терапию. Это необходимо для того, чтобы родители знали уровень речевого развития, его индивидуальные способности и могли сами помочь своим детям дома – развивать и закреплять навыки, полученные на занятиях.

Таким образом, упражнения с песком считаются очень эффективным и современным решением в коррекционно – образовательном процессе. Они вызывают положительные эмоции у детей, помогают раскрывать каждого ребенка индивидуально. Упражнения с кинетическим песком удачно сочетаясь с другими видами коррекционной деятельности, позволяют осуществлять интеграцию в процессе обучения и развития. Опыт работы показывает, что у детей отмечается положительная динамика в процессе автоматизации корригирующих звуков. Так же отмечается расширение словарного запаса и умение более свободно использовать грамматические обороты языка. Дети становятся более раскрепощенными и непосредственными в общении. После упражнений с кинетическим песком у детей начинает формироваться навык рефлексии и умения взаимодействовать в группе. У детей дошкольного возраста возрастает интерес к занятиям. Педагоги получают возможность увидеть внутренний мир ребенка в процессе занятия. В ходе занятий у детей интенсивно развиваются высшие психические функции (внимание, восприятие, память, мышление, воображение), когнитивные процессы, а так же речь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Штейнхард Л.С. Юнгианская песочная терапия. — СПб. : Детство-Пресс, 2010. – 123с.
2. Зинкевич – Евстегнеева Т.Д., Грабенко Т.Н. Чудеса на песке. Практикум по песочной терапии / Т.Д. Зинкевич – Евстегнеева, Т.Н. Грабенко. – СПб.: Речь, 2010. – 340 с.
3. Инновации – в логопедическую практику / Методическое пособие для дошкольных образовательных учреждений / Сост. О. Е. Громова – М.: Линка-пресс, 2008. – 232 с.
4. Жиенбаева Н.Б. Социальная активность: психологическая теория и практика – Москва, 1986. – 190 с.
5. МешавкинаТ.Ф. Использование песочной терапии в работе с дошкольниками. //Ребенок в детском саду. – 2006. - №4. – с. 65
6. Назарова Н.М., Богданова Т.Г., Педагогика в инклюзивном образовании. Инфра – М., 2019 г.

ӘӨЖ 378.147

Шарзадин Адилзада Магрупбекович,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
«Кәсіби оқыту және транспорт» кафедрасы,
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ,
e-mail: sadilzada_12@mail.ru

Қосыбаева Умітжан Аманкелдықызы,
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Математика және информатиканы оқыту әдістемесі» кафедрасы,
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ,
e-mail: umit1980@mail.ru

Маратова Дарига Абаевна,
2-ші оқу жылы магистранты,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ,
e-mail: sadilzada_12@mail.ru

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНТЕГРАЦИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада жалпы білім беретін орта мектептерде мультимедиялық және инновациялық технологияларды қолданып кәсіптік білім беру жүйесінде оқыту әдістемесін жетілдіру мәселесі қарастырылады. Авторлар мектептің техникалық жабдықталуы, жекелеп алғанда Flash технологиясы мен HTML тілі негізінде, математиканы мысалға ала отыра сабақтың тиімділігін арттыру жолдарын сипаттайды.

Кілттік сөздер: оқыту, мультимедиялық технологиялар, инновациялық технологиялар, оқыту нәтижелері, оқыту әдістері.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования преподавания дисциплин профессионального образования с использованием мультимедийных и инновационных технологий в средней образовательной школе. Авторами описываются пути повышения эффективности уроков на примере математики на основе технического оснащения системы школьного образования.

Ключевые слова: обучение, мультимединые технологий, инновационные технологий, результаты обучения, методы обучения.

Annotation. The article deals with the issues of improving the teaching of professional education disciplines with the use of multimedia and innovative technologies in secondary school. The authors describe ways to improve the effectiveness of lessons on the example of mathematics on the basis of technical equipment of the school system.

Keywords: training, multimedia technologies, innovative technologies, learning outcomes, teaching methods.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деген Н.Ә. Назарбаевтың ойын негіз ете отыра, қазіргі таңда білім беруді әлеуметтік құрылымы маңызды элементтердің біріне айналдырып келеміз. Дүниежүзінде білімнің рөлі артып, әр елдің өзіндік білім беру жүйесі тағайындалса да ол әлем халықтарының білім берудегі тәжірибесімен, бағыт-бағдарымен деңгейлес болуы қажет. Бүгінде Қазақстан Республикасындағы үлкен өзгерістердің білім беру саласында қамтылуы маңызды іс-шара болып табылады. Осы орайда білім беруді дамыту тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін дамытудағы маңызды құжат екендігі сөзсіз.

Білім беру жүйесінің басты – міндеті ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, білім беруді ақпараттандыру. Міне осындай маңызды мәселелерді шешуде жас ұрпақты сапалы да, саналы ой еңбегіне тәрбиелеуде математиканың алатын орны ерекше. Қазіргі заман – математика ғылымының өте кең, жан-жақты тараған кезеңі болғандықтан да үрдістен қалыс қалмайтындай, талапқа сай математикалық мәдениеттіліктің деңгейін көтеру басты мәселелердің бірі. Сонымен қатар қоғам үшін де математиканың рөлі ерекше, себебі әр түрлі бағыттағы математикалық әдістерді қолданбаса ғылыми прогресстің болуы мүмкін емес. Бұл жерде математикалық дайын ақпараттарды қолдану ғана емес, ғылым мен техниканың дамуына ықпал ететін жаңа туындыларға

жол ашу, мүмкіндік жасау қажет болған жағдайда жаңа идеялар айтатын, математикалық сауаты жоғары мамандар керек. Ол мамандар әрине бүгінгі мектеп оқушылары, ертеңгі жоғары оқу орындарының студенттері.

Инновациялық технологияларды пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру ол теориялық, ғылыми-педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен жаңа оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу болып табылады. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» — деген бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі біз тәрбиелеп отырған жас ұрпақтың меңгерген біліміне, алған тәжірибесіне байланысты екеніне еш күмән жоқ. Оқушылардың танымдық көзқарасын байыту, ақыл-ой қабілетін жетілдіру, өзіндік ойлау және өмірлік ұстанымын қалыптастыру мұғалімнің шеберлігіне, шығармашылық қабілетіне байланысты.

Осы тақырыпта жүргізілген ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты ол Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттері мен жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының озық деңгейіне қол жеткізуге үлес қосатын математика пәні мұғалімдерінің әдістемесін қалыптасқан үрдісті сақтай отыра, инновациялық технологиялар мен компьютерлік бағдарламаларды қолданып жетілдіру болды.

Ғылыми зерттеу жұмысының міндеттері бірнеше бөліктен тұрады: математикалық білімі жоғары ұрпақ тәрбиелеуші мұғалімдерді әдістемелік тұрғыда қолдауда әріптестікті нығайту, оқу үрдісін аутоматтандыруда көмек беру және сол арқылы білім беру сапасын арттыру.

Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда инновациялық технологиялар мен компьютерлік бағдарламаларды пайдалану әдісі үлкен рөл атқарады. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауындағы «оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды білім беру саласын жақсартуда қолданыс аясын кеңейту керек» деген сөзін басшылыққа ала отырып, сабақта жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануға келеміз [1]. Ақпараттық технологияларды сабақта пайдаланудың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру, Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыру болып табылады. Осы айтылғандардың барлығын да жүзеге асыратын негізгі тұлға - мұғалім.

«Инновациялық технологиялар және Flash бағдарламасы мен HTML тілі интеграциясы арқылы математика пәні мұғалімдерінің әдістемесін жетілдіру» тақырыбындағы ғылыми жұмыс математика пәні мұғалімдерінің әдістемесін жетілдіру мақсатында жасалған және «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаның» қойған «Экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру» мақсаты мен «оқу процесін автоматтандыруды енгізу үшін жағдай жасау; білім беру жүйесін жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ету» міндеттеріне қол жеткізуге ықпал етеді.

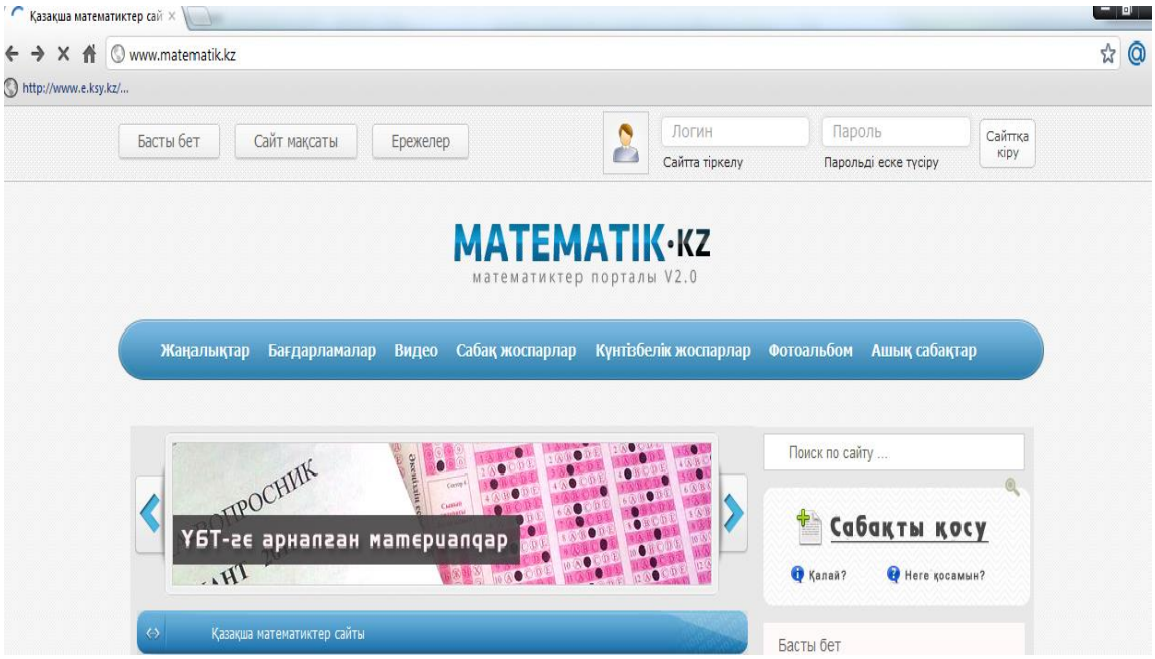
Инновациялық технологиялар және Flash бағдарламасы мен HTML тілі интеграциясы арқылы математика пәні мұғалімдерінің әдістемесін жетілдіру жүйесін жасауда екі бағыт ұсталды. Алғашқысы 5В010900 Математика мамандығының студенттері болашақта математика пәні мұғалімі болып қызмет атқаратын болғандықтан да олардың инновациялық технологияларды оқу үрдісінде қолдануына, компьютерлік бағдарламалармен жұмыс істей алуына жоғары оқу орнында оқып жүрген кезінде үйрету. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті 5В010900 Математика мамандығының студенттері мемлекеттік стандартта бекітілген пәндерден негізгі математикалық ілімін алса, таңдау компоненті болып берілетін пәндер арқылы инновациялық технологияларды, арнайы компьютерлік бағдарламаларды педагогикалық үрдісте қолдану тәсілдерімен танысады.

Екінші бағытта жұмыс жалпы білім беретін орта мектептердегі математика пәні мұғалімдерімен жүргізілді.

ҚР Білім туралы Заңы, ҚР Ақпараттандыру туралы Заңы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама аясында мемлекеттік тұрғыда қолға алынған іс-шараларды орындаумен қатар мұғалім өзінің жеке әдістемесін жетілдіріп отыруға да міндетті. Ғылыми жұмыс аясында математика пәні мұғалімдерінің

әдістемесін жетілдіру, мұғалімдерге жан-жақты қолдау көрсету мақсатында келесі жұмыстар атқарылды:

- Еліміздің түкпір-түкпірінде математика пәнін оқытып жүрген мұғалімдердің оқу үрдісінде кездесіп отырған мәселелерін анықтау мақсатында пікір алмасу орын алды. Ол Қазақстан мектептеріндегі математика пәнінің мұғалімдері арасында өзара тәжірибе алмасып, байланыста жұмыс істеуін қамтамасыз ету, математика пәнінің мұғалімдеріне әдістемелік көмек көрсету мақсатында құрылған арнайы сайт www.matematik.kz арқылы жүзеге асырылды. Математика пәні мұғалімдерімен пікіралмасулар болып, дайындалған теориялық және практикалық материалдар қолданысқа берілді. Бұл жұмыс әлі де жүзеге асырылып келеді. Сайт қолданушылар саны артқан сайын ғылыми жұмыстың одан әрі орындалатын бағыттары айқындалып, толықтырыла береді (Сурет 1):

Сурет 1. www.matematik.kz сайтынан үзінді

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті ұйымдастырған «Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша білім беру әдістемесі» бойынша біліктілікті жетілдіру курсын өту Интернет желісі арқылы форумдар мен пікіралмасулар ұйымдастыруда көмегін тигізді (Сертификат тіркелді).

- Математиканы оқыту әдістемесінің қосымша тараулары, Элементар математиканың қосымша тараулары пәндері бойынша электронды лекциялар дайындалып, www.ksu.kz сайты арқылы кез-келген қолданушыға қол жетімді болды. Университеттің электронды кітапханасына тапсырылған материалдар тек мамандық студенттері үшін ғана емес сонымен бірге математика пәні мұғалімдері үшін қолжетімді.
- «Информатиканың теориялық және практикалық негіздері», «Информатика негіздері» атты электронды оқу құралдарында HTML тілінің құрылымы мен қолданылуы, сілтемелер дайындау мысалдары берілгендіктен мұғалімге өз материалдарын қойып практикалық тұрғыда қолдануға аса ыңғайлы.

«Элементар математиканың қосымша тарауы» электрондық оқулығы 5В010900 Математика мамандығы студенттеріне негізгі пән «Элементар математиканың» жалғасы іспеттес болғандықтан, функцияларды толығырақ меңгеруге, қамтылған тақырыптар мен келтірілген мысалдар және арнайы дайындалған қосымша тапсырмалар, сынақ есептерін қарастыруға арналған.

- Қазақ тілінде баспаға шыққан арнайы оқулықтардың аздығын ескере отыра Flash технологиясы бойынша дайындалған қазақ тіліндегі электронды нұсқадағы теориялық материалдар мен аталған технологияны практикалық тұрғыда игеруге бағытталған тапсырмалар, жаттығулар мен арнайы зертханалық жұмыстар мұғалімнің осы технологияны игеруіне үлкен мүмкіндік ашады да, мектеп оқушылары үшін игеруге қиындық туғызып жататын функциялар мен

олардың графиктері, теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу тақырыптарында үлкен көмек етеді. Мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың басым бөлігіне қиындық тигізетін салу есептері үшін бұл мектептің жабдықталған техникалық мүмкіндіктерін қолдануда аса тиімді. Бүгінде әрбір мектепте бар десек асыра айтушылық болмайтын интерактивті тақта көмегімен мұғалімнің сынып оқушыларының сабаққа белсене араласуына тартудың тағыда бір жолы осы деуге болады. Жалпы педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерде білім беруде ақпараттық технологияларды қолданудың бірнеше бағыттары көрсетілген. Олардың ішінде оқу үрдісінде келесі негізгі төртеуінің қажеттілігі басым:

- компьютерді білімді бақылау құралы ретінде пайдалану;
- жаңа материалды түсіндіруде иллюстративті құрал ретінде мультимедиа-технологиялар қолдану;
- компьютерлік модельдеуді қолдану арқылы лабораториялық практикумдар жүргізу;
- өзбетімен білім жетілдіруде дербес компьютерді қолдану [2, б. 117].

Бүгінде оқытушылардың дербес компьютер әр түрлі процестерді модельдеу құралы ретінде назарын аударта бастады. Ал, модельдеуде мультимедиалық технология маңызы зор. Мультимедиа дегеніміз мәтін, кескіндер, видеокадрлар, анимациялық объектілер, дыбыстар, музыка, т.б. қамтитын құжаттарды бір уақытта интерактивті бағдарлама ретінде бейнелейтін жаңа ақпараттық технология болғандықтан оны қосымша игеруге тура келеді. Көптеген құралдар мен бағдарламалық өнімдер жеке қолданушы үшін өте қиын. Осы тұста жақсы шешімдердің бірі MacromediaFlash технологиясы болды. Бұл технологияның көмегімен екінші қажеттілікті толықтыруға болады. Соңғы кездері Flash технологиясы WEB-дизайнында, сонымен қатар WEB-тен тыс аймақтарда да танымал болып келеді. Осындай аймақтардың бірі — электрондық оқыту жүйелерінің өңделуі мен көрсетілімдері. Flash технологиясы презентацияларда және электрондық оқыту жүйелерін өңдеуде тиімді құрал ретінде қолдануға болады.

Flash - бұл XXI ғасырдың революциялық технологиясы, болашақ технологиясы. Ол анимацияланған векторлық графиканы дыбыстық эффектілермен бірге жүзеге асырады. Бұл бағдарлама дыбыспен қамтылған, анимацияланған мәтіндер мен графиктер құрып қана қоймай, оны экспорттауға, импорттауға мүмкіндік беретін болғандықтан да функциялардың графиктерін түсіндіруге, айналу денелері тақырыптарын беруде мұғалім үшін нақты көрнекті құрал дайындауға жетекші бағдарлама. Анимация - бұл объектіні қозғалысқа келтіру, ал анимациялаған объектілерді, роликтерді оқу үрдісінде қолданудың маңызы зор, бұл қызығушылық туғызады да нәтижесінде оқушының математикаға деген ынтасын арттырады.

Macromedia серіктестігімен құрылған интерактивті веб-анимациялық технологиялар мен flash-технологиялар мәліметтерді мультимедиалық ұсыну төңірегінде көптеген куатты шешімдерді біріктірді. MacromediaFlash технологиясы кез келген көлемдігі және күрделіліктегі тапсырмаларды орындай алады. Компьютердің көмегімен сабақ түсіндіру әдістерін жандандырып, жаңартуға болады. Компьютердің мультимедиа мүмкіндіктерін пайдаланып, Flash-тің анимация мүмкіндіктерін, дыбыс меншіктеуді, гиперсілтеме деген көріністерді байланыстыру әрекеттерін пайдаланып, тамаша, көрнекі, оқушыны қызықтыра түсетін білім беруге және оны тексеруге болады. Осы жерде гиперсілтемелер жасау мүмкіндігі бар болғандықтан да мұғалім HTML тілімен біріктіре отыра барлық теориялық материалдары мен практикалық жұмыстарын, көрнекіліктерін бір жүйеге келтіре алады. Яғни, flash-технологиясы мен HTML тілінің мүмкіндіктерін қатар пайдалану мұғалім үшін материалдарды жиі жаңартуда аса тиімді.

Flash-та «объект» термині үстелде орналасқан кез келген фильм элементін көрсету үшін қолданылады. Flash саймандарын қолдана отырып, объектілерді орналастыруға, көшіруге, жоюға, өзгертуге, оларды бір-біріне қатысты туралауға және топтауға мүмкіндік бар. Сонымен қатар объектіні кейбір URL-мен байланыструға болады (яғни, оны гиперсілтеме ретінде қолдану). Flash-та бір уақытта бірнеше объектілерді таңдау мүмкіндігі де бар (немесе бірнеше объектілердің үзіндісін), таңдалатын объектілер әртүрлі қабаттарға жатуы мүмкін [3, б. 108].

Бүгінде оқытудың интерактивті әдіс-тәсілдері өте көп. Педагогикалық ғалым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде белгілі болған оқыту әдіс-тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай ең тиімдісін таңдап алу және олардың бірнешеуінің жиынтығын түрлендіре тиімді, үйлесімді әрі шығармашылықпен қолдану - сабақтың сәтті өтуінің кепілі. Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көруге мүмкіндік береді. Ол үшін мұғалім өткізетін сабағының түрін дұрыс таңдай білуі қажет. Сабақты сәтті ұйымдастырудағы басты мақсаты -

оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырып, бүгінгі заман талабына сай білім беру. Сабақтың сәтті өтуі біріншіден, мұғалімнің біліміне, әдістемесіне байланысты болса, екіншіден, сабақ материалына байланысты. Сабақты тартымды әрі сәтті өткізе білу мұғалімдер қауымынан көп ізденуді, білімділікті, қабілеттілікті және тапқырлықты қажет етеді. Осындай үлкен талаптар жүктелетін бүгінгі мұғалімнің ақпараттық технологиялар қолдануының тағы бір мүмкіндігі – ол электрондық оқулық. Электрондық оқулық - бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген түбегейлі жүйе. Электрондық оқулық тек қана оқушы үшін емес, мұғалімнің дидактикалық әдістемелік көмекші құралы да болып табылады. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдерден шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту үрдісі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырады. Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары болмақ. Инновациялық технологияларды пайдалану соңғы уақытта мектептегі білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Жаңа сабақ түсіндіруде интерактивті компьютерлік графиканы пайдалануды көздейтін аппараттық-бағдарламалық құралдарды пайдалануға болады. Компьютерлік графикалық материал презентациялық монитор көмегімен көрсетіледі. Компьютерлік тестілеуді қолдану оқушылардың интеллектуалдық танымын арттырады. Мұғалім сынып оқушыларының деңгейіне қарай компьютерлік тест тапсырмаларды топтастырып, өзі дайындағандықтан да сілтемелер көмегімен кері қайту немесе жаңа деңгейге өту өте ыңғайлы болмақ. Ол үшін әрине мұғалімнің HTML тілін білуі керек. Тест тапсырмаларды компьютерде өткізу мұғалімнің тапсырмаларды тексеруінде уақытты үнемдейді және оқушының өз қатесін көруіне жол береді. Жалпы оқушылардың ақпараттық технология негіздерінен алған білімі арқылы:

- оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады;
- оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады;
- шығармашылық қабілеттері артады;
- жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады;
- оқушылар өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланды;
- компьютерлік сауатты болуға үйренеді.

Инновациялық технологияның мұғалім жұмысына ең тиімдісі – оқушылардың білім олқылықтарына үнемі зерттеу жасап, түзету жұмыстарын жүргізуге пайдасы бар. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдер шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Сондықтан XXI ғасыр инновациялық ғасыр, яғни ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету мұғалімнен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді. Компьютер және инновациялық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту үрдісі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады.

Білім берудің саласында "Электрондық оқулықтарды" пайдалану оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықгы пайдалану казіргі заман талабын канағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылықпен жұмыс жасауына кең мүмкіндік ашылды. Оқу материалдарын ұтымды игерудегі электронды оқу құралдарының атқаратын рөлі зор. Онда пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұғымды болады [4, б. 83].

Бүгінде электронды оқулық дайындау тәсілдері көп. Алайда мұғалім үшін материалдарды жиі алмастыру, тест тапсырмаларын жаңарту, есептерді деңгейлеп күрделендіру үшін бөлімдер бойынша электронды оқулық жасауда HTML-тілі ыңғайлы болғандықтан да ғылыми жұмыста осы тіл мұғалімдерге ұсынылды. HTML тілінде формалар құру, гиперсілтемелерді суретке және мәтінге қолдана білуді, көлденең сызықтарды Web-парағына қолдануды және сырғымалы

жолдарды ұйымдастыруды, сүзгілеуді Web-парағындағы мәтінге және суретке қолдануды оқып үйрену барлығы да материалдарда қамтылып, мысалдармен бекітілді.

Қорыта айтқанда заман талабына сай болу үшін асқан жылдамдықпен дамып келе жатқан инновациялық технологиялардың мүмкіндіктерін оқу үрдісінде қолдана отыра, оқушылардың бойында біліммен қатар тәрбие үрдісін қатар алып жүруде мұғалімге әрине көмек қажет. Себебі мұғалім сол инновациялық технолгияны өзі толық игергенде ғана оның бар мүмкіндіктерін қолдана отыра оқу үрдісін тиімді ете алатындығы анық.

Қазіргі мұғалімнің алдында тұрған мақсат - білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шыға алатын, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге, еңбек етуге дағдыланған тұлға дайындау. Оқушының ресурстарды пайдалануын, есінде сақтауы мен есте сақталған білімін қажет болған жағдайда пайдалануын, оқу мағынасын ұғынып, шынайы өмір арасындағы байланысты анықтауы және нәтижесінде әлемді өзгеше қырынан қарастыруы сияқты санаттарды иеленуіне жәрдемші бола отыра әр оқушының бойындағы бар шығармашылық көздерін ашу, жаңалыққа деген ұмтылыстарына дем беріп отыру мұғалімнің міндеті. Осы бағытта дайындалған «Инновациялық технологиялар және Flash бағдарламасы мен HTML тілі интеграциясы арқылы математика пәні мұғалімдерінің әдістемесін жетілдіру» тақырыбындағы ғылыми жұмыс келешекте нормативтік құжаттардың өзгеруіне, инновациялық технологиялар мен компьютерлік бағдарламалардың жетілдірілуіне байланысты оқу үрдісінің тиімділігін көтеру мен жаңа жетістіктерге жету жолында толықтырыла береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы//http://www.inform.kz
2. Математиканы оқыту методикасы: жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы/А.Қ. Алпысов; Павлодар: Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты. - Сана, 2012. – 151 б.
3. Macromedia Flash: учебное пособие для начинающих программистов/Алпамысов Н.Т.; Алматы: Болашақ, 2027. – 217 с.
4. Утебаев И.С., Баймагамбетова Д.У., Сатыбалдинова А.К. Жалпы білім беретін орта мектептерде математика пәнінен өткізілетін онлайн сабақтардың әдістемелік негіздері//Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2019. - №5/2. –Б.168-171..

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы,
ф.ғ.д., доцент, бас ғылыми маман,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
E-mail: aidarkar_10@mail.ru

Контек Айым Майбекқызы,
2 курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
E-mail: aiym.kontekova@gmail.com

ТЕРМИНДЕР ЖАСАЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ

Түйіндеме. Мақалада А. Байтұрсынұлының «әрбір тілдің өз байлығын сарқа пайдалану» қағидасын негізге ала отырып, қазіргі лингвистикадағы терминдерді қазақыландыру маңызын ғалымдардың айтқан пікірлеріне сүйене отырып, дәлел келтірілді. А. Байтұрсынұлы қазақ лингвистикада жүздеген терминді қалыптастырғаны белгілі. Ал сол терминдердің қалың көпшілікке етене жақын болып кетуінің себебі, ұлттық танымымызға жақындатып құрастыруы. Жасалған терминдердің ұлттық танымымызға, тіл табиғатына сай болуы, ұлттық мүддеге негізделген атаулардың қолданысқа толықтай енгізілуі қазіргі лингивистика ғылымындағы аса қажетті әрі әлі де толық шешілмей келе жатқан мәселе екендігі айтылды.

Түйін сөздер: термин, тіл мен ұлт, тіл мен қоғам, таным, лингвомәдени таным.

Аннотация. В статье изложены аргументы, опираясь на высказывания ученых о важности использования терминов на казахском языке в современной лингвистике, основываясь на принципе А. Байтурсынова «полное использование ценности казахского языка». Известно, что в казахской лингвистике А. Байтурсынов сформировал сотни терминов. Введенные термины были приняты публикой,причиной которой является схожесть национальному познанию мира. Было отмечено,что, в современной лингвистической науке такие проблемы как соответствие разработанных терминов национальному познанию, природе языка, полное введение в действие названий, основанных на национальных интересах остаются актуальными и все еще не решенными.

Ключевые слова: термин, язык и нация, язык и общество, познание, лингвокультурология.

Summary. The article presents arguments based on the statements of scientists about the importance of using terms in Kazakh language in modern linguistics, based on the principle of A. Baitursynov "to take into consideration the value and features of Kazakh language". It is known that A. Baitursynov formed hundreds of terms in Kazakh linguistics. The introduced terms were accepted by the public, the reason for which is the similarity of the national knowledge of the world. It was noted that in modern linguistic science, such problems as the conformity of the developed terms to national knowledge, the nature of the language, and the full implementation of names based on national interests remain relevant and still not solved.

Keywords: term, language and nation, language and society, cognition, linguoculturology.

Бүгінгі күні қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық мәселелері біршама зерттеліп, айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізіліп отыр. Алайда, термин мәселесі ғылыми зерттеумен ғана шектелмей, практикалық тұрғыдан қоғамның барлық саласына, өндіріске енгізуді қажет етеді. Сондықта да, қазақ терминологиясында қалыптасқан қағидаттарға сүйене отырып, мемлекеттік тілдің терминологиялық жүйесін біріздендіріп қана қоймай, сонымен қатар, терминологиялық қорын қалыптастыру, жаңғырту бүгінгі күні тіл мамандарының да, жалпы қоғамның алдында тұрған өзекті мәселесі.

Қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің кеңеюі мен мемлекеттік мүддеге сай ұлттық лексиканың мүмкіндіктерін толығынан іске қосудың негізгі тетігі ретінде айқындалған терминдену үдерісі яғни, төл тілдік балама табу үрдісі қазақ терминологиясын қалыптастырудың жаңаша көзқарасын сипаттап, ұлттық терминология қалыптастырудың ғылыми қағидасы ретінде ұлттық терминжасамның бастау көзінде А. Байтұрсынұлы белгілеген «әрбір тілдің өз байлығын сарқа пайдалану» қағидасының қазіргі таңда да жаңа сапада жаңғырып іске асуы аса маңызды [Манкеева Ж.А. 47 б.]. Қоғам дамуының қазіргі жағдайында ұлттық төл мәдениет – рухани қалыптасудың негізгі көзі екені анықталған жайт. Осыған орай рухани мәдениеттен таралуға тиіс ғылым тілін қазақыландыру бағытының негізгі бастау көзін А. Байтұрсынұлы мұраларынан табамыз.

А. Байтұрсынұлының мұраларын қарастыруда, ғылым тілін қазақыландыру бағытына байланысты зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады.

Осыған байланысты, А. Байтұрсынұлының айтқан мына пікірінде, «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі дара сөздерді алғыштап ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тіліміздің қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады», - деген өнегелі ойын айтқан [Байтұрсынұлы А. 190 б.]. Бұл пікірдің негізгі түпкі ойы, әр халық өзінің ұлттық танымына сай терминдерді қазақыландыру маңызды екендігін атап өтеді.

Кез келген сөзді алып, сөзден термин жасай салу, әсіресе сол терминді ұлттық танымына сай қазақыландыру оңай дүние еместігі анық. А. Байтұрсынұлы тіл ойды жарыққа шығару құралы болумен қатар, таным әрекетіне өзіндік таңбасын қалдырып отыратынын ескертеді. Сол себепті ғалым: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [Байтұрсынұлы А. 343 б.]. Дүниенің тілдік бейнесі терминдерден де анық көрінеді. Сонымен, дүниенің концептуалды бейнесі де, дүниенің тілдік бейнесі де, дүниенің ғылыми бейнесі де тілдік бірлік арқылы таңбаланып, объективтенеді. Сол сияқты оны құрайтын бөліктері – терминдер де тіл арқылы көрініс тауып, интерпретацияланады. Сонымен қатар терминдерден дүниенің тілдік бейнесі қалай ұғынылатынын, қалай концептіленетінін, тіл (тілдік бірлік) арқылы таңбаланған терминдердің санадағы көрінісін, тілдегі басқа образдармен байланысын, осы байланыстың уәжін, себептерін айқындауға болады.

Тіл – ұлттық мәдениеттанымның маңызды құралы. Адам санасы шындық өмірді қабылдап, ой елегінен өткізеді, ол бейне (дүние бейнесі) тілде екінші көрінісімен сипатталады.

Ғаламды тануда тілдің рөлі, қызметі қандай? Халықтың ұлттық таным-түсінігі, болмысы, дүниетанымы, рухани мәдениеті ана тілі арқылы көрініс табады. Ал, термин жасалымында ғалым Ж. Манкеева айтқандай, «Халықтың тарихи-мәдени кодтық жадын жаңғырту ескерілгені жөн. Осымен байланысты оны тіл табиғатын анықтаудың негізі ретіндегі тілді тұтынушы танымымен тығыз байланысты когнитивтік лингвистика негізінде және прагматикалық, лингвомәдени танымдық тұрғысынан дәлелдеудің мәні ерекше» [Манкеева Ж.А. 607 б.]. Себебі әлемдік мәдениеттер арасында ұлттың өзіндік табиғаты мен бет-болмысы алдымен тіл арқылы, оның тілдік санасы арқылы танылады.

Терминжасамдық үдеріс барысында аталымдар жарыспалылығы мен баламалық сипатын академик Р. Сыздық «термин жасау мәселесінің құрылымдық-тілдік және ұғымдық-семантикалық екі жағы болатындығының ескерілмеуінен» [Сыздық Р. 136 б.] деп санайды. Яғни, ғылыми терминдер заттың аты ғана емес, олар ұлттық ұжымның мәдени-танымдық кеңістігінде қалыптасқан ұғымның атын білдіреді. Сөйтіп, ұлттық санадағы танымдық сабақтастықтың желісі үзілмейді. Мысалы, тұсаукесер, құрықтау, билік т.б. Осымен байланысты А. Байтұрсынұлының шығармашылығындағы терминжасам ісінің негізі – адамның жан дүниесінің мазмұны вербалды сипатта жинақталған білім, ассоциация, түрлі әсерлер т.б. қорынан құралып, тіл тұтынушы танымындағы жалғастырушы, тұтастырушы арқау. Мысалы, А. Байтұрсынұлы мұрасындағы терминдену үдерісінің жарқын үлгісі – қазақ тіліндегі көсем сөзі. *Көсем* сөзінің бұрыннан түсініктілігі – *«алда жүруші», «бастаушы»* деген мағынаның тілдік санадағы ассоциациясы екі сыңардан құралатын етістік тұлғасын атайтын лингвистикалық көсемше терминінің қалыптасуына негіз болады: бара жатыр, алып келді т.б.

Атау сөздердің уәжділігі мәселелері А. Байтұрсынұлы еңбектерінде ғалымның қалыптастырған терминдерінен анық көрінеді. Терминді естігенде баланың ойына сол атауға байланысты ұғымдардың келуі,ассоциация арқылы ұғынықты әрі көңілге қонымды болуы ең алдымен сол сөздің түсінікті, яғни баланың танымына жақын болуымен тығыз байланысты. Мектеп оқушыларының түсінікті әрі жеңіл тілмен жазылған терминдерді қабылдауы да , санасына сіңіруі де тез болмақ. Осындай аса маңызды жайттарды жете түсінген ғалым термин жасауда және оған анықтама беруде асқан көрегендік танытады. Жиі қолданылатын терминдерден мысалға келтірсек:

Зат есім. Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді зат есім дейміз.

Сын есім. Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер сын есім деп аталады.

Сан есім. Міне,осы сиақты неше? қанша? деген сұрауға жауап болатын және нәрсенің санын көрсететін сөздерді сан есім дейміз.

Үстеу. Осындай сөз үстіне қосылып,сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді үстеу дейміз.

Терминжасамның «ұлттық тілдің мүмкіншілігін барынша сарқып, пайдалану» қағидасына сәйкес терминдік қорды дамытатын мәдени ұғымдардың сөздіктердегі тілдік көріністері (этнографизмдердің, лингвокультуремалардың, лингвоелтанымдық бірліктердің, этномаркерленген ескіліктердің) мәдени-терминдік ұғым ретінде санада қалыптасуы мен аталуы, сөз ретінде ұлт жадында терең сақталуына терминология саласында «тіл мен ұлт», «тіл мен қоғам» сабақтастығында қарастырыла бастады. Нақты айтқанда, терминдік жүйенің қалыптасуындағы «тіл мен ұлт» сабақтастығын арқау еткен зерттеулер тіл арқылы этнос болмысын танудың тереңіне бойлауға мүмкіндік береді. А. Байтұрсынұлы қалыптастырған жүздеген термин белгілі. Ал солардың қалың көпшілікке етене жақын болып кетуі мен табиғилығының феноменін, біздіңше, осы танымдық негізде қалыптасқан тілі арқылы түсіндіруге болады. Олай болса, қазіргі қазақ тіл білімінде де қалыптасып, қанат жайып келе жатқан «тіл мен ұлт біртұтас» деген қисынға сәйкес тіл табиғатын зерттеуді сол тілде сөйлеушінің танымынан тыс қарамайтын үрдіс теориялық-әдістемелік негіз ретінде терминжасам теориясында да қолдануды қажет етеді. Біріншіден, белгілі бір терминнің тіл жүйесінің қазіргі деңгейіне сай келуі немесе келмеуі оның терминология жүйесінің қисындық тұтастығымен сабақтасуында [Манкеева Ж.А. 478].

Халық мәдениетінің дамуында тілдің рөлі аса зор. «Тіл, мәдениет және этнос» бір-бірімен тығыз байланысты және тұлғаның физикалық, рухани және әлеуметтік болмысы мен танымын айқындап отыратыны етенеден белгілі. А. Байтұрсынұлы халықтың ұлттық танымы,салт-санасы,мәдени ерекшеліктерін басты назарға ала отырып: «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, ол нағыз қазақша болып шықпайды» дейді [Байтұрсынұлы А. 142 б.]. Ахмет Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған халықтың өзі де жоғалады», – деуінің терең астары бар.

Қорыта айтқанда, лингвистикада, жалпы әр түрлі салада мыңдаған терминдер құрастырылып жатыр, біреуі ұлттық танымымызға жақын болса, ал біреу шетелден енген, түрлі саладан экономика немесе саяси жағдайлардың әсерінен келген интернационализмдерді пайдаланып жүрміз. Ал А. Байтұрсынұлының ешкім де аттап өтуіне болмайтын жол ретінде жазып кеткені «баламаны өз ана тілімізден алу, туыстас ұлттар тілінен алу, шетел тілінен алған күннің өзінде қазақ тілінің ерекшеліктеріне бейімдеп, сындырып алу» деген принциптеріне аса зор құрметпен қарап, тәжірибеде де қолдануға тиіспіз. Себебі, ұлттық құндылықтарға негізделген тіл тазалығын сақтап қалу және ғылыми тілді дамыту жолындағы бірден бір шешім осы болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Манкеева Ж.А. А. Байтұрсынұлы терминдерінің лингвомәдени мәні. Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықар. ғыл.-теор. конф. материалдары . – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 418 б.
3. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. - Алматы, 2001. –292 б.
6. Манкеева Ж.А. А. Байтұрсынұлы терминдерінің танымдық негіздері//Қазақ филологиясы: егіз негіз. - Алматы, 2010.
7. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.

Аманбай Қадыр Үбайдаұлы,
магистр,
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы,
филология және әлем тілдері факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Асқарова Алтынай Шаулиевна,
ф.ғ.к., доцент,
қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы,
филология және әлем тілдері факультеті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

МОДЕРНИСТТІК ӘДЕБИ БАҒЫТ ЖӘНЕ ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аннотация. Мақалада модернисттік әдеби бағыттың қалыптасуы мен оның Дулат Исабеков шығармаларында көрініс табуы баяндалған. Дулат Исабековтің шығармасындағы ұлттық психология мен оның адам болмысы мен бойында көрінуі суреттелген. Жазушы қаламына тән өзіндік ерекшеліктер мен образ сомдаудағы шеберлігі де айқындалып, кейіпкерлер болмысын аса сезімталдықпен орынды аша білген психолог жазушы ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: модернизм, әдеби бағыт, психология, характер, хронотоп, шығарма, композиция, образ, кейіпкер.

Аннотация. В статье описывается становление модернистского литературного направления и его отражение в творчестве Дулата Исабекова. Писатель-психолог также ценится как писатель, который раскрывает свои отличительные черты и стиль написания и более чутко раскрывает свою личность.

Ключевые слова: модернизм, литературное направление, психология, характер, хронотоп, композиция, образ, характер.

Annotation. The article describes the formation of a modernist literary trend and its reflection in the work of Dulat Isabekov. The writer-psychologist is also appreciated as a writer who reveals his distinctive features and writing style and more sensitively reveals his personality.

Key words: modernism, literary direction, psychology, character, chronotope, composition, image, character.

Кез келген елдің мәдениеті мен әдебиеті сол елдің қандай екенін, ол елдегі саяси-экономикалық тұғырдың қай деңгейде дамып, қай жерде сүріліп жатқаны жайында ақпарат беруші болып табылады. Өйткені, адамзат баласының ойлау қабілетінің ең бірінші сатысы бірден есеп шығару немесе тәжірибеден жасап көру емес, алдымен идея, алдымен санада белгілі бір ойлау объектісін қалыптастырып алу. Содан кейін барып адамның ісі жүзеге аспақ. Ендеше, сол идея, сол ойлаудың объектісін жасаушы – әдебиет. Бұл тұжырымды көктен алып отырған жоқпыз. Қазақтың маңдайына біткен ғалым, «әдебиет – ардың ісі» деп бағалайтын академик Зейнол Қабдоловша айтқанда «Әдебиет – сөз өнері» [1.13].

Әр қоғамда әртүрлі әлеуметтік жағдай туғызатын, әр дәуірдегі идеологиялық күрестің әдебиеттегі көрінісі – әдеби ағым [1.340]. Әдеби ағым – тарихи категория болып табылады. Белгілі бір қоғамдағы саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты туып, сонымен бірге жоғалып отырады. Кез келген әдебиетті алып қарайтын болсақ, сол әдебиетте пайда болған ағымдар белгілі бір категорияға негізделіп пайда болған жоқ. Олар тарихи кезеңдерде қалыптасып, сол кезеңде белең алды. Уақыттың тілін кері қарай бір шегеріп алайық.

XVII ғасырдың аяқ жағында туып, XVIII ғасырдың орта тұсына дейін өнер атаулының бәрінде, әсіресе Еуропа әдебиетінде орасан кең өріс алған жұртқа мәлім ағым классицизм болды [1.340].

Бұл ағымның тууына бірден бір себеп, жалпы еуропада жаппай абсолютизм жанданған кез. Ал, абсолютизм дейтін дүние негізінен келгенде белгілі бір саяси-әлеуметтік билік. Қарап отырсақ, әдебиеттегі ағымның пайда болуына әсер етуші объект – қоғам.

Адам және қоғамның сана жетілуінен осы ағымдар пайда болады. Тек бір абсолютизмдік билік арқылы классицизм жарық көрген жоқ, одан бөлек сентиментализм, натурализм, позитивизм, абстракционизм, символизм, импрессионизм деген сынды көптеген ағымдар жарық көрді. Әр ағымның әр қилы кезеңдері мен өзіндік құрылымдары, мәндері болды. Осы «изм» дердің қатарын «модернизм» дейтін жаңа бір өкіл сырып тастап, өзінше арна салды.

Модернизм (итал. modernismo, лат. modernus – жаңа, қазіргі) – XX ғасыр басында рухани сана дағдарысы кезінде пайда болған философиялық-эстетикалық ағымдардың жиынтық атауы [2.269]. Бұл ағым XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында пайда болды. Негізінен алғанда

соғыс кезеңінде дәуірледі. Мұндағы басты қағида: адамдардың жеке тұлғалық болмысын көрсету. Белгілі бір жүйеге бағыну емес, адамның жеке қалуы, оның ішкі жанының жалғыздықта қалып, сонымен арпалысуы сынды қисынсыз дүниенің пайда болуы. Модернистер әлемдік деңгейдегі қоғамдық қайшылықтар, санадағы қақтығыстар кезінде адам дүниенің мағынасыз екенін, өзінің фәнидегі жалғыздығын түсінеді деген пікірлерді алға тартты.

Модернизм өнердегі мифологиялық тәсілді жандандыруды көздеді. Мифтік ойлау арқылы қоршаған орта болмысын тану П. Валери, Т.С. Элиот, В. Иванов, В. Хлебников, У.Б. Йитс, А. Белый, т.б. шығармаларынан байқалды. Олардың туындыларында мистикалық жүйе қалыптасып, кейіпкерлері нақты тарихи уақытта емес, өткен, келер шақтар түйісіп жататын мифологиялық уақытта өмір сүрді. Оқиға шартты түрде бірнеше сағаттарда немесе бір күнде өтті.

Модернизмнің ықпалы қазақ әдебиетінде де байқалды. Онда адам табиғатының трагедиялығы, болмыстың адам тіршілігімен үйлесе бермейтін қайшылығы, қатыгездігі жайлы ойлар айтылды. Мұхтар Әуезов әңгімелерінде, Ш. Құдайбердіұлы, Ж. Аймауытов шығармаларында трагедиялық бейнелер бой көрсетті. Адамның өмірдегі панасыздығын, қорғансыздығын меңзейтін, табиғатты жатсынуын бейнелейтін шығармалар 1960-1980 жылдары қазақ әдебиетінде көбірек кездесті. Мысалы, Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау», «Аңыздың ақыры», Д. Исабековтің «Сүйекші», «Тіршілік», О. Бөкейдің «Мұзтау», «Жетім ботасы», т.б. шығармаларды атауға болады.

Аталмыш авторлардың ішінде алғашқы әңгімелерінен-ақ шынайы шеберліктің үлгісін танытып, өмірдің шынайы көрінісін сан түрлі әдеби тәсілмен бейнелеп қалың оқырманның ықыласын жаулай алған жан Дулат Исабеков болды. Дулат Исабеков жайлы сыншы Әмірхан Меңдеке: «Дулат Исабеков әңгімелерінің аса бір өтімді һәм ұтымдылығы, жазушы әңгімелерініңбарлығы дерлік бүгінгі күнімізді парықтау мен айшықтауға арналған» [3.14] десе, ал жазушы А. Сейдімбектің «Дулат творчествосының құлақ күйі – шындық парасат, бұрауына келтірген. Ол жазған дүниелерден адамзат әулеті үшін жанын жаялық ететін күй-шежіренің қоңыр үніестіліп тұрғандай» [4.4] деген сөзінде жазушыны танумен бірге шығармашылық мұрасын,ондағы басты белгілерді тап басу айқын аңғарылады. Қаламгер әңгімелерінің дені ауыл адамдарының қарапайым тұрмыс-тіршілігін, олардың санасында, жан қалтарысында орын алған түрлі психологиялық иірімдерді, өз замандастарының бар болмыс-бітімін суреттеуге арналған.

Дулат Исабеков, әсіресе, қарапайым ауыл адамдарының болмысын аса сезімталдықпен орынды аша білген психолог жазушы. Қаламгер кейіпкерлерінің жүрек сыздатар аянышты тағдырын түрлі жағдайлар аясында бейнелеп, тығырықтан шығуға ұмтылған талпыныстарын әсерлі де аянышты қалыпта суреттеп, оқырман қауымның көңіл таразысына салып отырады. Зерттеуші А. Таңжарықова бұл туралы «Жалпы Д. Исабеков өз әңгімелерінде қазақы ауылдың тұрмыс-тіршілігін бейнелей отырып, үлкен проблемаларға бой ұрады. Оның шығармаларының ерекшелігі де сонда – көңілге сондай жылы тиетін, таза бұлақ суындай мөлдірлік астарынан ұлттық мінезді, психологияны байқай аласыз» [5.21] деген пікір білдіреді.

Ал орыс жазушысы Георгий Пряхин «Дулат Исабеков – адамзаттық деңгейде ойлайтын жазушы. Әрбір шығармасы адамзаттық ой айтады. Оның шығармалары барлық уақыттың талабына жауап береді» десе, әдебиеттанушы Маргарита Орлова: «Дулат Исабековтің шығармаларын алғаш оқыған кезде «Біз оқып жүрген көптеген шетел жазушыларынан әлдеқайда мықты жазушы. Осындай жазушыларды Ресейде кеңінен жарнамалау керек», – деп ойладым. Жазушы шығармаларындағы қазақ ауылындағы адамдардың аңғалдығы, тазалығы, олардың ешбір ұлтқа ұқсамайтын ерекше мінездері есімнен ұзақ уақыт кетпей қойды. Жазушы өз оқырмандарына еркіндік береді, бұл кез келген жазушының қолынан келмейтін қасиет. Еркіндік дегенде мен нені меңзеймін? Кейбір жазушылардың шығармаларын оқып отырып, кейіпкердің аянышты тағдырына жаның ашып, сары уайымға салынып, әрі қарай оқығың келмей қалады ғой. «Бұл не деген бітпейтін қайғы» деп ойлайсың ғой. Ал Дулат Исабековтің шығармаларында тағдырлы кейіпкердің өзі жарыққа ұмтылады. Сол жарыққа кейіпкермен қосылып, сен де ұмтыласың. Өзіңнің көкейіңде жүрген сұраққа жауап табасың. Міне, шеберлік! Міне, талант! Дулат Исабековтей жазушысы бар қазақ – бақытты халық» деп баға береді.

Дулат Исабековтің шығармаларында модернисттік бағыт ұлттық таным мен сана-сезімнің, ұлттық менталитеттің қазіргі келбетін суреттеуге тырысқаны анық байқалып қалады. Өйткені жазушы ұлттық мінезді суреттеу арқылы емес, детальдар арқылы беріп, үлкен ойларға жетелейді. Шығарманың өң бойында ұлттық психологияның астарлы келбеті көрініске ие болады.

Жазушының «Қара шаңырақ» әңгімесі – ұлттық мінездің негізі ауылмен байланысты екенін тағы бір аңғартатын туынды. Жаппай қалаға көшу, ауылда қалған ата-баба қонысы, үлкен үй

саналатын қара шаңырақты күзетіп шал мен кемпірдің қалуы қазақ даласына енген рухани және материалдық өзгерістердің ұлттық менталитетке тиген әсерін айқындай түскендей.

Қазақы қара шаңырақтың қасиетті белгісі – бесіктің жастар қолданысынан шығып бара жатқанына деген қынжылысты сезінесіз. Немесе ұлттық мінездің заман өзгеруімен түрленгенін Есіркептің әкесіне: «Көке, сіз демала беріңіз, біз тамақ даярлап жіберейік», – деуінен тағы бір аңғаруға болады. Қазақ халқында қашан да ер-азамат қазан-аяққа араласпаған, бұл отбасы анасының еншісіндегі дүние екені ықылым заманнан белгілі. Міне, қаламгер осындай кішкентай эпизодтарды шым-шымдап әңгімеге енгізу арқылы қазақы ұлттық мінездің өзгерісін көз алдыңызға әкеледі.

Қазір біздің қоғамда үйреншікті болып кеткен әрбір іс-әрекеттің тарихи салт, әдет-ғұрып емес, кейіннен таңылған құбылыс екенін үнемі есіңізге салады. Атақонысқа ие болу, қасиетті қара шаңырақтың отын өшірмеу ер-азаматтың міндеті емес пе еді? Әңгіменің «Қара шаңырақ» аталуы да тегін емес. Қара шаңырақтың иесі саналатын үйдің кенжесі Есіркептің «Кішкентайды бала бақшаға орналастырамыз» дегені Шөмішбай қарттың үмітін үзіп, жігерін құм қылды. Мұның өзі – қазақ ұлтындағы ұрпақ тәрбиелеп, өсіруде ата-әже орнының жоғалып бара жатқанының көрінісі. Жастайынан әже әлдиін, ата ертегісін, ұлағатты сөзін тыңдамай өскен ұрпақтың бойында ұлттық менталитеттің, қазақша айтқанда, ділдің берік болуы – екіталай нәрсе. Бұл да – «балаларын өскенше, немерелерін өлгенше бағатын» қазақтың ата-әжелерінің бейнесін толықтыра түсетін әңгіме».

Ұлттық психология төрт белгіге: ұлттық мінездің негізгі нысандарына, ұлттық сезімге, ұлттық санаға және ұлттық мүддеге қатысты. Ұлттық мінездің нағыз көрінісі – қонақжайлық жеке дара қасиет емес, қазақ халқының ұлттық ерекшелігін танытатын қасиет. Қонақжай қазақы мінезге ұлттық тағамды тұтыну, сол арқылы өзара сыйласудың әдеті мен әдебі аясында баға беруді Д. Исабеков қағыс қалдырмаған. «Ақырамаштан наурызға дейін» әңгімесіндегі алғашқы жолдар бала күннен бәрімізге тән ауылдың қонақжайлығы айналасында өрбиді. Бірінсіз-бірі піскен асты алдарына алмайтын тату-тәтті көршілер арасының, құдайы қонақ келсе, қазан асуға жүгіретін қазақы салт іргесінің, ауылдағы қарым-қатынастың кеңестік идеология әсерінен бұзылуы, яғни, «арғы ата-бабама, әкеме тіл тигізді» деп пошташы Отардың падашы Кемпірбайдың үстінен акт жазып, оған куә адамдарға қол қойдыртып, оның аяғы жолдастық сотқа апаруы – ауылда бұрын-соңды болмаған дау шешудің тосын жолы. Қазақтың сөзге тоқтаған тамаша қасиетінің, үлкенді сыйлау, алдынан кесе өтпейтін жақсы салтының жоғалуы ауыл шалдары арасындағы сыйластықтың кеміп бара жатқанын көрсетеді. Ұрпақтың ұлттық мінезді, ана тілді жоғалту мәселесі ақын-жазушыларымыздың өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. «Ұлт», «ана тілі», «ұлтжандылық» деген ұлы мәселелерді қоғамға жар салып айтпақ түгілі, ол туралы ойлаудың өзі қылмыс болған кеңестік саясат кезінде-ақ Д. Исабеков – өз шығармалары арқылы қазақ тілінің бейшара кейпін, тілдің жұтаңданып, әлеуметтік, қоғамдық-саяси ортада қолдану аясының тарылып бара жатқанын шынайы көрсете алған батыл жазушы.

Ал «Бітпейді-ау арман» әңгімесіне қартәкенің ұлына деген үлкен әкелік махаббаты, сағынышы, перзентіне артқан үміті арқауболған. Перзент – ата-ана үшін өмірінің бар бақыты, көз қуанышы, болашағы, өмірінің жалғасы. Әсіресе, қазақ халқы үшін ұлдың алар орны ерекше. Әңгіме кейіпкері, қарт полковник Айтөре Қалимолдин да жалғыз ұлы Нариманды әкелік сезіммен аялай сүйеді, оған үлкен үміт артады. «Перзент дегенді адам баласының, соныңішінде, әкелердің осыншалықты жанымен, тәнімен беріле сүйетініне қарт полковниктің қазір ғана көзі жеткен секілді.

Әңгімеге өзек болып тұрған дүние – қарттың ішкі әлемі. Мұнда кейіпкерлердің диалогынан гөрі, қарияның ішкі монологыбасым. Ресейге әке жолын қуып, әскери мамандықтың қыр-сырын меңгеруге кеткен ұлын көрмегеніне бақандай екі жыл болды. Әкенің ұлына деген сағынышында шек жоқ. «Папа» деген осы бір төрт-ақ әріпке бар әлемнің қызуы мен қызығы, махаббаты мен рахаты түгел сыйып жатыр еді. Сонымен бірге «папа» деген жалғыз ауыз сөзде азамат болған ұлының кешегі балалық шағын елестетіп, кеудедегі жүректі ыстық табадағы майдай ерітіп жүре беретін еркелігі мен бала сезімі, балғын үні бар еді».

Ұлының болашағын ойлап тәтті қиялға берілген қарттың ендігі бар қызығы мен өмірінің мәні осы жалғыз ұлы еді. Соны ойласа Айтөре шалдың әлі де өмір сүргісі, әлі де талай дүниені көргісі келеді. Қаламгер осы шығармасында ата-ана үшін баланың соншалықты ыстықекенін, баласының бір ауыз жылы лебізі қарт жандардың көңілін қаншалықты марқайтып, өмір сүруге деген құштарлығын ұлғайтатынын көрсетеді. Әңгімеде әкенің балаға деген махаббаты, сүйіспеншілігі қарттың ішкі толғанысыарқылы шынайы, шебер сомдалған.

Жазушының қоғам өміріндегі түрлі келеңсіздіктер, әділетсіздіктер турасында жазылған әңгімесі – «Мәңгілік қағида». Шығарманың «Мәңгілік қағида» аталуының да өзіндік сыры бар. Қай заман, қай дәуір, қай елде де жетім мен жесірдің, әлсіз бен мұқтаждың мүддесі құнтталып, жоғы түгенделген емес. Қай кезде де әлсізді әлді жеңіп, өз өктемдігін жүргізген. Осы шағын шығарманың басты айтар ойы, арқалар идеясы – осы. Небәрі он алтыға енді ғана шыққан жас жеткіншектің өмірі бір сәтте өзгеріп шыға келді. Онсыз да әкеден қаршадайынан жетім қалып, өмір тақсіретін ерте тартқан оған алты жыл бас бостандығынан айыру жазасы кесілді.

Әкесі дүние салған соң, анасы төрт баламен жалғыз қалды. Сол сәттен бастап бұлардың басынан қайғының бұлты бір сәт те сейілген емес. Әпкесінің тұрмысқа шығатыны туралы қуанышты хабардың соңы анасының көзжасымен, өз қызына тым болмаса сырға салып шығарып сала алмайтындығы жөніндегіөкінішпен аяқталған болатын. Осы жағдайдың бәріне куә болған жас бала көршісінің үйіне ұрлыққа түсуді ұйғарады. Мұның соңы әлгіндегідей өкінішті жағдаймен аяқталды.

Жазушы мұнда бір ғана отбасының басындағы трагедияны емес, бүкіл қазақ қоғамын жайлаған қасіреттің бетін ашады. Адамдардың бір-біріне деген мейірімсіздігі, дүние жию мен баю жолында жап-жас баланың өмірін құрбандыққа оп-оңайшалуы – қоғамның бүркеуге келмес ащы шындығы. Қайыршы кейпінде өмір сүріп жатқан көршісіне көмек қолын созбақ былай тұрсын, тіпті, өз үйіне ұрлыққа түсіп, ештеңеалып кете алмаған жасөспірімге ұрламаған затын ұрлады деп, екі есе шығын жазып, ақшатабуға құныққан көршінің әрекетін сорақылық деп тапқан ешкім болмады. Бәріне куә болған екі милиция қызметкері, тіпті әділ шешім айтар соттың өзі де бар шындықты біліп тұрса да,«бармақ басты, көз қыстылыққа» салынып, жас баланы шімірікпей жазаға кеседі.

Шығарма шешімінде айыпқа тартылған, әлеуметтің әлді өкілдері көрсеткен қысым алдында қауқарсыз жас баланың ойы арқылы жазушы бүгінгі қоғамға берген өз бағасын, көзқарасын айқын танытады. Қоғам өмірінің толғауы жеткен келелі мәселелерін шынайы суреттей білген қаламгер шығармашылығы жайлы сыншы М. Қожахметова «Әріптестерінің, құрдастарының арасында Исабековтей өз ортасын, ұлтын, өз системасын алдын-ала көрегендікпен суреттегені кем шығар» деген ой түйеді.

Дулат Исабеков шығармаларында ерекшеліктің өзі де – сол әңгімелері мен повесттері үлкен емес, шағындау келеді. Бірақ ішіндегі кейіпкерлері бар. Модернисттік бағытта жазылған шығармалардың ерекшелігі – мәтіннің қысқа келетіндігі. Өйткені жазушы мұндай шығармалар арқылы үлкен оқиғаны, тағдырды баяндауға тырыспайды. Көбінесе, шағын шығармалар арқылы кейіпкердің көңіл-күйі мен сыртқы ортаны шендестіру арқылы метафоралық ойлау деңгейінде философиялық ой қорытады. Дулат Исабеков кейіпкерлердің тағдырын арнайы контексте, дәуір реалиясында баяндағынды, яғни, хронотоп характерінде сипаттағанды жөн санайды. Сол арқылы болмысы өмірден алынған кейіпкерлердің психологиялық күйі арқылы қоғамдық-әлеуметтік, ұлттық проблемаларды қозғауға ой салады.

Қорыта келгенде, жазушы Дулат Исабеков қоғамның дендеп кеткен жан-жарасы мен дертін әдеби-психологиялық детальдар арқылы сыртқа шығарып, оқырмандарына ой салғысы, сол арқылы өзінің де жүрегінде, санасында жүрген күйінішін білдіру үшін постмодернисттің бағытты таңдай отырып, психо-философиялық тұжырымдарға толы шығармаларды тудырды. Соның арқасында қазақ әдебиетінде постмодернисттік бағыттың қалыпасуына мығым үлесін қосты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сөз өнері [Текст]: оқулық-монография/З. Қабдолов. – 5-басылым өңд., толықт. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
2. Шевеленко И.Д. Модернизм как архаизм: национализм и поиски модернистской эстетики в России. М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 336 с.
3. Меңдеке Ә. Біз кімбіз осы//Дулат Исабеков. Шығармалар жинағы, 3-том. – Алматы, 2003. – 399 б.
4. Сейдімбек А. Ойтолғақ. Жазушы Д. Исабековтың шығармашылығы туралы//Жас қазақ. – 1993. – № 44.
5. Таңжарықова А.Д. Исабеков прозасының көркемдік әлемі. Филол.ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2008. – 129 б.

УДК 82.0

Даутова Бибигул Даулетовна,
докторант,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: Dautova.bibigul1979@gmail.com

АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІН» УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК ТҰРҒЫСЫНАН ПАЙЫМДАУ

Аннотация. Мақалада Абай қарасөздерінің негізінде уақыт пен кеңістік мәселелері қарастырылады. Уақыт пен кеңістік жазушының дүниетанымын, дүниені қабылдауын, жазушы стилін қалыптастыруда үлкен рөл атқаратыны рас. Автор әлемнің бейнесін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды. Сонымен қатар, шығарманың композициялық тірегі болып, көркем образдардың ашылуының ішкі ұйымдастырушысы болады. Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тіліне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді. Абайдың шығармашылығында философиялық, этикалық, эстетикалық, танымдық және әзіл-сықақ, кеңес беру түрінде жазылған қара сөздер маңызды орын алады. Онда ойшылдың мәні мен мақсаты, адам тіршілігінің негізі туралы түсініктері шеттей қабысқан. Мұндағы философия адамдардың рухани жаңғыруын, адамдық қасиеттер жүйесін, әлеуметтік этика мен қоғамды көркейтудің жолдарын көрсетеді.

Тірек сөздер: уақыт, кеңістік, қара сөз.

Аннотация. В статье рассматриваются слова Абая о времени и пространстве. Время и пространство играют ключевую роль в формировании мировоззрения писателя, восприятия мира и стиля писателя, определяя, таким образом, особенности написания автором собственной картины мира, внутренних моделей художественного произведения, являясь составной опорой произведения и являясь внутренним организатором раскрытия художественных образов. Изучение времени и пространства позволяет нам определить специфику его творчества, мировоззрение писателя и глубину его работы. Слова Абая играют важную роль в философской, этической, эстетической, познавательной и юмористической, консультационной деятельности. Он отражает смысл и цель мыслителя, исходя из человеческого существования. Философия здесь заключалась в демонстрации духовного знакомства людей, системы человеческих качеств, путей социальной этики и совершенствования общества.

Ключевые слова: время, пространство, слова.

Abstract. The article discusses the words of Abay about time and space. Time and space play a key role in shaping the writer's worldview, perception of the world and the style of the writer, thus determining the features of the author writing his own picture of the world, internal models of a work of art, being an integral pillar of a work and being an internal organizer of revealing artistic images. The study of time and space allows us to determine the specifics of his work, the writer's worldview and the depth of his work. The words of Abay play an important role in philosophical, ethical, aesthetic, cognitive and humorous, consulting activities. It reflects the meaning and purpose of the thinker, based on human existence. The philosophy here was to demonstrate the spiritual acquaintance of people, the system of human qualities, the ways of social ethics and the improvement of society.

Key words: time, space, words.

Кіріспе

Әр жазушы уақыт пен кеңістікті өз пайымымен түсіндіреді, сол арқылы автордың дүниетанымын көрсететін өзіндік ерекшеліктеріне ие болады. Нәтижесінде жазушының жасаған көркемдік кеңістігі ерекше және кез келген басқа көркемдік кеңістік пен уақытқа ұқсамайды. Сөйлеу мазмұнының кеңістік және уақытпен байланысы коммуникативті тілдік бірлік ретінде ұсыныстың негізгі сипаттамасы болып табылады. Қоршаған әлем құбылыстары уақыт пен кеңістікте өмір сүретіндіктен, оларды білдірудің лингвистикалық формасы олардың негізгі қасиетін көрсете алмайды. Сондықтан, әр кезде уақыт пен кеңістік бірлікте болады. Көркем уақыт пен кеңістіктің бұл бірлігі – көркем мәтіннің элементтері мен микроқұрылымдарын біртұтас ететін, күрделі жүйеге біріктіретін көркем мәтіннің құрылымдық-семантикалық категорияларының бірі. Ал, уақыт пен кеңістік категориялары – әңгіме құрастырудың бір құралы.

Эксперимент

Көркем мәтін автор-баяндаушы кеңістігі мен кейіпкер кеңістігін өзара ажыратады. Олардың әрекеттестігі шығарманың көркемдік кеңістігін көп өлшемді, көлемді және біртектіліктен ерекшелейді. Бірақ автор-баяндаушының кеңістігі басым, өйткені ол мәтіннің тұтастығын және

оның ішкі бірлігін қалыптастыра отырып, сипаттау мен кескіннің әр түрлі жақтарын біріктіруге мүмкіндік береді.

Ғарыш кеңістігін кеңейтуге автордың тәжірибесі, оның сыртқы әлем туралы білімін біртіндеп кеңейтуіне себеп болады. Кейіпкер немесе әңгімелеуші көрген кеңістік қиял кеңістігімен толықтырылуы мүмкін. Мәтінде берілген кеңістік нақты болуы мүмкін, яғни жергілікті индикаторлармен, аймақтардың аттарымен байланысты немесе керісінше, дерексіз, жергілікті өрнек пен белгілі бір орынмен байланысы жоқ. Мәтіндегі кеңістіктік қатынастарды білдіру құралдары мен сипаттамаларын негізінен осындай лингвистикалық бірліктер: орналасу мәні бар синтаксистік құрылыстар, экзистенциалды сөйлемдер, жергілікті мағынасы бар формалар, қозғалыс етістері, кеңістіктегі белгілерді табу мәні бар етістіктер, жер атаулары.

Әдебиеттегі көркем уақыт пен кеңістік қатынастарының байланысы, М.М. Бахтин хронотоп деп атаған болатын. Бұл термин алғаш рет математика ғылымында Эйнштейннің салыстырмалылық теориясының негізінде қолданылған. М.М. Бахтин бұл терминді әдебиеттануда кеңістік пен уақыттың (уақыт кеңістігінің төртінші өлшемі ретінде) сабақтастығын білдіру үшін енгізді [Бахтин М.М. 1975. 235 с.]. Әдебиетте хронотоптың маңызды жанрлық мәні бар. Шығарманың жанры мен жанрлық түрлерін хронотоп дәл анықтайды, ал әдебиетте уақыт хронотоптағы жетекші қағидат болып табылады. Бахтиннің пікірінше, көркем шығармадағы хронотопта уақыт кеңістіктен басым болады, сондықтан оны мағыналы және өлшемелі етеді. Хронотоп деген ұғым тек әдебиетте ғана емес, сонымен бірге өнердің басқа да салаларында қолданылатындықтан, әдеби хронотопта да уақыт әрдайым жетекші ұстаным бола алмайтындығын ескерген жөн.

Философиялық уақыт пен кеңістіктің жалпы көркем өнер саласы арасындағы айырмашылықты көптеген зерттеушілер атап көрсетті. Сонымен, В.Н. Топоров уақытты «кеңістіктің жаңа («төртінші») өлшемі» деп атайды. «Мифопоэтикалық сана әлемінде болып жатқан немесе алдағы болатын барлық нәрсені хронотоп қана анықтап қоймайды, сонымен бірге оның бойында хронотоптық мән болады. Әлемнің осы моделіндегі кеңістік пен уақыттың сабақтастығы уақыттың «арнайы» белгілерінде ғана көрінбейді, сонымен қатар, латын тілдеріндегі «tempus «time» «қасиетті, киелі жерде, ғибадатханада» секілді ұғымдарымен кездеседі [Топоров В.Н. 1995. 624 с.].

Ю.М. Лотман әдеби шығармадағы көркемдік кеңістік «кейіпкерлер орналастырылатын және әрекет болатын континум» деп анықтай отырып, оның бірнеше түрлерін бөліп көрсетеді: «сиқырлы және күнделікті, сыртқы немесе ішкі». Сонымен бірге, «кейіпкерлердің мінез-құлқы көбіне олар өмір сүріп жатқан кеңістікпен байланысты және бір кеңістіктен екінші орынға ауысқанда, адам өзінің заңдарына сәйкес деформацияланады» [Лотман Ю.М. 1988. 352 с.]. Д.С. Лихачев өз түсіндірмесінде көркемдік кеңістікке мынандай анықтама берген: «Кеңістік бірқатар елдерді қамтуы мүмкін немесе бір ғана бөлмемен шектелуі мүмкін. Бұл нақты (жылнамалар, роман) немесе қиялға айналуы мүмкін (ертегі). Бірақ қандай да бір жолмен, ол сюжеттен бөлінбейді. Уақыт пен кеңістіктегі ұқсас көзқарастарды ескере отырып, әдеби хронотоптардың, ең алдымен, сюжеттік маңызы бар, олар автор сипаттаған негізгі оқиғалардың ұйымдастырушылық орталықтары болып табылатындығын атап өтуге болады» [Лихачев Д.С. 1979. 360 с.]. Хронотоп уақыт пен орынның бірлігі ретінде қарым-қатынас жағдайларын ғана көрсетіп қоймай, мәдениетке, оқиғаларға, жалпы қоршаған орта мен әлеуметке деген көзқарасты ерекше көрсетеді. Осылайша уақыттың тілдік ұғымдары арқылы басымдық немесе қайталама белгілі бір процестің дәл қазір немесе үнемі болып жатқандығын білдіреді. Хронотоптардың кескіндік маңызында сюжеттік оқиғалар нақтыланып, уақыт пен кеңістік сезімдік көрнекі сипатқа ие болады.

Әдебиетте, көркем шығармада кеңістік пен уақыттың объективті бейнесі жазылады. Егер кеңістік тікелей қабылдау үшін қол жетімді болса, олар тікелей мағынасында қолданылатын сөздермен сипатталса, онда түйсіктерді тікелей қабылдау уақыты қол жетімді емес, ал оның модельдері өзгермелі болады. Кеңістіктің психикалық категориясы тіл, көркем, кестелі сөз арқылы семантикалық категорияға айналады. Кеңістіктің семантикалық санаты деп тілдік нысандар мәндерінің жалпы бөлігі, сондай-ақ осы нысандармен жасалатын кеңістікті интерпретациялау деп түсініледі. Сондықтан автордың ой-өрісі, сөз шеберлігі көркемдік уақыт пен кеңістікті бейнелеудің құралдарын жасайды. Кеңістік пен уақыттың бірлігі күрделі категориялардың қатысуымен, сонымен қатар уақытша және кеңістіктік сипаттамаларды білдіретін бірқатар әдеби ұғым-түсініктердің бірліктерінде көрініс табады.

Көркем уақыттың көрінісі үшін етістік формаларының қызметі, мәтіндегі статиканың немесе динамиканың таралуы, уақыттың үдеуі немесе бәсеңдеуі, олардың дәйектілігі бір жағдайдан

екінші жағдайға ауысуы жалпы уақыттың қозғалысын анықтайды. Әрекеттің өткен, қазіргі немесе болашақта болғандығы туралы ақпарат сөзде уақытша модальдылықтың болуын көрсетеді.

Уақыт кезеңінің ұзақтығына және оның іс-әрекетке қанықтылығына байланысты, оқиғалардың да байланысы, шарықтау шегінің жылдамдығы баяулап немесе үдеуі мүмкін. Көркем уақыттықтың бірліктері белгілі бір уақыт интервалдарындағы оқиғалардың санымен анықталады.

Көркем шығарма құрылымындағы уақытша сюжеттер динамикасы автордың әңгімесін нақтылайды. Оқиғалардың үдеуі мен баяулауы оқырманды қабылдауға әсер етеді. Уақыт кеңістігінде сөйлеу арқылы автор мен кейіпкерлердің эмоционалдық жағдайы ашылады. Бұл категория – өнер әлемін ұйымдастырудың негізгі компоненттерінің бірі.

Ритм мен уақыт бір-бірімен байланысты ұғымдар. Оқиғалардың кезектілігін, шығарманың кезектілігін көрсете отырып, олар жазушының замана туралы түсініктерін, оның әлем мен адам туралы идеяларын ашуға ықпал етеді. Сонымен қатар, көркем әңгімеде автордың көркемдік ниетін жүзеге асыруға ықпал ететін уақыт категориясының грамматикалық формаларының негізгі мағыналарына қосымша мағыналар қойылады. Кеңістік-уақыт қатынастарды білдіретін негізгі тілдік категориялардың арасында *таксис* мен лексика категорияларын бөліп көрсету керек. ***Таксис*** категориясы уақытша болу ұғымымен тығыз байланысты. Жалпы мағынада уақытты объектінің толық спецификациясын орнатуға болатын уақыт аралығы ретінде анықтауға болады. ***Таксис*** (грек тілінен «taxis» аударғанда – құрылысы, тәртібі, орналасуы) іс-әрекеттер арасындағы уақытша байланысты сипаттайтын тілдік категория ретінде анықталады (кең мағынада, предикаттың кез-келген түрін қоса), мысалы: бір уақыттағы/бір уақытта болмайтын, үзілмейтін, негізгі және ілеспе әрекеттердің өзара байланысын көрсетеді.

Әдетте сөз белгілі бір тілдік өрнектердің қызметі ретінде түсініледі, олардың көмегімен оқиғаның геометриялық орнын сөйлеу сәтіндегі сөйлеуші не айтушының тұрған жеріне қатысты белгілейді. Әр лексикалық өрнектің екі еселенген жергілікті корреляциясы бар. Осы тұрғыдан алғанда дискос санаты салыстырмалы кеңістіктің санаты ретінде қарастырылуы мүмкін. Тиісті лексикалық құралдарға әдетте салыстырмалы есімдіктер, сондай-ақ белгілі бір контексте салыстырмалы кеңістіктік көлемнің белгілерін алатын басқа да тіркестер кіреді – өлшем бірліктеріне айналуы мүмкін заттарды білдіретін зат есімдер – үй, көше, арба. Бұл сөздер белгілі бір кеңістікке тән өкілдер мен қауымдастықтарды тудырады.

Пифагор, Аристотель, Г. Галилей, И. Кант, Г. Гегель, Ф. Энгельс, П.А. Флоренский, Н.Ф. Федоров, К.Е. Циолковский, В.И. Вернадский ғарыштың көп өлшемділігі туралы айтты. Эйнштейн өзінің еңбектерінде кеңістік пен уақыттың өзара тәуелділігін ғылыми-теориялық негіздеді: реляциялық тұжырымдама математикалық есептеулер арқылы кеңістік пен уақыттың өсіп келе жатқан жылдамдықпен әсерлесетінін дәлелдеді, сондықтан уақыттың қозғалысы объектілердің орналасуы мен қозғалыс кезінде олардың бір-біріне қатынасына байланысты.

Хронотоп мәселесі қазіргі әдебиеттанудағы басты мәселелердің бірі. Оны зерттеумен жетекші қазақстандық, ресейлік және шетелдік ғалымдар айналысады. Шығармаларында олар уақыт пен кеңістіктің көркемдік тұтастық құрылымындағы рөлін, маңыздылығын ашып, осы категориялардың қызмет ету сипаты мен ерекшеліктерін ашады. Табиғи, әлеуметтік, гуманитарлық пәндердің жақындасуы қазіргі әдебиеттанудың әдістемелік аппараттарын байыта түсті. Көркем шығармаларды оқу процесінде герменевтикалық, семиотикалық талдау белсенді қолданыла бастады.

Көркем мәтінде бейнеленген әлем модельдеріне тән кеңістік-уақыт қатынастар Л.Г. Бабенконың зерттеу пәнін құрайды. Ол өз еңбектерінде хронотоп шығарманың мазмұнын ұйымдастыруда және оның қоршаған шындықтың құрылымы туралы автордың білімдерін көрсетуде маңызды рөл атқаратынын атап өтті.

Әдеби шығармалардағы көркемдік уақыт пен кеңістіктегі функцияларды зерттеу И.З. Антадзе, О.А. Светлакова, Н.Л. Лейдерман, Ю.Ф. Каржакина, К.Е. Фаликова, Е.И. Абуталиева, Ю.И. Селезневалардың еңбектерінде көрініс табады.

М.И. Шапирдің жұмысында поэтикалық мәтін құрылымындағы хронотоптың мәні зерттеледі. Ғалым И. Анненскийдің, М. Волошиннің, А. Вельтманның және басқаларының еңбектерін талдай отырып, өлең мен прозаның ұйымдастырылуының бірегейлігі неде екенін көрсетеді.

Көркемдік әдіс мәселесіне байланысты уақыт пен кеңістік категориясын Н.Г. Измайлов, А.А. Гаджиев қарастырады. Олардың пікірінше, қазіргі әдеби бағыт, қазіргі «хронотоптардың белгілі бір тарихи қалыптасқан сериялары мен олардың белгілі бір құндылықтарына сәйкес келеді».

Д.Н. Медриша, Л.С. Левитан, Л.М. Цилевич тұжырымдамалары бойынша бұл категорияның негізгі компоненттері сюжеттер мен сюжеттік хронотоптар болып табылады.

Уақыт - нарратив кеңістігі И.В. Силантьевтің ерекше назар аударуының объектісі болып табылады. Зерттеуші өзінің монографиясында дискурстық хронотоптың мағыналық-семантикалық координаттарын қарастырады, оқырман бейнелеген фактілерді қабылдаудың «түсіндіру өрісін анықтайды» және «оқырманды осы фактімен болуға бағыттайды» [Силантьев В.И. 2012. 311 с.].

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде көркем хронотоп мәселелері де қарастырылуда. Мысалы, академик З.Қ. Қабдолов «Сөз өнері» кітабында хронотоп ұғымын әдеби буын мен жанр [Қабдолов З.Қ. 1976. 374 б.] мәселесіне байланысты айтылса, уақыт кеңістігінің мәні туралы Н.О. Жуанышбеков, хронотопты зерттеу жазушының әлем туралы идеяларын, оның шығармашылығы қалыптасқан көркемдік әдістің өзіндік ерекшелігін, әр нақты тарихи кезеңдегі әдебиеттің ерекшеліктерін ашады [Джуанышбеков Н.О. 2006. 292 с.].

Уақыт-кеңістік категориясының негізгі қасиеттері Э.Д. Тұрсынова еңбектерінде ашылған. Қазақ фольклорының шығармаларын талдай отырып, зерттеуші көркем хронотоп пен нақты шығарманың айырмашылығына баса назар аударады.

Уақыт кеңістігінің эстетикалық функциясы Қ. Әбдезұлы еңбектерінде зерттеу объектісіне айналады.

Хронотоп жазушының дүниетанымын түсінудегі, кейіпкерлердің ішкі әлемін ашудағы, автордың әңгімесін құрастырудағы рөлін Б.Қ. Майтанов өз жұмысында осы категорияның көркем шығармашылық психологиясын зерттеудегі маңыздылығын көрсетеді [Майтанов Б.Қ. 1982. 148 б.].

Авторлық сана арқылы уақыт пен кеңістікті Н.К. Сарсекеева атап өтеді. Хронотоптың әмбебап табиғатын С.Ш. Нұрланова қарастырады. Уақыт кеңістігі мен есте сақтау ұғымының бөлінбейтін бірлігі С.В. Ананьева еңбектерінен көрінеді.

Хронотоптың жанр қалыптастырушы рөліне әдебиеттанушы А.С. Исмаковада назар аударса, бірлік уақыттық кеңістіктің ерекшеліктерін Г.Ж. Пралиева қарастырған. Алайда, ғалымдардың көркемдік уақыт пен кеңістік мәселесіне деген соншалықты қызығушылығына қарамастан, уақытша ырғақ туралы мәселе әлі зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бұл категория негізінен философия мен физика саласында зерттелген. Әдеби сынға ол тиісті назар аударылмады. Уақытша ырғақ теориясы негізделетін, оның қасиеттері мен әдебиет құрылымындағы қызметтері туралы бірде-бір монография жоқ.

Көркем мәтін жазу уақыты мен қабылдау уақытын ескереді. Сондықтан автордың уақыты оқу уақытынан бөлінбейді. Әдебиет ауызша бейнелеу өнерінің бір түрі ретінде адресаттың болуын болжайды. Әдетте оқу уақыты – нақты («табиғи») ұзақтығы. Бірақ кейде оқырман шығарманың көркемдік құрылымына тікелей қосыла алады, мысалы, «әңгімешінің сұхбатшысы» ретінде айтылады.

Нәтиже

Абай шығармашылығында философиялық, этикалық, эстетикалық, танымдық және әзіл-сықақ, кеңес беру түрінде жазылған қара сөздер маңызды орын алады. Онда ойшылдың адам тіршілігінің мәні мен мақсаты, негізі туралы түсініктері біте қабысқан. Мұнда философ адамдардың рухани толысуын, адамдық қасиеттер жүйесін, әлеуметтік этика мен қоғамды көркейтудің жолдарын көрсетпекші болды. Таза философиялық терминдерге бой ұрмай әр алуан топтағы жетілуді түсінікті түрде ұғындырып, қоғамдық сананың дертін айқындайды да, бейнелі түрде жеткізеді. Оның сөздері қазақтың жүрегіне өтімді, өйткені ол ұлттық психологияның негізіне, барлығын да тарихи жадында сақтап қалған халықтың ойына бағытталған. Абай ойы қазақ арасында зор мәнге ие болғандықтан, күнделікті өмірде қолданылатын мақал-мәтел дәрежесіне көтерілді.

Ақынның қара сөздері – нағыз еркін ойдың жанры. Ол – сөз жанры. Онда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұн өзіне лайықты форма тапқан. Абай ашқан сөз, өкінішке орай, қазақ мәдениетінде өріс алмады. Абай өз заманының адамының атқарған негізгі қарекеттеріне: ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, дін бағу және бала бағу талдау жасай келіп, ол істерді өзінің неліктен қолға алып, атқармағанын нақты дәлелдермен көрсетеді. Бұл ақынның өмірден түңілуі емес, адамның характеріне, өміріне кеңістік бола алмай тар қапасқа айналған қоғамдық болмысқа наразылығы. Осыдан барып: ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрелерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен өзін тапса, жазып алсын, иә оқысын, керек жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған

байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.], – деген тоқтамға келеді.

Үшінші сөз, тақырып жағынан алғанда, өзінше бөлек бір алуан.

Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Ғұлама өзінің үшінші қара сөзінде: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», – деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен, дұрыс айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді делдалға сайлап алып біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді» [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.], – дейді. Ақын ережедегі дауды шешетін билер саны әр тараптан үштен артық болмасын деп көрсетеді. Билер көбейсе, дау ұлғайып қана қоймай, пара алушылық қоса қаулайтынын айтады.

Бұнда қазақ сахарасын билейтін әкімдер, тергеуші билер, соттар туралы сөйлейді. Ол кезде ел басқаратын хан, ақыл айтушы би, жыраулардың қоғамдағы орны жойылды. Олардың орнын діні, тілі, түсінігі жат орыс шенеунігі басты, қазаққа қалғаны болыстық, оның өзін үш жылға ғана сайлайды. Бірінші жылы сені біз сайладық деп бұлданумен өтеді, екінші жылы кандидатпен аңдысумен, ал соңғы жылы жаңа сайлау жақындап, тағы болыс болсам деген тіршілікпен өтеді. Абай орыс патшасының осы бір кесімді билігі туралы ашына пікір айтқан. Жағдай осындай болғанда, болыстыққа орысша білімі бар адамды уезный начальникпен бірге военный губернатордың өзі тағайындағаны жөн дейді. Себебі, итке тастаған сүйектей болыстың өзі тозып отырған халықтың арасындағы іріткі.

Төртінші сөзде күлкі туралы ойлаған ойы, сыны айтылады. Адам әманда тылсым табиғаты мәңгі жұмбақ болып қала берерлік құбылыс. Абай осы тылсым құдірет иесінің екі күйіне талдау берген. Олар күлкі және қайғы. Бұл алмакезек болатын көңіл күйлері емес пе? Абайдың айтып отырғаны өзгеше мәселе. Өмірде күлкіге салынып, қайғыны ойламайтын «қаңбақ жандар» болады, күлкіні біле бермейтін мұңды жандар болады. Ақын надан адамның қылығына күлсең рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, оның өзі қайғы, жанның қылығына күлсең рахаттанып, жақсынан ғибрат алдым деп күл. Расында дүниеге жылап келіп, кейіп өтетін жанның өмірі қарекетсіз, тек күлкімен өтеді дегенге кім сенбек. Болмыстың мәнін түсінбеген адамда уайым-қайғы бола да қоймайды, не болса соны сатып алам деп. Рас, дүние кірін сатып алуға, біреуге пара беріп, ғаділет жолынан тайдыруға ондай жанның күші жетпек, бірақ адамның түптің түбінде басына түсер таусыншақ күн туғанда, ол бір күндік ғұмырға зар болмақ.Түсінген адамға өлім қайғы емес, өмір уайым. Осындай жайларды түйіндей келе Абай: «Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жерде береді, құр тастамайды», – дейді [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.].

Адам баласының бесіктен бейітке дейінгі ғұмыры өкініш болмас үшін қалай дұрыс өтуі абзал деген сауалға Абай анық ақыл береді. Төртінші сөзінде ол былай дейді: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды», [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.] — дей келіп, Хакім Абай сөзін былай түйіндейді: «Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.].

Оныншы сөзде әңгіме арқылы өмірдің мәні, яғни бала мен әкенің арасындағы қарым-қатынас, болашақ туралы ой айтылады. Ақын көпшіліктің құдайдан бала тілеп, оның жауапкершілігіне жете мән бермейтініне назар аударады. Біреулер өлсем бала орнымды бассын дейді. Бұл тілекке уәжі: Балам орнымды бассын деген не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Баланың жақсысы – қызық,

жаманы – күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып , оны ит қылуға , оған да қорлық көрсетуге неге мұнша құмар болдың? [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.].

«Қартайғанда асырасын десең, о да - бір бос сөз. Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші - балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші – малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары – ол да екі талай. Хош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәңді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір - қияңқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны мазаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?» [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.].

Ақын бұл жолдарында ұрпақ алдындағы жауапкершілік туралы сөз қозғайды. Біреулер баланы құран оқысын деп тілейді. Абай: Артымнан балам құран оқысын десең , тіршілікте өзіңнің жақсылық қылсаң , балаңның құраны неге жеткізеді? Тіршілікте өзің қылмаған істі , өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? – деп терең әрі өткір ойлар айтқан.Үшінші біреулер балам қартайғанда асырасын дейді. Абай мұндай тілектің мәнсіздігін: әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің жоқ па – деп дәлелдеген. Абай бала тілегенде не болатынын осылайша талдай келіп, бар мал – мүлік , байлықты баланың ғылым іздеуіне жұмсау керек деген тұжырым айтады.

Он бірінші сөзде өз заманындағы халық тірлігінен туған шарасыздық көрінісі Қазақ даласына отаршылдық орнаған кезде қоғамның дертін айналған ұрлық пен бұзақылықты Абай жұрттың бәріне ортақ дейді.

«Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі – ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші - бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кеп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к...н қыздырып алып, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр» [*Құнанбаев А.* 1977. 312 б.].

Бұдан сау адам қалмаса, сонда елді кім түземек. Ел ішінде ант, серт, адалдық, ұят сынды парасатты мінез-құлық әлсіреп барады. Осыны дұрыс жолға салатын қолында малы, аузында сөзі бар қазақ байлары десек, олардың өзі бұзақылардың сөзін сөйлеп бұрыс жолға бастауда. Өз бас билігі өз қолынан кеткен жұрттың хәл» осы болмақ. Абайды жегідей жеп отырған ел басына түскен дерт, содан құтқарудың жолын таппағанннан туған шарасыздық.

«Қара сөздер» – өмірлік тәжірибеден алынған, білім-біліктің жиынтығы, әрі көркемдік-эстетикалық, мәдени-рухани қуаты мен қадір-қасиеті жоғары, тағылымы мол қымбат қазыналар қатарына жатады.

Қорытынды

Абайдың қара сөздері – оның өнертанымының өзегін құрайтын өзгеше өнер түрі. Олардың ішкі мазмұны бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі ашып, бірте-бірте ауқымды кеңейе түсетін, күннің нұрындай жарыса тарап жатқан ой сәулелері секілді. Адамның дүние есігін ашқанынан бастап, ақыретке кеткенге дейінгі аралықтағы өмір сырын жік-жікке бөліп, жүйелеп түсіндіреді. Онда нәпсі мен қанағаттың, бай мен кедейдің, ақ пен қараның, адал мен арамның көзге көрінбейтін, қолға ұсталмайтын нәзік пернелері рентгенмен түсіргендей аса бір дәлдікпен дөп басып ажыратылып отырады. Сондықтан да, Абай қарасөздері әлі де зор мәнге ие болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 235 с.
2. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное. М., 1995. – 624 с.
3. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя//Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. М., 1988. – 352 с.
4. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. М., 1979. – 360 с.

5. Силантьев В.И. Сюжетно-мотивные комплексы русской литературы. Новосибирск, 2012. – 311 с.
6. Қабдолов З.Қ. Сөз өнері. – Алматы, 1976. – 374 б.
7. Джуанышбеков Н.О. Введение в литературоведение: учеб. – Алматы : Қаз. ун-ті, 2006. – 292 с.
8. Майтанов Б.Қ. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. Алматы,: Ғылым. 1982. – 148 б.
9. *Құнанбаев А.* Шығармаларының екі томдық жинағы: II т. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 312 б.

МРНТИ 16.21.35

Есенова Қалбике Өмірбайқызы,
ф.ғ.д., профессор

Бактиярова Райгуль Муратовна,
докторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

МЕДИА-МӘТІН ЖӘНЕ МЕДИАДИСКУРС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ ЖАЙЫНДА

Түйіндеме. Мақалада қазіргі лингвистикадағы "медиамәтін", "медиадискурс" ұғымдарының қызмет ету ерекшеліктері талданып, олардың арақатынасы мен ара-қатынасының негізгі мәселелері сипатталады. Медиамәтін және медиадискурс ұғымдары заманауи медиалингвистика тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, медиамәтін медиадискурстың бірлігі ретінде қарастырылып, негізгі айырмашылықтары мен ұқсастықтарына назар аударылады. Динамикалық доминантты медиадискурс пен оның статикалық кескінді медиамәтіні зерттеледі.

Түйін сөздер: дискурс, медиатекст, медиадискурс, сөйлеу қызметі, медиалық қасиеттер, медиалингвистика, мәтін, дискурсивті лингвистика.

Аннотация. В статье анализируются особенности использования понятий «медиатекст» и «медиадискурс» в современной лингвистике, а также описываются основные вопросы их взаимосвязи. Понятия медиатекста и медиадискурса рассматриваются с точки зрения современной медиалингвистики. Вместе с тем медиатекст рассматривается как единое целое медиа-курса, и подчеркиваются основные различия и сходства. Исследуются медиадискурс с его динамической доминантой и медиатекст в качестве его статического среза.

Ключевые слова: дискурс, медиатекст, медиадискурс, речемыслительная деятельность, медийные свойства, медиалингвистика, текст, дискурсивная лингвистика.

Abstract. The article analyzes the features of using the concepts of “media text” and “media discourse” in modern linguistics, and also describes the main issues of their relationship. The concepts of media text and media discourse are considered from the point of view of modern media linguistics. At the same time, the media text is considered as a single whole of the media course, and the main differences and similarities are emphasized. Media discourse with its dynamic dominant and media text as its static slice are investigated.

Keywords: discourse, media text, media discourse, speech-cognitive activity, media properties, media linguistics, text, discursive linguistics.

Қазіргі кездегі сөйлеу коммуникациясын зерттеуге бағытталған жұмсалымдық-стилистикалық әдіс аясында XX ғ. екінші жартысында сөйлеудің әлеуметтік сабақтастығы мен тілдесім саласымен айқындалды. Осыған қатысты зерттеулер сөйлеу тәжірибесін дискурсивтік бағыт тұрғысынан қарастыруда өз жалғасын тауып, аталған ғылым шеңберінде дами бастағаны белгілі. Өйткені, кәсіби қызметі коммуникацияның сөйлеу формаларымен тығыз байланысты тіл-зерттеушілері үшін «неліктен кейбір айтылымдар дәл осы тұста ғана пайдаланылады», «неге басқа емес, тек осы айтылымдар қолданылады» секілді және т.б. сұрақтардың жауабы аса маңызға ие бола бастайды [Фуко А., 1996, б. 29].

Ғылымда неғұрлым терминологиялық мәртебеге ие болғысы келетін ұғымның көлемі мен мазмұны белгісіздеу болса, соғұрлым ол көптеген ғылым саласының орталықтық категориясына айналуына мүмкіндігі жоғары болады деген пікір қалыптасқан. Осы пікірге қатысты, тілді зерттейтін ғылымдардың көзқарасы ұқсас болып келеді. Мысалы, тілдік бірліктерге қатысты (сөзге) тілтанымнан басқа семиотика, социология, философия, этнология, антропология, әдебиеттану т.б. ғылым салалары бар. Осы орайда, «дискурс» терминінің тағдыры да дәл жоғарыда келтірілгендей, басқа ғылым салаларын былай қойғанның өзінде, тіл туралы ғылымның аясында да, алуан түрлі түсініктемелер мен анықтамаларға ие екені белгілі.

Аталған термин 1970 жылдан бастап кең қолданысқа ие бола бастады. Француз тілтанымдық дәстүрі бойынша «дискурс» (discours. fr.) – жалпы сөйлеу дегенді білдіреді. Алғаш рет бұл сөзді терминретінде қолданысқа енгізген ғалым Э. Бенвенист, оның анықтауы бойынша, сөйлеу тілдесімнің нақты жағдаяттарының прагматикалық мақсаттарымен айқындалатын «сөйлеушінің сөзі». Яғни, бұл мәтіннің дискурсқа айналуын әйгілі тіл зерттеушісі Н.Д. Арутюнова метафоралық түрде былайша анықтайды: «речь, погруженная в жизнь» және мәтін дегеніміз – дискурс емес

[Ярцева В., 1990, Б. 136-137]. Осыған сәйкес, қазіргі ғылыми әдебиеттерде өте жиі «дискурс» терминін «дискурсивтік тәжірибе» терминімен алмастырып қолдана беретіндігін байқауға болады.

Сондықтан да, нақты айтқанда дискурс дегеніміз – белгілі бір коммуникативтік тәжірибе шеңберінде өз мақсаттарын іске асырушы-коммуникацияға қатысушылардың айтылымдарына ықпал ететін әлеуметтік және идеологиялық шектеулер жүйесі болып табылады. Дискурстың нақты сан-алуан түрлерінің аталымдары, оның небір сансыз өлшемшарттары туралы сөз етеді: Отан туралы дискурс, діни дискурс, саяси дискурс, медициналық дискурс, экономикалық дискурс, жарнама дискурсы, педагогикалық дискурс, БАҚ дискурсы (масс-медиялық, медиялық) т.б.

Ал, қазіргі кезде дәл осы аталған дискурс өлшемшарттары мен шектеулері қаншама зерттеу жұмыстарына арқау болып жатқаны да анық, мәселен:

- дискурстың ***әлеуметтік лингвистика*** тұрғыдан зерттелуі (тілдесімнің кең әлеуметтік-мәдени мәнмәтініндегі жағдайлары мен шарттарын қарастырып, ал тілдесімге қатысушыларды белгілі бір әлеуметтік топ өкілдері ретінде сипаттайды);

- дискурстың ***лингвомәдени зерттелуі*** (тілдесімнің белгілі бір этнос аясындағы ерекшелігін, этикетті-сөйлеу формулары мен үлгілерін, менталды бірліктер ретінде концепттер түріндегі мәдени доминанттарды, прецеденттік мәтіндер қолданысының тәсілдерін т.б. анықтайды);

- дискурстың ***когнитивтік лингвистика*** тұрғыдан зерттелуі (дискурс – фрейм, сценарий, менталды схемалар, когнитивтік типтер т.б. түрінде «ақиқат болмыс конструкторы» ретінде қарастырады).

Бұл қатарды ары қарай да жалғастыра беруге болады, алайда бұл бағыттардың бір зерттеу жұмысының шеңберінде өзара әрекеттестікке түсетінін және де тығыз байланысын жоққа шығара алмаймыз. Оның үстіне, бұл күрделі құбылыстың пәнаралық сипатын ғалым Т. ван Дейк ерекше коммуникативтік оқиға «тілдік форма, білім мен іс-әрекеттің күрделі біртұтастығы», - дей келе, яғни «жай айтылымның әлде қайда шеңберінен тыс шығатын оқиға интерпретациясы, ал ол өз кезегінде көптеген деректердің талдауға алынуын талап етеді: сөйлеушілердің пікірі, ұстанымдары, этникалық мәртебесі т.б.», - деп түйіндейді [Т. ван Дейк, 1989, б. 121].

Яғни, дискурс дегеніміз – ең бір кең, әрі жалпы мағынасында белгілі бір «сөйлеу, сөз саласындағы» сөйлеу тәжірибесі болып саналады. Бұл жеке дара мәтін емес, адресат пен автор арасында пайда болып, туындау шартымен жұмсалуынан пайда болған тәжірибе деп саналады. Дискурс – мәтіндердің тұтас бір жиынтығы, сонымен қатар ол – белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі тұтас мәтіндердің ағыны секілді. Нақтырақ айтсақ, жазбаша, сондай-ақ ауызша мәтіндерде айқындалатын «уақыт пен кеңістіктің өзі» дегенді білдіреді. Ғалым Ю.С. Степановтың пікірінше, дикурс: «тіл ішіндегі тіл», сол себепті болар, ол өз мәтіндері болатын әрбір тіл ретінде сипатталады. Бұл ретте, «өз» деп отырғанымыз – сол бір дискурсқа тән келетін ерекшелік пен өзгешелік.

Осыған сәйкес Ю.С. Степановтың мына бір пікірін толық құптаймыз: «Ең бастысы және ең алдымен, дискурс мәтінде орын алады, бірақ қандай мәтін дегенде – ерекше грамматикасы, ерекше лексиконы, ерекше сөзқолданысы мен синтаксисі, ерекше семантикасы, сайып келгенде – ерекше дүниені айқындайтын мәтінде. Әрбір дискурс әлемінде өзіндік синонимдер қолданысы, ақиқат пен шынайылық, өз этикет ережелері болады» [Степанов Ю., 1995, Б. 44-45]. Сондықтан да әрбір дискурс түрін ерекше етіп тұратын негіз, оның тілінің белгілі бір қызмет саласындағы (ғылым, білім, саясат, медицина, спорт, БАҚ және т.б.) немесе рухани тәжірибе өрісіндегі (өнер, дін т.б.) жұмсалымы.

Сонымен қазіргі дискурсивті лингвистика мәтін мен дискурстың аражігін ажыратуда бірнеше бағытты ұстанатынын айқындадық:

- ***формалды бағыт*** бойынша, дискурс мән-мағынасы мен құрылымы бар салыстырмалы түрде аяқталған, когерентті сөйлеу туындысы ретінде түсініліп, жазбаша немесе ауызша формасына қатысты ажыратылады: егер сөйлеу туындысы жазбаша репрезентацияланатын болса, онда ол мәтін, егер ауызша болса – дискурс;

- ***прагматикалық бағыт*** сөйлеу туындысы мен айтылымдардың жағдаяттық тәуелділігін, олардың мәдени, әлеуметтік және психологиялық факторлар мәнмәтінінде жүзеге асырылуын есепке алады: егер сөйлеу туындысы немесе айтылымдар өзінің жазбаша я ауызша формасына қатыссыз жағдаяттық және оқиғалы белгілерге ие болатын болса, онда бұл дискурс, егер аталған белгілер жоқ болса, онда ол мәтін. Алайда, прагматикалық бағыт бойынша мәтін дискурстың статикалық формасы, сөйлеу актісінің динамикасы мен оның сөйлеуде жүзеге асуы шарттарын тіркеуші ретінде түсіндіретінін де естен шығармау қажет;

- ***сыншыл бағыт*** дискурсты әлеуметтік фактілерге мән-мағына мен баға бере алатын ережелер, нұсқаулар, түрлі талаптар жинағы ретінде түсіндіреді [Кожемякин Е., 2008, 2010; Макаров М., 2003].

Енді, зерттеуіміздің нысаны – бұқаралық коммуникация мәселесіне назар аударатын болсақ, олардың (дискурстың) ақпаратты БАҚ арқылы беру жағдайында ие болатын ерекше медиалық қасиеттерін есепке алу қажет деп санаймыз. Осы тұрғыдан алғанда, медиадискурс дегеніміз – күрделі феномен, күрделі сөйлеу-ойлау қызметі. Ол, ең алдымен, медиа-коммуникациямен тығыз сабақтастықта айқындалады, өз кезегінде ол ғылыми әдебиеттерде: «медиамәтін өндірісі, таралуы және қабылдануының ерекшеліктері мен шарттарының жиынтығы», - деп түсіндіріледі [Бабаян В., 2006, б. 127].

Жалпы, коммуникативтік фон (бағдар) медиадискурс белгілерін статикалық күйде көрсетіп, медиамәтінде репрезентацияланушы пресса арқылы жария болатын оқиғалардың әлеуметтік-мәдени компоненттерін айқындайды. Осы ретте, ең күрделі мәселелердің бірі – медиамәтін мен медиадискурс ұғымдарының арақатынасы екені сөзсіз. Өйткені медиа-коммуникация өзінің динамикасымен ерекшеленіп, ауызша да, жазбаша да болсын, бірдей ақпаратты бір мезгілде бірнеше форматта репрезентациялайтын конвергентті журналистиканың техникалық мүмкіндіктерімен сипатталады.

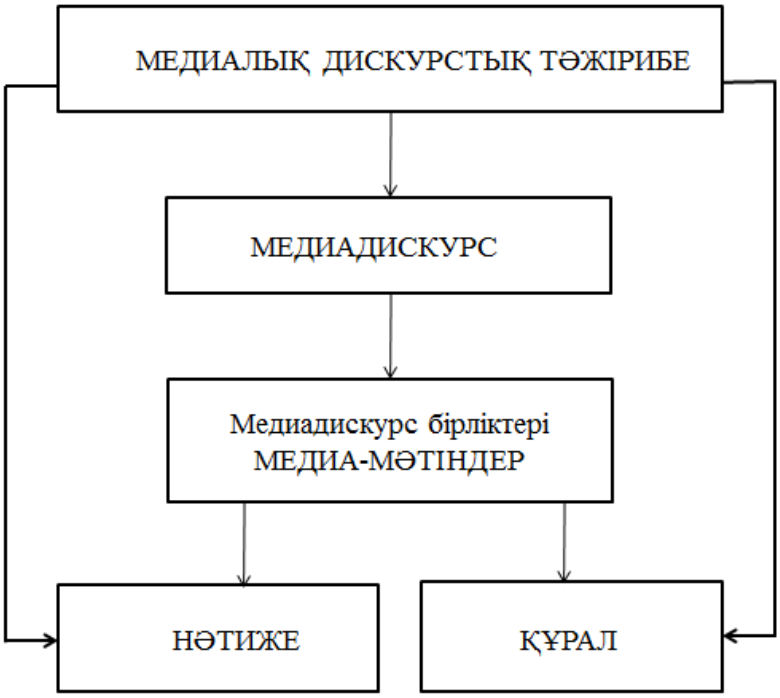
Осыған байланысты, сөйлеудің ауызша және жазбаша түрлерінің ажыратылуына сәйкес кейбір медиа-жанрларды бірден медиамәтін немесе медиадискурсқа жатқызу қиындықтар туғызады, мысалы: аналитикалық баяндама, полемикалық сұхбат, интервью және т.б. Себебі, олар ауызша сөйлеу туындылары ретінде бейнеге түсіріліп, қалың жұртшылыққа жазбаша түрде таралатыны баршаға белгілі. Сондықтан да, БАҚ тілін зерттеушілердің басым көпшілігі медиамәтін және медиадискурс ұғымдарын қарастыруда оны коммуникация бағдарымен, яғни бағдарлы біліммен тығыз байланыстырып қарайды.

Белгілі ғалым, профессор Қ.Е. Есенова: «1. Медиа-мәтін – БАҚ арқылы жүзеге асырылатын ақпараттық-коммуникативтік процестің маңызды элементі болып табылады; 2. Медиа-мәтін қарым-қатынастың өзге түрлерінің жүзеге асырылуы үшін қолданылатын сөзжұмсамдық әрекет формасы; 3. Медиа-мәтін – коммуникацияның аяқталған және тұтас бірлігі; 4. Медиа-мәтін ақиқат болмыстың қандай да бір үзігінің репрезентациясы болып табылатын күрделі, құрастырылмалы моделі; 5. Медиа-мәтін – оқиғаларды, құбылыстар мен процестерді интерпретациялаушы көп құралдың ішіндегі аса әлеуеттісі; 6. Медиа-мәтін – мәтіндік интерпретациялаушы механизмдер әрекетінің жемісі; 7. Медиа-мәтін – әсер етудің прагматикалық стратегияларының жүзеге асырушы; 8. Медиа-мәтін – әлеуметтік регуляцияда қолданылатын қуатты құрал; 9. Медиа-мәтін – ғаламның медиа бейнесін қалыптастырушы фактор болып табылады», - деп медиа-мәтіннің толық анықтамасын береді [Есенова Қ., 2007, Б.43-44].

Зерттеуші Т.Г. Добросклонскаяның пікірі бойынша, бағдар концепциясы медиа-коммуникацияда медиадискурс ұғымымен тығыз байланысты: коммуникативтік бағдар медиа-мәтіннің вербалды компоненттерін лингвистикадан тыс (әлеуметтік-мәдени және жағдаяттық-мәнмәтіндік) факторлармен толықтырады, ал оларды зерттеушілер медиадискурс белгілеріне жатқызады [Есенова Қ., 2007, Б. 43-44]. Бірақ әлеуметтік-мәдени және жағдаяттық аспектілердің медиа-мәтіндерді зерттеудегі рөлін жоққа шығаруға болмайды.

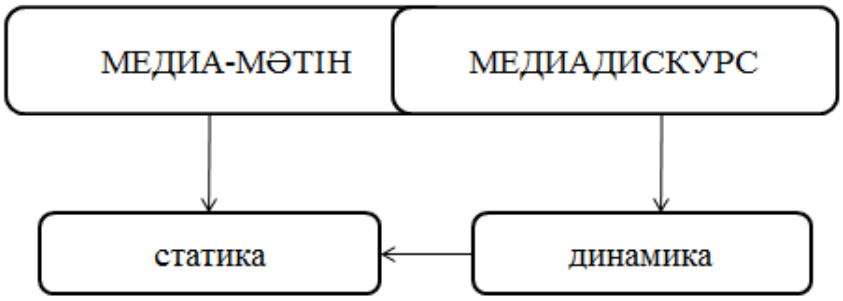
Дәл осы пікірді Я.Н. Засурский де қолдайды: «...медиа-мәтін вербалды және экстралингвистикалық медиақұрылымдарға; визуалды, дыбыстық, мультимедиалық контентке; ақпаратты беру және тарату арналарынан тұратын (газет, журнал, радиастанциялар, теледиар арналары, ұялы байланыс, электронды бұқаралық ақпарат құралдары) түрлі медиалық жағдаяттарға қосылатын коммуникативтік тұтастық» [Засурский Я., 2003, б. 5]. Жоғарыда аталған аспектілердің барлығы да медиа-мәтінге тікелей қатысты, себебі олардың жиынтығы конвергентті журналистика қызметінің жаңа коммуникативтік өнімін айқындайды. Сондықтан да медиа-мәтіндерді медиалық дискурстық тәжірибенің нәтижесі де, құралы да болып табылатын медиадискурс бірліктері деп қабылдауға болады.

Яғни, медиа-мәтін медиалингвистиканың вербалды бөлігін медиалық қасиеттері немесе арналардың ақпаратты тарату қасиеттері жиынтығымен қарастыратын негізгі категориясы болып табылады. Көрнекі түрде беретін болсақ:

Сурет 1. Медиалингвистиканың негізгі категориялары мен ұғымдары

Сонымен, медиадискурс медиалық континуумдегі тақырыптық сабақтастықтағы саналы субъектті-субъектілі сөйлеу-ойлау қызметі болып табылады. Ал, медиа-мәтін мен медиадискурстың ортақ белгілеріне мыналар жатқызылады: мәтін түзу тәсілі (авторлық - ұжымдық); жасалым формасы (ауызша - жазбаша); таралу арналары (бұқаралық ақпарат құралдары – тасымалдаушы: баспасөз, радио, теледидар, ғаламтор); мәтіннің жұмсалымдық-жанрлық түрі (жаңалықтар, комментарий, публицитика, жарнама); тақырыптық басымдылық т.б. Сондықтан да, біздің ойымызша, медиа-мәтін мен медиадискурстың ең басты айырмашылығын төмендегідей белгілер айқындайды:

Сурет 2. Медиа-мәтін мен медиадискурс ұғымдарының арақатынасы

Әрине, мәтін түзу тәсілі, жасау формасы, сөйлеу туындысының жұмсалымдық-жанрлық түрі дегендерді мәтіннің басты белгілеріне жатқызуға болады, ал тақырыптық басымдылық пен қайта жасалу тәсілдері арқылы ақпарат таратын арналарды таза дискурстық деп тұжырымдауға нақты негіз бар. Алайда, аталған белгілердің барлығы да тұтас ажыратылмайтын медиалық сөйлеу туындысының қасиеттері екені сөзсіз. Сонымен, медиа-мәтін де, медиадискурста көп деңгейлі құрылымдар ретінде медиалық жасалымдарды талдау барысында жұмсалымды-жанрлық қатыстылықтың маңызын айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фуко А. Археология знания. – Перевод с французского С. Митина и Д. Стасова под общей редакцией. Бр. Левченко. – К., 1996.//[Электронная публикация]: Центр гуманитарных технологий. – 21.06.2014. URL: https://gtmarket.ru/laboratory/basis/6850
2. Лингвистический энциклопедический словарь/гл. ред. В.Н. Ярцева; - М., 1990. – 709 с.
3. Т. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. – 308 с.
4. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности//Язык и наука конца XX века. М. 1995. - 432 с.
5. Кожемякин Е.А. Массовая коммуникация и медиадискурс: к методологии исследования//Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – Белгород, 2010. - №12 (83). - С. 13-21.
6. Кожемякин Е.А. Дискурсный подход к изучению институциональной культуры. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. - 244 с.
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. - 280 с.
8. Бабаян В.Н. Дискурс как сложный коммуникативный феномен//Вестник Костромского государственного университета. – Кострома, 2006. - №4. - С. 127-129.
9. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): дисс ...фил.ғыл.докт: 10.02.02/*Есенова Қалбике Өмірбайқызы.* – А., 2007. – 450 б.
10. Засурский Я.Н. Колонка редактора: Медиатекст в контексте конвергенции//Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – М.: Изд-во «Московского университета, 2005. - №2. – С. 3-6.

Жаңабекова Айман Әбділдәқызы,
ф.ғ.д., бөлім меңгеруші,
Қолданбалы лингвистика бөлімі,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aiman_miras@mail.ru

Өтегенова Баян Жеңісқызы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: bayan.jeniskizi@mail.ru

ЖИІЛІК СӨЗДІКТЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Еліміздің жарқын болашағына қол жеткізудің бірден-бір көзі – білімді де парасатты жастарды тәрбиелеу. Бұл бүгінгі күннің талабы. Осы орайда елімізде атқарылып жатқан игі істері жетерлік. Компьютерлік техниканың дүниеге келуі қазіргі кезде инженерлік-экономикалық есептерді шешуді жеңілдетумен қатар, білім саласының қарыштап дамуына да игі әсер етті. Мақалада қазақ тілінің жиілік сөздіктерінің тарихы, тіл байлығын анықтаудағы рөлі, сонымен қатар жиілік сөздіктердің қазіргі жаппай автоматтандыру заманында атқаратын маңызы мен орны, тиімді жақтары туралы айтылады. Жиілік сөздіктер мемлекеттік тіліміздің оқу-әдістемелік жүйесінің тілтанымдық базасын жаңғыртуға, тілді оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға, оқулық, оқу кешендері мен құралдарының тілдік материалын жүйелеуге, оларды заманауи талапқа сай құрастыруға септігін тигізеді және сонымен қатар жиілік сөздіктің мәліметтері заманауи ақпараттық-технологиялық құралдар арқылы жасалатын табиғи тілді автоматтаушы, мәтінді өңдеуші компьютерлік қондырғы, бағдарлама, қосымшалар, интернет-ресуртар және тағы басқа әзірлеу үшін аса маңызды болып отыр.

Тірек сөздер: жиілік сөздік, статистикалық лингвистика, тіл жүйесі, сөз, мәтін, әдістеме.

Аннотация. Достижению видения страны единственным источником знаний – это разумное воспитание молодежи. Рождение компьютерной техники в настоящее время способствовало и динамичному развитию сферы образования с упрощением решения инженерно-экономических задач и плодотворное влияние на развитие сферы образования. История частотных словарей казахского языка, роль в определении языковых богатств, кроме того, речь идет о значении и месте, эффективных сторонах частотных словарей в современных условиях массовой автоматизации. В статье рассматриваются частотные словари государственного языка в учебно-методической системы, систематизация языкового материала учебных комплексов и пособий они способствуют формированию их в соответствии с современными требованиями и кроме того, данные частотного словаря являются автоматизирующими природно-языковые средства,

создаваемые современными информационно-технологическими средствами и обработка текста имеет важное значение для разработки компьютерного оборудования, программ, приложений, интернет-ресурсов и так далее.

Ключевые слова: частотный словарь, статистическая лингвистика, языковая система, слово, текст, методика.

Abstract. To achieve the country's vision, the only source of knowledge is a reasonable education of young people-a requirement of today. The birth of computer technology has not only facilitated the solution of engineering and economic problems, but also the dynamic development of education. The article describes the history of frequency dictionaries of the Kazakh language, the role of language in determining language riches, as well as the role and role of frequency dictionaries in modern conditions of mass automation, and the effective aspects. Frequency dictionaries contribute to the modernization of the language base of the educational and methodological system of the state language, improve the efficiency of the language learning process, systematize the language material of textbooks, training complexes and manuals, and form them in accordance with modern requirements and language richness, frequency dictionary data is important for the development of computer installations, programs, applications, Internet resources, and so on, created using modern information technology tools.

Keywords: frequency dictionary, statistical linguistics, language system, word, text, methodology.

Кіріспе

Қазақ тілінің жиілік сөздігінің дамуы қазақ тілін статистикалық зерттеу мәселесі қолға алынған кезден басталады. Халықтың сөз қазынасы ұшан-теңіз. Тілдің сөздік құрамына тән басты бір қасиеті – жаңа сөздермен толығып, үнемі даму күйінде болуы. Мұндай тіл өзінің негізгі екі қызметін – ой-пікір алмасу қызметі мен дүние тану құралы қызметін – орындай алмас еді.

Тіл дегеніміз ең алдымен сөз, сөйлеу. Тіл үйрену алдымен оның сөздерін үйренуден басталады. Жалпы тілдің дамуы ең алдымен оның сөздік қорының баюынан көрінеді.Ұлттық тілдердің даму деңгейінің бір обьективті көрсеткіші – сөздіктер жасау. «Сөздіктер барлық заманда да халықтың мәдениеті мен тарихының алтын қазынасы деп есептелгені белгілі. Сол себепті әр заманның көзі ашық, көкірегі ояу азаматтары көріп білгендері мен ұққандарын хатқа түсіріп, оны келесі ұрпаққа жеткізіп отыруға тырысады», - деп өте жақсы айтып өткен [1.168].

Негізгі бөлім

Қазіргі таңда тілдік құбылыстардың сандық сипаттамаларын зерттеу тіл білімінде тосын жаңалық емес. Сонымен, зерттеудің көп қырлы әдіс-тәсілдерінің бірі – ол статистикалық әдіс болып табылады. Бұл – есеп-сынаққа қол артатын әдіс, яғни лингвистикалық статистика әдісі. Осыған қарай «Тіл білімінде зерттеудің көптеген әдіс-тәсілдері бар. Солардың бірі математикалық тәсілдер»дейді [2.5]. Яғни, тіл білімінің кейбір теориялық негізде және практикалық мәселелерін шешуде лингвистикалық статистиканың атқаратын қызметі үлкен. Сөздер қатынас құралы есебінде қолданылған шақта әр түрлі жиілікте жұмсалады да, құрылымы жағынан заңдылық сипат алады. Тілді статистикалық әдістер арқылы зерттеу сол статистикалық құрылымның заңдылығын түсіндіруге септігін тигізеді.

Өзге қоғамдық және жаратылыстану ғылымдары сияқты тіл білімінде де сандық бағдарлаудың қажеттілігі теориялық лингвистиканың алдына жаңа мақсаттар қойды. Компьютерлік техниканың өркендеуі, дәл әдістердің қолданыс табуы тіл білімінің сан алуан салаларын, соның ішінде, лингвистика ғылымын да жеделдете дамытуға ықпалын тигізді. Үнді-Еуропа тіл білімі мамандары қолданған математикалық және кибернетикалық әдістердің түркітану бағытындағы зерттеулерге де әсері тимей қойған жоқ. Алайда, бұл құбылыс 1960 жылға дейін айтарлықтай еленіп, ескерілмеді [3. 24].

Қазіргі кездегі жиілік сөздіктер компьютерлік техникалардың жәрдемімен жасалынады десек те, алғашқы кездері қазақ тіл білімінде қазақ мәтіндері негізінде дайындалған жиілік сөздіктер қолмен құрастырылды. Бұл әдіс тек 1965-1966 жылдары газет мәтіндерінен жиілік сөздіктер құрастырғанда қолданылды. Бұдан басқа тілдік стильдерден құрастырылған жиілік сөздіктерде «Минск-22», «Минск-32» электронды есептеуіш машиналары қолданылды [4.6].

Қазақ тіл білімінде ғылыми зерттеулерде статистикалық әдіс жиі қолданылғанымен, лингвостатистика мәселесімен арнайы айналысқан ғалымдар саны көп емес. Тіл білімі саласының сан ұғымымен тығыз байланысты болып, математика саласымен астасып жатқандықтан, бұл мәселеге математик ғалымдар алдымен қызығушылық танытты [5.5]. Алғашқы қазақ статистикасының негізін қалаған белгілі қазақ математигі Қалдыбай Бектаев XX ғасырдың 70-жылдары А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Компьютерлік лингвистика бөлімін ашып, әртүрлі жиілік сөздіктер жасау мәселесін көтерді. Осы кезеңнен бастап, қазақ тілін статистикалық тұрғыдан зерттеу ісі жүйелі түрде қолға алынып, өз нәтижелерін бере бастады.

Қазақ тіл білімінде кезінде 70-жылдары компьютерлік технология дами қоймаса да, қазақ тіл білімінде алғашқы жиілік сөздікті құрастырушылар сөздердің әртүрлі мәтіндердегі кездесу жиілігін ЭЕМ көмегімен анықтады. Қазақ тілін зерттеу тәжірибесінде лексикографиялық жұмыстарды электронды есептеуіш машиналар көмегімен автоматтандыру мәселесі 1973 жылдан ғана бастама алды. Алғашқы тәжірибе ретінде М. Әуезовтің «Абай жолы» романының, ал содан кейін 20 томдық толық шығармалар жинағының мәтіндері ЭЕМ жадына жазылып, арнайы бағдарламалар көмегімен неше түрлі жиілік сөздіктер алынды. Сондай-ақ осымен байланысты 1978 жылы жарық көрген Қ. Бектаевтың «Статистико-информационная типология тюркского текста» атты докторлық монографиясы ғылымның қазақ тіл білімінің статистикалық зеттеу саласына қосқан сүбелі еңбегі деуге болады [6.183].

Көріп отырғанымыздай Тіл білімі институтында ашылған аталған ғылыми топтың зерттеу нысанына, негізінен, статистикалық құрал ретінде сол кездегі электронды есептеу машиналары көмегімен жасалатын әр түрлі жиілік сөздіктер алынды. Тілдің сөздік қорын зерттеуде статистикалық әдістерді қолдану жиілік сөздіктерді құрастырумен тығыз байланысты. Осындай жиілік сөздіктер негізінде ұлы жазушының тіл байлығы мен стильдік ерекшелігі жайында бірнеше ғылыми зерттеулер жүргізіліп, ғылыми диссертациялар қорғалды. Түркі тілдері бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіліп, жиілік сөздіктердің алғаш қазақ тілінде жарық көруі сол кезеңдегі үлкен жаңалық еді. Бұл еңбектер күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан емес. Қазақ тілінің статистика саласында еңбек еткен азғантай топтың шығарған жиілік сөздіктері, статистикалық зерттеулері – құнды зерттеулердің өміршеңдігінің дәлелі.

Қазақ тіл біліміндегі компьютерлік лингвистиканың теориялық-әдістанымдық негізі ретінде анықталған осы зерттеудің нәтижесінде қазақ тілінің қолданбалы бағыты компьютерлік және корпустық лингвистика сияқты жаңа салалармен толығып, жаңа әдіс-тәсілдер молынан қолданылатын тың зерттеу аясы кеңеюге әсер етті деуге болады. Сонымен, 1970-2000 жылдар аралығындағы қолданбалы лингвистика саласының әдіс-тәсілдері қамтылып, жиілік сөздіктер мәселесі, олардың автоматты жасалу жолдарын көрсетуге және қазақ мәтініндегі негізгі сөз таптары үлестірілуінің ықтималды-статистикалық моделін құру мәселесіне қатысты ғылыми ізденістер, негізінен, жеке авторлар шығармаларын, функционалдық стильдерді, сондай-ақ толық әдеби тіл қамтылған мәтіндерді статистикалық әдіс-тәсілдермен зерттеу тәжірибесі әртүрлі жиілік сөздіктерді жасаудың өзекті мәселе екенін көрсетті. Осы бағыттағы зерттеу нәтижелері негізінен аса маңызды және күрделі мәселелерді: тілді лексика-грамматикалық нормалауға, түркі тілдерін өзара салыстырмалы-типологиялық зерттеуге және олардың компьютерлік қорын құруға зор мүмкіндік жасайтындығы дәлелденді.

Қазіргі таңда білім беру мен тәрбие жұмысын қоғам сұранысына сәйкес жаңарту мен дамыту мәселесі алға қойылып отыр. Осымен байланысты мемлекеттік тілді мектеп оқушыларына, сондай-ақ жалпы елімізде тұрып жатқан өзге ұлт өкілдеріне де тез әрі тиімді меңгертудің жаңартылған әдіс-тәсілдерін тауып, негізін айқындап, ұтымды пайдалану қазақ тілі мамандарының алдында өзекті мәселе екені белгілі [7.4]. Қазақ тілі – өмірдің сан саласында қолданылуға әлеуеті әбден жететін түркілік түбірін сақтаған сөздік қоры жағынан әлемдегі ең бай, саламатты әрі жаңғырған тілдердің бірі. Ұлтымыздың ұлы қазынасын тіліміз арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыру – кез-келген қоғам үшін парыз. Бұл – білім беру жүйесінің басты мақсаты. Тілде сақталған ұшан-теңіз білімдер жүйесіне болашақ қазақстандықтардың барлығы дерлік қол жеткізе алуы үшін, алдымен оларды кез-келген қоғамдық ортада жаппай мемлекеттік тілде сөйлеуге баулуымыз керек. Жиілік сөздіктер сөйлеушінің діттеген ойын жеткізуге, орындатуға, сәтті тілдік қарым-қатынас орнатуға көмегін тигізеді. Жиілік тізім терминін кез-келген лингвистикалық единицаларға қолданамыз. Ол единицалар, әрине, сөз, сөз формасы немесе сөз тіркесі, яғыни графемалар тағы басқа түрінде болуы мүмкін.

Жиілік сөздік жасаушы лексикографтар кейбір тіл мамандары және тіл білімі мен шұғылданушылар жиілік сөздікке мынадай анықтама береді: «Словарь, содержащий перечень словданного языка, расположенных постепениих употребительности». «Частотным словарем называется упорядоченный список всех слов какого-либо текста». «Частотным словарем обычно называют перечень или список слов, сопровождающийся указанием частоты их употребления в исследованных текстах». Жиілік сөздік зерттеуші зерттеген мәтіндерінен тізіліп жасалған сөздер мен басқа да лингвистикалық бірліктерден тұратын сөздік. Онда ол лингвистикалық бірліктердің берілген мәтінде қолданылу жиілігі көрсетіледі [8.4]. Жиілік сөздіктер ең алдымен мемлекеттік тілді оқытуда, оқулық, оқу құралдарын, оқу сөздіктерін, тілдік (лексикалық, грамматикалық) минимумдарды ғылыми негізде жасауда аса қажетті. Сонымен бірге сөздік морфологиялық,

фонетикалық дублет, жарыспалы сөздердің қай нұсқасын әдеби нормаға алуды анықтауда, кірме сөздер, терминдер, неологизмдердің тілдің жалпыхалықтық лексикадағы орнын анықтауда, басқа да түрлі сөздіктер жасауда, лексикографиялық теориялық мәселелерді шешуде, тілдің лексикалық байлығы мен стильдік ерекшелігін, түрлі стильдердегі сөзқолданыс сипатын анықтауда, типологиялық зерттеулер жүргізуге керек материал жинауда, сөздер мен сөз таптарының статистикалық деректерін алуда бірден-бір қажетті құрал болып табылады. Сөздіктің негізгі мақсаты – тілдегі белсенді сөздік қор шегарасын, сол арқылы қазақ тілін, әсіресе екінші тіл ретінде үйренетіндерге арналған тиімді оқулықтар мен оқу құралдарын, оларға база болатын лексикалық-грамматикалық минимум әзірлеуге қажетті лексикалық материалды анықтап беру [9.8].

Байқағанымыздай базалық деңгейде қазақ тілін тіл үйренушілерге талапқа сай үйрету үдерісінде Ұлттық стандарттың атқаратын рөлі ерекше демекпіз. Бүгінде қазақ тілін ересектерге жаңа заман талабына лайықты меңгеру мемлекеттік тіл мәртебесін арттыру мәселесімен ұштасып жатыр. Қазіргі таңда еліміздің экономикалық, мәдени, әлеуметтік жағдайына байланысты қоғам өмірінің барлық салаларында кәсіби біліктілігі жоғары, мемлекеттік тілде сөйлеп-жаза алатын сауатты мамандарды дайындау – мемлекеттік тілді дамытудағы басым бағыттардың бірі болып табылады. Бұл тіл саясатын ұстанып отырған егемен елде қызмет етіп жүрген мамандардың мемлекеттік тілде еркін сөйлеп, оны өзі қызмет ететін салада қолдана алуы – олардың кәсіби әлеуетін арттырудың басты шарты болып табылатынын танытады. Бұл аталған мәселе өз шешімін табу үшін тілдің нормативтік-базалық мәселесі анықталуы керек екені белгілі.

Бәрін жинақтай келіп жиілік сөздіктердің маңызына тоқталсақ, бұл сөздіктерде жиі қолданыстағы сөздер алдымен сөздіктің басында орналасатындықтан, оларды қазақ тілінің қарым-қатынас жасау кезіндегі жиі қолданылатын сөздер ретінде тануға болады. Ал бұл жалпы алғанда тілді оқытуда, әртүрлі лексикалық минимум сөздіктер құрастыруда негізгі құрал қызметін атқарады деуге толық негіз бар. Белгілі бір кезеңдер бойынша статистикалық ақпараттар береді [5.13]. Енді, сөздіктің оқу-білім ғана емес, қазіргі қазақ тілінен ақпарат іздеген ғылыми-зерттеулер саласында да құнды құрал бола алатынын көрсетеді. Себебі жиілік сөздіктің базасына алынған мәтіндер қазіргі стиль қоғамның сан саласында өмір сүріп отырған алуан түрлі тілдесім әрекетіне қатысты болуы арқылы тіліміздің бүгінгі тынысын, айырым ерекшелігін, онда орын алған заманауи трендтер мен тенденциялардан сандық көрсеткіштер арқылы дәйектелген мәлімет бере алады. Тілдегі құбылыс – санадағы өзгерістің бейнесі, санадағы трансформациялар тілде айнаға түскен кескіндей анық бейнеленеді, олай болса, Сөздік қоғамдық санадағы құбылыстарды зерттеушілер үшін де таптырмас құрал бола алады демекпіз [9.9].

Жалпы әр кезеңде жасалған жиілік сөздіктердің мақсаты әртүрлі болады:

1. 70-жылдары тілді жалпы математикалық әдіспен зерттеудің алғашқы тәжірибелері ретінде әртүрлі стильдер ерекшелігін,жазушы тілін зерттеу мақсаты қойылды;

2. «Жалпы білім берудегі жиілік сөздіктің» мақсаты – тілдегі белсенді сөздік қор шегарасын, сол арқылы қазақ тілін, әсіресе екінші тіл ретінде үйренетіндерге арналған тиімді оқулықтар мен оқу құралдарын, оларға база болатын лексика-грамматикалық минимум әзірлеуге қажетті лексикалық материалды анықтап беру;

3. «Қазақ графемаларының жиілік сөздігінің» мақсаты – қазақ жазуын латын қарпіне көшіруге қатысты мәселені шешудің ғылыми-практикалық (лингвостатистикалық негіздерін) алғышарттарын жасау.

Жоғарыдағыларды қорыта келгенде, жиілік сөздік ең алдымен тіл үйрету үшін қажет. Алайда оның тілді ана тілі ретінде үйретудегі пайдасы екінші тіл ретінде үйретуге қарағанда өзгеше. Өзге тілдің иелмені үшін қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда, сөз жоқ, жиілігі жоғары, яғни белсенді сөздік қордағы сөздерді анықтап, түрін түстеп алудың маңызы зор. Ал қазақ тілін ана тілі ретінде игерген тұлға үшін белсенді сөздерден гөрі, жиілігі аз сөздерді игеру пайдалырақ. Сонымен қатар жиілік сөздіктің мәліметтері заманауи ақпараттық-технологиялық құралдар арқылы жасалатын табиғи тілді автоматтаушы, мәтінді өңдеуші компьютерлік қондырғы, бағдарлама, қосымшалар, интернет-ресурстар және тағы басқаларды әзірлеу үшін аса маңызды болып отыр.

Мысалы «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» күнделікті тілдік ортада естіліп, айтылып қолданылатын қазақ сөздері тілдің барлық стильдеріне қатысты мәтіндердің алынғаны, әсіресе оқу дискурсына мән берген. Ол туралы белгілі тіл зерттеушісі А. Фазылжанова орыс тілді оқушының тілдік ортасына тән мәтін базасы қоғамдық ортада кездесетін қазақ сөздерін, радио мен теледидардан еститін, қазақ тілін ақпарат құралдарынан оқитын сөздерді қамтығанын айтады. Атап айтқанда, төмендегідей мәліметтер берілген:

- 2,5 миллион сөзқолданыс ғылыми стильдегі мәтіннен;
- 746 мың сөзқолданыс көркем әдебиет стиліндегі мәтіннен;
- 465 мың сөзқолданыс сөйлеу стиліндегі мәтіннен;
- 69 мың ресми-іс-қағазы стилінен;
- 669 мың сөзқолданыс публицистикалық стиль мәтіндерінен;
- 268 мың сөз әр стильден аралас жиналған мәтіннен алынған [1.167].

Қорыта келгенде, жиілік сөздіктерді оқыту үдерісінде айқын мақсатқа сай қолдануға негізделген бұл жаңа әдістеме көптеген міндеттердің шешімін бере алады.

Жиілік сөздіктерді құрастырудағы басты мақсаттардың бірі – белсенді лексиканы анықтап, тіл үйренушілерге сол сөздерді тірек етіп оқыту арқылы максималды жетістікке жету. Жалпы жиілік сөздіктер тарихынан деректер келтіретін болсақ,алғашқы кездегі ғалымдардың есебі бойынша, жиілік сөздіктің алғашқы 100 сөзі мәтіндегі сөз қолданыстарының 50 пайызын, алғашқы 1000 сөз 70-80 пайызын түсінуге мүмкіндік береді екен. Демек, жиілік сөздіктер нақты мәтіндерге, дискурстарға байланысты болады. Алғашқы жиілік сөздіктер жазба тіл негізінде іріктеліп, оқу мақсатына сай сұрыпталып алынған мәтіндер бойынша жасалғандықтан, ауызша тіл назардан тыс қалып қойды. Тілді үйренудегі мақсат тек жазбаша емес, ауызша қарапайым тұрмыстық қарым-қатынасқа үйрену болғандықтанда, ауызша тілдің жиілік сөздігін құрастыру маңызды болып табылады. Жазбаша әдеби тілде жазылған мәтіндерде ауызекі тұрмыстық тілде қолданылатын көптеген сөздер қолданылмайды. Заманауи құрылғыларды пайдалана отырып ауызша тілді үйренуде үлкен көмегі тиетін «Ауызша тілдің жиілік сөздігін» құрастыруға үлкен себеп бар. Сөйлеудегі «жанды тілдің» өзіне тән болмысы мен табиғатын зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігі күн санап артып келеді. Себебі шынайы тіл ол қолданыстағы, қоғамдық өмірдің барлық саласына белсене араласқан, қоғамдық қарым-қатынас барысында, сұрыпталған, шыңдалған, қалыптасқан, сол қатынас нәтижесінде өмір сүруге бейімделген тіл болып табылады. Шынайы тіл тілдік қарым-қатынастың барлық түрлері арқылы жүзеге аса алатын, эмоциялық көңіл-күй сезімдер, ақиқат өмір туралы ақпарат бере алатын тіл болып табылады. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» дейді ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы. Сонымен бірге тілдік процестерді автоматтандыру мәселесі тоқырап қалмай, үнемі жетілдіру жағынан өзінің жалғасын тауып тұруы қажет. Егер ана тілімізге күн сайын жаңа сөздер, жаңа қолданыстар мен жаңа терминдердің еніп отыратынын ескерсек, мұндай зерттеу күн тәртібінен түспейтін әрі ұтымды, әрі заман сұранысына сай зерттеу деп білеміз.

Қорытынды

Жоғарыда аталған мәселелердің қолданбалық сипаты қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесіне сай оның халық оқыту мен тәрбиелік жұмыстарында және қазақ халқының мәдени өмірі мен егемен еліміздің қазақ тіліндегі ақпаратпен қамтамасыз ету мәселелерінде аса маңызды болмақ. Сондай-ақ автоматтандырылған жүйелерді құру мәселелері жаһандану үрдісіне сай әлемдік дәрежеге көтерілуі тиіс. Ғылым мен техниканың даму қарқыны оқу-ағарту саласының оқыту үдерісінде жаңа компьютерлік технологияларды кең көлемде қолдануды қажет етеді. Бүгінгі ұрпақ сауатты, техниканың соңғы жаңалықтарын терең меңгерген. Жаппай автоматтандыру заманына қоғамның әрбір мүшесі белгілі дәрежеде «компьютерді пайдаланушы» болып саналатыны мәлім. Сондықтан гуманитарлық саласына, әсіресе, қазақ тіл біліміне, компьютер мүмкіндігін толығымен пайдалану егемен еліміздің дамуына қосқан зор үлес болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жиілік сөздік және оны тіл үйрету әдістемесінде қолдану. Сұлтанғалиева Р.Б. Өтемісов М. атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. - 2018.
2. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. Алматы, Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, - 1979 ж. – 336 б.
3. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы. Оқу құралы. - Алматы: Юрист, - 2004. - 209 б.
4. Қазақ тексінің статистикасы (2-шығуы) Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. Алматы - 1973. – 6 б.
5. Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. - Алматы: Қазақ тілі, - 2016. - 792 б.
6. Бектаев К.Б. Статистика–информационная типология тюркского текста. - Алма-Ата: Наука, - 1973. - 281б.
7. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. Сейтбекова А. Ана тілі. - 2018. - 5-10 қаңтар (1) – 4 б.

8. Алексеев П.М. Частотные словари. СПб: Санкт Петербугского университета, - 2001. - 156 с.
9. Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. Алматы, - 2016. – 147 б.

УДК 372.881.1

Калиаскарова Айнур Амановна,
сениор-лектор, аударма ісінің магистрі,
Халықаралық Ақпараттық Технологиялар Университеті,
e-mail: Ainuramanovna@gmail.com

Калмыкбаева Айжан Батырбекқызы,
лектор, педагогика ғылымдарының магистрі,
Халықаралық Ақпараттық Технологиялар Университеті,
e-mail: kalmykbaeva@list.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БЛОГ ТЕХНОЛОГИЯСЫН (BLOGGING) ҚОЛДАНУ

Анықтама. Бұл мақала ағылшын тілін оқытуда Блог технологиясын (Blog немесе Blogging) қолданудың қаншалықты тиімді екендігі қарастырады. Блогтың анықтамасы мен әр түрлі зерттеушілердің ол туралы пікірлері жазылған. Автордың пайымдауынша, блогты оқыту процесіне енгізу жағымды нәтижелер берді. Ағылшын тілін жақсарту мақсатында Блог-технологиясын қолдануға кеңес беріледі.

Кілт сөздер: Блог технологиясы, blogging, заманауи компьютерлік технологиялар, ағылшын тілі сабағы.

Аннотация. Данная статья посвящена использованию Блог-технологий в обучении ангийскому языку. В статье даются разные определения и мнения разных исследователей об этой технологий. По мнению автора, использование Блог-технологий в учебном процессе принесли положительные результаты. Автор советует использовать Блог-технологию для улучшения уровня английского языка.

Ключевые слова: технологии блога, blogging, современные компьютерные технологии, урок английского языка.

Abstract. The given article is about the use of Blog technology (Blogging) in teaching English language. Different definitions and opinions about this technology are written in this research work. According to the author, the use of blog technology in teaching process brought positive results. The author suggests using this technology in teaching English language.

Keywords: blogging technologies, modern computer technologies, English lesson.

Жаңа технологиялардың дамуымен дүние жүзіндегі барлық оқытушылар, оның ішінде Қазақстандық оқытушылар сабақтарын замануи, динамикалы, интерактивті және әсерлі ету мақсатында өз сабақтарында түрлі компьютерлік технологияларды, интернет желісіндегі түрлі платформаларды қолданады.

Бүгінгі оқушылар, студенттер фотосуреттер, бейне және дыбыс материалдарымен, сондай-ақ мәтіндермен бір мезгілде жұмыс істей алады. Олар ақпарат көздерін өзі құруға және қолданыстағы желілік ресурстарды өңдеуге дайын. Осылайша, мұғалімдердің қазіргі уақыттағы міндеті - ақпараттық-білім беру кеңістігін ұйымдастыру. Ол кеңістіктің бірі – блогтар [Шишковская Ю.В., 2014, 210 б.].

Википедияға жүгінсек, ең алғашқы блог 1992 жылы ашылған Тим Бернарси Лидің интернет желісінде жаңалықтармен бөлісіп отырған парақшасы болып есептеледі. 1996 жылдан бастап блогтар кең түрде қоданыла бастады [11]. «Веб-блог» термині «web» және «log» деген екі сөздің қосындысы, тікелей аударғанда «бүкіләлемдік ғаламтордағы журнал» [Wortham J., 2007]. Кейін, П. Мерхольц бұл сөзді оңайлатып, жай «блог» деп қолдана бастады [Loving C.C., 2007, 323 б.].

Егер блог алғашқы кезде тек жаңалықтарды тарату мақсатында қолданылса, біртіндеп білім беру жүйесіне қарқынды еніп кетті. Ол оқытушылардың сабақтарына белгілі бір тақырыпты немесе толық курстың мазмұнын көрсететін, оқушылардың немесе студенттердің түрлі жазба жұмыстарын енгізіп бөлісетін платформа ретінде қолданыла бастады.

Блог технологиясы не деген сұрақтың жауабын келесі ғалымдардың еңбектерінен табуға болады.

Дж.Х. Бейкердің пайымдауыншы, оқыту мақсатында қолданылатын веб-блог - берілген тапсырма бойынша оқытушылардың құзіреттілігін қалыптастыратын ғылыми журнал [Baker J.H., 2003, 11 б.]. П.В. Сысоевтің анықтамасына сәйкес, блог-технология - күнделік немесе журнал түрінде құрастырылатын жеке парақша немесе блог. Ол хат жазуға және ауызша айтылған мәліметтерді тасымалдауға, блогқа кірушілерге өз пікірлерін қалдыруға мүмкіндік береді. Осының

барлығы Web 2.0 қызмет көрсету технологиясының мүмкіндіктері болып табылады [Сысоев П.В., 2013, 115 б.].

Ең алғаш рет блог-технологияны шет тілінде пайдалану жөніндегі методикалық жұмыс К. Кеннедидің мақаласында жазылған. Бастапқыда блог оқушылардың өз ойларын жеткізетін веб-журанал ретінде түсіндірілген. Өзінің зерттеуінде К. Кеннеди блог құрастырып, онда оқушылардың жазба жұмыстарын, пікірлерін, оқытушыға сұрақтарын салып отырған [Kennedy K., 2003, 11 б.].

М.В. Пласкинаның айтуыншы, блогты сабақ барысында қолданудың өзектілігі оның ыңғайлы, жан-жақты, қол-жетімді, авторлық құқықты сақтауға және жазбаларды мұрағаттуға болатын қасиеттеріне байланысты [Пласкина М.В, 2016, 159 б.].

В.А. Киракосянға сүйенсек, блог технологиясы әлеуметтік желінің мүмкіндіктерін үйлестіреді, себебі ол әртүрлі ресурстар арқылы жеке профиль жасауға және виртуалды байланысқа түсуге, сонымен қатар, қажетті оқу материалдар мен бағдарламаларды орналастыру арқылы педагогикалық көріністің құралдарын қосуға мүмкіндік береді. Сондай ақ, блог технологиялары студенттерге қол жетімді болып табылады. Оқушылар сайтқа кіріп, материалдармен тек сабақ кезінде ғана емес, кешке үй тапсырмаларын жасаған кезде де кирип, коре алады [Киракосян В.А., 2017, 181 б.].

А. Заини өз еңбегінде блог технологиясын ағылшын тілін үйренуге мүмкіндік беретін оқу платформасы ретінде қарастырады. Автордың айтуынша, блог жүргізу студенттердің жазу іскерлігін жақсартты. Блогтың архитектурасының ерекше жүйесі мен арзан бағасы студенттердің өз жұмыстарын ауқымды аудиторияға таратуын ғана емес, сонымен қатар өздерін автор ретінде көрулеріне қатты әсерін тигізгенін жазады [Zaini A., 2011, 537 б.].

Зерттеулердің қорытындысы қандай болса да, оқытушылар студенттерді ынталандыру үшін және оқытуды мәнді ету үшін өз сабақтарында түрлі жаңа технологияларды пайдалануы қажет [Richardson, 2010, 123 б.]. Сондықтан, біз ағылшын тілін оқытуда блогты пайдаландық. Блог платформасы ретінде Nicenet.org сайты қолданылды.

Nicenet сынып блогы болып табылады. Бірінші оқытушы өз сыныбын құрастырады. Кейін студенттерге кіру кілтін беру арқылы сыныпқа қосады. Студенттер конференция бөлімінде оқытушыдан тапсырма алады және басқа студенттремен оны талқылайды. Оқытушы студенттердің жеке e-mail адрестеріне қателерін түзетіп жібере алады не осы блогтың өзіне жаза алады.

Бұл еңбек келесі сұрақтарға жауап беруге тырысады:

1. Блог технологиясын қолдану студенттердің ағылшын тілінің деңгейін жақсарта алды ма?
2. Студенттердің блог жүргізуге деген көзқарастары қандай?

Қатысушылар Халықаралық Ақпараттар Технологиялар Университетінің 1 курс студенттері. Олардың мамандықтары - ақпараттық жүйелер, математикалық модельдеу және радио-электрондық жүйелер. Студенттердің жасы 17 мен 19 аралығында. Олардың ағылшын тілі деңгейлері Pre-Intermediate (A2). 5 топ эксперимент ретінде алынды, әр топта 12-14 студент бар, жалпы студенттер саны 62.

Студенттер 14 апта бойы оқу бағдарламасы бойынша берілген тапсырмаларды Nicenet платформасында жасады. «Менің болашақ мамандығым» атты тақырыпта студенттер үлкен жоба жасады. Әр апта сайын жобаға қатысты тапсырмалар берілді. Әр студент кемінде басқа 2 студенттің жобасын талқылап, өзінің ойын, кеңестерін, грамматикалық және сөздік қателерін жазып отырды. Оқытушы әр студенттің жазбасын тексеріп, сараптама жүргізіп отырды.

Ең соңғы аптада судентерге 10 сұрақтан құралған сауалнама жүргізілді. Ол сауалнама блог жүргізуге қатысты тәжірибе, блогты қолдану жиіліктері, оқуға блогтың әсері, блогқа қатысты студенттердің өз сезімдері мен түсініктері, болашақ блогтардың қандай болуы керек және өз ұсыныстары деген сұрақтарды қамтыды. 62 қатысушының 58-і жауап берді. 2 студент басқа жоғары оқу орнына ауысып кетті және 2 студент ауырып қалу себебімен қатыспады.

Сауалнама жауаптары процент пен жиілік түрінде көрсетілді. Бұл жауаптар блогтың қаншалықты тиімді екендігін көрсетеді.

Сауалнама қатысушылардың 100 пайызы блогты ең кемінде 1 рет ашқанын көрсетті. Бірақ, студенттердің 15 пайызы блогпен жұмыс жасауды ұнатпаған. 25 пайызы блогты пайдалану бойынша сенімсіздік білдірген. Алайда, қатысушылардың 60 пайызы блог жүргізуді қатты ұнатқан.

Ұнатпағандардың 4 пайызы блогпен жұмыс жасауды түсінбедік деп жауап берген. Алайда, семестрдің басында оқытушылар жұмыс жасау процесін, қалай жасау керектігін толық

түсіндірген. 3 пайыз қатысушы үйінде интернет болмағандықтан блогпен жұмыс жасау қолайсыз болды дейді. 5 пайызы тапсырмалар қызықсыз болғанын жазған, ал қалған бөлігі студенттердің жазған посттардың қызықсыз болғанын, оларға жауап бергілері келмегенін, өз жазғандарының басқа студенттердің көргенін қаламайтынын жазған.

Сауалнама жауаптарына сүйенсек, студенттердің блог жүргізу жөніндегі әсерлері әр-түрлі. Бұл сауалнама блогты ұйымдастырудың жолдарын өзгретуді, берілген тапсырмаларды өзгертуді қажет екендігін көрсетті.

Блог жүргізуді жақтағандардың жауаптары әрине жағымды болды. Бір студент блогтың өте креативті екендігін және өз қалаған уақытында сайтқа кіріп жасай алатынын жазған. Тағы біреуі өзінің аудиторияда сөйлегенге қысылатынын, бірақ блогқа жазу арқылы өз-өзіне деген сенімділігінің артқанын жазған. Бір студент «блогқа жазу арқылы сабақта өткен грамматика немесе сөздерді игеру қолайлы болды», тағы бір студент «бір нәрсе жазу үшін өткен материалды қайта оқу керек болды, сондықтан тақырыпты жақсы меңгердім». Енді біреуі «тақырыпты сабақта оқып, уйренсем, екінші жағынан өз құрбыларымнан көп нәрсе үйрендім». «Жазу арқылы көп сөздер мен сөз тіркестерін уйрендім», «грамматикам жақсарды» және т.б. сияқты көптеген жағымды жауаптар болды.

Керісінше, жағымсыз жауаптардың ішінде блогтың пайдасыз және оны сабақ барысында қолданбау керек деген жауап болды. Бір студент, блогқа не жазатынын, сұрақтарға қалай жауап беру керектігін білмеген. Тағы біреуі жобаға берілетін бағаның өте төмен екенін жазған. Бір студент уақытым болмады, жоба жасау өте көп уақытты қажет етеді деп жауап берген.

Сауалнаманың блогтардың қандай болуы керек және өз ұсыныстары деген бөлігінде келесі пайдалы кеңестер берілген. «Емтихан сұрақтары блогта берілген тапсырмалардан алынса, барлық студенттер толық қатысар еді» «Блог платформасын өзгерту қажет. Nicentet.org қызықсыз», «Пост жасамаған студенттерден балл алынып тасталуы керек», «Жобаның тақырыбын өзгерту керек» деген жауаптар болды.

Қорыта келе, блог технологиясын ағылшын тілінің деңгейін жақсартты ма деген сұраққа ия деп жауап бере аламыз. Зерттеуге сәйкес, студенттер сабақта оқып, уйренгенін блогта көрсете алды. Студенттер басқа студенттерге пікірлер жазу арқылы өз қателерін және басқалардың қателерін түзетіп, жазу деңгейлерін жоғарлатты. Сынып алдында сөйлей алмайтын ұяң студенттерге бұл жоба жағымды әсер етті. Жазуға қысылатындар да болды, бірақ пайыздық көрсеткіш аз. Студенттердің блогқа деген көзқарастары әр түрлі. Студенттердің басым бөлігі блогтың оқыту процесінің бір құралы ретінде қолдану керектігін айтты. Студенттердің көпшілігі жаңа сөздер мен грамматиканы жақсы меңгерді. Сондықтан, кеткен қателіктер мен студенттердің кеңестерін ескере отырып, ағылшын тілінің деңгейін жақсарту мақсатында блог технологиясын оқытушылардың сабақтарына енгізуді кеңес береміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Киракосян В.А., Применение блог-техгологий на уроке иностранного языка как средство развития речевой компетенции учащихся//Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2017. №8(74): в 2-х ч. Ч. 1. С. 181-184. ISSN 1997-2911.

2. Пласкина М.В. Использование блога учебной группы в обучений иностранному языку, 2016. Тамбов. 21, вып. 7-8 (159-160).

3. Сысоев П.В. Блог-технология в обучении иностранному языку//Язык и культура. 2013. № 4. С. 115-127.

4. Шишковская Ю.В. Использовние преподавательского блога в обучении студентов инсотранному языку. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2014. №4 (34): в 3-х ч. Ч. III. С. 210-212.

5. Baker J.H. The Learning Log. Journal of Information Systems Education, 2003, no. 14, pp. 11-13.

6. Kennedy K. Writing with Web Logs//Technology & Learning. 2003. № 2. P. 11–14.

7. Loving C.C., Schroeder C., Kang R., Shimek C., Herbert B. Blogs: Enhancing links in a professional learning community of science and mathematics teachers. Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 2007, no. 45 (4), pp. 323-333.

8. Richardson W. Blogs, Wikis, Podcasts and Other Powerful Web Tools for Classrooms (2nd ed.) The Journal of Distance Education 2010, 24 (2) 123-126.

9. Wortham J. After 10 Years of Blogs, the Future'sBrighter Than Ever. 2007. December 17. http://archive.wired.com/entertainment/

10. Zaini A., Kemboja I., Supyan H., Blogs in Language Learning: Maximizing Students' Collaborative Writing// Procedia - Social and Behavioral Sciences// Volume 18, 2011, Pages 537-543
11. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%B3

УДК 8.82.09

Kozhbayeva Gulbakyt,
Master of Philological sciences, senior lecturer,
PhD student,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
e-mail: gkozhbaeva_@mail.ru

DEFINING CHARACTERISTICS OF HIGH-QUALITY MULTICULTURAL LITERATURE AND ITS FUNCTIONS IN DIVERSE SOCIETY

Аннотация. Ақпараттандыру және жаһандық көші-қон дамыған мемлекеттер шекарасында мультимәдениетті халықты қалыптастыруға ықпал етеді. Көркем әдебиет қоғамдық сананың формасы ретінде дәуірдің эмоциялық, ұтымды және рухани жағдайын кешенді түрде көрсетеді. Өз кезегінде, мультимәдени көркем әдебиет идеялық-тақырыптық және бейнелі репрезентация арқылы жаңа қоғам ішіндегі өзара қарым-қатынасты дамытуда маңызды рөл атқарады. Алайда, бірқатар критерийлерге жауап беретін туындылар ғана сананың ашықтығына негізделген гуманистік идеологияның қалыптасуына және ұлттардың бірыңғай мәдени кодын сақтай отырып, "басқа" мәдениеттердің маңыздылығын мойындауға оң әсер етуі мүмкін. Қазіргі АҚШ әдебиетінің мысалында автордың құзыреттілігі, суреттің шынайылығы, сыйластық қарым-қатынас, мультимәдени әдебиеттің сапасын бағалау үшін қызмет ететін көркем және идеялық құндылық сияқты параметрлер қарастырылған.

Түйінді сөздер: мультимәдениеттілік, көп мәдениетті әдебиет, сан алуан қоғам, мәдени көші-қон, интеграция, саралау.

Аннотация. Информатизация и глобальная миграция способствуют формированию мультикультурного населения в границах развитых государств. Художественная литература как форма общественного сознания комплексно отражает эмоциональное, рациональное и духовное состояние эпохи. В свою очередь, мультикультурная художественная литература через идейно-тематическую и образную репрезентацию, играет значимую роль в развитии взаимоотношений внутри нового общества многообразия. Однако, только произведения, которые отвечают ряду критериев, могут положительно влиять на формирование гуманистической идеологии, основанной на открытости сознания и признании значимости «других» культур при сохранении единого культурного кода наций. На примере современной американской литературы рассмотрены такие параметры как компетентность автора, достоверность изображения, уважительное отношение, художественная и идейная ценность, которые служат для оценки качества мультикультурной литературы.

Ключевые слова: мультикультурализм, мультикультурная литература, многообразное общество, культурная миграция, интеграция, дифференциация.

Abstract. Information technology development and global migration contribute to the growth of multicultural population in developed countries. Fiction as a form of public consciences fully reflects emotional, rational and spiritual state of contemporary world. In its turn through problematic, thematic and image representation multicultural literature plays an important role in the development of interconnections inside modern diverse societies. However, only high-quality works of fiction that meet the defined requirements may positively influence humanistic vision based on open-mindedness and acceptance of ‘other’ cultures as a significant factor for preserving a unique multicultural national code. The example of modern American multicultural literature demonstrates criteria such as credibility, competence, respect, aim, and artistic value that help to evaluate the quality of multicultural literature.

Key words: multiculturalism, multicultural literature, diverse society, cultural migration, integration, differentiation.

Art and literature are the most important tools of cultural continuity and development. Fiction has always served as memory of humankind. It accumulates, stores and transmits knowledge and moral, religious, philosophical and social values. When something is forgotten or intentionally erased from the official annals to suit the powerful interest groups, it can survive in fiction literature. Literature functions far beyond national borders being an essential requirement for effective intercultural communication. Genetic and contact links can be traced back through analyzing literary works of the peoples of the Earth. In ancient and medieval times, cultural diffusion was a long-term process that could take hundreds of years: literary plots and characters wandered the world with traders and preachers of new religions or conquered unaccustomed lands with great empires. For example, we can track the same story about an unfaithful wife trying to seduce an innocent young man in the ancient Egyptian Tale of Two Brothers that dates from 1200 BC, then in the Hebrew legend about Joseph and Potiphar's wife that was retold in the Bible and the Quran respectively, and finally in the eastern medieval poem Yusuf and Zuleikha by

Firdowsi. Plot specifics differ depending on dominating religious, political or esthetical norms but despite the time travel, the content and moral messages remain the constant. In addition, cultural contacts are illustrated by supranational literary figures like European Doctor Faust, Monkey King in India and Southeast Asia, Hodja Nasreddin in Arab, Persian, Turkish, Middle Asian, Caucasian, Balkan and Chinese literatures. All these allow us to speak about the significant role of fiction in the active cultural exchange that took place in the Ancient world and in the Middle ages.

However, despite cultural ties and constant exchange, before the industrial and post-industrial eras, it was possible to speculate on the existence of mono regional art systems. "Foreign" elements integrated onto "national" literatures so slowly that they either passed multilevel assimilation or were rejected as unsuitable. Meanwhile, the very core and essence of national literature was preserved. Today the speed of international data transmission is almost instant, acceptance and adaptation becomes automatic. Heroes of Postmodern American mythology like Superman, Batman, Iron man, Hulk and others suddenly become integral parts of modern youth cultures around the world.

So due to globalization and virtualization of space, total diffusion of ideas, images and plots is taking place at supranational level. Any modern culture and art (including literature) cannot exist only within the borders of its 'own' national content. Intercultural intertextuality is a constant attribute of the era, it appears beyond authors' and readers' will and control.

Today there is a tendency to consider the world literature outside the single national traditions but through the lens of global cultural, political, psychological influences and patterns. In its turn, cultural and linguistic purism because of its formal and conservative attitude always leads to stagnation and artificial slowdown of natural development. Any attempt to form 'pure' culture can be interpreted as exploitation of ethnic components and instead forms a stillborn museum piece of cultural appropriation and simulation.

Moreover, mass migration accelerates the expansion of the very notion of 'national literature' and formation of multicultural literature within the borders of one country. Along with John Fowles, Joanne Rowling, Ian McEwan, Doris Lessing, the key figures of modern British literature are Salman Rushdie, Kazuo Ishiguro, Hanif Kureishi, Chinua Achebe, Arundhati Roy and others.

The USA, being a cradle of academically defined postmodern, represents a concentrated illustration of irreversible global processes of postindustrial world and it gives an outside look at cultural and social-physiological peculiarities of global diversity development. US population consists of former Europeans, various native tribes, Latino, Afro- and Asia-Americans; then people are divided into religious groups (Christian, Muslim, Buddhists etc) or other social communities. All the elements are in a continuous process of unification, division, regrouping and forming new unities inside the single American nation. From its foundation, the USA has been constantly searching for 'national identity' in order to form some type of a canon of national culture based on Melville's "We are not a nation, we are the world" [Melville, 2003, 315 p.].

Consequently, American society of the 21st century is a sticking example of multiple-aspect multiculturalism in the name of postmodern finding its expression in multicultural creative product.

We see that in the past fiction literature had a diplomatic role between cultures and languages. Today multicultural literature acts as mediator that helps to form and consolidate unity between elements within the borders of one multicultural state.

Information technology development of space and new wave of global migration make modern states more nationally and culturally diverted. Multicultural literature for children can lay the foundations of tolerant, open-minded attitude from a young age. So the creation of high-quality intercultural communication may become much easier. Multicultural literature, regardless of representation language or legal origin either American or British, plays an important role in keeping minds wide open and developing intercultural communication skills.

However not all fiction created by representatives of cultural/ethnic/religious/social minorities or works telling about such characters, can be related to multicultural literature and may help to build stable positive connections inside a multicultural community. High-quality or genuine, and authentic multicultural literature should satisfy special requirements that distinguish it from mass product of cultural appropriation and simulation.

We shall briefly examine American multicultural literature for the main qualitative criteria that are universal and independent from authors' geographical and language origins.

● Credibility. Credibility and precision in culture representation are the key aspects of high-quality multicultural literature. Incorrect illustrations may mislead readers and strengthen cultural stereotypes. Real multicultural literature answers the following questions with positive answers:

- are the depictions of cultural aspects (food, clothes, ceremonies) correct?
- are the representative characters of depicted culture diverse (appearances and personalities)?
- are non-English words and expressions spelled correctly and used appropriately?
- is historic information correct?

● Competence. Authors of multicultural literature should have some proper background knowledge about the social or cultural group they are intended to portray. Again there are some questions to answer:

- is an author a part (a direct representative) of depicted culture or an observer who has spent a significant amount of time inside the community? In American literature the most common cases of cultural appropriation are fiction works written by the White (Anglo-Saxon) about the Indians. Even the best intentions cannot save such books from stereotyping. Many authors affirm that they have done considerable pre-writing research on language and culture. But if an author is not intimately familiar with the community he/she writes about, his or her opinion is under influence of individual perceptions and cultural perspective or in other words this opinion is partial, one-sided and unintentionally steeped in prejudice.
- does an author try to correct mistakes and complete the gaps in history related to depicted cultural group?
- is a culture presentation multi-leveled (not only external description)?

● Respect. Authors should show respect to depicted culture. To perform qualitative assessment of multicultural literature we need to raise the questions below:

- is there any stereotypical presentation in appearance and behavior of characters? The precise picture of a culture that is free from prejudice and stereotypes is a characteristic of genuine multicultural literature. In "The Brief Wondrous Life of Oscar Wao" Junot Dias, an American writer of Dominican descent, uses mass culture clichés about the Dominicans to destroy the stereotype itself: "Our hero was not one of those Dominican cats everybody's always going on about - he wasn't no home-run hitter or a fly bachatero, not a playboy with a million hots on his jock. And except for one period early in his life, dude never had much luck with the females (how very un-Dominican of him)" [Díaz, 2007, 10 p.].
- is an authentic language used to create a literary image? Negative examples can be observed in the famous novel 'The Indian in the Cupboard' by Lynne Banks: a white boy has a toy Indian. The author through the language of the revived toy named Little Bear projects an image of primitive, naïve, illiterate Iroquois. The character growls and croaks oversimplified phrases like "want fire", "want dance", "call spirits" and so on. The literary image definitely does not represent authentically the language and culture of any native tribe. The speech and actions of the toy are filled with European clichés about the Indians. It is obvious that the story has an unfavorable effect on children's perception of other races and cultures. It is a dignity disparagement to young readers of Native American origin that depreciates prestige of their cultural heritage. Moreover, it even makes excuses for the ideas of white supremacy. Accordingly despite the portrayed friendship between the boy and his non-white toys, the book was excluded from the American school syllabus and is not considered to be high-quality multicultural literature [Banks, 2010, 240 p.].
- does the author avoid condescending, disparaging and negative tone when writing about cultural features of characters and settings? In other words are there any types of appraisal of the worth, value, or quality of other culture and its representatives? Again in 'The Indian in the Cupboard' series Banks uses deteriorative descriptions of appearance and behavior of the Indians, for example: 'the mindless destructive face of a skinhead…', 'the Algonquin licked his lips, snarling like a dog..', '... their headdresses... even their movements... were alien', '... their faces... ...were wild, distorted, terrifying masks of hatred and rage'. The main issue of the novel that these kinds of phrases are used to describe only non-white characters comparing them with savage and mindless beasts thus raising the status of the White to the higher level of development [3, 240]. The same valuation can be found in a historical novel 'The Sign of the Beaver' by Elizabeth Speare. For example, the author describes a group of the Indians: 'Then he was aware of the Indians. They sat silently on either side of the fire, their painted faces ghastly in the flickering light' [Speare, 1983, 78 p.]. The single adverb 'ghastly' has a negative connotation 'disgusting', 'loathsome', so we look at the dramatic ceremony through the eyes of hateful and racist narrator who is confident in rightness and 'beauty' of own cultures and its displays. In this story the language of aboriginals imply supremacist attitude of the author: 'The Indians seemed satisfied. Smiles flashed in their dark faces. There was rough laughter, and then, seeming to forget him, they began to jabber to each other'. The verb 'to jabber' means 'to talk at length in a foolish or inconsequential way' 'to talk in a rapid and incomprehensible way'. So the choice of words demeans beauty and complexity of the

Algonkin language spoken by characters. It draws a disrespectful, scoffing, ludicrous, cartoonish image of indigenous people [Speare, 1983, 79 p.].

- are the minority characters depicted as equal to representatives of majority groups or they take lower social positions? If the answer is affirmative, are there any sound arguments (plot, real historic circumstances) for it or is it related to cultural prejudice of an author?

- are plot issues solved without participation of dominating race or culture?

- are culturally bound characters respected not only due to their outstanding qualities or skills but because of who they are?

- are the achievements of characters valued regardless to their cultural and ethnical origin?

● Aim. Although any high-quality fiction includes universal topics, there should be definite aim in using culturally specific setting or character. To consider the relevance of culture employment and its fitness for purpose we put the following questions:

- cultural details contribute to the story depth or they seem excessive?

- would a story succeed in the same way if it depicted different cultural settings or characters of different origin?

Again we can have a look at 'The Brief Wondrous Life of Oscar Wao' by Diaz. It was first published in 2007, and still constitutes a magnificently complex and polyphonic novel. The most remarkable feature of the novel is its multiculturalism: the language is a poetic mix of American English and Dominican Spanish; the USA as a setting of the story intertwines layers of contemporary American culture and history of Dominican Republic. All these create new magical world for a family saga, a growing-up-fiction and a parable at the same time.

● Artistic value. Multicultural literature is an integral part of contemporary artistic process and it complies with common standards of world literature. Quality evaluation should touch all the levels: conceptual (themes, agenda, conflict, pathos etc), structural organization of works of literature (internal and external forms). That includes an ideological and artistic unity, a well-developed plot and composition, tonality, expressive and visual language means. Surely, any piece of fiction that claims the status of high-quality literature should meet quality criteria regardless of its multicultural constituents. However today, when cultural diffusion, integration and simultaneous differentiation have become significant attributes of any open society literature should contribute to the upbringing of a comprehensively multiple personality who is willing to participate in cultural polylogue. Undoubtedly multicultural literature should primarily meet this vital requirement. Thereby quality multicultural literature has some public service functions such as upbringing, formation of worldview and axiological attitudes, knowledge sharing, self-development and communication. It promotes modern humanistic ideology based on open-mindedness and acceptance of 'other' cultures while respecting and preserving native national and cultural code. Moreover multicultural works develop communicative relations between different cultural, social, religious and other groups through positive representation of all members of a diverse society.

Today in developed, therefore attractive for immigrants, counties there are many well-directed efforts to modify moulds of modern culture. Their purpose is to satisfy a need in overall community representation in order to balance its elements. The United States as a state of cultural, racial, religious pluralism is at the forefront of the coexistence issues and it has to place emphasis on multiculturalism. The same is true for Kazakhstan thus it were definitely different reasons for formation of diversified community within current boarders of Kazakhstan. Meldibekova Z.A. discussed the main historical events that transformed Kazakh mono-ethnic society into the multi-ethnic state in the 21st century. He described the changing process started from Russian empire expansion campaigns and Stolypin resettlement policy, collectivization, Soviet resettlement, forced deportations, industrialization, development of virgin lands to the latest repatriation of ethnic Kazakhs as the key processes that shaped the current cultural look of Kazakhstan. He states that the aim is 'preserving the multi-ethnic composition of the country's population, uniting the efforts of all ethnic groups to create a civic identity, which allows ensuring equality of all citizens of the country and the development of national cultures and languages, becomes the main task of state policy' [Meldibekova, 2019, 204 p.]. Adherence to principles of respect, tolerance, faithfulness, loyalty are fundamentals of sustainable social development. Arts and literature play great roles in making up mosaic elements into an integral image of Kazakh nation. It would derive only benefits from positive representation of minorities and majorities in fiction, promotion and advocacy of multicultural and multilingual literature especially for children at their formative years.

Thinking the case of the US again, we see that one of the the real dynamic moves is the change in US school program. Since 1990s it is to include studying of multicultural literature. The aim of expansion

of classical list of literature was to change worldview of students as well as teachers. Children of cultural minorities fell accepted and understood when their culture is positively depicted in fiction they study at school. Children of majority ethnic or racial groups become aware that there is an uncommon world with different attitudes, perspectives unlike, and, this position and mode of life has the same value as their own. Multicultural literature helps teachers to understand children's action and manage and correct something looking inappropriate and 'bad' but what in fact are socially defined models of behaviour that, for example, express respect for elders or authorities in other culture.

In addition, fiction fully reflects demands of market economy and humanistic social movements that deny conventional ideals of the past. If authors have displayed real determination in diversification of characters, publishers in their turn also have realized the importance of diversification of authors. Positive change is much noticeable compared to research data of CCBCSE: in 1984 the proportion of non-white writers was no more than 0.84% of total number of all authors of children's literature and in 2018 the figure rose to 20%. In fact, the consequences of this wide discrepancy have been still affecting significantly institutional and everyday context of US intercultural relations [Publishing Statistics on Children's/YA Books, 2019, Электронный ресурс] and yet much more shall be done to establish an acceptance of cultural diversity. Over the two last decades, there has been a considerable trend in characters and plots variations in fiction and mass media in general. Particularly in popular literature, women and members of minorities (ethnic, religious, sexual etc) are more and more common as leading characters in comparison with white male dominating American classics of previous centuries. Even female characters undergo alterations and modification in appearance, character and overall plot goals. There have been new faces added to classical slender wide-eyed blondes. Modern heroines are often closer to real average American girls: these are women of African, Asian or Latino origin, non-Christian, gay, with glasses, not striking beautiful or athletic and so forth. The key purpose of these changes is the equal opportunity for everyone to identify with positive characters so to boost one's self-esteem through these representatives. The primarily aim of the social and cultural rebalance is to meet new-age challenges of globalization, cultural diversification and integration.

Thus the controversial postmodern era with vast variety of worldviews and multiculturalism as the significant consequence of migration and space virtualization form a perspective unity with a stable cause-effect relationship. Ethnic and cultural diversity within borders of any developed state is a core issue of the 21st century. Diverse society forces every cultural or social group search for a platform in order to express group's emotions and hopes and to introduce itself to other social and cultural elements. This tendency has imposed formation of high-quality collaboration between different citizens of one country as one of the modern priorities. In 1956 Gil Green clearly defined conditions of national success: 'America cannot be great... unless it learns to understand its peoples and to find a common language with them' [Green, 1956, 109 p.]. In this context social synergy means equal development of all cultures united for the common purpose to form one strong nation. Today a democratic and multiethnic country is impossible without multicultural attitude. The USA, Great Britain, Russia, countries of European Union, Kazakhstan give special attention and encouragement to cultural pluralism.

In the debate about necessity of respect to other cultures Nursultan Nazarbayev said that 'modern young people are citizens of the world. That is why from a very young age it is important to learn to respect rights of every person, to listen and to understand everyone. Only in this case we are respected as a nation' [Президент дал совет молодежи, 2019, Электронный ресурс]. This idea is urgent for multinational countries like Kazakhstan when national confidence, international standing and economic prosperity primary depend on internal social stability. Conciliation of different visions, national unity and mutual respect of all cultural and social elements are requisites for further sustainable development of Kazakhstan.

In this context any high quality multicultural works in literature space of Kazakhstan may stimulate adoption of principles of multiculturalism and purposefully form personal qualities of modern citizens. Despite seeming excessive emphasizing of differences in society the informative, educative and influencing functions of multicultural literature contribute into deeper understanding of common national heritage and traditions. Multicultural literature also supports the main concept of cultural plurality when although people live in a diverse society and may comply with different cultural traditions and beliefs in different gods, they foster common values and follow the same political guidelines. These shared values provide the cement for a national stability and order. Quality multicultural literature highlights the idea '*e pluribus unum'*- the idea of a society that accepts and respects cultures of its diverse members united by common democratic values and ready to meet current and future challenges.

REFERENCES

1. Melville, H. Redburn. His First Voyage. 2003. – 414 p. [Electronic resource] The Project Gutenberg EBook. Published online: http://www.gutenberg.org/files/8118/8118-h/8118-h.htm (access date: 18.01.2020). | Available at http://www.gutenberg.org/
2. Díaz, Junot, The Brief Wondrous Life of Oscar Wao - New York : Riverhead Books, 2007. – 199 p.
3. Banks, Lynne Reid, The Indian in the Cupboard - New York : Yearling, 2010. – 240 p.
4. Speare, Elizabeth George, The Sign of the Beaver - Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1983. – 135 p.
5. Meldibekova Z.A., The Largest Ethnic Groups of the Republic of Kazakhstan Kazakhs. Наука и жизнь Казахстана. №4, 2019. – 204 p.
6. Publishing Statistics on Children's/YA Books about People of Color and First/Native Nations and by People of Color and First/Native Nations Authors and Illustrators. [Electronic resource] CCBC-A Library of the School of Education. Last updated: November 21, 2019. https://ccbc.education.wisc.edu/books/pcstats.asp#charts (access date: 18.01.2020). Available at //https://ccbc.education.wisc.edu/
7. Green, Gil, The Enemy Forgotten - New York: International Publishers, 1956. – 318 p.
8. Президент дал совет молодежи Казахстана. Интервью Н.А.Назарбаева телеканалу КТК. [Electronic resource] KTK channel website. Last updated 11.03.2019. URL: https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2019/03/11/114539/ (access date: 10.12.2019). Available at //https://www.ktk.kz/

ӘӨЖ 81.512.122. 42

Кулибекова Жанар Сейілбеккызы,
филология ғылымдарының кандидаты,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
E-mail: 19zhanka71@mail.ru

Есматова Меңдіқыз Тілеужанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
E-mail: esmatova@mail.ru

Хамзина Гүлбарам Саятқызы,
филология ғылымдарының кандидаты,
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
E-mail: gulzada_76@mail.ru

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ «ТУЛАҒАН ТОЛҚЫНДА» ПОВЕСІНДЕГІ КӨРКЕМДІК УАҚЫТ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК

Аңдатпа. Қазақ әдебиеттану ғылымында хронотоп, яғни уақыт пен кеңістік ұғымы тереңірек қарастырылып зерттелмеген күрделі мәселелердің бірі. Уақыт пен кеңістік мәселесінің Ғ. Мүсірепов әңгімелері мен повестерінен біршама орын алатыны айқын. Ең бірінші кезекте бұл қаламгердің елдің даму тарихында болған әр түрлі оқиғаларды көркемдеп суреттеуімен байланысты. Осыған сәйкес, Ғ. Мүсіреповтің суреткерлік қырын танытатын, көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты қолданылатын жазушы прозасындағы уақыт пен кеңістік ұғымының орын алуының сырын ашу - мақаланың басты мақсаты болып отыр. Сөз зергері Ғ. Мүсіреповтің «Тулаған толқында» повесіндегі уақыт және кеңістік мәселесінің кезеңдік1 саяси-әлеуметтік оқиғалар аясындағы адамдар тағдырымен тығыз байланыста берілуі талданады. Осы тұрғыда қаламгер шығармашылығында орын алған тарихи кезең, реалды кеңістік, генеологиялық уақыт, ситуациялық уақыт, экологиялық уақыт түрлеріне талдау жасап, уақыт пен кеңістік ұғымының өзара бірлігін ала отырып, автордың көркем шындықты берудегі тәсіліне тоқталамыз.

Кілт сөздер: Көркемдік уақыт және кеңістік, тарихи уақыт, хронотоп, ұлттық дүниетаным, повесть, сюжет, саяси-әлеуметтік оқиғалар.

Аннотация. Одним из основных значимых проблем в современном казахском литературоведении является рассмотрение понятия хронотоп, т.е отражение в произведениях художественного времени и пространства. В связи с этим, целью статьи является анализ своеобразных способов использования данного термина в повести «Тулаған толқында» известного писателя Г. Мусрепова. В первую очередь это связано с тем, что писатель всесторонне и художественно ярко описывает социально-политические события и быт казахского народа, нелегкую судьбу простого человека, его чаяния и надежды на фоне этих изменений, а так же характеры, психологию и внутрениий мир своих героев. В повести «Тулаған толқында» Г. Мусрепова хронотоп имеет большое значение и способствует освоению изображаемой действительности. Так же отражены такие разновидности времени, как генеологическое время, ситуационное время, экологическое время, которые в свою очередь играют огромную роль в раскрытии образной системы данной повести. Время и пространство в повести Г. Мусрепова «Тулаған толқында» дает полную художественную картину того периода и помогает в оценивании мастерства и своеобразного стиля писателя.

Ключевые слова: Художественное время и пространство, историческое время, хронотоп, национальное познание, повесть, сюжет, социально-политические события.

Annotation. One of the main significant problems in modern Kazakh literary studies is the consideration of the concept of chronotope, i.e. the reflection of artistic time and space in works. In this regard, the purpose of the article is to analyze the peculiar ways of using this term in the story "Tulagan tolkynda" by the famous writer G. Musrepov. First of all, this is due to the fact that the writer comprehensively and artistically vividly describes the socio-political events and life of the Kazakh people, the difficult fate of the common man, his aspirations and hopes against the background of these changes, as well as the characters, psychology and inner world of his characters. In the story "Tulagan tolkynda" by G. Musrepov, the chronotope is of great importance and contributes to the development of the depicted reality. Also reflected are such varieties of time as geneological time, situational time, environmental time, which in turn play a huge role in the disclosure of the figurative system of this story. Time and space in the story of G. Musrepov "Tulagan tolkynda" gives a complete artistic picture of the period and helps in assessing the skill and unique style of the writer.

Keywords: consideration of the concept of chronotope, the socio-political events and life of the Kazakh people, artistic picture.

Кіріспе

Қазіргі әдебиеттану ғылымында түбегейлі шешімін тапты деуге келмейтін, сол себепті тереңірек зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі - көркемдік уақыт пен кеңістік мәселесі. Осы реттен келгенде, көркем прозадағы уақыт пен кеңістікті зерттеуде өзекті мәселелер өте көп. Мәселен, фольклорлық шығармалардағы уақыт пен кеңістік оқырманға біршама түсінікті болып келеді. Оқиғалардың дамып-өрбуі негізінен кеңістікте жүзеге асып, уақыт оқиғаға, кейіпкерге бағынышты болғанын көре аламыз. Ал әдеби процесс аясындағы көркем туындыны түрлі қырынан зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымында әсіресе, соңғы кездері белсенді қолға алынып жатыр десек, асыра айтқандық бола қоймас. Сондай проблемалардың бірі – көркем әдебиеттегі уақыт пен кеңістік проблемасы. Сондықтан осы бағытта жүйелі түрде ғылыми зерттеулер жүргізілуі тиіс.

«Алыптар тобының» көрнекті өкілі, халық жазушысы, қоғам қайраткері, зерттеуші, сыншы ретінде бай мұра қалдырған қайталанбас тұлға Ғ. Мүсірепов қаламынан алғаш 1920 жылдардың орта тұсынан өтіп барып шыққан «Тулаған толқында», «Қос шалқар», «Алғашқы адымдар», «Шұғыла», «Күсен», «Жеңілген Есрафил», «Автобиографиялық әңгіме», «Сөз жоқ, соның іздері» сияқты бірқатар әңгімелерінен бастап, «Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», «Үздіксіз өсу», «Туннел», «Жайлау жолында», «Тұтқын қыз» атты повестерін қарастыру барысында уақыт пен кеңістіктің туынды бойында көріну, құбылу тұрғысындағы көркемдік шешімі, әр қырлы қатпарлары айқындалады.

Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы болып, шығарма арқауы шындыққа негізделуі тиіс болса [1, 20 б.], сол шығармалардағы мезгіл мен уақыттың суреттелуі, оқырман тарапынан қабылдануы жайын түсіну мақсатында көркемдік уақыт деген ұғымның атқаратын қызметі де зор, аумағы да кең.

Бұған дейін негізінен философиялық ұғым саласында көрініп, сол тұрғыдан түсіндірілген уақыт пен кеңістік, сонау Ежелгі грек ойшылдары Платон, Аристотельден бастап, 17-19 ғғ. философтар еңбектерінде түрлі қырынан сөз болғаны мәлім. Осы тұрғыдағы философиялық пайымдау кеңістік, уақыт, қозғалыс және болмыстың бірлікте екенін көрсетеді.

Әрбір көркем шығарманың белгілі бір уақыты мен кеңістігі және бар. Ол кеңістік пен уақыттың әлемдік, ұлттық, халықтық және жекелік сипаттары тағы болмақ. Бұған *поэтикалық, дүниетанымдық, психологиялық, эстетикалық, философиялық, шығармашылық, авторлық,* т.б. уақыт пен кеңістікті қосуға болады. Және *сюжеттік, фабулалық, эпизодтық, мифтік, дәуірлік, тарихи, ғарыштық, реалды, перцептуалды, концептуалды, типті мистикалық, фантастикалық* уақыт пен кеңістік сияқты жалпы категория бар да, оның өзі іштей қалың компоненттерге бөлшектеліп кететіні – бұл мәселенің зерттеу аясының тым ауқымды екенінің дәлелі.

Сондықтан жүйелі деген орыс әдебиеттану ғылымының өзі бір анықтамамен тоқталып қалмайды. Әркім әртарап талдауларға барып жатады. Міне, осы жағынан келгенде, қазақ прозасындағы көркемдік уақыт пен кеңістік мәселесі біздің ұлттық дүниетаным кеңістігімізге, қалыптасқан көшпелі таным-түсінігімізге, ғасырдан келе жатқан өзіміздің мезгіл мен мекенге қатысты өлшемдеріміз, тіптен философиямызға сәйкес қатып қалған анықтаманың қалыбына сия бермейтінін ескеруіміз керек [2, 10-11 бб.].

Қазақ әдебиеттануында З. Ахметов, Ш. Ыбыраев, Е. Тұрсынов, Т. Есембеков, Б. Майтанов, Т. Жұртбай, А.Б. Темірболат, С.М. Алтыбаева, Қ.М. Хамзина, О.А. Көзбеков, А. Сейдімбек, Е. Ханкей сияқты бірқатар ғалымдар өз зерттеулерінде осы мәселені арнайы қарастырып, ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар жасайды. Сол орайда аталмыш мәселе төңірегінде біршама салиқалы қорытындылар жасауға, қазақ әдебиетіндегі туындыларға сол арнада талдау жұмыстарын жүргізіп, ғылыми көзқарастар қалыптастыруға мүмкіндік туып отыр.

Негізгі бөлім

Сырбаз суреткер Ғ. Мүсіреповтің әдеби шығармашылығын зерделесек, кеңестік кезең саясаты мен сол тұстағы идеологиялық талаптар ықпалының ел ішіне, қазақ тұрмысына, танымына қаншалықты дәрежеде өзгерістер әкелген суреттеріне қанығамыз. Ұлттық әдебиетіміздегі осындай шығармалар қатары дәуір ерекшеліктерінен кеңінен хабардар етіп, кезеңге сай қоғамдық жағдайлар мен саяси оқиғалар, тарихи өзгерістер мен әлеуметтік мәселелерді көркемдік талаптарға орай суреттейді. Жазушы өз туындысы арқылы өз заманының және оған дейінгі уақыттағы басты және маңызды деген оқиғалар тізбегін қағаз бетіне түсіріп, көпшіліктің сол кезең туралы түсінігін қалыптастырып қана қоймай, көркемдік уақыт пен кеңістік мәселесінің өз туындыларында орын алу ретінің үздік үлгісін де бере алған.

Сонда әдебиеттегі уақыт пен кеңістік ұғымдарының бірлігін көрсету негізінде Ғ. Мүсірепов сияқты шебер қаламгер осындай күрделі категорияны өз шығармаларында сөз болатын белгілі бір тарихи кезең, географиялық мекенді ала отырып, бір адамның тағдырынан бастап тұтас елдің жағдайына дейінгі кезеңді көркем суреттеп берген. Сол орайда адамдардың күнкөріс әрекеттері, әр қилы тағдырлары, психологиялық және рухани күйзелістері, белгілі бір өзгешеліктерді қабылдау-қабылдамауы, халықтың өсіп-өнуі, т.б. өзгерістер хронологиясына әбден қанығамыз. Себебі, жазушы назарына ел ішіндегі түрлі саяси-әлеуметтік жағдайлар аясында ең бірінші кезекте адам тағдыры, оның ішкі дүниесі ілінеді.

Мүсіреповтің өзіне тән ерекшеліктерін алғашқы туындыларынан-ақ байқауға болады. Шығармашылығының алғашқы кезеңінде өмірдің әр қырын суреттеуге талпынған жас жазушы әңгіме, повестерін жаңа заманның келелі проблемасына арнаған. 1927 жылы жазылып, 1928 жылы жеке кітап болып басылып шыққан «Тулаған толқында» атты ұзақ әңгімесінде 1916 жылғы дүрбелең кезеңдегі ауыл тірлігі, әйел тағдыры, кейінгі азамат соғысының көрінісі бейнеленсе, «Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Алғашқы адымдарда» бүкіл қазақ даласының кейіп-кескінін өзгерткен, ел еңбекшілерінің түйсік-сезімін жаңартқан белгілі тарихи оқиға – коллективтендіру кезі суреттеледі, ал «Өмір ертегісінде» басынан қилы-қилы қиыншылықты кешірген қазақ кедейінің тағдыры бейнеленген. Байыппен қарасақ, адамның түйсігінің өзгеруіне сыртқы жағдаяттар көп әсер еткен.

«Тулаған толқында» - менің ең бірінші жазған әңгімем еді (1927 ж.). Бұдан қырық жылдай бұрын жазылған нәрсені қопара өңдеуді лайықсыз көрдім. Тек бір оқушыдан ұялар жерлерін кестім: босаңдығы да, балаңдығы да жеткілікті екен. Аяғы бұрын жеңістен кейінгі Біржан мен Шәйзаның бақытқа жеткенімен бітетін. Соның өзін тым олақ жасаған екемін, бұл жолы оған жеткізбей, бостандық күресіне аттануларымен аяқтауды дұрыс көрдім [3, 57 б.], - деп жазушының өзі алғашқы шығармасының осал тұстарын атап көрсеткен.

Шаруасы шағын отбасында дүниеге келген Ғабит еңбекке ерте араласып, 1914-15 жылдардың жазында Исаевка атты орыс селосына сиыр бағуға да жалданады, 1916 жылдың жазында нағашысы Оңғарбайдың приемға леккен ұлдарының орнына сол үйдің қолғабыс жұмысында да жүреді. Бұл оның сол кездегі ел ішінде болып жатқан өзгерістерден толық хабары болған деген сөз ғой. Негізінен кеңес өкіметінің жайын Ғабит С. Мұқановтың аузынан естіген. «Одан кейін Ғабитті көруім – 1922 жылдың күзі. Көріспеген азғантай уақытта, Ғабиттің басынан бірталай оқиғалар өтіп қапты, жиырма бірінші жылдың февраль айында, сол маңайдағы құлақтар мен байлар Совет өкіметіне қарсы көтеріліс жасағанда Ғабит сол араның қызыл партизаны – Дмитрий Ковалевтің отрядында болып, бандыларды жойысыпты. Одан кейін «Таузар» деп аталатын болыстың соғыс бөлімін басқарған, кейін менің ұсынысымды қабылдап, 1923 жылдың жазына дейін Жекекөл милиция штабында начальниктің орынбасары болып қызмет атқарды» [4, 17 б.], - деп С. Мұқанов өз естеліктерінде жазған. Осы тектес өмір кезеңдерінде Ғ. Мүсірепов халықтың тұрмыс-тіршілігімен етене танысып, сол өмірлік жағдайларды орынды түрде өз туындыларына арқау ете білген.

Повесте *реалды кеңістік* айқын көрсетілген: «Қара суға иек сүйей, теңіздің қалың қарауына арқасын тірей отырған – Итемген ауылы аталады. Ауылдың төр жағындағы биік маялары бар үй, осы Итемгендікі» [3, 11 б.], - деп автор қазақ ауылында өтетін оқиға екенін білдіріп, ойын ары қарай Итемгеннің үй-ішіндегі жандарға, әкесі Көтібарға мінездеме берумен жалғастырып, «Әкесі Көтібар аттыға жол, жаяуға сөз бермепті. Бертін келе атаның дәулеті сұйықталып, Итемгенде ата даңқымен ғана жүрген қаумыт бар. Бірнеше жылдан бері ауылнай болғысы келгенімен, қайтқан бақ қайрылыңқырамай жүр. Бірақ, Итемгеннің өз ойынша, одан өзгенің көбі-ақ «Уақытша өкімет» сияқты әшейін бір аруақ қонбаған кездейсоқ, мұндай «аруақты» ата өзгелерде жоқ. Ауыл Итемген ауылы атанғанмен, ішінде бұратанасы көп: бір кездегі Көтекеңнің қоңсылары, аз аталы шеттен келгендер. Ауылдың босаға жақтарын алып жатқан, жапырайған жер үйлер солардың үйлері. Оларда үйілген қамыс пен қоян жонданған тезектен басқа мүлік те жоқ. Көбінің кәсібі барқынында отырған жалпақ теңіздің балығын аулау. Күндік еңбек – күндік тамақтан қалмайды. Сұрғылт өмірдің құшағынан бұрыла алмайды. Бұлар осы ауылдың көпшілігі. Бірақ ауыл Итемгендікі» [3, 11 б.], - деп *генеологиялық уақыт* межесін «әке, ата,бұратана, қоңсы, аз аталы, кірме Біржан» деген сөздері арқылы нығарлай көрсетеді. Яғни, бұл орайда «Жалпы, көшпелі қазақтың тарихи-әлеуметтік өмірінде ру-тайпалық құрылымның маңызы айрықша болғандықтан, яғни кез келген қазақ ата-анасының ғана перзенті емес, сонымен бірге белгілі бір ру-тайпаның да мүшесі болғандықтан, олардың генеологиялық танымтүсінігі мейлінше жан-жақты әрі терең болған. Сондықтан да, уақыт ағымын пайымдауда генеологиялық деректерге жиі-жиі жүгініп

отыруды дәстүр еткен [5, 7 б.], - деген А. Сейдімбектің пікірін негізге алудың орайы келіп тұр. «Сұрғылт өмірден», жұпыны тұрмыс пен шаруа жайынан да бірқатар хабар ала отырады оқырман.

Автор өткен уақыт жағдайын оқырманға бірден таныстырып, сол елдегі тұрмыс-тіршілікті де алдыңа жайып салады, тағдыр тауқыметін көріп жатқан халықтың ащы өмірінің көріністері көз алдымызға тізбектеліп келе қалады: «Ну ормансыз, қалың жамылған қайқаң белеңсіз, қамсақты теңіздің бойында ызғырық ойнап тұрады. Шұбаландап, жыбырлап жүрген әйелдер, бүгжеңдеген аш иттер, бәрі де ертең қардың астында қалатындай көрінеді. Бәрінің де тағдырлары ұйтқыта соққан боран, құтырған желдің қолында секілденеді» [3, 12 б.]. Жазушы бірден сол ауылдың ішіне жетелеп, ұйтқыта соққан боран мен желге тап болғандай әсерде қаламыз, бұның бәрі мекенге бағытталған, сонымен қоса, тағдырларының қиындығына да автормен бірге налығандай боламыз. Ал нақты мезгілді «ауылнай болғысы келген», «Уақытша өкімет», «болыстыққа таласқан», «патшадан құтылып, бұрын ала алмай жүрген автономияны өз қолымызға алып», «Алты алаштың басын қосып, Алаштың ордасын қайта тігіп», «Сібірді Колчак билегелі», «солдат алады десейші», «большевик келсе» сияқты сөз тіркестеріне қарап 1916 жыл деп шамалауға әбден болады. Бұл кезеңнің қазақ халқының өмірінде саяси, тарихи оқиғаларға қаншалықты бай болғаны белгілі, бірінен соң бірі алмасқан үкімет пен биліктің қара халыққа әкелер өзгерісі бірде қойын-қонышыңа кірген екпінді желдей, енді бірде алай-дүлей борандай әсер етіп, есеңгіретіп біраз сергелдеңге түсіргені аян. Қаншама қазақ азаматтарының жасы келсін-келмесін, осы кездегі маусым жарлығы бойынша еріксіз «солдатқа» алынып, талай отбасының шырқы бұзылғаны да жанға батты.

Шығармада кездесетін уақыттың өзге түрлерінің бірі ретінде *ситуациялық уақытты* алуға болады: «Ілиястың әйелі босанып, шілдехана жасады. Шәйзаны қалай көремін деп жүрген Біржан, ойынға сап ете түсті. Бала-шаға, қыз-қырқын, қатын-сатын болмаса кедейдің шілдеханасына кім келсін! Ойынның көркі Шәйза мен Біржан ғана болды. Шуылдаған бала-шағаның ортасында Шәйзамен кеңесіп Біржан отыр. Ілияс екі езуі құлағында, балалармен «алақан соқпақ» ойнап, қатындарға ұпай салып, өзімен өзі мәз. Шәйза мен Біржан ұзақ әңгімеде [3, 35 б.]. Ситуациялық уақыт межесі әдетте, ел есінде қалған белгілі бір оқиғамен немесе шаруашылық ынғайымен, өмір салтпен сабақтасып жатады. Мәселен, *«Абылайды хан көтергенде», «Ақтабан шұбырынды кезінде»*, т.б. дегенде елдің, белгілі бір әлеуметтік ортаның жадында қалған оқиға уақытқа меже. Ал, *«бие байларда», қозы күземде», ел орынға отыра», «құс қайта», «баланы қырқынан шығарғанда», «баланың қарын шашын алғанда», «баланы бесікке саларда», «балаға тоқымқағар жасағанда»,* т.б. осы сияқты толып жатқан ситуациялық уақыт межесі тікелей өмірде болған немесе болатын оқиғалармен, шаруашылық ынғаймен, салт-дәстүрмен орайласып жатады [5, 7 б.].

Уақытты бұлай межелеу қазақ халқының ежелден бері келе жатқан дәстүрінде бар. Көшпелі жұрттың барлық тыныс-тіршілігі табиғатпен тікелей байланыста болған. Сондықтан күнделікті өмірінде, жыл маусымдарының шеңберлі өзгерісінде, шаруашылығында, рухани танымында, салт-дәстүр жағдайында – бір сөзбен айтқанда, халық өмірінің барлық кезеңдерінде өзіндік орны зор болған. Осыған орай көшіп-қону, бақташылық, егіншілік маусымдары реттеліп отырған. «Демек, көшпелі қазақтың барша тіршілік-болмысының табиғатпен тамырлас болуын олардың артықшылығы немесе кемшілік-балаңдығы деп емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын тәлім-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған, мұның өзі олардың моральдық-этикалық қалыптарына айналған. Сондықтан да, көшпелілер үшін қоршаған орта, тау-тас, өзен-көл, дала-орман, табиғат құбылыстары, тіптен аспан денелеріне дейін баршасы «тұлғаланған», «кейіптенген» немесе «жанданған» қалпында қабылданады» [5, 6 б.]. Адамзаттың ұрпағы талай ғасырлар бойы осы заңдылықпен бірлікте өмір сүріп келді, өзін табиғаттың перзенті ретінде түсініп, қаһарынан қорқып, мейірімінен қуат алды.

Бұл етене жақындық жайлы Алаштың көрнекті ақыны М. Жұмабаев та өз поэзиясында біраз жырлаған еді. «Халық әдебиетінен, Абай дәстүріндегі жыл маусымдарына қатысты әлеуметтік терең сарындардан алынған үлгілерді дамыта келе, Мағжан табиғат көріністерін бейнелеуде әлем поэзиясындағы классикалық тәжірибеге ден қоя отырып, жаңа көркемдік игіліктер жасады. Бұл топтардағы жырларда кескін өнерінің тәсілдері, сәуле мен көлеңкені ойнату, уақыт пен кеңістік диалектикасын көрсету, панорама, плэнер, әр түрлі ракурс, этюд, түрлі астастыру принциптерін пайдаланғанын байқауға болады» [6, 337-338 бб.],- деген белгілі ғалым Р. Нұрғали. Яғни, ол құбылыстардың бәрі де дана халқымыздың өмір сүру салтында ежелден-ақ қалыптасқан, бір сара күйге түскен, өзінің көшіп-қонуы үшін қолайлы болған жайды Мағжанның көркем бейнелей алуы, оқырманына жеткізе білу шеберлігі айтылады. Бұндай ерекшеліктер Ғ. Мүсірепов прозасынан да біршама орын алған.

Сондай-ақ, повесте *көркемдік уақытты* білдіретін тұрақты сөз тіркестері де кездеседі: «Күз келді. Көзі қызарған ауыр қыстың ызғары түсе бастады. Ауыр қыстың ортасы ауды. *Жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілуге айналды*. Бұл аш-арықтың екі бүктетіліп кетер шағы. Одан Қалиша қайдан аман қалсын. *Ит ашыққан, бит тойынған шаққа* ол байғұс елден бұрын кездесті» [3, 33 б.], немесе: «Он күн өтті. *Ел құлағы елу*. Бір қазақтың құлағы елу» [3, 46 б.]. Бұндай мысалдарды *экологиялық уақыт* түрінің қатарына жатқызуға болады, шығармада олар көптеп кездеседі: *«Марттың аяғына таман», «түнеугүні», «ертең түнде», «кешкі ойын», «күн бата», «бүгінгі күн», «айналасы бір сағатта», «таң қараңғысы», «таң бозаландаған сайын», «он күн», «бір-ақ ай», «таң атты», «сенбі күні», «бір жұма», «күн көтерілгенше», «түс ауа», «күн сайын», «таң ала сәуледе», «жеті қараңғы түнде»* - бұл сөздер мен сөз тіркестері негізінен нақты маусымдық немесе айлық, бір тәуліктік кезеңдерде айналасындағы уақыт межесін айыру мақсатында қолданылып тұр.

«Экологиялық уақыт бойынша жыл мезгілдерін «көктем», «жаз», «күз», «қыс» деп саралау халықтың таным-тәжірибесінде айрықша мән-мағынаға ие. Әр маусымның өз ішінде өтетін табиғат құбылыстары, сол табиғат құбылыстарымен тікелей байланысты әрекет-шаралар уақытқа меже болып отырады. Бұл ретте, қоршаған орта, табиғат, аспан денелерінің құбылыстары, сол құбылыстармен орайлас келетін әрекет-шаралар да уақытқа меже бола береді» [5, 7 б.].

Кеңістікті суреттеуде де автор кейіпкерлер басындағы жағдаймен байланыста алады: «Әлі жел. Әлі гуілдеп ұлып тұр. Жер-көкті шайқап тұрғандай. Жер-көк жылжып, тұтас бір жаққа көшіп бара жатқандай. Оң жақ, сол жақ деген қалып, қай жағы екенін адам айыра алмастай, әлем тапырық. Асты-үстіне келіп, қопарылып қалған дүние секілденеді. Сеңмен бірге өздері қалай ағып бара жатқандары да білінбеді. Сабалаған қарлы жаңбыр бетке ұрады. Сең, толқын, қайық тұтас көшіп барады. Жолы бір, жөні бір, тілектері басқа, біріне-бірі жау жолдастар осылар екен. Ашынған жандар от елестеген көздерінің ақтық қайратымен, кейде секіріп сеңге, кейде қайыққа мініп жанталасты. Бет түзеу былай қалып, арыстандай арсылдаған ажалмен алысты, әл азайды, үміт азайды...» [3, 39-40 бб.]. Бұл жерде автор кеңістіктің шеңбері тарылып, ендігі ретте теңіз үстіне ауысып, қауіп пен қорқыныштың күшейе түскенін аңғартады. Табиғаттың толқын, сең, жел, ағыс сияқты құбылыстары ендігі кезекте *динамикалық түрде* өзара ауыса отырып, Шәйза мен Біржан тағдырының қыл үстінде екенін көрсетеді. «Көзге түртсе көргісіз қараңғы», «ұлыған ызғырық жел», «түнерген аспан», «тамтығы қалмаған дүние», «үмітсіз өмір елестеді» үлкен шеберлікпен төгілте жазылған табиғаттың осы дүлей ышқынысы – жойылуға жақын қалған ескі заманның ақырғы ыңқыл-күңгірі тәріздес. Еріксіздікке, құлдық-күңдікке көнбеуге батыл түрде бел буған, жас тілектері жарасқан қаһармандар қанша қалжыраса да, қайратты, қасарысқан күймен дес бермей, түн түнегінен сытылып шығады [7, 88 б.]. Табиғаттағы осындай алай-дүлей жағдай тұтас қоғам мен адамдар өміріне ендігіде үлкен өзгерістер әкеліп, дүние астан-кестең болатынын танытқандай. Осындай ретпен Шәйза мен Біржанның айналасы және өскен ортасы жалаң күйде суреттелмейді. Әр түрлі өмірлік жағдаяттар, шынайы оқиғалар, адамдардың қилы тағдыры әлеуметтік оқиғалармен қиюласа суреттеледі.

Кеңістіктің көзге көрінбейтін, қолға ұстауға келмейтін, мөлшерлеуге болмайтын, былайша айтқанда, *абстрактылы* түрлері де бар – ол бостандық, азаттық жолы сияқты адамға қанат бітіретін, дем беретін түсініктер: «Отпен кіріп, күлмен шығып жүрген Шәйза енді өзін үлкен бір жаңалық сүрлеуін салғандай сезінді. Ол сүрлеу әуелі су бетіне қайықпен салынып, білінбей қала беріп еді, енді міне, елге жеткен соң, әрбір қыз-келіншектің жүрегіне түсіп жатқандай екен. Әлі күдігінен арылып бола қоймаған соң, тоңған, қалжыраған қыз бір сәтте жайнап сала берді. Барлық қыз-келіншектерге бостандық жолын көрсете алардай күш сезінді» [3, 43 б.]. Осыған дейін бір ауылда шоғырланған оқиғалардың да кеңістік ауқымы кеңейіп, азаттыққа бастайтын жол қалаға, өзгеше кеңістікке нұсқап тұрғандай.

Ғ. Мүсірепов шығармада өзі әңгімелеп отырған елдің тұрмыс күйін: кедей үйдің жұтаң, жүдеу кейпі мен ауқаттылардың кекірік атқан тоқшылық салтанатын шендестіре суреттейді. Айқын әрі нанымды. Жеке кейіпкерлердің іші-сыртын ақтарып ашып тастауға ұмтылысы да сәтсіз болған жоқ. Ғабит адамның мінез-құлқын, арғы астар-қатпарларын ашудың да қыр-сырына біршама дайындықпен келгенін де, қаншама мүмкіндігі бар екендігін де көрсетті [8, 25 б.].

Яғни, хронотоп Ғ. Мүсірепов прозасының көркемдік әлемін танытуында, атап айтқанда, суреттеп отырған болмысты игеруге, сонымен қоса, повестің бейнелеу жүйесінің қыр-сырын ашуда маңызды орын алды. Уақыт пен кеңістікті өзара бірлікте ала отырып, кейіпкерлер басындағы небір қилы оқиғаларды, ушыққан жағдайларды шебер суреттеп берді. Туындыны талдау барысында нақты тарихи дәуір мен шығарма авторының бір-бірінен мезгілдік жағынан да,

мекендік жағынан да сәйкес келуін, яғни автор көп ретте өз дәуірі мен өз ортасын объект етіп алған деген байламға келуге болады.

Еліміздің тарих беттерінен орын алған осы кезеңдік оқиғаларды әрі саяси, әрі психологиялық, әрі әлеуметтік тұрғыдан көркемдеп жеткізе білген Ғ. Мүсіреповті өзі ұстазы деп санаған Ж. Аймауытовпен бір қатарда атауға да негіз бар. «Ғ. Мүсірепов аталған әңгімені жазу мәнерінде сол тұстағы енді-енді ажары ашылып келе жатқан қазақ прозасының мәнер-машығына еліктеу, соны сіңіру жөндері сезіледі. Бірде Бейімбетше, бірде Жүсіпбекше, бірде Мұхтар Әуезовтің жиырмасыншы жылдардағы прозасының ыңғайына ауық-ауық ауып кетіп отырғаны – жас Ғабиттің ізденіс ізі. Ізденіс соқпақтары классикалық орыс, Батыс әдебиетіне қарай да тартып жатыр. Сол үйрену, үлгі іздеу үстіндегі жас қаламгердің болашақ классик жазушыға, толысқан, кемел суреткерге айналуының; тек қана өзіндік, өзгеше ұқсамайтын дара жаратылыстың көркемдік ұрығын да тұп-тура сол «Тулаған толқындардан» табатынымыз – заңдылық» [8, 8 б.].

Қорытынды

Кеңістік ұғымының астарында халық дүниетанымы, көзқарасы, әлеуметтік өмірінің небір тұстары мен ерекшеліктері орын алған, осы белгілер арқылы адам, ұлт және адамзат өмірі жалғасын тауып отырады. Ол - жаратылыстан бері келе жатқан бұлжымас өмір заңдылығы, үзілмейтін шеңбер.

Автор негізінен барлық шығармаларында кеңістік ретінде қазақ даласы мен қазақ ауылын, ал уақыт ретінде сол кеңістік аумағында көрінетін оқиға-өзгерістер кезеңдерін алып суреттейді. Бұл орайда кеңістік пен уақыттың бірлігін автордың өмір шындығын көркем игерудегі өзіндік оңтайлы тәсілдерінің бірі ретінде көреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
2. Ханкей Е. М.О. Әуезов прозасындағы көркемдік уақыт пен кеңістік (1920-30 жылдар). Фил.ғыл.канд.дәрежесін алу үшін дайынд.дисс. – Алматы, 2010. – 124 б.
3. Мүсірепов Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1980. – 538 б.
4. Ғабит Мүсірепов туралы естеліктер/құрастырған С. Оразалы. – Алматы: Алаш жолы, 2012. – 592 б.
5. Сейдімбек А. Уақыт пен кеңістік//Ана тілі. – 1996, қаңтар – 4.
6. Жұмабаев М. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер/Құрастырған Ж. Сүлейменов. - Петропавл: Полиграфия, 2006. – 428 бет.
7. Әзиев Ә. Қазақ повесі. – Алматы: Мектеп, 1989. – 224 б.
8. Әбдікерімова Г.Ғ. Мүсірепов повестеріндегі тақырыптық-идеялық ізденістер: Филол. ғыл. канд. дис. Автореф. - Алматы, 2006. – 24 б.

Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы,
профессор м.а., ф. ғ. к.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: Kazybek__68@mail.ru

Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
доцент м.а., ф. ғ. к.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

С.А. АКСЕНОВА-ШТЕЙНГРУДТЫҢ АУДАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Аннотация. Мақалада С.А. Аксенова-Штейнгрудтың аудармашылық қызметі туралы айтылады. Аудармашының аудармалары туралы, кімдерден аударды т.б. сараланады. С.А. Аксенова-Штейнгруд туралы жазылған ғылыми пікірлер келтіріледі. Қолданылатын педагогикалық әдістерге тоқтала отырып, шығарманы аударуда жүйеленген тәсілдерге тоқталады.

Тірек сөздер: аударма,түпнұсқа,ақын,поэзия, еркін аударма, әдіс, кластерлер, портфолия.

Аннотация. Статья посвящена переводческой деятельности С.А. Аксеновой-Штейнгруд. Анализируется переводы данного переводчика, труды каких авторов воспроизвел на другой язык данный переводчик.Предоставляются научные отзывы о деятельности С.А. Аксеновой-Штейнгруд. Руководствуясь педагогическими способами, используемыми в переводоведении, приводятся систематизированные методы при переводе произведений.

Ключевые слова: перевод, оригинал, поэт, поэзия, вольный перевод, метод, кластеры, портфолио.

Resume. The article is devoted to the translation activity of S.A. Aksenova-Shteingrud. The translations of this translator are analyzed, the works of which authors were reproduced into another language by this translator. Scientific comments are given on the activities of S.A. Aksenova-Shteynrud. Guided by the pedagogical methods used in translation studies, systematized methods are given for translating works.

Keywords: translation, original, poet, poetry, free translation, method, clusters, portfolio.

Аударма – халық пен халықты жақындастыратын дәнекер болса, аудармашылар сол достықты нығайтатын жандар. Қазіргі кезде қазақ поэзиясының орыс тіліне аударылуына үлес қосып жүрген аудармашылар да баршылық. Аударма теориясы мен тәжірибесінің негізгі нысаны – аударма мен аударма нұсқа. Аударма теориясы мен тәжірибесі де үздіксіз кемелденіп отырады. Бұл пәндерді оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Әдістеме — педагогика ғылымының жеке пәндерден берілетін білім көлемі мен мазмұнын негіздеп, оны оқытудың тиімді әдістерін зерттейтін бір саласы. аударма теориясын оқытуда оқытушы түрлі әдістерді қолдана алады. Ол оқытушының білімі мен біліктілігіне тікелей байланысты болады. Әдіс бұл білім берудің жолдары, яғни оқытушы өзінің пәніне студенттерді қызықтыру мақсатында түрлі жолдарды пайдалануы қажет.

Қазіргі кезде қазақ поэзиясын орыс тіліне аударып жүрген аудармашылардың қызметтері жайлы оқытуда біраз кемшіліктер бар. Әсіресе, қазіргі заманға аудармашылар туралы студенттер өте аз біледі. Кеңес өкіметі дәуірінде аударматануға арналып жазылған ғылыми зерттеулер, мақалалар көбірек болды. Нақты қазір оқулықтарда аударма шығарманы талдау ғана басым болып жүр. Аудармашылар қолданған әдіс-тәсілдер туралы аз айтылады.

Аударма туралы дәріс жүргізу барысында әлемдік педагогика саласында қолданылып келе жатқан алуан түрлі әдістемелік үрдістерді барынша пайдалануға болады. Сабақта оқу, оқыту, талдау, салыстыру, жаттығу, жаттықтыру және есте сақтау қабілетін арттыру мақсатында мұғалім портфолиясы дайындалады. Бұл портфолияда сабақтың мақсаты мен міндетіне сай жүзім кластерлері әдісі арқылы тапсырмалар дайындалады. Жүзім кластерлері әдісі бойынша бірнеше міндетті бір тапсырманы орындата отырып, білім алушыға тиімді тәсілмен меңгертуге болады. Аударма мен түпнұсқаның мазмұндық тұтастығы, тілдік ерекшеліктері, тілдік бірліктерді қолдану шеберлігі, мәтінді ойната отырып аудару, құбылыс элементтерін сипаттауға мән беру, нақтылық пен дәлдәкті ескеру, қысқалық пен тапқырлық туралы сұрақтар қоя отырып, аударма қыр-сырлары ашылады. Аудармашыға керек қасиеттерді жеткізу үшін осындай амал қолданамыз. Бір автордың жазғанын екінші адам дәл сондай бере ала ма, жоқ па, қиындығы неде екеніне осы әдіс арқылы көз жеткізіледі.

Мұғалім портфолиясының негізгі қызметіне түрлі педагогикалық технологиялар мен тиімді әдіс түрлерін қолдана отырып, сабақты меңгерту жатады. Портфолия түрлері бойынша

мақсаттық, жекеменшік, есептік, жобалық,мазмұндық, проблемалық бағдарлы, тақырыптық болып бөлінеді. **Case-study** әдісі де мұғалім портфолиясының негізгі бір бөлігін құрайды. Бұл топтық жұыстарға негізделген бірлескен әрекеттерден тұратын таңдау жасау мен шешім қабылдаудан тұратын практикалық әдіс түріне жатады.

Біз мақаламызда аударматануға үлкен үлес қосқан аудармашы С.А. Аксенова-Штейнгрудтың аудармашылық ұстанымдары туралы сөз қозғаймыз. С.А. Аксенова-Штейнгруд аударма барысында еркін және балама тәсіл қолданады. Осы тәсілдер арқылы аударылған поэзиялық шығармаларды талдау барысында оның сапасы анықталады.

Ең алдымен аудармашының өмірі мен негізгі шығармалары, ол аударған аудармалар, аударманың сапасы, жетістіктері мен кемшіліктері туралы мәліметтер қамтылуы тиіс. Осы арада жүзім әдісіндегі неге, не үшін, қалай сауалдарына жауап іздейміз. Оның аудармаларына негіз болған еңбектер қандай, аударматанудағы орны мен ролі, аудармасының сапасы туралы айтпас бұрын неге сол еңбектерді аударуға таңдап алғанына мән беріледі.

Танымал журналист, ақын, аудармашы Светлана Александровна Аксенова-Штейнгруд 1945 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. Қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология және әлем тілдері факультетінің түлегі. 1970 жылы «Қазақстанның жас жазушылары» сыйлығының иегері атанған. С.А. Аксенова-Штейнгруд Қазақстан Жазушылар және Қазақстан Журналистер одағының мүшесі. 1979 жылдан бастап Мәскеуде, ал 1991 жылдан бастап Израильге қоныс аударған.

2013 жылы «Почуять ускользающую вечность…» деген атпен берген бір сұхбатында өзінің неліктен шетелге қоныс аударғаны, өлеңдері мен аудармалары т.б. туралы жан-жақты айтқан. Осы сұхбатында:«...Я опубликовала стихи талантливого казахского поэта Магжана Жумагулова в переводах моего педагога и друга, профессора Александра Лазаревича Жовтиса. А стихи этого поэта и на казахском не смели публиковать, потому что он боролся с советской властью и был расстрелян. Или – интервью с главным режиссером казахского театра драмы А. Мамбетовым. Он сетовал на то, что приходится ездить по аулам, чтобы набрать студентов на актерский факультет театрального института, где Мамбетов преподавал. Казахская молодежь крупных городов, особенно Алма-Аты, плохо знала казахский: было престижно отдавать своих детей в русские школы…», - деген пікірі назар аудартады [1].

2015 жылдың 18 наурызында Алматы қаласында Морис Давидович Симашко тұрған үйдің қабырғасына мемориалды тақта орнату кезінде С. Аксенованың арнайы жазылған естелігі оқылады. Сол естелікте: «В жизни Морис Симашко был обаятельной, харизматичной личностью. Еще школьницей я подружилась на литературном объединении при молодежной газете «Ленинская Смена» и Союзе писателей Казахстана с его дочерью Риммой. И наша дружба продолжается уже более 50 лет. А вначале я немного смущалась: это ведь дочь самого Симашко! Потом, когда уже работала заведующей отделом литературы и искусства в молодежной газете «Ленинская Смена» я писала и публиковала интервью с ним, рецензии, статьи о его книгах. Но общаться стала еще раньше. Однажды, когда я училась на последнем курсе университета, куратор нашего курса, незабвенная Рашида Садыровна Зуева пригласила меня к себе домой. Я пришла и увидела ослепительную компанию друзей Рашиды: Мориса Симашко, Олжаса Сулейменова, Николая Ровенского, еще нескольких блистательных, творческих людей. Я была счастлива, что меня, девочку, значительно моложе всех, приняли в эту компанию. Посиделки у Рашиды были замечательной отдушиной в то душное советское время. Какие интересные разговоры там велись, сколько была дружбы, любви, тепла, искрометного юмора – под звон бокалов и поедание вкуснейших блюд, приготовленных Рашидой...»,- деген ойлары айтылған [2]. Бұдан С. Аксенова-Штейнгрудтың Қазақстан жазушыларымен тығыз қарым-қатынаста болғандығын дәлелдей түседі.

Ақынның өлеңдері қазақ, белорус, неміс, иврит тілдеріне аударылған. Оның «Новые стихи», «Я рисую дождик», «Времена души», «К дому по снегу следы», «Мотыльковое новоселье», «Отважная доброта», «Свет зимы», т.б.жинақтары жарық көрген.

С. Аксенова-Штейнгрудтың лирикасы өзіне ғана тән стилімен, көркемдігімен ерекшеленеді. Мысалы, «Мама» деген өлеңінде адамзаттың ең асылы саналатын ана туралы былай жырлаған:

Случайность шороха в прихожей.
Сложенье бликов в силуэт.
Да быть не может, быть не может,
Что мама… мамы с нами нет.
Она жива, но по-другому,
Не откликаясь никому.

По обезжизневшему дому
Проходит, озаряя тьму.

С. Аксенова-Штейнгрудтың 1997 жылы «Предчувствие жизни» деген атпен аударма кітабы жарияланған. шығармалары Қазақстанда «Простор», «Жалын» журналында шыққан.

Светлана Аксенова-Штейнгрудтың өлеңдері мен аудармалары «Юность», «Литературное обозрение», «Литературная газета», «Октябрь», «Тарусские страницы», «Нева», «Диалог», «Балтийские сезоны», «Алеф», «Свет двуединый», «Мишпоха» , «Грани», «Альбион», «Форвертс» атты журналдар мен альманахтарда үзбей жарияланып отырған. 2009 жылы орыс тілді ақындардың ішінде Давид Самойлов атындағы жүлденің иегері атанса, 2011 жылы Ашдод қаласында өткен «Жыл адамы» байқауында «Көркем әдебиет» саласы бойынша жеңіске жетеді.

«Русские писатели Израиля» деген журналда 2016 жылдың наурыз айында С. Аксенова-Штейнгрудпен оқырмандардың кездесуінде ақынның туған жеріне арналған сағынышты өлеңдерін оқығандығы туралы жазылған.

2010 жылы ақынның мерейтойына арналған мақалада: «Это потрясающий поэт: над некоторыми её стихами я плакала, и даже, от слёз, не могла прочесть их в слух. Она умный и глубоко порядочный человек. Я думаю, что эти понятия должны идти рядом, потому что "умный" - это ещё не характеристика. Строй мысли определяет сердце, и сколько умных людей, с которыми мне совершенно не интересно, потому что в их рассуждениях ни на грош нет любви и сердца. Светлана - это единение души, сердца и ума... », - деп жазылған екен [2]. Ақын туралы жазылған жылы лебіздердің барлығы да осындай мағынада.

С. Аксенова-Штейнгруд аударма саласында да біраз тыңғылықты еңбектер атқарған. Аудармашы молдован ақыны Е. Буковтың, поляк ақыны Ю. Тувиманның, иврит ақыны Ашера Райханың, қазақ ақындары А. Нысаналиннің, А. Асылбековтің, А. Егеубаевтың өлеңдері мен поэмаларын орыс тіліне аударған. Атап айтқанда, А. Асылбековтің 1987 жылы «За тучами — солнце», 1989 жылы А. Егеубаевтың «Движение: Стихи, поэма» шығармаларын аударып, жариялаған.

Жақсы аудармашы болу үшін ақын болу да шартты ұғым. Соған қарамастан, ақын жанын түсініп аударатын аудармашылар қатарына С. Аксенова-Штейнгрудты да жатқызуымызға әбден болады.

Қазақстан Жазушылар және Журналистер одақтары сыйлықтарының иегері, ақын, аудармашы А. Нысаналин «Көктем кешікпейді», «Алыстағы алау», «Көзайым», «Күн қайдан көтермелі?», «Армысың, БАМ!», «Сүмбіле», «Иірім», «Тыныс», «Мәуе», «Үш пайғамбар», «Жансарай», «Гүлтәж», «Төрттаған», «Омарта» өлең кітаптарының авторы. Сонымен қатар А. Нысаналинді талантты журналист ретінде де білеміз. Оның «Ақсақ Темір», «Адамзаттың алтын бесігі», «Даланың іңкәр дауысы», «Дауылпаз. Қасым Аманжолов туралы», «Суретші мен саяхатшы», «Төле би», «Армысың, БАМ!», «Жалған тарих жарға жығады», «Асанқайғы:Ақиқат пен аңыз», «Марқасқа» т.б. мақалалары мерзімді баспасөздерде жарияланған.

2015 жылы 8 шілде күні жарияланған мақаладағы журналист Ж. Әбділдәнің мына бір пікіріне назар аударайық:«Жақсы қартайған, әдемі қартайған» деп жатамыз ғой әдетте. Ал ақын Аян Нысаналинді, сонымен бірге, сергек қартайған адам десек, жарасардай. Жасы жетпістен асса да, елгезек. Алдындағы ағаларына құрметі бөлек. Артынан ергендерге ізетті» [3]. Ақынның бүкіл болмысын осы пікір аумағына сиғызғандай көрінеді. Ақын туралы Қ. Бекхожин, С.Оспандар арнайы мақала жазып, ақын поэзиясының ерекшеліктеріне тоқталған.

2014 жылы А. Нысаналиннің «Хан тәңірі» баспасынан «Отамалы»деген атпен әдеби- сын мақалалары мен естеліктері жарияланған.

А. Нысаналин аударма саласында да өзіндік қолтаңбасын қалыптастырған ақын ретінде де танымал. Ол қазақ халқының басқа да әдеби мұраларымен танысуына өлшеусіз еңбек етіп келеді. Атап айтқанда, әл-Фараби, Низами, Ю. Тувим, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Б. Пастернак, В. Пшавела, Р. Тагор, А. Йожев, Антуан де Сент-Экзюпери, А. Камю т.б. қазақ тіліне аударған. Қарап отырсақ, аударма шығармалардың ауқымы да, тақырыптары да әртүрлі. Дегенмен ақын қазақ оқырмандарына түсінікті әрі жақсы аудармалар жасай білген.

Ал С. Аксенова-Штейнгруд ақынның «Пейзаж», «Аквариумдегі балықтар», «Кино» т.б. өлеңдерін орыс тіліне аударған. Ақынның «Кино» өлеңінің аудармасын салыстырайық. Мысалы,

Түпнұсқа:

Қайда қалды албырт ойдың қызығы!
Жетімдауда жалбызды бір жаз күні,
Тұңғыш кино көріп едім, есімде,

Қалмапты тек жадымда оның мазмұны.
Бесте едім көктеген бәйшешегі,
Бірақ білем... бір көгілдір кеш еді.
Ақ шаршыда ақбоз атпен ойқастап,
Өтті біреу... сол ат қайтып өшеді! [4,157 б.].

Аударма:

В голубой и ласковый вечер,
В Жетымтау, давным-давно,
Как подснежник, юн и доверчив,
Я впервые увидел кино.
Там, на белом экране, мчался
Красный всадник на белом коне!
И казалось — мне улыбался
И скакал, обжигая, ко мне! [5,107 б.].

Түпнұсқада - 5 шумақ, 20 тармақ. Аудармада – 5 шумақ, 20 тармақ. Аудармашы өлеңнің өлшемін, яғни шумақ жолдарының санын сақтаған. Аударма еркін тәсілмен жасалған. Ол өлеңнің мағынасын ашқан. Қатарлардың орнын ауыстырып, өз жанынан сөздер қосқан, яғни аударма бірліктерін қолданған алған. Аудармада орташа шыққан.

Мысалы, «Қайда қалды албырт ойдың қызығы»- деген «В голубой и ласковый вечер» деп аударылған, мағынасы ауысып кеткен. Немесе «жалбызды бір жаз күні «давным-давно», «Қалмапты тек жадымда оның мазмұны» дегенді «Как подснежник, юн и доверчив» деп аударылған. Ал «Бесте едім көктеген бәйшешегі, Бірақ білем... бір көгілдір кеш еді» деген жолдарды «Там, на белом экране, мчался Красный всадник на белом коне» деп түпнұсқадағы адамның жасын шатастырған. Түпнұсқада адамның жасын көрсетіп тұрса, ол туралы аудармада берілмеген.

Дегенмен, аудармашы біршама жұмыс жасаған, түпнұсқаның ойын, мағынасын жеткізуге тырысқан. Егер де аудармашы аударылатын тілді жақсы білсе ғана сәтті аударма жасайтындығы белгілі. Аудармашының ең алдымен сөздіктерді пайдаланып, сөзбе-сөз, жолма-жол аударма жасап алып, кейіннен әдеби аудармаға айналдырғандығы байқалады. Түпнұсқадағы кейбір кемшіліктердің болуы осының әсері деп ойлаймыз.

А. Асылбеков 1938 жылы 1 мамырда дүниеге келген. Қазіргі Абай атындағы Қазақ педагогикалық ұлттық университетінің түлегі. Әр жылдары «Жазушы», «Жалын» баспаларында «Әділет», «Заң», «Мәдениет», «Құқықтық Қазақстан » т.б. газеттерінде жұмыстар атқарған. Оның «Жапырақтар», «Байқа,балақай», «Бал бұлақ», «Әнші бала», «Ғажап бала», «Светофор сыры», «Ақ тілек», «Алтын арай», «Сауысқанның сәлемі» т.б. жинақтары бар. Көптеген ән мәтіндерінің авторы. Қазақ тіліне И. Крылов мысалдар аударып, оны «Мысалдар» деген атпен 2008 жылы жариялаған. Ақынның балаларға арналған ертегілер кітабы «За тучами-солнце» деп «Жалын» баспасынан 1968 жылы шықты. Аударған С. Аксенова-Штейнгрудт. Бұл аударма кітап сыншылар тарапынан оң баға алды.

Филология ғылымдарының докторы, ақын әрі аудармашы, талантты журналист Асқар Егеубаев 1950 жылы 6 наурызда дүниеге келген. Қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің түлегі. «Жұлдыз» баспасында, «Жалын» журналында, «Қазақ әдебиеті» газетінде әдеби қызметтер атқарған. Ол «Сыр мен сымбат», «Сөз жүйесі», «Әділет», «Аламан», «Қала салған қазақтар: Поэмалар», «Тайқазан: Дастандар мен өлеңдер», «ХХ ғасырдың екі сағаты», «Жүсіп Баласағұн: Роман-эссе», «Кісілік кітабы», «Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі»,«Құлабыз: Поэтиканың тарихилығы» т.б. кітаптардың авторы. Сонымен қатар А. Егеубаев Жамбыл атындағы халықаралық және Махамбет атындағы сыйлықтардың иегері. А. Егуебаев аударма ісіне де үлес қосқан талантты аудармашы. Ол М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегін қазақша аударған. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармасын да аударған. Осы аударма туралы талантты жазушы Р. Сейсенбаев былай деп жазған болатын: «Мәскеудегі Жазушылар одағына әр республиканың кітап баспаларынан кітаптар жөңкіп келіп жататын. Оны қарау, зерттеу, талдау керек болатын. Бүкіл Кеңес Одағының кітап көмбесі Мәскеудегі КСРО Жазушылар үйі болғаны мен үшін таптырмайтын олжа еді. Сол кітап қорына кіріп алып апталап, айлап шықпаушы едім. Бір күні сол көмбеге Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты дастаны түсті. Кітапты аударған қазақтың айтулы ғалымы, әдеби сыншысы Асқар Егеубаев інім екен. Жинақты бауырыма басып тұрып қатты қуандым. «Құтты білік» кітабымен бір апта жалғыз қалдым. Үстелімде де сол кітап, жатқан жерімде де сол кітап, Сокольники бағына серуенге

шыққанымда да сол кітап маған серік болды. Асқардың аудармасы да, кітапқа жазған алғысөзі де маған ұнады. Өкінішке қарай, Асқар Егеубаев ортамыздан ерте кетті. Білгір, талантты ғалым еді. Адамгершілігі, кішіпейілдігі де өзгеше болатын.«Құтты білік» менің қолыма желтоқсанның басында тиген. Көлемді дастанды мен қыс бойы талмай оқыдым. Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн ақынның теңдессіз ақылына таңғалдым. Отаншыл жүрегіне бас идім. Адалдығы үшін ардақтадым. Қанағатты серік еткен жан дүниесін риясыз көңіліммен құрмет тұттым» [6]. Аударма түсінікті әрі көркем тілмен жасалған. Бұдан басқа Гете, Т. Шевченко, О. Сүлейменов, А. Кузнецов т.б. тәржімалаған.

А. Егуебаевтың әдеби шығармашылығы мен аудармалары жайлы кезінде Т. Кәкішев, С. Негимов, Ә. Әлібекұлы, Ә. Дәулетханов т.б. пікірлер айтқан.

1989 жылы С. Аксенова-Штейнгрудт А. Егеубаевтың шығармаларын орыс тіліне аударып оны «Движение: стихи, поэма» деген атпен «Жазушы» баспасынан шығарды. Көлемі - 126 бет.

Белгілі аударматанушы Т. Әлімқұлов: «Аударма үстінде шабыттанбаған, бейнетіне рахаттанбаған, жүректің қанымен жазбаған адам ана тілде ұзақ жасайтын дүние тудыра алмайды. Сонымен бірге, поэтикалық шығарманы сөзбе-сөз, жолма-жол аудармай, тұтас алып аудару керек. Ойдың, сезімнің, образ жүйесінің жиынтығы сомдалып шығуға аудармашының қанынан қайнап шығу керек. Аудармашыны актерге ұқсас деген сөз менің көкейіме қонбайды. Аудармашы-автор», - деп айтқандай аудармашы өзі аударатын елдің мәдениетін, тарихын т.б. білуі шарт. Келешекте екі тілді жетік меңгерген билингвист аудармашылардың осындай қателіктерді болдырмайды деген үміттеміз.

Біз осы мақаламызда аудармашының қандай аудармалар жасады, кімдерден аударды, аудармашылардың сәтті-сәтсіз аударуына назар аударарда аудара теориясын оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерінің бірі - жүзім кластерлеріне сүйендік, жеке-жеке кластерлік сұрақтарға жауап іздедік, аудармаларын талдаудың әдіс-тәсілдері т.б. мәселелерге ғана тоқталып өттік. Аудармашы мен еңбек арасындағы кластерлік байланысты арқау ете отырып, аудармашының айқын мақсатсыз сапалы аударға жете алмайтынын сөз еттік. Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, жүзім дәндері сияқты сатылай талдау арқылы аударманың теориялық мәселелеріне тоқталуға болады. **Case-study** әдісі бұл- таңдау мен шешім шығару дағдыларын қалыптастырушы жаңа технологияны қолдайтын тиімді әдіс. Мұнда аударматануда пәнаралық байланыс айқындалады, аналитикалық ойлау жүйесі талданады, шешім қабылдай білу дағдысы қарастырылады, баламалық (альтернативалы) шешімдерге мүмкіндік беріледі. Болашақ аудармашылар С. Аксенова-Штейнгрудтың аудармашылық еңбегін, соның ішінде қазақ ақындарының шығармаларын орыс тіліне аударудағы игілікті де жауапты әрі қиын жұмысының қыр-сырын, кемшіліктері мен жетістіктерін жіті зерттеп, әділ бағасын беретіндігіне сеніміміз мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Почуять ускользающую вечность.//Еврейский образователь. № 08/248 .08. 2013
2. На доме Мориса Симашко установлена мемориальная доска.//jewishkz.com.18 Март 2015.
3. www.ikitap.kz. Сәрсенбі, 08 Шілде 2015
4. Али Нысаналин. «Мәуе». Өлеңдер жинағы. - Алматы : Жазушы, 1990. - 256.
5. Дорог небесных вехи. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. Том III. — М.: Художественная литература, 2013. — 464 с
6. Мәңгілік кітап. Егемен Қазақстан газеті. 2016 жыл 28 қыркүйек.

ӘОЖ 811.581′362

Қалибекұлы Толқын,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасы,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Тұрсынәліқызы Жазира,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасы,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
e-mail: jazen_25@hotmail.com

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада сөйлем теориясы, сөйлемге тән грамматикалық белгілер қарастырылған. Қытай тіл біліміндегі сөйлемді құрылымдық, семантикалық және функционалдық аспектіде зерттеудің тарихына шолу жасалып, соның негізінде қытай тіліндегі синтаксистік құрылымдарды сөйлем деп танудағы қиындықтар және оның себептері көрсетілген.

Түйін сөздер: сөйлем, синтаксистік бірлік, қытай тілі, қазақ тілі, предикативтілік, интонация.

Резюме. В статье рассматриваются теория предложения и грамматические особенности предложения. Проведен обзор истории изучения предложений на китайском языке в структурном, семантическом и функциональном аспектах, что показывает трудности в распознавании синтаксических структур в китайском языке как предложения и их причины.

Ключевые слова: предложение, синтаксическая единица, китайский язык, казахский язык, предикативность, интонация.

Abstract. The article discusses the theory of sentences, grammatical features characteristic of sentences. In the structural, semantic and functional aspect of the sentence in Chinese linguistics, a review of the history of the study was conducted, on the basis of which the problems and reasons for the recognition of syntactic structures in the Chinese language were described.

Key words: Sentence, syntactic unit, Chinese language, Kazakh language, predicativity, intonation.

Тілдің басты қызметінің бірі – адамдар арасында өзара пікір алмасу, қарым-қатынас жасаудың құралы болу қызметін атқаруы. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда “Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау” [1, 141 б.]. Тілдің бұл қызметі сөйлеуден көрініп, басты коммуникативтік бірлік сөйлем болып табылады.

Тіл білімінде сөйлемге беріліп жүрген анықтамалар аз емес және сөйлем табиғатын түсіндірудегі бірізділіктің болмауы нысанның (сөйлемнің) қай қырынан алып қарастырылуына байланысты болып келеді. Бір анықтамада сөйлемнің мәні логикамен байланысты айқындалса, енді бір анықтамада сөйлемнің табиғаты лингвистиканың шеңберінде қарастырылу арқылы түсіндіріледі.

Синтаксистің басты зерттеу нысаны болып табылатын сөйлемді зерттеудің бірнеше аспектісі бар. Біріншісі – сөйлемді қатынас құралы болу тұрғысынан қарастыру. Сөйлемді мұндай қатысымдық (коммуникативтік) құрылым ыңғайында зерттеушілер актуалды мүшелердің, яғни тема мен реманың арақатынасына назар аударады. Екіншісі – сөйлемді құрылымдық аспектіден қарастыру. Үшіншісі – сөйлемді мағыналық құрылысы жағынан сипаттау. Дәлірек айтқанда, сөйлемнің құрылысы мен мағынасын бірге қарастыру [2, 7 б.].

Сөйлем синтаксисін зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы да сөйлем құрылымына байланысты осы үш аспектіні жоққа шығармайды. Таратып айтар болсақ:

1) сөйлемнің формалық жағынан ұйымдасуы, яғни предикативтік орталық ыңғайындағы құрылым, оны формалды немесе структуралық деп те атайды;

2) мазмұндық жағынан ұйымдасуы, яғни белгілі бір объективті шындықты білдіру ыңғайындағы құрылым болып табылуы;

3) сөйлем арқылы берілген хабардың белгілі бір қарым-қатынас мақсатына лайық құрылуы, бұл комуникативтік құрылым деп аталады [3, 13–14 бб.].

Қазақ тіл білімінде сөйлем табиғатын анықтауға байланысты айтылған ғылыми пайымдауларға келер болсақ, А. Байтұрсынұлы “Сөйлем дегеніміз – сөздің басын құрастырып, біреу айтқан ой” деген анықтама беріп, тұжырымын былайша жалғастырады: “... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады” [4, 157 б.]. А. Байтұрсынұлының сөйлемге берген анықтамасында сөйлемге тән болып келетін және сөйлемнің атқаратын қызметіне қатысты мынандай фактор қамтылған: сөйлем ойды жеткізу құралы; сөйлем коммуникативтік бірлік болып табылады, яғни сөйлем “айтушының ойы” және “тыңдаушының ұғуы” тұрғысынан анықталады; сөйлемнің мазмұнының көлемі коммуникативтік мақсатқа қатысты анықталады, яғни тыңдаушы ұғарлық дәрежеде болуы. Басқаша айтқанда ойды жеткізетін сөйлемнің бірнеше сөздер тізбегінен тұратын құрылым да, сөйлемдер тізбегінен тұратын мәтін болып келуі де мүмкін екендігін байқау қиын емес. Бұл айтушының коммуникативтік мақсатына байланысты болып келеді.

Қазақ тіл білімінде бір құрамды және екі құрамды жай сөйлемнің модельдерін жасау жеке зерттеу нысаны ретінде жан-жақты қарастырылған. Бұл орайда Ж. Садуақасовтың “Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер” (1996) атты еңбегі мен Б. Қайыровтың “Қазақ тіліндегі екі құрамды хабарлы жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық модельдері” (1999) атты еңбегін ерекше атауға болады. А.Қ. Жұбановтың мәтін мазмұнын формализациалау мен формалды модельдеуге арналған еңбектерін де атап өткен орынды.

Қытай тіл білімінде сөйлемді құрылымдық, семантикалық және функционалдық аспектіде зерттеу өткен ғасырдың 80 жылдарынан басталады. 1981 жылы қытайдың көрнекті тілші ғалымы Ху Юйшудің (Hu Yushu) редакциялығымен шыққан “Қазіргі қытай тілі” атты оқулықта қытай тілі грамматикасы үш аспект теориясымен зерттеліп, алғаш рет “үш аспект теориясы” ортаға қойылды. 1982 жылы Ху Фу (Hu Fu) мен Уын Лян (Wen Lian) “Сөйлемді талдау туралы” атты ғылыми мақаласында “үш аспект теориясымен” қытай тіліндегі сөздердің орын тәртібі, көмекші сөздер, бастауыш, сөйлемнің оңашаланған мүшелері, және т.б. тілдік құбылыстарды құрылымдық, семантикалық және функционалдық аспектіде қарастырған. Фан Шяудың (Fan Xiao) редакциялығымен шыққан “Қытай тіліндегі сөйлемнің түрлері” (1998) атты ұжымдық еңбек – сөйлемді үш аспект теориясы негізінде жан-жақты сипаттаған алғашқы ғылыми еңбектердің бірі болып табылады. Ал сөйлемді модельдеуге арналған еңбектердің ішінен Ли Ляндіңнің (Li Lianding) “Қазіргі қытай тіліндегі сөйлемнің модельдері” (2011) атты монографиясын ерекше атап өткен жөн.

Жалпы тіл білімінде сөйлемді сөйлем деп танытатын негізгі грамматикалық белгілерге предикативтілік, модалділік және интонацияны жатқызады.

Предикативтілік сөйлемнің негізгі ұйымдастырушы тірегі бастауыш пен баяндауыштың арасындағы синтаксистік байланыс ретінде түсініледі. Профессор Т. Сайрамбаев сөйлемнің негізгі белгісі туралы ғылымдарының пікірлерін саралай келе, предикативтілікке жақ, шақ мәселесі негіз болып, осы екеуі арқылы предикативтік жүзеге асырылатындығын көрсетсе, модальділік белгісінің рай категориясы, модаль сөздер, демеуліктермен іске асырылатындығына тоқталады [3, 5–6 бб.].

Профессор Р. Әміров бастауыш пен баяндауыштың арасындағы қатынасты предикативтілік қатынас деп атайды. Тілде осы предикативтілік қатынасты танытатын грамматикалық формалардың болатындығына тоқталады, олардың бірнешеу және бәріде баяндауыш мүшенің құрамынан орын алатындығын атай отырып, шақтық тұлға мен жақтық тұлғаға қоса, рай тұлғасын да көрсетеді [5, 50–51 бб.].

Предикативтілік екі құрамды сөйлемдерде толық, бір құрамды сөйлемдерде жартылай, көрінеді. Егер предикативтілікті бастауыш пен баяндауыштың қатынасы ден түсінсек, онда ол сөйлемнің барлық типтік түрлерін толық қамти алмайды.

Предикативтілік – сөйлемнің функционалдық ерекшелігін танытатын синтаксистік катергория, хабарды шындаққа қатысты етіп, сол арқылы сөйлемді единица ретінде қалыптастыратын сөйлемнің ең басты, шешуші белгісі. Міне, бұдан предикативтіліктің сөйлемнің жоғарыда айтылған үш түрлі сипатымен де тығыз байланысты, сол құрылымдық сипаттарды анықтайтын белгі екенін байқауға болады. Сондықтан сөйлем предикативтілігі жөнінде ғалымдардың көзқарасымен түсініктері де олардың алған бағыттарына қарай ерекшеленіп жатады. Нақтырақ айтқанда, предикативтілік сөйлемді формалдық (структуралық) тұрғыда қарайтындар үшін – бастауыш пен баяндауыштың немесе синтаксистік бас мүшелердің қатынасы (байланысы), сөйлемді семантикалық құрылым тұрғысынан қарайтындар үшін – логикалық немесе бас мүшелер деп есептелетін субъект пен предикаттың қатынасы, ал коммуникативтік құрылым ыңғайына

зерттеушілер үшін – сөйленім (высказывание) мүшелерінің – тема мен реманың (актуалдық мүшелердің) қатынасы болып табылады.

Қытай тіл білімінде сөйлем жан-жақты қарастырылған деп айтуға болады. Қазақ тілімен салыстырғанда қытай тіліндегі сөйлемге тән басты белгілер, сөйлемнің жасалу жолдары мен түрлерге бөлуде айтарлықтай айырмашылықтар бар.

Ең алдымен, мұны қытай тілінің өзіндік ерекшелігі болып табылатын ондағы сөз түрлендіруші формалардың тапшылығымен, сөйлемде сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздердің грамматикалық мағыналарды білдіретін басты тәсілдердің қатарына жататындығымен байланыстыруға болады.

Қытай тілінде сөйлемге берілген анықтамаларда сөйлемге тән мынандай басты белгілер негізге алынып жүр:

1) сөйлем белгілі бір синтаксистік заңдылықтар арқылы құралған сөздер тізбегі;

2) сөйлем біршама тиянақты ойды білдіреді;

3) сөйлемде міндетті түрде өзіне тән интонация болу керек;

4) сөйлем мен сөйлемнің арасында кідіріс болады.

Қытайдың көрнекті тілші ғалымдары Хуаң Боруң (Huang Borong) мен Ляу Шуйдоң (Liao Xudong) сөйлемге мынадай анықтама береді: “Сөйлем – тиянақты интонациямен айтылатын, біршама тиянақты ойды білдіретін тілдік бірлік” [6, 5 б.].

“Shiyong Duiwai Hanyu Yufa” атты педагогикалық грамматикада сөйлемге берілген анықтамада мынадай мазмұндар қамтылған: “Сөйлемнің алдында немесе артында айтарлықтай кідіріс болады, тиянақты интонациямен айтылады, біршама толық мағынаны білдіретін дыбыс пен мағынаның бірлігінен түратын тіркесім, ең үлкен грамматикалық бірлік, бір сөйлем аяқталған соң айтарлықтай кідіріс жасалады, жазуда нүкте (。), сұрақ белгісі (?) немесе леп белгісі (!) қойылады.” [7, 4 б.].

Т. Қалибекұлының “Қазіргі қытай тілінің грамматикасы (синтаксис)” атты оқу құралында сөйлемге мынадай анықтама берілген: “Сөйлем – коммуникативтік бірлік. Сөйлем сөз немесе сөз тіркестерінен құралған, белгілі бір интонацияға ие, біршама аяқталған ойды білдіретін тілдік бірлік” [8, 35 б.].

Қытай тілінде сөйлемдегі есімдік немесе зат есімнен жасалған бастауыш пен толықтауыштың орнын ауыстырса, бүтіндей сөйлемнің мағынасы өзгеріп кетеді. Мысалы, 他认识我 [Ta Renshi wo]. *Ол мені таниды (сөзбе-сөз: ол тану мен)* деген сөйлемнің құрамындағы 他 (*ол*) сөзі – бастауыш, ал 我认识他 [Wo Renshi ta]. *Мен оны танимын* (*сөзбе-сөз: мен тану ол*) деген сөйлемнің құрамында 他 (*ол*) сөзі толықтауыш болып тұр. Қазақ тілінде *Мен оны танимын* деген сөйлемді *Оны мен танимын* деп орнын ауыстырып айтсақ, мағынаға айтарлықтай нұқсан келмейді.

Қытай тілінде сөйлемдегі сөздердің орындарын ауыстырғанда, сөйлем мағынасының өзгеріске ұшырауының басты себебі: қытай тілінде сөз түрлендіруші формалардың тапшылығынан немесе септік жалғауларының жоқтығынан деп айтуға болады.

Қытай тілінде көмекші сөздер арқылы немесе көмекші сөздерсіз білдірілетін грамматикалық қатынастар мен грамматикалық мағыналар да бірдей болмайды. Мысалы, 说话shuo hua (*сөйлеу, сөз сөйлеу*) деген көмекші сөздерсіз тіркескен сөз тіркесі толықтауыштық қатынасты білдірсе, 说的话shuo de hua (*айтар сөз, айтатын сөз*) деген сөз тіркесіне көмекші сөз, яғни 的 құрылымдық шылауы жалғанғандықтан, анықтауыштық қатынасқа өзгереді.

1956 жылы жасалған “Уақытша жасалған қытай тілінің мектеп грамматикасы жүйесінде” кеңестік тіл білімінің әсерімен қытай тіліндегі жай сөйлемдер қос құрамды және бір құрамды сөйлемдер деп бөлінген. 1984 жылы жасалған “Мектеп бағдарламасында” қытай тілінің грамматикалық ерекшеліктері ескеріліп, жай сөйлемдер бастауыш-баяндауыш құрылымды (主谓句), бастауыш-баяндауыш құрылымды емес сөйлемдер (非主谓句) деп жіктелген.

Бастауыш пен баяндауыштан құралған сөйлем бастауыш-баяндауыш құрылымды деп аталады. Бұл сөйлем баяндауыштың сипатына, яғни баяндауыштың қандай сөз табынан болуына қарай есім баяндауышты (名词谓语句), етістік баяндауышты (动词谓语句), сын есім баяндауышты (形容词谓语句) және баяндауышы бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінен жасалған сөйлемдер (主

谓谓语句) болып 4 түрге бөлінеді. Қазіргі кезде қытай тіл білімінде “қос құрамды сөйлем” және “бір құрамды сөйлем” деген терминдер қолданыстан қалған.

Қытай тілінде баяндауышы бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінен жасалған сөйлемнің болуы қазақ тілімен салыстырғанда, өте маңызды ерекшеліктердің бірі болып саналады. Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша сөйлем мүшелері бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш және толықтырғыш болдып 6 түрге бөлінеді. Бастауыш, баяндауыш және толықтауыштар сөйлемнің негізгі мүшелері (яғни тұрлаулы мүшелер), ал анықтауыш, пысықтауыш және толықтырғыштар сөйлемнің қосалқы мүшелері (яғни тұрлаусыз мүшелер) деп аталады.

Қытай тілінде сөздің, сөз тіркесінің және жай сөйлемнің құрылымы, негізінен, ұқсас болып келеді. Мысалы, 地震 [dizhen] *жер сілкіну* деген сөз де, 身体好 [shenti hao] *денсаулығы жақсы* (сөзбе-сөз: *денсаулық жақсы*) деген сөз тіркесі де, 老师来了 [Laoshi lai le] *Мұғалім келді* деген сөйлем де бастауыш-баяндауыштық байланыс арқылы жасалған.

Қытай тілінде сөйлемнің құрамындағы баяндауыштың жақтық, шақтық және рай сияқты грамматикалық формалары болмайды, сондықтан бастауыш пен баяндауыш тек орын тәртібі арқылы байланысады. Қытай тілінде сөйлемді сөйлем деп танытатын негізгі грамматикалық белгі – интонация.

Бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі сөз түрлендіруші формалары өте аз қытай тіліне тән елеулі өзгешелік болып табылады. Қытай тіліндегі бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлар бір-бірімен тек орын тәртібі арқылы байланысады. Бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінің соңынан келетін демеуліктер қосылып айтылса немесе сөйлемге тән тиянақты интоноциямен айтылса, бастауыш-баяндауыш құрылым сөйлемге айналады. Ал сөз түрлендіруші формаларға бай тілдерде, мысалы, қазақ тілінде бастауыш-баяндауышты конструкцияның (субъектілік-предикаттық қатынастағы тіркестің) құрамындағы баяндауыштың, әсіресе, етістіктердің жақтық, шақтық, көптік және рай сияқты грамматикалық формалары болғандықтан, тұтас конструкция сөйлемдік қасиетке ие болады да, сөз тіркесі болмайды.

Қытай тілінің дәстүрлі грамматикасында жай сөйлемдер ең алдымен бастауыш-баяндауыш құрылымды сөйлем және бастауыш-баяндауыш құрылымды емес сөйлем болып екі үлкен топқа бөлінеді. Бастауыш пен баяндауыштан құралған сөйлем бастауыш-баяндауыш құрылымды сөйлем деп аталады. Бұл сөйлем баяндауыштың қандай сөз табынан болуына қарай есім баяндауышты, етістік баяндауышты, сын есім баяндауышты және баяндауышы бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінен жасалған сөйлемдер болып төрт түрге бөлінеді. Жай сөйлемнің ішінде бастауыш пен баяндауышты тауып алуға болмайтын сөйлемдер бастауыш-баяндауыш құрылымды емес сөйлемдер деп аталады. Бұл сөйлемдер бастауыш-баяндауышты тіркестерден басқа сөз тіркестерінен, я жалаң сөздерден жасалады. Бұл сөйлемдер екі түрге бөлінеді. Бірі – жақсыз сөйлем, екіншісі – атаулы сөйлем.

Қорыта айтқанда, “…тілдің грамматикалық құрылымы айқын ұлттық сипатқа ие, сондықтан әр тілдегі сөз тіркестері түрлі-түрлі топтастырылады. Мысалы, бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі (предикативтік сөз тіркесі) мен толықтырғыштық қатынастағы сөз тіркесі (баяндауыш-толықтырғышты сөз тіркесі) негізінен сөз түрлендіруші формалары өте аз тілдердің бірі – қытай тілінің табиғатына тән құбылыс” [9, 289 б.].

Қазақ тілінде сөздердің орын тәртібі жылжымалы сипатқа ие болғанымен, сөздердің орын тәртібі барлық жағдайда өзгере бермейді. Қазақ тілінде жалғаулықсыз орын тәртібі арқылы қабыса байланысқан сөз тіркесінің байланысы берік болады. Ал қытай тілінде синтаксистік құрылымдағы сөздердің орындарының өзгеріске түсуі оның байланысу тәсілі мен мағынасын өзгертеді. Қытай тілінде бастауыш-баяндауышты тізбектің құрамындағы баяндауыштардың жақтық, шақтық және рай сияқты грамматикалық формалары болмайды. Бастауыш-баяндауышты тізбек сөйлемге тән тиянақты интонациямен айтылса немесе сөйлемнің соңынан келетін демеуліктер қосылып айтылса, бастауыш-баяндауыш құрылымды сөйлемге айналады. Қытай тілінде сөйлемді сөйлем деп танытатын негізгі грамматикалық белгі интонация болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зеттеулер. –Алматы: Жазушы, 1989. –320 б.
2. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев: Вища школа, 1984. –160 с.

3. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. –Алматы: Қазақ университеті, 1991. –168 б.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы: Абзал-Ай, 2013. –640 б.
5. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі . –Алматы: Мектеп, 1983. – 168 б.
6. Huang Borong, Liao Xudong. Xiandai Hanyu (2). –Beijing: Gaodeng Jiaoyu Chubanshe, 1997. – 309 p.
7. Hu Peian. Shiyong Duiwai Hanyu Yufa. –Wuhan: Huazhong Keji Daxue, 2011. –263 p.
8. Қалибекұлы Т. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы (синтаксис). –Алматы: Мерей, 2018. – 218 б.
9. Қалибекұлы Т. Қытай тіл біліміндегі толықтырғыш пен толықтырғыштық қатынастағы сөз тіркесі//Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2019. – №9/2. –283–289 бб.

УДК 81’1 – 027.21

Қалыбаева Айгуль Жакыповна,
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Магзымова Жанат Салауатовна,
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СҰЛУЛЫҚ ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР МЕН ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі сұлулық ұғымына қатысты фразеологиялық бірліктер мен теңеулердің лексика-семантикалық ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылады.

Кілт сөздер: теңеу, сұлулық ұғымы, фразеологиялық бірліктер, ағылшын тілі, қазақ тілі.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности фразеологических единиц и сравнений по понятию красоты в английском и казахском языках.

Ключевые слова: сравнение, понятие красота, фразеологические единицы, английский язык, казахский язык.

Annotation: This article discusses the lexical and semantic features of phraseological units and comparisons on the concept of beauty in the English and Kazakh languages.

Key words: simile, the notion of beauty, phraseological units, the English language, the Kazakh language.

Кіріспе

Лингвомәдениеттану бағытының негізгі мақсаты – алдыңғы ұрпақтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық мәдениетінің жетістіктері мен тәжірибелерін, ұлт өркениетіне қатысты ақиқат белгілерін таңбалайтын тұрақты тілдік бірліктерді зерттеу.

Қазақ тіл білімінде «қазіргі лингвистиканың құрылымдық, яғни тілді өз жүйесі ішінде ғана зерттеу парадигмасының антропоцентристік қағида негізінде – сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, оның (тілдің) функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық үрдіспен байланыстыра қарайтын зерттеулердің нәтижесі болып табылар соңғы он жыл көлемінде тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейтін лингвомәдениеттану ғылымы пайда болды», – деп айтуға толық негіз бар [25; 27]. Тілді лингвомәдени бағытта қарастырудың кешенді сипаты мен ғылымиаралық сабақтастығын атап өткен жөн. Атап айтқанда, зерттеу барысында этнография, тарих, мәдениет, салт-дәстүр, өнер, космонимия, т.б. ғылымдарының деректері де тиімді пайдаланылады.

Осы саладағы жалпы тіл білімінің теориялық тұжырымдары мен қазақ тіл біліміндегі нақты деректер негізіндегі зерттеулердің нәтижелері лингвомәдениеттанудың маңызды да айқын тұжырымдары мен қағидаларын қалыптастырды. Нақты түрде айтсақ, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда, тіл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ *ұғым – тіл – мәдениет* жиынтығынан құралатын, тұтас дүние жөніндегі мол мағлұмат беретін ұлттық мәдени код, қор, мәдени ақпарат көзі ретінде танылады. Себебі, адамға рухани, интеллектуалдық, әлеуметтік мүмкіндіктерден туындайтын аса мол алуан түрлі ақпарат тілдік арналар арқылы беріледі. Санадағы бұл ақпараттар *концепт* немесе *ұғым* арқылы түйінделеді. Осыған орай, *ұғым* белгілі бір объектінің ең мәнді белгілерін көрсететін сананың нәтижесі болса, *концепт* объектінің ең мәнді белгілерімен қатар, мәнді емес белгілерін де қамтитыны жоғарыда аталған зерттеулерде дәлелденген.

Негізгі бөлім

Ұлттық атаулардың жасалуының бір жолы, ұғымды берудің көркемдік амалы – ұқсату. Ол күнделікті өмірде, тұрмыстық тәжірибеде қалыптасады. Себебі, адамдардың табиғаттағы әртүрлі құбылыстарды бақылап салыстыруы, оны өз іс-әрекетімен, тәжірибесімен салыстыруы,

ассоциациялық бейнелер түрінде әртүрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы, солардың негізінде танымын кеңейтуі осы қасиетке негізделеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *«құндыз»* сөзі жағымды коннотацияға ие. Көздің жауын алатын әдемі, екінің бірінің қолына түсе бермейтін бағалы терісі үшін «байлық, барлық, сұлулық, бақуаттылықты» білдіреді. Қазақтың қызын *«Аспандағы жұлдызым, жағадағы құндызым»* деп еркелетуі, оған *Құндыз* есімін беруі тегін емес. Ал оның орыс тіліндегі баламасы *«выдра»* сөзі орыс лингвомәдени жүйесінде *«күйгелектік, қатыгездік»* мінезінің символы ретінде жұмсалып, «арық, ұсқынсыз әйелмен» ассоциацияланады. Сондай-ақ *«қызғалдақ»* сөзі де қазақтар үшін бай лингвомәдени мәнге ие. Сирек өсімдік ретінде Қызыл кітапқа енген қызғалдақ кез-келген жерде өсе бермейді. Биік жерде өсетін қызғалдақтың бүр жарып ашылуын, жайқалып өсуінің өзіндік мәні, кезеңі бар. Оның басқа гүлдерге ұқсай қоймайтын ерекшелігін қазақ даласында өскен бала ғана біледі. Қызғалдақтың Отаны көп айтылып жүрген Голландия емес, Қазақстан деген де болжам бар. Көбінесе қыз сұлулығының, қайта айналып келмейтін жастық шақтың символы ретінде қолданылады. *Қыз дегенің - өмірдің **қызғалдағы**, Қылықтылар аз ба екен қыздан-дағы?..* (И. Сапарбай. Ғашықтың тілі.); *Қырандай тиген кептерге, **Қызғалдақ-ғұмыр**, бозбала-ай!* (М. Мақатаев. Аманат).

Ал орыс мәдениетінде *«тюльпан»* сөзі ешқандай лингвомәдени мәнге ие емес. Сонымен қатар орыс тіліндегі *«калина»* сөзі ауыр әйел тағдырын білдіріп, жауапсыз махаббатпен ассоциацияланса (В. Шукшиннің «Калина красная» әңгімесінің желісімен түсірілген аттас фильмді еске түсіріңіз), ал оның қазақ тіліндегі баламасы *«шәңгіш»* сөзі лингвомәдени тұрғыда бейтарап, нольдік мәнге ие.

Осыған орай, біздің ойымызша, қазақ тіл біліміндегі *«шаңырақ», «тары», «от», «қамшы»* т.б. концептілер ұлттық мәдени константалар ретінде танылған ұғымдар А. Ислам, Н. Уәли, Б. Ақбердиева, М. Күштаева т.б. еңбектерінде лингвомәдениеттанымдық бағытта зерттеліп, дәлелденген.

Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениеттің көрсеткіші. Сондықтан оны құрылымдық лингвистика деңгейінде зерттесек, үлкен нәтиже ала алмаймыз. Себебі, бұнда тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, этномәдени ақпараттарды сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, бүтін тұтастық болып танылады.

Психолингвистикалық бағыт бойынша адамның белгілі бір ұғымды қалай қабылдайтынын, сол ұғымды танытуда санадағы ақпараттарын қалай қолданатынын анықтауға болады. Адам сыртқы дүниені, сырттан қабылданған дүниені өзінің ассоциативтік қабылдау қабілеттері арқылы (сезім мүшелері арқылы) таныта алады және автоматты түрде жиі қайталанудан дағдылы түсінікке айналған стереотиптер арқылы таныта алады. Ал әрбір халықтың немесе ұлттың, әлеуметтік топтың не болмаса әрбір адамның өзіндік таныту ассоциациясы, стереотиптері болады. Психолингвистикада сонымен қатар салғастырмалы әдіске сүйене отырып, әрбір ұлттың аффективті тіл бірліктерін, эмоционалды ұғымдарын, тіліндегі экспрессивтік ерекшеліктерін нақтылап көрсетуге болады. Әрбір ұлттың өзіне сөйлеу мәдениетіндегі, жалпы қарым-қатынасындағы адам психикасының деңгейін, адамның психикалық қабілеттерін, мінез-құлық ерекшеліктерін (ұстамдылық, күйгелектік, намысқойлық, қызуқандылық) т.б. айқын көрсетуге болады.

Зерттеуші В.А. Маслова *концептілерді жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер* деп бөлсе, Р.М. Фрумкина тілдік жүйедегі концептілерді *әмбебап концептілер және ұлттық-мәдени мәнге ие концептілер* деп ажыратады. Осыған орай **«сұлулық»** *ұғымының* тілдік көрінісінің кейбір қырларын сипаттауға тырыстық.

An aquiline nose – құс мұрын**. Ex:** *He was tall, swarthy, clean-shaven, with splendid dark eyes, **an aquiline nose,** and raven black, wavy hair. (Somerset Maugham. The Razor's Edge. Ch. 5). Софидің корсикалық досы ұзын бойлы, әдемі қара көзді, толқын қара шашты, құс мұрынды, сақал-мұртын тап-тақыр қып тастаған қараторы жігіт екен.*

Beauty and folly are old companions – Сұлу мен санасыз ежелгі достар.

Beauty dies and fades away, but ugly holds its own – Сұлу қыздың әр тайып, оңар кезі болады.

Beauty is in the eyes of the gazer – Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу.

Beauty is only but skin deep – Сырты жалтырауық, іші қалтырауық.

A nancy boy/ a pancy boy – қыздай сызылып, майысып қалған ұл бала. **Ex:** *Uncle Vernon and Aunt Petunia had managed to find excuses for his bad marks as usual; Aunt Petunia always insisted that Dudley was a very gifted boy whose teachers didn't understand him, while Uncle Vernon maintained that 'he didn't want some swotty little* ***nancy boy*** *for a son anyway'. They also skated over the accusations of bullying in the report - 'He's a boisterious little boy, but he wouldn't hurt a fly!' said Aunt Petunia tearfully. J.K. Rowling. Harry Potter and The Goblet of Fire. Ch. 3. Invitation. Вернон ағай мен Петуния апай әдеттегідей Дадлидің табеліндегі нашар бағаларды ақтап алды; Петуния апай Дадлиді мұғалімдер бағалай алмай жүрген өте талантты бала санайды: Вернон ағай оған "сабақты судыратып жаттап алатын* ***қыз тәріздес сызылып қалған баланың****", - керегі жоқ екенін айтады. Олар ,сондай-ақ, күнделіктегі Дадлиді сынай мінездеген ескертпеге шүйілді. Дадли бір орнында отыра алмайтын тынышсыздау болғанымен "қой аузынан шөп алмайтын момын бала ғой", - деді Петуния апай жыламсырап.*

One's ewe lamb-қоңыр қошақаны, жан дегенде жалғызы. **Ex:** *Jane, I never meant to wound you thus, if the man who had but one little* ***ewe lamb*** *that was dear to him as a daughter, that ate of his bread and drank of his cup, and lay in his bosom, had by some mistake slaughtered it at the shambles, he would not have rued his bloody blunder more than I now rue mine. Charlotte Bronte. Jane Eyre. Ch. 27. Джейн, менде сізді қорлайын деген ой болған жоқ. Егер бұл дүниеде туған қызындай қымбат, оның нанын жеп, суын ішкен, кеудесіне басын қойып ұйықтаған* ***жалғыз қоңыр қошақанын*** *кездейсоқ өлтіріп алған адам болса, оны дәл мендей жоқтап жылаған ешкім жоқ.*

Fine feathers make fine birds – сұлулық адамның киген киіміне көп байланысты.

Halcyon days – қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман, яғни бейбіт өмір, мамыражай тіршілік**. Ex:** *'No it's a lovely day. Look- there are people on the sidewalk down there without topcoats'. He struggled with the window fastenings: they were stiff, because seldom used, but eventually he got a pane open. Sweet fresh air gently billowed the net drapes. Arthur Kingfisher took deep breaths down into his lungs. 'Hey, how d'you like this? The air is like wine. Come over here and breathe'. Song me came to his side and he put his arm round her. 'You know something? It's like the* ***halcyon days'.*** *- Бүгін күн тамаша боп тұр. Қарашы, кейбіреулер пальтосыз жүр, - Артур терезенің тұтқасын тартып-тартып қалды: сирек қолданылғандықтан рамасы қатып қалған екен, біраз жұлқылағаннан кейін ашылып кетті. Тәтті таза ауа пердені сәл ғана желпіді. Артур Кингфишер ауаны сіміре жұтты. - Бал шараптай. Бері келші, сен де демалшы мына ауамен. – Соң ми Артурдың жанына келіп еді, Артур қыздың белін қолымен орап алды. – Бірдеңе айтайын ба? Бұл күнді* ***қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған күн*** *деуге болады.*

Handsome is that handsome does – Тәні сұлу – сұлу емес, жаны сұлу – сұлу. **Ex:** *After he had gone and they were alone in their bedroom Mr. and Mrs. Carter talked him over. ' He is handsome, you can't deny that, 'she said. '****Handsome is as handsome does.*** *D' you think he is after her money?' Somerset Maugham. Episode Жігіт кеткен соң мистер мен миссис Картер ол туралы әңгіме қозғады. Ол сымбатты жігіт, мойындау керек, - деді миссис Картер.*

Тәні сұлу –сұлу емес, жаны сұлу- сұлу. *Ол қызымыздың ақшасына қызығып жүрген жоқ па екен?*

Look like a million bucks/ look like a million dollars – өте әдемі көрінеді, өте сәнді көрінеді. **Ex:**

A: I don't know if it is good, but I followed the recipe.

B: It ***looks like a million bucks.***

A: Well, you know, you can't eat the look so go on, try it, try it, I want my grade on the taste.

A: Дәмі қалай болғанын білмеймін. Әйтеуір, бәрін кітап бойынша әзірледім.

B: Көзге ***өте әдемі*** *көрінеді .*

A: Әдемілігіне тоймайсың ғой. Жеп көрсеңші. Дәмінің бағасын берші.

Milk and roses - қарға тамған қандай, яғни аққұба жүзді деген мағына. **Ex:** *She was really an extremely pretty little thing, very fair, with enormous blue eyes and a lovely little straight nose. Her skin all* ***milk and roses,*** *was exquisite. Somerset Maugham. The Book-Bag. Оливия үріп ауызға салғандай әдемі еді. Алыңдай сары шашына шарасынан төгілердей боп тұнып қалған көгілдір көздері, пістедей мұрны жарасып-ақ тұр.* ***Қарға тамған қандай*** *бет терісі үлбіреп тұр.*

Prettiness dies first – Сұлулық алдымен өледі.

Prince charming – арман жігіт, қыз қиялындағы ақылды, сымбатты, қалталы, мейірімді, жомарт жігіт.

Ex: *Tilly: I haven't closed myself for once, no, I'm waiting for someone.*

Jane: Ow, ***a prince charming?***

Тилли: Мен еркектен біржола безінген жоқпын. Өз сыңарымды әлі күтіп жүрмін.
Джейн: ***Ақбоз ат мінген армандағы асыл жігітті*** *ме?*
A wasp waist - құмырсқа бел, бұраң бел, қыпша бел [26].
«Сұлулық» концептісі: *қырдың қызыл түлкісіндей, еліктің лағындай, кер маралдай керілу, қордың қызындай* т.б. **«Түр-кескін» концептісі:** *ботаның көзіндей мөлдіреу, балқып туған толған айдай, домаланған қозыдай сүйкімді, жаңа туған құлындай* т.б.

Қорытынды

Келтірілген мысалдардан фразеологиялық бірлік және теңеу бейнесінің негізі ретінде екі тілде әр түрлі мағыналық топтардың құрамына кіретін атаулар қолданылатыны көрінеді. Олардың қолдану аясында әр тілге тән ерекшеліктермен қатар, екі тілге де ортақ белгілері де кездеседі. Бұл айтылған ой фразеологиялық теңеулердің концептілік құрылымы мен коннотативтік мағынасына талдау жүргізу арқылы дәйектеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

25. Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары: Ф.ғ.к. дис. Алматы, 2003. 27 б.
26. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. Астана: «Парасат – KZ баспа үйі», 2010. 727 б.

Муканова Зайра Айкыновна,
доцент м.а., ф.ғ.к.,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: mukanova_za@mail.ru

Әбітаева Шынар Қуанышқызы,
магистрант,
жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: abitayeva.shynar@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР

Түйіндеме: Бұл мақалада қарастырылып отырған мәселе жаһандану жағдайындағы жоғарғы білім беру жүйесінде жаңа терминдердің қалыптасуы. Соңғы жиырма жылдықта, еліміздің жоғарғы білім беру жүйесіне жаңалық ретінде енген кредиттік жүйеге қатысты жаңа түсініктер білім беру саласына жаңа терминдер алып келді. Қазір, жоғарғы білім беру орындарында жеке тек сол ортаға тән терминдер қалыптасты. Мақалада осы терминдер, олардың мағынасы және кредиттік жүйе мен терминжасам мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: жаһандану, жоғарғы білім беру орындары, терминдер, кредиттік жүйе, терминжасам.

Аннотация: Рассматриваемая в данной статье проблема – становление в условиях глобализации в системе высшего образования новых терминов. Новые концепции, касающиеся кредитной системы, вошедшие в систему высшего образования страны за последние двадцать лет, привели в сферу образования новые термины. Сейчас, в высших учебных заведениях сформировались отдельные термины, характерные только для данной среды. В статье рассматриваются эти термины, их значение и проблемы кредитной системы и терминообразования.

Ключевые слова: глобализация, высшие учебные заведения, термины, кредитная система, терминообразование.

Summary. The main point of this article is formation of new terms in the higher education system in the conditions of globalization. New concepts that have entered the country's higher education system over the past twenty years regarding the credit system have brought new terms to the field of education. Now, in higher education institutions, certain terms that are specific only to this environment have been formed. The article deals with these terms, their meaning and problems of the credit system and term formation.

Keywords: globalization, higher education institutions, terms, credit system, term formation.

Кіріспе

Соңғы жиырма жылда көптеген дамыған мемлекеттер ұлттық білім беру жүйесін реформалауды жүзеге асыруда. Білім беруді ұлттық экономикадағы бәсекеге қабілеттіліктің маңызды факторына айналдыру үшін білім беру саласына заман талабына сай біршама өзгерістерді енгізу қажеттілігі туындады. Білім беру саласын көркейту жұмысын көптеген мемлекеттер басымырақ мақсат ретінде алдыңғы қатарға қойған болатын. Соның нәтижесінде әлем білім беру саласында біршама даму үрдісіне қол жеткізді. Басқа елдер сиякты, елімізде де білім беру саласы тынымсыз, қызу қызмет үстінде. Отанымыздың әр азаматы үшін білімнің орны асқақ екендігі мәлім. Сондықтан көпшілігімізді толғандыратын мәселелердің бірі, әрі бірегейі – білім саласы. Бүгінде елімізде 100-ден астам жоғарғы білім беру орындары бар. Олардың әрқайсында білім алушылар саны да жетерлік.

Негізгі бөлім

Бүгінде аты баршаға мәлім «Жаһандану» термині бұл саланы да аттап өткен жоқ. Жаһандану қазіргі қоғамның барлық салаларына тарап, заманауи мәдениеттің дамуына әсер етуде. Осының салдарынан әлемде бірыңғай экономикалық және ақпараттық кеңістік пайда болуда. Жаһандану үрдісінің әсерінен жоғарғы білім беру жүйесінде біршама дамып, заманға ілесіп келе жатырмыз десек те болады. Жаһандану елдердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуі арқылы жер бетіне тарап, сол қарым-қатынасты одан әрмен дамытып, күшейтетін фактор. XXI ғасырдың басты міндеті: миллиондаған және миллиардтаған адамдардың талпыныстарының өз алдына осьі болып

табылатын, күмәнсіз, өмір сүру сапасын, оның ішінде жеке тұлғаның даму шартын анықтаушы білім беру сапасының артуы. Дәл сол себептен, ғылым мен білім беру жүйесін реформалау мен жаңа сатыға көтеру жаһандану жағдайындағы көптеген мәселелердің шешімін анықтаушы фактор болып табылады [1, 3].

Жаһанданудан бізге жеткен жаңалықтардың бірі – «Кредиттік жүйе». Кредиттік жүйе еліміздің дүниежүзілік білім беру кеңістігіне енуге және білім беру саласын ілгері дамытуға үлкен бір септігін тигізетін, әлемге кеңінен тарап келе жатқан жүйе. Қазақстан Республикасы 2002 жылы кредиттік жүйеге ақырындап көше бастады. Кредиттік жүйеге көшудегі негізгі мақсатымыз – білім беру саласының ахуалын жақсарту мен дамыту, жетілдіру. Мемлекетіміз аталмыш жүйеге көшу арқылы бірнеше есіктерге жол тапты. Қазақстан Республикасы жоғарғы оқу орындарына кредиттік технологияны енгізу себептері: еліміздегі білім беру жүйесін дүниежүзілік стандаратқа келтіру, мамандардың дипломадарының халықаралық деңгейде жарамды болуы, отандық және дүниежүзілік еңбек рыногында біздің мамандарға деген сұраныстың биік деңгейге көтерілуі, біздің студенттердің шетелден білім алуына жағдай туғызу, шет елдермен студенттерді, оқытушыларды, мамандарды академиялық ауыстыруға мүмкіндік жасау. Кредиттік оқыту технологиясы Қазақстанның дүниежүзілік деңгейге көтеріліп, біздің ұлттық білім беру бағдарламамызды халықаралық дәрежеде тануға мүмкіндік береді [2, 95]. Мұндағы аталып өткен оң әсерлерді ескерер болсақ, кредиттік жүйеге көшу еліміздегі жоғарғы білім беру жүйесіне үлкен, әрі тиімді өзгерістер алып келгені рас. ЖОО-ны әлемдік білім беру кеңістігінде интеграциялау мақсатында кредиттік білім беру жүйесіне көшіру мемлекетіміздегі білім беру ісін жаңартудағы үлкен жұмыстың негізгі бөлігі болып табылады [1, 6].

Енді жаһанданудың жаңалықтарына тоқталсақ... Егер жаһанданудың мемлекетіміздегі білім саласына тигізген әсерін қоғамдағы өзгеріс деп қарар болсақ, қоғамдағы орын алып жатқан ірі-ірі өзгерістер өз кезегінде тілімізге әсер етпей қоймайтындығы, жаңа сөздер мен жаңа терминдердің пайда болуына алып келетіндігі белгілі. Бүкіл қоғамдық өмірдің барлық саласында түбірлі өзгерістер болып жатқан қазіргі кезеңде сол өзгерістерге лайықты қызмет етуге, соны айна-қателіксіз, нақпа-нақ білдіруге тиісті құрал – тіл десек, оның ішінде терминологиялық лексиканың жөні мүлде бөлек [3, 10-11]. Сол жаңа сөздер мен терминдер қатарына жоғарғы оқу орындарындарында тілдік қолданыста айтыла бастаған терминдерді жатқызсақ болады. Мысал ретінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің kaznu.kz ресми сайтында берілген академиялық терминдерге назар салсақ.

Кесте

Ақпараттық-білім беру порталы	Білім алушылардың академиялық ұтқырлығы	Дәреже
Ақпараттық-білім беру ресурстары	Академиялық күнтізбе	Мемлекеттік емтихан комиссиясы
Зерттеу практикасы	Академиялық қарыз	Академиялық мәселелер жөніндегі департамент
Инклюзивті білім беру	Академиялық кезең	Дескрипторлар
Қорытынды аттестаттау	Білім алуышының академиялық рейтингі	Дипломдық жұмыс(жоба)
Қорытынды бақылау	Академиялық еркіндік	Қашықтықтан білім беру технологиясы
Пәндер каталогы	Академиялық кредит	Докторантура
Таңдау компоненті	Академиялық сағат	Философия докторы(PhD)
Құзіреттілік	Белсенді үлестірме материалдар	Бейіні бойынша доктор
Білім алушылардың оқу жетістіктерін бақылау	Аппеляция	Оқытудың қосымша түрлері
Кредиттік оқыту технологиясы	Практика базалары	Докторлық диссертицая
Кредиттік ұтқырлық	Бакалавриат	Шетелдік ғылыми тағылымдама
Куратор	Бакалавр	Бітіру жұмысын қорғау
Жазғы семестр	ЖОО конпоненті	Жеке білім беру траекториясы

Магистратура	Оқу жетістіктерін сырттай бағалау	Жеке оқу жоспары
Магистр	Бітіртуші кафедра	Магистранттың/докторанттың жеке жұмыс жоспары
Магистрлік диссертация	Аттестаттау комиссиясы	Қашықтықтан оқытудың ақпараттық технологиясы
Магистрлік жоба	Мультимедиа	Білім алушылар
Әдістемелік жұмыс қызметі	Студенттің/магистранттың/ докторанттың ғылыми-зеттеу жұмысы	Міндетті компонент
Модуль	Ғылыми-әдістемелік кеңес	Бағдар беру аптасы
Модульдық оқыту	Ғылыми жетекші/консультант	Оқу жоспары
Қосымша білім беру бағдарламасы	Еуропалық трансферт жүйесі(аударма) және кредит жинақтау	Негізгі оқу бағдарламасы
Негізгі білім беру бағдарламасы	Білім беру бағдарламасы	Офис-тіркеуші
«I»(Incompete) бағасы	Қайта тіркелу кезеңі	Пререквизиттер
«AU»(Audit) бағасы	Пәнді қайта оқу(Retake)	Жарты семестрлік емтихан
Курстан курсқа өту GPA балы	Диплом алды практикасы	Дипломға қосымша
Кредиттерді қайта есептеу	Постреквизиттер	Өндірістік практика
Білім алушыларды аралық аттестаттау	Оқу пәніне тіркелу	Аралық бақылау
Қатысу және үлгерімнің электрондық журналы	Оқу жұмыс жоспары	Білім алушылардың өзіндік жұмыстары(СӨЖ/МӨЖ/ДӨЖ)
Оқытушының басшылығымен жүргізілетін білім алушының өзіндік жұмысы	Үлестірмелі материалдар	Силлабус
Оқу үлгерімінің орташа балы GPA	Типтік оқу бағдарламасы	Оқу-әдістемелік жұмыс
Транскрипт	Тьтор	Білім алушылардың оқу жетістіктері
Ағымдағы бақылау	Оқу практикасы	Пәннің оқу-әдістемелік кешені(ПОӘК)
Оқу-әдістемелік жұмыс	Білім алушылардың оқу жетістіктері	Оқу түрі
Эдвайзер	Оқу жетістіктерін бағалаудың балдық-рейтингтік әріптік жүйесі	Емтихан сессиясы
Элективті пәндер		

Кестеде жалпы саны 106 термин бар және олардың барлығы жоғарғы білім беру саласы аясында кеңінен қолданысқа түсіп келе жатқан терминдер. Қазақстандағы жоғарғы білім беру жүйесінде жаңа терминдердің қалыптасуының өзі назарға алып, ескерерлік жаңалық. Берілген терминдердің құрылымына қарар болсақ, аударма әдісі арқылы жасалғанын байқаймыз. Терминжасау аударма ісінің дамуымен тікелей байланысты. Себебі тілімізге енген терминдердің басым бөлігі осы аудармалау әдісі жасалады. Тіпті кірме терминдердің өзін тіл лексикамызға енгізбестен бұрын аудармашылармен кеңесетіні рас. «Термин, ең алдымен, белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды.» [3, 19]. Сол тәрізді қарастырылып отырған терминдер кредиттік білім беру жүйесінің негізгі ұғымдары. Берілген терминдердің қайсыбірін қарасақ та өзіне тән мағынасы бар. Бұл терминдер қатарында аударма әдісі арқылы жасалған ана тіліміздегі сөздермен қатар өзге тілден енген кірме сөздер де кездеседі. Сондықтан терминдердің жасалу жолдарын ескере отырып келесі топтарға бөлдік:

1. Ана тіліміздегі баламаларын табу арқылы аударылып жасалған терминдер: «аралық бақылау», «құзіреттілік», «дәреже», т.б. Терминдерге тән қасиеттің бірі – дефициясының болуы. Аталған терминдердің дефинициялары:

• Аралық бақылау(ағылшынша – midterm examination/midterm) – семестр ортасындағы емтихан/аралық аттестация. Жазбаша немесе ауызша сұрақ түрінде өткізілуі мүмкін. Мақсаты: оқу материалын аралық меңгеру деңгейін тексеру [4, 210].

• Құзіреттілік(ағылшынша – competence) – 1) білім алушының білім алу дайындығына алдын ала қойылған әлеуметтік талап, яғни білім алудың соңғы нәтижесі: білім алушы меңгеруі тиіс немесе меңгеріп болған білімі, икемі, машығы; 2) тұлғаға белгілі бір қызметте құзіреттілігін қалыптастыруға және/немесе танытуға мұрша беретін білім беру нәтижелерінің (білім алушының меңгерген білімі, икемі, машығы, тәжірибесі) жиынтығы [4, 84].

• Дәреже(ағылшынша –degree) – академиялық, ғылыми дәреже. Студентке бекітілген білім беру бағдарламасын сәтті аяқтағанда ЖОО (Жоғарғы оқу орны) беретін марапатты біліктілік [4, 102].

2. Кірме терминдер. Атап айтқанда: «модуль», «силлабус», «эдвайзер», «аппеляция», т.б. Дефициялары:

• Модуль (ағылшынша – module) – оқу модулі. 1) әдіс бойынша ұйымдастыру, ақпараттық және бақылау функцияларының орындалуы қарастырылған оқу пәні материалының аяқталған бөлігі; 2) білім беру бағдарламасындағы оқу пәндерінің, оларды меңгерудің бірыңғай кезеңімен біріктірілген (мысалы, семестр) жиынтығы, сондай-ақ қойылған мақсаттар мен тәрбиелеу нәтижелері, білім берудің нақты логикалық түрде аяқталуы; 3) пәндер мен/немесе олардың компоненттерінің циклі төңірегінде білім берудің туыстық мазмұнымен біріктірілген білім беру бағдарламасының оқу пәндерінің жиыны [4, 213].

• Силлабус (ағылшынша – syllabus) – оқу пәнінің бағдарламасы. Оқу пәнінің мақсаты мен мазмұнын, ақпараттық көлемін, білім алуышылардың меңгеруі бойынша құзіреттіліктерінің қалыптасу деңгейін анықтайтын реттемелеуші оқу құжаты, сонымен қатар оқу пәнін үйрету мен оқыту реті, ұсынылатын оқулықтардың, басқа да әдістемелік және дидактикалық ақпарттардың тізімі, оқу пәні бойынша білім беру табыстылығының өлшемшарты мен білім беру табыстылығындағы диагностика құралдары [4, 303].

• Эдвайзер (ағылшынша – advisor) – жетекші, баулушы. Ортақ қызмет жүйесінде алатын орнына байланысты сәйкесінше тиісті беделге ие болушы тұлға; өзіне бағынушы өзге жеке тұлғаларға қатысты өз беделін іске асырушы тұлға [4, 36].

• Аппеляция (ағылшынша – appeal) – арнайы аппеляциялық комиссиямен қаралатын, қойылған бағаның дұрыстығы немесе дұрыс еместігін оны өзгерту немесе қайта тапсыру мүмкіндігімен шешім қабылдауды мақсат ететін, емтиханда алынған бағаның негізсіздігі жайлы талапкердің немесе студенттің арызы [4, 42].

3. Ана тіліміздегі сөздер мен кірме сөздердің тіркесіп келуі арқылы жасалған, құрылымы жағынан аты аталып тұрғандай екі немесе одан көп сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: «Элективті пәндер», «модульдық оқыту», «пәндер каталогы», «инклюзивті білім беру», т.б. Дефициялары:

• Элективті пәндер(ағылшынша – elective classes) - элективті, студенттің дербес өзі таңдай алатын пәндері [4, 122].

• Модульдық оқыту(ағылшынша – modular course/program) – модульдық оқыту курсы немесе модульдық бағдарлама. Білім алушыларға пәнаралық курстарды меңгеруге мүмкіндік беретін бағдарламалар(немесе модульдер) бірлігінің нақты санын меңгеруден тұрады [4, 213].

• Пәндер каталогы(ағылшынша – course catalogue) – оқу мекемесімен жүзеге асатын оқу бағдарламаларының каталогы [4, 93].

• Инклюзивті білім беру(ағылшынша – inclusive education) – денсаулығы тұрғысынан мүмкіндіктері шектеулі балалар мен ондай шектеуліктері жоқ балаларға ортақ білім беру мен тәрбиелеу [4, 169-170].

Өмірзақ Айтбайұлы ағамыз сөз тіркесімі арқылы жасалған терминдерді зерттей келе оны үш түрге бөледі: 1) ұлттық тіліміздің сөз материалынан және соның сөзжасам құралдарының қатысуы арқылы жасалатын терминдер; 2) қазақ және кірме сөздер тіркесімі арқылы жасалатын терминдер; 3) орыс тілі арқылы келген интернационалдық сөздер мен советизмдер тіркесімен тұратын терминдер [3, 229]. Біз мақаламызда үшінші түрге өзге тілдер арқылы келген сөздерді

жатқызамыз. Сонымен кестеде берілген терминдерімізде осы айтылған үш түр де кездеседі. Мысалы: 1) оқытудың қосымша түрлері, жеке оқу жоспары, қайта тіркелу кезеңі, т.б.; 2) жазғы семестр, академиялық қарыз, міндетті компонент, т.б.; 3) докторлық диссертация, аттестаттау комиссиясы, философия докторы, т.б.

Алайда, терминдерді осы үш түр бойынша сұрыптасақ, екінші түр (қазақ және кірме сөздердің тіркесімі арқылы жасалған терминдер) саны басым болып тұр. Бұдан қорытар жәйт, терминдерді аудару барысында ана тіліміздегі нұсқаларын табу ісінің ақсаңдап тұрғандығы. Статистика бойынша қазақ терминологиясының шамамен 70-80 пайызы кірме терминдерден тұрады. Қазіргі таңда терминтанушы ғалымдар арасында осы терминдердің ана тіліміздегі баламасын табу немесе осы формада қалдыру өзекті мәселе ретінде әлі де қызу талқылануда. Терминге тән келесі қасиет – жасандылық екендігін ескере отырып, терминдердің туындаған ұғымдарға атау беру қажеттігінен қолдан жасалатынын да ұмытпағанымыз жөн. Бұл жайында Ш. Құрманбайұлы: «А. Байтұрсынұлының қаламынан туындаған жүздеген терминдердің барлығы да өз уақытында жасанды болған. Қазір ешкім оларды жасанды деп жатсынбайды.» – дей келе жасанды жолмен ана тіліміз негізінде төл терминдерді жасауды ұсынады. Ұғым айтқындалмай тұрып термин жасалмайтыны сияқты, белгілі бір терминмен белгіленбестен бұрын ұғым да көрініс бере алмайтындықтан олар бірінсіз бірі өмір сүре алмайтын бір бүтінді құрайды [5, 53]. Сондықтан, терминжасамда пайда болған кез-келген термин белгілі бір ұғымды қамтиды. Жаңа ұғым пайда болған сайын жаңа термин жасауға деген қажеттілік туындайды. Осылайша терминдердің саны жаһандануымен бірге арта берері куәсіз.

Қазіргі замандағы қазақ тілінде қалыптасқан ғылыми терминдер біршама уақыт пен еңбектің жемісі десек те болады. Термин саласына көп еңбек сіңірген, қазақ терминологиясына қосқан елеулі үлесі бар Өмірзақ Айтбайұлы ағамыздың айтқанындай, «Тілдегі көптеген терминдердің пайда болуы, негізінен, ғылым мен техниканың өмірге дендеп енуіне тікелей байланысты. Сондай-ақ, өнер, білім, оқу, ағарту, баспасөз бен баспа жұмыстарының қауырт қолға алынуы да терминологиялық лексиканың қанат жаюына сеп». Терминологиялық лексика тіліміздің үлкен бөлшегін алып жатыр. Ол үздіксіз жалпы лексикалық жүйемен тікелей байланыс құруда. Сондықтан болар, қазіргі таңда терминдер саны артуда. Терминдердің жасалу жолдары әрқалай. Шығу жолына қарар болсақ, жоғарыда да атап кеткеніміздей терминдер ғылым мен техниканың дамуы әсерінен өзге шет елдерден бізге жаңалық ретінде келіп, тілдік қолданысымызға жаңа сөз, жаңа ұғым, жаңа термин ретінде еніп жатыр.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, терминдер – тіл лексикасының бір бөлшегі. Ол бір орында тоқтап қалмай, ғылыммен бірге жарыса үнемі дамып отырады. Соңғы кездері қазақ терминологиясы аясында зерттеу жұмыстарының саны артып келеді. Бұл терминология саласында көптеген жұмыстар жасалыну керектігінің айқын дәлелі. Расында, терминология әлемінде қозғалар мәселелер өте көп. Бұл мақалада жоғарғы білім беру саласында пайда болған терминдер туралы баяндадық. Алайда, тек жоғарғы білім беру ортасында ғана емес, өзге де қоғамдық орталарда жаңа терминдердің саны артуда екендігін ескергеніміз жөн. Ол терминдерді өз тіліміздің лексикасына және тілдік қолданысымызға қазақ тіліне сай дәрежеде енгізудің өзі сонау А. Байтұрсынұлының кезінен бері көтеріліп келе жатқан мәселе. Қазіргі уақытта да бұл мәселемен айналысушы терминтанушы ғалымдар бар, және тілімізде пайда болатын немесе кірме сөздерден енетін терминдер тікелей осы мамандардың талқылауы арқылы тіл лексикамызға енбек. Иә, қалыптасқан жаңа терминдер тілдік қолданысымызға енері сөзсіз. Бұл тіл лексикамыздың белгілі бір аяда шектеліп қалмай, одан әрі толығып қанат жаюына алып келмек. Мақаламызда, тақырыпқа сәйкес еліміздің білім беру жүйесінде қалыптасқан жаңа терминдердің шығуы мен қалыптасуын заман талабына сай болып жатқан өзгерістермен тікелей байланыстырдық. Өзгерістер ретінде бүгінше жер бетіне кеңінен тарап жатқан жаһандандану үрдісін және соның кезекті жаңалықтарының бірі болып табылатын кредиттік білім беру жүйесін негізге алдық. Жаһандану заманында көптеген елдер (олардың қатарында Қазақстан Республикасы да бар) жоғарғы білім беру орындарында кредиттік технологиямен білім беру жүйесіне көшті. Кредиттік технология бойынша білім беруші елдердегі жоғарғы оқу орындарында өзара ортақ түсініктер мен ұғымдар пайда болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мулдахметов М.З. Кредитная система обучения в ВУЗе: особенности и перспективы//Вестн. ЖезУ им. О.А. Байконурова. Сер. пед. науки. – 2009. – №1(17) - С. 3-6.
2. Тантыбаева Б.С. Кредиттік оқу жүйесі жағдайында оқытудың белсенді әдістерін қолдану тиімділігі// ҚазҰУ хаб. Хим. сер. – 2008. №3(51) - Б. 95.
3. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілі білімінің терминологиясы мәселелері. - Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013. – 400 б.
4. Будыкина В.Г. Англо-русский словарь терминов высшего образования (На примере высшего образования в США). American-Focused Dictionary of Higher Education/В.Г. Будыкина. - М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. – 392 с.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. - Алматы: «Сардар», 2014. – 928+16 жапсырма бет.

УДК 811:111

Мухамедвалиева Зарина Асхатовна,
магистр педагогических наук, преподаватель английского языка,
Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави,
город Туркестан,
E-mail: zarina.ashatovna@mail.ru

Шафигулина Розалия Рамильевна,
магистр филологических наук, преподаватель английского языка,
Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави,
город Туркестан,
E-mail: rozaliya_17@mail.ru

Ерденова Сандугаш Муратовна,
магистр педагогических наук, преподаватель английского языка,
Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави,
город Туркестан,
E-mail: sandy.erdenova@mail.ru

ЯЗЫКОВОЙ БАРЬЕР ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Аннотация. Тілдік кедергі - үйренушінің шет тілінде сөйлеуге және тырысушының оған сөйлеуге болмауы, мүмкіндіктерін түсіну және кенеттен жауап қайтару сөйлеу әңгімелесуші, тіпті, оның үстіне, бұл иелік қажетті арсеналмен қаражат. Бұл мәселені тілдік кедергі проблемасына жатқызуға болады. Бұл мақалада тілдік кедергінің пайда болуының ең көп тараған себептерінің бірі және оларды еңсеру тәсілдері қарастырылады.

Түйінді сөздер: тілдік тосқауыл, психологиялық кедергі, қарым-қатынас мәнерінің барьері, мағыналық және грамматикалық қателер, мотивация.

Аннотация. Языковой барьер – это отсутствие у изучающего говорить на иностранном языке и пытающегося на нем говорить, возможности понять и спонтанно отреагировать на речь собеседника, даже притом, что он владеет необходимым арсеналом средств. Эту проблему можно отнести к проблеме языкового барьера. В данной статье рассматриваются одни из самых распространенных причин возникновения языкового барьера и способы их преодоления.

Ключевые слова: языковой барьер, психологический барьер, барьер манера общения, смысловые и грамматические ошибки, мотивация.

Abstract. The Language barrier is the absence of a foreign language learner who tries to speak it, the ability to understand and respond spontaneously to the speech of the interlocutor, even though he has the necessary Arsenal of tools. This problem can be attributed to the language barrier problem. This article discusses some of the most common causes of the language barrier and how to overcome them.

Keywords: language barrier, psychological barrier, communication style barrier, semantic and grammatical errors, motivation.

Современному обществу требуется знание иностранного языка, а иногда даже не одного. Но при изучении иностранного языка может возникнуть языковой барьер. Что это такое? Языковой барьер – это отсутствие у учащегося, изучающего иностранный язык и пытающегося на нем говорить, возможности понять и спонтанно отреагировать на речь собеседника, даже притом, что он владеет необходимым арсеналом языковых средств. Эту проблему можно отнести к проблеме языкового барьера.

Для того чтобы избавиться от языкового барьера, нужно у обучающего выявить причину. Говоря о причинах языкового барьера, следует отметить, что одной из основных причин является психологическая неуверенность человека, боязнь сделать ошибку, чувство дискомфорта при общении на иностранном языке. Для того чтобы преодолеть языковой барьер, вызываемый этой причиной необходимо создание таких условий на уроках иностранного языка, в которых человек чувствовал бы себя комфортно, в которых бы раскрывались потенциальные внутренние возможности человека, чтобы человек психологически расслаблялся и говорил спонтанно на ту или иную тему. Если такие условия и личностно-ориентированный подход будут соблюдаться, соответственно часть проблем, вызывающих языковой барьер, будет снята.

Страх сделать ошибку, возможно, развивается из-за неправильного обучения или неправильно созданных условий обучения иностранному языку. Зачастую это вина тех преподавателей, с которыми студент когда-то занимался: возможно, преподаватели постоянно исправляли ошибки студента, не давая ему выразить свою точку зрения, что неправильно. Говоря об исправлении ошибок и о снятии страха у студентов перед ошибками, следует максимально учитывать психологические особенности каждого студента. Соответственно, какие-то ошибки могут исправляться по ходу речи, некоторые же ошибки могут исправляться только после того, как человек закончил свое высказывание.

Еще одной проблемой, которая может вызывать языковой барьер, является нехватка мотивации у студента. Мотивация очень важна и желание говорить, желание общаться, желание высказывать свои идеи является основным моментом для того, что бы человек мог спокойно говорить и не чувствовать никакого языкового барьера. На уроках необходимо создавать такие коммуникативные ситуации, которые будут интересны студенту. Особенно это важно при изучении делового английского: преподаватель должен очень хорошо разбираться в специфике деятельности своих студентов.

Необходимо также эмоционально воздействовать, создавать такие ситуации общения, в которых человеку захочется выразить свое мнение, согласиться или не согласиться, поспорить. Когда задействован эмоциональный фон, человек начинает говорить спонтанно: он начинает забывать, что он говорит на иностранном языке. Для него первостепенную важность приобретает сама цель общения и цель выразить какую-то идею, а не средства, с помощью которых можно выразить ту или иную мысль или решить ту или иную коммуникативную задачу при изучении иностранного языка [Панфилова А.П., 2013, с. 21].

Мы рассмотрели причины языкового барьера, а теперь поговорим о способах их преодоления. Способы обучения иностранным языкам испокон веку были предметом жарких дискуссий методистов. Все сходились в одном: социальный заказ диктует формы обучения. Если на протяжении многих лет, благодаря существованию “железного занавеса”, нам достаточно было “читать и переводить со словарем”, но сегодняшнее время требует совсем других навыков. В первую очередь, умения общаться с иностранцами. Наше общество сейчас полностью открыто для Запада, но, несмотря на это, только небольшой процент “продвинутой” молодежи настроен на общение со сверстниками за рубежом. Выпускники казахстанских лицеев гораздо лучше знают английский язык, чем большинство выпускников школ. Они прекрасно справляются со сложными грамматическими тестами, используя широкий лексический арсенал, и даже произношение отличается от произношения обычных школ. Последние же, наоборот, уступая нашим выпускникам в качестве знаний, легко общаются, не имея комплексов по поводу своего произношения, используя в речи не более 2-3 видовременных форм и не особо беспокоясь о наличии в своей речи ошибок. Что же мешает нашим детям, имея такую хорошую языковую подготовку, говорить?

Дело в том, что знание языка и умение общаться на нем – две разные вещи. Даже очень хорошая языковая подготовка может остаться мертвым грузом, если человек не использует ее в речи. Мешает этому *психологический барьер*, корни которого кроются в излишнем усердии учителей, не позволяющих детям говорить с ошибками и исправляющих их на каждом шагу [Сердюк И.И., 2012, с. 11].

Часто учителя поправляют детей настолько автоматически, что даже не замечают этого за собой. Как уже было сказано выше, психологический барьер начинает формироваться у детей на самых первых этапах обучения языку. Чтобы избежать этого, навыки общения необходимо закладывать с самого начала. Мы смеем предположить, что для решения этой проблемы необходимо иметь и активно использовать аудиозаписи, записанные носителями языка из разных стран, и пересмотреть отношение учителей к исправлению ошибок у учеников и студентов.

Здесь хотелось бы подробнее остановиться на классификации ошибок и отношении к ним. Существует три основных вида ошибок, регулярно исправляемых учителями. Это – смысловые, грамматические и фонетические ошибки.

Начнем с первых. Отношение к *смысловым ошибкам* должно быть однозначным. Поскольку искажение смысла мешает взаимопониманию, ни в коем случае нельзя игнорировать их. Напротив, лучшее, что может сделать учитель, – с юмором довести ситуацию до абсурда с тем, чтобы студент сам понял свою ошибку. Делать это надо очень тактично, помня о том, что не каждый ученик или студент умеет посмеяться над собой, поэтому объектом шутки должен быть не студент, а его высказывание.

Грамматические ошибки – вторая группа ошибок, часто исправляемых учителями. Существует два проверенных способа избежать их исправлений в двух различных ситуациях: в речи и в грамматических упражнениях. Грамматические ошибки, совершаемые в речи, не должны исправляться ни в коем случае. Студент должен чувствовать, что его понимают и что это то, ради чего он говорит. Как же быть, если вы не хотите, чтобы остальные обучающиеся слушали речь, полную ошибок? Реакция учителя на фразу с ошибкой должна состоять из двух этапов: принятие и верный вариант. Студенту кажется, что он именно так и сказал, а учитель просто повторил его слова, и вскоре студент сам начинает говорить правильно.

Последний вид ошибок – *фонетический*. Частое исправление фонетических ошибок искореняет уверенность обучающихся в своих возможностях уже на самом начальном этапе обучения языку. Многие учителя считают свое произношение идеальным, хотя оно таковым на самом деле не является. Печально бывает наблюдать за тем, как учитель, чьё произношение далеко от совершенства, исправляет своих студентов. В то же время мы заметили, что, независимо от того, как говорит учитель, большинство студентов имеет хорошее произношение, если они регулярно практикуют речь носителей языка. Небольшой процент обучающихся, неспособных сымитировать иноязычную речь, являются, как правило, пациентами логопедов, и маловероятно, что в жизни им потребуется умение говорить без акцента.

Из множества научных методов обучения общению на иностранном языке, бесспорным лидером является коммуникативный метод, основной принцип которого заключается в общении в аудитории только на изучаемом языке с самого первого учебного занятия. Именно коммуникативный метод, интегрированный с некоторыми традиционными элементами преподавания, используется не многими преподавателями на занятиях, который является одним из самых действенных способов преодоления языкового барьера [Измайлова М.А., 2009, с. 30].

Он предполагает максимальное погружение студента в языковой процесс, что достигается при минимальном обращении обучающегося к родному языку. Здесь важно отсутствие механически воспроизводимых упражнений, вместо которых следует использовать игровые ситуации, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Для устранения языкового барьера особого внимания заслуживают инновационные игровые технологии обучения, такие как метод кейс-стади. Этот метод представляет собой описание ситуации, т.е. «примерную копию реального события с перенесёнными проблемами и вопросами для того, чтобы стимулировать обсуждение». Обучение общению на иностранном языке проходит эффективно при работе в группах, так как есть возможность привыкнуть к нюансам произношения разных студентов, послушать разные мысли и мнения и адекватно реагировать на них. Многие обучающиеся в дополнение к занятиям ежедневно смотрят англоязычное телевидение или сидят в англоязычных чатах, что даёт прекрасную возможность для применения полученных знаний и, соответственно, предотвращения появления языкового барьера. Обучение должно быть системным и всесторонним, ни в коем случае нельзя посвящать целое занятие одному аспекту работы, например, чтению. На каждом занятии необходимо и читать, и писать, и говорить на иностранном языке, а также слушать иностранную речь.

Чтобы активно пользоваться языком как средством общения, необходимо знать как можно глубже мир изучаемого языка, т.е. его социокультурные аспекты, а для этого нужно преодолеть барьер культурный. Следовательно, необходимо, чтобы содержание уроков иностранных языков включало элементы культуры изучаемого языка. На необходимость формирования у обучаемых чисто практических навыков общения на иностранном языке в сторону овладения культурологическими знаниями.

Таким образом, эффективная подготовка конкурентоспособного специалиста, обладающего языковой компетенцией для осуществления иноязычной профессиональной деятельности, предполагает учёт и языковых, и психологических, и социокультурных аспектов при изучении иностранного языка на основе определённых педагогических условий.

Определение понятия языкового барьера

Что же такое «языковой барьер»? Почему он возникает?

Например, вы изучаете иностранные языки сначала в школе, затем в институте, возможно на курсах или даже самостоятельно. Вы учите грамматику, пополняете словарный запас, читаете, переводите и пересказываете тексты, пишите письма. Знания, полученные вами, позволяют смотреть фильмы, слушать музыку, читать и писать. Казалось бы, вы неплохо владеете языком, но именно на этом этапе и появляется такая проблема, как неспособность говорить и свободно

излагать свои мысли на изучаемом языке! Эта проблема и есть языковой барьер, т.е., неспособность человека, знающего язык на определенном уровне, свободно на нем общаться.

В психологической литературе существует также синонимичное «барьеру общения» понятие «коммуникативного барьера».

Так, Л.Л. Попова считает, что коммуникативные барьеры (барьеры общения) – это психологическое препятствие различного происхождения, которое устанавливается на пути нежелательной, утомительной или опасной информации [Попова Л.Л., 2009, с. 14].

1. Похожее определение дает В.Г. Крысько, который под коммуникативным барьером понимает психологические препятствия, возникающие на пути адекватной передачи информации между партерами по общению [Крысько В.Г., 2006, с. 83].

Наиболее распространенными барьерами считаются следующие: барьер характера, барьер акцентуации характера, барьер темперамента, барьер отрицательных эмоций, барьер манеры общения, барьер речи, идеологические барьеры, социально-психологические барьеры, информационно-познавательный барьер.

Причины появления языкового барьера при изучении иностранных языков.

2. Говоря о причинах языкового барьера, следует отметить, что одной из основных причин является *психологическая неуверенность* человека, боязнь сделать ошибку, чувство дискомфорта при общении на английском языке. Страх сделать ошибку, возможно, развивается из-за неправильного обучения или неправильно созданных условий обучения английскому языку. Зачастую это вина тех преподавателей, с которыми ученик когда-то занимался: возможно, преподаватели постоянно исправляли ошибки учащегося, не давая ему выразить свою точку зрения, что неправильно. Соответственно, какие-то ошибки могут исправляться по ходу речи, некоторые же ошибки могут исправляться только после того, как человек закончил свое высказывание [Панфилова А.П., 2013, с. 20].

Еще одной возможной причиной барьера является *мотивация*, вернее, ее отсутствие. Отсутствие необходимости говорить и высказывать свои мысли является очень важным препятствием на пути преодоления языкового барьера.

Другая причина возникновения языкового барьера - *отсутствие практики* в разговорной речи, недостаток активного словарного запаса. При узком лексическом запасе вам сложнее будет изъясниться, а также понять слова англоговорящего друга.

Следующая причина заключается в *боязни говорить медленно*. Еще один распространенный страх звучит примерно так: «А вдруг я буду долго подбирать слова, говорить медленно и с паузами. Учитель или даже иностранец подумает, что я глупый». Почему-то мы думаем, что собеседник ждет от нас речи со скоростью 120 слов в минуту, а не нормального разговора. Вспомните, при разговоре на русском и на казахском языке мы тоже делаем паузы, иногда долго подбираем нужные слова, и это воспринимается вполне нормально.

Еще один не менее важный барьер - *фонетический.* Возникает тогда, когда участники коммуникативного процесса разговаривают на разных языках и диалектах, имеют существенные дефекты речи и дикции, с ошибкой высказывания предложений с грамматической точки зрения. Этот барьер могут породить также невыразительную речь, злоупотребление большим количеством звуков-паразитов, язык – скороговорка или очень громкий разговор [Крылов А.А., 2005, с. 52]. Таким образом, причин для языкового барьера может быть множество.

Вывод к выше сказанному Языковой барьер - это сложность выражения собственных мыслей или сложность понимания иностранного языка, связанная со страхом или стыдом. Частенько, изучив английский язык, казалось бы, во всех его проявлениях и сложностях, пройдя всевозможные тесты и точно зная свой уровень, вы вдруг сталкиваетесь с каким-то препятствием, которое может здорово помешать вам. Вроде бы в книге все понятно: вы свободно читаете и переводите тексты, немного подумав, сами составляете предложения, владеете базовым запасом слов. Но стоит вам в жизни вырваться куда-то за пределы вашей привычной жизни и оказаться, например, на таможне, в аэропорту, заграничном отеле, как вас будто парализует, и вы не можете вспомнить даже элементарные слова. Это означает одно – вы столкнулись с языковым барьером.

Снятие трудностей общения при изучении английского языка

Самые хорошие результаты появляются у тех студентов, которые очень хотят научиться говорить. Они «ловят каждое слово». Настоящее желание заговорить на английском – одно из главных составляющих успешного обучения и преодоления языкового барьера.

Придать уверенность в общении с человеком на английском языке может улыбка. Когда вы говорите на английском и снова испытываете стеснительность, улыбайтесь и установите

зрительный контакт с собеседником. Зачем? Потому что это помогает забыть о тщательном конструировании предложений и позволяет сфокусироваться на содержании беседы.

Ваш собеседник не понял вас с первого раза? Ничего страшного не произошло: повторите предложение еще раз, переформулируйте его, попробуйте упростить. Вы только учитесь говорить по-английски, поэтому ваш собеседник не ожидает от вас красноречия.

Барьер, связанный с недостаточным количеством лексики, может быть решен следующим образом. Можно разучивать песни. Тем более что подходящих песен на английском языке много. Тексты и переводы легко найти как в магазинах, так и в сети интернет. При этом развивается слуховая память и улучшается восприятие на слух.

Суммируя все вышесказанное, можно дать следующие рекомендации:

1. Если читаете книги на иностранном языке, читайте книги вслух, учите слова и выражения – повторяйте их вслух и в полный голос, а не полушепотом. Смотрите и слушайте передачи на иностранном языке, даже если ничего пока не понимаете. Все это положительно воздействует на речевые центры мозга.

2. Ежедневно используйте то, что уже знаете, даже если это всего лишь несколько слов. Такое упражнение поможет вам привыкнуть к произношению этих слов и разговору на иностранном языке.

3. Практикуйтесь с теми, для кого иностранный язык, который вы изучаете, тоже не родной. Это поможет снять излишнее напряжение и боязнь, что из-за ошибок о вас будут плохо думать.

4. Помните, что для носителей языка тоже важно быть понятыми, они тоже нередко волнуются и обдумывают, как бы так сформулировать мысль и выговорить ее понятнее. Оказывается, наши собеседники-иностранцы думают о нас и нашем иностранном зачастую лучше, чем об этом думаем мы сами.

5. Тестируйте свои знания в процессе изучения иностранного языка. Если вы будете видеть прогресс, то, возможно, будете чувствовать себя более комфортно и уверенно.

Таким образом, наиболее эффективным для снятия языкового барьера является коммуникативный подход в изучении английского языка.

И в заключение хотелось бы сказать, что языковой барьер — это сложность выражения собственных мыслей или сложность понимания иностранного языка, связанная со страхом или стыдом. Частенько, изучив английский язык, казалось бы, во всех его проявлениях и сложностях, пройдя всевозможные тесты и точно зная свой уровень, вы вдруг сталкиваетесь с каким-то препятствием, которое может здорово помешать вам. Вроде бы в книге все понятно: вы свободно читаете и переводите тексты, немного подумав, сами составляете предложения, владеете базовым запасом слов. Но стоит вам в жизни вырваться куда-то за пределы вашей привычной жизни и оказаться, например, на таможне, в аэропорту, заграничном отеле, как вас будто парализует, и вы не можете вспомнить даже элементарные слова. Это означает одно – вы столкнулись с языковым барьером.

Наиболее эффективным для снятия языкового барьера является коммуникативный подход в изучении английского языка, который позволяет учитывать личностные особенности учащихся, позволяет дать максимальную практику всех языковых навыков и речевых умений, который позволяет задавать ситуации, приближенные к реальности, позволяет влиять на эмоциональный мир учеников и студентов, вызывать и побуждать их к общению.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Измайлова М.А. Деловое общение: Учебное пособие/М.А. Измайлова. – М.: Издательско-торговая компания «Дашков и К», 2009. – 252 с.
2. Камардина Г.Г. Психологические трудности общения: основы психотехнологии: Учебное пособие/Г.Г. Камардина. – Ульяновск, 2000. – 52 с.
3. Крылов А.А. Психология: Учебник (2-е издание)/А.А. Крылов. – М.: Изд-во «Проспект», 2005. – 495 с.
4. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций/В.Г. Крысько. -3-е изд. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с.
5. Панфилова А.П. Психология общения: Учебник для студентов сред.проф. образования/А.П. Панфилова. М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 368 с.
6. Попова Л.Л. Современные технологии общения: Учебное пособие/Л.Л. Попова. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. – 180 с.
7. Сердюк И.И. Социальная психология: Учебно-методическое пособие/И.И. Сердюк. – Краснодар, КубГУ, 2012. – 136 с.

Myrsakhmetov Murat,
candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
Shymkent University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Alzhan Saparkul,
undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

AUDITING AS ONE OF THE MOST COMPLEX TYPES OF SPEECH ACTIVITY

Түйіндеме. Бұл мақалада шетел тілін оқытуда сөйлеу қабілеті белсенділігінің қиын типтерінің бірі ретінде аудиторлық тексеру қарастырылған. Сабақта бір тілдік шеберлікті қалыптастыру іс жүзінде мүмкін емес. Мысалы, аудио мәтіндермен жұмыс жасай отырып, біз бір уақытта лексикалық, фонетикалық, грамматикалық дағдыларды орындаймыз. Аудио мәтіндер талқылау үшін ақпарат береді, бұл өз кезегінде сөйлеу және жазу дағдыларын одан әрі дамытуды білдіреді. Ауызша сөйлесу формасын жақсарту диалогы жақсы қалыптасқан тыңдау мен сөйлеу дағдыларынсыз мүмкін емес.

Кілт сөздер: аудио, тыңдалым, дағды, қабілет, дыбыстау, аутенттік материалдар.

Аннотация. В данной статье аудит рассматривается как один из самых сложных видов речевой деятельности при обучении иностранному языку. Формирование единичных языковых навыков в классе практически невозможно. Например, работая с аудиотекстами, мы одновременно выполняем словарный запас, фонетику и грамматические навыки. Аудио тексты предоставляют информацию для обсуждения, что, в свою очередь, означает дальнейшее развитие навыков устной и письменной речи. Улучшение диалога невозможно без устоявшихся навыков аудирования и разговорной речи.

Ключевые слова: аудио, аудирование, навыки, умение, озвучить, аутентичные материалы.

Annotation. In this article, audit is considered as one of the most difficult types of speech activity in teaching a foreign language. The formation of single language skills in the classroom is almost impossible. For example, when working with audio texts, we simultaneously perform vocabulary, phonetics, and grammar skills. Audio texts provide information for discussion, which in turn means the further development of speaking and writing skills. Improving dialogue is not possible without established listening and speaking skills.

Key words: audio, listening, skills, ability, pronunciation, authentic materials.

1. Aim. To teach students to understand sounding speech is one of the most important learning goals. The practical experience of teaching a foreign language, the practice of interpretation and simply communicating in a foreign language convince that listening is one of the most complex types of speech activity.

2. Research methods. Directed listening is widely used in the practice of teaching foreign languages . This listening method is aimed at recognizing specific words, structures, extracting specific information. For example, you can invite students after listening to the text to insert the missing words, articles, prepositions, add the beginning or end of the sentence.

In real communication, we have to listen a lot, and how accurately and completely we perceive the information received can determine our next actions.

In addition, there are a number of objective difficulties that prevent understanding of speech from the first time: external noises, interference, and an overly emotional interlocutor or, for example, the speaker's speech is full of idioms and figurative expressions.

In this case, when learning to listen, it is very important to consider the following factor: one should not allow students to listen only to their teacher. Trainees should be able to listen to a variety of male and female voices in connection with the variety of vocabulary and features of pronunciation of different people and different sexes and ages.

It is very important not to forget the fact that the larger the semantic field of students, the easier it is for them to understand speech by ear. Especially it concerns colloquial formulas, clichés, idioms; tk. the meaning of these words is not always conditioned by the meaning of the words entering them. Thus, the knowledge of speech patterns serving specific communication situations can greatly facilitate the understanding of speech by ear [Allan M., 1983, p. 151].

Knowledge of the above complexities allows you to correctly assess the level of difficulty in listening.

In the domestic method four main mechanisms of audition are distinguished:

1. Speech hearing. It ensures the perception of oral speech, its division into semantic systems, word-combinations, words. Thanks to this, recognition of familiar patterns in the flow of speech occurs.

2. To understand oral speech, a good speech hearing is not enough; the recognized unit must be kept in mind. Hence, memory is the next important listening mechanism.

3. Probable prediction is the generation of hypotheses, the anticipation of the course of events (semantic - the knowledge of specific situations and strum).

4. Articulation. Psychologists note that when listening, there is an internal pronunciation of speech, i.e. articulation. The more pronounced the pronunciation, the higher the level of listening.

The conclusion of the first chapter arises by itself. The more the volume of the semantic field, the stronger the lexical and grammatical skills, the better a person knows the typical speech situations and owns speech patterns, the easier it is for them to recognize them from the ear [Anderson A., Lynch A., 1988, p. 240]. Listening, speaking, reading and writing, vocabulary and grammar are inseparable in real communication, much less in class. Linguistic forecasting is supported by the semantic, and vice versa.

1. System of exercises for developing listening skills

This exercise is considered basic. It develops all four mechanisms of listening. In order to do it, it is not enough to hear the text, break it into syntagmas, learn familiar words and structures, and this is the development of speech hearing. To repeat, they must first be remembered, and this is the development of memory. If something was missed during the audit, the guess can be helped by the knowledge of the lexical and grammatical combination, the context, which will be a probable prediction.

Repetition of foreign speech after speaker in a pause is synchronously.

Particularly effectively, all these mechanisms are trained during synchronous speaking. Such exercises are part of the special preparation of interpreters-synchronists, and they repeat the texts not only in a foreign language, but also in their native language, which is equally difficult and will be extremely useful for students [Babansky K.S., 1995, p. 211].

Exercises for the development of verbal hearing.

Developing speech hearing can be used to listen with a visual support, i.e. using both a printed text and an illustration to it. An excellent example of this kind of listening is the training videos, where the picture almost completely reflects the content of the text.

Exercises for training memory.

Such exercises can be:

- agree with the statements or disprove them after listening to the text. You can use questions instead of statements. This is the so-called prepared listening;
- listen to the text and, then, comparing it with the printed text, to find discrepancies;
- remember the dates, names, names and repeat them in the same sequence;
- listen to the words and group them by any principle or feature, trying not to miss a single word;
- listen to the words and repeat only those of them that relate to any topic.

Exercises for training probabilistic forecasting

- Select as many definitions as possible for words;
- to make possible word-combinations with nouns-verbs-adverbs-adjectives;
- in the context of specific situations, make up the most typical phrases - clichés and translate them;
- exercises in the logical development of the idea, which involve the ability to complete a phrase, text, etc.
- determine the content by title, illustrations, keywords, etc.

From all of the above, it can be concluded that the formation of the necessary listening skills is possible not only when working directly with audio texts, but also at the stage of grammatical, lexical, and reading, oral and writing skills.

Before listening

Let's consider some of the most typical settings and tasks for this stage of working with text. Discussion of questions and statements before listening. Of course, you can determine the correctness of the answer only after listening, but it is very important to use your life experience and guess to try to anticipate events. After such an exercise, even skeptical students will listen more attentively. So, the task becomes personally significant.

Traditionally, work with audio texts is divided into three stages:

1. Before listening
2. While listening
3. After listening

Exercises and questions are not so much asking for information, how much they carry. Getting to know them and discussing the answers, the students hear the words that will later be used in the text, because the context is already defined, and with it specifically and semantic field.

Guess the title-new words-possible illustrations. The teacher can invite students to guess the content of the text by title, according to an unfamiliar vocabulary, which was previously explained or illustrated. A brief summary of the main topic by the teacher, an introduction to the problematic of the text. This task is an audition setup, as students will search for the answers they would like to receive. A knowledgeable teacher will always guide the discussion in the right direction and provoke questions that, as he knows, are covered in the text. Here you can familiarize students with the vocabulary necessary for understanding the text.

The stage of listening to the text (while listening)

There can be several audiences listening auditions. In this case, it is important not to lose motivation.

The novelty of the tasks is required:

- listen to the text and insert the missed words in the following sentences;
- listen to the text and say which of the following word combinations were used in it without any changes;
- listen to the text and say what definitions for the following words were found in it;
- end the following sentences;
- listen to the text and say that it says something about it;
- listen to the text and find the Russian, English equivalent of words in a parallel column.

After the text-based stage (Follow-up activities)

After listening to the text and performing a series of exercises for it, you can continue to use it to develop oral and written skills.

Basics of forming reading technique

The tasks of teaching reading as an independent type of speech activity are to teach students to extract information from the text to the extent necessary for solving a specific speech task, using certain reading technologies.

The following operations are the basis of the formation of the reading technique:

- the correlation of the visual or graphic image of the speech unit with its auditory-motor pattern;
- correlation of auditory-speech patterns of speech units with their meaning. RK Minyar-Beloruchev distinguishes three main components of the reading technique:

A.) The visual image of the speech unit

B.) Pronotative image of speech unit

C.) Meaning

When the reading technique is not sufficiently formed, all three reading components are involved in the reading process. Even when reading the text about themselves, poorly read people, as a rule, move cubes, pronouncing the read. Without speaking, they do not have the stage of understanding [Chaikin V.S., 2003, p. 230].

The teacher's tasks in the formation of reading techniques are to:

- as soon as possible to pass the intermediate stage of pronunciation and establish a direct correspondence between the graphic image of the speech unit and its meaning;
- consistently increase the unit of perceived text and bring it to at least a syntagma by the end of the first year of study;
- To form a normative reading with observance of an acceptable rate, stress norms, pausing, intoning.

Reading aloud and to oneself at the senior stage becomes one of the main sources of information, the emphasis shifts towards active independent work, but this does not mean that reading aloud completely disappears. At this stage, you can use reading aloud for the formation of cause-effect relationships, logic and reasoning. To do this, students should be asked to read excerpts or sentences from the text. Correction of the skill is also needed at the older stage of training, otherwise why not fully switch to an eligible or correspondence education system?

At the senior stage it is considered that the percentage of reading aloud and about yourself at the lesson and at home should be optimally 1 to 9.

Types of reading and their role in the process of real communication and learning

In the domestic method, types of reading are distinguished:

- analytical

- Studying
- viewing
- search
- Introductory

However, some methodologists (for example, Professor Passov EI) believe that these are just different purposes of using reading. There is an opinion that it is necessary to distinguish only studying and searching (RK Minyar-Beloruchev).

For effective reading in a foreign language, you need to develop the following skills:

- ignore the unknown if it does not interfere with the task;
- to isolate semantic information;
- read by keywords;
- work with the dictionary;
- use footnotes and comments proposed in the text;
- interpret and transform the text.

Thus, it can be said that there are no serious differences in the domestic and foreign methods in understanding what types of reading need to be mastered in the process of learning a foreign language.

Various forms of tasks aimed at monitoring a variety of reading technologies

The format and content of the final control determines the process of forming skills in reading. Since the purpose of learning to read is the ability to extract information in the right amount to solve a specific problem, then at the exam, reading is checked precisely from these positions.

Stages of working with text

When working with any text (printed, audio, video), you can distinguish three main stages of work: pretext, text and post-textual [Dubrovskaya A.P., Plyusnina I.V., 78]. Let us consider in detail the goals and objectives of each stage.

1. Pre-tactical stage (antiprisis)

A) Working with the header. On it you can ask students to determine:

- the subject of the text
- list of problems raised in it
- keywords and expressions

B) Use of associations associated with the name of the author

- To which genre can this text be referred?
- Who by profession-nationality can be the main character?
- where and at what time can the action take place?

C) To formulate assumptions about the subject matter of the text on the basis of the available illustrations

D) To get acquainted with the new vocabulary and define the subject-problems of the text on the basis of the language conjecture

E) View the text-the first paragraph and determine what this text is about

F) Read the questions-statements on the text and determine its subject and issues

G) Try to answer the questions before reading the text

2. The textual stage

A) Find-select-read-connect-paste

- response to proposed questions;
- confirmation of correctness - falsity of statements;
- a suitable heading for each paragraph;
- a suitable sentence, missed in the text;
- sentences with the following words-grammatical phenomena, etc.

B) To guess:

- the meaning of a word or words in context;
- which of the proposed translations-which definition of the word most accurately reflects the meaning in this context;
- how events will develop in the second chapter, the next part of the text;

3. The post-textual stage

A) refute statements or agree with them

B) Prove that ...

C) Describe ...

D) To say which of the following statements most accurately conveys the basic idea of the text. Justify your answer

E) To say with which of these expressions the author would not agree

F) Make a plan of the text, highlighting his main thoughts

G) To think up what might happen

H) Taking as a basis the situation of the text, write your own text in another genre

Communicative competences such as conversations, exchange of research or production information, speaking in the form of monologues during the discussion, or participating in a working meeting are predominant. Communicative methods such as question, answer, expression of desire, request, recommendation, rejection, consent, objection, etc., are characteristic of oral sciential speech [Turebekova R.S., Kalieva A.J., 2016, p. 58].

In conclusion, our study of the formation of listening skills with the use of authentic materials makes a certain contribution to the ability to more effectively provide training in listening. In one hand it will cause to students to develop their listening skills, in other hand they will express opinion in more proficient way.

REFERENCES

1. Allan M. Teaching English with Video - Video-applications in ELT. - Pergamon Press, 1983, p. 151.
2. Anderson A. and Lynch A. Listening. Oxford: Oxford University Press, 1988, p. 240.
3. Babansky K.S. Methods of teaching in a modern comprehensive school. - Moscow: Education, 1995. – 211 p.
4. Blokhina E.V. Some questions of teaching listening. -- Foreign languages in school. - 1998. - №2. – P. 13-24.
5. Chaikin V.S. Ways of forming the motivation for studying foreign languages. M., 2003. – p. 230.
6. Dubrovskaya A.P., Plyusnina I.V. Some techniques for using video materials at the initial stage of work on the topic, 2003, p. 78.
7. Turebekova R.S., Kalieva A.J., Communicative aspect of studying of features of the scientific speech, p. 58, 2016, Almaty.

УДК 811.161:398.9:512

Нарожная В.Д.,
доктор филологических наук, доцент,
кафедра русского языка и литературы,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент,
E-mail: vdn_ru@mail.ru

Мезенцева Е.С.,
кандидат филологических наук, старший преподаватель,
кафедра русского языка и литературы,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент,
E-mail: mez_aiu@mail.ru

Ниязбекова С.Ж.,
магистр педагогических наук, старший преподаватель,
кафедра языковых дисциплин,
Международный университет SILKWAY,
Казахстан, г. Шымкент,
E-mail: roza_salta@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Түйіні. Мақалада қазіргі этнопсихолингвистиканың өзекті мәселелері – гетерогенді этникалық

ортадағы мәдениаралық қарым-қатынас мәселелері қарастырылған. Ауызша қарым-қатынас құралдарымен қатар, адамдар көбінесе зерттелетін этностардың ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін көрсететін, халықаралық және мәдени және ұлттық болуы мүмкін вербальды емес байланыс құралдарын пайдаланады.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, діл, жеке, этносаралық, вербальды емес.

Аннотация. Статья рассматривает актуальные вопросы современной этнопсихолингвистики – проблемы межкультурной коммуникации в неоднородном этническом окружении. Кроме словесных средств общения люди часто используют невербальные средства коммуникации, которые могут быть интернациональными, а могут быть культурно-национальными, отражающими национальные обычаи и традиции исследуемого этноса.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, традиции, обычаи, ментальность, индивидуальный, межнациональный, невербальный.

Abstract: The article is dedicated to the problems of intercultural communication in the non-homogeneous ethnic surrounding and highly developed problem of modern ethnic psycholinguistics – the problem of interpersonal communication. Besides verbal people use non-verbal communication; it may be international and may reflect national habits and traditions of a definite nation as well.

Keywords: intercultural communication, traditions, customs, mentality, individual, international, non-verbal.

Народная философия как своеобразное миропонимание народа, основанная на народной мудрости, обычно определяется как мировоззрение, как определенная система восприятия человеком окружающего мира, своего места в безграничном разнообразии этого мира. Иначе говоря, мировоззрение включает в себя определенное отношение человека к окружающему миру, его индивидуальную оценку. Исследование особенностей казахской этнической культуры, мировоззрения убедительно доказывает, что «точкой их «стыковки» в формировании этнической самобытности, отличающей казахский этнос от других этнических общностей, является его менталитет» [1, с. 98]. Это связано с тем, что кочевая жизнь степняков издавна неразрывно связывалась условиями природы, с ее периодичностью. Казахи чутко и внимательно относились к любым проявлениям природы, были убеждены в том, что природу не стоит покорять и подчинять, ее следует изучать и читать, как книгу. Все явления окружающей кочевника природы выступали в его сознании как одушевленные предметы, подсказывали ему путь, время кочевок и т.д. Именно поэтому в сознании кочевника перевалы и хребты гор, реки, озера, родники, звезды, небо, облака воспринимались как одушевленные, т.е. персонифицировались. Рассмотрим такие примеры, приведенные М. Ауэзовым в романе «Путь Абая»:

- огромный сияющий диск солнца, разбрасывая снопы лучей, *всплыл* на гребень дальнего хребта;
- вздыбившись, бугристой каменной громадой *лежал* Чингиз;
- *золото* лучей хлынуло на хребты, и горы *засверкали* своим многоцветным нарядом [2, Т. 1, с. 70];
- тонкой серебряной нитью *заструилась* песня, наполняя дом чистыми переливами [2, Т. 1, с. 389].

Сравнение с обычными картинами жизни, метафоризация отмечается и в казахских пословицах, используемых в различных ситуациях героями романа-эпопеи «Путь Абая» [2, Т. 1]:

- *Хромая овца под вечер блеет*;
- *Верблюд испытывается на переходе, мужественный человек – в беде*;
- *Ворон ворону глаз не клюет*;
- *У соперников даже пылинки золы – враги*;
- *У разоренного народа не бери и бульдерги*;
- *Не от великого ума волчонок бежит за волком*;
- *Спустя лето по малину не ходят*;
- *Чья рука содеяла, того и шея в ответе*;
- *Вину собаки на журавле вымещают*.

У кочевых народов было особо развито этническое отношение к категории времени. От этого зависело благополучие аула, условия зимовки, заготовка кормов, переправа через реки, последовательность выполнения тех или иных видов хозяйственной деятельности и т.д. Это все то, что казахи возводили в абсолют и полностью ему подчинялись. Этнокультурный код казахского народа, связанный с его кочевым бытом, со способом ведения хозяйства, с окружающим миром ярко отражается, например, в способах передачи протяженности расстояния, обозначения определенного временного отрезка, необходимого для выполнения тех или иных видов хозяйственной деятельности:

- *қозының аяғы* (досл.: ягнячий перегон): расстояние, равное перегону ягнат с одного места на другое;

- *ат шаптырым жер* (досл.: верховая езда): расстояние, покрываемое скакуном без остановки на отдых;

- *бие сауым уақыт* (досл.: здоровое время): время, в течение которого доят кобылу;

- *бие сауым, бас сауым* (досл.: первое доение): время, соизмеримое с первым доением кобылы, на которое уходит больше времени, чем для доения приученной к этой процедуре кобылы;

- *қозы жамыраған кез*: время кормления ягнят;

- *қой қоралаған мезгіл*: время, в течение которого загоняют овец в загон;

- *қозы алып болған кез, бие байлаған уақыт*: промежеток времени, необходимый для того, чтобы привязать лошадей.

Способ ведения домашнего хозяйства, быт казахского народа отражен во фразеологизмах *шай қайнатым* (кипение чая), *сүт пісірім* (кипение молока), *ет асым* (время приготовления мяса). В подобных устойчивых выражениях обозначается определенный отрезок времени, необходимый для того, чтобы вскипятить чай (воду), молоко, приготовить мясо. Каждое такое выражение передает соответствующий отрезок времени.

Жизнь русских крестьян также была непосредственно связана с окружающей природой, но, в отличие от кочующих народов, они были земледельцами и внимательно следили за всеми погодными изменениями, от которых зависело их благополучие. В русском сознании земля обожествлялась, к ней было особое отношение, ее называли *земля-матушка*, *земля-кормилица*. Как показали результаты проведенного нами анкетирования, респонденты старшего поколения (70-90 лет) отмечали, что к сельскохозяйственным работам следовало приступать с хорошим настроением, думать или говорить о земле позитивно, задабривать землю. Крестьяне говорили: «*От худого слова урожай не родится».* Такое трепетное, уважительное отношение к земле передается рядом русских пословиц: *Крестьянин без земли, что дерево без корня; В землю не положишь – и с земли не возьмёшь*.

Ключевыми словами в русских пословицах о земле часто являются прилагательные-определения *черный* и *белый*. Слово *черная* (земля) в пословицах о хлебе несет позитивное значение – не *тёмная*, *грязная*, а *богатая*, *плодородная*: *Черная земля белых ручек не любит*. *Белый хлеб от черной земельки родится. У пахаря рука черна, да хлеб бел.* Прилагательное *белый* в указанных пословицах *соотносится с понятием неумелые, нерадивые* (руки), *вкусный*, *хороший*, *качественный*, *сытный* (хлеб).

Земледелие, урожай напрямую зависели от природных условий, поэтому в русских пословицах отразился богатый опыт наблюдения крестьян, их приспосабливаемость к явлениям природы: *Каждая травинка имеет свою росинку. Даст небо дождь, а земля – рожь. Всё, что с неба падает, земля принимает. Будет дождичек – будут и грибки.*

Отмечая смену времен года, казах также осмысливал свое миропонимание и мироотражение явлений окружающей природы: «*көктем туды* (обновление мира, возрождение), *жаз шықты* (земля зазеленела, природа набирает силу), *күс түсті* (природа, пробуждаясь весной и набирая силы летом, осенью отдает свои плоды, расстается с листьями), *қыс келді* (приход буранной метельной зимы)» и многие другие [1, с. 104].

Рассматривая философское миропонимание природы представителями казахского этноса, необходимо сопоставить его с мировосприятием русских людей, которые издревле были землепашцами, а не скотоводами, поэтому и ценности у них иные. При этом важно отметить, что все этнические особенности казахского народа связаны с кочевым способом ведения хозяйства, предполагающего культивирование определенных видов скота (верблюды, кони, коровы и овцы). «У людей, выращивающих злаки, овощи, и у людей, разводящих животных, психика и сознание, отношение к миру – разные. Определенный образ жизни и хозяйственная культура указывают не только на самобытность этнической культуры, но и укрепляют этнопсихологические особенности народа» [3, с. 248].

Этнонокультурная специфика казахского философского миропонимания отражается в своеобразной форме ведения счета, связанной с *бес саусақ* – пять пальцев, которые можно применять в различных формах и конфигурациях: сгибать и разгибать каждый палец, использовать только четыре пальца, общее количество суставов которых равно двенадцати. В каждом пальце три сустава, следовательно, четыре пальца – это двенадцать месяцев, что в свою очередь означает четыре времени года. Указательный палец – это весенние месяцы: март, апрель,

май; средний палец – летние: июнь, июль, август; безымянный палец – осенние месяцы: сентябрь, октябрь, ноябрь; и мизинец обозначает все зимние месяцы: декабрь, январь, февраль. «Сравнительная длина пальцев, – отмечает Кожахметова К.Ж., – указывает на долготу дня всех времен года. В марте и сентябре день и ночь сравниваются, поэтому указательный и безымянный палец – среднего размера. Самый длинный палец руки – это средний, первый сустав которого отмечает июнь: максимально длинный день, 22 июня, а самый короткий день – 22 декабря, следовательно, он соответствует первому суставу мизинца» [1, с. 106].

Самобытность этнической культуры важно учитывать как в процессе вербальной, так и невербальной межкультурной коммуникации. В казахстанской лингвистике проблемы взаимоотношения языка и культуры, межкультурной коммуникации регулярно рассматривались в работах отечественных лингвистов Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой, З.К. Ахметжановой, А.Е. Карлинского, Б.Х. Хасанова, А.К. Шаяхметовой, Ж.А. Нуршаиховой, В.С. Ли, К.М. Абишевой, З.К. Сабитовой. Б.Х. Исмагуловой, А.Е. Агмановой, Б.А. Ахатовой, Ж.С. Бейсеновой, Ш.К. Жаркынбековой, А.Е. Бижкеновой, Г.С. Суюновой и др.

Проблемы невербального общения освещались в трудах М.М. Копыленко, М.М. Муканова, Б.Х. Хасанова, Ж.К. Омиралиевой-Ибраевой и др. В последние годы появились труды, всецело посвященные этой проблеме (Момынова Б.К., Бейсембаева С.Б. «Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке», Нуржанова З.М. «Невербальные средства общения: гендерный аспект», Ибраева Ж.К. «Невербальная коммуникация: национально-культурная специфика», Бейсембаева С.Б. «Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке», Мусабекова У.Е. «Семантика одоративных единиц и образно-перцептивные стереотипы», Казмагамбетова А.С. «Вербализация проксемного поведения в языке художественной литературы», Нарожная В.Д. «Невербальные средства общения: аспекты межкультурной коммуникации»; «Ментально маркированные концепты невербальной коммуникации» и др.

Невербальный компонент общения занимает особое место среди многих способов межкультурной коммуникации. Это можно объяснить тем, что информация, посланная отправителем без использования слов как системы кодирования, создает значительно больший эффект, чем словесное послание.

Особенно это важно, когда диалог происходит в условиях межэтнического общения, когда человеку необходимо правильно владеть своим телом и передавать с помощью мимики и жестов именно ту информацию, которая требуется в определенной ситуации коммуникации.

На территории южного региона Казахстана компактно проживают представители различных этносов, объединенных одними условиями труда, одними праздниками и мероприятиями. Умение/ неумение считывать информацию, переданную невербальным компонентом, является важным условием результативности межкультурного общения. В ходе различного рода экспериментов, мы отмечали, что представители некоренного этноса во время общих мероприятий понимают предназначение таких национальных казахских жестов, *как бас беру* (преподнести голову), *бата беру* (дать благословение), *ауыз тию* (отведать угощения), *кесені төңкеріп қою* (положить пиалу вверх дном), *дастархан қайыру* (завернуть край скатерти). Знание и соблюдение данных традиций, возможность понимания в межкультурном общении, по нашему мнению, определяются устойчивостью и универсальностью базисной «картины мира», общностью «ядра языкового сознания», которое отражает универсальные составляющие окружающего предметного мира этносов, длительное время проживающих в постоянном культурном контакте.

Невербальные компоненты общения могут быть интернациональными, понятными в исполнении всем участникам межкультурного диалога, а могут быть этнографическими, культурно-национальными, которые становятся лакунами и нуждаются в расшифровке своего значения. Например, *бата беру,* часто исполняемый в различных ситуациях общения, может означать как благословение, напутствие, так и санкционирование верности, честности. Этому жесту противопоставляется жест *терiс бата беру*, который имеет негативный оттенок и передает значение проклятья, зла, неудачи, несчастья. Эти жесты противопоставлены как значением, так и способом исполнения: при исполнении первого ладони сложены ковшиком, а при исполнении второго ладони обращены вниз. Когда ладонями проводят по лицу, то в первом случае на лицо как бы направляется благословение, а при исполнении второго оно отводится от лица в сторону обратной стороной запястья рук.

Жест *терiс бата беру* в настоящее время является редким, употребляется только в отдаленных аулах и только в особых случаях. Значение и исполнение жеста наглядно представлено в романе М. Ауэзова «Путь Абая»: «*Как бы отталкивая что-то, он (Кунанбай)*

вытянул обе руки ладонями вперед, обратив их к Абаю и Амиру. Потом старик провел тыльной стороной рук по лицу – так обращаются к богу с мольбой об исполнении злого намерения. Опустившись на колени, он внятно и громко произносил свое проклятье, указывая костлявой рукой то на Абая, то на лежащего внука» [2, с. 365].

В казахской культуре долгое время активным был в употреблении такой знак невербальной информации, как *қаламмен хат* – почта с пером (срочная почта). Чтобы показать важность и срочность почтового отправления, к шапке нарочного или к дуге лошадиной упряжки прикрепляли пучок перьев филина – невербальный знак срочности:

- *Майор тотчас выслал вперед «почту с пером», кратко сообщая в корпус:* «*Выезжаем*» [2, с. 215].

Одной из важнейших функций невербальных знаков коммуникации является функция указания на казахские этнонимы – обозначения древних племен или родов:

- *Вот кони с круглым тавром, называемым «глаз», – значит, они принадлежат Аргызу и Бошану* [2, с. 109].

Тавро *бычье седло* указывает на род Керея, *поварешка* – Наймана, арабская буква *шии* – на принадлежность коней тюре, знатным лицам.

Невербальные национальные компоненты выражаются не только жестами, мимикой, но и многими другими средствами, которые получили статус так называемых невербальных компонентов внешнего облика человека, выступающих в общении как визуальные средства передачи информации. Яркими примерами таких знаков служит национальный костюм, являющийся символом национальной культуры в ее историко-антропологическом понимании, выразителем социальной и индивидуальной характеристики человека, его возраста, пола, характера, эстетического вкуса.

Например, египетский фараон, чтобы подчеркнуть свою безраздельную власть над Верхним и Нижним Египтом, носил двойную шапку. Рубиновый шарик наверху круглой шапочки китайских мандаринов (чиновников) символизировал их превосходство по отношению к мандаринам второго класса с коралловым шариком и мандаринам третьего класса с сапфировым шариком на головном уборе. Среднеазиатские ханские белые войлочные шапки с черными полями символизировали власть ханов над черными бескрайними степными пространствами и белыми заснеженными горами [4, с. 144].

Костюму, одежде всегда присуща социальная функция. Как показали материалы экспериментальных исследований, казахский костюм в XVIII и в начале XIX веков по покрою был одинаковым у всех слоев населения. Однако мех черно-бурой лисицы, которым оторачивали конусообразные шапки белого или красного цвета, был знаковым символом казахской правящей знати. Верхняя одежда *шапан* также имел одинаковую конфигурацию, но качество ткани, ее цвет несли социальную знаковость: *шапаны* баев и ханов шили из синего, бордового, красного бархата, а *шапан* бедняка был из простой ткани темного цвета.

В национальном костюме азербайджанцев, компактно проживающих на территории Южного Казахстана, социальный статус определяется по головному убору. Азербайджанцы носят папаху: *шиш папаг, мотал попагы*, *чобан папагы*. *Шиш папаг* – это папаха из дорогих каракулевых шкур для зажиточных слоев населения. *Мотал попагы* и *чобан папагы* изготавливались из овечьей шкуры с длинной шерстью. Такие головные уборы, выполняющие утилитарную функцию, носили бедные крестьяне, пастухи. Во время сильных дождей вода стекала по шерсти и не попадала на лицо крестьянина или пастуха, следовательно, не мешала работе.

Форма одежды, ее цвет часто указывает на семейные отношения. Например, если представительница женского пола носит тюбетейку с украшениями из перьев филина, волосы заплетены в косы, на которых серебряные изделия шашбау, то это незамужняя девушка: замужние женщины, особенно после рождения первого ребенка, надевали на голову белую шаль, платья неярких расцветок, значительно сокращали накосные украшения, а на руках, выше запястья, носили браслеты.

Следовательно, национальная одежда любого этноса имеет семиотический характер, так как в опосредованном виде она отражает не только имидж конкретного носителя, но, в первую очередь, передает определенные этнические традиции, отражает философское миропонимание этноса, его мировоззрение. Именно поэтому костюм и его комплекс может служить знаковой системой или языком национальной культуры, которая накапливает и передает культурную

информацию. «В традиционном народном костюме, как в символико-знаковой системе, записан ценностно-отобранный опыт жизнедеятельности множества людей и поколений» [5].

К этнокультурному невербальному компоненту можно отнести жесты, исполняемые представителями различных этнокультурных танцевальных групп. Это связано с тем, что с помощью танца ярко и наглядно выражается национальный дух исполняемого номера. Например, бьющая ключом энергия, неиссякаемый темперамент передают невербальные знаки узбекского танца, казахский танец – танец всего тела исполнителя, замысловатых движений ног, орнаментальности и плавности рук, плеч, головы.

В национальном танце прослеживается ассоциативный характер рисунка, связанный с традициями, обрядами, бытом, сферой трудовой деятельности. Например, в русском хороводе обобщено понятие о девичьей красоте и скромности в образе березки, женская грациозность передается образом лебедя, юношеское буйство и резкость, как правило, ассоциируются с задиристым характером петуха.

Более того, в танце показательно выделение мужского и женского фольклора. В древности это связывалось со спецификой родовых традиций, позже – с разделением труда.

Мужские движения и жесты в казахском танце (*сәлем* – мужской поклон, *мұрт сипау* – потирание усов, *теңселу* – покачивание, *аттабыс* – скачки, *желдірме* – ход рысака, *тебінгі* – пришпоривание коня, *бүркіт* – беркут.) отражают мужской характер, специфику поведения: порывистость и динамичность, эмоциональность и экспрессивность, бесстрашие и отвагу воина, а также бытовые действия: охоту, скачки, стрельбу из лука и т.д.

В отличие от мужских танцевальных жестов, женские жесты олицетворяют присущие казашкам скромность, сдержанность, элегантность и пластичность движений (*қос жылан* – две змейки, *көбелек* – бабочка, *бота мойын* – шея верблюжонка, *құс тұмсық* – птичий клюв, *қанат қағу* – взмахи крыльев). Жесты *жүн түгу* – собирание шерсти, *ширатпа* – сучение нити и *тұмарша* – треугольник, *шаңырак* – верх юрты, *айна* – зеркало, *қос өркеш* – два горба верблюда, *бүркіт тырнағы* – когти беркута описывают трудовые процессы: изготовление кошмы, ковроткачество, национальная вышивка, орнаментальное искусство.

Национальный код в танце считывается благодаря тому, что жестовый язык, являющийся коммуникативным знаком невербального общения несколькими специфическими движениями позволяет соотнести его с родным этносом, определить его культурную самобытность.

Таким образом, жест может сказать о многом, он может характеризовать адресанта, производящего жест, со стороны национальных, территориальных и собственно социальных особенностей, может также указывать на возраст человека, место его жительства (город или село). Сфера и частота употребления жестов диктуются традициями и национальным характером народа – знание этих особенностей содействует взаимопониманию. В связи с этим неправильная интерпретация, вызванная неумением или нежеланием понять и принять во внимание культурные различия коммуникативных жестов, приводит к коммуникативному и к более серьезному – этническому, социальному и политическому – непониманию, которого можно избежать, если знать и уважать культуру другого народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с.
2. Ауезов М.О. Путь Абая. – Т. 1, 2. – М.: Художественная литература, 1971.
3. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление: Учебное пособие. – Алматы: Рауан, 2001. – 576 с.
4. Нарожная В.Д. Ментально маркированные концепты невербальной коммуникации//LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2016. – 214 с.
5. Казбулатова Г. Язык костюма//Интернет-ресурс. Доступ: http:// bashkir.evrazia.org/articles/kostium.html.

УДК 81:372.881
МРНТИ 16.31.51
ORCID 0000-0002-9720-6966

Салимова Наталья Николаевна,
магистрант 2 курса,
специальность 6М011900- Иностранный язык: два иностранных языка,
Центрально-Азиатский Университет,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: nataly17.lion@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ И ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА СКОРОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ВЗРОСЛЫХ УЧАЩИХСЯ НА ИНТЕНСИВНЫХ КУРСАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (ИЗ ЛИЧНОГО ОПЫТА)

Аңдатпа. Бұл мақалада автор денсаулық сақтау және ойын технологияларының ересек студенттерде шет тілінің коммуникативті құзіреттілігін жедел қалыптастыруға әсерін талдауға тырысады. Зерттеу Астана халықаралық университетінің білім беру бағдарламасы негізінде 2019 жылы Маңғыстау облысындағы орта мектеп мұғалімдеріне арналған қарқынды ағылшын тілін оқыту курстары мен біліктілігін арттырудың практикалық тәжірибесі негізінде жүргізілді.
Түйінді сөздер: шет тілінің коммуникативті құзыреттілігі, білім беру технологиясы, денсаулық сақтау технологиясы, ойын технологиясы, ересек студенттер, қарқынды курстар.
Аннотация. В данной статье автор попытается проанализировать влияние здоровьесберегающих и игровых технологий на ускоренное формирование иноязычной коммуникативной компетенции у взрослых учащихся. Исследование проведено на основе практического опыта преподавания на интенсивных курсах английского языка и повышения квалификации учителей общеобразовательных школ Мангистауской области в 2019 году на базе образовательной программы Международного Университета «Астана».
Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетенция (ИКК), образовательная технология, здоровьесберегающая технология, игровая технология, взрослые учащиеся, интенсивные курсы.
Abstract. In this article the author will try to analyze the influence of health-saving and game technologies on the accelerated formation of foreign-language communicative competence of adult students. The study was conducted on the basis of practical experience in intensive English courses organized for teachers of secondary schools in the Mangystau region in 2019 on the basis of the educational program of International University “Astana”.
Key words: foreign language communicative competence, educational technology, health- saving technology, game technology, adult students, intensive courses.

В рамках обновленного образования в Республике Казахстан поменялась и роль учителя и взрослых учащихся - теперь они равноправные соучастники творческого процесса. В настоящее время главная задача учителя — грамотно организовать самостоятельный познавательный процесс; развивать у взрослых учащихся способность к самоанализу правил и форм иностранного языка, развивать способность творческого мышления, учить рассуждать и мыслить на английском языке. Для реализации этих задач на уроках английского языка все чаще применяются инновационные технологии: игровые технологии; проблемное обучение; здоровьесберегающие технологии; информационные технологии; технологии проектного обучения и другие. Эти образовательные технологии помогают сформировать ключевые компетенции у студентов, разнообразят виды учебной деятельности, мотивируют, способствуют повышению качества знаний.

Объектом данной исследовательской работы является развитие коммуникативной компетенции взрослых учащихся на интенсивных курсах английского языка путем применения образовательных технологий.

Предметом исследования являются взрослые учащиеся, развитие иноязычной коммуникативной компетенции (далее ИКК) которых мы рассмотрим на практике.

Гипотеза: применение здоровьесберегающих и игровых технологий способствует более быстрому формированию ИКК у взрослых учащихся на интенсивных курсах английского языка.

На современном этапе развития образования в Республике Казахстан целью обучения иностранным языкам в дополнительном послевузовском образовании является достижение

взрослыми учащимися иноязычной коммуникативной компетенции, т.е. способности и реальной готовности студентов осуществлять иноязычное общение путем преодоления психологического языкового барьера и боязни говорить на чужом языке. Коммуникативный подход лежащий в основе современного обучения английскому языку делает акцент на употреблении языка и формировании уверенности в реальных речевых ситуациях. Согласно определениям из трудов ведущих педагогов, таких как Зимняя И.А., Азимов Э.Г., Щукин А.Н., коммуникативная компетенция - это способность осуществлять речевую деятельность, реализуя коммуникативное речевое поведение на основе языковых, социолингвистических, предметных и страноведческих знаний, в соответствии с различными задачами и ситуациями общения в рамках той или иной сферы общения [Зимняя И.А. , 2008, с. 40]. Преподавателю английского языка важно понимать что, чтобы развивать у взрослых студентов иноязычную коммуникативную компетенцию (далее ИКК), когда учащиеся находятся вне языкового окружения, то не всегда достаточно лишь насытить урок иностранного языка коммуникативными упражнениями, позволяющими решать коммуникативные задачи. Более важно предоставить студентам возможность решать проблемы, мыслить, рассуждать на английском языке над возможными путями решения этих проблем с тем, чтобы в центре внимания была мысль, чтобы учащиеся акцентировали внимание на содержании своего высказывания. Поэтому главная идея такого подхода к обучению английскому языку заключается в том, что для развития ИКК у взрослых учащихся необходимо применение специальных технологий обучения. Что же такое технология? Технология обучения (от греч. technē – искусство, ремесло, мастерство, logos - учение)- это совокупность наиболее рациональных способов научной организации труда, обеспечивающих достижение поставленной цели обучения с наименьшей затратой сил и средств за минимальное время.

В рамках данной статьи автор хотел бы более подробно рассмотреть влияние игровых и здоровьесберегающих технологий на скорость формирования ИКК у взрослых учащихся. Всем известно, что для успешной реализации себя в социуме современному человеку следует ответственно относиться к собственному здоровью. Для поддержания должного уровня активности и здоровья во время интенсивного изучения английского языка взрослыми учащимися помогают здоровьесберегающие технологии. Здоровьесберегающий подход должен соблюдаться на всех этапах урока, путем чередования различных видов деятельности. При том, что курс преподавания интенсивный, педагогу не маловажно уметь организовать учебный процесс таким образом, чтобы сохранить как здоровье взрослых учащихся, так и свое собственное здоровье, прививая студентам привычку к сохранению здоровья собственными силами. На уроках иностранного языка целесообразно отводить некоторое время на разминки, физминутки, упражнения на релаксацию, артикуляционные упражнения. Для этого преподавателю необходимо проводить смену видов учебной деятельности, презентовать положительный эмоциональный настрой, осуществлять дифференцированный подход.

Здоровьесберегающая технология - это такая система учебного процесса, которая создает максимально возможные условия для сохранения, укрепления и развития духовного, эмоционального, интеллектуального, личностного и физического здоровья всех субъектов образования (как педагогов, так и учащихся). Преподаватель должен на этапе планирования каждого урока принимать во внимание учет возрастных особенностей студентов, их работоспособность, активность, соотвествующие особенности памяти и мышления. Учитель должен уметь создавать благоприятный эмоционально-психологический климат в процессе реализации технологии, использовать разнообразные виды здоровьесберегающей деятельности взрослых учащихся, направленных на сохранение и повышение работоспособности и резервов здоровья. Учитывая тот факт, что это интенсивные курсы английского языка, студентам приходилось проводить в аудитории по 8 академических часов все 5 дней в неделю. Не удивительно, что такой интенсивный темп получения знаний уже после обеда давал о себе знать. Разновозрастные студенты жаловались на утомляемость, головные боли, боль в глазах, боль в шее, руках, спине. Поэтому очень важным было применять на своих уроках здоровьесберегающие технологии.

Для проведении физической разминки автор использовал метод Total Physical Response (TPR) – метод полного физического реагирования, когда учащиеся запоминают слова через движение, без перевода. TPR был основан профессором психологии Джеймсом Ашером в 60-70-х годах 20 века. Профессор, наблюдая за малышами, заметил, что вначале дети выполняют команды взрослых, а потом уже начинают говорить. Он пришел к логическому выводу: если выполнять действия, озвучивая их, то это лучше всего поможет выучить новые слова и фразы. Суть метода

заключается в запоминании новых слов, лексических конструкций с помощью жестов, выполнения команд, пантомимы и игры.

Цель: снизить учебную нагрузку, переключить внимание, улучшить самочувствие и работоспособность, выучить глаголы английского языка, описывающие различные физические упражнения.

Проведение: Преподаватель включает ритмичную музыку, демонстрирует физическое упражнение, произнося команды на английском языке. Преподаватель просит студентов в полголоса повторять все команды за учителем:

- Hands up, hands down, go and go and go around.
- Rotate your head, rotate your arms.
- Stretch up higher.

После первой недели проведения такой разминки педагогу следует предлагать студентам самим выбирать нового ведущего. После выполнения разминки, целесообразно поиграть со взрослыми в игру «Саймон говорит».

Традиционные правила игры “Simon says”. Педагог берёт на себя роль «Саймона» и отдаёт приказы студентам: «Саймон говорит: сделай ...»; Это, как правило, простые физические упражнения, например, jump-«подпрыгни», clap your hands -«похлопай в ладоши» и т.п. Студенты должны незамедлительно выполнить данное упражнение. Любой приказ должен обязательно начинаться со слов «Саймон говорит…», иначе его исполнять нельзя, и если кто-то из студентов сделает упражнение, он выбывает. Таковы традиционные правила этой игры.

Усовершенствованные правила игры “Simon says”. Автор статьи несколько видоизменила правила, так что игра стала еще более интересной. Ведущий говорит приказ:“Simon says touch your shoulders”(Саймон говорит дотроньтесь до плечей), однако задача ведущего запутать участников игры и ведущий дотрагивается до своих ушей, в этот момент и идет проверка понимания английской речи на слух и знание лексики студентами. Те, кто вместо плечей дотронулся до ушей получают штрафное задание, например: “Oh, Assel, you are wrong. Task for you: dance”. После этого игра продолжается. Так взрослые учащиеся не только разомнутся и почувствуют прилив энергии и сил для дальнейшей учебы, но и легко выучат как команды физических упражнений, так и части тела на английском языке. Игра способствует расширению словарного запаса, закреплению лексических тем “Human body”, “Appearance”, “Sport”.

Спортивная игра “Hot potato”. Кто из нас в детсве не играл в игру «Горячая картошка», в которой нужно встать в круг и быстро кидать мяч, крича : «Лови, горячая картошка!». Такую игру на английском языке автор проводил со студентами на свежем воздухе. Сначала вы просите студентов лишь кидать мяч и говорить фразу: “Catch, it’s a hot potato!”. Но постепенно вы усложняете правила. Теперь тот игрок, кто держит мяч должен сказать слово на казахском языке, тот игрок, кто ловит мяч должен ответить на английском языке. Так, если студенты прошли тему «Еда» – то, первый студент должен спросить: «Шие?», и кинуть мяч, тот студент, кто поймал мяч отвечает на английском: “A cherry”, и задает любому игроку, стоящему в круге, вопрос на казахском языке: «Алма?»и бросает мяч, следующий игрок ловит мяч и отвечает: “An apple”. Если игрок забыл слово и не может ответить, то он выбывает из игры. Игра продолжается пока не останется два игрока, они и объявляются победителями. По мере прохождение различных тем, в этой игре можно отрабатывать диалогическую речь на употребелние различных грамматических конструкций. Таким образом, спортивная игра еще более усложняется и студенты уже оперируют целыми фразами на английском языке.

В ходе данного исследования автор попросила студентов заполнить анонимные анкеты, в которых требовалось оценить привлекательность разминки на английском языке и других спортивных игр, применяемых на занятиях в качестве здоровьесберегающих технологий.

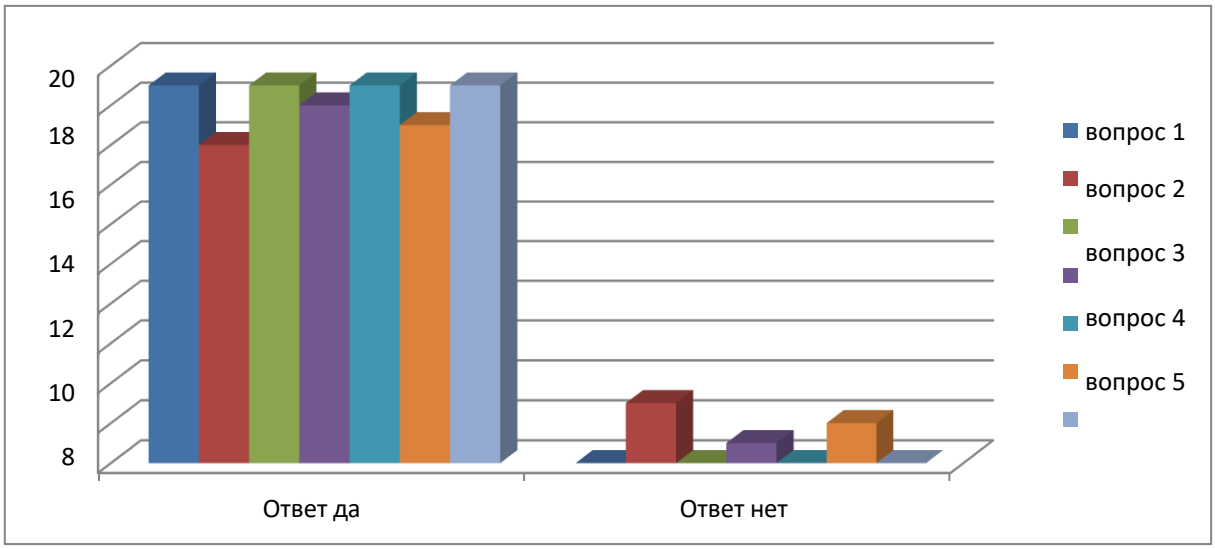
Ответы студентов приведены в таблице ниже.

Таблица 1. Анкета. «Улучшилась ли Ваша работоспособность и ИКК после применения здоровьесберегающих технологий?»

№ п/п	Вопрос	Да	Нет

1.	Нужны ли на уроках английского языка физическая разминка и другие спортивные игры, основанные на методе Total Physical Response (TPR)?	19	-
2.	Обязательно ли музыкальное сопровождение для проведения физической разминки?	16	3
3.	Улучшилось ли Ваше эмоциональное и физическое самочувствие и работоспособность после проведения физической разминки?	19	-
4.	Улучшилась ли Ваша умственная деятельность (внимание, память, сосредоточенность) после физической разминки и других спортивных игр на открытом воздухе ?	18	1
5.	Помог ли Вам метод Total Physical Response (TPR) быстро и без напряжения выучить слова и фразы на английском языке, описывающие различные физические действия ?	19	-
6.	Способствует ли лексика, выученная вами во время физической разминки и других спортивных игр скорейшему формированию ИКК?	17	2
7.	Планируете ли Вы, как учитель физики/ химии/ биологии/ информатики применять подобные физические разминки на английском языке как обучающий и здоровьесберегающий элемент в своей дальнейшей педагогической практике?	19	-

Диаграмма 1 к таблице 1.

Из представленных выше данных анкетирования и диаграммы можно сделать вывод, что взрослые студенты высоко оценили здоровьесберегающие технологии и даже констатировали увеличение работоспособности, улучшение самочувствия и улучшение ИКК в ряде лексических тем, таких как “Human body”, “Appearance”, “Sport”.

Многие педагоги считают, что игра - это важный вид деятельности, прежде всего для детей. Но ведь нет такого взрослого, который бы не мечтал снова стать ребенком. Автор уверен, что игра - это тот вид деятельности, который максимально снимает психологические барьеры у взрослых в обучении английскому языку. Именно в игре взрослые, надевая некие маски, роли перестают стесняться и начинают говорить на английском. Давайте внимательно рассмотрим игровую технологию. Что же такое игра? Игра содержит в себе несколько важных составляющих: игровой процесс, условный сюжет, образы, настоящие вещи в игре заменяются условными, возникает естественная коммуникация между участниками игры. Эффективность игровой технологии состоит в том, что в ней есть несколько значащих и эффективных для развития ИИК факторов: четкое распределение обязанностей, напряженные моменты и развлечение, свобода творчества, реальность и вымысел, рациональное мышление и яркие эмоции. Игровая деятельность может занимать как весь урок, так и являться его частью (введение, объяснение, закрепление, контроль знаний). На уроках английского языка существуют много уже ставших традиционными игр: «Перевертыши», «Дополни фразу», «Скажи иначе» и другие.

Игра-соревнование «Разгадай кроссворд». Crossword “Personality”. Для проведения данной игры автор начертила ячейки для слов на ватмане формата А2. Заранее напечатала задания для студентов. На листочках были напечатаны определения по теме «Личность. Характеристики личности. Прилагательные» (но порядок слов в предложениях был сознательно нарушен) к той или иной черте характера человека. Учитель делит группу студентов на две команды. Задача каждой из команд - сначала поставить в правильном порядке слова в предложении, затем прочитать это определение команде противнику. Участники противоположной команды должны поднимать руку и предлагать свои догадки, пока не назовут верное слово. После чего команда получает 1 балл за правильное произношение и 1 балл за правильное написание слова в кроссворде. Затем, отгадавшая команда зачитывала свое определение для противника. Побеждает та команда, которая отгадает больше слов и сделает в написании и произношении этих слов меньше ошибок.

Put the words in a correct order, complete the sentences and ask your partner to fill in the crossword. (Now read the correct definition and ask: “What’s 3 across?”, “What’s 5 down?”) Who person is on a somebody angry

Example: A person who is angry on somebody

- Furious!

- Well done! Now, please, go to the Crossword and write down this word. Now, please, pronounce it correctly.

Игра – соревнование «Word battle». Очень хорошо в таком соревновании отрабатывать знание неправильных глаголов, проверять знание пройденной лексики.

Проведение игры: Для проведения такого соревнование педагог предлагает группе студентов разделиться на две равные по количеству участников команды и придумать названия команд, а также выбрать капитана команды. Обычно капитаном выбирают самого сильного по знаниям игрока с лидерскими качествами. Приведу пример, как автор проводил соревнование по теме “Irregular verbs”.

Преподаватель объявляет первый раунд, в котором проверяется знание трех форм неправильных глаголов. Преподаватель берет в руки мяч и спрашивает: - What is «бегать» in English? Please, say us three forms of this irregular verb. Учитель бросает мяч капитану первой команды, капитан передает мяч тому игроку, который желает ответить, если игроки забыли или затрудняются ответить, то отвечает капитан, если и он не смог вспомнить все три формы неправильного глагола, то предоставляется шанс заработать баллы команде - противнику. Побеждает та команда, которая наберет больше баллов. Преподаватель в ходе соревнования присуждает баллы, как за правильное написание, так и за правильное произношение трех форм глагола. Следует отметить, что такая тема “Irregular verbs” была выбрана автором не случайно, поскольку взрослые учащиеся в виду своей занятости и социального статуса не могут посвящать достаточно времени зубрежке лексики, что в свою очередь в итоге негативно сказывается на их успеваемости, на курсах. А ведь без знания направильных глаголов студент не сможет правильно употреблять не только времена The Past Simple Tense, времена группы Perfect, а также The Passive Voice и некоторые другие правила. Поэтому задача педагога, прежде всего раздать студентам распечатку со списком неправильных глаголов, их транскрипцией, переводом, из этого списка на протяжении всего курса английского языка задавать на дом учить (прописывать их в тетради и многократно повторять вслух) по пять неправильных глаголов, а на уроке проверять накопленные

знания, устраивая время от времени “Word battle”. Во втором раунде соревнования педагог предлагает студентам придумать утвердительное, вопросительное или отрицательное предложение с любым неправильным глаголом и записать его на доске. Команды участвуют по очереди. Учитель присуждает баллы за правильный порядок слов в предложении, за правильное написание слов и за правильное произношение. Третий раунд - конкурс для капитанов «Блиц опрос». Капитаны задают друг другу вопросы и дают ответы, используя неправильные глаголы во временах The Past Simple Tense и The Present Perfect Tense. Для педагога важно не затягивать по времени проведение данного соревнования, в каждом раунде достаточно вспомнить по 5-7 неправильных глаголов. Важно ввести пообщрительную награду. Причем, важно поощрять и проигравшую команду, так педагог избежит обид и разочарований и поддержит интрес к учебе даже у отстающих взрослых учащихся. Например, это могут быть заранее приготовленные учителем золотые и серебрянные медали: золотую медаль получает команда победиль, а серебрянную- команда занявшая почетное второе место. В течение всего курса обучения педагогу следует вести рейтинг команд. Такой соревновательный дух в группе взрослых учащихся будут способствовать тому, что все студенты будут готовиться к урокам более качественно, повыситься их мотивация учиться, поскольку они будут стараться не подвести свою команду.

Игра по лексической теме “Character and emotions”. Преподаватель английского языка должен заранее подготовить и распечатать цветные карточки с фотографиями лиц людей, изображающих различные эмоции. Карточки следует подписать на аглийском на обратной стороне. Такая игра будет хорошей проверкой знаний ваших студентов после изучения темы “Character”.

Проведение игры: Учитель просит любого студента из аудитории занять стул в центре класса и дает студенту карточку, так, чтобы другие студенты не видели ни изображения, ни надписи. Задача студента, сидящего в центре класса изобразить на своем лице с помощью мимики и жестов именно ту эмоцию, что представлена на предложенной карточке. Остальные студенты должны поднять руку и высказать свое предположение, т.е. назвать прилагательное, например, tender – «нежный» на английском языке.

Автор статьи с целью изучить эффективность технологий в системе формирования ИКК у взрослых провела эксперимент. Участники эксперимента - группа учителей физики, химии, информатики, биологии, проходившая интенсивные курсы английского языка. В начале эксперимента автором был проведен тест на знание студентами неправильных глаголов английского языка. Тест показал неудовлетворительное знание студентами неправильных глаголов и ошибки, как в произношении, так и в написании этих глаголов. Последующие два месяца автор задавал студентам учить по 5 новых неправильных глаголов, после чего применял игровые технологии для отработки употребления в устной речи упортребление нужной формы глагола во временах The Past Simple Tense, The Present Perfect Tense посредством игры “Word Battle”. К постоянным факторам эксперимента относились:

1. Число испытуемых (19 обучаемых в группе).
2. Количество учебных часов (320 часов).
3. Объем материала (40 неправильных глаголов и их употребление в устной и письменной речи).

Результаты исследования представлены в таблице.

Таблица 2. Показатель корректности английской речи у взрослых учащихся в среднем в учебной группе в контрольном тесте на знание 40 неправильных глаголов английского языка.

Группа взрослых учащихся - 19 чел.	Количество лексико-грамматических ошибок в употреблении неправильных глаголов в устной речи	Количество звуко-произносительных ошибок в употреблении неправильных глаголов	Количество ошибок в написании неправильных глаголов

Тест до проведения игры “Word Battle”	119	79	121
Тест после двух месяцев игровой практики “Word Battle”.	92	58	91

Согласно результатам исследования можно констатировать уменьшение количества ошибок, как в устной, так и в письменной речи на употребление форм неправильных глаголов после двух месяцев игровой практики “Word Battle”. Речевая грамотность студентов увеличилось в среднем на 23%. Что, несомненно является достаточно хорошим результатом.

Как видим из представленных выше результатов, наша гипотеза подтвердилась. Здоровьесберегающие и игровые технологии позволяют не только разнообразить учебную деятельность, но и способствуют ускоренному и эффективному формированию ИКК у взрослых в сжатые сроки. Игровые и здоровьесберегающие технологии способствуют психологической раскрепощённости на уроках, проявлению творчества. Актуальность данного исследования состоит в том, что здоровьесберегающие и игровые технологии на уроке английского языка были применены ко взрослым учащимся различного возраста от 22 до 57 лет. В этом исследовании была рассмотрена интенсивная форма обучения взрослых с элементами соревнования, спортивной и игровой деятельности как средство не только повышения мотивации, но главное - как средство повышающее качество и скорость формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании/Авторская версия/И.А. Зимняя. М.: Московский исследовательский центр подготовки специалистов, 2008.
2. Каирова Г.Е. Применение приемов и новых технологий на уроках английского языка, в рамках программы обновленного содержания среднего образования РК. Республиканский научно-методический журнал «Вестник КИО», 2018 г. https://vestnik.cdo.kz/ru/article/view/id/559 (дата обращения 07.02.2020).
3. Н.А. Мальцева, О.Г. Артемова, Г.И. Юрова Использование интенсивных методов обучения при формировании общекультурной компетенции студентов в процессе обучения профессиональному общению на английском языке. Вестник Воронежского Государственного Технического Университета, с. 114-118, 2014, https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24094651 (дата обращения 07.02.2020).
4. Кудрина Е.А., Руденко Н.С. Формирование межкультурной компетенции посредством игровых технологий на уроках английского языка (начальный этап). Уральский государственный педагогический уиверситет, с. 159-160, 2016, https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26874866 (дата обращения 07.02.2020).

Сермухаметова Багжан Бейбитовна,
2 курс докторанты,
Қиыр Шығыс кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.,
e-mail: bagzhan1989@mail.ru

ҚАЗІРГІ КОРЕЙ ӘҢГІМЕСІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Түйін. Мақалада қазіргі корей әңгіме жанрының поэтикасы туралы айтылып, шығарма құндылығын, эстетикалық әсер қалыптастыратын элементтерді айқындап, оны жүйелеу, түрлі әдеби ағымдар мен құралтәсілдері, олардың дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың жандүниесі мен қайғы-қасіреттерін суреттеу әдістері айтылады. Мақалада корей әңгімелерінің поэтикасы әдебиет теориясымен үндесе отырып, сол теориялық әдебиеттің бір саласы ретінде шығармадағы әдеби тек пен түрдің, ағым мен бағыттың, стиль мен әдістің ерекшеліктері, шығармадағы адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулар жайлы қарастырылады.

Түйін сөздер: қазіргі корей әңгімесі, корей әңгімесінің поэтикасы, конфуцийшілдік, буддизм, фатализм, әдеби ағымдар, композиция, реализм, символизм.

Резюме. В статье обсуждается поэтика жанра современного корейского рассказа, а также определяется и систематизируется ценность произведения, элементы, которые создают эстетическое впечатление, а также методы описания боли и страданий людей, которые сталкивались с различными ситуациями через свое мировоззрение. В статье рассматривается поэтика корейских рассказов в сочетании с теорией литературы как одной из областей теоретической литературы, особенностями литературных источников и типов, тенденциями и направлениями, стилями и методами, а также размышлениями о жизненном предназначении человека в произведении.

Ключевые слова: современный корейский рассказ, поэтика корейского рассказа, конфуцианство, буддизм, фатализм, литературные течения, композиция, реализм, символизм.

Summary. The article discusses the poetry of the genre of the modern Korean narrative, and also defines and systematizes the value of the work, the elements that create an aesthetic impression, as well as methods for describing the pain and suffering of people who have faced various situations through their worldview. The article examines the poetics of Korean narratives in combination with the theory of literature as one of the areas of theoretical literature, the characteristics of literary sources and types, trends and directions, styles and methods, as well as reflections on the life purpose of a person in a work.

Keywords: The modern Korean narrative, Korean narrative poetics, Confucianism, Buddhism, fatalism, literary trendss, composition, realism, symbolism.

Кіріспе

Әңгіме құндылығын бар болмысымен айқындайтын, шығарманың дыбыстық, сөздік, образдық құрылымын зерттеудегі қазіргі корей әңгімесінің поэтикасы осы үш саланың толық жүйеленген эстетикалық амалдарын кеңінен пайдалануда десек болады. Әңгіме поэтикасында көркемдік тұтастық деңгейлерінің ішкі байланыс заңдылықтарын, олардың ара қатынасынан да көрінеді. Оны белгілі бір суреткер шығармасының поэтикасы не көркем шығарма поэтикасы ретінде белгілі бір нысандар төңірегінде қарастыруға болады.

Негізгі бөлім

Қазіргі корей әңгіме поэтикасының мақсаты шығарма құндылығын, эстетикалық әсер қалыптастыратын мәтін элементтерін айқындап, оны жүйелеу болып табылады да, әңгіменің сюжеті басты рөл атқарады.

Поэтикаға қысқаша тоқтала кететін болсақ, оның жалпы, жеке және тарихи деп аталатын үш түрі болады. Жалпы поэтика мәтіннің дыбыстық, сөздік және образдық құрылымын қамтитын әдістердің жүйелі жиынтығын жасай отырып, шығарманың лексикасы, морфологиясы мен синтаксисі зерттеледі. Шығармадағы образ бен сюжет поэтиканың бір бағыты болып табылады. Жеке поэтика көркем шығарманың табиғатын ашумен айналысады, сол арқылы шығарманың эстетикалық қасиетінің дара жүйесін жасайды. Поэтикадағы айта кететін басты мәселелердің бірі – барлық эстетикалық мәні бар элементтердің өзара үйлесім-үндестігі болады, оны композиция деп атайды. Талдау барысында уақыт пен кеңістік және автордың бейнелеу шеберлігінің үндестігі шығарма құрылымындағы барлық жайды айқындап береді [1].

Тарихи поэтика эволюциялық қозғалыс бағытында мәдениеттің поэтикалық жүйесінің ортақ қасиеттерін, олардың түп негізін ашуға, танып-білуге бағытталып, ауызша сақталған сөз өнерімен байланысты болады.

Әдебиеттану ғылымының негізін қалаушылардың бірі А. Байтұрсынов поэтика ұғымын қисын деп атап, «тіл қисыны яки лұғат қисынына сөздің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу» деген анықтама береді. Ғалым көркем шығарманың өнді, ұнамды болу үшін «ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне, көрнекті, әуезді болу» жағын да талғайды [2].

Күрделі тарихи және саяси кезеңдерді бастан өткізіп, ұзақ жылдар отарлаудың құрбаны болған корей әдебиеті әлемдік ғылым мен мәдениеттен алшақтап қалуына байланысты, осы корей әңгімелерінің поэтикасы мәселесін қысқа мерзімде орнына келтіруді басты мәселе етіп қойды. Бірақ кез келген елдің билік жүйесі секілді, корей ұлтын өзіндік санадан айыруды көздеген басқару ұйымдары ақын-жазушыларды қысымға алуы үлкен кедергі келтірді. Олар қолдан келген барлық мүмкіндіктерді пайдаланып, көркем әдебиеттерде ұлттық емес керісінше батыстық үлгіні, жаңа әдіс-тәсілдерді қолдануды жолға қоя бастады.

Конфуцийшілдік дәстүрі бойынша, әдебиеттегі басты нәрсе адамгершілікке баулу ілімі болса, дәстүрлі әдебиетте жағымды-жағымсыз бейнелердің алмасып көрініс табуы басымдық тауып отырады.

Дәстүрлі корей прозасында жақсылық мадақталып, ал жамандық әр кез жазаланып, таңғажайып кездейсоқ нәрсе ретінде сиқырлы тілмен көрініс тапты. Корей әдебиетінде конфуцийшілдік дәстүріне сәйкес, адамгершілікке бастау ілімдері басты орында болғандықтан патшаға шын берілу, бабаларды құрмет тұту, үлкендерді сыйлау, достыққа адалдық және әйелдердің ақылдылығын дәріптейтін тақырыптарға мән беріле бастады [3].

Мемлекеттік және отбасылық қатынастар жүйесіндегі кейіпкерлер жай ғана өз табиғатына сай әрекет етуі авторларды қызықтыра түсті. Осы жүйеге кірмей, сәтсіздікке ұшыраған кейіпкерлер буддистік мұраттарға жүгініп, қоғамнан, отбасынан оқшауланып табиғатпен бірігуге тырысты.

Конфуцийшілдік және буддизм бағыттары айтарлықтай рөл атқарған дәстүрлі корей әдебиетін фатализм деп атады. Конфуцийшілдік адамды қоғамға және отбасына бағындырса, буддизм болса – табиғатқа жақындатты [3].

Корей халқының да прозасындағы әңгіме жанры сан қырлы болып келеді. Корей әңгіме жанрының жаңа дәуірі түрлі әдеби ағымдар мен құрал-тәсілдердің пайда болуымен ерекшеленеді. Онда авторлар адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулар келтіріп, өздерінің дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың жан-дүниесі мен қайғы-қасіреттерін шебер көрсетуге ұмтылады.

Қай халық болмасын көне заманнан бергі өзінің тұрмыс салты, күнделікті өмір тіршілігі жайлы ауызша әңгімелер туғызып, әр жерде жиындарда айтыла жүріп, кейіннен ондағы оқиғалар сюжетке айналады.

Әңгіме проза жанрының ең шағын түрі болғандықтан оқиға мен кейіпкердің іс-әрекеті қысқа болып, уақыт жағынан да аз мерзімді қамтиды да, оқырмандардың оны тез игеріп түсінуіне жағдай жасайды, дегенмен әңгімені жеңіл үстірт нәрсе деп түсінбеу керек, керісінше ол көлемді прозалардың бастауы болып табылады.

Жалпы корей әңгіме жанрының ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілдері композициялық сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіме көлемдері шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйтқысын құрайтын оқиғаның басталуы шарықтау шегі және шешімі бар. Корей әңгімелерінде адам өмірі мен тағдыры аса маңызды, оқиға жинақы беріледі, бір айтылған жайларды қайта қайталап тәптішпеп баяндауға ұзақ суреттеуге орын берілмейді. Олар әңгімелерінде аз суреттеу арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркем шеберлікті игерген. Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетіп отырады.

Корей прозасында жазушылар сол кездегі халықтың шынайы өмірін суреттеуге тырысып, реализм прозада да бірте-бірте маңызды орынға ие болып, қоғамдағы жеке тұлға мәселесі анағұрлым өзекті бола бастайды. Қоғам мен жеке тұлға мәселесін анық әрі дәл ашып көрсететін бірнеше шығармалар пайда болады.

Әңгімелерде кедейліктің себептері мен одан құтылу жолдарын іздестіре түсу мәселесі корей әдебиетіндегі өзекті мәселе болды. Әдебиет ортақ бағытқа ие болып, әлеуметтік мәселелерді шешуге ұмтылады да, жұмысшылар, ұсақ саудагерлер мен еңбекшілер секілді кейіпкерлер пайда

болады. Әдебиет үйсіз-күйсіз, аш-жалаңаш жүрген адамдардың жүрегінде үміт оятып, қоғамдық мәселелерді шешуде маңызды құралға айналады. Ким Донг Ин шығармаларында әлеуметтік қайшылықтар да көрініс табады.

Мысалы, Ким Донг Ин «Картоп» әңгімесінде Зола мен Таяма Катайдың өміріндегі болған түрлі жағдайларды бүкпесіз, дәлме-дәл суреттеп көрсетеді. Әңгіме кейіпкерлері жай ғана қарапайым адамдар, сондықтан олар қоршаған ортаны да, өздерінің мінез-құлықтарын да өзгерте алмайды.

Бір кездері жаман жолға түсіп, жезөкшелікпен айналысқан Покнэ кедейлік пен өмір тауқыметінен арылса да, ішкі түйсігі бәрібір өзгеріссіз қалады. Көңілдесін қызғану былай тұрғанның өзінде, одан ажырап қалмай сақтау үшін тағдыр тәлкегіне қарсы тұрып, күресе білуге үйренеді. Көңілдесінің бүкіл мағынасыз да салғырт өмірі, оны соңында өлімге әкеліп соқтыратыны алдын-ала белгілі еді.

Бұл әңгімеде Ким Донг Ин Золаның табиғи мінез-құлқын әдебиеттің «өмір ағымының» бейнесі ретінде суреттегенмен, шынайы өмірдегі қарым-қатынастарын талдағанда сол қалпында көрсетуге тырысты. Мына бір үзіндіден сондай бір сәтті көргендей боламыз:

«М. менің ойлағанымдай болмай шықты. Оның ойнақтаған көздерінен мен оның өтірік айтып тұрғанын түсіндім. Біраз үнсіздіктен кейін ол былай деді:

- Қызметкер жалақысын ала сап, дереу тамақ ішті, бір сөзбен айтқанда, бар ақшасын қалауынша ойына келгеннің бәріне жұмсады. Ал үйге қайтарда, ол қалтасында бір тиыны жоқ екенін түсінді. Бірақ әмиянды ашып қарауға батылы бара қоймады, бақытыма қарай әлі де ақша қалған шығар деп өзін-өзі жұбатты. Егер әмиянды аша қалса, ішінде ештеңе жоқ екенін көруге тура келер еді. Сондықтан әмиянын ашуға қорқып, өзін-өзі алдаған күйінде үйіне қайтты» [4].

Үзіндіден көріп отырғанымыздай, Ким Донг Ин жапон оккупациясындағы Кореядағы әлеуметтік жағдайдың әсіресе кедейлер үшін өте қиын екендігін өткір сынай отырып, дәлме-дәл суреттейді. Ол әңгімеде күйеуінің көзіне шөп салған әйелдің өмірі біртіндеп құлдырай бастағанын суреттейді. Кедейшілік пен бұлыңғыр болашақтан үміт үзген әйел адамгершілікті ұмытып, өз сезімдеріне бой алдырады.

Дәстүрлі тақырыптар шеңберінен шығып, дәстүрлі морализмнен бас тартып, өзіндік пікірлерін білдіре отырып, Ким Донг Ин оқырмандарды өмірге жаңаша көзқараспен қарауға мәжбүр етті. Сонымен қатар, жазушы қазіргі әдеби тілдің қалыптасуына үлкен үлес қосты: Ли Гван Суды ұстанып, оқырмандардың назарына тек орынға ғана емес, сонымен бірге сипатталған оқиғалардың уақытына да назар аударуға тырысып, ол көптеген қазіргі заманғы адамдар сияқты өткен шақты да қолдана бастады.

Осы тұста Ким Донг Иннің тағы бір әңгімесіне тоқталып өтуге болады. Жазушы алғаш рет корей әдебиеті тарихында «Қоштасу әні» атты «сюжеттегі әңгімесінде» тілдік ерекшеліктері мен сипатымен оқырмандарға шындықты екі жақты етіп түсіндіруге мүмкіндік туғызды. Әңгімеде реалист ретінде Ким Донг Ин өмірдің барлық қиындығын шынайы бейнесін беруге тырысса, романтик ретінде түрлі шиеленіскен жағдайларға қарамастан беймәлім мақсаттарға ұмтылған керемет сезімдерді жеңе отырып, көркем образдарды жасап шығады. Қоршаған табиғаттың құбылыстарын метафоралар мен теңеулерді жиі қолдана отырып, кейіпкерлердің көңіл-күйімен ұштастыра білді. Натуралист тұрғысынан кейіпкерлердің ерекше сезімдері арқылы олардың физиологиялық ерекшеліктері мен өмірдегі тұрмыс жағдайларын көркемдеп көрсете өтырып, өз кейіпкерлерінің өмірін нақты образдарға айналдырып отырды.

Әдебиетте жазуға болмайтын тақырып жоқ екеніне сенген Ким Донг Ин көбінесе кедейлер жайлы, олардың аңғал қылықтары жайлы жазуды мақсат етті. «Қоштасу әні» хикаясының басты кейіпкері жолда кездейсоқ адамды кездестіреді, ол қоштасу әнін естігенде, бірнеше жыл бұрын өзінің бос күдігінен ағасымен ұрысып, көрместей екі айрылып кеткенін айтады. Кейін өкініп, татуласуды ұйғарғанмен оны таба алмайды. Көптеген жылдар бойы ол жүрек түбіндегі қайғы-шерін қанша жасырып келгенмен, осы бір қоштасу әні ағасын тағы да еске түсіруге мәжбүр етеді.

Ким Донг Ин әңгімелерінде көбінесе «сюжеттегі әңгіме» композициясын қолданған және өзінің жеке өмірлік тәжірибесінен де алған, өзіндік эстетикалық дүниені қабылдаған. Дүниені өткір шындықпен, кейде бұрмалай суреттеу арқылы ерекше эстетикалық сезіммен жазушы өзінің көптеген кейіпкерлерін – жаратылыстың азабын бойына сіңіріп, өртеу, зорлау және өлтіруден шабыт іздейтіндер екенін де жасырмады [5].

Осылайша, корей жазушылары батыс әдебиетінде қолданылатын көркемдік құралдарды біртіндеп игере отырып, көптеген туындылар жасап шығарды.

Қазіргі заманғы корей әдебиеті әдеби белсенділік орын алғанша жапондар тарапынан бірнеше рет қуғын-сүргіндерді бастан кешіп, әдебиет тоқырауға ұшыраса да, осы кезеңде жарық көрген прозалық шығармаларда, оның ішінде әңгімелер жаңа мәнге ие болып, дами түседі. Ақсүйектер мен қарапайым адамдардың, барлық қоғамдық таптардың өмірі шынайы суреттеледі.

Әлемдегі экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, жапон империализмінің жүргізген өктемдігі корей халқының қоғамдық сана-сезімін оятып, елінің болашағы туралы толғандыруы корей әңгімелерінде көрініс таба бастайды. Батыста пайда болған романтизм, реализм, натурализм, символизм корей әдебиетіне айтарлықтай әсер етті. Осы кезеңдерде корей әдебиетінде сентименталды романтизм мен сондай-ақ реализмнің белгілері пайда болып, бірте-бірте күшейе түседі. Ли Гван Су мен Че Нам Сон сынды жазушылар өз шығармаларында тілдерінің тазалығы мен корей әдебиетінің көркем құндылығын сақтау үшін күреседі [6].

Қорытынды

Корей әңгімелерінің поэтикасы шығармалардың мазмұны мен құрылымында айтарлықтай өзгерістер болып, соғыстан кейінгі қоғам, елді қалпына келтіру, жақынын жоғалтып, жаны ауырған адам тағдыры бейнеленген шығармалар адамгершілік құндылықтарды насихаттап, әдебиетте адам санасының бұзылуы, жаппай тәртіпсіздікте өмір сүрудің мәнсіздігі, босқа өткен уақытқа өкініш көрсетіледі. Адам болмысы, оның мәні әдебиетте үлкен маңыздылыққа айналады, жеке тұлға мен қоғамның арасындағы қайшылықтар, тағдыр тәлкегіне түскен адамдардың өмірі, адам мен оның әрекеттері туралы айтылады. Корей әңгімелерінің поэтикасы әдебиет теориясымен үндесе отырып, шығармадағы адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулары кейінірек халықтың сана-сезімінің өзгергенін, қоғамдық мәселелерден гөрі күнделікті тұрмыс-тіршілік туралы мәселелер маңызды бола бастағанын көтереді. Осылайша көптеген жазушылар өз шығармаларында өмірдің мәні не, халықтың арманы қандай және осы арман-мақсаттарды жүзеге асыруға талпына бастайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан: Ұлттық энцклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, Бас редакциясы, 1998.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2010.
3. Пак И.Л. Поэтика рассказов Ким Донг Ина. Вестник Челябинского государственного университета. 2012. №33 (287). Политические науки. Востоковедение. Вып. 13. С. 151–156.
4. Избранные корейские рассказы нового времени. Ли Гвансу. Ким Донъин. Ким Юджон. Хён Джингон. Ке Ёнмук. Ли Хёсок. Чхве Сохэ/Сост. Ким Сыну. Пер. А.Х.Ин. - М.: Изд-во МЦК МГУ, 2003. - 256 с.
5. Солдатова М.В., Пак К.А. Современная литература Корей. Учебная пособия. – Владивосток, 2003.
6. Концевич Л.Р. Корейтану. – М., 2000.

Smanov Leskhan,
Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Zhienkozha Zhansulu,
Undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

THE DEVELOPMENT OF LISTENING SKILL IN ENGLISH LANGUAGE

Түйіндеме. «Тыңдау» «түсіну арқылы тыңдау» немесе «тыңдап түсіну» дегенді білдіреді. Тыңдау - ауызша сөйлеу құрамындағы ақпаратты қабылдауға, түсінуге және белсенді өңдеуге байланысты күрделі рецептивті психомонимиялық әрекет. Жақсы қалыптасқан тыңдау мен сөйлеу дағдыларынсыз ауызша сөйлеу мен қарым-қатынас мүмкін емес.

Кілт сөздер:аудио, ақпарат, тыңдау, оқыту, араласу.

Аннотация. «Аудирование» означает «слушание с пониманием» или «понимание речи на слух». Аудирование является сложной рецептивной мыслительно-мнемическую деятельностью, связанной с восприятием, пониманием и активной переработкой информации, содержащейся в устном речевом сообщении. Устное общение невозможно без правильно сформированных навыков аудирования и разговорной речи.

Ключевые слова: аудио, информация, слушание, обучение, вмешательство.

Annotation. “Listening” means “listening with understanding” or “listening comprehension”. Listening is a complex receptive mental-mnemonic activity related to the perception, understanding and active processing of information contained in oral speech. Oral communication is impossible without well-formed listening and speaking skills.

Keywords: audio, information, listening, teaching, interference.

1. Aim. In foreign language learning the most difficulties arise precisely with listening and with the formed auditory barrier. Therefore, the aim of the research is the development of the listening skill of the learners and the methods, exercises and techniques which can be an effective. Games help students to broaden their horizons, develop their knowledge and skills, become proficient in linguistics, and become proficient in speech.

2. Research methods. Developing speech hearing can be used to listen with a visual support, i.e. using both a printed text and an illustration to it. An excellent example of this kind of listening is the training videos, where the picture almost completely reflects the content of the text. It is widely used method in the practice of teaching foreign languages and directed listening. This listening is aimed at recognizing specific words, structures, extracting specific information. For example, you can invite students after listening to the text to insert the missing words, articles, prepositions, add the beginning or end of the sentence.

Contemporary teachers find that the use of the game to speak English fluently is very effective. The use of games in the quiz is also very interesting [Жұмаева Э.С., 2012, 20].

In the lesson it is almost impossible to form one language skill. So, working for example with audio texts, we simultaneously practice lexical, phonetic, grammatical skills. Audio texts provide information for discussion, which in turn implies the further development of speaking and writing skills. And dialogue as a form of oral communication is impossible without well-formed listening and speaking skills.

In real communication, we have to listen a lot, and how accurately and completely we perceive the information received can determine our next actions. To teach students to understand sounding speech is one of the most important learning goals. The practical experience of teaching a foreign language, the practice of interpretation and simply communicating in a foreign language convince that listening is one of the most complex types of speech activity.

In addition, there are a number of objective difficulties that prevent understanding of speech from the first time: external noises, interference, an overly emotional interlocutor or, for example, the speaker's speech is full of idioms and figurative expressions.

In this case, when learning to listen, it is very important to consider the following factor: one should not allow students to listen only to their teacher. Trainees should be able to listen to a variety of male and female voices in connection with the variety of vocabulary and features of pronunciation of different people and different sexes and ages.

It is very important not to forget the fact that the larger the semantic field of students, the easier it is for them to understand speech by ear. Especially it concerns colloquial formulas, clichés, idioms, tk. the meaning of these words is not always conditioned by the meaning of the words entering them. Thus, the knowledge of speech patterns serving specific communication situations can greatly facilitate the understanding of speech by ear [Allan M., 1983, p. 85].

Knowledge of the above complexities allows you to correctly assess the level of difficulty in listening.

In the domestic method four main mechanisms of audition are distinguished:

1. Speech hearing. It ensures the perception of oral speech, its division into semantic systems, word-combinations, words. Thanks to this, recognition of familiar patterns in the flow of speech occurs.

2. To understand oral speech, a good speech hearing is not enough; The recognized unit must be kept in mind. Hence, memory is the next important listening mechanism.

3. Probable prediction is the generation of hypotheses, the anticipation of the course of events (semantic - the knowledge of specific situations and strum.

4. Articulation. Psychologists note that when listening, there is an internal pronunciation of speech, i.e. articulation. The more pronounced the pronunciation, the higher the level of listening.

The conclusion of the first chapter arises by itself. The more the volume of the semantic field, the stronger the lexical and grammatical skills, the better a person knows the typical speech situations and owns speech patterns, the easier it is for them to recognize them from the ear. Listening, speaking, reading and writing, vocabulary and grammar are inseparable in real communication, much less in class. Linguistic forecasting is supported by the semantic, and vice versa.

1. System of exercises for developing listening skills

This exercise is considered basic. It develops all four mechanisms of listening. In order to do it, it is not enough to hear the text, break it into syntagmas, learn familiar words and structures, and this is the development of speech hearing. To repeat, they must first be remembered, and this is the development of memory [Anderson A.1988, p. 63]. If something was missed during the audit, the guess can be helped by the knowledge of the lexical and grammatical combination, the context, which will be a probable prediction.

Repetition of foreign speech after speaker in a pause is synchronously.

Particularly effectively, all these mechanisms are trained during synchronous speaking. Such exercises are part of the special preparation of interpreters-synchronists, and they repeat the texts not only in a foreign language, but also in their native language, which is equally difficult and will be extremely useful for students.

Exercises for the development of verbal hearing.

Developing speech hearing can be used to listen with a visual support, i.e. using both a printed text and an illustration to it. An excellent example of this kind of listening is the training videos, where the picture almost completely reflects the content of the text.

It is widely used in the practice of teaching foreign languages and directed listening. This listening is aimed at recognizing specific words, structures, extracting specific information. For example, you can invite students after listening to the text to insert the missing words, articles, prepositions, add the beginning or end of the sentence.

Exercises for training memory.

Such exercises can be:

- agree with the statements or disprove them after listening to the text. You can use questions instead of statements. This is the so-called prepared listening;

- listen to the text and, then, comparing it with the printed text, to find discrepancies;
- remember the dates, names, names and repeat them in the same sequence;
- listen to the words and group them by any principle or feature, trying not to miss a single word;
- listen to the words and repeat only those of them that relate to any topic.

Exercises for training probabilistic forecasting:

- select as many definitions as possible for words;
- to make possible word-combinations with nouns-verbs-adverbs-adjectives;
- in the context of specific situations, make up the most typical phrases - clichés and translate them;
- exercises in the logical development of the idea, which involve the ability to complete a phrase, text, etc.
- determine the content by title, illustrations, keywords, etc.

From all of the above, it can be concluded that the formation of the necessary listening skills is possible not only when working directly with audio texts, but also at the stage of grammatical, lexical, and reading, oral and writing skills.

Before listening

Let's consider some of the most typical settings and tasks for this stage of working with text. Discussion of questions and statements before listening. Of course, you can determine the correctness of the answer only after listening, but it is very important to use your life experience and guess to try to anticipate events. After such an exercise, even skeptical students will listen more attentively. So, the task becomes personally significant.

Traditionally, work with audio texts is divided into three stages:

1. Before listening
2. While listening
3. After listening

Exercises and questions are not so much asking for information, how much they carry. Getting to know them and discussing the answers, the students hear the words that will later be used in the text, because the context is already defined, and with it specifically and semantic field.

Guess the title-new words-possible illustrations. The teacher can invite students to guess the content of the text by title, according to an unfamiliar vocabulary, which was previously explained or illustrated. A brief summary of the main topic by the teacher, an introduction to the problematic of the text. This task is an audition setup, as students will search for the answers they would like to receive. A knowledgeable teacher will always guide the discussion in the right direction and provoke questions that, as he knows, are covered in the text. Here you can familiarize students with the vocabulary necessary for understanding the text.

The stage of listening to the text (while listening)

There can be several audiences listening auditions. In this case, it is important not to lose motivation [Babansky K.S., 1995, p. 211].

The novelty of the tasks is required:

- listen to the text and insert the missed words in the following sentences;
- listen to the text and say which of the following word combinations were used in it without any changes;
- listen to the text and say what definitions for the following words were found in it;
- end the following sentences;
- listen to the text and say that it says something about it;
- listen to the text and find the Russian, English equivalent of words in a parallel column.

After the text-based stage (Follow-up activities)

After listening to the text and performing a series of exercises for it, you can continue to use it to develop oral and written skills.

Basics of forming reading technique

The tasks of teaching reading as an independent type of speech activity are to teach students to extract information from the text to the extent necessary for solving a specific speech task, using certain reading technologies.

The following operations are the basis of the formation of the reading technique:

- the correlation of the visual or graphic image of the speech unit with its auditory-motor pattern;
- correlation of auditory-speech patterns of speech units with their meaning. R.K. Minyar-Beloruchev distinguishes three main components of the reading technique:

A.) the visual image of the speech unit;

B.) pronotative image of speech unit;

C.) meaning.

When the reading technique is not sufficiently formed, all three reading components are involved in the reading process. Even when reading the text about themselves, poorly read people, as a rule, move cubes, pronouncing the read. Without speaking, they do not have the stage of understanding.

The teacher's tasks in the formation of reading techniques are to:

- as soon as possible to pass the intermediate stage of pronunciation and establish a direct correspondence between the graphic image of the speech unit and its meaning;
- consistently increase the unit of perceived text and bring it to at least a syntagma by the end of the first year of study;
- to form a normative reading with observance of an acceptable rate, stress norms, pausing, intoning.

Reading aloud and to oneself at the senior stage becomes one of the main sources of information, the emphasis shifts towards active independent work, but this does not mean that reading aloud completely disappears. At this stage, you can use reading aloud for the formation of cause-effect relationships, logic and reasoning. To do this, students should be asked to read excerpts or sentences from the text [Chaikin V.S., 2003, p. 230]. Correction of the skill is also needed at the older stage of training, otherwise why not fully switch to an eligible or correspondence education system?

At the senior stage it is considered that the percentage of reading aloud and about yourself at the lesson and at home should be optimally 1 to 9.

Types of reading and their role in the process of real communication and learning

In the domestic method, types of reading are distinguished:

- analytical;
- studying;
- viewing;
- search;
- introductory.

However, some methodologists (for example, Professor Passov E.I.) believe that these are just different purposes of using reading. There is an opinion that it is necessary to distinguish only studying and searching (R.K. Minyar-Beloruchev).

For effective reading in a foreign language, you need to develop the following skills:

- ignore the unknown if it does not interfere with the task;
- to isolate semantic information;
- read by keywords;
- work with the dictionary;
- use footnotes and comments proposed in the text;
- interpret and transform the text.

Thus, it can be said that there are no serious differences in the domestic and foreign methods in understanding what types of reading need to be mastered in the process of learning a foreign language.

Various forms of tasks aimed at monitoring a variety of reading technologies

The format and content of the final control determines the process of forming skills in reading. Since the purpose of learning to read is the ability to extract information in the right amount to solve a specific problem, then at the exam, reading is checked precisely from these positions.

Stages of working with text

When working with any text (printed, audio, video), you can distinguish three main stages of work: pretext, text and post-textual [Abdigalieva B., 2000, p. 80]. Let us consider in detail the goals and objectives of each stage.

1. Pre-tactical stage (antiprisis):

A) Working with the header. On it you can ask students to determine:

- the subject of the text;
- list of problems raised in it;
- keywords and expressions;

B) Use of associations associated with the name of the author:

- To which genre can this text be referred?
- Who by profession-nationality can be the main character?
- where and at what time can the action take place?

C) To formulate assumptions about the subject matter of the text on the basis of the available illustrations;

D) To get acquainted with the new vocabulary and define the subject-problems of the text on the basis of the language conjecture;

E) View the text-the first paragraph and determine what this text is about;

F) Read the questions-statements on the text and determine its subject and issues;

G) Try to answer the questions before reading the text.

2. The textual stage:

A) Find-select-read-connect-paste:

- response to proposed questions;
- confirmation of correctness - falsity of statements;
- a suitable heading for each paragraph;
- a suitable sentence, missed in the text;
- sentences with the following words-grammatical phenomena, etc.

B) To guess:

- the meaning of a word or words in context;
- which of the proposed translations-which definition of the word most accurately reflects the meaning in this context;
- how events will develop in the second chapter, the next part of the text;

3. The post-textual stage:

A) refute statements or agree with them;

B) Prove that ...

C) Describe ...

D) To say which of the following statements most accurately conveys the basic idea of the text. Justify your answer;

E) To say with which of these expressions the author would not agree;

F) Make a plan of the text, highlighting his main thoughts;

G) To think up what might happen;

H) Taking as a basis the situation of the text, write your own text in another genre.

Our study of the formation of listening skills with the use of authentic materials makes a certain contribution to the ability to more effectively provide training in listening

REFERENCES

1. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. Қызылорда: Санат, 2012. 20–24 б.
2. Anderson A. and Lynch A. Listening. Oxford: Oxford University Press, 1988.
3. Babansky K.S. Methods of teaching in a modern comprehensive school. - Moscow: Education, 1995. – 211 p.
4. Chaikin V.S. Ways of forming the motivation for studying foreign languages. M., 2003. – 230 s.
5. Allan M. Teaching English with Video - Video-applications in ELT. - Pergamon Press, 1983.

Smanov Leskhan,
Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Kushkarova Kanagat,
Undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

AUTHENTIC SONGS - ONE OF THE ELEMENTS OF NATIONAL-CULTURAL COMPONENT OF THE CONTENT OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT AN EARLY STAGE

Түйін. Осы мақалада біз аутентті әндерді - ерте жас кезеңіндегі шетел тілін оқытуда ұлттық-мәдениет құрамдары ретінде қарастырдық. Іскерлік және жеке байланыстардың дамуы, ұлттар арасындағы экономикалық және мәдени байланыстардың кеңеюі мен нығаюы мектеп үшін шет тілін оқыту бағытында бірінші кезектегі мәселе болып табылады - оның негізгі активі жалпы адамзаттық мәдениетті және адами құндылықтарды игеретін тұлға қалыптастыру. Бұл проблема әртүрлі халықтардың мәдениаралық қарым-қатынасы және олардың рухани байлықтарымен тікелей байланысты, ал прогрессивті мұғалімдер оны дамыту мен жүзеге асырудың ортақ жолдарын табуы керек.

Кілт сөздер: аутентті матеиалдар, ән, инклюзивті білім, лингвомәдениет, қабілетсіздік.

Резюме. В этой статье мы рассматривали аутентичные песни как национальный культурный компонент в преподавании иностранного языка в раннем возрасте. Развитие деловых и личных контактов, расширение и укрепление экономических и культурных связей между народами выдвигает перед школой приоритетную задачу в направлении преподавания иностранного языка - воспитание человека, основным активом которого является приобретение общей человеческой культуры и человеческие ценности. Эта проблема напрямую связана с проблемой межкультурных отношений разных народов и их духовных связей, и прогрессивные учителя должны найти общие пути ее развития и реализации.

Ключевые слова: аутентичные материалы, песни, инклюзивное образование, языковая культура, неспособность.

Summary. In this article, we considered authentic songs as a national cultural component in teaching a foreign language at an early age. The development of business and personal contacts, the expansion and strengthening of economic and cultural ties between nations raises a priority for the school in the direction of teaching a foreign language - the education of a person whose main asset is the acquisition of a common human culture and human values. This problem is directly related to the problem of intercultural relations of different peoples and their spiritual ties, and progressive teachers must find common ways of its development and implementation.

Keywords: authentic materials, songs, inclusive education, language culture, inability.

1. Aim: formation of students as national-cultural components in teaching foreign languages at an early age with the help of the authentic songs. This problem is directly related to the intercultural communication of different peoples and their spiritual riches, and progressive teachers need to find common ways to develop and implement it.

2. Research methods: in the research we used theoretical methods such as analysis, conclusion, comparison, synthesis, classification of scientific-methodological literature.

The development of business and personal contacts, expansion and strengthening of the economic and cultural ties between the peoples put forward the foreground task before school in the direction of foreign language teaching - raising a man whose main asset is the acquisition of the common human culture and human values. This problem is directly related to the problem of intercultural relations of

different nations and their spiritual connections, and the progressive teachers should find common ways of its progress and implementation.

The competency-based approach involves combining the educational process and its understanding into a single whole, during which the formation of the student's personal position, his attitude to the subject of his activity takes place. In this regard, in the framework of the competency-based approach, the dominant idea is not just about "building up the volume" of knowledge, but about acquiring versatile experience of activity [Кунанбаева С.С., 2014, с. 33].

One solution to this problem can be humane education of the young students, i.e., the involvement of students to the cultural heritage and spiritual values of the world nations.

A special role in this process belongs to foreign languages, through which by direct and indirect dialogue between cultures - native and foreign – will become one of the main provisions of the modern concept of education.

Humanizing the content of education requires a revision of the objectives, content and technology of learning a foreign language as a new means of communication - a new way of intercultural communication and intercultural understanding [Леви В., 2006, p. 13].

Since the purpose of learning a foreign language are not only acquiring knowledge, forming the pupils skills, but also the assimilation of information, regional geography, lingua study, cultural and aesthetic character, values, knowledge of the other for their national culture in determining learning content certainly raises the question of cultural component [Рачок Т.П., 1999, с. 15].

Nikitenko Z.N. and O.M. Osiyanova consider the whole lingua study material associated with the culture of the language spoken as the national-cultural component of the content of foreign language teaching [Comenius A., 1995. p. 8].

This component includes specific knowledge (linguistic and cultural) as well as skills (verbal and nonverbal behavior). In selecting the content of the national-cultural component of the variety of material released lingua study that has pedagogical value, which can help to not only learn to communicate in a foreign language, but also attached to the culture of the country of the language [Larry M., 2015, p. 17].

From all this it follows that for the maintaining of the interest in the language learning as a means of communication, it is necessary to develop an interest in it as a type of media culture. And an important help in this regard may be the use of the cultural and spiritual heritage of the country the language is spoken. These may be the best examples of music, especially songwriting in the target language as it is a substantive component.

In the life of any family the present background music is always available that is created on TV and in the radio broadcasts. In addition, due to the wide spread of sound and video recordings, as well as avant-garde popular position of the English music, the songs of the English culture are most popular among students and are the object of their special interest.

Using songs in the target language is very important in the initial stage of learning a foreign language in the I-IV classes of elementary school for several reasons.

First, students from the very beginning are attracted and involved to the culture of the country the language is spoken, as children of this age, according to psychologists, particularly sensitive and receptive to other cultures.

Secondly, when dealing with this kind of material lingua study creates good preconditions for the full development of the individual student, for specially selected songs stimulate creative thinking and form a good taste.

This is facilitated, in particular, by a fairly high level of innate musical abilities of children of this age. So, for example, 81.2% of the examined children (6-7 years old) developed not only an ability to pitch a piece of information which they heard, but an 'ear' for music in general, which later slowed in children who have remained outside the musical activity [Stacey Tipton, 2007, p. 56].

Musical song genre as one of the most important genres of music creation thanks to the verbal text is able to accurately and vividly capture the various aspects of social life of the people of the country the language is spoken.

Song, as well as any other work of art, is characterized by communicative function, i.e., the transfer of the content which its author pledged to pass to the recipient. Thus, in contrast to educational texts of the general country study character that first and foremost are to inform the reader (or listener), i.e., to influence on his intelligence and memory, the song as a regional geography of the material has an impact on human emotions and figurative-art memory.

Thus, in terms of technique the song in English can be seen, on the one hand, as an example of foreign language-sounding speech that adequately reflects the characteristics of culture and life of the

people of the country the language is spoken, on the other hand, being a carrier cultural information, a song may generate and provoke the spiritual culture of the learner to combine into a coherent whole his mind and soul.

From the perspective of cognitive-communicative approach (S.F. Shatila) song material, being a model of musical foreign culture and speaking as one of the elements of national-cultural component of the content of foreign language teaching (N. Nikitenko), is a means to meet the cognitive-communicative needs and interests of students.

As far as the song reveals the soul of the people, their culture, the teacher acts as a mediator in the process of learning by students of this culture, as a commentator, as a stimulant to cognitive activity.

Songs in the lessons of a foreign language give rise to children's creativity. Seeing how easy the text is as the basis in many children's songs in a foreign language, a child can come up with the song himself, putting the familiar (or invented by himself) melody to available to him the words and thoughts. Even the usual salutation, inquiring about health, everything can be turned into the song. This is convincingly proved by Carol Graham, an American Methodist and English teacher, in his "Jazz Chant" [Graham C. Jass, 2008, p. 280].

However, preference should be given to the authentic language song material. In the perception of the song thanks to the verbal text, composed by native speakers, information is extracted from the "natural forms of language and comes out of an artificial language with respect to the way".

One of the conditions for successful use of the song material is its selection and typology. Song material as part of a national-cultural component should reflect the regional geographic specificity and have cultural value. Therefore, the method of selecting the songs for the reproduction suggested by A.N. Nikitenko and M. Osiyanova may be accepted as a criterion for the selection of English songs.

Lexical-grammar material with some advance program, introduction of the new material is expedient to introduce prior to the songs with a purpose of its being easily recognized by the students. This will greatly facilitate the introduction and consolidation of the use of lexical and grammatical material in the songs bearing the speech patterns.

The technique involves the use of each song prior to the administration, the revitalization and consolidation of lexical and grammatical material used in the songs.

The approximate sequence of the song presentation:

1) A brief information about the song (its character, style and features of the accompaniment, the substance, the story of creation, etc.), installation of the first perception of the song;

2) The first musical presentation of songs, familiarity with the musical component of the song: the peculiarities of melody, rhythm, division into musical phrases;

3) Verification of understanding of the song content (the joint efforts of literal translation on the part of the students under the guidance of a teacher). At a more advanced stage or if the groups of students are more advanced linguistically it is useful to pay attention to the ways of expressing some thoughts by means of a foreign language;

4) Practicing phonetic lyrics. At the initial stage of learning a foreign language they are very useful for this purpose, mainly in a way of imitation;

5) Re-listening to songs, it is advisable to carry out the work at this stage based on the text;

6) Reading of the text songs with further refinement of sounds and intonation, it is also recommended to fulfill all the work, based on the lyrics;

7) The learning of tunes is performed in the process of sharing the song with the soundtrack songs, as well as its accompaniment.

In the next two or three lessons it is sufficient to repeat a song once or twice to remember the words firmly and permanently. Required speech combinations and grammatical structures are fixed in in the memory of students.

With the introduction of new grammatical material, students can easily find out ahead some grammatical structures that facilitate the consolidation of new material and its use in the respective speech situations. In the future, each of the suggested songs can be used as an effective means of securing new and repeating grammatical material.

At present, the problem of inclusive education is relevant all over the world. In Kazakhstan, this phenomenon also did not remain without attention. This problem requires close attention, since the number of children with congenital and acquired malformations grows every year. Inclusive education is a process that provides equal access to education for all learners taking into accounts the individual capabilities and special educational needs. Inclusive education (French with inclusive - including, from Latin to include - sign) is the process of General education, which implies the availability of education for

all, adapt to the different needs of all children, ensuring access to education for children with special needs [Вереninова Ж.Б, 2004, с. 46]. The current practice of socialization of children with disabilities is more developed in the clinical approach, in which limited opportunities are considered as pathology, developmental disorders, which in turn requires treatment, the creation of special services. This approach weakens the child's social position and exacerbates his unequal social status. Special education, on the one hand, is an element of social protection for such children and provides them with the opportunity of simultaneous treatment and education. On the other hand, special education, segregating children with disabilities in special schools, boarding schools, promotes the reproduction of the existing social structure, in which people subsequently occupy marginal positions of status. On the contrary, inclusive education is aimed at the development of the system focused on children and recognition of that all children — people with various needs for training. Inclusive education tries to develop approach to teaching and training which will be more flexible for satisfaction of various needs for training. If teaching and training become more effective as a result of changes which are introduced by inclusive education, then will win everything children (not only children with special needs). Studying in a normal secondary school among normally developing peers, a child with special educational needs gets a great opportunity to feel ordinary, like his friends, classmates, boys and girls in the yard. The company has no right to deprive children with disabilities the right to receive education, develop their skills, talent and, most importantly, to have a medium to communicate with normal children. In the Convention on the rights of persons with disabilities, signed by Kazakhstan in 2008 indicated ways of overcoming their problems of promoting an inclusive or integrated learning. In Kazakhstan, inclusive education makes only the first steps, although almost all inclusive schools exist in many countries. At present, 56 psycho-medical-pedagogical directions, financed from local budgets, operate in Kazakhstan. According to the regulations, there should be 79 such organizations in the country. Methodical guidance, these consultations are intended for the Republican Psychomedical and Pedagogical Consultation located in Almaty. On the development of public education, the Program of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 is planned to increase by 2020 to 70% the share of schools that created conditions for inclusive education from their total number. From 2011 to the present, the round-table program on "Inclusive Education: International Practice and Strategies in Kazakhstan" for heads of the general secondary education system with the support of the Soros-Kazakhstan Foundation is op According to the Director of the Department of secondary education of MES of RK N. Arshabekov, international organizations have noted that Kazakhstan, compared to other Central Asian republics, are actively implementing inclusive education. The results of public opinion polls showed that more than 68% of Kazakhstanis believe that these guys have to learn in normal conditions, to grow faster and to be included in society. But today there are enough problems that are barriers to children with disabilities in the way of education. Kazakhstan society sees a reluctance of the education system to take children with physical disabilities. The need to improve habitat in order to maximize its availability for special child need special equipment.

Particularly important this issue seems to involve people in activities that have certain physical characteristics in our social environment. The concept of a disabled person is inherently damaging, we attribute to these people an inferiority complex, which they begin to believe. They have closed many opportunities in education, sports development. The attitude of ordinary people to people with disabilities differs bias and prejudice. This attitude has been cultivated since childhood in our society. One possible solution to this problem is the development in the Republic of Kazakhstan inclusive education, which is aimed at:

- integration of disabled children into the educational process;
- adaptation of disabled children in modern society;
- creation of active forms of behavior of children with disabilities for precise positioning myself in contemporary society;
- the ability to turn their weaknesses into strengths;
- change of attitude of modern society towards people with disabilities.

Inclusive policy is a legal policy in which parents should have the right of choice of school. Studies conducted in neighboring countries and in our country show that this is not all parents are willing to send their children to public school because they understand that although the necessary conditions were created only in special education. According to A. Pugachev inclusive education has eight main principles that should be the basis for any training: "the Importance of a person regardless of his abilities and achievements. To think and feel capable each individual. Everyone has the right to communicate and the right to be heard. All people need each other. True education can only occur in the context of these

relationships. All people need support and friendship of peers. For any student to make progress faster may be that he can do than what can't. Diversity enhances all aspects of human life" [Graham C., 2008, p. 87].

Still, a number of unresolved issues and barriers to the implementation of inclusive education in Kazakhstan:

- incorrect attitude towards children with disabilities;
- the lack of specially trained teaching staff;
- very low level of material-technical and methodical equipment of educational institutions;
- the barrier of physical access;
- stringent requirements of state standards.

Inclusive policy is a legal policy in which parents should have the right of choice of school. Studies conducted in neighboring countries and in our country show that not all parents are willing to send their children to basic education, because they understand that while necessary conditions are created only in special education. Still, a number of unresolved issues and barriers to the implementation of inclusive education in Kazakhstan:

- incorrect attitude towards children with disabilities;
- the lack of specially trained teaching staff;
- very low level of material-technical and methodical equipment of educational institutions;
- the barrier of physical access;
- stringent requirements of state standards.

The introduction of a wide variety of systems of student assessment will be included in the overall flow of children with different developmental delays standards in intelligence. Initially, the main objective of the state is conducting awareness-raising activities among the academic community and society in General. The creation of a regulatory framework, training materials, training of teachers, and studying domestic and foreign experience of inclusive education implementation will allow Kazakhstan to gradually build a training effective system. Experts support the systematic development of an inclusive education system. At the same time, they note the impossibility of complete closure of special schools and to transfer all children with disabilities in the secondary school. At present, the Government of the Kazakhstan Republic regards the children education with disabilities as one of the main education priorities and development of society as a whole. Thus, the most effective means of achieving the ultimate goal is to identify the most effective ways of teaching children with mental retardation. Inclusive or integrated education is becoming a powerful tool in this case, if the spectrum of educational institutions creates an atmosphere that allows you to receive a quality education, remedial assistance and training. Every child and every family is valued equally and deserves the same opportunities and experience. Inclusive education allows children with disabilities to enter society as full citizens capable of productive and independent living, building relationships and membership with other people. As in the Kazakh society statistics shows that special education services for children with mental retardation is provided in 37 special kindergartens and 101 correctional school, 240 special groups and 1098 special classes in mainstream schools. In addition, almost 10 thousand children are involved in home schooling on the individual program of study. Since 2004 is working for the development and publication of the Kazakhstan textbooks and teaching materials for special correctional educational organizations, 8 the main types and types. Currently in the Republic there are 56 medical-psychological-pedagogical offices. These institutions provide medical, psychological and pedagogical support and social assistance to the population in diagnostics and consultation of children with disabilities.

REFERENCES

1. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования, Алматы, 2014, с. 33.
2. Леви В. Вопросы психобиологии музыки.//Советская музыка. – 2006. - №8, С. 13 – 19.
3. Рачок Т.П. Работа над стихотворениями на уроках английского языка//Иностранные языки в школе// Иностранные языки в школе. - 1999. №2. - С. 15-18.
4. Comenius: A Critical Reassessment of his Life and Works. – 1995. - P. 8.
5. Larry M. Lynch Reasons Why You Should Use Songs to Reach English as a Foreign Language. 2015, p. 17.
6. Stacey Tipton. Teacher’s Guide to Using Songs in the Classroom (Foreign Language). – NY, 2007, p. 56.
7. Веренинова Ж.Б. Обучение английскому произношению с опорой на специфику фонетических баз изучаемого и родного языков.//Иностранные языки в школе. – 2004. - №5, С. 9 – 14.

8. Graham C. Jass Chants: Phythms of American English as a Second Language. – N.Y. : Oxford University Press, 2008. – 280 p.

Smanov Leskhan,
Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Mirpolatova Iroda,
Undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

WORKING WITH LISTENING SKILL IN A CLASSROOM

Түйін. Осы мақалада біз сабақта бір тілдік шеберлікті қалыптастыруды қарастырдық. Мысалы, аудио мәтіндермен жұмыс жасай отырып, біз бір уақытта лексикалық, фонетикалық, грамматикалық дағдыларды орындаймыз. Аудио мәтіндер талқылау үшін ақпарат береді, бұл өз кезегінде сөйлеу және жазу дағдыларын одан әрі дамытуды білдіреді. Ауызша сөйлесу формасы ретінде диалог жақсы қалыптасқан тыңдау мен сөйлеу дағдыларынсыз мүмкін емес.

Кілт сөздер: тыңдалым, мәтін, тәсіл, сөз тіркестері, тиімділік, механизм.

Резюме. В этой статье мы рассмотрим развитие навыков владения одним языком в классе. Например, работая с аудиотекстами, мы одновременно выполняем словарный запас, фонетику и грамматические навыки. Аудио тексты предоставляют информацию для обсуждения, что, в свою очередь, означает дальнейшее развитие навыков устной и письменной речи. Диалог как форма устного общения невозможен без устоявшихся навыков аудирования и разговорной речи.

Ключевые слова: аудирование, текст, техника, словосочетания, эффективность, механизм.

Summary. In this article, we will look at developing one language skills in a classroom. For example, when working with audio texts, we simultaneously perform vocabulary, phonetics, and grammar skills. Audio texts provide information for discussion, which, in turn, means the further development of speaking and writing skills. Dialogue as a form of verbal communication is impossible without established listening and speaking skills.

Keywords: auditing, text, technique, phrases, efficiency, mechanism.

In the lesson it is almost impossible to form one language skill. So, working for example with audio texts, we simultaneously practice lexical, phonetic, grammatical skills. Audio texts provide information for discussion, which in turn implies the further development of speaking and writing skills. And dialogue as a form of oral communication is impossible without well-formed listening and speaking skills.

1. Aim. In foreign language learning the most difficulties arise precisely with listening and with the formed auditory barrier. Therefore, the aim of the research is the development of the listening skill of the learners and the methods, exercises and techniques which can be an effective. Games help students to broaden their horizons, develop their knowledge and skills, become proficient in linguistics, and become proficient in speech.

2. Research methods. Developing speech hearing can be used to listen with a visual support, i.e. using both a printed text and an illustration to it. An excellent example of this kind of listening is the training videos, where the picture almost completely reflects the content of the text. It is widely used method in the practice of teaching foreign languages and directed listening. This listening is aimed at recognizing specific words, structures, extracting specific information. For example, you can invite students after listening to the text to insert the missing words, articles, prepositions, add the beginning or end of the sentence.

Contemporary teachers find that the use of the game to speak English fluently is very effective. The use of games in the quiz is also very interesting [Жұмаева Э.С., 2012, 20].

In real communication, we have to listen a lot, and how accurately and completely we perceive the information received can determine our next actions. To teach students to understand sounding speech is one of the most important learning goals. The practical experience of teaching a foreign language, the practice of interpretation and simply communicating in a foreign language convince that listening is one of the most complex types of speech activity.

In addition, there are a number of objective difficulties that prevent understanding of speech from the first time: external noises, interference, an overly emotional interlocutor or, for example, the speaker's speech is full of idioms and figurative expressions.

In this case, when learning to listen, it is very important to consider the following factor: one should not allow students to listen only to their teacher. Trainees should be able to listen to a variety of male and female voices in connection with the variety of vocabulary and features of pronunciation of different people and different sexes and ages.

It is very important not to forget the fact that the larger the semantic field of students, the easier it is for them to understand speech by ear. Especially it concerns colloquial formulas, clichés, idioms; tk. the meaning of these words is not always conditioned by the meaning of the words entering them. Thus, the knowledge of speech patterns serving specific communication situations can greatly facilitate the understanding of speech by ear.

Knowledge of the above complexities allows you to correctly assess the level of difficulty in listening.

In the domestic method four main mechanisms of audition are distinguished:

1. Speech hearing. It ensures the perception of oral speech, its division into semantic systems, word-combinations, words. Thanks to this, recognition of familiar patterns in the flow of speech occurs.

2. To understand oral speech, a good speech hearing is not enough; the recognized unit must be kept in mind. Hence, memory is the next important listening mechanism.

3. Probable prediction is the generation of hypotheses, the anticipation of the course of events (semantic - the knowledge of specific situations and strum.

4. Articulation. Psychologists note that when listening, there is an internal pronunciation of speech, i.e. articulation. The more pronounced the pronunciation, the higher the level of listening.

The conclusion of the first chapter arises by itself. The more the volume of the semantic field, the stronger the lexical and grammatical skills, the better a person knows the typical speech situations and owns speech patterns, the easier it is for them to recognize them from the ear. Listening, speaking, reading and writing, vocabulary and grammar are inseparable in real communication, much less in class. Linguistic forecasting is supported by the semantic, and vice versa.

1. System of exercises for developing listening skills.

This exercise is considered basic. It develops all four mechanisms of listening. In order to do it, it is not enough to hear the text, break it into syntagmas, learn familiar words and structures and this is the development of speech hearing. To repeat, they must first be remembered, and this is the development of memory. If something was missed during the audit, the guess can be helped by the knowledge of the lexical and grammatical combination, the context, which will be a probable prediction.

Repetition of foreign speech after speaker in a pause – synchronously.

Particularly effectively, all these mechanisms are trained during synchronous speaking. Such exercises are part of the special preparation of interpreters-synchronists, and they repeat the texts not only in a foreign language, but also in their native language, which is equally difficult and will be extremely useful for students [Allan M, 1993, p. 32].

Exercises for the development of verbal hearing.

Developing speech hearing can be used to listen with a visual support, i.e. using both a printed text and an illustration to it. An excellent example of this kind of listening is the training videos, where the picture almost completely reflects the content of the text.

It is widely used in the practice of teaching foreign languages and directed listening. This listening is aimed at recognizing specific words, structures, extracting specific information. For example, you can invite students after listening to the text to insert the missing words, articles, prepositions, add the beginning or end of the sentence.

Exercises for training memory.

Such exercises can be:

- agree with the statements or disprove them after listening to the text. You can use questions instead of statements. This is the so-called prepared listening.

- listen to the text and, then, comparing it with the printed text, to find discrepancies;

- remember the dates, names, names and repeat them in the same sequence;
- listen to the words and group them by any principle or feature, trying not to miss a single word;
- listen to the words and repeat only those of them that relate to any topic.

Exercises for training probabilistic forecasting:

- select as many definitions as possible for words;
- to make possible word-combinations with nouns-verbs-adverbs-adjectives;
- in the context of specific situations, make up the most typical phrases;
- clichés and translate them;
- exercises in the logical development of the idea, which involve the ability to complete a phrase, text, etc.
- determine the content by title, illustrations, keywords, etc.

From all of the above, it can be concluded that the formation of the necessary listening skills is possible not only when working directly with audio texts, but also at the stage of grammatical, lexical, and reading, oral and writing skills.

Before listening

Let's consider some of the most typical settings and tasks for this stage of working with text. Discussion of questions and statements before listening. Of course, you can determine the correctness of the answer only after listening, but it is very important to use your life experience and guess to try to anticipate events. After such an exercise, even skeptical students will listen more attentively. So, the task becomes personally significant.

Traditionally, work with audio texts is divided into three stages:

1. Before listening;
2. While listening;
3. After listening.

Exercises and questions are not so much asking for information, how much they carry. Getting to know them and discussing the answers, the students hear the words that will later be used in the text, because the context is already defined, and with it specifically and semantic field [Anderson A, 1988, p. 89].

Guess the title-new words-possible illustrations. The teacher can invite students to guess the content of the text by title, according to an unfamiliar vocabulary, which was previously explained or illustrated. A brief summary of the main topic by the teacher, an introduction to the problematic of the text. This task is an audition setup, as students will search for the answers they would like to receive. A knowledgeable teacher will always guide the discussion in the right direction and provoke questions that, as he knows, are covered in the text. Here you can familiarize students with the vocabulary necessary for understanding the text.

The stage of listening to the text (while listening)

There can be several audiences listening auditions. In this case, it is important not to lose motivation.

The novelty of the tasks is required:

- listen to the text and insert the missed words in the following sentences;
- listen to the text and say which of the following word combinations were used in it without any changes;
- listen to the text and say what definitions for the following words were found in it;
- end the following sentences;
- listen to the text and say that it says something about it;
- listen to the text and find the Russian, English equivalent of words in a parallel column.

After the text-based stage (Follow-up activities)

After listening to the text and performing a series of exercises for it, you can continue to use it to develop oral and written skills.

Basics of forming reading technique

The tasks of teaching reading as an independent type of speech activity are to teach students to extract information from the text to the extent necessary for solving a specific speech task, using certain reading technologies.

The following operations are the basis of the formation of the reading technique:

- the correlation of the visual or graphic image of the speech unit with its auditory-motor pattern;
- correlation of auditory-speech patterns of speech units with their meaning.

R.K. Minyar-Beloruchev distinguishes three main components of the reading technique:

A.) The visual image of the speech unit;

B.) Pronotative image of speech unit;

C.) Meaning.

When the reading technique is not sufficiently formed, all three reading components are involved in the reading process. Even when reading the text about themselves, poorly read people, as a rule, move cubes, pronouncing the read. Without speaking, they do not have the stage of understanding [Babansky K.S, 1995, p. 211].

The teacher's tasks in the formation of reading techniques are to:

- as soon as possible to pass the intermediate stage of pronunciation and establish a direct correspondence between the graphic image of the speech unit and its meaning;

- consistently increase the unit of perceived text and bring it to at least a syntagma by the end of the first year of study;

- To form a normative reading with observance of an acceptable rate, stress norms, pausing, intoning.

Reading aloud and to oneself at the senior stage becomes one of the main sources of information, the emphasis shifts towards active independent work, but this does not mean that reading aloud completely disappears. At this stage, you can use reading aloud for the formation of cause-effect relationships, logic and reasoning. To do this, students should be asked to read excerpts or sentences from the text. Correction of the skill is also needed at the older stage of training; otherwise why not fully switch to an eligible or correspondence education system?

At the senior stage it is considered that the percentage of reading aloud and about you at the lesson and at home should be optimally 1 to 9.

Types of reading and their role in the process of real communication and learning

In the domestic method, types of reading are distinguished:

- analytical;
- studying;
- viewing;
- search;
- introductory.

However, some methodologists (for example, Professor Passov E.I.) believe that these are just different purposes of using reading. There is an opinion that it is necessary to distinguish only studying and searching (R.K. Minyar-Beloruchev).

For effective reading in a foreign language, you need to develop the following skills:

- ignore the unknown if it does not interfere with the task;
- to isolate semantic information;
- read by keywords;
- work with the dictionary;
- use footnotes and comments proposed in the text;
- interpret and transform the text.

Thus, it can be said that there are no serious differences in the domestic and foreign methods in understanding what types of reading need to be mastered in the process of learning a foreign language.

Various forms of tasks aimed at monitoring a variety of reading technologies

The format and content of the final control determines the process of forming skills in reading. Since the purpose of learning to read is the ability to extract information in the right amount to solve a specific problem, then at the exam, reading is checked precisely from these positions.

Stages of working with text

When working with any text (printed, audio, video), you can distinguish three main stages of work: pretext, text and post-textual. Let us consider in detail the goals and objectives of each stage.

1. Pre-tactical stage (antiprisis)

A) Working with the header. On it you can ask students to determine:

- the subject of the text;
- list of problems raised in it;
- keywords and expressions.

B) Use of associations associated with the name of the author:

- To which genre can this text be referred?
- Who by profession-nationality can be the main character?
- Where and at what time can the action take place?

C) To formulate assumptions about the subject matter of the text on the basis of the available illustrations;

D) To get acquainted with the new vocabulary and define the subject-problems of the text on the basis of the language conjecture;

E) View the text-the first paragraph and determine what this text is about;

F) Read the questions-statements on the text and determine its subject and issues;

G) Try to answer the questions before reading the text.

2. The textual stage:

A) Find-select-read-connect-paste

- response to proposed questions;
- confirmation of correctness - falsity of statements;
- a suitable heading for each paragraph;
- a suitable sentence, missed in the text;
- sentences with the following words-grammatical phenomena, etc.

B) To guess:

- the meaning of a word or words in context;
- which of the proposed translations-which definition of the word most accurately reflects the meaning in this context;
- how events will develop in the second chapter, the next part of the text;

3. The post-textual stage

A) refute statements or agree with them

B) Prove that ...

C) Describe ...

D) To say which of the following statements most accurately conveys the basic idea of the text. Justify your answer

E) To say with which of these expressions the author would not agree

E) Make a plan of the text, highlighting his main thoughts

G) To think up what might happen

H) Taking as a basis the situation of the text, write your own text in another genre

Our study of the formation of listening skills with the use of authentic materials makes a certain contribution to the ability to more effectively provide training in listening.

REFERENCES

1. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. Қызылорда: Санат, 2012. 20–24 б.
2. Allan M. Teaching English with Video - Video-applications in ELT. - Pergamon Press, 1993, p. 32.
3. Anderson A. and Lynch A. Listening. Oxford: Oxford University Press, 1988, p. 89.
4. Babansky K.S. Methods of teaching in a modern comprehensive school. - Moscow: Education, 1995. – 211 p.

Сманова Газиза Илескановна,
кандидат педагогических наук, доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Ирисбеков Аллаберген Ильязұлы,
магистрант,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ТЕОРИИ РЕАЛИЙ

Түйін. Осы мақалада біз тілді реалия зерттеулер теориясымен меңгеру мәселесіне тоқталдық. Аударма зерттеулерінде реалияның анықтамасы, бір жағынан, референттердің ұлттық түсі, екінші жағынан, оларды аударма баспасөзінде анықталған сөздердің теңсіздігіне негізделеді. Алайда реалия мәдени-тарихи объективті түрде өмір сүретін және тілдерді салыстыруға және реалияны басқа тілдерге аудару тәсілдеріне тәуелді емес фактор болып табылатындығын атап өттік.

Кілт сөздер: реалия, аударма, семантика, лингвомәдениет, эквивалент, тілдік бірлік.

Резюме. В этой статье мы сосредоточимся на изучении теории реалии. В переводческих исследованиях определение реалий основано, с одной стороны, на национальном колорите референтов, с другой стороны, на неравенстве слов, выявленных в переводческой прессе. Тем не менее, мы отмечаем, что реалии является объективно существующим фактором в культуре и истории и не является фактором сравнения языков и способов перевода реалии на другие языки.

Ключевые слова: реалия, перевод, семантика, лингвокультура, эквивалент, языковая единица.

Summary. In this article, we will focus on studying the theory of realy. In translation studies, the definition of realy is based, on the one hand, on the national color of the referents, on the other hand, on the inequality of words revealed in the translation press. Nevertheless, we note that really is an objectively existing factor in culture and history and is not a factor in comparing languages and ways of translating realy into other languages.

Keywords: realy, translation, semantics, linguoculture, equivalent, language unit.

1. Цель: целью данного исследования является изучение трудностей и методов передачи реалий с казахского языка на английский и наоборот, уточнение понятия реалий и его места в альтернативном словаре, определение основной классификации точности и возможных способов их перевода.

2. Методы исследования: в работе использован метод классификация и сравнения-сопоставления реалий.

В переводоведении определение реалий основано, с одной стороны, на национальной окрашенности их референтов /колорите/, а с другой - на безэквивалентности обозначающих их слов, выявляемой в прессе перевода.

Реалий - это история, культура и лексические единицы определенной национальности, этнической группы. Соответственно, реалий передают индивидуальность и дух конкретной нации. Лидер нации Назарбаев подчеркивает важность сохранения национальной идентичности нашего народа в период глобализации [Назарбаев, 2017]. Необходимо подчеркнуть, однако, что реалии - фактор, культурно-исторический объективно существующий в действительности и не зависящий от сопоставления языков и способов перевода реалий на другие языки. Поэтому безэквивалентность лексики, выявляемой при сопоставлении языков, не может быть решающим фактором при отнесении каких-либо явлений к реалиям. К тому же «грань между БЭЛ и лексикой, имеющей устоявшие эквиваленты в другом языке, весьма условна и может носить лишь временный характер - эквивалент, употребленный переводчиком однажды, может перейти в устойчивое словарное сочетание: The House of Commons - «палата общин», The Garter – «орден Подвязки» и т.д. Решающим фактором при отнесении каких-либо явлений к реалиям является национальная окрашенность их референтов /колорит/, которая настолько очевидна, что никак нельзя отнести национальным особенностям культуры каких-либо иных стран, кроме страны, породившей эти реалии. Определения, данные различными лингвистами выше, относятся в большинстве, к реалиям в переводоведении.

В лингвострановедении под реалией понимают и предмет /явление культуры/, и слово, его обозначающее /явление языка/; при этом уделяется большое внимание национальному колориту ее /реалии/ референту и трактуется она значительно шире, чем в переводоведении. В плане содержания реалии в лингвострановедении - это упоминание факторов, связанных с государственным устройством данной страны, ее природными особенностями, историей и

культурой данного народа. К числу реалий в лингвострановедении относят «события общественной и культурной жизни страны, общественные организации и учреждения, обычаи и традиции, предметы обихода, географические пункты, произведения искусства и литературы, имена исторических личностей, общественных деятелей, ученых, писателей, композиторов, артистов, популярных спортсменов, персонажей художественных произведений, явления природы, а также множество разрозненных фактов, выходящих за рамки классификации» [Бархударов Л.С., 1975, с. 190].

«Практически реалиями /в лингвострановедении/ можно считать все то, что для своего адекватного описания требует либо энциклопедической справки, либо схематического или табличного представления, либо сообщения некоторых житейских /известных носителям языка, но неизвестных иностранцам/ сведений» [Берков В.П., 2001, с. 336].

Реалии в лингвострановедении охватывают более широкий круг языковых средств и в плане выражения. Ими могут быть слова, словосочетания, предложения, сокращения. [Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., 1980, с. 320].

В данной статье рассматриваются и «чистые» реалии, т.е. реалии в переводоведении. Так называемые реалии в лингвострановедении представляют собой очень пестрое образование, включающее в себе топонимы, антропонимы, архаизмы, фразеологические единицы и т.д. Рассмотреть этот обширный класс лексических единиц не представляется возможным. Однако некоторые «смешанные» реалии вошли в работу в качестве примеров. Реалиями в полном смысле этого слова они не являются. Они включены во-первых, как дань традиции /их считают реалиями/ и во-вторых, для того, чтобы коснуться этих слов, родственных «настоящим» реалиям /реалиям в переводоведении/, которым и посвящена данная работа.

Некоторые исследователи (Федоров, Верещагин, Костомаров) относят реалии к разряду безэквивалентной лексики, утверждая, что они не подлежат переводу. Однако реалия является частью исходного текста, поэтому ее передача в текст перевода является одним из условий адекватности перевода. Итак, вопрос сводится не к тому, можно или нельзя перевести реалию, а к тому, как ее переводить.

В.С. Виноградов называет реалиями все специфические факты истории и государственного устройства национальной общности, особенности ее географической среды, характерные предметы быта прошлого и настоящего, этнографические и фольклорные понятия, относя их к классу безэквивалентной лексики [Виноградов В.С., 2001, с. 224].

Помимо обычных реалий, исследователь выделяет ассоциативные реалии, которые находят свое материализованное выражение в компонентах значений слов, в оттенках слов, в эмоционально-экспрессивных обертонах, во внутренней словесной форме и т.п., обнаруживая информационные несовпадения понятийно-сходных слов в сравниваемых языках.

С. Влахов и С. Флорин определяют реалии как особую категорию средств выражения, включающую в себя слова и словосочетания, называющие объекты, характерные для жизни, быта, культуры и истории одного народа и чуждые другому. Исследователи отмечают, что при переводе реалии требуют особого подхода, поскольку не имеют точных соответствий в других языках, будучи носителями национального и/или исторического колорита.

В целом, приведенные выше дефиниции характеризуют рассматриваемое нами понятие «слова-реалии» как языковые единицы, обозначающие элементы «чужой» культуры, имеющие национальную, историческую, местную или бытовую окраску, не имеющие эквивалентов в других языках и культурах.

Сопоставив существующие в лингвистике и переводоведении определения термина «реалия», рассмотрим его как языковую единицу. На вопрос, к какой категории языковых единиц относятся реалии, не существует единого мнения. Однако, большинство авторов считают, что реалии могут быть выражены отдельными словами и словосочетаниями, семантически равными словам.

Грамматическая форма реалии как слова зависит от ее принадлежности к определенной части речи и от особенностей грамматического строя языка. По наблюдениям С. Влахова и С. Флорина, в большинстве своем реалии – имена существительные, что закономерно, поскольку, исходя из рассмотренных выше определений, реалии чаще всего называют предметы и явления. Реалиями также следует считать отыменные прилагательные, значение которых непосредственно связано со значением реалий. Непроизводные реалии среди других частей речи встречаются крайне редко.

В целях выяснения содержания реалии как переводоведческого термина следует рассмотреть его на фоне других классов лексики. Наибольшее количество общих черт реалии имеют с терминами. Как реалии, так и термины представляют собой чаще всего однозначные, лишенные синонимов слова и словосочетания, называющие предметы, понятия, явления. Среди обоих классов есть единицы иноязычного происхождения, а также единицы с исторически ограниченным значением.

Отличительными признаками реалий при сопоставлении с терминами можно считать национальную и историческую окрашенность и связь преимущественно с художественной литературой. Рассматриваемые лексические категории отличаются и по способу проникновения в другие языки: термин получает распространение вместе с предметом, названием которого является, реалия проникает в другой язык чаще из литературы и по каналам средств массовой информации.

По своему происхождению реалии возникают путем естественного словотворчества, в то время как термины создаются искусственно, чаще всего на основе слов латинского и греческого происхождения, либо путем переосмысления уже существующих слов.

Следует отметить, что в определенных случаях наблюдается переход реалий в термины и наоборот; существует также категория единиц, которых можно считать одновременно и терминами, и реалиями, поэтому при разграничении понятий следует опираться на контекст.

Реалия и имя собственное связаны настолько тесно, что в ряде случаев отнести лексическую единицу к тому или другому классу лексики возможно лишь с опорой на орфографию. Ряд авторов, в том числе В.С. Виноградов, включают имена собственные в категорию реалий, другие рассматривают реалии как класс безэквивалентной лексики. Некоторые авторы утверждают, что названия праздников, сказочных существ могут быть в разных условиях, как реалиями, так и именами собственными.

Обращения образуют особую группу реалий. Следует отметить, что истинными реалиями можно считать только те из них, которые являются носителями национального колорита в рамках языка оригинала. Ряд реалий могут представлять собой отклонения от литературной нормы. Прежде всего, их следует искать среди диалектизмов. Реалии такого типа С. Влахов и С. Флорин называют локальными в противовес национальным. Относительно немного реалий среди элементов сниженного стиля и практически не встречаются они среди отклонений, возникших как стилистический прием автора [Влахов С., Флорин С., 1980, с. 344].

Реалии, будучи наименованиями предметов, понятий, культурных, бытовых и исторических явлений определенного народа и страны, отражают тот или иной отрезок действительности, следовательно, тесно связаны с внеязыковой действительностью. Внеязыковой фон, созданный так называемыми «ситуативными реалиями» – иносказаниями, словами-реалиями, аллюзиями, намеками – должно отражать в тексте перевода.

Суммируя вышеизложенное, можно сделать следующие выводы:

• реалии представляют собой слова и словосочетания, называющие предметы, явления, объекты, характерные для жизни, быта, культуры, социального и исторического развития одного народа и малознакомые либо чуждые другому народу, выражающие национальный и (или) временной колорит, не имеющие, как правило, точных соответствий в другом языке и требующие особого подхода при переводе;

• реалии являются одним из классов безэквивалентной лексики;

• реалии характеризуются гибкостью: не теряя своего статуса, они могут одновременно относиться к нескольким лексическим категориям;

• многие реалии являются выразителями коннотативных значений;

• основным критерием отличия реалии от других классов лексических единиц является её национальная и (или) временная окраска.

Существует несколько классификаций реалий по различным признакам. Реалии как единицы перевода делятся на:

• сокращения (ДК, ЗАГС, колхоз);

• слова (борщ, сарафан);

• словосочетания (дом быта, дом культуры);

• предложения (Не все коту масленица).

Отличительными чертами реалии являются характер ее содержания (связь обозначаемого предмета с определенной страной, народностью, социальной общностью) и принадлежность ее к

определенному периоду времени. На основе этих признаков исследователями были предложены предметная, временная и местная классификация реалий.

Предметная классификация реалий

• Географические реалии: названия объектов физической географии (степь, пассат); названия объектов, связанных с деятельностью человека (ранчо, дувал); названия эндемиков (секвойя, игуана).

• Этнографические реалии (понятия, принадлежащие быту и культуре народа): бытовые (рикша, кимоно, кафтан); трудовые (ялик, ковбой, ударник); наименования понятий искусства и культуры (богатырь, арлекин, балалайка); этнические понятия (казак, гот, янки); меры и деньги (фунт, сажень, лье, франк).

• Общественно-политические реалии: понятия, связанные с административно-территориальным устройством (хутор, губерния, штат); наименования носителей и органов власти (рада, кнессет, вече); военные (кунинг, витязь, самурай); наименования организаций, званий, титулов, сословий, каст (эрл, батрак, князь, иомен).

Временное деление реалий

• Современные реалии, употребляющиеся некоторым языковым коллективом и обозначающие понятия, существующие в данное время.

• Исторические реалии, обозначающие понятия, характерные для прошлого определенной социальной группы.

Местное деление реалий

В плоскости одного языка следует рассматривать свои и чужие реалии, которые, в свою очередь подразделяются на национальные (известные всем жителям государства, всему народу), локальные (принадлежащие одному наречию или диалекту), микролокальные (характерные для определенной местности).

С позиции двух языков реалии делятся на внешние, являющиеся чуждыми для этой пары (например «самурай» для русского и английского языков), и реалии, чуждые для одного языка и свои для другого («рада» для украинского и русского языков).

Рассматривая несколько языков, можно выделить региональные реалии («евро» для стран, принявших эту валюту как национальную) и интернациональные, присутствующие в лексике многих языков, вошедшие в их словарь, но сохранившие исходную окраску (ранчо, текила).

Основной чертой реалии является ее колорит. Именно передача колорита при переводе текста с одного языка на другой и составляет главную проблему переводчика при работе с реалиями.

Перевод реалий является довольно непростой задачей. Для адекватного перевода нужно обладать достаточными знаниями. “При переводе реалий следует учитывать, что они неразрывно связаны с культурой той или иной страны, и соответственно, получатель перевода может не обладать тем же необходимым для полного восприятия текста объемом фоновых знаний или фоновой информации, т.е. той общей для коммуникантов информацией, которая обеспечивает взаимопонимание при общении”.

Различные авторы предлагают определенные наборы приемов перевода реалий, которые несколько отличаются по своему составу, хотя и имеют ряд общих черт. Далее мы остановимся подробнее на приемах перевода реалии, рассматриваемых Л.К. Латышевым, В.С. Виноградовым, а также С. Влаховым и С. Флориным.

Таким образом, при существовании большого количества приёмов перевода реалий, необходимо хорошо обдумать все варианты перевода, чтобы, наконец, выбрать самый подходящий из них, который бы точно передавал значение реалии, и при этом не терялся её колорит. Следует помнить, что «нет такого слова, которое не могло бы быть переведено на другой язык, хотя бы описательно, то есть сочетанием слов данного языка».

Проблема исследования методов перевода реалий до сих пор остается открытой. Это связано не только с различными взглядами переводоведов на данный вопрос, но и от обилия факторов и нюансов, влияющих на его решение. Проблема перевода реалий послужила основой большого количества научных работ. Данный вопрос, по своей сути, состоит из нескольких спорных моментов. Различные переводоведы спорили и до сих пор спорят о толковании самого понятия «реалия»; множество противоречивых мнений существует по вопросу классификации реалий (в частности, на основе каких признаков следует подразделять на группы рассматриваемые языковые единицы).

Вопрос о переводе реалий вследствие своей спорности представляет собой большое поле для проведения самых разнообразных исследований, поскольку дать полный и абсолютный перечень приемов перевода реалий, указаний и пояснений к ним невозможно. В данной работе перечислены и подробно рассмотрены наиболее часто употребляющиеся способы, которые применимы при переводе основной массы реалий. Однако вследствие разнообразия этих языковых единиц и их индивидуальных особенностей, приемы передачи реалий в язык перевода могут видоизменяться и соприкасаться друг с другом. Анализ примеров из художественной литературы показал, что переводчики прибегают к самым разнообразным способам работы с реалиями, что указывает на наличие субъективного фактора в решении данной проблемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру, Егемен Қазақстан. – 2017, 12.04.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975 – 190 с.
3. Берков, В.П. Современные германские языки. – М.: АСТ, Астрель, 2001. – 336 с.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.
5. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Изд-во ин-та общего среднего образования РАО, 2001. 224 с.
6. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980. – 344 с.

Smanova Gaziza,
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Stanbek Zhansaya,
Undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES ON THE METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Түйіндеме. Мақалада жоғары білім берудегі ағылшын тілінің рөлін анықтау және оның ерекшеліктерін зерттеу қарастырылған. Қазақстан Республикасының білім беру жағдайы және қоғам дамуының тенденциялары компьютерлік технологиялар негізінде білім беру жүйесінде басымдықты дамыту және біртұтас білім беру ақпараттық ортасын құру проблемалары жолға қойылған. Ғылымның қарқынды дамуымен, ақпараттың тез жаңаруымен өмір бойы білім алу мүмкін емес, үздіксіз өздігінен білім алу үшін білім алуға деген қызығушылықты дамыту керек. Қазіргі білім беру технологияларының дамуына байланысты қоғамдағы қарқынды өзгерістер білім беру жүйесін өзгерту қажеттілігін тудырды. Оқытудың негізгі мақсаты - білім берудің жаңа заманауи сапасына қол жеткізу.

Кілт сөздер: жоғары білім беру, әдістеме, технологиялар, сапа, құзыреттілік.

Аннотация. В статье предпринята попытка определить роль и изучить особенности функционирования английского языка в системе высшего образования. Состояние сферы образования Республики Казахстан и тенденции развития общества требуют безотлагательного решения проблемы опережающего развития системы образования на основе компьютерных технологий и создания в стране единой образовательной информационной среды. В условиях стремительного развития науки, быстрого обновления информации важно развивать интерес к получению знания, к непрерывному самообразованию в течение всей жизни. Интенсивные преобразования в обществе, вызванные развитием современных образовательных технологий, обусловили потребность в изменении системы образования. Главной задачей обучения является достижение нового, современного качества образования.

Ключевые слова: высшее образование, методология, технология, качество, компетентность.

Annatation. In the article an attempt was made to define the role and to study the peculiarities of functioning of English language in higher education. The state of education of the Republic of Kazakhstan and trends of development of society are the most result problems of priority development of the education system on the basis of computer technology and the creation of a unified educational information environment. With the rapid development of science, fast updates of information, it is impossible to learn for a lifetime, it is important to develop the interest in obtaining knowledge for continuous self-education. Intense changes in society caused by the development of modern educational technologies, has led to the need for change of the education system. The main objective of the training is to achieve a new modern quality of education.

Key words: higher education, methodology, technology, quality, competence.

1. Aim. Integration and internationalization of education, autonomy of universities, international academic mobility, independent accreditation of higher education institutions, a systematic synthesis of science, education and innovation, life-long education — tasks that fall within the scope of the main at the present stage of development of the higher school of our country.

2. Research methods. In the modern scientific-methodical literature, computer technology in English language teaching: fully implement the principle of clarity in teaching; provides training tailored individual characteristics of students; maximize the use of analytical and imitative abilities of students; to fully mobilize their internal resources; to create conditions to control the formation of speech skills and abilities; to ensure self-control.

Nowadays the english language is gaining popularity all over the world. English language regarded as language of international communication, international, universal, global and lingua franca for an increasingly widening circle of representatives of different countries. English language is sometimes called the new Latin language of academia, however, it should be noted that the influence of the english language is much broader and deeper, because Latin was a “caste language of the educated minority”, while the english language embraces different layers of society and is found in practically all spheres of human activity. Strengthening the position of English language on the world stage, with the rapid development of international contacts in the second half of XX and early XXI centuries, has set the scientific community the question of the spread of english language and its role in intercultural and

interethnic communication, so that there various theories regarding the status of english language, its role and functioning in the modern world [Kachru B., 1986, p. 88].

In the context of global integration, the expansion of the information space and the rapid development of innovative technologies in the world community, the education system of the Republic of Kazakhstan are undergoing significant transformation.

In the message of "Strategy 'Kazakhstan-2050' — new political course of the established state" the Head of state emphasizes the importance of the policy of trilingual: "the three language policy should be encouraged at the state level. We should work to breakthrough in learning the English language. Having this 'lingua franca' of the modern world opens to every citizen of our country new and unlimited opportunities in life... How I see Kazakhstan of the future? I am firmly convinced that Kazakhstan citizens of 2050 represent a society of educated, free people speaking three languages".

Over the last decade has witnessed significant socio-economic reforms that gave a new impulse to the transformation of the educational system. So, were updated and improved legal framework in the field of education, the scope was widened international cooperation, and modified to all levels of education in general. The changes are mostly reflected in the system of higher education. Integration and internationalization of ducation, autonomy of universities, international academic mobility, independent accreditation of higher education institutions, a systematic synthesis of science, education and innovation, life-long education — tasks that fall within the scope of the main at the present stage of development of the higher school of the Republic of Kazakhstan.

The integration of Kazakhstan into the world educational space actualizes the

development of professional contacts with representatives of foreign countries and puts forward new requirements to graduate.

Today does not seem to be possible to build a successful career without knowledge of the english language. It actualizes the formation of acme-creative qualities of a future teacher of english language.

Knowledge of English language is in modern society an essential part of personal and professional life. Language is seen as a tool that allows a person to better navigate the world. In the process of learning English for future professionals need in varying degrees to form communicative competence [Phillipson R., 2003, p. 103]. A person with communicative competence allows it to interact with other people in the household, educational, industrial and other spheres of life, using various symbolic systems, including language, which occupies a dominant position.

English language among young people of Kazakhstan is a popular language. The young generation aspires to learn, primarily, English language as a foreign language. English language is perceived as language developed western countries. Western style of life, culture are demonstrated through media such as TV programs, popular music, movies, and are one of the factors of increasing interest to the English language. Social network communication via the Internet with people from other countries also facilitates the use of the english language. Young people tend to identify themselves with the West. English is also economically advantageous language. In order to get a high-paying prestigious job in many cases requires knowledge of the English language. Many students study abroad through the presidential scholarship program "Bolashak", which also contributes to the spread of English language among young people.

Insufficient of theoretical elaboration of questions of methodology of teaching English language for professional activity is reflected in the practice of teaching. In particular, the existing textbooks and books in English language for future teachers is made without regard to the specific professionally-oriented activities, without regard to the specific professional terms, include material not relevant to the topic and purpose of the lessons and proposed exercises and assignments did not constitute an integrated system aimed at the formation of communicative competence necessary for future teachers.

Successful learning is only possible if the teacher fails to arouse the interest to the subject and systematically support it. In this connection there is the task of a comprehensive and careful study of ways of obtaining information.

As currently active is the transition to the information society, informatization of education is considered as a necessary condition for the development of the personality at the present stage.

It is important that in the lessons English language learners felt the beauty of a foreign language. This may be achieved by the use of different active forms and methods of work. Note that difficult at first glance, tasks attracted students with its novelty, uniqueness, originality. In the process of education and upbringing of the modern generation one of the main aspects in addition to emotional development is the increase of the intellectual otential of students. Currently, English classes students are given a very large amount of information, influencing the process of training. The researchers raise the question: to use or not to use a computer in lessons? Clearly, the computer reveals to student and teacher to see new

opportunities, find new ideas and solve complex problems [Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T., 2015, p. 351].

The using of informational technologies in learning English language is very effectively, as the didactic function of these technologies is wide. This is due to the fact that computer technology allows obtaining informational multichannel, and therefore increases ignificantly as the volume of information received, and the quality of its assimilation.

The introduction of informational technologies in the educational environment of english language lesson allows you to enhance and to stimulate the interest of students, activate their thinking, the effectiveness of learning, individualize instruction, increase speed of presentation and assimilation of information and rapid adjustments knowledge if necessary.

The use of computer in learning English language for different purposes:

— when explaining new material to the maximum solubility, for optimum consolidation of the material studied,

— to improve the monitoring of students ‘ knowledge,

— to organize an interesting and fruitful work on the subject.

These lessons can be completely tailored to the use of the computer is in the office at various stages of english lessons.

For the teacher is one of the successful forms of the lesson, as it gives the opportunity to interest the students, to intrigue, to make people think, to attract their attention to the most important information.

At the same time it should be noted and disadvantages, which include:

1) the need for special additional hardware to work with the manual;

2) unfamiliarity, non-traditional electronic forms of information presentation;

3) fatigue when working with the monitor;

4) get in some cases the necessary training for the teacher in the field of informatization;

5) traditional approaches to learning hard way for the modern pedagogical innovations.

Despite the fact that it is technically possible to create electronic textbooks, and also EMC (educational methodical complex) are fully represented in digital form, the using of informational technology in the teaching of english language has some limitations.

According to scientists, teachers and modern students is more developed visual and motional memory. In this regard, the use of educational software that contains lots of educational information, is equipped with animated demonstrations, hypertext links, video stories and other multimedia attributes, facilitates the implementation of psycho-pedagogical approaches. At the same time established that the perception of a relatively large amount of text on the monitor screen is difficult, therefore, the text of this volume, with whom the student works must be in a printed textbook [Kerimbaeva B.T., Iskakova P.K., 2015, p. 320].

The digital age has changed the conditions of life, formation and education. Everything changes around, and accordingly, the attitude towards learning must change. The content of education in a modern comprehensive school remains unilateral; state standards based on an objective approach are morally outdated. Many modern teachers point to the lack of a competent approach, focused on the individuality of the student. Education at school does not give students a clearly expressed positive motivation to choose a life path, interests and prospects. Now, in the 21st century, the role of international education is growing. To raise own culture, to develop and to go forward is a vital necessity of our century and the young state. The same vital necessity is the study of foreign languages in order to keep pace with the times. Today, knowledge of English opens a window into a large global world with its wide flow of information and innovations. At the present stage of the development of the society, the modernization of the content of education in Uzbekistan is not connected with the innovation processes in the organization of teaching foreign languages [Large Soviet Encyclopedia, 1957, p. 514]. Therefore, the main goal of the modern teacher is to choose the methods and forms of organizing the learning activity of trainees, which optimally meet the goal.

In recent years, the usage of new information technologies in schools has been raised increasingly. Since the main goal of teaching foreign languages is the formation and development of a communicative culture of schoolchildren, the training of practical mastering a foreign language, the use of computer technology, Internet resources is the best approach in teaching.

It's been quite a few years since a computer entered our life, and we no longer imagine a modern lesson without the use of information technology. ICT becomes an integral tool in increasing students' interest and developing visual-figurative thinking. Everyone understood that the use of ICT in the learning process has the potential to activate cognitive, intellectual and independent activities of students.

Information technology makes it is possible to change significantly the forms and methods of academic work.

In the education system ICT can be divided into two types: hardware (computer, printer, scanner, camera, video camera, audio and video tape recorder, etc.) and software (electronic textbooks, simulators, test environments, information sites, search systems Internet, etc.).

Nowadays the computer is an effective assistant and integral part of everyone, which allows to improve the quality of training and the effectiveness of control. Currently, the use of computers in the educational process is very important. I want to focus on the use of computer presentations in the educational process. The use of presentations allows to every teacher to intensify mastering of educational material by students and conduct classes at a qualitatively new level, instead of using a regular blackboard projecting slide films from the computer screen to a large wall-mounted screen or a personal computer (laptop) for each student [Makoveeva V.V., 2012, p. 163]. Colorfully designed presentations (using animation effects, in the form of text, a diagram, a graphic, a drawing.) solve the problem of using visual material. For example, if you previously cut and paste pictures on the board, then now you can find pictures with the help of Internet and insert them on the slide right away. If there is a lot of pictures, then make a few slides.

At the lessons of the introduction of new material, one can use the following educational programs: great help in teaching phonetics, articulation, rhythmic intonation pronunciation skills, to increase the motivation of students to learn English is provided by the program «Professor Higgins. English without an accent» The interactive course» Round-up (publisher Pearson Education Limited, Longman), consisting of several disks of different levels, is a great help in studying and fixing grammar. Exercises are arranged according to grammatical themes. Advantages of the course are the ability to check their answers and summarizing the results of the tasks with computers. Interactive course «Way Ahead» (Macmillan publishing house) — there are six levels of this course including games, crosswords, fascinating exercises for fixing grammatical and lexical material in a game form. Interesting and exciting is a sound and graphic design of the program.

In the language laboratory there are disks with various type of educational programs. This is an important and extensive addition to the training process. The educational programs provide a large number of exercises for grammar and vocabulary. These programs are very easy to use, you need minimal computer skills, which is very important when working with a group of students. There are materials for all classes that are divided into modules, but their content is very simple and not very clear. Now let's move on to the issue of using the Internet for teaching English. Today, new methods of using Internet resources are opposed to traditional teaching foreign languages. To teach communication in a foreign language, you need to create real life situations that will stimulate the study of the material and develop adequate behavior.

Now everyone understand that the Internet has tremendous information capabilities and no less impressive services. Whichever way we relate to the Internet, we have to recognize the fact that the worldwide network has become an integral part of modern reality. Many students have long appreciated all the advantages of the Internet and use its services actively in their educational process, while for teachers the space of this world web remains mostly unknown, unfamiliar and to some extent frightening. What kind of help the Internet can provide depends on how we use it for solving didactic tasks.

These days every modern teacher uses widely the resources of the global Internet. Preparing messages, students filter a lot of information, if they need to listen to music, and most often view photos. Such tasks for students can use the preparatory stage for the lesson, for example, in combination with the project method, allowing students to apply practically for their knowledge and skills. This is one of the forms of research organization and cognitive activity, in which group activity is successfully realized that allows to increase the motivation for learning a foreign language. In the center of such a work process stands the student himself, with the opportunity to freely express his opinion and practical usage of foreign speech.

Thus, without the use of ICT in the teaching process, it is difficult to imagine modern English lessons. Their use expands the scope of the educational process, increases its practical focus. The use of ICT and Internet resources in the English lesson allows me to more fully implement a whole range of methodological, pedagogical and psychological principles. The usage of computers in English educational programs increases the effectiveness of solving communicative problems, develops different types of speech activity of students, and forms a stable motivation for students to learn foreign language activities in class [Zainiev R.F., 2012, p. 42].

In the 21st century, the society makes ever higher demands on the practical knowledge of English in everyday communication and in the professional sphere. The volumes of information are growing, and often routine ways of its transfer, storage and processing are ineffective. The use of information technology reveals the enormous capabilities of the computer as a means of learning. But we must not forget that the use of multimedia technologies can not provide a significant pedagogical effect without a teacher, since these technologies are only ways of teaching. The computer in the educational process is not a mechanical teacher, a tool that enhances and expands the possibilities of its teaching activity.

REFERENCES

1. Kachru B. The alchemy of English: The spread, functions and models of nonnative Englishes. Oxford: Oxford University Press, 1986.
2. Phillipson R. English for the Glohe, or Only for Glohe-Trotters? The World of the EU//The Politics of English as a World Language: New Horizons in Postcolonial Cultural Studies. 2003.
3. Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ITT» in the institutions of higher education//Journal of Language and Literature. Vol. 6. Issue 4. November, 2015. P. 351.
4. Kerimbaeva B.T., Iskakova P.K. Psychological aspects of training with using of modern information technologies //Global Science and Innovation: materials of the IV international scientific conference. March 12–13th. Chicago. USA, 2015. P. 320.
5. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya. (Large Soviet Encyclopedia). Moscow, Soviet Encyclopedia. Vol. 20, 1957. 514 p.
6. Makoveeva V.V. (2012). Network interaction a key development factor of education, science and business integration. Tomsk State University Journal, 354, 163.
7. Zainiev R.F. Succession of professionally oriented mathematical education in the system of «school-college-high school. Abstract diss. d-r. ped. sciences. Yaroslavl', 2012. 42 p.

Smanova Gaziza,
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Tulegenova Aigerim,
Undergraduate,
South Kazakhstan State Pedagogical University

DISCOURSE STRUCTURE AND NEWS REPORTS

Түйін. Бұл мақалада біз дискурс құрылымы және жаңалықтар есептерін сабақта қолдану мәселесіне тоқталдық. Баспасөздегі ұлттық және халықаралық жаңалықтарды зерттеу барысында біз дискурстық талдаудың бірқатар теориялық түсініктерін енгізуді қажет етеді. Мақалада біз дискурстық талдау шеңберіндегі және сыртындағы мәтін мен диалогтарды талдау әртүрлі теорияларға, әдістерге, мектептерге немесе тіпті кейбір ғалымдарға қатысты өзгеретінін ұсындық. Осыған байланысты дискурстық талдау әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың басқа пәндерінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Консенсусқа немесе ортақ тұжырымға ұмтылмай-ақ, негізгі және теориялық және аналитикалық ұғымдардың кейбіреулеріне тоқталдық.

Кілт сөздер: дискурс, диалог, қарым-қатынас, сөйлеу тілі, мағына, семантика.

Резюме. В этой статье мы рассмотрим структуру дискурса и использование новостных сообщений на уроке. Когда мы изучаем национальные и международные пресс-релизы, нам необходимо включить ряд теоретических концепций дискурсивного анализа. В статье мы предположили, что анализ текстов и диалогов внутри и вне дискурс-анализа будет меняться в зависимости от различных теорий, методов, школ или даже некоторых ученых. В этом отношении дискурс-анализ существенно не отличается от других дисциплин в социальных и гуманитарных науках. Не пытаясь достичь консенсуса или консенсуса, остановимся на некоторых ключевых и теоретических и аналитических концепциях.

Ключевые слова: дискурс, диалог, общение, разговорная речь, смысл, семантика.

Summary. In this article, we consider the structure of discourse and the use of news messages in the lesson. When we study national and international press releases, we need to include a number of theoretical concepts for discursive analysis. In the article, we suggested that the analysis of texts and dialogs inside and outside the discourse analysis will vary depending on various theories, methods, schools, or even some scholars. In this regard, discourse analysis is not significantly different from other disciplines in the social and human sciences. Without trying to reach consensus or consensus, we will dwell on some key and theoretical and analytical concepts.

Keywords: discourse, dialogue, communication, colloquial speech, meaning, semantics.

1. Aim: the formation of discursive competence begins from the very beginning of teaching a foreign language at school. Discursive skills in oral speech are the student's ability to logically and coherently organize his own statement in accordance with the grammatical and phonetic structure of the language, with its own lexical stock.

2. Research methods: in the research we used theoretical methods such as analysis, conclusion, comparison, synthesis, classification of scientific-methodological literature;

In our case studies of national and international news in the press, we make use of a series of theoretical notions from discourse analysis that need introduction. We suggested above that the analysis of text and dialogues, both within and outside of discourse analysis, varies relative to different theories, methods, schools, or even individual scholars. In this respect, discourse analysis is hardly different from most other disciplines in the social sciences and the humanities. Still, without aiming at a consensus or common denominator, this introduction mentions some of the basic theoretical and analytical notions that have been effective as well as widely shared. Some of these notions, and the unifying framework that forms the background of this introduction, have been developed in our own work on discourse analysis [van Dijk, 2001].

We have mentioned earlier that discourse, in a wider sense, is a complex unit of linguistic form, meaning, and action that might best be captured under the notion of a communicative event or communicative act. The advantage of such a conception is that discourse, unlike more intuitive and linguistic approaches, is not limited to the actual verbal utterance, that is, to the text or dialogue itself. Especially for the analysis of talk, it is obvious that the speaker and the hearer, their personal and social properties, and other aspects of the social situation belong to this event. In this sense, a conversation, a meeting, a courtroom session of a trial, or a classroom lesson are all examples of such complex communicative events. These might further be analyzed into smaller communicative acts, such as a story

in a conversation, a plea by a defense attorney in a trial, or an explanation of a subject by a teacher in class. And some of these, for example, stories or argumentations, may exhibit properties similar to communicative acts or discourse types of other social settings.

For written or printed discourse types, this interactional nature of discourse appears less obvious: The writer, the text, and the reader are less closely participating in one spatiotemporally identifiable situation. Yet, even in this case; it may be appropriate to account for texts in the more dynamic terminology of discourse use in production, understanding, and action. For instance, the very important account of discourse meaning may up to a point contain an abstracted description of the meaning of die text itself, but empirically it is more accurate to speak of meanings expressed by or produced with the utterance, or publication of a text by a writer, or of meanings that are assigned to or inferred from a text by a reader. In that case, shared meanings, knowledge of the language, knowledge of the world, and other beliefs must be taken into account in such a characterization of discourse meaning. In addition, writers produce forms and meanings that are presumed to be understood to the readers, or that may explicitly address the readers, provoke reactions, and generally be recipient designed like conversations. In written communication, writers' arid readers are engaged in a form of sociocultural practice.

These characteristics are also true for news discourse. In a narrow sense, we may give an abstract analysis of the structures of news reports as a specific type of public discourse. Yet, at the same time, as we shall see in more detail later, such structures of news reports can be understood adequately only if we also analyze them as the result of cognitive and social processes of discourse and meaning production by journalists, or as related to the interpretation processes and media uses by newspaper readers or TV viewers.

For analytical reasons, however, it may be useful to distinguish between cognitive processing or social practices of textual communication and the structures of media texts themselves. In our study, we focus on the textual structures of news reports and only occasionally relate them with their cognitive, social, or political contexts, which have received most attention in other work on news and the news media . For further theoretical analysis of news structures and cognitive processing in news production and understanding, we refer to van Dijk [Dijk T.A., 2001.].

Within a structural perspective, the abstract nature of the analysis allows us to make distinctions among different levels or dimensions of discourse. In real production and comprehension by language users, such levels may be processed more or less at the same time or used strategically in different ways to draw as much information from each level as possible. Part of these abstract levels of discourse are traditionally described by linguistic grammars, that is, systems of rules and categories for the abstract analysis of sounds, word and sentence forms, and their meanings. In this way, we obtain respectively a phonological, morphological, syntactic, and semantic description of sentences. In discourse grammars, accounting for sequences of sentences, such descriptions are relative: Properties of the sentence form (e.g., word order) or of sentence meaning may depend on properties of other sentences in a discourse. For instance, the use of a pronoun like *she* is often appropriate only if it refers to a female who has been referred to earlier in the text, for example, by a phrase like *my girlfriend* or *an actress*, or who is known or identifiable to the hearer on the basis of other information. It is the task of linguists to specify such structures in explicit detail and especially to provide a theoretical description and explanation of the possible grammatical structures of a specific natural language.

When we analyze specific discourse types such as news reports, our goal is focused not merely on the possible but on the preferred or the typical grammatical structures that characterize language use in such a form of discourse. This means that we implicitly compare them to language use in other types of discourse or context, which again presupposes the possible variation of grammatical structures in different contexts. It is this variation that is the province of stylistics, a discipline that not only describes possible variations for different discourse types, but which in particular aims to account for the relationship between such variations and the personal and social contexts of language use. Thus, in formal situations and in written language, we tend to use formal words and more complex, more complete, and more grammatically correct sentences than in informal conversations. Similarly, social factors like gender, status, power, or ethnicity will also influence stylistic variation.

Especially for the quality press, this is also true for news reports, which tend to have long, complex sentences; many nominalizations, such as *disruption* instead of *the disrupted ...*; and formal jargon borrowed mostly from politicians. Sometimes, news reports exhibit syntactic structures that are rare in other discourse forms, such as the inverted declarative sentence structure: Instead of saying, "Reliable sources declared that Libya has been attacked by the US Air Force", it may state "Libya has been attacked by the US Air Force, reliable sources declared." Later, we shall see that this fronting of important

information is a general structural property of news reports in the press, a property which we summarize under the general label of relevance structuring.

Grammatical analysis of language use in the press may also reveal the perspective of the journalist or newspaper. Sentence syntax expresses the semantic roles of participants in an event by word order, relational functions (subject, object), or the use of active or passive forms. A headline like "Police kills demonstrator" puts police in first, subject position and expresses that the police has agent role. In the passive sentence "Demonstrator killed by police", the police is also agent, but in this case, the phrase referring to the demonstrator is in first, subject position, which means that police is assigned a less prominent role. Finally, the headline "Demonstrator killed" may make the role of the police implicit. At the same time, the headline becomes syntactically ambiguous: It could also be read as a description of an event in which the demonstrator was the killer or more generally associate demonstrators with killing. Grammatical research on newspaper syntax has shown that this is indeed the case: Negative roles of the elite tend to be dissimulated by this kind of syntactic downgrading and implicitness. Similarly, perspective in television news may also be expressed by camera shots in news film, which may be taken from the point of view of the police from its opponents such as demonstrators, strikers, or squatters. In the studies of the Glasgow University Media Group (1976, 1980, 1982), attention is also given to the implied perspective and evaluation in the use of words such as "strike" or "disturbance" (see Halloran, Elliott, & Murdock, 1970, for an influential study of a demonstration and the uses of words designating demonstrators).

Discourse, and hence news reports, do not consist of isolated sentences, however. Beyond traditional sentence grammars and linguistics, other important discourse structures have been postulated. A first and obvious step in such an analysis is to study the structures of sequences of sentences. This means, among other things, that the syntax or semantics of a sentence in discourse is described in terms of the sentential structures and interpretations of surrounding, usually preceding, sentences in the same text. The order and functions of words, or their underlying semantic roles, may depend on such a discourse environment. If a sequence is primarily about the activities of demonstrators, for instance, it is more adequate to put "demonstrators" in first, subject position, indicating topic role, and continue with a passive sentence like "They were harassed by the police", rather than with "The police harassed them." In other words, the ideologically-based point of view is expressed not only by sentence structures but also by a textual dependence of syntax and semantics. Similarly, once we have introduced a discourse participant, the rest of the text may further refer to such a participant with a pronoun ("they"), with demonstratives ("those people"), or with a full, repeated or new description ("the demonstrators", or "the hooligans"). These and other surface structures that may be used to signal underlying semantic coherence are usually described as properties of cohesion. There are rules and strategies for the establishment of cohesion, and it is important to find out whether news reports in general, or specific types of news topics, display special preferences in the application of or deviation from such rules.

At the semantic level, the analysis of discourse as a sequence of sentences provides an account of relative interpretations: The meaning or reference of words, clauses, or sentences is studied as a function of those assigned to previous sentences. This aspect of discourse is often described in terms of local or sequential coherence. A simplified basic rule of coherence is that sentence *A* is coherent with sentence *B*, if A refers to a situation or an event that is a possible (probable, necessary) condition of the situation or event referred to by *B* (or vice-versa). Thus, the sequence "We went to the beach yesterday. We did a lot of surfing" is coherent according to that rule (going to the beach enables you to do surfing), whereas the sequence "We went to the beach yesterday. The price of the dollar dropped by 10% last year" is not coherent, since our visit to the beach is not the kind of event that influences the exchange rate of the dollar. Therefore, we may rephrase this coherence rule in even simpler terms: A text is coherent if it describes a possible sequence of events (acts, situations). Hence, coherence depends on our knowledge and beliefs about what is possible in the world.

This information coherence rule also shows that discourse semantics is not autonomous in the sense that we only have to know the lexical meanings of words and their combinations. We also need knowledge of the world and, hence, a cognitive and social analysis of what people in a given culture know, and how they use such knowledge in the interpretation of discourse in general and the establishment of coherence in particular. It was the recognition of this important fact that stimulated the important role of cognitive psychology and Artificial Intelligence in the account of discourse interpretation. In this research, the analysis of the organization and the application of knowledge and beliefs in memory became just as important as the description of the role of discourse structures during comprehension processes. It was shown that such knowledge must be efficiently organized in special

clusters, so-called scripts, which contain all we know in our culture about a specific stereotypical type of episode. People may share scripts about shopping in the supermarket, having a birthday party, or demonstrating [Терин В.П., 2000, p. 67]. As with any other discourse type, the media rely heavily on such socially shared knowledge and beliefs in the coherent and comprehensible account of special events that require knowledge or beliefs organized in scripts, for example about civil war, terrorist attack, political meeting, voting, or 'revolution'.

Since many political scripts also involve group-based evaluative beliefs or opinions, they may also qualify as social attitudes. It follows that our subjective understanding of the coherence of a news report may depend on whether or not we share a particular knowledge script or sociopolitical attitude. This may be especially relevant in the understanding and evaluation of causes of events or reasons for action. With this kind of conceptual instrument, we are better equipped to study ideologically-based differences in the relevant application of scripts or attitudes in news reporting when, for instance, reasons are given for the invasion of Grenada by U.S. troops, as compared to their nonintervention in other countries in the Americas, such as Chile or Paraguay.

A situational understanding of discourse is revealed in the "Linguistic Encyclopedic Dictionary", where discourse is defined as "a coherent text in conjunction with extralinguistic pragmatic, sociocultural, psychological, and other factors; text taken in the event aspect; speech, considered as a targeted social action, as a component involved in the interaction of people and their mechanisms of consciousness (cognitive processes) [Карипбаева Г.А., 2015, с. 30].

The next step in the analysis of discourse operates at higher or more global levels than the microlevel of words, sentences, and sentence connections. If we say that a news report is about the U.S. attack on Libya, we do not merely refer to individual sentences or a sequence of sentences but to the report as a whole. This means that intuitive terms such as "is about" or "the topic (or theme) is" must be accounted for at this overall, global level. The theoretical term *semantic macrostructure* was introduced to capture that important aspect of discourse and discourse processing: It makes explicit the overall topics or themes of a text and at the same time defines what we could call the overall coherence of a text as well as its upshot or gist. Apparendy, many words in English render more or less this same notion of most important information, and this suggests that language user's frequency rely on such macrostructural information. Macrostructures are derived from sentence meanings (propositions) of a text by a set of rules in an abstract, e.g., linguistic, theory, by operations such as selection, generalization, and construction. In a cognitive theory of discourse processing, these rules operate as tentative but effective macrostrategies that enable readers to derive the topic from a sequence of sentences. These operations also depend heavily on our knowledge of the world (scripts). They allow us to subsume proposition sequences like "U.S. planes flew to Libya. They bombed the harbor of Benghazi ..." under a macroproposition or topic like "The U.S. attacked Libya" because we know that military attacks may involve planes, that planes usually can fly and throw bombs, and that throwing bombs is a way of attacking. Through our shared script of a military air attack, we are able to comprehend newspaper reports about such an attack and to assign them global coherence and a global topic or theme.

Macrostructures aid the cognitive operations in which they are used are crucial in news production processes by reporters and editors and for comprehension, storage, memorization, and later reproduction by media users. They explain how newsmakers continuously and routinely summarize the myriad of source texts (other media messages, wires, interviews, reports, or press conferences) that are used in the production of a specific news report. Without a theory of macrostructures we would be unable to account for the special properties of headlines and leads, which subjectively summarize the rest of the news report. And finally, macrostructures explain why most readers usually only remember the main topes, that is, the higher levels of the macrostructure of a news report [Муратов С., 2001, p. 240].

In the same way that we need a syntactic form to express and organize the meanings of a sentence, we also need form to organize the overall meaning or macrostructure of a text as a whole. The schematic superstructure fulfills that need. Such a schema can be defined by a set of characteristic categories and by a set of rules or strategies that specify the ordering of these categories. Thus, people in our culture share a narrative schema - featuring categories such as Summary, Setting, Orientation, Complication, Resolution, Evaluation and Coda - which may be used even for simple, everyday story- telling. If one of the obligatory categories is lacking, people can conclude that the story is not finished, has no point, or simply is no story at all. Many routinely used discourse types also exhibit their own characteristic superstructure because it facilitates production and comprehension processes. If we know or guess that an oncoming text is a story, we may activate our conventional knowledge about story schemata in our culture. This will facilitate the assignment of the specific narrative functions to the respective episodes of the text ("this

must be the Complication"). Without macrostructures and superstructures, we would have to interpret and establish coherence only at the microlevel and construe ad hoc higher level structures. Experimental research has shown that this is very difficult if not impossible for language users. Hence, global structures, both those of thematic content as well as those of schematic form, are crucial for theoretical analysis and for the actual production and understanding of a text.

Finally, the rhetorical dimension may affect all structural levels of a text. Whereas relevance structuring expresses or signals what is most important, various special operations at each level are used to make the text more persuasive. Well known are phonological operations such as rhyme or assonance, syntactic operations such as parallelisms, and semantic operations such as comparisons or metaphors. Similarly, news reports may use words that function as hyperboles (overstatements, exaggerations) or understatements, or word and sentence meanings that establish contrast or build a climax. These structures further contribute to a tighter organization of news information and thus may lead to better memorization by the reader and hence to enhanced persuasion.

REFERENCES

1. Муратов С. ТВ эволюция нетерпимости (история и конфликты этических представлений)/С. Муратов. - М.: Логос, 2001. - 240 с.
2. Терин В.П. Массовая коммуникация. Исследование опыта Запада/В.П. Терин. М., 2000. - 224 с.
3. Карипбаева Г.А., Преподавание и изучение иностранных языков в Казахстане, Алматы, 2015, с. 30.
4. Dijk T.A. van. Knowledge and news/T.A. van Dijk. 2001. - (http//www.discourses.org/Unpublished/know-news.html)

Сыдық Перизат Сәндібайқызы,
1 курс докторанты,
Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ,
E-mail: sydykperizat@gmail.com

ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ, РЕФЛЕКСИВ ТЕРМИНДЕРІНІҢ АНЫҚТАЛУЫ

Түйіндеме. Берілген мақалада тіл білімі саласында өзекті болып табылатын «тілдік рефлексия», «рефлексив» терминдері және оларды анықтауда негіз болған өзекті ұғымдар қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде тілді антропөзекті көзқарас тұрғысынан зерттеуге тіл мен ойлау, тіл мен сана қатынастары негіз болады. Мақалада сана ұғымына философиялық, психологиялық және лингвистикалық тұрғыда талдау жасалып, анықтама беріледі. Индивидтің өз санасына көңіл бөліп, белсенділігі нәтижелерін сезінуі, ой елегінен өткізуі – рефлексия, тілдік рефлексия және метатілдік рефлексия терминдерін тануға, олардың арасындағы байланысты зерттеуге себеп болды.

Кілт сөздер: сана, тілдік сана, метатіл, қарапайым метатілдік сана, рефлекс, рефлексия, тілдік рефлексия, метатілдік рефлексия, рефлексив.

Аннотация. В данной статье рассматриваются термины «языковая рефлексия», «рефлексив», являющиеся актуальными в области языкознания понятиями и основой их определения. В современной лингвистике изучение языка с антропоцентрической точки зрения основано на взаимосвязи языка и мышления, языка и сознания. В статье анализируется и определяется понятие сознания с философской, психологической и лингвистической точки зрения. Осознание индивидом результатов его деятельности, его способности мыслить и размышлять привело к распознаванию терминов рефлексия, языковая рефлексия и метаязыковая рефлексия, а также к изучению взаимоотношений между ними.

Ключевые слова: сознание, языковое сознание, метаязык, обыденное метаязыковое сознание, рефлекс, рефлексия, языковая рефлексия, метаязыковая рефлексия, рефлексив.

Abstract. This article covers some of the current terms in the field of linguistics, such as "language reflection" and "reflexive", as well as the key concepts used to identify them. In modern linguistics, the study of language from an anthropocentric point of view is based on the relationship between language and thinking, language and consciousness. The article analyzes and defines the concept of consciousness from a philosophical, psychological and linguistic point of view. The individual's awareness of the results of his activities, his ability to think and reflect, led to the recognition of the terms reflection, language reflection, and metalanguage reflection, as well as to the study of the relationship between them.

Key words: consciousness, linguistic consciousness, methylation, simple linguistic consciousness, reflex, reflexion, linguistic reflexion, linguistic reflexion, reflexive.

Тілдік рефлексия, рефлексив терминдерін анықтауда негіз болған тірек ұғым бар. Ол - сана. Тіл мен сана, адам мен тіл қатынастарының көрінісін адамның сөйлеу және өз ойын жеткізе алу қабілетінен байқаймыз. Адам мен тіл қатынасы жөнінде Э. Бенвенист былай жазады: «Адамды тілсіз елестету мүмкін емес... Әлемде тек тілі бар адам, өзгелермен тілдесетін адам, сонымен қатар адамды анықтауға тиесілі тіл ғана бар» [1, 293 б.].

Қазіргі лингвистикада тілді антропологиялық аспектіде, яғни адаммен, оның санасымен, ойлаумен, рухани-практикалық әрекетімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі атап көрсетіледі. Тіл иесі – сөйлеуші адамның ішкі әлеміне назар аударуды қажет еткен көптеген зерттеулер тұтас лингвистикалық парадигманың өзгеруіне әкеп соқтырды, сөйтіп ғалымдардың назары сөйлеу құралдарының көмегімен жүзеге асатын күрделі адами өзара қатынастардың жиынтығын зерттеуге аударылды. Қазіргі лингвистикалық ғылыми парадигманың антропоцентризмі тілді сөйлеу, когнитивтік, әлеуметтік және оны қолданушының басқа да қызмет түрлерімен байланыстыра зерттеудің бірқатар бағыттарына бастау алды.

Сана ұғымы философиялық, психологиялық, лингвистикалық зерттеулерде көрініс береді. Ең алдымен философияда зерттеу нысанына айналған бұл ұғымды анықтау үшін И.В. Дмитриевская оны құрайтын негізгі компоненттерді және сол компоненттердің орын алу тәртібін қарастыру керектігін сөз етеді. Сана «білімнен» құралады, ал білім адам «әрекетінен» тұрады. «Әрекет» ретінде ойлау жүйесі алынып, бұлардың барлығы «қоғамдық табиғатқа» ие дей отырып, сананы «бейне» ретінде де ажыратуға болатынын түсіндіреді [2, 5-18 б.]. С.Л. Катречко сана болмысын зерттеудің классикалық және редукционистік бағытын көрсетеді. Классикалық зерттеуде сананы өзін құраушы менталдылықпен теңестірсе, сананы анықтауда басымдық береді деп түсінілген рефлексия зерттеудің негізгі механизмі ретінде алынады. Бірақ, зерттеуге сананы құраушылар негізге алынады. Екінші бағыт бойынша сана материалдық ұғым ретінде қарастырылып, кейіннен екі бағыттың да негізгі талаптарды анықтамайтындығы байқалады.

Осылайша, С.Л. Катречко сананың тікелей өзін зерттеуге арналған келесі парадигманы ұсынады. Аталған парадигма бойынша «сана» феномені екі түрлі заңдылыққа бағынады:

1. Жеке тұлға санасының дамуы адамзаттың «тарихи» дамуынан хабар береді;

2. Рефлексияланатын сана сана-сезімнің даму генезисін сараптама барысында көрсетуі мүмкін. Зерттеудің негізгі талабы айқындылықты қажет етеді, яғни, сананы сараптау нәтижелері нақты көрінуі тиіс [3, 65 б.].

Философияда сананы қарапайым және ғылыми сана деп екіге бөліп қарастырады. Қарапайым сананы О.И. Блинова «күнделікті өмірдегі құбылыстардың түрлі жақтарын бейнелейтін пікір, көзқарас, көріністен құралған қоғамдық сананың, төменгі, теориялық тұрғыда жүйеленбеген деңгейі деп алға тартса, Л.Х. Сарамотина «қарапайым білімде мифтің қасиеттері кездесетінін айтады [4, 20 б.]. Адамдар өзі өмір сүріп отырған орта мен, қоғамдық құбылыстар жөніндегі ақпаратты ғылым негізінде алатын болғандықтан, ғылыми сана мен ғылыми таным қоғамдық өмірдің кез-келген саласына түрлі деңгейде еніп отырады.

Психологияда «сана» ұғымы «адамдардың қоғамдық-тарихи әрекетінің жалпыға бірдей формаларымен сипатталатын объективтік әрекетке қатысты адамға тән амал. Сана – әлемнің объективтік заңдылықтары, қасиеттері мен мүмкіндіктері жайлы біліммен дүниеге деген көзқарас» [5, 361-362 бб.] ретінде анықталады.

А.Н. Леонтьев сананы «қоғамдық тұрғыдан қалыптасқан тілдік мағына, ұғымдар арқылы санада түсінілетін ақиқаттың көрінісі» деп анықтайды [6, 232 б.]. С.Л. Рубинштейн бойынша сананың пайда болуы рефлексиямен байланысты: «Адамның өмірі мен әрекетінен орын алатын сансыз ойлар өз әлемі мен өзіне деген рефлексияны тудырады, мұндағы психикалық әрекет сана қызметін атқарады. Сананың пайда болуы адам өмірінен бөлінетін алаңдау, қобалжулар, өзіне және қоршаған ортаға бағытталған рефлексиялардың туындауымен тікелей байланысты. Сана-өзінен тыс орын алатын қандай да бір білім. Ол субъектінің объективті шынайылыққа деген қатынасын білдіреді [7, 260 б.]. С.Л. Рубинштейн сана танымнан, ал таным, ең алдымен, тілмен, тілдің пайда болуымен байланысты деп көрсетеді.

Тіл білімінде сана ұғымы тіл және сана, тіл және ойлау, тіл және таным, тіл және сөйлеу қатынастарында қарастырылып келеді. Тілші ғалым Ә. Хасенов сананы ойлаумен байланыстыра отырып, мынадай анықтама береді: «адам ойы, сезінуі мен еркінің формалары арқылы ақиқатты білдіре алу қабілеті, сол ақиқатты бейнелеу үдерісі» [8, 20 б.].

Тіл және сана, сана мен ойлау, тіл мен мәдениеттің өзара байланыс мәселелері Э. Сепир, А.А. Потебня, Л.В. Щерба, Л.В. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев, А.А. Залевская, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева және т.б. секілді әртүрлі ғалымдардың еңбектерінде әрқилы ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан түсіндіріліп жүр.

Тіл – сана мазмұнын білдіретін негізгі құрал болып табылады. Тілдің өзі тіл білімінің жас бағыты психолингвистикада арнайы бейнеде әлемді бейнелейтін және адамдардың айналадағы ақиқат жайлы ұғым түсінігін қалыптастыратын тірі құрал ретінде түсініледі. Ғалымдардың аталмыш мәселені жан-жақты талдауы арқылы «тілдік сана» ұғымының күрделілігін байқауға болады. Көптеген зерттеулердің барлығына қарамастан бірегей тұтас тілдік сана теориясы бар деп айта алмаймыз. Тілдік сананы талдау амалдарының ортақ нәтижесі көрсетіп отырғандай, тілдік сана тіл арқылы көріністенеді. А.А. Леонтьев «тілдік сана» ұғымын «әлем бейнесі» ұғымымен салғастырып, «әлем бейнесін» «индивид психикасындағы заттық мағыналармен сәйкес когнитивтік сызбалар арқылы және саналы рефлексияға бағынатын заттық әлемнің бейнеленуі» ретінде анықтайды [9]. Е.Ф. Тарасов тілдік сананы тілдік құралдардың көмегімен – сөздердің, еркін және тұрақты сөз тіркестері, сөйлем, мәтіндер және ассоциативтік өрістердің көмегімен құралып, көріністенетін сана бейнелерінің жиынтығы ретінде анықтайды: «Тілдік сана – тілдік құралдармен – субъектілердің өзі сөйлеу қатынасы барысында туындататын ілім ретінде және заттық іс-әрекетте сезім мүшелерінен алынған перцептивтік деректерді қайта өңдеу нәтижесінде санада пайда болатын сезімдік ілімдер ретінде жекелеген лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен бейнеленетін сана бейнелері» [10, 24 б.]. Е.Ф. Тарасовтың бұл пікірімен толықтай келісе отырып, тілдік сана мазмұнын айқындау амалдарының бірі еркін ассоциативтік экспериментте тіл иелері реакцияларынан құралатын ассоциативтік өрістер болып табылатындығын атап көрсетеміз.

Реакция дегеніміз: «(лат. *Re*…- қарсы, *action* – әрекет) (психологияда) – жеке жасушалардың биохимиялық әсерінен шартты рефлекске дейінгі ішкі және сыртқы ортадағы ағзаның кез-келген жауабы. Бұл түсінікті психологияға енгізген бихевиоризм негізін қалаушысы Дж.Уотсон [11, 384 б.]. Осы тұста психологияда кездесетін «реакция» мен «рефлекс» ұғымдарын ажыратып алған

жөн. Рефлекс – латын тіліндегі *reflexus* – кері қайтарылған, шағылысқан, бейнеленуші деген мағына береді. Ағзаның ішкі немесе сыртқы тітіркендіргіштер әсеріне орталық жүйке жүйесінің қатысуымен қайтаратын жауабы. Тіл біліміндегі рефлекс құбылысын- қандай да бір зат немесе құбылыстың адам санасына әсер етіп, бейнеленіп, тілде көрініс табуы деп қарастыруға болады.

Рефлексия (латын тіліндегі *reflexio* - кейінге оралу) – индивидтің өзіне-өзі, өз санасына, белсенділігі нәтижелеріне көңіл бөлу, сезінуі, ой елегінен өткізуі. Байқағанымыздай, «рефлекс – жалпы ұғым (кез-келген бір ағза реакциясы), ал рефлексия – салыстырмалы түрде тар ұғым (тек адамға байланысты қолданылатын термин) [12, 114 б.].

«Рефлексияның негізінде ақыл-ес жатады, ал адамда ақыл-естің болуы – оның рефлексивті қабілетінің де бар екенінен хабардар етеді», «әрбір рефлексивті акт – ол ұғыну мен түсіну актісі болып табылады» [13, 13 б.].

A.C. Moulyn: «Mental phenomena and reflex mechanisms are similar, since reflexes are determined by what has been before in a physical sense, while memory images dictate the course of conditioned reflexes in a psychological sense» дей келе, рефлексия механизмін менталды құбылыстармен ұқсас екенін көрсетеді [14, 246 б.].

Рефлексияның атқаратын қызметі мен оның сипаты жайында Р.М. Шумарина былай дейді: «Рефлексия – бұл «үнсіз» орын алатын менталды жүйе, дегенмен вербалды формада немесе интерпретациялы айтылым түрінде іске асуы мүмкін» [15, 42 б.].

Психолог В.П. Зинченконың айтуы бойынша адаммен қатынасқа түсетін барлық зат не құбылыс рефлексияланады: «Рефлексияға әлем бейнесі, ол жайында ойлау, адамның өз жүріс-тұрысын, әрекетін реттеудің негізі мен тәсілдері, рефлексия үдерістері және де өзіндік жеке сана нысан бола алады» [16, 18 б.].

Рефлексия XIX-XX ғғ. батыс философиясында орталықтанған ұғымға айналады, себебі «философия үнемі білім жайында рефлексия, ой туралы ой ретінде түсіндіріліп келген». «Басқаша айтқанда, рефлексия сананы тану әдісінің атауы болып табылады» [17, 21 б.].

Рефлексияны, рефлексивті лингвистиканы Қазақстанда алғаш зерттегендердің бірі, рефлексивті лингвистиканың теориясын қалыптастырған Л.М. Шайкенова. Оның айтуынша. «Рефлексия – іске асырудың негізгі каналы ретінде тіл болып табылатын және өз ойын талдау мен танудан тұратын жеке адамның менталды үдерісі ретінде түсініледі» [18, 149-150 б.]. Сондай-ақ, отандық зерттеушілерден Г.А. Борибаева «Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия» атты өзінің докторлық диссертациясында метатілдік рефлексияның негізгі ұғымдарының табиғатын жан-жақты ашып көрсете отырып: «Әрбір тіл иесіне метатілдік рефлексия тән. Оны сананың ең маңызды қызметтерінің бірі – тіл мен сөйлеу фактілерін жіті бақылау, оны бағалау және ой елегінен өткізу әрекеттері дәлелдейді», - деп айтады [19, 36 б.]. Адамның қоршаған ортаға қатынасының, әлем бейнесінің тілде көрініс табуы - тілдік сана әрекетінің жемісі. Тілдік сана, өз кезегінде, сөйлеу әрекетінің механизмдерін қамтамасыз ететін сананың бір бөлігі бола отырып, сөйлеудің тууына, сөйлеуді қабылдауда және тілдің санада сақталуына қатысады. Әртүрлі мағынадағы тілдік бірліктер адам санасында сақталып, тілде көрініс беріп отырады. Сөйлеушінің өзінің тілдік әрекетіне мән беріп, өздігінен тілдік фактілерді зерттей отырып, сөз мағынасын анықтап, оған қорытынды жасай алуы метатілдік рефлексия болып табылады.

«Рефлексив» терминінің тілдік рефлексияға белсенді қатынасына байланысты көптеген жұмыстарға сүйенуге болады (Шмелева, 1999; Васильев, 2000; Кормилицына, 2000; Шейгал, 2000 және т.б.). Аталған терминді И.Т. Вепрева «өзекті болған лексикалық бірлікті қолдану жайындағы метатілдік түсіндірме» деп көрсетеді [20, 68 б.]. Оның зерттеуіне сәйкес, рефлексивтер құрылуының жалпы заңдылықтарын қарастыра келе, вариативтілік үрдісі кезінде нақты ұйымдастырылған форманың жоқтығы туралы қорытынды жасайды. «Рефлексивтердің барлық жиынтығын объектінің ортақтығы біріктіреді-өз лексиконына қатысты тіл тасымалдаушысының рефлексиясы. Тілдің контексте авто-сілтеме жасау қабілеті дискурсивті маркерлердің, мета-операторлардың бірқатар ресми көрсеткіштерінен көрінеді. Рефлексивті анықтауға арналған ресми сигнал - бұл, ең алдымен, мета-оператордың «сөз» лексикалық бірлігін, сонымен қатар «сөйлеу сөздерін» (В.Г. Гак), сөйлеу әрекеттерін білдіретін етістіктер мен зат есімдерді қамтуы: сөйлеу, атау, айту, таңдау, түсіну, қолдану, пайдалану т.б.» [20].

Табиғи тілдерде орын алатын рефлексивтер жайлы B. Kang айтып өтеді: «Natural languages have reflexives – the elements which have other elements as their antecedents in the same sentence – apparently within a certain domain [21, 415 б.] мағынасы бойынша табиғи тілдер – рефлекстерден

тұрады, ол рефлекстер бір сөйлемде ғана емес, бір салада да ортақ құбылыстар бар екендігін білдіретін элементтерден құралады.

Осылайша, рефлексив термині метатілдік сана жұмысының нәтижесі ретінде көрініс бере отырып, «метатілдік айтылым», «метатілдік көрсеткіш» терминдерімен қатар қолданылады. Бұл ретте, тілдің рефлексивті құрамы, метатіл, метатілдік сана, метатілдік рефлексия ұғымдарына терең талдау қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Наука, 1974. – 447 б.
2. Дмитриевская И.В. Онтологические модели мира и проблема реальности сознания//Философия сознания в XX веке: проблемы и решения.Межвузовский сборник научных трудов/отв. Редактор А.Н. Портнов. – Иваново, 1994, 5-18 б.
3. Катречко С.Л. К онтологии сознания через рефлексию//Философия сознания в веке: проблемы и решения. Межвузовский сборник научных трудов/отв. Редактор А.Н. Портнов. – Иваново, 1994, 63-71 б.
4. Сарамотина Л.Х. Обыденная семантизация незнакомых иноязычных композитов носителями русского языка (на материале семасиологического эксперимента): дисс. ...к.филол.н. – Кемерово, 2011. – 171 б.
5. Психологический словарь. – М., 1998. – 361-362 бб.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999. – 287 б.
7. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. –М., 1997. – 463 б.
8. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат. 1996. – 416 б.
9. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999. – 287 б.
10. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания//Языковое сознание и образ мира/Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 24-32.
11. Психологический словарь/авт.- сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова/ под об. ред. Ю.Л. Неймера. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 640 б.
12. Шатова Н. Связь терминов «рефлекс» и «рефлексия» для психолого-педагогических исследований: лексический и логический аспекты//Известия Саратовского государственного университета. – Саратов, 2015. – Т. 15, №1. – С. 111-118.
13. Калашникова Н.А. Рефлексия как принцип философского мышления: автореф. ...к.филос.н. – Волгоград, 2006. – 28 б.
14. Moulyn A.C. Mechanisms and mental phenomena//Philosophy of Science. - 1947. – Vol. 14, No. 3. – 242-253 бб.
15. Шумарина М.Р. Язык в зеркале художественного текста (Метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы). – М.: Флинта, 2011. – 328 б.
16. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания//Вопросы психологии. – 1991. - №2. – 15-36 б.
17. Ковалев С.Э. Психологические механизмы становления рефлексивных возможностей личности в мыслительной деятельности: дисс. ...к.психол.н. – Усть-Каменогорск, 2001. – 232 б.
18. Шайкенова Л.М. Теория рефлексивной лингвистики: дисс. ...д. филол.н.- Алматы, 2009. – 239 б.
19. Борибаева Г.А. Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия: дисс. ...PhD – Алматы, 2018. – 36 б.
20. Вепрева И.Т. Метаязыковая рефлексия в функционально-типологическом освещении (на материале высказываний-рефлексивов 1991-2002 гг): дисс. ... д.филол.н. – Екатеринбург, 2003. – 372 б.
21. Kang B. Unbounded reflexives//Linguistics and Philosophy. – Vol. 11, No. 4 (Nov., 1998), - 415-456 бб.

Тажибаева Эльмира Рахымжановна,
магистр образования, старший преподаватель,
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда,
E-mail: emiszhan@mail.ru

Акбаева Гульден Нурмамбековна,
к.п.н., доцент,
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда,
E-mail: rgul.ksu@mail.ru

Карманова Жанна Алпысовна,
д.п.н., профессор,
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда,
E-mail: karmanovazh@mail.ru

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ФОЛЬКЛОРА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Түйіндеме. Шетел тілі мұғалімдерінің оқу құралдары мен ұсыныстарын талдау бастауыш мектепте лингвистикалық тұлғаны қалыптастыру үдерісінде этникалық мәдениеттің элементтерін, оның ішінде фольклорды сәтті қолдану туралы айтуға негіз береді. Өнердің ерекше түрі ретінде фольклор көркем мәдениеттің сапалық жағынан ерекше компоненті болып табылады. Ол белгілі бір этностық қоғамның мәдениетін қоғамның тарихи дамуындағы ерекше кезеңде біріктіреді, халықтың жоғары рухани күштерін бейнелейді, ұлттық көркемдік сана элементтерін көрсетеді. Сонымен қатар, фольклор лингвистикалық құбылыстардың тасымалдаушысы болып табылады, көбінесе тілдік құралдардың жетілгендігі мен байлығына байланысты басқа өнер туындыларынан ерекшеленеді.

Кілт сөздері: шетел тілі, фольклор, мәдениет, халық ертегілері, бастауыш мектеп, тілдік материал.

Аннотация. Анализ методических пособий и рекомендаций учителей иностранного языков дает основание говорить об успешном использовании элементов этнокультуры, в т.ч. фольклора, в процессе формирования языковой личности в младшей школе. Как особый вид искусства фольклор представляет собой качественно своеобразный компонент художественной культуры. Он интегрирует культуру социума определенной этнической принадлежности на особом витке исторического развития общества, воплощает высшие духовные силы народа, отражает элементы национального художественного сознания. Кроме того, фольклор является носителем разнообразных языковых явлений, зачастую нехарактерных для других художественных произведений ввиду колоритности и богатства языковых средств.

Ключевые слова: иностранный язык, фольклор, культура, народные сказки, начальная школа, языковой материал.

Abstract. The analysis of teaching aids and recommendations of foreign language teachers gives reason to talk about the effective use of elements of ethnic culture, including folklore, in the process of shaping a linguistic personality in elementary school. As a special type of art, folklore is a qualitatively unique component of artistic culture. It integrates the culture of society of a certain ethnicity at a special stage in the historical development of society, embodies the highest spiritual forces of the people, and reflects elements of national artistic consciousness. In addition, folklore is a carrier of a variety of linguistic phenomena, often non-specific for other works of art due to the colouring and richness of linguistic means.

Key words: foreign language, folklore, culture, faity tales, primary school, language material.

Часто при изучении различных предметов исследования используют анализ, сравнение и синтез тех или иных явлений или событий. В контексте изучения народного искусства принято использховать сравнение (поиск уникального содержания, формы, образовательных целей) с аналогичными жанрами народов изучаемого языка. Как гласит известная мудрость «Все познается в сравнении», в сравнении с культурой разных народов служит эффективным средством формирования поликультурной компетентности ребенка с начальной школы.

Так, к примеру, в странах СНГ хорошо известны попытки изучения и анализа Национального наследия детьми в рамках общеобразовательной школьной программы за рубежом, в частности в Польше, Англии, Франции, Канаде, США [1]. Изучая традиции британской народной педагогики, мы находим главными особенностями семейного воспитания безусловное послушание и правильное физическое воспитание детей. Британцы верят в острую

необходимость установления внимания, они стремяться, чтобы их дети как можно скорее привыкли к самостоятельности в своих действиях и не проявляли к ним чрезмерной заботы ("Жизнь вся впереди/Life is going ahead"). Огромное желание работать и много зарабатывать, при этом они не копят деньги на будущее, а живут в желаемом изобилии, путешествуют и открывают для себя мир, бережно лелея каждый настоящий момент («Жизнь коротка, а время быстротечно/Life is short and time is fast»).

Для сравнения, люди на постсоветском пространстве в целом ведут скромный образ жизни, ни так часто путешествуют, копят деньги "на черный день" и проявляют постоянную заботу о своих детях, внуках и правнуках до глубокой старости. Что касается духовных приоритетов, то они во многом взаимосвязаны. Если взять, к примеру, содержание украинской народной сказки "Золушка", которую знакома и для англоговорящих культур. Главная идея сказки-прославление трудолюбия, смирения, терпения, послушания и других известных духовных ценностей. Все сказки на самом деле имеют одинаковую сюжетную линию и персонажей, но произведение каждого народа отличается глубокой этнографической разницей.

Идеи по формированию у детей личностно значимых ценностей и ориентаций можно найти во многих русских народных сказках, где восхваляется тяжелый труд человека, осуждаются лень и равнодушие ("дедушкины и бабушкины дочки", "Петух и две мыши", "репа", "как мужчина учил ленивую женщину" и многие другие). Например, сказка "репа" пропагандирует идею командной работы, так как согласно народным афоризмам – "друг в беде есть друг", "вместе мы остаемся, разделенные мы падаем", "без боли нет зерна" и другие.

Казахский сказочный эпос собран далеко не полно: если сказки европейских народов имеют множество записей и одна и та же сказка записана несколько раз в разных редакциях, то сказки казахов стали регулярно собираться лишь в советское время, и записаны в малом количестве. Поэтому трудно назвать точное число сюжетов казахской волшебной сказки. Если попытаться перечислить только те из них, что более всего распространены, их наберется не менее сотни. Собранный материал показывает, что сюжеты казахской волшебной сказки довольно-таки разнообразны: здесь сюжеты и международного характера, и заимствованные казахами у других народов, и общие с тюрко-монгольскими и другими восточными народами, и оригинальные казахские сюжеты, которые представлены пока одной-двумя записями. Сказания с такими оригинальными сюжетами в жанровом отношении представляют синкретичную форму. Здесь обнаруживаются наряду с чисто волшебными сказками генеалогические, топонимические, космогонические сказания, легенды и предания, находящиеся на промежуточной стадии между собственно сказкой и быличкой. Особый интерес представляют в этом отношении повествования о встрече человека с таинственным демоническим существом «жезтырнаком» («медными когтями»), сюжет которых совершенно оригинален [2].

Такое же понятие встречается в фольклоре многих других народов и этнических групп. Это доказывает, что каждая страна в своем развитии ориентируется в целом на традиционные ценности и приоритеты сферы образования.

В учебном процессе начальной школы мы наблюдаем общую цель на уроках чтения и иностранного языка. Она заключается в поощрении учащихся к мировым ценностям и популярным культурам, вовлечении их в активную поисковую и этнографическую деятельность по формированию у них поликультурной грамотности и взаимной толерантности.

Стоит отметить, насколько люди дорожат своей историей, обычаями и традициями в благополучных европейских странах (Франция, Англия, Италия, Польша и др.). Формирование ценностей свободы, мира, толерантности, демократии, уважения к родному языку, национальным символам, чувству гражданского долга и патриотизма - важнейшие задачи воспитания в этих странах.

Приоритетными ценностями в британском обществе являются материальная поддержка человека, его положение в обществе и социальное происхождение. Однако государственная политика направлена на широкую популяризацию исторического прошлого страны, целенаправленное культивирование древних обычаев, обрядов, следование национальным стандартам поведения, личной свободы. Англичане, как и итальянцы - глубоко религиозные люди, читающие Библию, стараются воспитывать своих детей на основе морали.

Это наглядно проиллюстрировано в английском фольклоре. Так, в древнеанглийском эпосе «Плач жены/ Wife’s Cry», «Письмо мужа/Husband’s Message» провозглашалась идея верности в браке и взаимного уважения. Вопрос взаимоотношений между супругами, родителями и детьми часто поднимается в народных сказках. Это служит надежной основой для крепкой семьи в

будущем. Видимо, ни в одной европейской стране не уделяют столько внимания уходу за детьми в семье, как в Великобритании. В сказках особое место принадлежит формированию уважения к женам, матерям. Например, в рассказе «Мудрая женщина/ Smart Woman» воспевают мудрость и добросердечие простой крестьянской девушки, которая помогла мужу построить хорошую жизнь.

Обогатить знания учащихся о народном искусстве, где прославляются человеческая мудрость и знания, мы советуем на уроках английского языка в начальной школе использовать следующие загадки: «It cannot be measured and it cannot be bought» – (Wisdom); «White field, black seeds, the one who plants that one understands» – (Book).

Английские пословицы, идиомы и поговорки - интересный материал для изучения морфологических и синтаксических структур. Они кратки по своей структуре, в них мудрость народа и содержатся простые истины из жизненного опыта, накопленного на протяжении многих веков. «Все хорошо, что хорошо кончается/All's well that ends well», "Практика делает совершенство/Practice makes perfect», «Медленно, но верным шагом/Slow but sure wins the race», «Честность - лучшая политика/Honesty is the best policy», «Плохое дерево не дает хороших яблок/A bad tree does not yield good apples». Большинство пословиц демонстрируют простую рифму [3].

Традиция придумывать пословицы и поговорки не подчиняется конкретным правилам, не привязана к какому-то определенному времени и месту. Филолог Нысанбек Турекул так объясняет предназначение пословиц и поговорок: «Пословицы – это краткие поэтические изречения с открытым и ясным содержанием, выражающие законченную мысль. Они возникли из быта и трудовой жизни казахского народа. Казахские пословицы — это рифмованные или нерифмованные двух-, трех- и четверостишия.

Еңбек ерлікке жеткізеді,
Ерлік елдікке жеткізеді.
Труд доведет до подвига,
Подвиг — до единения страны.

В этих пословицах нет переносного завуалированного смысла. Все просто и ясно [4].

Большой культурный и стилистический пласт заполняют фразеологизмы. Незнание точного значения фразеологизма, его лексико-грамматического состава, экспрессивно-стилистических особенностей, сферы употребления, сочетаемости, наконец, невнимательное отношение к образной природе фразеологизмов приводят к речевым ошибкам. При употреблении фразеологизмов ошибки могут быть не связаны со спецификой фразеологических единиц как воспроизводимых устойчивых оборотов. Неудачный выбор фразеологического синонима, употребление фразеологизма без учета его семантики, нарушение сочетаемости фразеологического оборота со словами окружающего контекста и т.д. - все эти ошибки, по существу, не отличаются от аналогичных речевых ошибок при использовании отдельных слов. Например, идиома to blow one's own trumpet/трубить в собственную трубу, что значит хвалить себя или хвастаться. Он может быть преобразован в пресловутое выражение: «It is but a fool who blows his own trumpet» or «Don't blow your own trumpet»/«Это всего лишь глупец, который трубит в свою собственную трубу» или «не трубите в свою собственную трубу». Нет четкой границы между идиоматическими фразами и пресловутыми выражениями. Как и когда идиоматическая фраза становится популярной, ее можно считать пословицей, например: «Don't put the cart before the horse/Не ставь телегу впереди лошади».

Бесспорно, фольклор является отличным источником информации о любой культуре, но он также может быть источником аутентичных языковых материалов в классе. Колли и Слейтер [5] перечисляют четыре основные причины использование народных сказок на уроках английского языка. В первую очередь, они поднимают фундаментально человеческие ценности и в большинстве случаев их актуальность движется с течением времени. Во-вторых, для тех, кто никогда не сможет побывать в стране изучаемого языка, народные сказки - идеальный способ расширить свое понимание образа жизни. Ясно, что мир романа или сказки - это созданный мир, но он задает контекст, в котором изображаются персонажи из многочисленных социальных слоев. Поэтому у читателя есть возможность понаблюдать за своими эмоциями, обычаями, убеждениями, поступками или окружением, которые в совокупности расширяют его понимание структуры реального общества. Когда речь заходит о языке, используемом в народных дискурсах, нужно сказать, что в большинстве случаев он отличается от того, как люди говорят 'герои нашего времени'. Тем не менее, учитель может свободно использовать Graded Readers, которые доступны в интернете, начиная с начального и дошкольного уровня с соответствующими сложности языка.

Отдельные лексические или синтаксические элементы более запоминаются только в правильно подобранном и соответствующем контексте. Кроме того, использование литературы может способствовать личностному вовлечению читателей, поскольку они полностью погружаются в историю и смещают фокус внимания за пределы механических аспектов системы иностранного языка, как они обычно делают при работе с обычным учебником. Поэтому такие тексты можно использовать для отработки языковых компонентов и навыков.

Выбор текстов должен быть тщательно продуман и учитель должен учитывать множество вариантов. Колли [5, 46 с.] указывает, что это должно в значительной степени зависеть от учеников, особенно от их потребностей, интересов, уровня языка, не говоря уже об их культурном происхождении. Ученый настойчиво подчеркивает важность личного вовлечения, то есть пробуждения читательского интереса и пробуждения позитивного отношения ко всему процессу. Только тогда, когда чтение становиться приятным и значимым, ученики могут извлечь из него пользу. Поэтому очень важно найти книги с народными сказками, которые имеют отношение к жизненному опыту, эмоциям, мечтам и жизни детей. Уровень сложности должен быть рассмотрен, а также, в связи с тем, что изучающие иностранный язык могут чувствовать себя легко, обескуражены историей, которая трудно понять на каждом шагу. Кроме того, внимание ученика привлекает неизвестность и чувство идентификации с персонажами. Дети очень увлечены теми, у кого есть чувства и поведение, похожие на них. Поэтому желательно выбирать сказки с большим вниманием и учитывать все перечисленные моменты. Усилия оказываются полезными, потому что молодые учащиеся могут одновременно наслаждаться историями и народными сказками и практиковать языковые компоненты и навыки.

Несомненно, народные сказки являются источником новых лексических и грамматических структур.

В младшей школе становлении мотивов общения наблюдаются три периода: сначала ведущее место занимают деловые мотивы общения, затем познавательные и, наконец, как у младенцев, личностные. Указанная закономерность ярко выражалась в исследовании А.Г. Рузской [6]. А.Г. Рузская с целью изучить мотивы деятельности маленьких детей, приглашала их поиграть «в телевизор» и приводила их в изолированное помещение, где на столике стояла ширма с раздвигающимися занавесками. После этого ребенку последовательно предлагали следующие варианты:

1) в одиночестве смотреть на заводную игрушку, появляющуюся из–за занавески;

2) увидеть взрослого, который улыбался и, протянув руку из–за занавески, поглаживал ребенка;

3) поиграть вместе со взрослым в машину, которую он выкатывал из–за ширмы, а потом ловил обратно из рук ребенка;

4) послушать сказку, которую рассказывал взрослый, появляясь из–за занавесок;

5) пообщаться со взрослым на одну из тем, касаемую самого ребенка.

Ребенок мог сам контралировать положение занавеса, который раздвигался каждые 30 секунд. Если предложенное действие был предпочтителен ребенку, нажав на кнопку, он мог продлить его, когда занавес закрывался. О том, насколько привлекательно каждое действие экспериментатор определял по количеству нажатий на кнопку. Затем эксперимент проводили несколько в ином виде: ребенку предложили панель с кнопками с соответствующими действиями, и он мог включать наиболее интересующую программу, нажав на кнопку. Результаты опытов А. Г. Рузской показали (Таблица 1).

Таблица 1
Выбор детей от 2 до 7 лет

№	Экспериментальная ситуация	Возраст, лет				
		2-3	3-4	4-5	5-6	6-7
1	Получение новых впечатлений	27	63	0	13	25
2	Ласка взрослого	0	0	0	0	0
3	Совместное действие со взрослым	35	17	10	0	0
4	Слушание сказки	38	20	65	25	35
5	Беседа на личные темы	0	0	25	62	40

А.Г. Рузская делает следующие выводы: «Младшие дети чаще всего поддерживали игровое взаимодействие со взрослым. Из этого факта можно заключить, что основным мотивом для их общения со взрослым являются игрушки и действия с ними, а также сам этот человек, но только в качестве старшего партнера ребенка по игре.

Детей 3–4 лет привлекали новые впечатления.

В 4–5 лет дошкольники выразили свое предпочтение к ситуации, где взрослый рассказывал им сказку. Очевидно, сведения, сообщаемые взрослым, и он сам как рассказчик служили мотивом поведения детей при выборе ими ситуации.

В 5–6 и в 6–7 лет отмечалось преобладание познавательных и личностных мотивов, удовлетворяемых детьми при общении со взрослыми».

Мы же в свою очередь можем сделать вывод, что во всех возрастных категориях одной из общих излюбленных взаимодействий со взрослым было слушание сказок. В связи с этим наше внимание привлек взаимодействие со взрослым в виде чтения сказок. Так как во время слушания сказок ребенок развивается духовно и психически, посредством общения с родителем.

В нашем случае мы решили объединить полезное с приятным и изучить вопрос обучения английского языка посредством сказок в домашних условиях. То есть нас интересует вопрос заложение основы английского языка посредством чтения сказок. Слушание сказок может развить навык аудирования, что в дальнейшем способствует повышению уровня понимания английского языка, а так же впредь развить способность общения на иностранном языке. Использование сказок также мотивирует детей, так как они могут создать благоприятную атмосферу, в которой ребенок будет наслаждаться английским языком.

Слушание является одним из четырех основных навыков (чтение, письмо, говорение и аудирование), благодаря которым происходит изучение языка, и одним из двух, которые используются в ходе устного общения. Также немаловажным является тот факт, что посредством аудирования дети изучают язык естественно и непринужденно, пополняя свой пассивный словарный запас и улучшая знания иностранного языка.

При постоянном поддержании долговременной памяти повторениями ребенок способен достичь невероятных результатов. Любая информация может храниться в долговременной памяти. Чем младше ребенок, тем меньше его словарный запас в родном языке. Но при этом меньше и его речевые потребности: сфер общения у маленького ребенка меньше, чем у старшего; ему еще не приходится решать сложные коммуникативные задачи. А значит, овладевая иностранным языком, он не ощущает такого огромного разрыва между возможностями в родном и иностранном языке, и чувство успеха у него будет более ярким, чем у детей старшего возраста [6, с. 14].

При аудировании задействуются такие психические процессы как: память, воображение, восприятие и мышление. Таким образом, активизируя эти особенности психики ребенка, мы одновременно развиваем их, что и является основополагающим фактором всестороннего развития личности. В связи с этим Елухина Н.В. считает, что аудирование является неотъемлемой частью развивающего обучения [7].

Чтение сказок детям однозначно улучшают навыки аудирования. Благодаря красочным сказкам с рисунками новые понятия переходят к изображению, что позволяет запомнить новые слова. При правильной адаптации текста сказки, она подходят для всех возрастов и уровней. В процессе чтения сказок раскрываются значения слов, что также способствует расширению словарного запаса младших дошкольников.

Жанровые особенности сказки способствуют формированию внимания у детей, развитию памяти, а также учат ребенка классифицировать, сравнивать. Прививание к слушанию сказки стимулирует развитие творчества и воображения у младших школьников, что создает у детей положительную реакцию продолжить изучать язык.

Детская литература помогает учащиемся понять, что значит быть человеком, и помогает ему понять окружающий мир. Жанр сказки дает детям возможность получать важные сообщения. Хотя в сказках есть некоторые темы, которые нереалистичны, общий эффект положительный и предлагает фундаментальные элементы для развития детей. Сказки учат детей, как правильно решать основные человеческие конфликты, желания и отношения; приобретение этих навыков может в конечном итоге повлиять на здоровье ребенка, качество жизни или даже повлиять на его ценности и убеждения в будущем.

Для наших детей очень важно иметь хорошую основу на раннем этапе. Чтение для них как можно раньше может повысить их интерес к чтению и другим предметам. «Если вы хотите, чтобы ваши дети были умными, читайте им сказки. Если вы хотите, чтобы они были умнее, читайте

больше сказок», - сказал однажды Альберт Эйнштейн. Мотоко Рич утверждает, что осознавая важность чтения сказок: «... родители не читают своим детям так часто, как считают исследователи и педагоги, хотя это крайне важно для развития навыков до поступления в начальную школу, так как это помогает детям добиваться успехов» [8]. Также сказки могут не только стимулировать желание читать в дальнейшем, но также они могут быть инструментом для разрешения эмоциональных проблем. Беттельхайм считает, что: «В то время как ребенок слушает сказку, сказка рассказывает ему о нём и это способствует развитию личности» [9]. У ребенка могут быть подавлены многие чувства, которые он может не понять, и именно здесь волшебные сказки приходят на помощь. У историй есть конфликты, и решение также находится внутри истории. Кроме того, он полагал, что сказки могут помочь ребенку справиться с эмоциями и, поскольку они часто дают надежду на лучшее.

Есть много причин, почему сказки так хорошо работают в языковой аудитории для всех возрастов учащихся, от малышей до взрослых.

1) Сказки помогают раннему приобретению языковых единиц (устойчивые словосочетания, фразы, идиомы);

Много сказок, нацеленные на маленьких детей, содержат повторяющиеся фразы. Например, в таких сказках как «Златовласка» и «Три медведя», «Колобок», «Красная шапочка» или «Три поросенка» повторяются многие фразы. Когда дети слушают повторяющиеся фразы, они имеют удивительную способность запомнить их и уметь самостоятельно произносить эти языковые фрагменты, что способствует развитию словарного запаса и структурному развитию.

2) Сказки могут быть чрезвычайно богатыми фонологически;

Рифма и ритм - типичная черта многих классических детских сказок.

Представление языка, таким образом, повышает понимание правильного произношения того, что обычно может быть довольно хитрым гласным звуком, и когда дети повторяют эти звуки, они практикуют их. Для примера можно взять произведение британского детского писателя Майкла Розена «Идем ловить медведя» («We're Going on a Bear Hunt»), содержащее множество сложных согласных кластеров, такие слова, как Swishy Swashy, которые могут быть полезны для детей.

3) Сказки эффективно обогащают язык аутентичным способом;

Ознакомившись с методами использования историй на уроках английского языка в детских садах, мы по рекомендации прочитали детям историю Джудит Керр «Тигр, пришедший на чай» с 5-летними детьми, которая рассказывает историю молодой девушки, которая удивляется, обнаружив в своем доме гигантского тигра, который продолжает есть всю пищу, на кухне. Дети были очарованы этой историей, потому что она повлекла за собой новое событие (появление тигра) в доме и семьи, к которым они сами могли относиться. Целью урока было обогатить словарный запас на тему «Еда», по заинтересованности детей можно сказать урок прошел успешнее, чем уроки, в которых использовались слова с карточками.

4) Сказки мотивируют и настраивают детей;

Опыт многих преподавателей говорит о том, что трудно найти ребенка, которому не нравятся сказки. Часто они используются для расслабления, что помогает в качестве инструмента управления группой детей и для контроля уровня энергии. Если чтение сказок сделать обычной частью быта, дети будут ждать, когда будет время для истории.

5) Сказки выступают в качестве перехода на другие задания;

Обычно сказки предоставляют набор естественных тем, с которыми можно быть весьма креативным, связывая их с дополнительными темами и историями. Великое множество действий, которые родители могут выполнять после рассказа, например, писать письма или открытки героям сказок [10].

С точки зрения действительно успешных рассказчиков, делающих опыт повествования незабываемым, есть некоторые характеристики, которыми они стремятся поделиться. Одним из таких преподавателей был консультант Оксфордской Педагогической Академии, который дал следующие рекомендации:

- необходимо убедиться что обстановка максимально комфортна;

- важно менять тон голоса в зависимости от персонажа. Можно заранее репетировать голос старушки, ребенка, монстра или любого другого персонажа, потому что для маленьких детей это помогает поверить в историю.

- во многих историях могут быть четкие действия, которые идут со словами. Если взять тот же рассказ «Идем ловить медведя», Майкл Розен использует все свое тело, чтобы представить всю историю.

Для привлечения внимания книга должна быть с иллюстрациями. Следует пролистать картинки и рассказать о персонажах, затем начинать читать. Чтобы чтение превратилось в увлекательную игру, следует поиграть с малышом в ролевые игры. Ребенок должен стать частью истории, нужно вовлекать ребенка в процесс, задавая вопросы.

По нашему мнению есть много преимуществ использования сказок:

- духовное развитие;
- тесное общение с родителями для всеобщего психологического и языкового развития;
- стимулирование интереса к языку;
- раннее ознакомление с фонологической особенностью языка;
- введение и обогащение активной и пассивной лексики

Что касается словарного запаса, то следует отметить, что авторы или рассказчики делают очень продуманный выбор конкретных слов, чтобы заинтересовать аудиторию. Таким образом, истории включают в себя богатые и выразительные слова с звукоподражательными звуками вместе с ритмическими качествами, такими как стресс, ритм или интонация, которые полезны для практики произношения. Также частое повторение сюжетной рамки, использование уже известных слов наряду с менее знакомыми вместе с эстетически приятными картинками сильно поддерживают понимание учащимся новых слов. Дети имеют возможность "случайно" подобрать слова из контекста, но только если языковой материал яркий, юмористический и подходящий для их уровня развития. Исследователи четко указывают на положительное влияние чтения приятных сборников рассказов на случайное изучение лексики. Учащиеся могут определять значения новых слов и запоминать их в течение более длительных периодов времени. В идеале они должны уметь соотносить новый элемент с окружающим материалом и уже существующими знаниями. Для достижения этой цели рекомендуется трехфазная последовательность действий, а именно: "угадывание значения неизвестного слова; проверка догадки (например, в словаре)" или "с учителем", а затем внимание на форме слова, анализируя его в реакции на другие известные слова. Таким образом, результаты обучения могут быть максимизированы.

Как уже упоминалось, истории, такие как народные сказки, также могут быть использованы для ознакомления учащихся с грамматическими структурами. Кэмерон различает два основных использования языка в истории, то есть для повествования и для диалога. Повествовательный язык описывает то, что произошло, и, как правило, глаголы находятся в прошедшем времени, в то время как диалоги захватывают персонажей в их нынешних временных рамках, поэтому использование любого времени, соответствующего тому, что они говорят. Оба времени переплетаются так, чтобы создать особую атмосферу, как слушателям, так и читателям. Учитель может указать на различия между настоящим простым и прошлым простым, но некоторые ученики будут воспринимать изменения автоматически, другие потребуют объяснений, особенно по формированию неправильных глагольных форм [11]. Дети могут извлечь выгоду из чтения народных сказок, поскольку они содержат дополнительные элементы грамматики, и поэтому многочисленные упражнения на основе всего одного короткого текста. Например, дети могут найти все сравнительные формы прилагательных и сделать рисунки, изображающие различия между ними и имитируя их. Кроме того, истории содержат расширенные примеры диалога с обширными знаками препинания, которые можно наблюдать в более естественной среде, а не в учебнике грамматики. Также важным вопросом изучения является порядок слов, которые могут быть приобретены через чтение народных сказок. Учащиеся могут увидеть разницу между каждым типом предложения, даже не имея формальных знаний или этих структур. Все это может развиться в сложную практику навыков в зависимости от того, какой навык учитель хотел бы практиковать в классе.

Народные сказки могут послужить стимулирующим материалом для развития и практики языковых навыков, как рецептивные, так и продуктивных. Первое включает чтение и слушание, второе - письмо и речь. Есть множество заданий, которые могут быть разработаны вокруг одной истории. При условии, что это будет интересно для учеников, они захотят услышать это снова и снова. Прочитанную книгу можно хранить в классе для самостоятельного перечитывания дома. Повторное чтение отдельных фрагментов (трех-пятиминутного чтения) перед классом, чтобы закрепить лексику и грамматические шаблоны, а также отметить для себя аспекты использования языка в контексте, которые они пропустили в прошлый раз. И конечно, в дальнейшем читает

ученик вслух перед аудиторией. Во время прослушивания рассказа или сказки дети практикуют навыки и учатся сосредоточиваться на деталях. Можно записать историю, так что этот языковой материал можно было прослушать в будущем. Как упоминалось ранее в тексте, рассказы обычно состоят из повествования и диалогов. Последний, может быть, свободно отделен от первого и упрощен или извлечен, если это необходимо, чтобы стать сценарием для производительности. Детям могут быть назначены роли персонажей из истории, а учитель становится рассказчиком, который читает историю, в то время как дети, идеально одетые, разыгрывают свои диалоги со всеми жестами и мимикой. Таким образом, простое чтение становится продуктивной работой, развлекающей всю группу. Хармер [12] отмечает, что истории также отлично подходят для прослушивания и разговора, так как на любом этапе учитель может попросить учеников предсказать, что произойдет дальше в истории или пересказать простыми словами. Народные сказки также могут служить отправной точкой для отработки навыков письма. Например, учащиеся могут суммировать истории, с которыми они знакомы, используя несколько предложений со словарем из текста. Учитель также может предложить ученикам только часть незнакомой народной сказки и позволить классу сочинить концовку. Очевидно, что учитель не должен ожидать длинных текстов на начальном уровне, а также ему может потребоваться предварительно научить определенным фразам, которые обычно появляются в начале и конце. Такие упражнения эффективны только после хорошей практики и должны быть тщательно реализованы.

«Важным условием эффективного учебного процесса является формирование позитивной социокультурной среды образовательного учреждения, в которой развитие личных ценностей ребенка является целенаправленным, систематическим, непрерывным, а не эпизодическим или спонтанным». Согласно вышеупомянутому, необходимо детей знакомить с разнообразными обычаями, традициями и верованиями политикультурного мира посредством народного творчества. Такой материал послужит эффективным фактором с точки зрения решения проблемы обеспечения условий для многокультурного образования, взаимных прогрессивных идей, адаптации человека к иноязычной культурной среде, толерантного отношения к творческому наследию разных народов через призму национальной идентичности, язык, традиции и фольклор. Мы считаем, что опыт изучения и популяризации национального народного искусства в контексте преподавания английского языка, необходимо начинать с начальной школы.

Принимая во внимание все, следует отметить, что использование элементы фольклора в дошкольном возрасте, а также в начальной школе на уроках английского языка является сложным, но ценным делом. При правильной организации народные сказки и другой культурный и лингвострановедческий материал может послужит инструментом не только для эффективного изучения языка, но и для изучения моральных ценностей. Ясно, что тщательный отбор и хорошо подготовленные задания играют важную роль в повышении мотивации к изучению английского языка, и это дает возможность узнать больше и глубже о других культурных особенностях целевого языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности// Вопросы психологии. – 2002. – №3–4.–14–19 с.
2. Қасқабастов С. Фольклорная проза казахов//Издательство Фолиант. Астана - 2014. – С.8
3. De Lacy P. The Cambridge Handbook of Phonology. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 697 p.
4. Нысанбек Т. Билер сөзі - Ақылдың көзі [Текст]/Н. Төрекұл. - Алматы: Қазақстан, 1996.
5. Collie J., Slater S. Literature in the Language Classroom. Cambridge University Press, 1987. 274 p.
6. Рузская А. Г. Особенности общения детей 2–7 лет с посторонним и близким взрослым//Общение и его влияние на развитие психики дошкольника/под ред. М. И. Лисиной. – М.: Ротапринт, 1994.
7. Елухина Н.В. Основные трудности аудирования и пути их преодоления//Иностранные языки в школе. – 2000. – №1. – С. 18.
8. Motoko Rich. Study Finds Reading to Children of All Ages Grooms Them to Read More on Their Own.//New York Times, 21, October, 2013. https://www.nytimes.com/2013/10/22/us/language-gap-study-bolsters-a-push-for-pre-k.html
9. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки/В.Я. Пропп. – Л.: ЛГУ, 1986.
10. Cook V., Singleton D. Key Topics in Second Language Acquisition. CPI Group (UK Ltd), Croydon, CRo 4YY, 2014.
11. Ghosn I. Storybridge to Second Language Literacy. Information Age Publishing Inc., 2013.
12. Harmer, J. 2007. The Practice of English Language Teaching (4th edition). Harlow: Pearson Education Limited

ӘӨЖ 159.9

Турдалиева Шолпан Турсумбаевна,
пс.ғ.к.,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ.,
E-mail: chopik_74@mail.ru

Макашкулова Гульжан Баймахановна,
аға оқытушы,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ.,
E-mail: makashkulova69@mail.ru

Тулебаева Шолпан Апсеитовна,
п.ғ.к.,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ.

ЕКІНШІ ТІЛДІ МЕҢГЕРУ ПСИХОЛОГИЯСЫ: ТИІМДІЛІГІ МЕН КЕРІ ӘСЕРІ

Аннотация. Мақалада қазіргі тұлғаның екінші тілді меңгеру мәселесі қарастырылған. Шет тілін меңгеру ең алдымен баланың ана тілінде дыбыстарды дұрыс айтуын қалыптастыру маңызды болып табылады.

Кілт сөздер: шет тілі, сөйлеу әрекеті, қарым-қатынас, тілдік қарым-қатынас.

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения личности второго языка. Изучение иностранного языка важно, прежде всего, для формирования правильного произношения звуков на родном языке.

Ключевые слова: иностранный язык, речевая деятельность, общение, языковое общение.

Resume. The article considers the problem of studying the personality of a second language. Learning a foreign language is important, first of all, for the formation of the correct pronunciation of sounds in the native language.

Key words: foreign language, speech activity, communication, language communication.

Сөйлеу – адамның бір-бірімен ақпарат алмасу, сөз арқылы ойды, ішкі сезімді дыбыс тап білдіріп жеткізу үшін тілді қолдану үрдісі және қарым-қатынас құралы.

Тіл құрал ретінде қарым-қатынас пен іс-әрекетте сөйлеу арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің (сөйлесу және жазу) өнімді процестерінің нәтижесінде пайда болатын нақты тұжырымды болжайды, яғни олар: жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын, қабылдау мен түсіну объектісі ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің рецептивті процестері жасалатын белгілі дыбыстық сөздер мен пікірлер. Бұл Б.В. Беляев «Ойлау, тіл және сөйлеудің өзара қатынасы туралы» еңбегінде қарастырып, қабылдау мен сөйлеуді түсінуін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және әсерсіздігін зерттеу барысында, сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау жағдайларында сөйлеу процесінің өнімді болып табылатындығын талдайды [1, 12 б].

Мектепке дейінгі ұйымда балалардың тілін дамытуда ауызша сөйлетуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті өмірде қолдану, әрі оны күнделікті іс-әрекет кезіндегі тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән берген маңызды. Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі балалармен сөздік жұмысын жүргізу ісі – тіл дамытудың негізгі жұмыстары болып табылады. 4-5 жаста баланың сөйлеу тілінің қалыптасуы жалғасады. Бала жеке даму ерекшелігіне байланысты дыбыстарды айтуда бірқатар қиындықтар да болады. Осы жастан баланың мектепте оқуға даярлығы басталады. Сондықтан, бұл жаста баланың басқа тілде сөйлеу тілін дамыту, олардың дыбыстарын айтып үйренуді бастамас бұрын бала ана тілінде дұрыс айтпайтын дыбыстарды меңгеруге артикуляциялық аппаратты дайындау мен түзету жұмыстарын орындаудың маңызы өте зор.

М. Мұқановтың пікірінше, тілдің ойды тиісті мөлшермен бөлуі кез келген ұлттың әрқайсысына тән, олардың негізгі қасиеті болып саналады және бұл «бірлік» этно және лингвопсихологияларының өзіндік меншіктері болып есептелінеді [2]. Сондықтан, тіл қарым-

қатынас процесінде ойды сөз арқылы жеткізу қызметін ұйымдастырады. Ал кез келген ұлттың өзіндік тілінің қай-қайсысының ерекшелігі болса да, олардың негізгі қызметі сол біреудің ойын өзгелерге тасу болып табылады. Ойды этно және лингвопсихологиясы тұрғысынан дәлелдеудің өзін алып қарасақ, олар әр түрлі тақырыптарға жатпайды, бір мәселе болып саналады. Бұл жерде айта кететін мәселе: қазіргі кезде этнопсихология қоғам психологиясының бір бөлшегіне, ал лингвопсихология тіл мен жалпы психологияның шекарасы болып есептелсе де, осылардың арасында бірліктің бар екені анықталады. Осы бірлік әр ұлттың өзіне тән ана тілі ойды өзінше, өзінің ерекшелігіне қарай біреуі басқаларына белгілі мөлшермен жеткізетінінде.

Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған. Мысалға, ежелгі дүниедегі Мысырдың өзінде бірнеше тілді білетін мамандар иерархиялық сатымен жоғарылап, көбіне салық төлеуден босатылған. Сондай-ақ, бүгінгі Еуропада да көп тілді меңгерушілік жалпыға ортақ норма болып саналады. Яғни, бүгінгі таңда Орталық Азияның көшбасшы мемлекетіне айналған Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуда бірінші баспалдағы. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады.

Үштұғырлы тіл жай ғана әдемі тұжырымдама немесе тілдік саясаттың жаңа формасы ретінде пайда болған жоқ, ол – өмірлік қажеттіліктен туындаған игілікті идея. Балаға басқа тілді қалай оқу керектігін үйрету, соның нәтижесінде еркін, өзіндік дәлел-уәждерін нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, сыни ойлай алатын, пікір-көзқарастары жүйелі дамыған, сандық технологияларда құзырлылық танытатын оқушы қалыптастыру.

Екінші тілді баланың меңгеруінің тиімділігі**:** бәсекеге қабілетті, креативті, еркін қарым-қатынас жасай алады. Сонымен қатар, қиындығы: бірнеше тілді меңгеруде тілде күрмелену пайда болады. Адамның қабылдаған мәліметті сөз арқылы жеткізу қиындығы п.б. Ол дегеніміз адамда агрессивтілік, өзіндік бағаның төмендеуі, тұйықтық, оқу үлгерімінің нашарлауы және т.б. әкеліп соқтырады. Бұл жағдайдан келетін қауіп: ана тілінің тежелуі кейбір жағдайларда баланың сөйлеуінде тұтықпаға әкеледі. Ол үшін ең алдымен баланың жас дамуына, үш тілде білім беруді ұйымдастыруда ұлттық ерекшеліктерімізге ерекше мән беру қажеттігі.

Адам барлық нәрсеге үйренеді. Алғашқыда қызығушылық, содан соң бейімделу, кейін үйреншікті әрекетке айналады.

Адамның ойлау әрекетінің болмысы мен шынайылығы дыбысты анық сөз арқылы жеткізеді. Сөйлеу күрделі психикалық құбылыс ретінде адамның ойының шындығын, болмысын білдіреді. Біз басқа адамзатпен тіл арқылы өзара қарым-қатынас жасаймыз [3].

Сөйлеу әрекетінің әр түрі мидың түрлі ұйымдастырылуына ие, ми зоналарының тұтас жүйесіне сүйенеді, олардың әрқайсысы өзіндік арнайы үлесін қосады. Сондықтан да афазиологиялық берілгендерді талдау барысында ми жарты шары ішіндегі жарақат локализациясын ескеру қажет. Өкінішке орай, билингвизм бойынша әдебиеттерде бұл жиі ескерілмейді.

Егер туған тілінде сөйлеуді қалыптастыру жолы мен оқыту тәсілдері принципті түрде бірмәнді болса, онда шетел тілін игеру шарттарының белгілі бір үйлесуі практикалық тұрғыда әр индивид үшін айырықша орын алады.

Бірінішіден, екінші тілді ерте үйрену мен оны жетік игеруде (аралас билингвизм) екі тілдің мида ұйымдастырылуында айырмашылық жоқ.

Екіншіден, егер екінші тілді үйрену оқуға негізделсе, онда ана тіліне қарағанда, екінші тілдің жүзеге асуында доминантты жартышар рөлі айқынырақ болуы мүмкін.

Үшіншіден, екінші тілді игерудің алғашқы кезеңдерінде, осы тілдің орфографиясы ана тілі орфографиясынан ерекшеленетін болса, субдоминантты жартышар рөлі айқынырақ болуы мүмкін.

Төртіншіден, жартышарлар аралық өзара әрекеттесік ерекшеліктері екінші тілді игеру деңгейіне байланысты [4,140 б].

Сөздің мәнерлілігінің сандық жақтарының пайда болу дәрежесі және мәнерліліктің сапалық аспектісінің пайда болу сипаты түрлі мөлшерде адамның эмоционалды-тұлғалық ерекшеліктерімен және тікелей /жанама түрдегі/ қарым-қатынаспен байланыстылығы анықталған.

Грамматикалық түсініктерді қалыптастыру негізінде тілдік құбылыстардың тілдік немесе графикалық формалары мен олардың тілдік мәндері арасында ассоциация құру анализ бен синтездің ерекше формаларын талап етеді. Д.Н. Богоявленский грамматика мәселелеріне сүйене отырып, жеке және нақтыдан бөліне қарастырылған тіл құбылысын жалпылайды және жіктейді. Объективті грамматикалық құбылыстардың сәйкес сипаттамаларына оларды игеруге жетелейтін

психикалық процестерде берілген жағдайда ойлау ен сөйлеуді абстракциялай және жалпылауға сәйкес келетінін ескеру қажет [5].

Жалпы алғанда қазақтың менталитеті, генетикасы бойынша біз барлық тілдерде барлық жағдайларға тез бейімделе алатын стресстік жағайларға төтеп бере алатын халықпыз. Генетика жағынан өте мықтымыз. Сондықтан бізде тіл мәселесі күрделі мәселе болып табылмайды. Бірақ мемлекетте ең біріншіден кадрларды даярлау мәселесі қолға алынуы тиіс. Жан-жақты тұлға тәрбиелеу үшін өзіңіз білімді болуыңыз тиіс. Сондықтан ең бірінші балабақашадан даярласақ, білім беру бағдарламасы жолға қойылған болса онда балаңыз мектепке барған кезде 3 тілді жетік меңгере алатын жан-жақты дамыған коммуникативті индивид болып қалыптаса бастайды.

Тіл қарым–қатынас объектісі ретінде оның танымы, мотив жүйесі, эмоционалдық аясы, құрылымдары мен құндылықтары қарастырылып, тілдік қарым–қатынас басқа адамның психикалық жүйесіне қандай әсер беретіндігіне байланысты және оның мазмұны әр түрлі болатындығы, сонымен қатар іс–әрекеттегі тілдік қарым–қатынас Н.Қ. Тоқсанбаеваның еңбегінде жан–жақты сөз болған. Егер тілдік қарым–қатынасты тұтастай алатын болсақ, онда тілдік қарым–қатынас адамдар арасында белгілі бір байланыс орнықтыру жаңдайында және объективті негізде байланыс тудырады [6]. Бұл байланыс адамдардың келісімді қызметі, мысалы: келісімді еңбектік немесе танымдық іс–әрекет, дискуссия, әңгіме, диалог т.б. арқы лы көрініс табады.

Тіл адамның санасы мен ақыл ойын дамытушы фактор және қарым–қатынас құралы. Қазақ этносы баланың тілін дамытуға айрықша мән беріп, оны бесік жырымен сусындатқан, бала кезеңінен–ақ оған қысқа–қысқа өлең мен жыр, жұмбақ пен тақпақ, жаңылтпаш пен ән үйретіп, оның ақыл–ойын, пайымын, сөйлеу мәнерін өрістетуге тырысқан [7]. Ең маңыздысы баланың шет тілін қалай және қай кезеңде меңгергені қажет деген сұрақ туындайды.

Егер жалпылама жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, екі және одан да көп тілде сөйлейтін балалардың тұлғалық және танымдық даму деңгейі біршама жоғары. Бұны ғалымдар да арнайы микроскоп арқылы дәлелдеген: жеті-сегіз жастағы екі тілде сөйлейтін баланың миындағы синопсия (түрлі дыбыстарды есту мүмкінідігі жоғары) байланыстары бір тілде ғана сөйлейтін балаға қарағанда жоғары. Бұл ғылыммен дәлелденген. Осыған байланысты, бала туғаннан бастап көптілді ортаға тап болса, оның миының дамуы мен қабылдау мүмкіндігі де жоғары болады. Сондықтан да, дұрыс ұйымдастырылған үш тілді білім беру жүйесі кез келген баланың дамуына дұрыс ықпал етеді.

Қорыта келе, екінші тілді меңгеруге деген қабілет психолингвистикадағы ең маңызды мәселе болып саналады. Айтар ойын нақты, түсінікті, анық та айқын, дұрыс жеткізе білу әркімнің қолынан келе бермейтіні белгілі. Сондықтан, өзге тілді меңгеру мен тіл мәдениетін қалыптастыру сөйлеушінің тілді пайдаланудағы білім, дағдыларының бірлігі, яғни сөйлеушінің тілдік тұлға ретінде қалыптасуында дағды мен іскерліктің маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беляев Б.В. О взаимоотношении мышления, языка и речи//Вопросы психологии. – 1958 - №3. - С. 11-15.
2. Мұқанов М.М. Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан дәлелдеу. - Алматы, 1971. - 47 б.
3. Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. – А.: Эверо, 2014.
4. Котик Б.С. Нейропсихологический анализ билингвизма//Психологический журнал. - 1988. - Т. 9, №3.- С. 139-143.
5. Самарова О.В. Зависимость выразительности речи от эмоциональности человека и различных условий общения. Автореф. дис. на канд.психол.наук:.19.00.01 – М., 1986 - 24 с.
6. Богоявленский Д.Н. К характеристике процессов абстракции и обобщения при усвоении грамматики// Вопросы психологии. - 1958. - №1. – С. 85-97.
7. Тоқсанбаева Н.Қ., Манасбаева А.И. Іс–әрекеттегі тілдік қарым–қатынастағы теориялық талдау ерекшеліктері//«Қазақстандық өркениет: Адамның әлеуметтенуі мен бейімделуі мәселелері» Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Алматы, 2005. - 312-315 б.
8. Алдамұратов Ә.Ж. Тлдік конструкцияларды меңгеру психологиясы. - Алматы, 2006. - 40 б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

Жакаева Салтанат Ануарбековна,
п.ғ.к., доцент,
Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қостанай, Қазақстан

Жакаева Кунсулу Ануарбековна,
аға оқытушы, педагогика магистрі,
Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қостанай, Қазақстан,
e-mail: s_zhakaeva63@mail.ru

Бабич Светлана Сергеевна,
оқытушы,
Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қостанай, Қазақстан

РИТМИКА САБАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫ

Аннотация. Мақалада мектептегі хореография сабақтарында музыка мен бидің өзара байланысы көрсетілген. Осы жұмыста оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту үшін негізгі жағдай ретінде ритм, музыкалық ұғым теориялық және іс жүзінде ашылады. Сондай-ақ, пластиканың дамуы, оқушылардың музыкалық-көркем тәрбиесі үдерісінде эстетикалық талғамын қалыптастыру мәселелері қозғалды. Шығармашылық іс-әрекет барысында оқушылар адамгершілік-эстетикалық құндылықтарды меңгереді, оларды жалпы адамзаттық құндылықтарға тарту мүмкіндіктері кеңейтіледі.

Түйін сөздер: халықтық музыка, хореография сабағы, музыка мен хореографияның өзара байланысы.

Аннотация. В статье показана взаимосвязь музыки и танца на уроках хореографии в школе. В частности здесь теоретически и практически раскрывается понятие ритма и музыкальности как основных условий для развития творческой активности учащихся. Подчеркивается важная роль музыки, через которую учащиеся знакомятся со строением музыкального произведения, его метроритмическими особенностями, усваивают смысл и значение таких понятий, как музыкальный размер, ритм, такт, Также затронуты проблемы развития пластики, формирования эстетического вкуса в процессе музыкально-художественного воспитания школьников.

Ключевые слова: Народная музыка, музыкальность, урок ритмики, взаимосвязь музыки и хореографии.

Annotation. The article shows the relationship of music and dance in choreography lessons at school. In particular the concept of rhythm and musicality is revealed here theoretically and practically as the basic conditions for the development of students' creative activity. Emphasizes the important role of music through which students become acquainted with the structure of a musical work, its metro-rhythmic features absorb the meaning and significance of concepts such as musical size, rhythm, beat. As well affected problems of the development of plastics, the formation of aesthetic taste in the process of musical and artistic education of schoolchildren.

Keywords: Folk music, musicality, eurythmics lesson, the relationship of music and choreography.

Баланың адамгершілік-эстетикалық құндылықтары шығармашылық қызметте жақсы меңгерілетіні белгілі, өйткені ол өзінің дүниетанымдық ұстанымын, мейірімділік пен зұлымдық, әділдік, махаббат түсінігін бейнелейді. Баланың жалпыадамзаттық құндылықтарға баулу мүмкіндігін кеңейтеді. Олар қол жетімді, эмоционалды болады. Сондықтан эстетикалық цикл сабақтарының бұл бағыттағы әлеуеті зор.

Тұлғаның эстетикалық дамуы туралы айта отырып, музыка тәрбиенің күшті құралдарының бірі ретінде бірінші орынға шығады. Музыка қоршаған ортаны дыбыстар мен дыбыстық бейнелерде таратады және ойнатады. Дыбыстардың әдемі әлемімен қарым-қатынас жасай отырып, тұлғаның музыкалық-эстетикалық қалыптасуы ықпал жасайды. Музыка адамның психоэмоционалдық жағдайына оң әсерете алады, ол мәдениет пен эстетикалық талғамның дамуына негіз қалыптастырады. Музыканы тыңдау барысында адамда көңіл бөлінеді, шығармашылық қиял дамиды, эмоциялық шаршау жойылады және белсенділік пен жұмысқа қабілеттілік артады.

Хореография – тұлғаның шығармашылық және эстетикалық даму жолында маңызды өнер болып табылады. Бимен айналысу адамға тек шығармашылық тұрғыда ғана емес, рухани және физикалық дамуға мүмкіндік береді, пластика мен ішкі әлемді дамытады [1, 3, 14 б.]. Бірнеше жыл бұрын биге халық сипатының ерекшеліктері берілген. Пластикалық қозғалыстармен, қимыл тілімен адамдар өз ойларының белгілі бір мағыналық мазмұнын бере отырып, сөйлесе алады. Би арқылы

сезімдер, эмоциялар, адамның тілегі мен ойлары айтылды. Бір сөзбен айтқанда, би халықтың мәдениеті мен тұрмысында ерекше орын алады. Би өнеріне, музыка тәрізді, халық әр түрлі өмірлік жағдайларда қараған. Мысалы, мерекелерге, демалыстарға, ойын-сауыққа арналған билер деп тұжырымдаған. Қазіргі хореография өнерінде музыка маңызды орын алады. Бұл екі өнер түрі өте тығыз байланыста, көбінесе музыка басым және биді музыкалық жанрлар мен формалар арқылы бағындырады.

Музыка және би - бұл өнердің екі тамаша түрі, олардың эволюциялық даму жолдары бар. Хореография музыкамен, музыкалық ырғақпен, қарқынмен қалыптасады. Бұл екі өнер ажырамайтын байланыста және одан әрі дамудың жалпы принциптері негізделген.

Хореография - бұл кеңістік пен уақыт шеңберінде орындалатын қозғалыстар, ал музыка-кеңістікте заманауи музыкалық дыбыс болып қалыптасқан.

Музыка мен хореография бір көркем бейнені бере отырып, адамға әр түрлі әсер қалыптастырады: музыка есту арқылы әсер етеді,ал хореография көру арқылы. Музыка мен хореография біріге отыра, адамға күшті эмоционалды-эстетикалық әсер береді. Бидің қозғалыс түрлерін қойғанда, музыканың хореографияға сәйкестігін сақтау өте маңызды, би пластикасы мен ырғағы музыкалық қарқынмен және метрмен сәйкес келуі тиіс. Сондықтан музыка бидің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол драматургия мен би ырғағына әсер етеді. Бірінші қарапайым жаттығулардан бастап, би сабақтарындағы маңызды сәт-жақсы және дұрыс таңдалған музыка.

Ритм - музыка мазмұны берілетін музыкалық мәнерліліктің жарқын құралдарының бірі. Бұл элемент маңызды, өйткені оның болуы музыкамен тығыз байланысты. Ритм - адамның табиғи сапасы. Шығармашылық дарынды адамды сипаттай отырып, біз оның музыкалық ырғағының дамуы және музыкаға жарқын эмоционалды-ырғақтық көңіл-күйлері туралы айтуға болады [2, 4 б.].

Қазіргі заманғы алуан түрлі қоғамда толыққанды өмір сүру үшін адам түсінуі тиіс қағидалар бар: ол белгілі бір дәрежеде жеке, бір-біріне ұқсастығы жоқ, әр адам тұлға ретінде әртүрлі болып келеді. Сондықтан қоршаған қоғамдағы үйлесімде өмір сүре білу өте маңызды. Ол үшін бала кезінен бастап базалық біліммен қатар ұлттық мәдениеттің "әлеміне", қазіргі заманғы өркениетке бірігуге мүмкіндік беретін сапаны дамыту қажет. Көпмәдениетті педагогика және ғылыми білімнің салыстырмалы жас саласы болса да, ол өзіне ерекше назар аударады, өйткені ең өзекті мәселелерге педагогикалық реакция болып табылады. Олардың ішінде қазіргі әлемде жаһандану үдерістерін дамыту, діни, этникалық қақтығыстардың өсуі, терроризм мәселелерінің тигізер әсері көп.

Мұндай оқытудың басты мақсаты: түрлі ұлт, діни сенім және әлеуметтік топтармен бейбіт өмір сүре алатын, мультимәдени ортада белсенді жасампаз қызметке дайын тұлғаны қалыптастыру. Көпмәдени білімнің негізі төзімділік болып табылады. Бұл термин көптеген мағыналық реңктері бар.

Психологиялық-педагогикалық контексте толеранттылық өскелең ұрпақты беймәлім адамдар мен идеялар әлемінде өмір сүру өнеріне баулуды білдіреді.

«Музыкалық-ритмикалық тәрбие» атауы сабақ өткізу барысында музыканың маңызды рөлін алдын-ала анықтайды, онда оқушылар музыкалық грамотаның негіздері бойынша қарапайым білімдерді игереді: музыкалық шығарманың құрылысымен немесе оның бөліктерімен танысады, музыкалық мысалдың бейнелік сипатын, оның әуенді және метроритмиялық ерекшеліктерін ажыратуға үйренеді, шығарманың музыкалық өлшемі, ырғағы, такт, затакт сияқты ұғымдардың мәнін меңгереді; музыкалық шығарманың рөлін ұғынады, орындалатын жаттығулардың белгілі бір сипатына тең келетін және жұмыс жағдайына енгізетін сияқты; музыкалық сөйлеу құрылымын (шығарманың бөліктері, музыкалық фразалар) ажыратады.

Ритмика сабақтарының ерекшелігі әртүрлі стильдер мен жанрлардың музыкасы негізінде теориялық білімді меңгеру, теориялық материалды фольклорлық шығармашылықпен және халық стиліндегі композиторлардың шығармаларымен ұштастыру болып табылады. Осындай сабақтардың мақсаты оқушыларға қазіргі әлемнің алуан түрлілігі мен көптүрлілігін көрсету, балаларды басқалардан өзгеше болудан қорықпауға үйрету, өзінің "тамырларын" ұғындыру және сонымен қатар басқа халықтарға құрмет көрсету, алуан түрліліктің олардың өмірін бай, тартымды, қызықты ете алатынын көрсету болып табылады.

2-ші сыныпта ритмика сабағында қазақ халық әуендерін қолдану үлгісін қарастырайық. Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істеу үшін этюдтерді және оқу композицияларын үйрену үшін қазақ халық әндерін, күйлерін, сондай-ақ қазақ халық әндерін өңдеумен айналысатын композитор Е. Брусиловский мен басқа да композиторлардың музыкасын пайдалану ұсынылады. Музыкалық шығармаларды іріктеу нәтижесі педагог-хореограф пен концертмейстердің тығыз жұмысы болып табылады, бірақ аккомпаниатор болмаған жағдайда акт қолдануға болады (жұмыс

істеу үшін «Ұлытау», «Тұран», «Адай» және т.б. сияқты Қазақстанның заманауи топтарының музыкалық шығармаларын пайдалануға болады).

I Бөлім – (5 мин) - жаттығу, музыкаға арналған қозғалыс жаттығулары (марш, түрлі тапсырмалармен жүгіру, секіру және т.б.).

1.Тен Чу. Амангелді маршы (Марш Амангелді)

2.Кеңес-күй

II бөлім – (7-10 мин) - ырғақтық гимнастика кешені.

Би кешені қазақ биінің элементтеріне бай болуы керек.

Бір кешенге 7-8 шағын оқу комбинациялары кіруі керек.

1.Е. Брусиловский «колхоздағы мереке»

2. Е. Брусиловский «Ботагоз»

3. Е. Брусиловский «жорықта»

4. Е. Брусиловский «Бесік Жыры»

5.Қазақтың халық әні «Маусымжан»

6. Қазақ халық әні «Жайдарман»

7. Қамажай «қазақ халық әні»

8.Қазақ халық күйі «Ақ боран»

III бөлім-(7-10 мин)-шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған музыкалық этюдтар, музыкалық-ырғақтық ойындар

IV бөлім – (5-7 мин) - дирижерлау, дирижерлік қимылмен жұмыс істеу.

1. «Ғайни" қазақ халық әні Ә. Исақованың

Мақсаты: ән айту, тыныш, ұзақ ән айту

2. «Арарай» қазақ халық әні орта

Мақсаты: Жылдам, қуанышты, көңілді әуен белсенді, «секіру» қимылдарын талап етеді

3. «Жарыста» ЖММ»

Мақсаты: дирижерлік қимылдарды 3/4-ке бекіту. Жылдам, қуанышты, көңілді әуен белсенді, «секіру» қимылдарды талап етеді

V бөлім – (7-10 мин) - би композициялары:

1. «Қара жорға»

2 «Қыз қуу»

3. А. Жұбанов «Қарлығаш»

Сонымен қатар, халық музыкасы арқылы ритмика сабақтары музыкалық мәнерліліктің негізгі құралдарын зерттеу, ырғақты түсініктерді, музыканың формалық қасиеттерін дамыту бойынша мақсатты түрде міндеттерді шешеді.

Ритмика сабақтарының негізгі міндеттері музыкалықты дамыту болып табылады. Музыкалықты қарастыра отырып, музыканың күрделі ұғым екенін айтуға болады. Ол әрбір жеке тұлға үшін әр түрлі көрінеді:

* жақсы музыкалық жады

* музыкаға эмоциялық жауап

* тамаша есту

* есту қабілетінің болмауы, бірақ музыкалық бейнелерді терең түсіну.

Бірақ адам музыкасының басты белгісі - бұл эмоционалдық үнсіздік және музыкалық бейнелерді терең қабылдай білу.

Музыканың дамуы музыка-эстетикалық сананың қалыптасуына әсер етеді. Музыкалық талғамды қалыптастырумен бір мезгілде тұлғаның музыкалық-мәдени ой өрісінің кеңеюі; қимыл пластикасын дамыту арқылы көркемдік-шығармашылық қабілеттерінің жетілдірілуі, олардың ырғақтылығы, музыкамен тығыз байланыста айқындылығы жүреді [3, 7 б.]. Ритмика сабақтарында біз оқушылардың көркемдік-шығармашылық қабілеттерін, бастамашылықтарын, би композицияларын, музыкалық ойындар мен жаттығулардың нұсқаларын құрастыру кезіндегі шешімдердің дербестігін байқаймыз.

Халық музыкасын тану арқылы кәсіби композиторлық музыкаға баулу оқушыларға олардың өзара байланысын көруге, музыкалық құбылыстар туралы білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді. Балалар үшін Халық музыкасы өте жеңіл, эмоционалдық бояуы бар, әр түрлі сезімдердің көрінісі болып табылады. Сондықтан ритмика сабақтарында халық әуендерін қолдану қажет, олар оңай, түсінікті және тартымды. Олар есте оңай саалады және адамның өз бетінше орындауына мүмкіншілік бар, яғни олардың ойлау, есте сақтау қабілеттерін, эмоцияларын, мінез-құлықтарын және т.б. түзетеді.

Ритмика бойынша сабақтарды жоспарлай отырып, жұмыста 4 негізгі бағытты ескеру қажет, онсыз қозғалыста музыканың "дыбысталуына" жету мүмкін емес:

1) музыкалық өнерді оның драматургиясын сезіну арқылы қабылдауды жетілдіру, балалардың музыканы нәзік сезіну қабілетіне тәрбиелеу, қозғалыс-қимылдарда белгілі бір дәуірдің шығармаларының стилін бере білу;

2) кеңістіктік бағдарларды қалыптастыру, ойлау мен қиялды дамыту;

3) негізгі қозғалыс дағдыларын жетілдіру (жүгіру, жүру, секіру, қол қозғалысы және т.б. түрлері), оларды музыкамен әр түрлі музыкалық өлшемдерде жасау (қарапайым, күрделі, айнымалы);

4) би элементтеріне оқыту – халықтық-тән, тарихи-тұрмыстық, балдық, шығармашылық тапсырмаларды орындау, таныс "па" биін пайдалана отырып, музыкалық шығармаларға сәйкес пластикасын дәл таңдау.

Сонымен қатар, нақ сол халық әндері мен билері оқушылардың бойында қажетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін үлкен мағыналық жүктемені алып келеді – қайырымдылықты, сезімталдықты, әділдікті. Халық музыкасы баланы патриоттық тәрбиелеудің негізі болып табылады, оған өз еліне деген сүйіспеншілікті, ұлттық нақышқа еніп, өзінің қадір-қасиетін танытуға мүмкіндік береді. Халық музыкасының ырғағы сабақтарында ұлттық мәдениеттің, ауылдық және қалалық фольклордың байырғы және кең қырынан тұратын дәстүрлі әндерді қолдану оқушыларға белгілі бір халықтың мәдениеті мен дәстүрлерін тануға және зерттеуге мүмкіндік береді.

Музыка - бұл қазіргі уақытта болатын қозғалыс. Баланың пәрменді табиғаты музыкадан түсетін импульстерге бірден жауап береді. Ол өзінің өмір ырғағын белсендіре отырып, өзінің қозғалысын, энергетикасын бере отырып, оны толығымен жаулап алады. Баланың табиғи белсенділігі балалық шақтан жақын және жақсы таныс шығармашылық қызметті талап етеді, сондықтан ойын түрінде көрсетілген музыкалық-ырғақтық іс–әрекет - бұл музыкалық-эстетикалық уайымдарды берудің жарқын эмоционалдық жолы. Егер шығарманы өздері жасаса, балалар музыкалық шығарманың эмоционалдық мәнерлілігін сезінеді, оның көңіл-күйін терең қабылдайды.

Ритмика - бұл музыканы қозғалыста тыңдай білу, қозғалыс арқылы шығарманың мәнерлі ерекшеліктерін көрсету (көркем бейне, музыкалық мәнерлілік құралдары). Егер көркем гимнастика мен хореографияда музыка көп бөлігі қозғалысқа арналған фон болса, ырғақта музыкалық туындыны алдын ала тыңдау және егжей-тегжейлі талдау арқылы терең қабылдауға, оны уайымдап, сезініп, қозғалыста өз сезімдерін беріп, оны (музыканы) оқушылардың өзі құрған болса, терең қабылдауға қондырғы беріледі.

Ритмика бейнелі қайта түрленуді, кейіпкерлердің әр түрлі сипатын, сюжеттік дамуға сәйкес олардың өзара қарым-қатынасын болжайды. Сюжеттің дамуы пластиканың көмегімен музыкадағы "әңгіме" нысанын көруге және естуге, музыканың мазмұнын беретін арнайы құралдар ретінде мәнерлі қимылдарды қабылдауға мүмкіндік береді. Қозғалыс бұл жерде өзіндік көркем тіл ретінде әрекет етеді [4, 29 б.].

Ритмопластикаға дирижерлауды да жатқызуға болады, өйткені ол музыканы қол қозғалысы арқылы жеке қабылдауды білдіреді. Дирижерлау арқылы пьесаның сипатын, қарқынын, динамикасын, шығарманың пішінін және, әрине, метроритмиялық ерекшеліктерін көрсетуге болады. Ритмопластиканың бұл түрі балалардан музыканы мұқият және шоғырланған тыңдауды талап етеді, демек, музыкалық есту мен ырғақты сезімнің дамуын белсендіре түседі.

Ритмика пәнінің бағдарламалық мазмұны оқушыларды өз қимылдарының музыкамен үйлесімді бірігуін сезінуге әкеледі, бұл шығармашылық қиялдың белсенді дамуына ықпал етеді. Есту сезімдерінің бұлшық етпен тығыз өзара байланысының арқасында музыка айтарлықтай жарқын және эмоционалды қабылданады. Ритмика сабақтарында музыка қозғалысынан алынған музыкалық әсерлер (музыкалық жадқа қосу арқылы – бұлшықет жадына) өмір бойы қалады.

Бидегі музыканың орны мен рөлін ашатын хореография сабақтарында қызықты және шығармашылық міндеттердің бірі музыкалық мәнерліліктің негізгі құралдарын зерделеу, ырғақты түсініктерді дамыту, музыканың формальды қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Ол тақырыптар бойынша бөлінген музыкалық-ырғақтық тапсырмалар жүйесін ұсынады. Бірақ бөлім бойынша материалды баяндау бір тақырыпты екінші тақырыпты жүйелі түрде зерделеуді білдірмейді. Ритмикада жұмыстың концентрлік әдісі қабылданғандығы белгілі: күрделі жаттығулар мен тапсырмаларды қолдана отырып, жеке тақырыптарға тұрақты оралу [2, 44 б.].

Сондықтан ритмика сабақтары кешенді құрылады, материал түрлі бөлімдерден алынады. Бір тақырып жұмыстың негізгі өзегі болуы мүмкін, екіншісі жанама әсер етеді. Әр тақырып бойынша

жұмыс алғы шарт пен негіз жасайды және өз кезегінде алдыңғыға сүйенеді. Материалды бөлімдер бойынша бөлу шартты сипатта болады [5, 83 б.].

Музыкалық бейнені беру әр түрлі музыкалық мәнерлілік құралдарын біріктіріп және кезектестіру арқылы жүзеге асырылса да, әрбір музыкалық-мәнерлілік құралды тереңірек зерделеу мақсатында әрбір тақырыпқа музыкалық сөйлеу элементі таңдап алынады, белгілі бір мәнерлілік құрал неғұрлым дөңес болып табылады.

Сабақта қызығушылық атмосферасын құру туралы ұмытпау керек. Бұл үлкен көмек прозалық шығармалар мен өлеңдерді, иллюстрацияларды сәтті таңдау, композиторлар туралы, білінетін бидің құрылу тарихы туралы әңгімелер өткізу мүмкін. Егер педагог музыканың орындалатын қозғалыстар үшін фон емес, баламен қарым-қатынаста басты болып табылатынын есте сақтаған жағдайда ғана ритмикамен сабақтар балаларға пайдалы және қызықты болады.

Сабақты жоспарлай отырып, педагогтың басты міндеті – балаларды музыка мен би әлеміне тарту, олардың жан-жақты эстетикалық дамуына ықпал ету.

Осылайша, ритмика сабақтарында халықтық музыканы пайдалану балаларды тәрбиелеу мен білім беруде, музыка саласындағы білімді кеңейтуде, оқыту мен тәрбиелеуде халықтық мәдениетті сақтауда үлкен рөл атқарады. Халық музыкасы өзіне халық өмірінің рухани мәнінің барлық кешенін, халықтың дүниетанымы мен эстетикалық идеалын, оның адамгершілік нормаларын жасайды, сондықтан өскелең ұрпақты тәрбиелеу және мәдени құндылықтарды игеру мақсатында маңызды әрі қажетті база болып табылады.

Гимнастикалық (немесе жалпы дамыту) жаттығулар ырғақтың барлық сабақтарына енгізіледі. Қозғалыс міндеттері Дене шынықтыру сабақтарындағы сияқты қойылады, бірақ музыкалық міндеттер, әрине, айтарлықтай кең. Ритмика сабағында музыка мен қозғалыстың байланысы аса маңызды. Бұл жерде Музыка тек еріп жүру емес, қандай да бір жаттығулар үшін фон болып табылады,ол әрбір сабақтың мазмұнына оның ажырамас бөлігі ретінде қосылады. Ритмика сабақтарында музыкамен қозғалыстың байланысы іс-әрекеттердің музыканың метрикалық пульсациясымен сәйкестігін ғана емес, сонымен қатар қозғалыста музыка сипатының, музыкалық мәнерлілік құралдарының-қарқынның, динамикалық реңктердің, регистрлік өзгерістердің және т.б., белгілі бір музыкалық пьесаның құрылымының ерекшеліктерін бейнелеуді қарастырады [2, 26 б.].

Сонымен қатар, балалар хореография элементтерімен танысады, қарапайым халықтық-тән, қазіргі заманғы, тарихи-тұрмыстық, бал билерін үйренеді.

Оқушылар музыкаға сәйкес қозғалысты дәл бастауға және аяқтауға, барлық фразаға қозғалысты созуға, музыкалық шығарманың сипаты мен белгілі бір дәуірдің стиліне сәйкес пластика мен қимылдарды қолдана отырып, әуеннің дамуын сезінуге және көрсетуге үйренеді.

Балаларымен би кешендерін меңгере отырып, оқытушы олардан өз іс-әрекетіне саналы қарым-қатынасқа және музыкамен тығыз байланыста болуға қол жеткізуі тиіс. Ең басынан балаларды қозғалыстың орындалу сапасын дұрыс бағалауға үйрету керек [6, 69 б.].

Би жаттығуларының кешендері жұмысқа бұлшық еттің негізгі топтарын қамтиды, ал олардың жүйелі қайталануы қимылдарды нақты орындау дағдыларын бекітуге көмектеседі, бала ағзасын нығайтады, қанайналым, тыныс алу жұмысын жақсартады, тиісті дене бітімін қалыптастыруға, қимылдарды үйлестіруге, икемділікке, дәлдікке ықпал етеді.

Сонымен қатар, кешендерді зерттеу,халық музыкасымен таныстыру балалардың ой-өрісін кеңейтеді. Қозғалыстағы музыканы "дыбыстау" оқушыларға шығарманы терең және толық сезінуге көмектеседі. Би кешендері әр ритмика сабағының басында жатталып, қайталанады. Алдын ала педагог балаларды би атауымен таныстырады, халық немесе оның құрылу тарихы туралы қысқаша айтып береді. Белгілі бір тапсырманы орындауға арналған әрбір шығарма алдымен оқушылармен егжей-тегжейлі талданады. Оқытушы олардың назарын музыкалық мәнерлілік құралдарына аударады. Мұғалім балаларға музыкамен барлық қимылдарды дәл келісу қажеттігін, ұжым мүшелерінің барлық іс-қимылдарының бірігуін еске салады. Жаттығулар сабақтан сабаққа біраз уақыт қайталанады, бұл олардың жақсы орындау деңгейіне жетуге мүмкіндік береді.

Кешендер музыкалық материалдың күрделенуі тәртібімен оқытылады және халық шығармашылығының әр түрлі кезеңдері мен ерекшеліктерін қамтиды. I сыныпта – бұл Қазақстан халықтарының балалар әндерінің музыкасына, қазақ музыкасына арналған кешендер; II сыныпта күрделі қазақ билері; III сыныпта – орыс композиторы П. Чайковскийдің шығармашылығы бойынша кешендер (оның атақты "балалар альбомы") және Қазақстан халықтарының билері; IV сыныпта – кешендер балаларды қазақ және джаз музыкасымен, әлем халықтарының билерімен таныстырады.

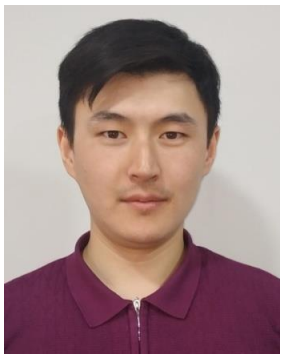
Жаттығулар қозғалысы жалпы білім беретін мектептің I-IV сыныптарының дене тәрбиесі бойынша бағдарламасына сәйкес келеді: жаяу жүру, жүгіру, секіру, би қозғалысы, сюжеттік қозғалыс (жануарлар, құстар, адамдардың іс-әрекеттері және т.б. бейнелейтін).

Ырғақтық сабақтар барысында осы қозғалыс біртіндеп жетілдіріліп, еркін, ырғақты, үйлестірілген, мәнерлі, пластикалық болады. Ырғақтық және би жаттығуларына қатысу балалардың дұрыс дене бітімінің дамуына ықпал етеді, сонымен қатар, белсенділікке, сенімділікке тәрбиелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Франио Г. «Балалардың эстетикалық тәрбиесіндегі ритмиканың рөлі». Мәскеу «Советский композитор» 1989 ж. б. 3, 14.
2. Г. Франио және «Ритмика бойынша әдістемелік құрал» Лифиц. Мәскеу, «Музыка» 1995., с. 26, 44.
3. Смирнова Т. «Фортепиано бойынша әдістемелік ұсынымдар». Мәскеу, 2003 ж., 7 Б.
4. Н.А. Терентьева «Кіші және орта сынып хореографтарының классикалық биі бойынша педагогтарға арналған оқу-әдістемелік құрал» Челябі 2013. с. 29.
5. Рокитянская Т. «Дыбыспен тәрбиелеу». «Даму Академиясы» 2002 ж., 83 б.
6. Поплянова Е. «Музыка сабағында ойын канондары». Мәскеу «Владос» 2002 ж., 69 б.

МРНТИ 18.45.01

Құрманқұл Дарын,
2 курс магистранты,
Т. Жүргенов атындағы ҚҰӨА

Ғылыми жетекші:
Тұранқұлова Дариға,
профессор,
«Сахна тілі» кафедрасы,
Т. Жүргенов атындағы ҚҰӨА

ТЕЛЕЖҮРГІЗУШІ КЕЛБЕТІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ЭТИКА

Аннотация. Мақалада қазақ телевизия жүргізушілерінің экран алдындағы мәдениетінің типтік кемшіліктері қарастырылған. Телеарнаның имиджін қалыптастыратын – жүргізуші. Ал жүргізушінің сөз саптауы, сырт келбеті, киім үлгісі экран этикасының талаптарына сай болуға тиіс. Автор экран этикасының негізгі мәселелері мен одан шығудың жолдары жайында өз көзқарас-пікірін білдірген.

Кілт сөздер: тележүргізуші, телевизия, экран этикасы, сөз мәдениеті, журналистика.

Аннотация. В статье рассматривается типовые недостатки предэкранной культуры ведущих казахского телевидения. Ведущий – человек, который формирует имидж телеканала. А ведущий должен иметь не только приятный внешний вид, но и должен соответствовать требованиям экранной этики. Авторы выражает свое мнение об основных проблемах экранной этики и путях ее решения.

Ключевые слова: телеведущий, телевидение, экранная этика, культура речи, журналистика.

Annotation. The article deals with typical disadvantages of pre-screen culture of leading Kazakh television. The presenter is a person who creates the image of the TV channel. And the host must not only have a nice appearance, but also must meet the requirements of screen ethics. The authors express their opinion about the main problems of screen ethics and ways to solve it.

Keywords: TV presenter, television, screen ethics, speech culture, journalism.

Тележүргізуші күнделікті қым-қуыт тіршіліктегі басты оқиғаларды нақышына келтіріп, көрерменнің көңіліне жеткізе білуі тиіс. Әлеуметтік зерттеулерге зер салсақ, көрермен үшін тележүргізушінің сыртқы кескін-келбеті мен тұлғасы маңызды екен. Жаңалықтар жүргізушісі телекөрерменнің арқа сүйер негізгі «досы» десек те, артық айтпаймыз. Кез келген телеарнаның кескін-келбеті ең алдымен тележүргізуші арқылы қалыптасады. Яғни, тележүргізуші телеарнаның имиджі мен қаржылық табысының негізгі қайнар көзі. Сол себепті де, телеарнада жаңалықтар топтамасын ұсынатын тұлғаға қойылар талап мол. Әрбір тележүргізушінің дауыс ырғағы келісті,

түр-сипаты әдемі болуы аздық етеді. Телемеханикалық құрылғыларды сауатты пайдаланып, өзі оқып отырған жаңалықты терең түсіне білуі тиіс.

Кеңес үкіметінің тұсында дикторларға қойылар талап зор болатын. Қазақ дикторы десе, ең алдымен Ә. Байжанбаевты тілге тиек ететініміз бар. Кеңестік кезеңде елдегі саяси жағдай мен күнделікті ақпарат Әнуарбек Нығметжанұлының ашық та әуезді, кең тынысты үнімен халықтың құлағына жететін. Бүгінде Сауық Жақановаңың әдемі қоңыр дауысын бәріміз аңсаймыз. Әбдірәлі Бөлебей, Мұрат Әбзелбаев ағаларымыздың жаңалықты жеткізуі өз алдына бөлек әңгіме. Қазақстанның Мәдениет қайраткері, 15 жыл бойы дикторлық қызмет атқарған М. Әбзелбаевтың айтуынша, кеңестік кезеңде дикторлыққа 300 адамның арасынан іріктейтін болған. Жалпы, «телеарнаға арналған сүйкімділік, киноға арналған сүйкімділік» деген ұғым бар. Қазіргі жастардың сөйлеген сөзін былай қойғанда, 50-60 пайызының бет-әлпеті телеарнаға жарамайды. Әлбетте, диктор үшін келісті дауыс ырғағы мен әдемі кескін аздық етеді. Әлемге аты мәшһүр «Би-би-си» телеарнасының талабы бойынша, көгілдір экраннан жалт етуге талпынған әрбір тележүргізуші, ең алдымен жан-жақты білімді болып, өмірді, адамдарды тани білу керек. Бұған қоса, тапқырлық пен төзімділік, энтузиазм мен өзіне деген сенімділік, ұжымда жұмыс істей білу қабілетіне де ие болуы тиіс.

Көрнекті қоғам қайраткері, тарланбоз театр сыншысы Ә. Сығай: «Радио-теледидар эфирлері мен экрандарында профессионалдық орындалуы жөнінде көркемдік қуаты төмен көрініс-хабарлар жетіп артылады. Жалпы, профессионал орындаушылар, арнайы білімі бар мамандар белгісіз себептермен ығыстырылып, бас салып бақырумен бажылдап бас қатыратын «қақсауық» орындаушылар мен дәмсіз, нәрсіз, борпылдақ бос сөздермен жігеріңді құм қылар шектен тыс «зарлауық», «сарнауық» сөйлегіштер жетерлік. Әрбір хабардың-көріністің көркемдік деңгейіне әуе толқынына шықпас бұрын жанталаса даярлануы (тиісті кісілер жағынан) жеткіліксіз сияқты», – [1, 189 б.] дейді. Несін жасырайық, бүгінде «түрім келісті болса мен телеарнадан көрінуім тиіс» деген жалаң пікірге еріп, «жұлдыздық» өмірге талпынатын жастар баршылық. Тіпті «тым құрығанда телжүргізуші боламын, алдымдағы мәтінді оқу түкке тұрмайды» деген пікірдің соңына ергендер де көп. Әйткенмен экранның бер жағында отырған көрермен кез келген жүргізушінің бойындағы қабілеті мен кемшілігін оңай аңғарады.

«Дауыс пен сөз жеткізу мәнері кәсіби жетістіктің ең маңызды шарты болып табылады» [2, 164 б.]. Алайда, бүгінгі тележүргізушілердің ең басты кемшілігі – мәтінге зер салмай, жаңалықты «тисе терекке, тимесе бұтаққа» әдісімен жүргізуі. Тіпті эфирге дайындықсыз келіп, жаңалықтар барысында екпіндеп сөйлейтін дикторлар көбейді. Немесе қазақ тілінің қағидаларын сақтамай, сөзді оңды-солды бұрмалау әрекеттерін де жиі байқаймыз. Қит етсе, ұмыт қалған Кеңес Одағын тілге тиек ететін әдетіміз бар. Әйткенмен дәл сол шақтарда дикторлар қатаң бақылауда болатын. Яки ақпаратты оқу барысында бір әріптен қателесті ме, бірден сөгіс алатын еді. Тіпті әрбір қателік үшін ай сайынғы жалақысы қысқартылады екен. Қатаңдық бар жерде жауапкершіліктің де сезілері хақ. Мұндай олқылықтың орын алуы ең алдымен телеарна басшыларына байланысты. Жоғарыда «диктор» қайсыбір телеарнаның имиджін қалыптастырушы тұлға екенін айттық. Олай болса, телеарна басшылары жүргізушілердің жүріс-тұрысын, сөйлеу барысын қаперге алып, қадағалауы тиіс. Өйткені сын мен мін жүргізушіге емес, телеарна басшыларына бағытталады. Осы ретте көтерілер тағы бір мәселе бар. Бұл туралы PhD, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Сахна тілі» кафедрасының доценті О. Хожамберидиев: «Қазіргі кезде өнер адамдары арасында, оның ішінде, театр және кино актерлері, режиссерлер, сахна, теле-радио жүргізушілері, көркемсөз оқу шеберлері, әнші-вокалистер, сонымен қатар, мешіт имамдары мен уағызшылар, лекторлар мен мұғалімдер, адвокаттар мен соттар, қоғам қайраткерлері жалпы, сөз өнеріне қатысы бар мамандар арасында заман талабына сай мән берерлік машақатқа (проблемаға) айналып отырған мәселе – сөйлеу мәдениеті» [3, 109-110 б.] – деп орынды айтқан. Сөйлеу мәдениетін меңгермеген тележүргізуші, журналист көгілдір экран алдында да мүдіру бек мүмкін.

Теледидар – бұқаралық ақпарат құралдарының ең пәрмендісі. Кез-келген мемлекеттің саяси идеологиясын насихаттайтын телеарналар. Сол телеарналардың негізгі өнімі-бағдарламалар, бағдарламаның тірегі яки бет-бейнесін, рейтенгін жоғары ұстап тұруға себепкер – тележүргізушілер. Ал, тәуелсіздік алған отыз жылда азат елдің ақпарат айдынына қандай таңдайынан шырын сөз бен өткір ой, көз тоқтатып қарайтын журналистер қалыптасты деп айта аламыз. Еркін ойлы, талантты журналистика саласына қызығушылардың көбі ат басын теледидарға бұрады, сол жерде танымалдылықтың шыңына шығуға талпынады. Танымал болу жолында қазақи болмыспен ешкімге еліктемей, бүгінгі ұрапққа үлгі болу үшін талмай еңбектенуі қажет. Ал теледидардағы басты халықпен қауышатын тұлға жүргізушілердің алар орны ерекше.

Телеарна тәрбиелеуде сеп болуға үміттілер де, танымал болуға талпынып эфирге шығып жүргендер де, сол танымал боламын деп сүрінгендер де жеткілікті. Ой қаруы тым әлсіз. Сөз қолдану мәдениеті орта деңгейде. Көркем дүниемен сусындау жағы кемшін екенін көресің. Қазақ тележурналистикасы – дарынды жастардың алаңы, сол алаңда қазақтың жырын жырлау, жоғын жоқтау, төл тележурналистикамыздың негізгі қызметі. Кемел елдің бүгіні мен ертеңіне көпір-мәдениет, ал мәдениетті насихаттайтын – телеарна екенін ескерсек, қазақ тележүргізушілері кемел ойлы, өр еңселі, келісті болуы шарт. Қазақ телеарналары мен тележүргізушілерінің әрқашан туған тіліміз бен мәдениетіміздің басында боп, интелегенциялық топты қалыптастыруға үлес қосса. Өкініштісі, әлі де тұлпарлардың шабысына ілесем деген топтың қарасы қалың. Сол топтағы жүргізушілердің бойынан сөзді орынды жұмсай алмай алмайтын сәттерді көп көреміз. Эфирде қателікке бой алдырмау үшін газет бетін ақтарып, көркем әдебиет тілімен жазылған кітапты көбірек парақтаса екен дейсің. Кешке бір хабарды тамашалап отырған шақта, бағдарлама жүргізушісінің бойынан шынылайылықты іздеп әуреленесің. Жасанды қылық пен арзан сөзбен адамды жалықтырмай, бір сөзді қайта-қайта қайталамай еркін жүргізу барша көрермендердің қалауы. Кейде екі сөздің басын әрең қосып жүргендердің дыбыс үндестігін бұзып немесе сөз құрай алмай ежектейтіні де айтылуға тиісті шындық. Бүгінгі күні телеарналарда ток -шоулардың дәуірі жүріп тұр. Төл тілімізде эфирге жол тартып жүрген телеарналардағы ток-шоу жайы көңіл тоярлықтай емес. Көңіл тоймайтын жері – олардың аздығы. Сол ток-шоуларда қоғамның мұңы мен шындығын хал қадірінше айтылып, бағдарламаларында сүбелі ой өрбітіп, тұшымды әңгімелерімен көрермендерін қуантып жүрген хабарлар – «Айтуға оңай», «Кеш емес», «Біз», «Бәрі де мүмкін», соңғысы ұлттық әдебиет пен руханият көшін, халықтың бүгінгі тіршілігін, өнер әлемінің саңлақтарының өмір жолын арқау ететін бағдарлама «Айтылмаған әңгіме».

Журналист этикасы – қоғамда, әлеуметтік ортада БАҚ өкілінің ұстанымымен, қызметімен, сондай-ақ, белгілі тұлғалар, ұжымдық топтармен арадағы қарым-қатынастармен тікелей байланысатындықтан оның кәсіби шеберлігіне де ықпал етуші негізгі фактор бола алады. Қоғам және халық арасындағы үлкен жауапкершіліктің өзі журналистке моральдық-этикалық және имани игі қасиеттерді игеруін талап етеді. Журналист этикасының қалыптасу негізіне келсек, ол өз халқының озық дәстүрінен нәр ала отырып, имандылыққа бой түзеп, қоғамдық мейірбанды да салауатты ортада тәлім-тәрбие алып, өсіп-жетілуге тиіс.

Журналист – кәсіп иесі. Сондықтан оның әрбір қимылы белгілі бір адами, кәсіби заңдармен шектелуі тиіс. Кейбір журналистер еш нәрсеге жіті мән бермей, кәсіби әдептілік сатының биігіне «өзінің өмір сүру қағидасы» арқылы көтеріліп, кемшіліктер жіберген тұста этикалық кодекс немесе канондар арқылы ақталып жатады. Кейде шектен шығу салдарынан тіпті арсыз атанып та жатады. Бұл жағдайда өз қатесін дер кезінде түзетуге шешім қабылдамаса, оның алда әлі де талай қиындықтарға тап болары сөзсіз. Журналистер арасындағы мұндай өрескел жайттар көбінесе өзін-өзі жоғары бағалаудан келіп туындайды. Көп ретте олар өз бойындағы қабілеттің жоқтығын есепке алмай жатып, барлық кінәні тек кәсібіне арта салады. Сондықтан да ең алдымен, журналистика мамандығын таңдау үшін оның маңыздылығы мен қажеттілігін терең сезіну қажет.

Журналистік этиканың тағы бір маңызды міндеті – ар-ұяттылық. Осы міндетке сәйкес журналист арлы, ұятты болуға тиіс. Материалды жарияламас бұрын ол фактіні мұқият тексеріп, хабарларды өте дәл етіп, ыждахатпенен даярлау керек. Құжаттардан және басқа да ақпарат көздерінен алынған хабар, жаңалықты журналист қаз-қалпында жеткізуге міндетті. Шындығында, журналист, алдымен, фактіні тәптіштеп тексеріп алуы керек. Өйткені, фактілерді бұрмалау, ешбір дәлелі жоқ пікірлерді жария ету, ойдан шығару, өтірік ақпаратты тарату сияқты нәрселерден аулақ жүріп, арына кір келтірмей, ұятқа қалмау керек. Кемшілік, қате жіберіп қалған жағдайда журналист міндетті түрде газет, журнал, телевизия не радио арқылы кешірім сұрап, кемшілікті мойындап, теріске шығаратын материалды жариялауға тиіс.

Журналист және оның жүріс-тұрыс әдебі. Журналист жұмыс үстінде. Журналист жол үстінде. Журналистің жұмыс күні. Журналистің жұмыс столы. Журналистің жұмыс жоспары. Журналистің жұмыс киімі. Журналистің жұмыс құралдары. – Бәрі-бәрі журналистің жүріс-тұрыс әдебіне енеді. Бұл әдепке қатысты заңдылықтар тікелей теледидар функциясына, бағытына байланысты. Мысалы, ақпараттық функцияны орындайтын жаңалықтардағы жаршылар (дикторлар) тиянақты болуы керек, бұл оның киіміне де, өзін ұстауына да қатысты. Оларда артық қимыл жасау (көздерін жыпылықтатып, теңселіп, қолдарын ербеңдетіп және т.б.), күрделі, түсініксіз, ұзын құрмалас сөйлемдер айту этикаға қарама-қайшы келеді. Олар жаңалықты нақты, қысқа және түсінікті етіп жеткізе білуі керек. Ал ойын-сауық бағдараламаларының жүргізушілері, керісінше, өз талғамы бойынша киім киіп, өзіндік стиль қалыптастыруға тырысады.

Бағдарламаларды қызықты өткізу үшін, оларда, кейбір кездерде мимикалық шектен тыс қимылдар келтіріліп (әсіресе, музыкалық бағдарламалар) те жатады.

Журналистік сұхбат немесе әңгіме-дүкен әдебі. Журналистік әдеп әлемінің бір қыры – адамдармен, авторлармен сөйлесе білу, сырласа, сыр тарта білу өнері. Бұл мәселеде журналистке шешендік өнер де тән. Жалпы моральдық-тактикалық нормаларды сақтай отырып, журналист адамдармен сұхбат жүргізу, әңгімелесу барысында қандай нәрселерді ескеріп, қандай жағдайлардан бойын аулақ ұстау керек?

1. Әзілдесіп-қалжыңдасып, ақжарқын әңгімелесу («Әзілің жарасса, атаңмен ойна». Норма).
2. Сынасып әңгімелесу.
3. Күтіп, тосып, жылы жүз танытып әңгімелесу.
4. Сырласып әңгімелесу (Бауыржан: «Сынаспай сырласпа»).
5. Сыбырласып әңгімелесу (Басқаның мазасын алмау).
6. Ішіп алып, іші бауырға кіріп әңгімелесу.
7. «Жаным», «күнім» деп жалынып сөйлеу.
8. Басын бар қауіп-қатерге тігіп, жалындап сөйлеу.
9. Жағынып, шағынып сөйлеу.
10. Лапылдап-жылмаңдап, жасанды сөйлеу.
11. Мұп-мұздай, сұп-сұр бетпен жылусыз сөйлеу.
12. Қас-қабақпен сөйлеу.
13. Қорқытып, үркітіп, екпіндеп, айбат шегіп сөйлеу.
14. Ақылмен, сабырмен, табиғи, шешен сөйлеу және т.б.

Журналистік шығармашылық және сөз әдебі. Тілдік этикеттер нормаларының сақталмауы көп жылдардың әңгімесі, қазіргі уақыттың бір проблемасы. Журналистік шығармашылық және сөз әдебі «табу», «эвфемизм» терминдерімен тығыз байланысты. Табу да, эвфемизм де барлық халықтарда кездесетін этнографиялық ұғым. Табу – тыйым салынған, айтуға болмайтын сөздер, ұғымдар. Эвфемизмнің мағынасы ішуге болмайтын тағамды ішуге болатын тағаммен ауыстыру. Киюге болмайтын киімді киюге болатын киіммен ауыстыру. Сөз нормасы, сөз әдебі де сол. Бұл заңдылықтар қазіргі баспасөздің көбісінде сақталмайды. Ал тележүргізушілердің бұл заңдылықтарды сақтауы көбінесе өздерінің білім деңгейіне байланысты.

Эстетика философиялық ілім. Ендеше, ол да этика сияқты нақты ғылымдар өлшеміне сай келмейді. Кейбіреулер философиялық ғылымнан гөрі өнерге жақындастырады. Ол рас та, өйткені оларға негізгі ортақ нәрсе жеке тұлғаның, даралықтың үлкен орын алатындығы. Бірақ көркем өнер үшін тұлға тағдырының басқаларға ұқсамайтын кездейсоқтығы, бірегейлігі маңызды болса, философия үшін жалқылық жалпылықтың көрінуі мен жүзеге асуының формасы ретінде маңызды.

Журналистің де өз борышы болады, соны адал атқару борыш. Әрбір маманның құқы болумен бірге, міндеттері болатынын ұмытпау ләзім. Этика әсіресе, адамдық арға қатысты болып келеді. Ар болған жерде, ұят та ұмытылмайды. Ал этикалық нормаларды бұзу адамға абырой әпермейді. Сондықтан журналистке де басқалар секілді этикалық нормаларды сақтау негізгі міндет. Журналистің көптеген құқықтарымен бірге, кей жағдайда оған да араласуға болмайтын мәселелер кездесуі мүмкін. Ондайда кеуде қағып, өзімшілдікке салынбау керек. Ал журналист қателік жасап немесе кемшілік жіберсе, кешірім сұрауы тиіс. Ол қалың жұртшылықпен жұмыс істейтіндіктен, оларды өзі де сыйлай білуі керек. Мінезі шыдамды, төзімді болуы қажет. Журналист парасатты жан болғаны жөн. Өз жұмысында қателік жібермеуге тырысатын маман болса жақсы. Әсіресе, материал жинағанда және жазғанда кемшілік жібермеуі керек. Осыдан келіп, журналистің жауапкершілігі пайда болады. Ол арға тимеуі керек. Сол секілді өзі де журналист деген атқа кір келтірмей жүруі тиіс. Ол халықты құрметтеп, езі де жұрттың алғысын алуы жөн. Журналист шығармашылық тұлға ретінде басқалардан ерекше қасиеті бар жан. Ол өзгелерге өнеге болуы тиіс. Журналистің жұмысы халықтың сынына түседі, оған халық төрелік етеді. Сондықтан журналист өз мамандығының, қызметінің халыққа керек екенін терең сезініп, жауапкершілігін, борышын адал атқаруы міндет.

Теларна арқылы көпшілік алдына шығып, халыққа қызмет атқаратын тележүргізуші, яки журналист әр дайым өзінің даярлығына көңіл бөлуі маңызды. «С первых шагов надо учиться находить в тексте главное, постигать его смысл всем своим существом, разумом, чувством. Очень важно, чтобы исполнитель пусть медленным, но самостоятельным путем пришел к рождению своего собственного способа выразительной передачи мыслей», [3, с. 4] – деген ойға мән беру

керек деп санаймыз. Айтар ойдың негізгі сәттерін, мәйегін жеткізуде орашолақтық таныту сол кезде жойылар еді.

Қорыта айтқанда, тележүргізушінің келбеті мен кәсіби этикасы мәселесін шешудің бірқатар жолдары бар екенін талқыладық. Зерттеу нәтижесінде тележүргізушінің сөйлеу мәдениеті мен кәсіби этикасы тек ұзақ даярлықтармен ғана емес, көгілдір экран алдындағы маманның дүниетанымы мен білім деңгейінің жоғарылығына, яғни интеллектуалды даярлығына да көп байланысты екеніне көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сығай Ә. Толғам. – Алматы: Парасат. – 2004. –392 б.
2. Сәт Ғ. Классикалық шығыс театрындағы сахна тілі.//«Қазақстандағы заманауи театр өнерінің даму жолдары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: «Принт экспресс», 2017. – 301 б.
3. Хожамберидиев О. Сөйлеу мәдениетінің сахналық сипатын білеміз бе?//Ақиқат. №7, 2012. – 120 б.
4. Сценическая речь. Учебник/Под ред. И.П. Козляниновой и И.Ю.Промптовой. М.: РУТИ–ГИТИС, 2014. – 558 с.

УДК 18.67.91
УДК 7.072

Михайлова Кристина Сергеевна,
магистрант второго курса,
специальность «Режиссура»,
факультет «Академия кино и телевидения»,
университет «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: avventuraa@gmail.com

Божеева Айбарша Муратбековна,
научный руководитель, доктор философии (PhD), доцент,
кафедра «Киноискусство»,
факультет «Академия кино и телевидения»,
университет «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: aya_b@mail.ru

МЕТАМОДЕРНИЗМ В КАЗАХСТАНСКОМ КОРОТКОМЕТРАЖНОМ КИНО

Түйін. Қазіргі философиялық парадигма метамодернизм әртүрлі мәдени құбылыстарды ретінде сипаттауға ұмтылады. Мақалада метамодернизм контекстінде қазақстандық қысқаметражды кино қарастырылады.

Түйінді сөздер: метамодернизм, қазіргі философиялық парадигма, қазақстандық қысқаметражды кино.

Резюме: Метамодернизм, как современная философская парадигма, стремится к описанию различных культурных явлений. В статье рассматривается казахстанское короткометражное кино в контексте метамодернизма.

Ключевые слова: метамодернизм, современная культурная парадигма, казахстанское короткометражное кино.

Summary: Metamodernism as a modern philosophical paradigm seeks to describe various cultural phenomena. The article deals with Kazakhstan short movies in the context of metamodernism.

Keywords: metamodernism, modern philosophical paradigm, Kazakhstan short movies.

Введение

Метамодернизм - это культурная парадигма, впервые описанная голландскими философами Робином ван ден Аккером и Тимотеусом Вермюленом в 2010 году. Попытки описать обновленное состояние культуры первых десятилетий двадцать первого века в актуальных терминах были неоднократно предприняты различными исследователями после заявления канадского теоретика литературы Линды Хатчеон о необходимости нового ярлыка для того, что последует за постмодернизмом [1]. Подобным образом свет увидели альтернативные концепции гипермодерна, третьего модернизма, неомодернизма, автомодернизма, реновализма, постпостмодернизма, авторская концепция американского культуролога Джефри Нилона и многие другие. Концепция метамодернизма, используемая в данной статье, имеет положение некого «зонтичного бренда», который объединяет под своим определением область неизученного современного в теории культуры, которую предстоит описать. Казахстанский кинематограф является полноправным участником международного кинопроцесса, особенно в последнее десятилетие. Возникла

необходимость анализа современного отечественного кино с точки зрения новых научных парадигм. В данной статье в контексте метамодернизма рассмотрены три казахстанских короткометражных фильма: «Закрыто на зиму» (реж. Д. Муртазин, 2016 г.), «Летние холодные ночи» (реж. А. Аменов, 2018 г.), «С дипломом в аул» (реж. С. Рахим, 2019 г.).

Основная часть

Термин «научная парадигма», впервые введенный Томасом Куном в работе «Структура научных революций», с 1962 года употребляемый в философии науки, представляет собой «обозначение для ведущей системы идей, взглядов и понятий, исходной концептуальной схемы, модели постановки проблем и их решения, методов исследования, господствующих в течение определенного времени в научном сообществе» [2]. Введение в научный оборот логического продолжения данного понятия в социально-философском аспекте, т.е. термина «культурная парадигма», несмотря на постоянное употребление в научной, учебной, публицистической литературе с середины XX века, впервые было произведено в 1998 году Н.Б. Бакач и отображено как «реально существующий феномен целостности культурных явлений, фактор их смысловой синхронности, обеспечивающий единство культуры на эмпирическом уровне» [3].

В 2010 году голландские философы Робин ван ден Аккер и Тимотеус Вермюлен впервые описали метамодернизм как новую культурную парадигму. Развитие теории метамодернизма происходило в последующие годы при активном участии исследователей различных областей искусства, таких как литературоведы Элисон Гиббонс, Джош Тот, кинокритик Джеймс МакДауэлл, теоретик эстетики Рауль Эшельман и ряд других учёных. Как отмечают сами основоположники, «на сегодняшний день в него (проект) внесли неоценимый вклад авторы со всего земного шара – преимущественно молодые, каждый из которых решил задокументировать и концептуализировать эволюцию искусства, эстетики и культуры» [4]. Один из ярких представителей русскоязычной критики метамодернизма Александр Павлов особо отмечает, что описанные примеры метамодернизма являются выборочной, лишь небольшой частью культурного пространства, следовательно «это не метамодернистские произведения искусства, но лишь описываемые таким образом… значит, они могут быть описаны (возможно, более удачно) как то ещё» [5]. Тем не менее, факт столь широкого распространения названной концепции, по-видимому, обусловлен её актуальностью. К примеру, в 2019 году в свободной энциклопедии Википедия в категории «Современная философия» появилась статья «Метамодернизм» [6], издательством «РИПОЛ классик» в серии «Фигуры философии» была выпущена книга «Метамодернизм. Историчность, Аффект и Глубина после постмодернизма» под редакцией Робин ван ден Аккера, Элисон Гиббонс и Тимотеуса Вермюлена при информационной поддержке крупнейшего русскоязычного журнала о метамодернизме «Metamodern» [7].

Сущностные характеристики метамодернизма для эмпирических исследований сводятся к ряду категорий, таких как эффект целостности (Рэйдмонд Уильямс), просвещенная наивность («как если бы», Иммануил Кант), осцилляция, новая искренность (Дэвид Фостер Уоллес) и перформатизм (Рауль Эшельман).

В работе по кинокритике «Предисловие к фильму» [8] 1954 года Рэйдмонд Уильямс вводит понятие «структура чувства» и определяет его как уникальный элемент произведения, которые не находит при герменевтическом анализе формулировки для описания, но создаёт у произведения эффект целостности. Встречаемый и ранее в произведениях художников разных времён, этот элемент становится основополагающим для метамодернизма. Иными словами, вне зависимости от степени условности, произведение искусства в противовес постмодернистским первоосновам невозможно подвергнуть деконструкции в той или иной степени.

Просвещенная наивность предполагает действие с рациональным предубеждением против его наивности, но признанием большей пользы от него, чем от бездействия. Формула Иммануила Канта «как если бы» предлагает рассматривать абстрактные идеи (Бог, мир, душа и т.д.) «как если бы» их предметы существовали, а мир воспринимать так, «как если бы» он был творением высшего существа. В продолжение философии полного отрицания смыслов постмодернизма просвещенная наивность даёт человеку надежду на возрождение утерянного мифа или создание принципиально новой мифологии.

Следует отличать наивность от «новой искренности», под которой понимаются подлинность мыслей и идей, домодерновая чистота. Ирония постмодернизма раскрывала бессмысленность и непостоянство устаревших идеалов, но не предлагала взамен других. «Новая искренность»,

напротив, полагает исключительную необходимость в новых идеалах как в одной из основных целей произведения искусства как результата общественно полезного труда художника.

Префикс «мета-», подобно префиксу «пост-», устанавливает специфическое понимание нынешнего восприятия. Эта греческая приставка обладает тремя значениями: «наряду», «между» и «после». Наиболее полное выражение префикс получил в категории осцилляции. «Раскачивание маятника» происходит внутри философской конструкции произведения между бинарными оппозициями, между идеалами модернизма и постмодернизма, между диалектическими крайностями. Критика концепции стремится к упразднению осцилляции как свойства метамодернизма, основываясь на том, что движение между «старым» не есть что-то существенно «новое». Однако этот характерный признак особенно заметен в закрытом пространстве кинопроизведения, о чем будет упомянуто ниже.

Перформатизм, согласно Александру Павлову, состоит в том, что «в состоянии новой культуры потребители и критики идут на преднамеренный самообман, соглашаясь на интерпретацию произведения искусства, предзаданную автором произведения» [9].

Рассматривая казахстанское кино в контексте метамодернизма, следует обратить внимание на следующие немаловажные факторы. Во-первых, разработанность темы метамодернизма в кино распространена по большей части в западных cinema studies. Более всего исследован феномен quirky cinema («причудливое кино»), флагманом которого выступает режиссёр Уэс Андерсон. На данный момент не существует общепризнанной методологии исследования кино в свете метамодернизма, поэтому уместно изучение произведений в философской, идейно-тематической плоскости с применением названных категорий. Во-вторых, азиатский кинематограф исконно самобытен. Развитие его имеет собственную логику, и на вопрос применимости западных эвристических ярлыков к азиатской культуре существуют различные точки зрения. В интервью Андроники Мартоновой с известным китайским режиссёром Сунь Чжоу последний высказывается на вопрос об отличиях азиатского кино следующим образом: «Уверен, что существует особый азиатский стиль кино… следствием перемен в мире является глобализация, все культуры сливаются и образуют одно единое целое. Таким образом, каждая из культур становится составной частью глобальной культуры. Как раз, при таких обстоятельствах, главное сохранить этническую специфику культуры. Я не стремлюсь создать новый стиль в этом направлении, но моё желание следовать принципу сохранения уникального» [10]. В связи с мировыми процессами глобализации и такими общепризнанными тенденциями постмодернизма, как интертекстуальность, сознаваемая или не сознаваемая автором произведения, является возможным рассмотрение казахстанского кинематографа в контексте метамодернизма. Казахстанский кинематограф последних 10 лет находится в процессе интенсивного развития, казахстанские режиссеры, участвуя в международных кинофестивалях, испытывают и производят влияние на глобальные процессы. В казахстанском кино приметы метамодернизма будут рассмотрены на примере трех короткометражных фильмов 2016-2020 гг. производства.

Фильм Джанибека Муртазина «Закрыто на зиму» 2016 года, получивший признание на казахстанских и российских кинофестивалях, повествует о человеке, возвращающемся после долгого отсутствия в родные края. Сойдя с поезда, вдвоем с таксистом они отправляется на поиски нужного посёлка, но находят на его месте ровную и нетронутую степь. Согласно жанру роуд-муви по пути герои встречают некоторые символические предзнаменования, к примеру, молодую городскую девушку, идущую по просёлочной дороге прямиком в Париж. Примечателен эпизод с радиоприемником в автомобиле таксиста, который не всегда работает исправно. Когда в эфире звучит старый государственный гимн, герои ищут в срочном порядке место, где можно было бы его прослушать без помех. Перечисленные и другие режиссерские приемы позволяют рассмотреть фильм как символистский. Тема произведения – самоидентификация среднестатистического гражданина государства средних лет. Идея заключена в попытке режиссера уравновесить неутешительные выводы о потере «прошлого» и утрате самобытности философским, просветленным отношением к происходящему. В пользу этого свидетельствуют эмоционально лёгкие, композиционно открытые, светлые кадры фильма. События разворачиваются на степных просторах, пейзажи которых передаются оператором Куанышем Курманбаевым согласно формуле живописцев-реалистов эпохи романтизма 19 века, высказанной Константином Батюшковым - «Пейзаж должен быть портрет». Данные художественные приемы имеют в своей философской основе метамодернистский принцип «просвещенной наивности». Также автор, согласно принципам модернизма рассматривает индивидуальность героя, пытаясь возвысить его до архетипа «героя нашего времени», но в то же время снимает пафос типичным приёмом

постмодернизма – иронией героя по отношению к самому себе и автора по отношению к герою. Описанный метод соотносится с категорией метамодернизма – осцилляцией. Смысловые акценты на протяжении фильма раскачиваются подобно маятнику в описанных выше границах. Особую форму в фильме принимает категория «постиронии». Если ирония есть тонкая насмешка, выраженная в скрытой форме, то постирония по существу есть тот случай, когда в форме тонкой насмешки преподноситься искренний, серьёзный посыл говорящего. Абсурдистские диалоги «Закрыто на зиму» в духе фильмов независимых американских кинорежиссеров братьев Коэн при рассмотрении в общей канве произведения приобретают характер наивного, но откровенного высказывания. Возможно рассмотрение стилистики фильма как постироничной в целом. К стилю в данном случае относится: карикатурный актёрский ансамбль, где каждый персонаж становится обобщением, абсурдистские диалоги героев, минимализм в отношении визуального и событийного ряда. Каждый элемент выражает проникнутое идеализмом стремление режиссера к чистосердечному простому изречению, которое необходимо преподнести, как светлую иронию над иронией воспитанному в традициях постмодернизма зрителю.

Короткометражный фильм Самгара Рахима «С дипломом в аул» был представлен на кинофестивале «Байконур» в 2019 году и получил хорошие отзывы зрителей и жюри. История о молодом жителе крупного города, направленного по государственной программе на фиктивную работу в аул, претендует на рассмотрение такой актуальной для казахстанского общества темы как социально-экономическая «пропасть» между городом и аулом. Чрезмерная урбанизация влечет за собой ухудшение условий жизни, как для городской, так и для сельской среды. Главный герой, прибывая по месту назначения, попадает в сюрреалистичный мир, который автор возводит в степень фундаментальной первоосновы казахстанского общества в целом. В этом мире действуют низкие законы воровского уклада, существует жесткая иерархия, а жизнь людей, свобода их личности сведены до функции актёров массовых сцен. Режиссёр сознательно демонстрирует лишь короткие выдержки из повседневности этого общества, которое большую часть своей жизни (что в стилистике автора является метафорой духовной жизни) проводит, скрываясь, прячась и приспосабливаясь. Аул пуст. Настойчивость главного героя в поиске признаков жизни позволяет ему познакомиться с некоторыми аутентичными персонажами поближе, однако эта черта вовсе не является значимой чертой его характера. Среднестатистический наблюдатель, он, в свою очередь, замыкает кольцеобразную идейную структуру фильма, являясь логичным продуктом данного уклада. Духовно город произрастает на почве аула. Единственный выход из замкнутого круга находится в фантазиях самого невинного, слабого и уязвимого персонажа – молодой девушки, желающей покинуть родные края. Её грёзы воплощаются на экране в виде хладнокровного убийства человека – криминального авторитета, представляющего верховенство власти. Возмездие оказывается лишь иллюзией, после которой зритель наблюдает реально происходящие события в прежнем ключе. Названный прием можно назвать метамодернистским, т.к., несмотря на безысходность, автор всё же делает предположение о возможных изменениях в обществе и о лицах, способных их инициировать. Сопоставляя фильм «С дипломом в аул» с фильмом Адильхана Ержанова «Чума в ауле Каратас» (2016 г.), имеющим схожую идейно-тематическую направленность, можно отметить, что Самгар Рахим продолжает критику современного общества в несколько иной тональности – с присутствием искреннего, близкого к правде жизни, неоднозначного главного героя, метамодернистских осцилляций и кантовского «как если бы». Стиль фильма, выдержанный в визуальной строгости, простоте и реалистичной манере, создаёт осцилляцию в идейном плане – зритель наблюдает, как невероятные с точки зрения логики события спокойно происходят в крайне привычной для казахстанцев обстановке.

Сценарий фильма Амира Аменова «Летние холодные ночи» был представлен на питчинге международного кинофестиваля «Евразия» в 2018 году, где был отмечен наградой как проект, имеющий международный потенциал. В отличие от двух рассмотренных выше короткометражных картин, он действительно менее локален и рассматривает вопросы общечеловеческого характера, лишь по касательной затрагивая социальные проблемы. Будучи посвящением фильму 1966 года Клода Лелуша «Мужчина и женщина», картина в духе того времени рассказывает о простых душевных перипетиях молодых людей, являясь по жанру комедией положений. Неудавшееся свидание девушки и парня неожиданно перерастает в интимную беседу, где чистосердечная откровенность героини, её бесхитростная исповедь становится стимулом для молодых людей к духовному перерождению. Следуя канонам кинематографа оттепели, автор создаёт на экране образы антигероев, в том смысле, что происходящие с ними события внешне неприметные и достаточно вялотекущие. Основной драматургический конфликт скрыт в личной истории

девушки, и, хоть он и является конфликтом человека и общества, но не отмечен режиссёром как основной. Идеализированный финал, возможно, рассмотреть как добрую иронию над ситуацией, которая в своей сущности трагична. Этический пафос фильма возвышает повествование до реконструкции современного мифа. Для этого автор пользуется приемами поэтического кино, уделяя внимание форме, фактуре кадра, пользуясь эстетикой чёрно-белого изображения, намеренно лишая фильм музыкального сопровождения, оставляя только звучащую в тишине поэзию. Психологическая нарративность получает объём благодаря своеобразию киноязыка. Метамодернистская составляющая фильма также ярко выражена в сочетании модернистских идеалов и постмодернистской провокации. Скандальная тема раскрыта интеллигентно и тонко.

Заключение

Обобщая вышесказанное, рассмотренные короткометражные картины можно отнести к первым, зарождающимся проявлениям метамодернизма в казахстанском кинематографе. Учитывая важность сращения аутентичных особенностей национального кинематографа с эффектами глобализации, необходимо отметить и потребность в актуальном научном анализе данного амбивалентного процесса. Изучение и разработка теории кинематографии способна в значительной степени повлиять на развитие как киноязыка отдельных авторов, так и казахстанского кинематографа в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Hutcheon Linda. The Politics of Postmodernism//Florence : Taylor and Francis 2003.
2. Парадигма (Философия) [Электронный ресурс]: Википедия. Свободная энциклопедия. - URL: ru.wikipedia.org/wiki/Парадигма_(философия) свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
3. Бакач Н.Б. Культурная парадигма как объект социально-философского анализа. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Волгоград, 1998. С. 9.
4. Сербинская В., Сюндюков Н. “Периодизация 2000-х, Или Появление Метамодернизма.” METAMODERN, 3 Dec. 2019, URL: metamodernizm.ru/emergence-of-metamodernism/свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
5. Сербинская В., Сюндюков Н. “Периодизация 2000-х, Или Появление Метамодернизма.” METAMODERN, 3 Dec. 2019, URL: metamodernizm.ru/emergence-of-metamodernism/свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
6. Метамодернизм [Электронный ресурс]: Википедия. Свободная энциклопедия. - URL: ru.wikipedia.org/wiki/Метамодернизм свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
7. Редакция. “Журнал о Метамодернизме.” METAMODERN, 3 Dec. 2019, URL: metamodernizm.ru/ свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
8. “Preface to Film.” Find in a Library with WorldCat, 11 Nov. 2018, URL: www.worldcat.org/title/preface-to-film/oclc/219028942?referer=di&ht=edition свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
9. Сербинская В., Сюндюков Н. “Периодизация 2000-х, Или Появление Метамодернизма.” METAMODERN, 3 Dec. 2019, URL: metamodernizm.ru/emergence-of-metamodernism/ свободный. (Дата обращения:02.02.2020)
10. Мартонова А. Сунь Чжоу. Два Иероглифа, Несколько Кинокамер и Один Мефистофель - Интервью с Режиссерами и Актерами Азии, URL: web.archive.org/web/20160304061912/www.cinemasia.ru/docs/sections/5/_55/_5/555.html свободный. (Дата обращения:02.02.2020)

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGICAL SCIENCE

УДК 37.035.6:512.1

Abil Akmaral Satybaykyzy,
master, senior lecturer,
department of Pedagogy, psychology and primary education,
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov,
E-mail: akmaral_abil79@mail.ru

ETHNO-CULTURAL ASPECT OF PREVENTION OF NEUROSIS DEVELOPMENT AND CO-RELATING BEHAVIOR OF NEUROTIC PERSONALITIES

Аңдатпа. Бұл мақалада невроз дамуының этномәдени астарлары қарастырылған. Невроздың алдын алудағы этномәдени білім мен тәрбиенің ролі көрсетілген.

Кілт сөздер: невроз, невротик, психикалық көңіл-күй, невротик тұлға, индивид.

Аннотация. Данная статья посвящена профилактике этнических и культурных аспектов невроза, также определяется роль воспитания и обучения в профилактике неврозов.

Ключевые слова: невроз, невротик, психические расстройства, невротическая личность, индивид.

Annotation. This article focuses on the prevention of ethnic and cultural aspects of neurosis. And the role of education and training in the prevention of neurosis is determined.

Keywords: neurosis, neurotic, mental disorders, neurotic personality, the individual.

This topic in its relevance deserves attention - every year the number of young people who are diagnosed with a nervous disease is increasing. The most obvious effect of cultural factors on neuroses should be sought in the way the neurotic seeks to demonstrate to himself and others. This image is determined primarily by the fear of disapproval and the desire for recognition. Therefore, it includes those qualities that are approved and welcomed in our culture. Thus, the problem of the role of cultural conditions in the generation of neurotic conflicts is much more complex than Freud imagined. It includes a thorough, versatile analysis of this culture. We quite often use the term "neurotic" and understand by it a person who is distinguished by his reactions from a normal individual. For example, we will be inclined to consider a student neurotic who prefers nothing to stand out from the crowd, refuses to receive a higher scholarship and does not seek to achieve a higher position. This example shows that the criterion used by us when defining a person as neurotic is whether his lifestyle coincides with any of the patterns of behavior accepted in our culture.

The observations of practitioners and scientists, statistical and epidemiological data published in recent years in scientific journals and popular literature indicate an unfavorable and sharply worsening state of mental health of the population of the CIS countries. An increase in mental disorders currently occurs due to neurotic disorders - the most significant and dynamic socio-psychological and clinical change in the general neuropsychiatric pathology.

The most common clinical forms of neurosis are: neurasthenia (asthenic neurosis), hysterical neurosis, neurosis of obsessive states. As a rule, people suffering from neurosis feel an unreasonable fear, irritation, anxiety or longing. Physical symptoms are also added to these symptoms - headaches, dizziness, muscle cramps, trembling limbs. Neurotic disorders in young people are the most common type of neuropsychiatric pathology.

Initially, neurosis is an emotional disorder that occurs mainly in conditions of broken relationships in the family. Often parents adhere to dogmatically perceived or proceeding from the past traumatic experience views on the upbringing of children without taking into account the individual identity and age-related needs and requirements of the time. For example, when culture encourages physical punishment. All this allows us to consider neurotic, psychogenic in origin, child disorders as a kind of clinical and psychological reflection of the personality problems of parents, often starting in the ancestral family [Timerbulatov I.F., Yuldashev I.V. Neurotic disorders in children and adolescents: mechanisms of formation in the context of the influence of microsocial factors.//Review of psychiatry and medical psychology. Ankylosing spondylitis No. 2, 2008, S-23].

Given the fact that neurotic disorders to a large extent depend on the personality characteristics of the “potential neurotic,” it is of interest to study the influence of ethnocultural characteristics (race, nationality, etc.) of people suffering from neurosis. It is known that the prevalence of neurotic disorders in different ethnocultural groups is not the same. There is a national and ethnic specificity of clinical neurotic phenomena.

Touching on the topic of neurosis, we can talk about an increase in the number of people suffering from this disease and about a change in the forms of neurosis, that is, under the influence of culture, new forms appear, and the old forms undergo significant changes.

The problem of the relationship of culture and neurosis was considered by Z. Freud. He attached little importance to cultural factors, considering the repression of "instinctual drives" forced by culture to be one of the most important factors of neurosis [Freud, Z. Attractions and neurosis. - Moscow, 2007. - 217 p.].

Modern studies of various mental diseases confirm their biopsychosocial nature or, expressed in a popular terminology, diathesis-stress model. According to this model, biological diathesis or biological vulnerability spills out into a disease only under the influence of stressors - unfavorable psychological and socio-psychological factors. Professor Karen Horney highlighted the main trends that are related to the problem of neurosis and culture. She pointed out that abundant soil for the development of neurosis is provided by a situation when a person cannot correspond to the ideal that reigns in his culture [Horney K. Neurotic personality of our time. - Moscow: "Enlightenment", 1993. - 258 p.].

A psychologist who understands individual conflicts should look for conflicting cultural trends that the former can explain. Since neurotic conflicts concern incompatible aspirations for security and satisfaction, in particular, he needs to identify conflicting cultural ways to achieve security and satisfaction.

The impressive growth statistics of depressive, anxious somatomorphic disorders cannot be explained by purely biological factors and a simple increase in the number of stress provocations as a result of a general increase in the level of stressfulness of our existence. It means that important factors of emotional disorders should be sought not only in the field of biology, because it is known that human genetics and biochemistry cannot change so radically in just one generation.

Consequently, in modern culture there are also quite specific psychological factors that contribute to the growth of the total number of negative emotions experienced in the form of longing, fear, aggression and at the same time complicate their psychological processing [Psychological Dictionary / Ed. V.V. Davydova, A.V. Zaporozhets, etc. - M.: "Enlightenment", 1983. - 448 p.]. According to the hypothesis of Kholmogorova and Garanyan, these are special values and attitudes encouraged in society and cultivated in many families as reflections of a wider society. Then these attitudes become the property of individual consciousness, creating a psychological predisposition to emotional disorders.

An important feature of the definition of ethnos should be considered ethnocultural stereotypes of human behavior. The components of ethnostereotypes include (A.T. Taizhanov): general style of behavior, general style of activity, attitude to people, attitude to oneself, volitional qualities, qualities of the mind, emotional qualities, social behavior, mental characteristics. Ethnocultural stereotypes of behavior are formed in the process of socialization, which leads to the formation of a phenomenon called national character [Taizhanov A.T. Ethno-cultural education and training/Textbook. - Aktobe, 2009. - 122 p. - p.53 (in Kazakh)].

An individual, a personality is an integral and essential part of an ethnos, and it is ethnic and cultural stereotypes of behavior expressed in traditions, beliefs, customs, ceremonies, style of thinking and valuable organization of life that form the basic psychological characteristics of a person. In this regard, their role in the formation of neurotic disorders seems highly probable. Thus, the problem of the correlation of development, upbringing, personality formation as a subject of an ethnic group has a long history. In science, there are various approaches to the interpretation of the essence of the personality itself and the factors affecting its development and formation.

Culture also influences coping strategies. Conjugate behavior is a form of behavior that reflects an individual's willingness to solve life problems. It is implemented through the use of various coping strategies based on the resources of the individual and the environment. The environment implies the existence of certain standards that allow or prohibit the person to act in a difficult situation in any way. The use of ineffective coping strategies dictated by culture, or successful but opposing a culture that does not actually lead to resolution of difficulties, can cause neurotic reactions.

Inability to find a rational and productive solution entails mental and physiological disintegration of the individual. Obviously, the question of studying the cultural determinants of coping behavior as a factor in the emergence of neurosis is an important one.

There are many different classifications of coping behavior strategies. Karvasarsky B.D. notes that a common feature of neurotic behavior is a person's refusal from activities designed to productively resolve a situation or problem, that is, the use of unconstructive coping strategies. Professor E. Heim gives types of non-adaptive strategies, which include:

- cognitive coping strategies: “humility”, “confusion”, “dissimulation”, “ignoring” - passive forms of behavior with refusal to overcome difficulties due to disbelief in one's own strengths and intellectual resources, with deliberate underestimation of troubles;

- emotional coping strategies: “suppression of emotions”, “humility”, “self-accusation”, “aggressiveness” - behaviors characterized by a suppressed emotional state, a state of hopelessness, humility and the prevention of other feelings, experiencing anger and blaming oneself and others;

- behavioral coping strategies: “active avoidance”, “retreat” - behavior involving avoiding thoughts of trouble, passivity, solitude, peace, isolation, the desire to get away from active interpersonal contacts, refusal to solve problems [B. Karvasarsky Psychology of life situations. Tutorial. - Moscow, 1998. - 186 p.].

The main question of ethnocultural research in neurosciology is the question of what influence ethnic, national, cultural characteristics of a person have on the mechanisms of occurrence and formation, clinical manifestations and patterns of the course of neurosis, as well as on the particular choice of coping strategies.

In this regard, the preservation and strengthening of the mental health of young people is of great socio-medical and social significance, since it is she who will have to realize the most important social functions of society - professional, labor, reproductive, intellectual, moral.

REFERENCES

1. Timerbulatov I.F., Yuldashev I.V. Neurotic disorders in children and adolescents: mechanisms of formation in the context of the influence of microsocial factors.//Review of psychiatry and medical psychology. Ankylosing spondylitis No. 2, 2008, S-23
2. Freud Z. Attractions and neurosis. - Moscow, 2007. - 217 p.
3. Horney K. Neurotic personality of our time. - Moscow: "Enlightenment", 1993. - 258 p.
4. Psychological Dictionary / Ed. V.V.Davydova, A.V. Zaporozhets, etc. - M.: "Enlightenment", 1983. - 448 p.
5. Taizhanov A.T. Ethno-cultural education and training /Textbook. - Aktobe, 2009. - 122 p. - p.53 (in Kazakh)
6. Karvasarsky B. Psychology of life situations. Tutorial. - Moscow, 1998. - 186 p.

ГРНТИ 14.43.43

Касымов Муратбек Рахимбекович,
магистр педагогики, старший преподаватель,
кафедра дошкольного и начального образования,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
E-mail: muratbek7777@bk.ru

Бекембетова Люция Игалановна,
магистр психологии, старший преподаватель,
кафедра специальной педагогики,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
E-mail: bekembetova@bk.ru

Досмаханова Лайла Досмахановна,
магистр педагогики, старший преподаватель,
кафедра специальной педагогики,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз,
e-mail: laila_89_89@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОСОБЕННЫХ ДЕТЕЙ И ИХ РОДИТЕЛЕЙ

Түйін. Мақалада авторлар мүмкіндігі шектеулі балалар мен олардың ата-аналарына көрсетілетін психологиялық қолдауды ұйымдастыру ерекшеліктерін, баланың оптималды дамуына әсер ететін психологиялық қолдау көрсету жұмысының мақсатын, міндеттері мен бағыттарын, сонымен қатар психологиялық қолдау бойынша іс-әрекеттің нәтижесіне әсер ететін факторларды қарастырады.

Кілт сөздер: денсаулығының мүмкіндігі шектеулі балалар, психологиялық қолдау, психологиялық көмек, психологиялық көмектің мақсаты, психологиялық қалып, түзету, дамыту, қолдау.

Резюме. В настоящей статье авторы рассматривают особенности организации психологического сопровождения детей с ограниченными возможностями здоровья и их родителей, цель, задачи и направления работы психологического сопровождения, способствующиенаиболее оптимальному развитию ребенка, а также рассматриваются факторы, влияющие на результат деятельности по психологическому сопровождению.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями здоровья,психологическое сопровождение, психологическая помощь, цель психологической помощи, психологическое состояние, коррекция, развитие, поддержка.

Summary. In this article, the authors consider the features of the organization of psychological support for children with disabilities and their parents, the purpose, objectives and directions of the psychological support that contribute to the most optimal development of the child, and also considers factors affecting the result of psychological support activities.

Keywords: children with disabilities, psychological support, psychological assistance, the goal of psychological assistance, psychological state, correction, development, support.

В современном обществе все еще преобладает тенденция «коррекции» детей с ограниченными возможностями вместо изменения отношения к ним. В отличие от широкой поддержки, которая поможет детям полностью раскрыть свой потенциал, уделяется внимание оперативному медицинскому реагированию для исправления «дефектов». В результате своевременного выявления и диагностики инвалидности ребенка раннего возраста, являющегося основой персонализированной поддержки семей, приводит к передаче детей с ограниченными возможностями здоровья на воспитание в интернатные учреждения – способ оправдания «им станет лучше». В мире дети с ограниченными возможностями чаще встречаются в воспитательных учреждениях в 17 раз чаще, чем другие дети. Большинство учителей все еще не знают, как учить детей с инвалидностью, а большинство родителей боятся, что пострадает образование их детей, если среди них будут одноклассниками с ограниченными возможностями здоровья.

В настоящее время в связи с ростом количества особенных детей остро стоит вопрос, касающийся вопросов социализации, обучения и развития детей с ограниченными

возможностями. Данная категория детей сталкивается с трудностями, связанными с отсутствием способности к самообслуживанию, передвижению, самоконтролю, что приводит к социальной изоляции и обострению психологического состояния.

Особенные дети характеризуются низкой самооценкой, страхами, высоким уровнем тревожности, неуверенностью в своих силах, что, в свою очередь, является причиной развития агрессии (аутоагрессии) как в отношении окружающих, так и в отношении себя. Следовательно, «необычные» дети нуждаются в особых условиях. В этой связи, современная система образования направлена на развитие готовности образовательной среды к работе с детьми с ОВЗ: разрабатываются соответствующие индивидуальные программы с учетом всех особенностей развития детей с привлечением различных специалистов, осуществляющих сопровождение в рамках своей специализации (дефектолог, логопед, врач, психолог и т. д.) [4, с. 104].

Процесс психологического сопровождения детей с ОВЗ остается актуальным и всегда остается таким, так как проблемы, с которыми они сталкиваются, могут быть очень серьезными или абсолютно непреодолимыми.

Проблема психологического сопровождения с рождения важна для жизни «особенных» людей, так как жизненная деятельность ребенка с ОВЗ требует специального подхода со стороны взрослых в силу своих особенностей. Детям с ОВЗ характерны вопросы изоляции от жизни общества, восприятия своего состояния и преодоления психологического дискомфорта, что негативно сказывается на их дальнейшем обучении, участии в общественной жизни, трудоустройстве, создании семьи.

«Сопровождение» - «близко ходить с кем-то в качестве партнера или проводника». Таким образом, психологическое сопровождение ребенка с ОВЗ можно рассматривать как процесс совместного движения (ребенок-психолог), своевременное выявление наиболее оптимальных путей развития ребенка, оказание психологической помощи и поддержки.

Цель психологического сопровождения ребенка с ОВЗ - создание психолого-педагогических условий, способствующих успешной адаптации, реабилитации и личностному росту ребенка в социальной среде.

Достижение цели возможно на основе решения следующих задач:

- профилактика возникновения проблем развития ребенка;
- преодоление социальной изоляции;
- оказание помощи ребенку в решении актуальных задач развития, обучения и социализации: проблемы обучения, нарушения эмоционально-волевой сферы, вопросы взаимодействия со сверстниками, учителями, родителями;
- психологическое обеспечение образовательных программ;
- развитие психолого-педагогической компетентности учащихся, родителей, педагогов.

По нашему мнению, психологическое сопровождение позволит в полной мере реализовать способности ребенка с ОВЗ, формировать успешность деятельности, повысить результативность образовательного процесса. Однако в начале осуществления психологического сопровождения важно учитывать возраст ребенка, так как в условиях раннего внедрения системной коррекционно-воспитательной работы, охватывающей все направления индивидуального развития ребенка с ОВЗ, можно достичь оптимального для него уровня развития. Важным условием полноценного развития детей с ОВЗ является их индивидуальная деятельность и сотрудничество со взрослыми [6, с. 25].

Таким образом, мы рассматриваем сопровождение как целостную деятельность практического психолога, в рамках которой могут быть выделены три обязательных взаимозависимых компонента:

1. Систематическое наблюдение за психолого-педагогическим статусом ребенка и динамикой его психического развития в ходе школьного обучения.

2. Создание социально-психологических условий для развития личности учащихся и успешного их обучения. На основе данных психодиагностики разрабатываются индивидуальные и групповые программы психологического развития ребенка, определяются условия успешного его обучения.

3. Создание специальных социально-психологических условий для оказания помощи детям с проблемами психологического развития, обучения.

Теоретический анализ исследований показал, что родители детей с ограниченными возможностями здоровья зачастую находятся в негативном психологическом состоянии.

Следовательно, одним из главных направлений психологической помощи является оптимизация психологического состояния родителей детей-инвалидов. Адекватное психологическое состояние родителей детей с нарушением здоровья позволяет применять действенные меры психологической помощи.

Еще одно важное направление - устранение психолого-педагогической неграмотности родителей - родительское отношение к детям с отклонениями в здоровье.

Третье направление психологической помощи семье с ограниченными возможностями – оптимизация отношений родителей и детей, гармонизация психологического климата в семье. По мнению Е.Г. Силяевой, психологическая помощь семье с ребенком с нарушением здоровья должна осуществляться одновременно в нескольких направлениях [3, с. 44]:

1. Организацией работы ассоциации родителей детей с ограниченными возможностями, например, родительские клубы, которые могут расширить круг общения, могут знать о жизни других семей, имеющих такие проблемы, найти поддержку и понимание, а не жалость.

2. Посредством информационного обеспечения таких семей, например, выпуск специализированных журналов или отдельных статей в известных медицинских или образовательных изданиях, их изучение и практические советы по уходу за больными детьми, разъяснения и рекомендации специалистов по решению повседневных проблем, связанных с процессом воспитания ребенка, ознакомление с опытом людей, способных преодолеть трудности и общаться в семье.

3. Оказание помощи семье в поиске источников материальной, социальной, медицинской, образовательной, духовной поддержки.

4. Помощь в поиске своего стиля в понимании своих скрытых резервов, определение способа действий с семьей, коррекция в работе с ребенком, помощь которой является очень важным.

5. Психолого-педагогическая поддержка должна быть дифференцированной и максимально приближенной к действительности, в которой проживает семья больного ребенка.

6. Оказание помощи родителям и окружающим людям в восприятии, правильном приеме физических недостатков ребенка.

В целях снижения стресса со стороны родителей возможна переоценка проблем, сравнение с жизнью других семей и видение каких-либо преимуществ в их условиях, что может привести к психологическим затруднениям в отношении себя, окружающих, своего ребенка. При этом теряется целостная сфера социальных отношений, которая может сыграть важную роль в интеграции ребенка в общество.

По-нашему мнению, в ходе консультаций необходимо сообщать родителям, какие трудности могут возникнуть у «особенных» детей на различных этапах жизни, что важно развивать у ребенка навыки самообслуживания, приобщать его к жизнедеятельности семьи, воспитывать «бытовую самостоятельность» с учетом физических или интеллектуальных способностей, проявлять чувствительность и гибкость в общении с детьми, давать возможность проявлять инициативу ребенку. Все вышеизложенное требует постоянного психологического консультирования с целью обсуждения отдельных ситуаций, разработки стратегии и тактики поведения родителей в сложных ситуациях [5, с. 60].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Александрова Е.А. Педагогическое сопровождение в процессе образования. – М.: Дрофа, 2010. – 154 с.
2. Алехина С.В., Семаго М.М. Создание и апробация модели психолого-педагогического сопровождения инклюзивной практики. Методическое пособие. - М.: МГППУ, 2012. - 156 с.
3. Газман О.С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема//Новые ценности образования: десять концепций и эссе. - М.: Инноватор, 1995. – 264 с.
4. Карцева Л.В. Психология и педагогика социальной работы с семьей. Учебное пособие. - 2-е изд. – М.: «Д и К», 2010. – 224 с.
5. Левченко И.Ю., Ткачева В.В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. – М.: Академия, 2011. – 130 с.
6. Павленок П.Д. Теория, история и методика социальной работы. Учебное пособие. - 10-е изд., испр. и доп. – М.: «Д и К», 2012. – 591 с.
7. Тюрина Э.И. Технология социальной работы с семьей и детьми. Учебник. – М.: Академия, 2011. – 336 с.

ХҒТАР 16.41.21

Жекебаева Райхан Дильдахановна,
магистр, преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Мәлібек Жұлдызай Арысбекқызы,
магистрант,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРЫ В АСПЕКТЕ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Тұлғаның дамуының қазіргі жағдайында ондағы өзін-өзі қамтамасыз ету сезімін қалыптастыруға, өзін-өзі тануға дайын болуға тәрбиелеу, оның кез-келген өмірлік жағдайларға бейімділігі орнатылады. Мұндай тұлғаның қалыптасуының қажетті шарты ғылым мен мәдениеттің жетістіктерін игеру болып саналуы керек, бұл жеке адамның мәдениетін, ал ұлттың мәдениетін (ұлттық мәдениет) және әлемдік мәдениетті білдіреді.

Түйінді сөздер: оқыту, әдістеме, тәрбие, қалыптасу, коммуникативтік.

Аннотация. В современных условиях развития личности делается установка на формирование в ней чувства самодостаточности, на воспитание готовности к самореализации, ее адаптивности к любым жизненным обстоятельствам. Необходимым условием становления такой личности следует считать овладение ею достижениями науки и культуры, при этом имеется в виду и культура отдельного человека, и культура нации (национальная культура), и мировая культура.

Ключевые слова: обучение, методология, образование, образование, общение.

Abstract. In modern conditions of personality development, the installation is made on the formation of a sense of self-sufficiency in it, on the education of readiness for self-realization, its adaptability to any life circumstances. A necessary condition for the formation of such a person should be considered mastery of the achievements of science and culture, and this refers to the culture of the individual, and the culture of the nation (national culture), and world culture.

Key words: training, methodology, education, education, communication.

1. Цель. *Культура* (от лат. – возделывание, воспитание, образование, развитие, почитание) – совокупность искусственных порядков и объектов, созданных людьми в дополнение к природным, это совокупность заученных форм человеческого поведения и деятельности, обретенных знаний, образов самопознания и символических обозначений окружающего мира.

2. Методы исследования. Культура характеризуется как “возделанная” среда обитания людей, организованная посредством специфических человеческих способов (технологий) деятельности и насыщенная продуктами (результатами) этой деятельности. Культура предстает перед нами как мир “возделанных” личностей, чье сознание и поведение мотивируется и регулируется уже не столько биологическими, сколько социальными интересами и потребностями, общепринятыми нормами и правилами их удовлетворения. Культура, образно говоря, “упорядочивает” коллективы людей, объединяя их общими экзистенциальными ориентациями, социальными проблемами и опытом совместной жизнедеятельности.

3. Основные результаты. В процессе овладения культурой люди формируют и собственный внутренний мир, и друг друга. При таком понимании культура представляет собой концентрированный опыт поколений, дающий возможность каждому человеку сохранять и развивать этот опыт. Образование есть воспитание в системе этнокультуры и культуры в целом, при этом и мировая, и национальная культура являются единственными средствами передачи социальной наследственности. Культуру общества необходимо отличать от культурного наследия, под которым принято понимать лишь ту часть культуры того или иного этноса или общества, которая была передана следующим поколениям и оказалась устойчивой во времени. Культурное наследие подвергается идеализации и эстетизации, становится символичным, порой мифологизируется и обязательно является предметом изучения в различных отраслях знаний.

Не вызывает сомнения тезис о том, что любая культура не может существовать изолированно от других, без взаимопроникновения и взаимообогащения, без трансляции накопленного опыта следующим поколениям. Практика показала и подтвердил исторический опыт, что успешнее всего формирование этнокультуры происходит при нормальных этносоциальных условиях. И вместе с тем диалектическое рассмотрение этого вопроса приводит к

несколько парадоксальному выводу: эффект преодоления, завоевания культурных ценностей способен позитивно повлиять на результат сохранения и упрочения национальных духовных ценностей.

Вопрос о существовании казахского этноса, о его уникальности и особенностях по сравнению с другими культурами и цивилизациями является весьма существенным для проведенного нами исследования. Специфика феномена казахской культуры, открытость для восприятия и признания других культур, толерантность и понимание по отношению к инородному – эти черты казахов отмечают представители самых разных этнических групп, которые в силу исторических обстоятельств или с научными целями исследовали этнокультуру нашей страны. Не остались без внимания такие черты народа, как гостеприимство, открытость, жертвенность, готовность помогать, признание инонационального и его практическое применение.

Исследуя взгляды казахстанских просветителей, изучая работы К. Шакарима, М. Дулатова, А. Байтурсунова, А. Жубанова, Т. Рыскулова и др., отмечаем, что проблема выбора позиции всегда была характерна для казахской интеллигенции. Жизненность, востребованность и правомочность доказали и общецивилизационный, и патриотический подходы, и это понятно: очевидно, что во взглядах сторонников сохранения целостности этнокультуры своей нации прослеживается подвижническое начало, стимулирующее этико-нравственное становление народа, изучение его истории и корней, формирование собственных оценочных критериев. Именно поэтому компромиссный подход к противопоставлению своей и чужой культуры используется в этнологии как способ, позволяющий личности не обособляться и замыкаться, а ощущать себя составной частью единого человечества, приобщаясь к истинным ценностям, поскольку все этногруппы мира единодушны в своем стремлении к добру и справедливости [Гумилёв Л. Н., 2008, с. 65]. Именно поэтому стал возможен для казахского народа грандиозный прорыв в области самосознания.

Казахская и казахстанская культурная среда, как и любая цивилизованная общность, всегда проявляла непредубежденность и стремление к совместимости: если с учетом критериев добра, справедливости и красоты новые явления способствовали продвижению вперед, то восприятие проходило без отторжения этого нового. И сегодня в стране не наблюдается подавления инонационального и иноэтнического: функционирование культурных Центров различных наций и народностей, проживающих в Казахстане, является ярким тому доказательством. Отсутствие дискриминационных актов по отношению к разным народам объясняется не только огромными пространствами: Л. Гумилев указывает на «пассионарность», т.е. способность заимствовать какую-то единицу культуры и в то же время неизменно ее видоизменять, возвращать в оригинальном варианте, влияющем на духовно-культурное развитие в первую очередь своего народа, но и совершенствуя духовно-культурное развитие человечества /1/.

Для примера достаточно вспомнить имена Абая Кунанбаева, Ибрая Алтынсарина, Чохана Валиханова. Их взгляды отражали своеобразную систему знаний о мире, о нормах человеческого бытия, о духовных ценностях, которые должна усвоить личность. Не менее показательными являются исследования феномена представителей литературы, музыки, изобразительных искусств, науки. Лучшие духовные и интеллектуальные силы казахского этноса пропагандируют через свое творчество нравственные и моральные общечеловеческие законы, в основе которых – стремление к добру и красоте. Традиционное узкое культурное поле расширяется до неограниченного пространства, и каждый житель страны сегодня имеет возможность знакомиться с любыми достижениями цивилизации, погружаться в выбранную культурную среду, сам транслировать и тиражировать научные открытия и созданные произведения искусства.

Средства духовного освоения действительности способствуют уходу от элитарности, идея планетарной культуры уже не кажется фантастической, ее реализация позволит демонстрировать общечеловеческие ценности, тем самым определив моральные и нравственные подходы, как к восприятию искусства, так и к социально-этическим проблемам. А.И. Арнольдов, указывая на кардинальное расширение границ малого национального мира, пишет: «Наступает время, когда начинает доминировать и господствовать сознание, что все нации и народы принадлежат одной семье, зреет необходимость общечеловеческого общества» /2/. И в то же время он указывает на важность того, чтобы у каждого малого народа осталось что-то свое, самобытное и особенное. Как видим, идеалом позитивного этнообщества является уравновешенное взаимодействие, сохраняющее индивидуальность этнокультуры и развивающее ее изучение других культур [Арнольдов А.И., 2003, с. 91].

Самобытность искусства казахского народа проявляется в первую очередь в произведениях фольклора, в художественном творчестве, в декоративно-прикладном искусстве. Разумеется, она проявляется в самой системе мышления, в том личностном своеобразии народа, который сохранился, несмотря на такие перипетии, через которые пришлось ему пройти, и сыграл свою позитивную роль в стабилизации этносоциокультурной ситуации. Во многом этому способствовали особенности национальной психологии: потребность в признании и стремление к нравственной самостоятельности, регламентация жизни через традиционную обрядность и умение подчиняться морально-этическим установкам, открытость и толерантное отношение к другим нациям и народностям. Указанные коллективные черты свидетельствуют о духовной прочности нации, когда на смену культовому началу приходит культурное, открывающее другие горизонты и другие жизненные возможности для развития и упрочения этнических основ.

Одна из сторон общей культуры человечества, противопоставляемая и корреспондируемая с культурой материальной, носит названия *духовной*. Если под материальной культурой понимается предметно-физический мир культуры (средства труда, жилище, одежда, обработанные руками человека природные вещества и объекты), то в качестве духовной культуры выступают те явления, которые связаны с сознанием, с интеллектуальной, а также с эмоционально-психологической деятельностью человека – язык, обычаи и нравы, верования, знания, искусство и т.п. Этнопсихологов, как и социологов, культурологов, интересует прежде всего духовная культура. Важно проследить, как элементы культуры отражаются в сознании людей, обусловливают национальные типы характера, специфику поведения.

Примечательно, что структура этнической психологии включает в свой состав не только исследование специфики национального характера и поведения, но и национальные интересы и ориентации, а также национальные традиции. Говоря о механизме формирования личностной этнокультурной рефлексии, обратимся к понятиям *традиция*, *обычай*, *ритуал*. Если обычай как понятие вбирает в себя этическо-нравственную сторону и поведенческую, то традиция или традиционность как ведущий признак фольклора объясняется как сохранение, бережное отношение и передача последующим поколениям навыков, умений, норм поведения и признаков жанров аудио-визуально-кинестетического пластов. В возрождении традиции предполагается и само явление, и способ его передачи, предусматривается различие между реставрацией (или реконструкцией) и именно «рождением заново» и функционированием [Каражигитова К.Н., 2005, с. 21-23].

Личность, как утверждали многие философы, – есть микрокосм, который повторяет храм мира, космос, порядок мирозрения. И слова Макса Люшера – «человек не может стать личностью, если его мучают голод и стресс», актуальны. Базовые потребности, предваряющие в качестве условий реализацию самостроительства личности: отсутствие голода физического, отсутствие голода в общении, и отсутствие голода по свободе. Именно на фоне этих родовых потребностей разворачивается интенция личности. В этой связи рефлексия выступает основным компонентом механизмов и процессов, порождающих новое знание посредством уже имеющегося и воображаемого опыта. Такое знание оказывается изначально соотнесенным с уже существующей деятельностью или предполагаемой, и поэтому становится средством ее организации и интерпретации.

Стержневой становится психологическая установка на сохранение и развитие целостного и существенного при условии сохранения и развития составляющих это целое компонентов. Несомненно, «групповая норма» в этнической или социальной общности является совокупностью оценок, привычек, традиций. К ним относятся идеи, адаптированные к толкованиям принятых в данной общности религиозных устоев и моральных установок, материализующихся в бытовой, производственной, социально-преобразующей и научно-технической практике. Эти идеи формируются в сферах морали, политики, права, философии, науки и других областях ценностного мировосприятия. Этнокультура, будучи сложной и многоаспектной системой сакральных и профанных идеалов, солидаризирует людей, консолидирует их совокупную деятельность. Культура формирует человека как разумное существо и как носителя религиозного и этнического смыслов. Механизмами вхождения в культуру своего народа и освоения ее призвано этнохудожественное образование, функционирующее в институциональных образовательных структурах [Каракузов Ж.К., 2004, с. 63].

Среди современных проблем культурно-исторического процесса проблема влияния этнокультуры на адаптацию личности занимает важное место и воспринимается как одно из главных условий становления национального самосознания. Учет историко-культурных,

этнопсихологических нюансов национального мировоззрения - необходимое условие культурно-творческого формирования адаптивной личности. Игнорирование этнонационального начала в обучении и воспитании, потенциала этнологической ориентации личности лишает образовательную систему школы важного аспекта в деле становления личности, подготовленной к жизни в современном обществе. И потому вполне убедительным в свете проведенного исследования представляется вывод об использовании этнокультуры для социализации личности. Предложенные модели организации работы по формированию адаптивной личности средствами этнокультуры имеют большую практическую значимость.

Исследование проблемы формирования личности выпускника школы средствами этнокультуры только начинается. Его перспективность обусловлена интеграцией сведений целого ряда социально-гуманитарных наук, а также той большой практической работой, которую проводят педагоги в школе, организуя работу этнокультурной направленности и обеспечивая становление личности самодостаточной и подготовленной к жизни в современных условий [Каргин А. С., 2008, с. 50]. С этих позиций могут получить дальнейшее развитие, как теоретические положения, так и практические рекомендации по использованию этнокультуры в ходе преподавания учебных предметов, а также при организации внеклассной воспитательной работы. Педагогические изыскания в области использования народной культуры как средства формирования личности создадут базу для:

- укрепления преемственности поколений в духе казахстанского единства;
- бережного отношения к духовному и культурному наследию;
- сохранения вековых культурных традиций;
- создания условий для развития поликультурного пространства.

В исследовании этих вопросов необходимо учитывать многие этнокультурные проблемы, которые включают в себя традицию, представляющую комплекс культурных парадигм. Этнокультурная и национальная идеи мало исследованы, и потому они находятся в центре внимания ученых на современном этапе развития общества. Эти понятия связаны с этносом, с особенностями этнографической трактовки национальной культуры, национального мышления, с психологическим складом нации и сферами сознания человека. В период национального возрождения культуры проблема детерминации национального самосознания имеет особую значимость в связи с происходящими этнокультурными процессами, проявляющимися в действительности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и природы. - М., 2008.
2. Арнольдов А.И. Открытие мира культуры. – М., 2003.
3. Каражигитова К.Н. Народные традиции в системе гуманизации образования.//СбНТ «Актуальные проблемы социальных наук». – Шымкент, 2005. – С. 21-23.
4. Каракузов Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. - Алматы, 2004.
5. Каргин А.С. Народная художественная культура. - М., 2008.

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
PHYSICAL SCIENCE

УДК 621.039.517.5

Жумаханова Д.А.,
Государственный университет имени Шакарима г.Семей

Абдуахитова О.Т.,
Государственный университет имени Шакарима г.Семей

Абусалимова Г.К.,
Государственный университет имени Шакарима г.Семей

Нуракова Г.О.
Государственный университет имени Шакарима г.Семей

ИСЛЕДОВАНИЕ РАДИАЦИОННОЙ ОБСТАНОВКИ В ГОРОДЕ СЕМЕЙ

Аннотация. Радиологиялық тексеру дағдыларын алу және β - және γ-сәуле өрістерінің параметрлерін МКС-05 "ТЕРРА"дозиметр-радиометрінің көмегімен анықтау. Қаланың әртүрлі нүктелерінде радиациялық фонды анықтау.

Түйін сөздер: радиация, ядролық полигон, иондаушы сәулелену, белсенділік, доза, дозиметр-радиометр, β - және γ-сәулелену.

Аннотация. Получение навыков радиологического обследования и определение параметров полей β- и γ-излучений с помощью дозиметра-радиометра МКС-05 «ТЕРРА». Определение радиационного фона в различных точках города.

Ключевые слова: радиация, ядерный полигон, ионизирующее излучение, активность, доза, дозиметр-радиометр, β- и γ-излучений.

Annotation. Getting skills of radiological examination and determining the parameters of the fields of β-and γ-radiation using the dosimeter-radiometer ISS-05 "TERRA". Determination of the radiation background in various points of the city.

Key words: radiation, nuclear test site, ionizing radiation, activity, dose, dosimeter-radiometer, β-and γ-radiation.

Радиация на Земле присутствовала всегда. Поэтому важным является осознание того, что радиация – один из многих естественных факторов окружающей среды. И все, чем мы сегодня на нее влияем, заключается в добавлении к существующему фону дополнительной дозы излучения в результате использования человеком созданных устройств. А значит контроль уровня радиационного фона позволяет своевременно принять меры по защите населения от воздействия ионизирующего излучения.

Ионизирующее излучение – любое излучение, взаимодействие которого со средой приводит к образованию электрических зарядов разных знаков. В самом общем смысле к нему относят различные виды микрочастиц и физических полей, способные ионизировать вещество. Наиболее значимы следующие типы ионизирующего излучения: коротковолновое электромагнитное излучение (рентгеновское и гамма-излучения), потоки заряженных частиц: бета-частиц (электронов и позитронов), альфа-частиц (ядер атома гелия-4), протонов, других ионов, мюонов и др., а также нейтронов.

Различают непосредственно ионизирующее и косвенно ионизирующее излучение. Непосредственно ионизирующее излучение состоит из заряженных частиц, кинетическая энергия которых достаточна для ионизации при столкновении с атомами вещества. Косвенно ионизирующее излучение состоит из нейтральных частиц, взаимодействие которых со средой приводит к возникновению заряженных частиц, способных непосредственно вызывать ионизацию.

Источники ионизирующего излучения бывают естественные и искусственные. Они являются существенным экологическим фактором, воздействующим на все живые организмы.

В природе ионизирующее излучение обычно генерируется в результате спонтанно радиоактивного распада радионуклидов, ядерных реакций, а также при ускорении заряженных частиц в космосе. Искусственными источниками ионизирующего излучения являются искусственные радионуклиды, ядерные реакторы, радионуклидные нейтронные источники, ускорители элементарных частиц, рентгеновские аппараты.

Источник излучения характеризуется **активностью**. **Активность радиоактивного источника** – число элементарных радиоактивных распадов в единицу времени. **Удельная активность** – активность, приходящаяся на единицу массы вещества источника. **Объемная активность** – активность, приходящаяся на единицу объема источника. **Поверхностная активность** – активность, приходящаяся на единицу площади источника. **Удельная активность** измеряется в беккерелях на килограм (Бк/кг), иногда Ки/кг и т.д.

Ионизирующие излучения применяются в различных отраслях тяжелой и пищевой промышленности, а также в медицине. Для лечения опухолей используют тяжелые ядерные частицы такие как протоны, тяжелые ионы, отрицательные π-мезоны и нейтроны разных энергий. Ионизирующее излучение состоит из трех компонент: α, β, γ. Рассмотрим каждое из них.

Альфа-излучение представляет собой поток альфа-частиц – ядер гелия-4. Альфа-частицы, рождающиеся при радиоактивном распаде, могут быть легко остановлены листом бумаги.

Бета-излучение – это поток электронов, возникающих при бета-распаде. Для защиты от бета-частиц энергией до 1 МэВ достаточно алюминиевой пластины толщиной в несколько миллиметров.

Гамма-излучение состоит из высокоэнергичных фотонов, не обладающих зарядом. Оно обладает гораздо большей проникающей способностью по сравнению с первыми двумя. Для защиты от него эффективны тяжелые элементы, поглощающие МэВ-ные фотоны в слое толщиной несколько см.

Проникающие способность всех видов ионизирующего излучения зависит от энергии данного излучения.

Энергия частиц ионизирующего излучения лежит в диапазоне от нескольких сотен эВ до 10^{15}-10^{20} и выше эВ (протоны космического излучения, для которых не обнаружено верхнего предела по энергии).

В зависимости от типа частиц и их энергии, сильно различаются длина пробега и проникающая способность ионизирующего излучения – от долей миллиметра в конденсированной среде до многих километров (высокоэнергетические ионы космических лучей).

Важными показателями взаимодействия ионизирующего излучения с веществом служат такие величины, как линейная передача энергии, показывающая, какую энергию излучение передает среде на единице длины пробега при единичной плотности вещества, а также поглощенная доза излучения, показывающая, какая энергия излучения поглощается в единице массы вещества. В Международной системе единиц (СИ) единицей поглощенной дозы является грэй (Гр), численно равный отношения 1 Дж к 1 кг. Ранее широко применялась также экспозиционная доза излучения – величина, показывающая, какой заряд создает фотонное излучение в единице объема воздуха. Наиболее часто применяющейся единицей экспозиционной дозы юыл рентген, численно равный 1 СГСЭ-единицы заряда к 1 $см^3$ воздуха.

Мощность дозы – приращение соответствующей дозы под воздействием данного излучения за единицу времени. Имеет размерность соответствующей дозы, деленную на единицу времени. Допускается использование различных специальных единиц.

Таблица 1. Свободная таблица доз

Физическая величина	**Внесистемная единица**	**Система единица**	**Переход от внесистемной к системной единице**
Активность нуклида в радиоактивном источнике	Кюри (Ки)	Беккерель (Бк)	1Ки=3.7×10^{10}Бк
Экспозиционная Доза	Рентген (Р)	Кулон/килограм м (Кл/кг)	1Р=$2{,}58\times10^{-4}$Кл/кг
Поглощенная доза	Рад (рад)	Грей (Дж/кг)	1рад=0,01Гр
Эквивалентная доза	Бэр (бер)	Зиверт (Зв)	1бэр=0,01 Зв
Мощность экспозиционной Дозы	Рентген/секунда (Р/с)	Ампер/килограм м (А/кг)	1Р/с=$2{,}58\times10^{-4}$ А/кг

Мощность поглощенной дозы	Рад/секунда (Рад/с)	Грей/секунда (Гр/с)	1рад/с=0,01Гр/с
Мощность эквивалентной дозы	Бэр/секунда (бэр/с)	Ватт/килограмм (Вт/кг)	1бэр/с=0,01Вт/кг
Интегральная доза	Рад-грамм (Рад-г)	Грей-килограмм (Гр-кг)	1рад-г=10^{-5}Гр-кг

Основная характеристика взаимодействия ионизирующего излучения и среды – это **ионизационный эффект**. В начальный период развития радиационной дозиметрии чаще всего приходилось иметь дело с рентгеновским излучением, распространявшимся в воздухе. Поэтому в качестве количественной меры поля излучения использовалась степень ионизации воздуха рентгеновских трубок или аппаратов. Количественная мера, основанная на величине ионизации сухого воздуха при нормальном атмосферном давлении, достаточно легко поддающаяся измерению, получила название **экспозиционная доза**. **Экспозиционная доза** определяет ионизирующую способность рентгеновских и гамма-лучей и выражает энергия излучения, преобразованную в кинетическую энергию заряженных частиц в единице массы атмосферного воздуха. Экспозиционная доза – это отношение суммарного заряда всех ионов одного знака в элементарном объеме воздуха к массе воздуха в этом объеме.

Поглощенная доза. При расширении круга известных видов ионизирующего излучения и сфер его приложения, оказалось, что меа воздействия ионизирующего излучения на вещество не поддается простому определению из-за сложности и многообразности протекающих при этом процессов. Важным из них, дающим начало физико-химическим изменениям в облучаемом веществе и приводящим к определенному радиационному эффекту, является поглощение энергии ионизирующего излучения веществом. В результате этого возникло понятие **поглощенная доза.** Поглощенная доза показывает, какое количество энергии излучения поглощено в единице массы любого облучаемого вещества и определяется отношением поглощенной энергии ионизирующего излучения на массу вещества.

Эквивалентная доза. Изучение отдельных последствий облучения живых тканей показало, что при одинаковых поглощенных дозах различные виды радиации производят неодинаковое биологическое воздействие на организм. Обусловлено это тем, что более тяжелая частица (например, протон) производит на единице пути в ткани больше ионов чем легкая (например, электрон). При одной и той же поглощенной дозе радиобиологический разрушительный эффект тем выше, чем плотнее ионизация, создаваемая излучением. Чтобы учесть этот эффект, введено понятие эквивалентной дозы. Эквивалентная доза рассчитывается путем умножения значения поглощенной дозы на специальный коэффициент – коэффициент относительной биологической эффективности или коэффициент качества.

Единицей измерения эквивалентной дозы в СИ является зиверт (Зв). Величина 1 Зв равна эквивалентной дозе любого вида излучения, поглощенной в 1 кг биологической ткани и создающей такой же биологический эффект, как и поглощенная доза в 1 гр фотонного излучения. Внесистемной единицей измерения эквивалентной дозы является бэр 1 Зв= 100 бэр.

Эффективная доза – величина, используемая как мера риска возникновения отдаленных последствий облучения всего тела человека и отдельных его органов и тканей с учетом их радиочувствительности. Она представляет сумму произведений эквивалентной дозы в органах и тканях на соответствующие взвешивающие коэффициенты.

Таблица 2. Коэффициент относительной биологической эффективности для различных видов излучений.

Вид излучения	Коэффициент, Зв/Гр
Рентгеновское и γ-излучение	1
В-излучение (электроны, позитроны)	1
Нейтроны с энергией меньше 20 кэВ	3
Нейтроны с энергией 0,1-10 МэВ	10
Протоны с энергией меньше 10 МэВ	10
А-излучение с энергией меньше 10 МэВ	20

Тяжелые ядра отдачи	20

Дозиметр - радиометр МКС-05 «ТЕРРА» предназначен для измерения амбиентного эквивалента дозы и мощности амбиентного эквивалента дозы гамма и рентгеновского излучения, а также плотности потока бета-частиц и предназначен для проведения радиометрического и дозиметрического контроля: обстановки на промышленных предприятиях; экологических исследований; контроля радиоактивного загрязнения денежных купюр в банках; контроля радиационной чистоты жилых помещений, зданий и сооружений, прилегающих к ним территорий, предметов быта, одежды, поверхности грунта и приусадебных участках, транспортных средств.

Технические характеристики прибора

Дозиметр-радиометр позволяет измерять:

- Диапазон энергий регистрируемого фотонного ионизирующего излучения от 0,05 до 3,0 МэВ;
- Диапазон измерений МЭД фотонного ионизирующего излучения от 0,1 до 9999 мкЗв/час;
- Диапазон измерений ЭД фотонного ионизирующего излучения от 0,001 до 9999 мЗв;
- Диапазон энергий регистрируемого бета-частиц от 0,1 до 3, МэВ;
- Диапазон измерений плотности потока бета-частиц от 10 до 10^5 част/($см^2 \times мин^1$).

Детектором ионизирующих гамма- и бета- излучений служит газоразрядный счетчик Гейгера-Мюллера типа СБМ-20-1.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Российская энциклопедия по охране труда: В 3 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во НЦ ЭНАС, 2007. 408 с.
2. Гусев Н.Г., Климанов В.А., Машкович В.П., Суворов А.П. Защита от ионизирующих излучений. В 2-х томах. М., Энергоатомиздат, 1989.
3. Ионизирующие излучения и их измерения. Термины и понятия. М.: Стандартинформ, 2006.
4. Моисеев А.А., Иванов В.И. Справочник по дозиметрии и радиационной гигиене. 2-е изд., перераб. и доп. М., Атомиздат, 1974.
5. Нормы радиационной безопасности (НРБ-99/2009) Минздрав России, 2009.
6. Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена, «Обеспечение жизнедеятельности людей в чрезвычайных ситуациях. Выпус 1: Чрезвычайные ситуации и их поражающие факторы». С. - Петербург, изд. «Образование», 1992.
7. Зигбан К., ред. Альфа-, бета- и гамма-спектроскопия. Пер. с англ М., Атомиздат, 1969.
8. Волков Н.Г., Христофоров В.А., Ушакова Н.П. Методы ядерной спектрометрии. М. Энергоатомиздат, 1990.
9. Т. Батенева. Облучение Японией
10. Кротков Ф.Г. Человек и радиация. Радиационная медицина. 4 изд., М., Изд-во «Знание». 1968. 64с.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
INFORMATION TECHNOLOGIES

Дәуітбаева Айгүл Оспанқызы,
т.ғ.к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
e-mail: aicos@mail.ru

Бимұратқызы Жанар,
магистр,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Мауленова Таңшолпан,
магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ БҰЛТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйін: Бұл мақалада заманауи қоғамға бұлтты технологияларды енгізумен байланысты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ жаңа технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілді.
Кілттік сөздер: бұлттық есептеулер, бұлттық технологиялар, Web-сервер, Интернет сервис.
Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с внедрением облачных технологий в современное общество. Также были продемонстрированы преимущества и недостатки новых технологий.
Ключевые слова: облачные вычисления, облачные технологии, Web-сервер, Интернет сервис.
Summary: This article discusses issues related to the introduction of cloud technologies in modern society. The advantages and disadvantages of new technologies were also demonstrated.
Keywords: cloud computing, cloud technologies, Web server, Internet service.

Ақпараттық технологияларды жетілдіру білім беруді дамытудың көптеген жаңа бағыттары арасында маңызды орын алады. Ол инфрақұрылымды, атап айтқанда, білім беру мекемесінің ақпараттық ортасын дамытуға бағытталған және жаңа ақпараттық сервистерді енгізу мен тиімді пайдалануды көздейді. Қазіргі уақытта бұлттық есептеулер мен есептеуіш платформаны виртуалдау технология шығындарын төмендететін болып табылады. Бұлттық технологиялар (Cloud Computing бұлтты есептеулер) – бұл деректерді өңдеу және сақтау құралдарын қашықтан пайдалануды білдіретін жаңа қызмет. "Бұлтты" сервистердің көмегімен интернет пен веб-браузерді ғана пайдалана отырып, кез келген деңгейдегі және кез келген қуатты ақпараттық ресурстарға қол жеткізуге болады [1].

Бүгінде "бұлтты" технологиялар бизнес, басқару, білім беру және ғылыми зерттеулер үшін түбегейлі жаңа, экономикалық тиімді мүмкіндіктерді қамтамасыз ете отырып, барлық дамыған елдерде белсенді қолданылады. Осыған байланысты, бұлтты технологияларды зерттеу мәселелері қазіргі уақытта ерекше мәнге ие: бір адамда бірнеше компьютер бар: жұмыста, үйде, ноутбук, планшет, арасында үнемі файлдарды көшіруге, құжаттарды ашуға және редакциялауға, бағдарламалық қамтамасыз етудің үйлесімділігі туралы ойлауға тура келеді. Компьютердің қатты дискісінің немесе флеш-картаның шектеулі көлемі; бағдарламалық қамтамасыз етуге лицензиясы болу қажеттілігі; құрылғы бір құжатпен бір уақытта бірнеше адамға жұмыс істеу қажеттілігі. Мысалы, шығармашылық топтың әрбір қатысушысы өз бөліміне жауап беретін бірлескен жобалар - бұл мәселелерді бұлтты технологиялардың шешуге болады, демек, осы саладағы зерттеудің өзектілігі туралы да айтуға болады. Бұлттық технологияларды дамытуда виртуалдандыру технологиялары, атап айтқанда виртуалды инфрақұрылым құруға мүмкіндік беретін бағдарламалық қамтамасыз ету маңызды рөл атқарды (мысалы, VMware - VMware vCloud корпорациясының жобасы). Аппараттық қамтамасыз етуді дамыту бұлтты технологиялардың жылдам өсуіне ғана емес, шағын бизнес және жеке тұлғалар үшін осы технологияның қол жетімділігіне де ықпал етті. Техникалық прогреске келетін болсақ, бұл жерде көп ядролы процессорлар құру және ақпарат жинақтауыштарының сыйымдылығын арттыру маңызды рөл атқарды (ашық бағдарламалық коды бар еркін бағдарламалық қамтамасыз ету жобалары кешенінің пайда болуы – OpenStack). Бұлтты технологиялардың мәні мыналардан тұрады: компьютерде ешқандай бағдарлама болмауы мүмкін, тек Интернетке шығу құралы болуы мүмкін. Қызметті ақылы немесе тегін пайдалану. Сіздің барлық ақпаратты " бұлтта "сақтауға болады [2].

Бұлттық есептеулерде әдетте үш жеке санат немесе деңгей бөлінеді: төменгі деңгей кейде "қызмет ретінде инфрақұрылым" (IaaS, infrastructure as a service) деп аталады. Бұл деңгейде

пайдаланушылар базалық есептеу ресурстарын алады – мысалы, ақпаратты сақтауға арналған процессорлар мен құрылғылар – және оларды өздерінің операциялық жүйелері мен қосымшаларын құру үшін пайдаланады. Келесі деңгей - "қызмет ретінде платформа" (PaaS, platform as as a Service). Мұнда пайдаланушылар қызмет провайдері ұсынатын платформада өз қосымшаларын орнатуға мүмкіндігі бар.

Бұлт есептеулерінің жоғарғы деңгейі "бағдарламалық қамтамасыз ету қызмет ретінде" (SaaS, software as a service) деп аталады. Бұл деңгей білім беру мекемелері үшін ең үлкен қызығушылық тудырады. Бұл ретте "бұлтта" деректер ғана емес, сонымен қатар олармен байланысты қосымшалар да сақталады, ал пайдаланушыға жұмыс істеу үшін тек веб-браузер қажет.

"Бұлтты есептеу" идеологиясы деректерді есептеуді және өңдеуді ұйымдастыруды дербес компьютерлерден бүкіләлемдік желі серверлеріне айтарлықтай дәрежеде көшіруден тұрады. Бұлттық есептеулер технологиясы компьютерлік ресурстар мен қуаттар пайдаланушыға Интернет сервисі ретінде ұсынылған кезде деректерді өңдеу және беру технологияларының арнайы спектрін қамтиды. Пайдаланушы Web-серверлерде, тек интернет-сеанстар кезінде клиент ретінде, осы ақпаратты (және оны өңдеу нәтижелерін) дербес компьютерлерде, ноутбуктерде, нетбуктарда, смартфондарда және т. б. орналастыра отырып, өзінің ақпаратына қол жеткізе алады. Көпшілік бұлт — бұл көптеген компаниялар мен сервистерде бір мезгілде қолданылатын АТ инфрақұрылымы. Ұсынылатын сервистердің абоненті кез келген компания мен жеке пайдаланушы бола алады. Олар басқа шешімдерде қол жетімсіз болатын үлкен масштабтау мүмкіндіктері бар веб-сайттарды немесе бизнес-жүйелерді өрістетудің жеңіл және қолжетімді тәсілін ұсынады. Мысалы: Amazon EC2 және Simple Storage Service (S3), Google Apps/Docs, Microsoft Office Web онлайн сервистері. Жеке бұлт - бұл бір ғана ұйымның мүддесі үшін бақыланатын және пайдаланылатын қауіпсіз АТ-инфрақұрылымы. Ұйым жеке бұлтты дербес басқара алады немесе бұл тапсырманы сыртқы мердігерге тапсыра алады. Инфрақұрылым тапсырыс берушінің үй-жайларында не сыртқы операторда, не ішінара тапсырыс берушіде және ішінара операторда орналастырылуы мүмкін. Жеке бұлттың мінсіз нұсқасы - бұл ұйым аумағында ашылған, оның қызметкерлері қызмет көрсететін және бақылайтын бұлт. Гибридті бұлт - бұл қойылған тапсырманы шешу кезінде жария және жеке бұлттың ең жақсы сапасын пайдаланатын АТ инфрақұрылымы. Осылайша, бұлтты технологиялар-бұл деректерді өңдеу технологиясы, онда компьютерлік ресурстар Интернет-пайдаланушыға онлайн-сервис ретінде ұсынылады [3].

Кез келген технологияда да, бұлтты технологияда да өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Негізгі артықшылықтарға мыналарды жатқызуға болады: қолжетімділік – бұлт барлығына және Интернет бар барлық жерде және браузер бар кез келген құрылғыдан қол жетімді. Төмен құн-виртуалды инфрақұрылымға қызмет көрсетуге арналған шығындарды төмендету, ресурстарды нақты пайдалану үшін ғана ақы төлеу. Икемділік - есептеу ресурстарының шектелмеуі (жады, процессор, дискілер), виртуализация. Сенімділік – арнайы жабдықталған ДӨО қосымша қуат көздері, күзет, кәсіби қызметкерлер, деректерді тұрақты резервтеу, интернет арнаның жоғары өткізу қабілеті, DDOS шабуылдарға жоғары төзімділігі бар. Қауіпсіздік - "бұлтты" сервистерде жеткілікті жоғары сапалы қауіпсіздік бар. Үлкен есептеу қуаты - нақты пайдалану уақыты үшін ғана төлей отырып, оның барлық есептеу қабілетін пайдалануға болады. Желімен тұрақты байланыс – "бұлт" қызметтеріне қол жеткізу үшін Интернет желісімен тұрақты байланыс қажет. Сенімділік - "бұлтта" ақпаратты жоғалту оны қалпына келтірудің мүмкін еместігін білдіреді. Қауіпсіздік - "бұлт" өзі жеткілікті сенімді жүйе болып табылады, алайда оған кірген кезде деректердің үлкен қоймасына қол жеткізеді. Қымбат жабдықтар - өз бұлтын құру үшін маңызды материалдық ресурстарды бөлу қажет. "Бұлтты" бағдарламалық шешімнің негізгі ерекшелігі, жұмыс істейтін барлық ақпарат қатты дискіде емес, ал қашықтағы серверде сақталады. Өндірілетін операцияларға ұқсас: олар дербес компьютерді немесе ноутбукті емес, сол немесе басқа қосымшаны ұсынатын компания серверлерінің қуатын жүктейді. Бағдарламалық платформалардың "бұлтты" моделінің жағымды ерекшелігі - жүйелік талаптарды мұқият зерделеудің, бағдарламаның аса және одан да көп қымбат жинақтауыштарын сатып алудың және көп сатылы орнатудың қажеті жоқ: тек браузерді ашу, белгілі бір сайтқа кіру және қызмет көрсету ережелерін сақтай отырып, онда есептік жазба жасау қажет [2].

Жалпы мағынада, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, клиенттік жұмыс орындарына сыртқы есептеу ресурстарын, ақпаратты сақтауға арналған сыйымдылықтарды және т.б. пайдалануға мүмкіндік беретін технологияларды атауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТІР ТІЗІМІ

1. Батура Т.В., Мурзин Ф.А., Семич Д.Ф. Облачные технологии: основные понятия, задачи и тенденции развития//электронный научный журнал: программные продукты, системы и алгоритмы – 2014. doi: 10.15827/2311-6749.10.141. http://www.bureausolomatina.ru статья «Будущее облачных технологий: европейский взгляд» http://ru.wikipedia.org – статья «Облачные вычисления»
2. http://habrahabr.ru – статья «Облачные вычисления, краткий обзор»
3. http://www.crn.ru – статья «ИТ «в облаке»: 100 лучших вендоров»
4. http://www.cnews.ru – по материалам статей «ИТ-директора боятся «облаков»« и «Cloud Computing: при чем тут виртуализация?»
5. http://www.xakep.ru – статья «Заоблачные вычисления: Cloud Computing на пальцах».

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдуалиева Маржан Амирбековна - Ph.D., старший преподаватель, кафедра «Физика», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент.
Абдуахитова О.Т. - Государственный университет имени Шакарима.
Abil Akmaral Satybaykyzy - master, senior lecturer department of Pedagogy, psychology and primary education, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov.
Абусалимова Г.К. - Государственный университет имени Шакарима.
Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы - ф.ғ.д., доцент, бас ғылыми маман, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.
Айтенова Эльмира Абдикалиевна - лектор, М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы.
Акбаева Гульден Нурмамбековна - к.п.н., доцент, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова.
Ақтөреева Сабина – магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Alzhan Saparkul – Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Алибаева Жулдыз Еркиновна - докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
Алиева Ш.Т. – Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет, Педагогика және психология кафедрасы, аға оқытушы.
Аманбай Қадыр Үбайдаұлы - магистр, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы, филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
Amanzhol Marina Amanzholkyzy - master of pedagogical sciences, Aktobe regional state university named K. Zhubanov.
Амантай Назерке Арманқызы – 1 курс магистранты, өнер және спорт жоғары мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Амиркенова Эльмира Жарасбаевна - старший преподаватель, кафедра специальной педагогики, Таразский государственный педагогический университет.
Амиров Н.К. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, научно-образовательный департамент «Право», университет Нархоз.
Аралбаева Айгерим Адиловна - з.ғ.к., «Туран» университетінің «Құқықтану және халықаралық құқық» кафедрасының доценті.
Assanova Amankul Aralbaikyzy - Master of law, teacher, Eurasian law Academy named after D.A. Kunaev, Almaty.
Асқарова Алтынай Шаулиевна - ф.ғ.к., доцент, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы, филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
Әбдіғапбарова Ұлжарқын Мүсілімқызы - п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.
Әбітаева Шынар Қуанышқызы - магистрант, жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Әлмұханбет Шолпан Бақытжанқызы – магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Бабич Светлана Сергеевна - оқытушы, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті.
Байгожина Жанара Манатбековна - п.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Байжуманова Айгерим Мажибековна - аға оқытушысы, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
Баймаханова Айгерим Саттаровна - преподаватель, кафедра «Компьтерные науки», Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави.
Байназарова Т.Б. - п.ғ.к., доцент міндетін атқарушы.

Baisalova Gulzira Turgenovna - Candidate of legal Sciences, Professor, Eurasian law Academy named after D.A. Kunaev, Almaty.
Бактиярова Райгуль Муратовна - докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.
Бапанов Талгат Абдирович - к.ю.н., доцент, кафедра «Право», Университет Алматы.
Барсай Б.Т. - профессор, п.ғ.д., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.
Баубекова Гулнар Муслимовна - преподаватель, кафедра «Физика», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент.
Beysenbaeva Manshuk Toktarbekovna - Candidate of legal Sciences, Associate professor, Kazakh National Agrarian University, Almaty.
Бекембетова Люция Игалановна - магистр психологии, старший преподаватель, кафедра специальной педагогики, Таразский государственный педагогический университет.
Бимұратқызы Жанар - магистр, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Божеева Айбарша Муратбековна - научный руководитель, доктор философии (PhD), доцент, кафедра «Киноискусство», факультет «Академия кино и телевидения», университет «Туран», г. Алматы.
Bozgulanova Nazgul Yerbolkyzy - master of pedagogical sciences, Aktobe regional state university named K. Zhubanov.
Давлетова Венера Мавленовна - старший преподаватель, кафедра «Компьтерные науки», Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави.
Даутова Бибигул Даулетовна - докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Дәуітбаева Айгүл Оспанқызы - т.ғ.к., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Джарылкапова Сандуғаш Есенбекқызы - 6D011300-биология мамандығының 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Джетибаев Н.С. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, научно-образовательный департамент «Право», университет Нархоз.
Джунусова Раушан Жексенбайқызы - 6D011300-биология мамандығының 2 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.
Досмаханова Лайла Досмахановна - магистр педагогики, старший преподаватель, кафедра специальной педагогики, Таразский государственный педагогический университет.
Duisenbayev Abay Kabakbayevich - dean of Higher School of Education, candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Baishev University.
Дюскалиева Гулбжамал Уналбаевна - доктор биологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет.
Ерболатулы Есет - магистрант 2 курса, АРГУ им. К. Жубанова.
Ерденова Сандугаш Муратовна - магистр педагогических наук, преподаватель английского языка, Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави, город Туркестан.
Еркинбаева Лаззат Калымбековна - доктор юридических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби.
Есенова Қалбике Өмірбайқызы - ф.ғ.д., профессор.
Есматова Меңдіқыз Тілеужанқызы - филология ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
Жакаева Кунсулу Ануарбековна - аға оқытушы, педагогика магистрі, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті.

Жакаева Салтанат Ануарбековна - п.ғ.к., доцент, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті.
Жакеева Алтынгүл Асқарқызы - маман, «НЗМ ДББҰ-ның «Білім беру бағдарламалары» орталығы, Нұр-Сұлтан қаласы.
Жақсылыққызы Қарлығаш - докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Жамулдинов Виктор Николаевич - з.ғ.к., қауымдастырылған құқық профессоры, өнер және спорт жоғары мектебінің профессоры, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Жангушукова Алия Заманбековна - аға оқытушысы, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
Жаңабекова Айман Әбділдәқызы - ф.ғ.д., А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі.
Жекебаева Райхан Дильдахановна – магистр, преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Zhienkozha Zhansulu - Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Жолдасова Манзура Кенесбеккызы - PhD, аға оқытушы, ғылыми қызметкер, "Когнитивтік нейроғылым" ғылыми-зерттеу орталығы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич - доктор философии (PhD), старший научный сотрудник, Научно-исследовательский институт, Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова.
Жумаханова Д.А. - Государственный университет имени Шакарима.
Жуниспаева Айнур Бауыржановна - құқық және экономика негіздері магистрі, аға оқытушы, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы.
Zhunussova Ainagul - PhD student of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages.
Жүнісхан Назира Бахытбекқызы - 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Иксатова Сауле Телютемировна - заң ғылымдарының докторы, доцент, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Ирисбеков Аллаберген Ильязұлы – магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Каирова Н.И. - к.ю.н., профессор, директор Центра правового консалтинга и медиации, Казахско-Русский Международный университет, г. Актобе.
Калиаскарова Айнур Амановна - сениор-лектор, аударма ісінің магистрі, Халықаралық Ақпараттық Технологиялар Университеті.
Калмыкбаева Айжан Батырбекқызы - лектор, педагогика ғылымдарының магистрі, Халықаралық Ақпараттық Технологиялар Университеті.
Калымбаева Асель Далелхановна - «6М012400-Педагогикалық өлшемдер», 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.
Капсалямова Сауле Серикпаевна - к.ю.н., доцент кафедры «Теории и истории государства и права, конституционного права» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.
Карбеков Канат Саветович - к.ю.н., доцент, кафедра «Право», Университет Алматы.
Карманова Жанна Алпысовна - д.п.н., профессор, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова.
Касымов Муратбек Рахимбекович - магистр педагогики, старший преподаватель, кафедра дошкольного и начального образования, Таразский государственный педагогический университет.
Kenzhegaliev K.K. - candidate of Pedagogic Sciences, associate professor, «Pedagogy, psychology and social work» faculty, KSU after Sh. Ualikhanov, Kokshetau.

Кенжеева Жанар Куралбаевна - докторант, Казахский национальный женский педагогический университет.
Кожабергенова Гаухар Есенбаевна - Phd философия докторы, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
Кожагельдиева С.С. - Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Білім технологиялары кафедрасы, п.ғ.к., доцент.
Kozhbayeva Gulbakyt - Master of Philological sciences, Senior Lecturer, PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages.
Контек Айым Майбекқызы - 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Куаналиева Г.А. - доктор юридических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби.
Куанышбаева Зауре Бекеновна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, «Өрлеу» БА ҰО АҚФ Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша ПҚБАИ, Шымкент қаласы.
Кулибекова Жанар Сейілбекқызы - филология ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
Курманова Бактыгул Жакеновна - доктор педагогических наук, доцент.
Kushkarova Kanagat – Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., ф. ғ. к.
Қалибекұлы Толқын - филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының профессоры.
Қалыбаева Айгуль Жакыповна - Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
Қосыбаева Умітжан Аманкелдықызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Математика және информатиканы оқыту әдістемесі» кафедрасы, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ.
Құрманқұл Абай Ермекұлы – 1 курс магистранты, өнер және спорт жоғары мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Құрманқұл Дарын - Т. Жүргенов атындағы ҚҰӨА-ның 2 курс магистранты.
Магзымова Жанат Салауатовна - Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
Майканов Ануар Сапаргалиевич - докторант 3 курса Казахского Инновационного Гуманитарно-юридического университета.
Макашкулова Гульжан Баймахановна - аға оқытушы, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
Мамадияров Марат Дуйсенович - География ғылымдарының кандидаты, доцент, Академик А. Куатбеков атындағы Халықтар достық университеті, Шымкент қаласы.
Маратова Дарига Абаевна - 2 оқу жылы магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ.
Мауленова Таңшолпан - магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Мәлібек Жұлдызай Арысбекқызы - магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент м.а., ф. ғ. к.
Медведева Светлана Михайловна - PhD-докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана.
Меербеков Ерлан Серикович - магистрант 2 курса, специальность «Юриспруденция», Казахско-Русский Международный университет.

Мезенцева Е.С. - кандидат филологических наук, старший преподаватель, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Miraliyeva Aizhan Zhaysanovna - senior lecturer, department of Pedagogy and Psychology, candidate of Psychological Sciences, Baishev University.
Mirpolatova Iroda - Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Mirza Natalya Viktorovna - Doctor of Pedagogical sciences, professor, Buketov Karaganda State University.
Михайлова Кристина Сергеевна - магистрант второго курса, специальность «Режиссура», факультет «Академия кино и телевидения», университет «Туран», г. Алматы.
Муканова Зайра Айкыновна - доцент м.а., ф.ғ.к., жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Мухамедвалиева Зарина Асхатовна - Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка, Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави, город Туркестан.
Myrsakhmetov Murat - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor.
Нарожная В.Д. - доктор филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Ниязбекова С.Ж. - магистр педагогических наук, старший преподаватель, кафедра языковых дисциплин, Международный университет SILKWAY, г. Шымкент.
Нуракова Г.О. - Государственный университет имени Шакарима.
Оразова Жанна Урумбасаровна - Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің докторанты.
Оралбаев Асылбек Байсейтулы - к.ф-м.н., старший преподаватель, кафедра «Физика»,Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент.
Өкен Маржан Жаирбекқызы - магистрант, биофизика және биомедицина кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Өтегенова Баян Жеңісқызы - әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты.
Рзабай Актоты Имангазиевна - магистр права, докторант, Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган.
Садуакасова Лаура Байкеновна - І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы.
Салимова Наталья Николаевна - магистрант 2 курса специальности 6М011900-Иностранный язык: два иностранных языка, Центрально-Азиатский Университет, г. Алматы.
Саримбаева Балзат Бериковна - 6D011300-Биология мамандығының 2 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Сеитова Сабина Сейсембаевна - магистрант, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.
Серикбаев Ербол Пернебаевич - магистрант, факультет права и экономики, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган.
Сермухаметова Багжан Бейбитовна - 2 курс докторанты, Қиыр Шығыс кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Smanov Leskhan - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Сманова Газиза Илескановна - к.п.н., доцент и.о, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Смихан Айдана Естаевна - 2 курс phd докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы.

Сраилова Гулзия Тураповна - б.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Stanbek Zhansaya - Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Стычева Ольга Андреевна - к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет.
Султанова Майра Сактагановна - п.ғ.к., профессор м.а., «Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі» кафедрасы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Сыдық Перизат Сәндібайқызы - 1-курс докторанты, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ.
Сыдыкова З.Е. - Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет, Педагогика және психология кафедрасы, п.ғ.к., аға оқытушы.
Tagay A.B. - master`s degree student of «6M010300 - Pedagogy and psychology», KSU after Sh. Ualikhanov, Kokshetau.
Taganova Aru Merekeevna - candidate of pedagogical Sciences, docent, Aktobe regional state university named K. Zhubanov.
Таганова Ж. - магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.
Тажибаева Эльмира Рахымжановна - магистр образования, старший преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова.
Тайтелиева Лаура Рахатовна - PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Тулебаева Шолпан Апсеитовна - п.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
Tulegenova Aigerim - Undergraduate, South Kazakhstan State Pedagogical University.
Турдалиева Шолпан Турсумбаевна - пс.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
Тұранқұлова Дариға - Т.Жүргенов атындағы ҚҰӨА-сы, «Сахна тілі» кафедрасының профессоры.
Тұрсынәліқызы Жазира - филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының доценті.
Уралов Байдулла - к.т.н., старший преподаватель, кафедра «Математика и физика для технических специальностей», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент.
Ұстағалиев Ернар Опағалиұлы - маман, «НЗМ ДББҰ-ның «Білім беру бағдарламалары» орталығы, Нұр-Сұлтан қаласы.
Хамзина Гүлбарам Саятқызы - филология ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
Шарзадин Адилзада Магрупбекович - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Кәсіби оқыту және транспорт» кафедрасы, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ.
Shaushekova Bayan Kyrykbayevna - Candidate of Pedagogical sciences, docent, Buketov Karaganda State University.
Шафигулина Розалия Рамильевна - магистр филологических наук, преподаватель английского языка, Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави, город Туркестан.

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понима- ние ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения престу- плений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№4/2 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

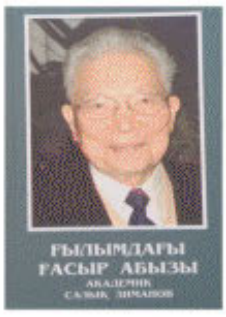
Басуға 20.04.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №362

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

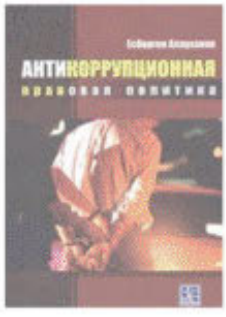
Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

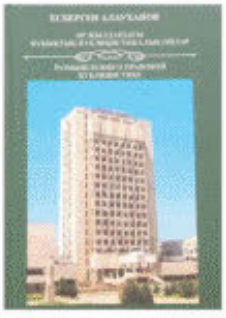

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

